

Kuczi Tibor

Alkalmazott gazdaságszociológia

“Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST)” című, TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú projekt megvalósítása során készített tananyagok elektronikus publikációja.

Alkalmazott gazdaságszociológia – tananyag

**Alkalmazott gazdaságszociológia
(Terepmunkaszövegek gyűjteménye)**

Kuczi Tibor (szerk.)

Jelenkutató Alapítvány, 2011

Alkalmazott gazdaszociológia – tananyag: Alkalmazott gazdaszociológia (Terepmunkaszövegek gyűjteménye)

Kuczi Tibor (szerk.)

Szerzői jog © 2011 Jelenkutató Alapítvány

Az elektronikus könyv a TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 sz. Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST) projekt keretében, a Jelenkutató Alapítvány szervezésében és támogatásával készült a

TEREPMUNKÁK SOROZAT 7. KÖTETEKÉNT

A sorozat szerkesztőbizottsága

Csoba Judit

Juhász Pál

Kovács Katalin

Kuczi Tibor

Marelyin Kiss József

Órszigethy Erzsébet

Tímár Judit

Váradi Mónika Mária

Závada Pál

Az elektronikus könyvet lektorálta: Váradi Monika Mária

A képanyagot válogatta és szerkesztette: Marelyin Kiss József, Nagy Petra

Digitalizálta: Program Produkt Informatikai Kft.

Felelős vezető:

Budapest, 2011. június 30.

Tartalom

ELŐSZÓ	7
Bevezetés	1
A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárgazdaságban	11
I. Bevezetés	11
II. A vizsgált térség agrárgazdasága a rendszerváltás előtt	12
III. A tulajdonviszonyok átrendeződése és annak hatásai a térség agrárgazdaságára	12
IV. Földhasználati sajátosságok a térségben	14
IV.1. A gödrei mikrotérség földhasználati és kapcsolati viszonyai	15
IV.2. A mágocsi mikrotérséget jellemző földhasználati és kapcsolati sajátosságok	19
Összegzés	24
Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében	27
1. Bevezetés	27
2. Fogalmi alapvetés: a patrónus-kliens viszony értelmezési lehetőségei	27
3. A jogi-gazdasági háttér: a földtulajdonlás és a földhasználat helyzete Magyarországon	28
4. Az empirikus háttér: a kutatás és helyszínének rövid bemutatása	30
5. Törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében	33
5.1 A mezőgazdaság szerkezete és a földbérleti piac jellegzetességei a vizsgált térségben	33
5.2 Szereplők és viszonyaik	34
6. Epilógus és következtetések	37
„Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”	40
A térségről	41
Történelmi előzmények	41
„Egy település volt, aminek a nagyközségi rangért is meg kellett küzdeni annak idején.”	42
„Szerkezetében, lehetőségeiben szétszakadt a kistérség.”	43
Gazdaság- és társadalomtörténeti előzmények	44
„Ezek a falvak a múltban nem kicsik voltak.”	45
„És a Tapsony volt a legszegényebb, és odacsatlakoztak.”	46
„Szükségből vagy bármilyen más megfontolásból a környező települések mindig is összetartottak.”	47
Böhönye	48
Rendszerváltás után – szűkülő erőforrások	49
„Ha nem lesz fejlesztés, nem lesz munkahely, akkor meg nem lesz fiatal, gyerek.”	49
„A vidék ebből él, nem? Szántóföldi mezőgazdaságból, zöldség-gyümölcs termesztésből. Mert itt ipar nincsen.”	50
Stratégiaiák a válságkezelésre	54
„Ez a munkanélküliség leépíti az embereket.”	54
„Az a klasszikus értelmiség nincs.”	55
„Minden település keres magának kitörési pontokat, hogy valahol jegyezzék a falunak a nevét.”	56
Önkormányzati együtt(nem)működések	58
„Mert valami buta elhintette, ha megszűnik az iskola, megszűnik a falu.”	59
„Én bíztam a kistérségben, de nagyot csalódtam.”	60
„Ha minden pénz Böhönyére megy, mi hova fogunk fejlődni?”	62
Zárszó gyanánt	63
Az aprófalvak és a mezőgazdaság	66
A térség bemutatása	66
Üzemszerkezeti változások a térségben	67
Gyümölcsstermelők és gyümölcsstermelés	68
Mezőgazdaság és foglalkoztatás	69
A mezőgazdaság és erdőgazdaság erőforrásszerepben	69

Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron*	72
Helyi esélyek és adottságok – A mezőgazdasági átalakulás útjai	73
Kocsér	73
Tarján**	75
Egyéni helyzetek és stratégiák	77
Túlélő kertészvállalkozó	77
Kényszerből nagyvállalkozó: „Hát, akkor nekem nem volt pénzem, kezdtem egy vállalkozást lukas zsebbel.”	79
Összegzés	81
Vállalkozói életutak és kapcsolathálók egy nagyköztségben	84
A leszakadó kisvállalkozókról, kisvállalkozásokról	84
A sikeresek	86
A leszakadók	87
Leszakadók: három nyilatkozó	88
Leszakadók: munkahelyi karrierok, egzisztenciátörténetek, vállalkozási formák	88
Vállalkozói családok helyzete, családtagok részvétele	89
A kisvállalkozók kapcsolatai, az üzletszerzés módjai	93
A kudarcok okai és tünetei	94
Életmód: gazdálkodás az idővel és az egészséggel	96
Vélemények: korrupció és feketemunka	97
Jövőképek, stratégiák	97
Összefoglalás, avagy a gazdasági jövő	98
A siker szociális reprezentációi vidéki vállalkozók körében	99
A siker mint szociális reprezentáció	99
Az identitás	104
Vállalkozói önmeghatározások	105
Vállalkozói sikerreprezentációk	108
A kooperáció változó mintázatai az agrárszektorban	120
I. Bevezetés	120
II. Tájélföldrajzi adottságok, történeti előzmények	121
III. Megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt	122
IV. A gazdasági szektor helyzete a szerkezetátalakulást követően	123
V. Földhasználati sajátosságok, ágazati tendenciák a térségben a kilencvenes években	124
VI. Térségi példák a nagyüzemek átalakulására	128
VII. A termelői kooperációk új formái Derecske és térségének agrárgazdaságában	131
VII.1. Egy térségi nagyüzem kooperációs törekvései	131
VII.2. A közepesek stratégiái	134
VII.3. Együttműködési törekvések a kisüzemi méretű gazdaságok körében	135
VIII. Összegzés	137
Falun innen és túl	141
Terepismertetés	141
Komasági és munkakapcsolatok	150
A komasági viszonyrendszer közösség-szervező ereje	150
Komasági, rokonsági és gazdasági beágyazottság	152
Munkakapcsolatok	157
Külföldi, elsősorban magyarországi kapcsolatok	158
Traktoristák	160
A „szorgalmasok” belső csoportosulásai	160
Következtetések	161
FÜGGELÉK	163
Sorsukat maguk alakító emberek – a feltételeket megteremtő önkormányzat egy sváb településen	167
1. Bevezetés	167

2. Társadalomtörténeti háttér	168
3. Kapcsolat a külső gazdasági környezettel	169
4. Egyéni stratégiák	171
5. Közösségi stratégiák	175
Összegzés	181
A gondoskodó önkormányzat iskolapéldája: Szatmárcseke	185
Bevezetés	185
Terepismertetés	185
Történeti előzmények	187
A „gondoskodó önkormányzat” szerepkörei	188
A munkanélküliség kezelése	188
A mezőgazdasági termelés fenntartása és megszervezése	191
A turisztikai fesztiválok, értékesítési csatornák megszervezése	195
Összefoglalás	199
Termelők, szervezetek, kooperációk	202
I. Bevezetés	202
II. A kutatás helyszíne	202
III. Természetes kötődések és formalizált településközi kapcsolatok	203
IV. Népmozgalmi folyamatok a Tiszaháton	203
V. Adottságok, örökségek – a Tiszahát gazdaságtörténeti sajátosságai	204
VI. Az agrárágazat szereplői a szerkezetátalakulás után	208
VII. Az agrártársadalom tagozódása	210
VIII. A vállalkozások és a társadalmi-gazdasági környezet	212
IX. Egy kulcságazat: az uborkatermesztés szerepe a Tiszaháton	216
X. A térszervezőket átvállaló önkormányzatok	219
XI. Összegzés	221
Sorsukra hagyott – magukra maradt emberek: a múlt hatalma a jelenen.	224
1. Bevezetés	224
2. Problémafelvetés	224
3. A kutatás és a helyszín bemutatása	226
4. „A falusiak kuporgatósbabak voltak. Amazok a mának éltek” – A falusi és a telepi életmód, mentalitás és gazdasági magatartás különbségei	233
5. Eltérő mentalitás, különböző „megoldások”	237
6. Elvárások és kísérletek: az önkormányzat szerepe az átalakulásban	241
7. Összegzés	243
Térképzetek a borsodnádasdi fejekben	247
Bevezetés	247
Alkalmazott módszerek	247
A terep: Borsodnádasd	248
A térképrajzoltatás eredményei	249
Az egyes településrészek említése és megítélése	256
Közbiztonság, veszélyes területek	257
Vizuális önreprezentáció – képeslap	259
Összefoglalás	260
Ez a táj eladó!	262
A turisztikai piac szerveződése című doktori tézistervezet elméleti bevezetője	262
Történeti áttekintés	262
A tömegturizmus jellemzői és hatásai	263
A helyi kultúra és a turisták találkozásai; a turista fogalma	264
Turizmusfejlesztés, imázssteremtés, márkanev kialakítása	268
Túrístvándi: kis falu, nagy tervekkel	272
„1997 óta azt vizsgáljuk, hogy mi lehet a kitörési pont.”	274

„Azelőtt ott volt Kende báró, azután meg a téesz, és mindent megmondott, hogy mettől meddig.”	276
„Az ember itt vidéken megpróbál mindent”	278
„Szomorú, hogy az önkormányzatnak nincsenek arra forrásai, hogy több embert foglalkoztasson.”	280
„Az intenzív uborkatermesztő programunk idén referenciaprogram lett”	281
„Mi soha nem a pénzért csináltuk”	282
„Élni és élni hagyni!”	283
„Ezzel is, azzal is próbálkoztunk”	287
Hogyan tovább? „Ha bezárják az iskolát, lehúzzhatják a redőnyt mind a két végen.”	289
„Van egy gyönyörű szép vízimalmunk, van egy olyan adottságunk, ami más településnek nincs”	290
„Ez mind-mind Túrístvándi!”	293
Tiszacséce, a beágyazott falu	296
„A kicsi szép”	296
Tiszacséce, a gazdafalu	299
Rövid társadalomrajz az első világháborútól a rendszerváltásig	299
A falu társadalmi jellemzői napjainkban	301
A téesz és örököse, az önkormányzat	304
A téesz: a legnagyobb foglalkoztató 1990 előtt	304
Az önkormányzat: a legnagyobb foglalkoztató 1990 után	305
Tiszacséce, az együttműködő falu	306
Földművelés támogatott keretek között	306
Támogatott foglalkoztatási együttműködések	308
Tiszacséce, a pihenőfalv	309
Helyi termékek értékesítése	310
A csécei ifjúságbarát önkormányzat	312
Összegzés	313
„Itt nyolcvanháromféle külön világ van”	316
Legelő és kemping	316
Házak és kemencék	317
Királyi szakácsoktól a körzetesítésig – falutörténet	319
Kulákok és népművelők – a szocializmus évei	320
Pékek és turisták – a rendszerváltás után	322
Helyi gazdaság, foglalkoztatás	323
Közszolgáltatások	325
A nagyszakácsiak	325
A törzsökösök	325
Beköltöző „tisztos” szegények	327
Nyugatról jöttek	328
Városiak a hegyen	330
A „rendezvény”, avagy egy falusi fesztivál politikája	331
Összegzés	339

ELŐSZÓ

Digitális kötetünkbe esettanulmányokat gyűjtöttünk össze, amelyeket zömmel doktori disszertációjukat éppen most készítő szerzők írtak. Az esettanulmányok egy része már megjelent, más részük kifejezetten ennek a kötetnek a számára készült. A szöveggyűjteménnyel az a célunk, hogy a diákok a falvak társadalomrajzát tanulmányozva megértsék, miként szerveződik meg a gazdasági élet ezekben – a városokhoz képest áttekinthetőbb, a kutatók által személyesen bejárt – kisvilágokban.

Kiadványunkat részint azok a BA hallgatók böngészhetik haszonnak, akik gazdaságszociológiai ismereteiket szeretnék elmélyíteni, illetve kipróbálni, miként használhatók fel az elvont fogalmak, elméleti megközelítések a települések gazdaságának elemzéséhez. Részint pedig a Vállalkozáselméletek tárgyát tanuló mesterszakos diákok használhatják a kurzus háttéranyagaként; az esettanulmányokban föltárulhat számukra, hogy a gazdasági szereplők viselkedését a piac mellett milyen társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

Az esettanulmányok mellett, hogy gazdaságszociológiában és gazdaságantropológiában járatos szerzők tudományos igényű elemzéseinek az eredményei, mégis fiatal kutatók lévén, talán frissebb szemmel néztek körül a falvakban, így szövegeik magukon hordozzák a terepmunkák élményszerűségét, visszaadják a vállalkozókkal, gazdákkal, önkormányzati vezetőkkel, azaz a települések színes világával való találkozás eleven benyomásait is. Az életszerűséget növeli, hogy – élve a digitalizációból adódó lehetőségekkel – a kötethez bőséges képanyagot és Schiffer Pál dokumentumfilmjét kapcsolunk. Az olvasó e szöveggyűjteményt tanulmányozva kedvére lapozgathatja a fotókat, s belenézhet a filmbe is. Az előbbi segíti az egyes dolgozatokban leírt-elemzett helyszínek vizualizálását, az utóbbi pedig nagyban hozzájárul a vállalkozások indításának, működésének jobb megértéséhez.

Kiadványunk készítéséhez sokan hozzájárultak. Hálásak vagyunk Marelyn Kiss Józsefnek, aki a TÁMOP program vezetőjeként szervezte a munkát, buzdította, szelíden sürgette a szerzőket, s gyakran inkább megkockáztatta, hogy kicsúsunk a határidőből, de nem mondott le egy-egy értékesnek ígérkező írásról. Jelentős munkát fektetett – Nagy Petra hatékony közreműködésével – a szövegekhez illő fotóanyag kiválogatásába, összeállításába-megszerkesztésébe, de részt vállalt a tanulmányok szöveggondozásában is, saját lektorával átnézte őket. A tananyag aligha születhetett volna meg az általa szervezett falukutató táborok nélkül, kiadványunk több tanulmánya is az e táborokban lezajlott vizsgálatok anyagait használja.

Köszönet illeti Váradi Monikát, a kötet lektorát, aki nem csupán szakmai véleményt formált az írásokról, hanem az olvasószerkesztő feladataiból is sokat átvállalt. Emellett nagyvonalúan hozzájárult ahhoz, hogy néhány, az általa szerkesztett Kistelepülések lépéskényszerben című kötetben már megjelent írást újra közöljünk.

Köszönjük Schiffer Katalinnak, hogy édesapja Schiffer Pál jogörököséként önzetlenül hozzájárult a dokumentumfilmes hagyaték oktatási célú felhasználásához. Az alábbiakban röviden bemutatjuk fiatal, pályájuk elején tartó szerzőinket.

Bódi Jenő a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának szociológia szakán diplomázott. A pécsi universitas bölcsészkarán a Kommunikáció Doktori Program abszolvált hallgatója. A PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének tanársegédje. Kutatási területe a turizmus kulturális aspektusai, a turizmus helyeit és tereit létrehozó kulturális folyamatok. Doktori disszertációját is ezekben a témakörökben készíti. Folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben publikál, szerkesztője (Pusztai Bertalannal és Szijártó Zsolttal) a közeljövőben megjelenő „Túl a turistatekinteten” című tanulmánygyűjteménynek.

Járosi Katalin a PTE BTK magyar nyelv- és irodalom-kommunikáció- és médiatudomány szakon végzett. Doktori fokozatát Berlinben a Humboldt Egyetemen szerezte néprajz- és kulturális antropológia tudományágban 2001-ben. Tanított a PTE Irodalomtudomány Doktori Iskolájában, s ad órákat a pécsi egyetem kommunikáció szakán. Jelenleg Németországban, Trierben él, magyar nyelvet tanít az Európai Unió luxemburgi intézményeiben. Kutatási területei: migráció, mobilitás, etnikai identitás, városantropológia és turizmus. Jelenleg a Trieri Egyetemen az SFB 600 (Fremdheit und Armut) projektjében vesz részt, amelynek keretében a

„Fremdheitszuschreibungen” témában készít tanulmányt Michael Schönhuth etnológus professzorral. Számos publikációja jelent meg hazai és német folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben.

Kiss Márta antropológus diplomáját az ELTE kulturális antropológia szakán, szociológus képzettségét a Corvinus Egyetemen szerezte. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájának doktorjelöltje. 2005 óta a Jelenkutató Alapítvány munkatársaként különböző társadalomtudományi kutatásokat koordinál, valamint a Corvinus Egyetem Szociológia Karán gazdaságszociológia tárgyat oktat. Kutatási területe az aprófalvas térségek megélhetési stratégiái. Doktori disszertációjának témája a turisztikai piac szerveződésének, a tájtermelés folyamatának vizsgálata. Több írása is megjelent folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben.

Nikitscher Péter az ELTE földrajz és kulturális antropológia szakokon végzett, diplomaszerezés után (az akkor még) Regionális Földrajzi Tanszék ösztöndíjas PhD hallgatója. Három évig középiskolában tanított, jelenleg pedig az MTA RKK KÉTI-n dolgozik. Kutatási területe a kultúra és a tér kapcsolatrendszerének vizsgálata, ezen belül a helyi társadalmak által szimbolikus térstruktúrával, a terek, helyek kulturális kódolásának és újrakódolásának problémáival, jelentéstartalmaik értelmezésével foglalkozik. Doktori disszertációjának témája a kulturális gazdaság megjelenése, szerveződési sajátosságai külföldi és magyar nagyvárosokban. Írásait szakmai folyóiratokban teszi közzé.

Rácz Katalin a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén szerzett szociológus végzettséget. Jelenleg az ELTE Szociológiai Doktori Iskolájának doktorjelöltje. 2001-től az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársa, emellett a Debreceni Egyetemen, valamint a Budapesti Corvinus Egyetemen lát el rendszeres oktatói tevékenységet. Kutatási területe a hátrányos helyzetű térségek, a marginalizált társadalmi csoportok közösségfejlesztési lehetőségei. Doktori dolgozatát a lokális gazdaság működését meghatározó koordinációs mechanizmusok, a vállalkozások társadalmi beágyazottsága, a gazdasági szereplők kooperációi témakörben készíti. Rendszeresen publikál szakfolyóiratokban és gyűjteményes kötetekben.

Schwarz Gyöngyi az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát, 1999-ben irodalom, 2001-ben néprajz szakon. Jelenleg az ELTE Európai Etnológiai Doktori Iskola doktorjelöltje. Dolgozott az MTA Regionális Kutatások Központjában és Néprajzi Kutatóintézetében, rövid ideig a Jelenkutatások Alapítvány munkatársa. Jelenleg a hallei Max Planck Institute for Social Anthropology által irányított Local State and Social Security in Rural Hungary, Serbia and Romania című kutatási programjában vesz részt az intézet külső munkatársaként. Kutatási területe a magyar falusi társadalom posztszocialista átalakulása, a lokális politikai és gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottsága, az etnicitás és helyi identitás kérdései. Doktori disszertációját is ezekből a témakörökből készíti. Foglalkoztatják a kvalitatív kutatások módszertani kérdései, illetve a társadalmi jelenségek vizuális dokumentálásának, megjelenítésének lehetőségei. Írásait szakfolyóiratokban és gyűjteményes kötetekben tette közzé, három dokumentumfilm készítésében is részt vett.

Tóth Lilla Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett pszichológusi oklevelet, majd az ELTE szociológia szakán diplomázott. A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási egyetemen doktorált, majd ugyanitt szerzett PhD fokozatot 2005-ben. Dolgozott a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, az MTA Pszichológiai Intézetében és a Budapesti Corvinus Egyetem különböző egységeinél. Jelenleg szociológiát tanít angol és magyar nyelven a Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalmpolitika Intézetében. Kutatási területei: vállalkozásszociológia, migráció, deliberatív módszerek. Társszerzőkkel könyve jelent meg, publikált gyűjteményes kötetekbe és szakfolyóiratokba.

Bevezetés

Az alábbi kötet az a célunk, hogy a hallgatók betekintést nyerjenek a gazdaságszociológiai tanulmányaik során megismert fontosabb fogalmak, megközelítések alkalmazási lehetőségeibe. Az itt olvasható írások szerzői szövegeik építkezésmódját illetően fordított utat járnak be a gazdaságszociológia-kurzuson megismert elméleti cikkekkel, könyvfejezetekkel szemben. A ma már klasszikusnak mondható tudósok (Polányi, Granovetter, Coleman, Bourdieu, Elster, Olson) tananyagként szolgáló tanulmányai (Lengyel–Szántó 2006) középpontjában elvont fogalmak és az ezeket kibontó elméleti elemzések állnak, például a gazdaság integrációs formái, a beágyazottság, a társadalmi tőke, szelektív ösztönzők és a rájuk vonatkozó analízisek, amelyeket gazdaságantropológiai, történelmi vagy a hétköznapi életből vett esetek világítanak meg. Coleman például a társadalmi tőke formáit dél-koreai diákok tankörei és a politikai mozgalmak közötti kapcsolattal, a szülői munkaközösségek eredeti céljuktól eltérő felhasználási lehetőségeivel, a játszóteren egymás gyermekeit is szemmel tartó szülők normakövető magatartásával illusztrálja, Granovetter a beágyazottság problémáit antropológiai eseteleírással (a vállalat alapítás esélyei a Bali-szigeteken), a tőzsdei árfolyam-ingadozás és az információs klikkek összefüggésével vagy az amerikai villamosipar történeti sajátosságainak elemzésével teszi plasztikussá az olvasó számára. Az említett szerzők kidolgoztak tehát egy koherens gazdaságszociológiai fogalmi hálót és elméletet, és mondanójuk érzékeltetéséhez kerestek olyan eseteket, amelyek mintegy iskolapéldaszerűen illusztrálják elgondolásaikat.

A jelen kötetben viszont kis falvak gazdasági és társadalmi életének konkrét, részletező leírásait találjuk, szerzőik az esettanulmányok műfaji szabályait követik; számba veszik egy-egy település gazdaságföldrajzi jellegzetességeit, történetét, lakosainak összetételét, a foglalkoztatottság sajátosságait, az önkormányzat szerepét stb. Ezek a részletes társadalomrajzok nem valamely elvont gazdaságszociológiai probléma pusztá illusztrációi, hanem önmagukban megálló – falusi kisvilágokat bemutató – írások. Ugyanakkor a tanulmányok nem csupán számba veszik, regisztrálják, ami a falvakban megfigyelhető, az önkormányzatok irattárából és a helytörténeti munkákból összeszedhető, hanem olyan elemzések, amelyek alapvetően a gazdasági élet megértésére irányulnak, leginkább arra keresik a választ, hogy lakosaik – múltjukból, habitusukból, kapcsolataikból, kooperációs készségükből adódóan – milyen megélhetési, boldogulási lehetőségekkel rendelkeznek. A szerzők az említett problémák megragadásához, végiggondolásához igénybe veszik a gazdaságszociológia fogalmi apparátusát és elemzési eszközeit.

A kötetben szereplő írások csaknem kivétel nélkül alaposabban szemügyre veszik a rendszerváltás utáni néhány év falusi térséget érintő fejleményeit. Az átmenet idejére irányuló kitüntetett érdeklődésnek az az oka, hogy az 1990-es évek első felében fölbomlottak vagy átalakulófélben voltak a téveszek, amelyek nemcsak az egyik legfontosabb foglalkoztató eltűnését jelentették, mivel a közvetett hatások is számottevők; megszűnt t. i. a falusi családok háztájiból, mezőgazdasági kistermelésből származó, évtizedekig élvezett kiegészítő (a családi ház építésére és bebútorozására, autóvásárlásra stb. fordítható) jövedelme. A változások így helyzetbe hozták a vidéken élő családok nagy részét, valamilyen új megélhetési lehetőség után kellett nézniük. Sok település életét nehezítette, hogy akik korábban elköltöztek a városba, munkanélkülivé válva visszatelepültek falujukba abban reménykedve, hogy vidéken meg tudnak élni a mezőgazdaságból, így a boldogulni akaróknak versenytársai is akadtak. Ahol nem a mezőgazdaságból származott a fő- vagy legalább a kiegészítő jövedelem, hanem az iparból, ott is hasonló problémák adódtak. A kötet egyik tanulmánya (Schwarcz Gyöngyi Borsodnádásdról szóló társadalomrajza [*Sorsukra hagyott – magukra maradt emberek: a múlt hatalma a jelenen*]) olyan települést mutat be, ahol egy fémipari üzem volt a főfoglalkoztató, ennek bezárása ugyancsak nehéz helyzetbe hozta a munkájukat elvesztő embereket.

A kötet tanulmányaiból kiderül, hogy az új megélhetési lehetőségek megtalálása-megteremtése nem sikerült mindenkinek egyformán; sokan belevágtak a gazdálkodásba, vállalkozást indítottak, mások nagy reményeket fűznek ahhoz, hogy új állást találnak, de nagyon eltérő eredményt értek el. Egyeseknek korszerű gépparkja, jól jövedelmező farmja, csirkevágóhídja, kereskedelmi jellegű vállalkozása lett, mások viszont elkezdtek ugyan gazdálkodni, de pár éves kínlódás után fölhagytak a kísérletezéssel, mivel a földműveléssel még a legszükségesebbeket sem tudták előteremteni családjuknak. Emellett jócskán akadtak olyanok is (ők voltak

többségben), akik meg sem próbálkoztak azzal, hogy a mezőgazdaságból éljenek meg. Az álláskeresésben sem bizonyultak egyformán sikeresnek még azok sem, akik szakmájuknál, életkoruknál fogva hasonló esélyekkel rendelkeztek. Egyesek hajlandók és képesek voltak lakóhelyüktől távol vagy külföldön munkát vállalni, mások viszont hamar föladták a keresgélést, és az önkormányzattól, államtól remélték, hogy munkalehetőséget teremt nekik.

Szögezzük le: a boldogulni tudó vállalkozók sikereiket nem annak köszönhetik, hogy másokkal ellentétben nekik rendelkezésükre állt volna az induláshoz szükséges pénz. Ami a mezőgazdaságot illeti, itt is tőke, számottevő földtulajdon nélkül vágtak bele a gazdálkodásba, így az 1990-es évek az eredeti tőkefelhalmozás évtizedének nevezhető. A rendszerváltás utáni két-három évben még hasonló helyzetű, jövedelmű, elvileg azonos kilátásokkal rendelkező emberek között az évtized végére jelentős különbségek keletkeztek. (Persze volt egyenlőtlenség a falvakban a rendszerváltás előtti időszakban is, de a maihoz képest kevésbé volt polarizált a vidéki társadalom.) Ugyanígy: a munkához jutás ambícióját és sikerét a kemény tényezőkön (végzettség, életkor) túl az értékrend és a kultúra is meghatározza, olyan puhának tűnő tényezők, amelyek mobillá, nyitottá teszik az egyik embert, és bezárkózóvá, a nehézségek előtt meghátrálóvá a másikat. A kötet írásai a különbségek megértéséhez a gazdaságszociológia fogalmait, elméleti eszköztárát használják.

Az esettanulmányokból kirajzolódik, hogy a versenyképes mezőgazdasági vagy ipari vállalkozást teremtők sikereit a piacot is helyettesíteni képes kapcsolatrendszerük, kooperációs készségük, a nemzedékekkel korábban kialakult munkakultúrájuk, illetve fölhalmozott szakismereteik, tapasztalataik magyarázzák; a gazdaságszociológia nyelvén: társadalmi és kulturális tőkájuk. Ezeknek a tőkeféleségeknek a megléte vagy hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy polarizálódott a falu társadalma; az ezredfordulóra látványos birtokkoncentráció zajlott le. Egyfelől sokan felhagytak a gazdálkodással, és eladták földjüket, másfelől nagybirtokok alakultak ki, s ezzel lezáródott az a pár évig tartó periódus, amelyet az jellemzett, hogy a vállalkozói szférába belépők tőke nélkül, csupán szakértelmükre, szorgalmukra, kapcsolataikra támaszkodva komoly gazdaságot építsenek ki. Akik ma kezdenek gazdálkodásba, már nem járhatják végig azt az utat, mint 15 évvel ezelőtt indult „elődeik”.

Tóth Lilla albertirsai kisvállalkozókról szóló tanulmánya (*A siker szociális reprezentációi vidéki vállalkozók körében*) árnyalja a sikeresség problémáját. A különböző (kapcsolati és kulturális) tőkeféleségek megléte kétségtelenül valószínűsíti, hogy a vállalkozók gazdasági értelemben eredményeket érjenek el. Ám a gazdasági szempontból eredményes pályafutás még nem jelenti, hogy az egyén társadalmi értelemben is sikeres, elismert személy. A vizsgálat szerint a falusi közvélemény, de maguk a vállalkozók is meglehetősen differenciáltan kezelik azt a kérdést, hogy ki mire vitte. A gazdasági teljesítmény mellett fontosnak bizonyul a vállalkozók megbízhatósága, családi élete stb., röviden: a szociális mezőben elért eredményeik. Elképzelhető, hogy valaki jól menő vállalkozást teremt, de a környezete nem tartja rendes, megbízható embernek, mert rosszul bánik a gyerekeivel, vagy a helyi norma szerint a kelletténél többet tartózkodik a kocsmában. Ezek a tényezők pedig kihatnak a gazdasági esélyeire is. Végeredményben azoknak van sokrétűbb kapcsolatrendszerük, nagyobb szimbolikus tőkájuk, akiket a közvélemény a maga differenciált kritériumrendszere szerint elismer, ily módon nekik van leginkább lehetőségük eredményes vállalkozást felépíteni. Hasonló következtetés vonható le Schwarcz Gyöngyinek a Marcali kistérségről szóló írásából (*Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében*) is, ti. azok a mezőgazdasági vállalkozók képesek a környezetükben élőkkel számukra hasznos, piaci előnyökkel járó patrónus-kliens kapcsolatokat kiépíteni, akiknek már említésre méltó reputációjuk van. (A patrónus-kliens viszony gazdasági jelentőségéről az alábbiakban még szó lesz.)

A boldogulás különbségei nemcsak az egyének, hanem a falvak szintjén is megfigyelhető; egyes településeken az emberek nagyobb része képesnek bizonyult a rendszerváltást követő gazdasági válság után lassan egzisztenciát teremteni, megélhetést nyújtó gazdaságot, kisvállalkozást fölépíteni, újra állást találni, más településeken viszont ma is többségben vannak azok, akik nehezen vagy csak mások segítségével, iránymutatásával boldogulnak. Jelen tanulmánygyűjteményben találunk példát sikeres és kevésbé sikeres falvokról, a szerzők a különbségeket a kézenfekvő okokon túl (például városközeliség, jó minőségű termőföld, illetve rossz közlekedés, depressziós körzet) történeti-szociológiai tényekkel magyarázzák; például a svábok jelenlétével (l. Rácz Katának a Sásdi kistérségről [*A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárágazatban*] és Schwarcz Gyöngyinek a Tarjánról szóló

[*Sorsukat maguk alakító emberek – a feltételeket megteremtő önkormányzat egy sváb településen*] írásai), a kisipar hagyományával (Tóth Lilla albertirsai esettanulmánya [*Vállalkozói életutak és kapcsolathálók egy nagyközségben*]) vagy a település vezetésének gazdaságszervező szerepével, például paternalista hajlamú, a boldogulni akaró embereket helyzetbe hozni képes polgármesterrel (Kiss Márta Szatmárcsekét elemző dolgozata [*A paternalista irányítás öröklött mintái Szatmárcsekén*]). A falvak közötti jelentős különbségek fölhívják a figyelmünket arra, hogy a vidéki társadalom polarizálódását nem annyira a településeken belüli, mint a közöttük lévő eltérések magyarázzák.

A falvak, kistérségek közötti eltérések abban is megmutatkoznak, hogy ott milyen típusú gazdasági szereplők jelentek meg a térszek és az állami gazdaságok felszámolása, átalakulása után. Egyes településeken alig akadt olyan helybeli, aki élve az 1990-es évek elején megnyíló gép- és földszerzés lehetőségével önálló gazdálkodásba kezdett volna, ezekben a falvakban a volt szövetkezet alakult át jellemzően a régi menedzsment tevékeny közreműködésével új, nagy léptékű agrárvállalkozássá, illetve külső befektetők (a mezőgazdaságban fantáziát látó városiak) vásároltak, béreltek földeket, és indítottak vállalkozást (l. Schwarcz Gyöngyinek a Marcaliról [*Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlés kialakítására patrónus-kliens viszony keretében*] és Rác Katának a Sásdi kistérségről [*A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárágazatban*] szóló írását). Más, középparaszti hagyományokkal bíró településen (l. Rác Kata Derecske gazdaságát elemző írását [*A kooperáció változó mintázatai az agrárszektorban*]) több, egymással versengő és ugyanakkor egymással kooperálni is tudó-kényszerülő szereplő jelent meg a mezőgazdaságban. Így a szövetkezet agrárszakemberei által szervezett vállalkozások mellett a hozzájuk képest kisebb földterülettel rendelkező gazdák is versenyben maradtak, hiányzó erőforrásaikat a szívésségcsere intézményével igyekeznek pótolni.

A rendszerváltás után piacgazdaság épült ki Magyarországon. A gazdasági szereplők a piacon értékesítik termékeiket és/vagy szolgáltatásaikat, és itt szerzik be a szükséges termelési tényezőket (eszközöket, alapanyagokat, munkaerőt, hitelt) is. A piac tehát az az intézmény, amelynek közvetítésével forrásokhoz, eszközökhöz lehet jutni, következésképpen ez határozza meg a vállalkozók eladással és vásárlással kapcsolatos magatartását is. A kötet esettanulmányaiból – összhangban Granovetter beágyazottsággal kapcsolatos teóriájával (Granovetter 2001[4]) – ugyanakkor kiderül, hogy az önállók nem csupán piaci tranzakciók révén, illetve nem kizárólag az éppen aktuális áron jutnak hozzá termelési tényezőkhöz, hanem más, az alábbiakban részletezett módokon is. A következő okokat jelölhetjük meg, amelyek arra bírják a gazdasági szereplőket, hogy a piaci tranzakciókat helyettesítsék, kontroll alatt tartsák vagy kiegészítsék valami mással.

Bizonyos esetekben a termelés biztonsága, a beruházások hosszabb távra tervezhetősége különösen indokoltá teszi, hogy a vállalkozások a szokásosnál többet tegyenek meg a piaci bizonytalanságok mérséklésére. Kötetünkben Schwarcz Gyöngyi (Marcali kistérségről szóló tanulmánya [*Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlés kialakítására patrónus-kliens viszony keretében*]) a földbérlési piac példáján mutatja be, milyen előnytelen a vállalkozók számára, ha a kereslet és kínálat szabályozza, hogy egy adott évben aktuálisan mekkora nagyságú földterülethez jutnak, azaz mekkora birtokon gazdálkodhatnak. A szerző rámutat arra, hogy a gazdasági szereplők a kereslet-kínálat véletlenjeit igyekeznek „megszelídíteni”, azaz valamilyen módon kiszámíthatóvá, kezelhetővé tenni. Az elviselhetőnél nagyobb piaci bizonytalanságnak két okát jelölhetjük meg. Egyrészt a földkínálat természeténél fogva rugalmatlan, azaz bármilyen mértékben nő a földbérlés iránti kereslet, a kínálat változatlan marad, így nagyon kiéleződhet a verseny. Másrészt a gazdálkodóknak csak akkor éri meg befektetni a földbe (például trágyázni, a talajvíz elvezetését megoldani), ha megtérül, azaz, ha tartósan élvezhetik ennek hasznát.

Az említett esettanulmány anyaggyűjtésének idején (2006–2007) Magyarországon a földbérlési piacon átlagosan három éves időtartamra kínálták a birtokokat (most valamivel jobb a bérleti idő öt év), ráadásul a mai napig nagyon sokszereplős piacról van szó, mivel a bérbeadók kezén apró földterületek (3–4 hektár) vannak. Ebből adódóan csak olyan befektetéseket érdemes eszközölni, amelyek három (ma öt) éven belül megtérülnek. Ez olyan rövid idő, hogy hosszabb távon a szántók, legelők minőségromlását eredményezi. Ezen túlmenően meglehetősen költséges a piac használata, mivel tetemes időt fölemészt a sok, ám kis területet tulajdonló bérbeadóval egyenként megalkudni, szerződést kötni. Például ha egy agrárvállalkozó 100 hektáron (ami csaknem az alsó határa a még kifizetődően művelhető birtokok méretének) természet gabonát, kukoricát, akkor – attól függően, hogy az aktuális,

egyenként három évre között bérletei egyszerre, illetve időben elosztva járnak le – háromévente kb. 30, vagy kétévente 15, illetve minden évben 10 szerződést kell kötnie. Nagy a valószínűsége, hogy sokkal több bérbeadót keres föl, mint ahánnyal végül üzletet köt, hogy kiválaszthassa a legelőnyösebb ajánlatokat. Tétélezzük föl, hogy minden megkötött bérleti szerződésre három próbálkozás esik, ebben az esetben háromévente 90 (vagy kétévente 45, illetve háromévente 90) tárgyalás szükséges. Ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy mindig ugyanazokat a területeket sikerül megszereznie, amelyeket korábban is művelt, hiszen a piacon mindig azok a vevők jutnak hozzá a bérletekhez, akik magasabb árat kínálnak érte. Sőt!- az is előfordulhat, hogy nem 100, hanem csak 70 vagy 50 hektárhoz jut hozzá, ami még az előbb említetté is súlyosabb probléma, hiszen birtoka elérheti azt a mérethatárt, amelyen már nem ésszerű a gazdálkodást tovább folytatni.

Ilyen körülmények között értelemszerűen arra törekszenek a vállalkozók, hogy a földbérleti piac bizonytalanságát valami módon mérsékeljék, azaz igyekeznek a szokásos három (vagy öt) évnél hosszabb távra biztosítani a bérleteket. Ennek módja a patrónus-kliens viszony kialakítása. A bérbe vevők ajándékokkal, szívésségekkel hosszabb távra lekötözik a bérbe adókat, például gépeikkel megmunkálják „háztáji” földjeiket, amivel elérik, hogy legközelebb is velük szerződjenek. Kölcsönösen hasznos viszonyról van szó, hiszen a bérbeadók is előnyösebbnek ítélik, hogy „háztáji” földjeik műveléséhez szükséges gépi szolgáltatásokat nem a piacon kell megvásárolniuk (e piac bizonytalanságairól később lesz szó), hanem ajándékba kapják.

A piac tehát a vázolt esetben tökéletlenül végzi el a bérlemények allokálását, mivel nem feltétlenül azok a szereplők jutnak hozzá, akik hajlandók lennének minőség javító, azaz hosszabb távon értéknövelő beruházásokra, hanem azok, akik pillanatnyilag a legmagasabb bérleti díjat kínálják. Emellett túl nagy a kockázat, hiszen rendre akadnak olyan vállalkozók, akik nem képesek meglévő gépparkjukhoz, raktározási kapacitásukhoz megfelelő földterületet bérelni, így akár csődbe is juthatnak. Másként fogalmazva: kockázatos egy adott – mondjuk 100 hektáros – birtoknagyság művelésére berendezkedni; a szükséges gépeket megvásárolni, gépszint és műhelyt építeni, tároló helyeket kialakítani stb., hiszen nem garantált az egymást követő gazdasági években a termelői kapacitásnak megfelelő birtokhoz való hozzájutás. A piac e tökéletlenségét küszöbölik ki a vállalkozók azzal, hogy a bérbeadókkal tartós, patrónus-kliens viszont alakítanak ki.

Tegyük hozzá: más eszközök igénybevételével is megoldható a probléma. Nem föltétlenül a piacnak kell beárznia, hogy milyen időtartamra szóljon a bérlet. Ez törvényileg is megszabható; elő lehet írni, hogy a bérbeadók földjüket minimum 30, 50, netalán 100 évre kötelesek bérbe adni, olyan hosszú időre, amely alatt várhatóan megtérülnek a talaj termőképességét javító beruházások, illetve a birtokon emelt épületek ára. (A piac adminisztratív korlátozása megszokott a modern gazdaságban, például természetesnek vesszük, hogy a munkaidő és a fizetett szabadság hossza nem a munkaadó és munkavállaló szabad alkujában dől el, mivel ezekről törvény rendelkezik.) Azt mondhatjuk tehát, hogy egy szabályozási anomáliából, azaz az alkalmas törvények hiányából adódó probléma megoldására válasz a patrónus-kliens viszony. A bérleti formát fölválthatja a magántulajdon, azaz a vállalkozók dönthetnek úgy is, hogy inkább megvásárolják az általuk művelt földterületeket, mintsem bérbe veszik. Magyarországon a földbérleti piac gyenge törvényi szabályozottsága is hozzájárult ahhoz, hogy ez utóbbi terjedt el. Főntebb említettük, erőteljes birtokkoncentráció ment végbe az elműl 15 évben. A tulajdonlás ugyanakkor nem jelen megoldást minden agrár vállalkozás számára, mivel a jelenlegi törvények szerint csak magánszemély vásárolhat földet. Így a földszerzésből kizárt társas vállalkozások továbbra is a bérleti piacra utaltak.

A munkaerőpiac bizonytalanságainak kiküszöbölésére is használják a vállalkozók a patrónus-kliens viszony kialakítását. Szívésségekkel, ajándékokkal igyekeznek magukhoz kötni a megbízható, jó munkaerőt. Ebben a kötetben Rácz Kata a következő interjúrészlettel példázza a lekötölezettség teremtés e sajátos módját: *„Ezekkel a fiúkkal az a baj, hogyha ő nekem eljön dolgozni, akkor ő nekem a cselédem, de akik itt dolgoznak nálam fiúk, még olyat nem tudtak kérni tőlem, hogy én azt ne intéztem volna el nekik. Mert most van egy akciós bútor, most azt akarom megvenni, most a fiam autót vett, egy kicsit csavarjunk rajta. Tehát nem cseléd, bejön, iszunk egy kávét, megbeszéljük a hogyan továbbot (Termelők, szervezetek, kooperációk)”. A piac bizonytalansága, ami miatt patrónus-kliens kapcsolatot formálnak a vállalkozók, nem abból adódik, hogy a munkaerő iránti kereslet meghaladja a kínálatot, ami a cégeket az álláskeresőként vívott versenyre kényszeríti, ahogy egyébként a szöveg alapján gondolhatnánk (ti. kedveskedik a munkaadó az alkalmazottjának, extra javadalmazásban részesíti őket, nehogy elcsábítsa egy másik vállalkozó). Épp ellenkező a helyzet. Rácz Kata tanulmánya az ország egyik*

leginkább munkanélküliséggel sújtott térségéről szól, ahol nagyon sokan szeretnének dolgozni, ahol a munkát keresők versenyeznek egymással. A probléma nem a munkaerő kínálat mennyiségével, hanem a minőségével függ össze. A főtebb idézett interjúalanyunk juhászata van, amelyben nem könnyen ellenőrizhető tömegmunka zajlik, amire csaknem bárki felvehető, hanem hozzáértést, önálló döntéseket, nagy odafigyelést igénylő tevékenységek. Ezek elvégzéséhez viszont nem könnyű megfelelő embert kapni.

A „normál” munkaerőpiacon a munkaadók a megfelelő alkalmazott kiválasztásához első lépésben egy jól bevált szűrőt alkalmaznak: az állások betöltését megfelelő iskolai végzettséghez kötik. Számukra ennek az az értelme, hogy nem kell minden meghirdetett állásra jelentkező kompetenciájának meglétéről egyenként meggyőződniük. Diplomájuk, bizonyítványuk megléte valószínűsíti, hogy értenek ahhoz, amiről papírjuk van. (Bourdieu úgy fogalmaz, az iskolai végzettség mentesíti tulajdonosát attól, hogy bizonygatni kellene kompetenciáját [Bourdieu 2006[1]]). A juhászat tulajdonosa viszont nincs ilyen könnyű helyzetben, mivel szakirányú képesítéssel nem rendelkező, sőt többnyire alacsony iskolai végzettségű embereket alkalmaz olyan feladatokra, amelyek elvégzése ugyanakkor kompetenciát igényel. Bizonyítványok hiányában nem egyszerű az alkalmasságuk megítélése. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a vállalkozók arra törekszenek, hogy a már bizonyított alkalmazottaikat hosszú távra lekötözzék, azaz a munkaszervezeti kapcsolatukat patrónus-kliens viszonyra alakítsák át.

A piac helyettesítésének másik példája a gazdák közötti szívesegcsere. A rendszerváltás után induló agrárvállalkozók körében megszokottnak számított, hogy kisegítették egymást különböző gépi szolgáltatásokkal (szántás, permetezés, trágyaszórás stb.), mivel nem állt rendelkezésükre a gazdálkodáshoz szükséges teljes géppark (erről a problémáról Rácz Kata számol be Derecskéről szóló írásában [*A kooperáció változó mintázatai az agrárszektorban*]). Akinek például kombájnya volt, learatta a többiek gabonáját, aminek fejében a megfelelő teljesítményű traktorral rendelkező gazda fölshántotta a földjét. Miért választották a gazdaság szereplői a szolgáltatásokhoz hozzájutás éppen ezt módját? A kérdés jogos, hiszen elvileg más megoldások is szóba jöhettek volna.

Az egyik lehetőségük az lehetett volna, hogy az együttműködés helyett mindenki saját maga jár el az ügyekben, azaz minden gazda megvásárolja a számára éppen aktuális gépi munkát a piacon. (Ere volt módjuk, mivel minden faluban akadt olyan gazdálkodó, aki fölös gépi kapacitással rendelkezett, így bérszántást, béraratást stb. végzett másoknak.) A másik megoldás pedig az lett volna, ha beszerzik a gazdálkodáshoz szükséges gépeket és maguk végezik el a feladatokat, azaz függetlenné válnak a szolgáltatói piactól. Miért nem ezeket az opciókat választották? Az utóbbira egyszerű a magyarázat: a rendszerváltás után induló vállalkozások nagy részének nem volt megtakarított tőkéje, így gazdálkodásuk első éveiben nem állt módjukban gépeket vásárolni. Volt ugyan valamennyi berendezésük, jellemzően a térszöböl kihozott vagy árveréseken olcsón beszerzett, korszerűtlen, lestrapált eszközök, de nem volt meg minden szükséges felszerelésük.

A szolgáltatások piacon történő megvásárlását pedig igyekeztek elkerülni, még akkor is, ha meg tudták volna fizetni, mivel ez a megoldás sok bizonytalansággal járt. A bizonytalanság legfőbb oka, hogy túlkereslet alakult ki a gépi munkák iránt, mivel a rendszerváltást követő 4–5 évben nagyon sokan kezdtek gazdálkodni (közülük kb. minden negyedik-ötödik maradt talpon), de csak kevés embernek volt meg hozzá az elégséges felszerelése. Ebből adódóan például aratás idején sorban álltak a kombajn- és gabonaszárító tulajdonosoknál, hogy levágattassák és megszáritassák a termést. Gyakran megesett, hogy túl hosszú volt a sor, így a betakarítás rövidre szabott idejében csak késve jutottak hozzá az igényelt szolgáltatáshoz, nem akkor, amikor optimális lett volna számukra. Aki kicsúszott a betakarítás idejéből, annak túlérett a gabonája, s nagy lett a szemvesztesége.

A gabona száríttatásával hasonló volt a helyzet. Mivel keveseknek volt megfelelő – egyébként meglehetősen nagy értékű – berendezése, itt is sorban állás alakult ki. A szárítók tulajdonosai monopolhelyzetbe kerültek, s hamar rájöttek, jobban járnak, ha nem vállalnak bérszáritást, hanem felajánlják a gazdáknak, hogy betakarítás után megvásárolják a búzájukat, akik – mivel a nedves gabona gyorsan penészedik – más választásuk nem lévén, belementek az alkuba. Ezzel viszont elestek attól a lehetőségtől, hogy kivárjanak az értékestéssel, addig raktározzák a terményt, míg föl nem megy az ára. A példákat lehetne tovább sorolni, de az eddigiekből is világos, hogy a túlkereslet miatt a gazdáknak számolniuk kellett azzal a kockázattal, hogy bár megfizetik a szolgáltatások árát, mégsem jutnak hozzá ezekhez időben, így veszteségeket szenvednek. E sajátos piacnak való kiszolgáltatottság elkerülésére ésszerű megoldásnak bizonyult, hogy a gazdálkodók megállapodjanak abban:

kisegítik egymást gépi munkával, azaz a szívességcsere intézményének keretében szerzik be a szükséges szolgáltatásokat (a szívességcsere logikájáról l. Polányi 2006[6] és Coleman 2006[2]).

Fontos megjegyezni, hogy a piac nem helyettesíthető minden további nélkül szívességcserével, tűnjön ez bármilyen kézenfekvő megoldásnak. A szívességcserével kapcsolatban az a legnagyobb probléma, hogy szóbeli megállapodáson nyugszik, a feleket nem köti szerződéses kötelezettség. Különösen nagyok a kockázatok, ha a nyújtott szívességek nagy értékűek, hiszen viszonzásuk elmaradása jelentős anyagi veszteséggel jár, kártérítésre pedig jogi úton nincs lehetőség. A legfontosabb feladat, amit az egymással szívességesre kapcsolatban lévőknek meg kell oldani, a potyautasokkal szembeni védekezés, valamiféle, a jogi garanciákat helyettesítő védelem azokkal szemben, akik nem az elvárható mennyiségben, minőségben, a határidőt túllépve viszonzják a többiektől kapott szolgáltatásokat, netalán egyáltalán nem adják vissza.

Életszerűnek tűnik például az a helyzet, hogy egy kombájnnal rendelkező gazda földjét a többiek időben megszántják, elboronálják stb., ám ő csak nagy késéssel viszonzja a szívességeket. Megengedhetőnek ítéli, hogy előbb azoknak a gazdáknak a gabonáját vágja le, akik fizetnek érte, s csak akkor viszonzja a többiektől kapott munkákat, miután elfogytak a megrendelői a szolgáltató piacon. Hogyan lehet védekezni az ehhez hasonló inkorrekt magatartással szemben? A kooperáció egyik fontos feltétele, hogy a résztvevők jól informáltak legyenek egymásról és számítsanak a kölcsönös együttműködésre (Elster 2006[3]). Másként fogalmazva: ha jól ismerik egymást; egy faluban lagnak, együtt jártak iskolában, munkatársak voltak a térszben, gyakran összefutnak a kocsmában, lagzikon stb., akkor nagy biztonsággal meg tudják ítélni, mire számíthatnak a másiktól. A potyautasokkal szembeni védekezés hatékony eszköze a szelektív ösztönzők alkalmazása: a nem korrekt módon viselkedők kizárása, kiközösítése az együttműködők köréből, enyhébb esetben megfeddése (Olson 2006[5]). A legtöbb esetben már a kizárás, megfeddés pusztán lehetősége is elegendő lehet ahhoz, hogy egyeseket visszatartson a potyautas magatartástól.

A piac még abban az esetben sem helyettesíthető minden esetben szívességcserével, ha maradéktalanul teljesülnek a potyautassággal szembeni védekezés feltételei, mivel ezen intézmény használatának is megvannak a maga költségei. Szabályként szögezzük le, hogy a vállalkozók között hosszabb távon csak akkor áll fenn szívességcsere, ha kis értékű alkatrészeket (például néhány alátét), nélkülözhető berendezéseket (pl. a műhelyben porosodó, régóta nem használt villanymotor), apróbb munkákat „kölcsönöznek” egymásnak, olyasmiket, amelyeket csekély értékük miatt nem szükséges elszámolni, adminisztrálni. Nagyobb volumenű szívességek cseréje hosszabb távon csak akkor állhat fenn, ha ezek pontos kiszámítása, nyilvántartása egyszerű (például pénzkölcsönzés).

A gépi szolgáltatások cseréje viszont nem ilyen. Mások földjének főlészántása, gabonájának levágása jelentős munkamennyiséget, üzemanyagköltséget jelent, amelyek pontos kikalkulálása nem egyszerű feladat. Ráadásul ezekhez még hozzá kell adni a gépek amortizációjával járó értékcsökkenést, a gépszín és gépműhely fönntartásának adott munkára eső kiadásait is. Bonyolítja a helyzetet, hogy az egyszerűbben kezelhető gépeket, például a traktorokat néha úgy adják kölcsön egymásnak, hogy a kölcsönvevő dolgozik rajta, néha pedig a tulajdonosa. (A nagy értékű, komplikált berendezéseket, például a kombájnokat rendre a gazdája kezeli.) A felsorolt kiadások kiszámolása, a nyújtott és kapott szívességek arányba állítása meglehetősen körülményes, nehézkes, s ráadásul durva becsléseken alapul. A vállalkozásoknak viszont profitjuk kiszámolásához kiadásaik és bevételeik aprólékos számbavételére, pontos kalkulációra és nyilvántartásra van szükségük. Weber szavaival: „Szükség van racionális – azaz a lehető legapróbb részletekig kikalkulálható és ennél fogva mechanikussá tehető – *technikára*. Ez egyaránt vonatkozik a termelésre és a kereskedelemre, a javak előállítására és mozgására.” (Weber 2006[7]: 50)

A gépi szolgáltatások szívesség alapú cseréjében viszont éppen a költségek kiszámolásának mechanikussá tehető technikája, más szóval a rutinszerű könyvelés nem alakítható ki. Nem véletlen, hogy a kooperáló gazdák között előbb-utóbb surlódások, veszekedések adódnak, mivel egyiküknek sincs pontos képe arról, valójában mennyit költ szívességekre egy adott gazdasági évben, és mennyit kap ebből vissza. A „legapróbb részletekig kikalkulálható” költségek ismerete nélkül nem tudják eldönteni, hogy más megoldásokhoz képes mennyire rentábilis a többiekkel kialakított kooperáció, így rendre az lehet a benyomásuk, rosszul járnak a szívességcserében. Az említett problémákból, azaz a potyautasságból és a költségek kiszámításának nehézségéből, pontatlanságából adódóan az együttműködésnek fönntebb bemutatott formája megjósolhatóan néhány éven belül fölbomlik. A gazdák amint

megtehetik, megvásárolják a szükséges gépeket, hogy ne kényszerüljenek senkivel „közösködni”. (A folyamatot gyorsította az eszközök vásárlását ösztönző támogatási rendszer is.)

A kötet esettanulmányai a főntebb érintett patrónus-kliens viszonyon és a gazdák közötti szívességcserén túl más piachelyettesítő, piacbefolyásoló megoldásokat is bemutatnak. Ezekre ugyanúgy érvényesek az imént elemzett összefüggések. A szelektív ösztönzés jó példája a Rácz Kata által elemzett derecskei tejszövetkezet (*A kooperáció változó mintázatai az agrárszektorban*), ahol a közös értékesítésre összegyűjtött tej minőségén sajátos módon öröködnék a gazdák. Akinél inkorrekt magatartást észlelnek, például rajtakapják azon, hogy vizezi a közösbe beadott tejet, megszegyenítik: fölkerül a neve a begyűjtőben fölállított szégyentáblára, Olson (2006[5]) kifejezésével „feddésben” részesítik. (A megszegyenítés magyarázata: ha a felvásárló észreveszi, hogy nem megfelelő minőségű a tej, alacsonyabb áron vásárolja meg, esetleg át sem veszi, amin minden szövetkezeti tag sokat veszít.) Kiss Márta az erdélyi Dombfalván kialakult komasági rendszert írja le (*Falun innen és túl*), az egymással szoros kapcsolatban álló „traktorosok” munka jellegű szívességcseréjét. Ez esetben a korrekt magatartást részint a gondosan megválogatott kapcsolatokkal, részint szelektív ösztönzőkkel biztosítják. Lilla albertirsai kisiparosokról szóló tanulmánya (*Vállalkozói életutak és kapcsolathálók egy nagyközségben*) pedig a szívességi cserekapcsolatban lévők közötti információszerzés és ellenőrzés módját mutatja be.

A piac és a paternalizmus sajátos kombinációját mutatja be Kiss Márta (*A paternalista irányítás öröklött mintái Szatmárcsekén*) és Rácz Kata (*Termelők, szervezetek, kooperációk*) egy-egy írása. Olyan esetekről számolnak be, amelyek sokban hasonlítanak a mezőgazdaságban ismert termelés-szervezési módra. Ennek lényege, hogy egy fővállalkozó (integrátor) szerződést köt a piaci szereplők adott körével arra, hogy fölvásárolja termelvényeiket. A feleket piaci kapcsolat fűzi össze, bár a fővállalkozó, hogy biztosítsa a céljainak megfelelő minőségű árut, bizonyos fokig ellenőrzi beszállítói termelését, előírhatja, mikor permetezzenek, milyen vegyszert használjanak stb. Az említett két esettanulmányban bemutatott termelés-szervezés viszont nem piaci alapon történik. A falu vezetése (leginkább a polgármester) szociálpolitikai céllal ráveszi a megbízhatóknak, szorgalmasnak gondolt családokat, hogy az önkormányzat által biztosított földterületen, gyakran a hivatal által adott eszközök, szolgáltatások (például szántás) segítségével gazdálkodjanak, termesszenek valamilyen növényt (a két bemutatott esetben uborkát és burgonyát), amit felvásárlóknak, konzervgyárnak értékesítenek. Itt is úgy történik a termeltetés, mintha vállalkozó szervezné; a minőség biztosítása érdekében megszabják a termelési technológiát (például milyen vetőmagot, vegyszerezést használhatnak), hiszen az áru egy meghatározott célpiacra kerül. A különbség viszont, hogy az emberek nem piaci ösztönzők hatására fognak bele a gazdálkodásba, hanem a polgármester rábeszélésére, biztatására. A belépőket sem a piac szűri, hanem a falu vezetése válogatja ki megbízhatóságuk és rászorultságuk alapján. A vezetésnek egyébként az a célja, hogy az e programban résztvevők beletanulva a gazdálkodásba fokozatosan váljanak le az önkormányzati gondoskodásról, váljanak önállóvá és lépjenek ki a nyílt piacra.

Szatmárcsekén nem csak a mezőgazdaságra terjed ki ez a gondoskodó, szociálpolitikai célzatú polgármesteri szerepvállalás, hanem más területekre is. A település vezetője ösztönzi a családokat, hogy turisták befogadására alkalmas szálláshelyeket alakítsanak ki, főzzenek eladásra is a vidék egyik nevezetességének tartott szilvalekvárból, sőt a csomagolására vonatkozóan is ad tanácsot. A szolgáltatások és áruk eladása az ő közvetítésével zajlik. Megszervezi a vásárokon való bemutatkozás és értékesítés lehetőségét, a megfelelő családokhoz irányítja a szállást kereső turistákat, azaz csaknem teljes egészében átveszi a piac funkcióit. A most bemutatott eseteknek az a közös sajátossága, hogy az emberek hajlandók elfogadni, sőt egyenesen igénylik az önkormányzat gyámkodását, hogy visszaintegrálódjanak a gazdaságba, azaz termékeikkel kijussanak a piacra.

A kötet esettanulmányaiban leírt gazdasági kapcsolatok elhelyezhetők egy skálán a tekintetben, hogy az egyének milyen mértékben foglyai az adott viszonyoknak (szívességcserének, kooperációnak stb.), vagy ami ugyanez: milyen könnyen képesek ezt helyettesíteni a piaccal. A legszorosabb kapcsolatban a dombfalvaik (*Falun innen és túl*) állnak egymással, akiket komasági kötelékek fűznek össze. Ez a szimbolikusan is megerősített viszonyrendszer sajátos következményekkel jár, ti. az elvárások és kötelezettségek nem csak racionális megfontolásokra, hanem szokásokra, hagyományra alapozottak. Ennélfogva a szívességek cseréje nem csupán a gazdaság jól körülhatárolható területére korlátozódik, hanem behálózza a kapcsolathálóba tartozók életének egészét; segítenek egymásnak a mezőgazdasági munkákon kívül a lagzikon, keresztelőkön, ballagások alkalmával, házépítésben stb. Mivel a szívességi tranzakciók nem csak a gazdaság körén belül zajlanak, a piaccal helyettesítésük sem egyszerű.

A többiektől kapott segítségek piaccal helyettesítése magát a komasági rendszert rendítené meg, aminek senki nem vállalja a következményeit.

A skála második fokára az önkormányzatok gyámkodó oltalma alatt gazdálkodók, turizmus üzletben résztvevők, házi lekvárt értékesítők tehetők, akik éppen azért voltak képesek valamilyen vállalkozásszerű tevékenységbe fogni, mert azokat a funkciókat, amelyeket a piacra lépéskor maguknak kellene gyakorolni, átvette tőlük a faluvezetés. Ha átmennek egy hosszabb vállalkozásra szocializáló szakaszon, közülük néhányan képessé válhatnak arra, hogy kilépjenek a gondoskodásból és önálló piaci szereplőként jelenjenek meg. A dombfalvaiakkal összehasonlítva gyengék a társadalmi kényszerek az együttműködés keretei között maradásra, hiszen a szokások, hagyományok nem tartalmazznak erre vonatkozóan előírásokat, illetve nem szankcionálják a kilépést, ugyanakkor a piaccal mégsem tudják fölváltani. Aki boldogulni akar, rá van utalva a faluvezetés gyámságára.

A skála következő fokára azok a kapcsolatok helyezhetők, amelyekben – az előzőkhöz hasonlóan – a résztvevők társadalmi értelemben szabadok, azaz nem kötik őket hagyományok, normák, nincs kifogása a környezetüknek az ellen, hogy bármely termelési tényezőt a piacon szerezzenek be, illetve ott értékesítsék. Ugyanakkor gazdasági függésük erős, rászorulnak például a szívességcserére, ezen intézmény nélkül, mivel nincs elegendő erőforrásuk, nem jutnának hozzá a szükséges termelési tényezőkhöz (szolgáltatásokhoz, munkaerőhöz stb.). Jó példa erre a fönthebb elemzett derecskei gazdák együttműködése. Hasonló a függés mértéke a tejszövetkezet tagjai esetében, bár az okok mások. Nekik azért nincs módjuk önállóan kilépni a piacra, mert olyan kis volumenben termelnek, amely mennyiség – technológiai okok és a tejpiac sajátosságai miatt – nem értékesíthető. Az önkormányzati gyámság alatt vállalkozók és a most említett esetek közötti különbség nyilvánvaló. A szívességcserében résztvevők önálló piaci szereplők, akik csak bizonyos erőforrásokhoz való hozzájutáshoz vesznek igénybe nem piaci megoldásokat.

Végül azok a kapcsolatok említhetők, amelyekből a résztvevők kockázat nélkül átléphetnek a piacra, legalábbis nagyobb veszteségek nélkül. Nem kötik őket hagyományok, szokások, elvárások, hogy patrónusi szerepkörüket gyakorolják, de gazdasági szempontból is nagy a mozgásterük. Jó példa erre a földbérleti piacot kontroll alá vonó patrónus-kliens viszony, amelyből az agrár-vállalkozók minden további nélkül kiléphetnek, ha a jog megengedi számukra, hogy földet vásároljanak, illetve ha megtalálják az ehhez vezető kerülőutakat (illetve már meg is találták, mivel elterjedt gyakorlat, hogy a társas vállalkozások tulajdonosai magánszemélyként vesznek földet vagy ún. zsebszerződéseket kötnek). De klienseik is dönthetnek úgy, hogy – amennyiben kifizetődőbb számukra – földjüket a nyílt földbérleti piacon kínálják. Ez a viszony tehát addig marad fenn, míg nagyobb haszonnal jár a feleknek, mint a piac használata.

A példák említésénél nem törekedtünk arra, hogy minden, a kötetben szereplő esettanulmányt szóba hozzunk. Mindössze néhány írást használtunk, mivel az volt a szándékunk, hogy mintegy példaként bemutassuk, miként alkalmazhatók a gazdaságszociológia fogalmai, megközelítései a falvakat leíró esettanulmányok további elemzéséhez. E Bevezetőben éppen ezért kizárólag a *Gazdaságszociológia* (Lengyel–Szántó 2006) szöveggyűjteményben szereplő tanulmányokra hivatkoztunk, az demonstrálva, hogy az itt olvasható (szociológus képzésünkben: olvasandó) írások elméleti megfontolásai jól használhatók a települések gazdasági életének megértésére. A szöveggyűjtemény, vagy legalább a hivatkozásunkban szereplő írások tanulmányozása után ki-ki kedvére kalandozhat kötetünkben, s kiválaszthat egy-egy szöveget, amelyen kipróbálhatja a gazdaságszociológiai fogalmak elemző, értelmező erejét. (Persze a kötetünkbe felvett dolgozatokkal azok is megbirkózhatnak, akik még nem mélyedtek el az említett szöveggyűjteményben.)

Az itt megjelenő esettanulmányok csoportosításának többféle alapelve is elképzelhető. Az lett volna a leginkább kézenfekvő, ha egy-egy gazdaságszociológia megközelítéshez, iskolateremtő szerzőhöz rendeljük hozzá az írások adott együttesét. Ennek az a legfőbb akadálya, hogy a faluleírások nem Weber, Polányi, Coleman, Bourdieu, Granovetter, Olson, Elster teóriáinak illusztrációjaként készültek, mivel szerzőink arra törekedtek, hogy a vizsgált települést az esettanulmány-írás szabályait követve a lehető legsokoldalúbban mutassák be. Ezekben a kerek, önmagukban is megálló tanulmányokban szerzőik rendre fölhasználják a gazdaságszociológia fogalmi apparátusát, de nem csak eszerint rendezték el mondandójukat.

A szóba jöhető szerkesztési megfontolások: a tanulmányok csoportosítása a szerzők szerint (erre lett volna mód, mivel kevés kivétellel egy-egy szerző 3-5 írást is jegyez) vagy az elemzett falvak regionális hovatartozását

figyelembe véve, illetve a települések gazdasági mutatói (munkanélküliség, vállalkozások sűrűsége stb.) alapján egyaránt jól áttekinthető tagolását adták volna a kötetet. Végül mégis azt találtuk a leginkább célszerűnek, ha a kötet tanulmányait az alábbi, az oktatás során is követett négy blokkba osztjuk.

Az első blokkba kerültek azok az esettanulmányok, amelyekben a vállalkozók állíthatók a középpontba. Itt arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy az önállósodók rokoni, baráti, munkatársi kapcsolataikat miként használhatják föl gazdasági célra. Ezen túl képet kaphatunk arról is, hogy a település értékrendje, hagyománya a boldogulás milyen plusz erőforrását adhatja.

A második blokkban a gazdasági élet szereplőinek együttműködési módjait mutatjuk be, amelyek az informális kapcsolatokra alapozott szívességcserétől a szövetkezésig terjednek.

A harmadik blokkban az esettanulmányok segítségével bepillantást nyerhetünk abba, mekkora különbségek lehetnek a települések között aszerint, hogy az ott lakók milyen mértékben képesek önállóan megbirkózni megélhetési problémáikkal. Míg egyes településeken csak a polgármester aktív szervező közreműködésével, irányításával tudják kihasználni az ott élő emberek a kínálkozó gazdasági lehetőségeket, addig más falvak lakói önmaguk szervezik meg vállalkozásaikat, s az önkormányzattól csak a feltételek biztosítását várják. A különbségeket nem az anyagi források megléte vagy hiánya magyarázza, hanem a múltban kialakult értékrend, amely hatással van a gazdasági beállítódásokra.

A negyedik blokkban a falusi turizmus szociológiai problémáival ismerkedünk meg. Ezeknek az írásoknak külön csoportban szerepeltetését az indokolja, hogy a rendszerváltás után úgyszólván minden település vezetése reményeket fűzött az idegenforgalomhoz. Nagyon sok faluban azt gondolták, hogy a csend, a jó levegő, a szép természeti környezet olyan értékek, amelyekkel a turisták oda csalogathatók, s ezáltal sikerül megállítani az elszegényedést, csökkenteni a munkanélküliséget stb. Mint ismeretes, az elmúlt húsz évben alig néhány településnek, kistájnak sikerült turisztikai jelentőségre szert tenni. Ennek, mint az itt szereplő tanulmányokból megtudjuk, gazdaságszociológiaiailag értelmezhető okai vannak.

Budapest, 2011. április

Kuczi Tibor

Irodalom

- [1] Bourdieu, Pierre. *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 132–146. Aula Kiadó. Budapest.
- [2] Coleman, James S.. *A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 107–131. Aula Kiadó. Budapest.
- [3] Elster, Jon. *Társadalmi intézmények*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 83–90. Aula Kiadó. Budapest.
- [4] Granovetter, Mark. *A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 32–45. Aula Kiadó. Budapest.
- [5] Mancur, Olson. *A kollektív cselekvés logikája*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 100–105. Aula Kiadó. Budapest.
- [6] Polányi, Károly. *A gazdaság mint intézményesített folyamat*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 23–31. Aula Kiadó. Budapest.
- [7] Weber, Max. *A kapitalizmus fogalma és előfeltételei*. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságyszociológia*. 2006. 49–56. Aula Kiadó. Budapest.

A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárágazatban

Egy dél-dunántúli kistérség példáján

Rác Katalin

I. Bevezetés

Az alábbiakban a vidéki gazdaság szereplőit jellemző kapcsolati viszonyok rövid áttekintésére teszünk kísérletet egy olyan térségben végzett terepmunka alapján, ahol a mezőgazdaság a rendszerváltást követően is az egyik legfontosabb jövedelemtermelő ágazat maradt. A kapcsolati viszonyok vizsgálatát ezért az agrárszektorra szűkítjük, azaz elemzésünk azokról a gazdasági szereplőkről szól, akik megélhetésüket részben vagy egészben a mezőgazdaságra alapozzák. Elemzésünk középpontjában az a kérdés áll, hogy a piaci koordináció térnyerését követően a vidéki gazdaság egyes szereplői miképpen rendezték át gazdasági jellegű kapcsolataikat, hogyan funkcionálnak a hagyományos kapcsolati sémák, milyen új alakzatok, minták jöttek létre az ágazatból bevételhez jutók körében.

A kutatás kezdetén azt az egyszerű hipotézist fogalmaztuk meg, hogy a korábban nagyüzemek által dominált gazdasági térben a privatizációs folyamatot követően felértékelődtek a falusi gazdaságot hagyományosan jellemző kapcsolatszervezési minták, legyenek azok a kölcsönösség elvén nyugvó kalákkapcsolatok vagy éppen hierarchikusan szerveződő patrónus-kliens viszonyok. Hipotézisünket más térségekben végzett megfigyeléseinkre (Rác 2005[17], 2007[18]) és a témakörben lezajlott kutatások tapasztalataira (Csanády 1998[4]; Kuczi 1993[13], 2000[14]) alapoztuk, amelyek arra mutattak rá, hogy a piacgazdaság térnyerése nem jelenti a piaci kapcsolatokat kizárólagos használatát, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem minden esetben a piac a leghatékonyabb eszköz a javakhoz való hozzájutást, a szükségletek kielégítését célzó tranzakciók lebonyolítására. Az alábbi esettanulmány célzottan azoknak a területeknek a bemutatására törekszik, amelyek esetében a piac mellett vagy helyett más koordinációs mechanizmusok is befolyásolják a gazdasági tranzakciók kimenetelét.

Várakozásaink szerint a piacot helyettesítő koordinációs mechanizmusok alkalmazására elsősorban akkor és ott kerül sor, amikor és ahol a javak megszerzése érdekében mozgósítható erőforrások szűkösen állnak rendelkezésre. Emellett az a körülmény is a nem piaci mechanizmusok előnyben részesítésére készítheti a gazdasági szereplőket, ha a hozzáférhető javak (adott esetben a munkaerő, a működés alapját jelentő termőföld) kínálata nincs összhangban a kereslettel. Vizsgálati terepünkön elsősorban abban az esetben számítunk a nem piaci koordinációs mechanizmusok alkalmazására, amikor szűkös a kínálat, és a javak megszerzését nem tudja megnyugtatóan biztosítani a piac. Ezzel együtt nem gondoljuk azt, hogy a javak túlkínálata ne eredményezhetné a piacon kívüli koordinációs mechanizmusok preferálását, a túlkínálattal összefüggő bizonytalanságok éppúgy felértékelhetik a bürokratikus vagy éppen az etikai koordinációt, mint a javak szűkössége.¹ Vizsgálati terepünkön, lévén az ország egyik leghátrányosabb helyzetű kistérsége, e gazdasági szituáció korlátozott előfordulásával számolunk, mégpedig az alacsonyan képzett munkaerő túlkínálatával összefüggésben.

---

¹ Fogalmi apparátusát tekintve a dolgozat Kornai János koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos megközelítésére támaszkodik. Polányi Károly integrációs sémáit (redisztribúció, reciprocitás, árucseré) figyelembe véve Kornai a koordináció négyféle típusát különbözteti meg: a bürokratikus, piaci, etikai és agresszív koordinációt. A bürokratikus koordinációként definiált allokációs mechanizmus a Polányi által redisztribúcióként azonosított integrációs sémának feleltethető meg, de annál tágabb fogalom. A piaci koordináció Polányi árucseré fogalmával egyenértékű, az etikai koordináció pedig a reciprocitás kategóriájának felel meg, de annál szélesebb értelmű fogalom. Az agresszív koordinációt, amely a Polányi-féle integrációs sémák között nem szerepel, Kornai „nem tartós”, „alkalmi jellegű” koordinációs mechanizmusként azonosítja, amelynek az a sajátossága, hogy a többi koordinációs formával szemben nem intézményesül (Polányi 1976[16]; Kornai 1989[10], 2005[11]).

II. A vizsgált térség agrárgazdasága a rendszerváltás előtt

A három természetföldrajzi kistáj, az Észak-Zselic, a Baranyai-hegyhát, valamint a Völgyesség találkozási pontjánál elhelyezkedő, 27 településből álló Sásdi kistérség mezőgazdaságát a rendszerváltást megelőzően fél tucat nagyüzem – öt termelőszövetkezet és egy állami gazdaság – határozta meg, e cégek foglalkoztatták a térség munkavállalóinak megközelítőleg 40 százalékát.² Az állattenyésztési ágazat túlsúlyával jellemezhető nagyüzemek sorából a foglalkoztatottak létszáma alapján kiemelkedett a többszázas tejelő tehenészettel és jelentős baromfiágazattal rendelkező gödrei Béke Mgtsz, az azonos nevet viselő és hasonló profilú mágocsi Béke Mgtsz, valamint a víziszárnyas-tenyésztés mellett jelentős szarvasmarha-ágazatot működtető sásdi Búzakalász Mgtsz. A térség öt nagyüzeme együttesen közel 1500 főt foglalkoztatott, a szövetkezeti telephelyekre külön buszok juttatták el a közlekedési szempontból elszigetelt aprófalvak munkavállalóit (Bezerédy 1976[3]).

A térség legjelentősebb mezőgazdasági foglalkoztatójának számított a Bikalon működő, közel 1000 főnek munkát adó állami gazdaság is, amely a fent említett nagyüzemektől eltérő profillal rendelkezett: a nyúltenyésztés és a halászati ágazat mellett a gyümölcsstermesztés terén produkált kiemelkedő eredményeket. Az említett nagyüzemek mindegyike kiterjedt integrációs tevékenységet³ folytatott, különösen a baromfi-, nyúl- és a szarvasmarha-tenyésztés területén, amelyek a hetvenes években váltak húzóágazattá a térségben, amikor kedvezőtlen adottságú térségek támogatása címén a Sásdi kistérség jelentős állami támogatáshoz jutott (Álló 1978[1]).

A gyenge földminőségből, az erdők, legelők, mezőgazdasági művelésre korlátozottan alkalmas dombvidékek túlsúlyából következően a környék nagyüzemei az ipari ágazatok irányába is kiterjesztették tevékenységüket (Erdős 1976[6]). Ebben a tekintetben a mágocsi és a sásdi térség emelkedett ki a nagyüzemek közül: utóbbiban az építőipari egység mellett a kishajmási központtal működő, több mint száz főt foglalkoztató agyagipari üzem⁴ hozott jelentős bevételeket. Mágocson az építőipar, valamint a fafeldolgozás biztosított a mezőgazdaságban foglalkoztatottakénál magasabb béreket az ott dolgozóknak. A kistérség alacsonyán képzett női munkavállalóinak foglalkoztatásában a nagyüzemekhez kapcsolódó varrodák, ruhaválogatók játszottak szerepet, amelyek a Komlón működő Karbon Ruháipari Vállalat beszállítójaként működtek.

A térség gazdaságának rendszerváltás előtti helyzetéről elmondható, hogy jelentős számú munkaerőt tartott helyben: aki nem vállalta a térséget közrefogó városokba, Dombóvárra, Komlóra, Kaposvárra, Pécsre történő ingázást, megélhetését a mezőgazdasági és ipari munkahelyeket kínáló nagyüzemek által biztosított alapjövedelemre és – igyekezetétől függően – az alacsony fizetéseket kompenzáló, szövetkezeti integrációban végzett melléktevékenységekre alapozhatta.

III. A tulajdonviszonyok átrendeződése és annak hatásai a térség agrárgazdaságára

A térség nagyüzemei közül a privatizációs folyamatot követően csak a gödrei és a sásdi maradt talpon, e szövetkezetekben a tulajdonrészhez jutó dolgozók a vagyoni egyben tartása révén látták biztosítottnak megélhetésüket, a többi nagyüzemben a dolgozói kör önállósodási törekvései és a likviditási problémák a

² A térség mezőgazdasági nagyüzemei között említhetjük a gödrei Béke Mgtsz-t, a mágocsi Béke Mgtsz-t, a mindszentgodisai Ady Endre Mgtsz-t, a sásdi Búzakalász Mgtsz-t, valamint a Bikali Állami Gazdaságot, s idesorolhatjuk a magyarorszáki Egyetértés Mgtsz-t is, amely ugyan nem része a 27 település alkotta Sásdi kistérségnek, ám vonzerőt gyakorolt a térségi munkavállalókra.

³ Az integráció keretében a nagyüzemek a helyi kisüzemekhez helyezték ki a munkaintenzív ágazatokat, adott esetben a baromfi-tenyésztést, nyúltenyésztést, szarvasmarha-hizlalást. A kisüzemek a munkaerőjüket adták a sajátos kooperációba, a nagyüzem a jószágállomány kihelyezése mellett biztosította a szükséges takarmányt, az állattartáshoz szükséges speciális szolgáltatásokat, a termelési folyamat koordinálása mellett szervezte az értékesítést. A nagyüzem számára tökélimelő megoldást jelentett a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó kisüzemek integrálása, a kisüzemek tulajdonosai számára pedig az ipari szektornál alacsonyabb mezőgazdasági bérek kiegészítését, tökefelhalmozást biztosított az integráció. A sajátos együttműködési rendszer a fentiek mellett hozzájárult a mezőgazdasági népesség helyben tartásához, a vidéki népességet érintő migrációs folyamatok fékezéséhez (Juhász 1982[8], 1998[9]).

⁴ A kerámiaüzem előbb a kishajmási Hegyalja Mgtsz önálló egységként működött, majd az abaligeti Petőfi Mgtsz-hez, végül a sásdi Búzakalász Mgtsz-hez csatolták.

szervezeti keretek szétfeszítéséhez vezettek.⁵ A térség több nyereségesen gazdálkodó nagyüzemét az óvatlan fejlesztéspolitikára vitte csődbe, amely a nyolcvanas évek végén a nagyüzemeket arra készítette, hogy jelentős banki hitelekkel vegyék fel a nagy volumenű technológiai fejlesztésekhez. A szerkezetátalakulási válság időszakában a felvett hitelekkel a nagyüzemek nem tudták a kívánt ütemben törleszteni, így csődöt voltak kénytelenek jelenteni, jóllehet, a törlesztés átütemezésével vélhetően elkerülhető lett volna felszámolásuk.

A mára szervezeti formát váltott, részvénytársasággá alakult sásdi és gödrei szövetkezet a kilencvenes évek közepén bekövetkező létszámleépítések után is a térség legjelentősebb mezőgazdasági foglalkoztatója maradt: a két cég együttesen megközelítőleg 200 főt foglalkoztat. A két nagyüzem talpon maradásának háttérében a közösen létrehozott vagyon megőrzéséért felelősséget vállaló vezetői gárda léte állt, és vélhetően szerepet játszott az a tényező is, hogy a gyenge földminőségből fakadóan⁶ a magánosítási folyamat során kevesen láttak lehetőséget az önálló gazdálkodásban. A felső vezetői szinten megmutatkozó folytonosságra utal, hogy mindkét nagyüzemet a rendszerváltás pillanatában vezető pozíciót betöltő, a tagság körében jelentős presztízzsel bíró szakértelmiségiek irányítják. Egyikük a következőképpen emlékszik vissza a mezőgazdaság privatizációjának időszakára: „*Azt mondtam, hogy nem viszek ki vagyont, nem viszem el az emberek elől a földet, pedig a nagyapámnak volt itt a legtöbb földje. [...] Úgy éreztem, hogy az életemmel felelős vagyok másokért, kötelességemnek éreztem, hogy adjunk egy esélyt a népnek.*”

A kilencvenes évek közepén bekövetkező, az adminisztratív apparátust és a fizikai állományt érintő létszámcsökkentésekkel egy időben mindkét üzemben profiltisztításra került sor: a baromfipiac válsága miatt a nagyüzemek felszámolták előnevelő telepeiket, és felhagytak a kistenyésztők integrációjával is. Gödrén megszűnt az évi 30 ezer darab borjú nevelését biztosító kistermelői hálózat, duplájára emelkedett ugyanakkor a stabil jövedelmekkel kecsegtető, korszerű technológiával felszerelt szövetkezeti telep tehénállománya. A gabonaszárítóval, takarmánykeverővel rendelkező Sásdi Agro Rt.-nél a kilencvenes évek elején a fejlesztés egyik irányát szintén a szarvasmarha-ágazat bővítése adta: itt is megduplázták a tehénállományt, és jelentős összegeket fordítottak az etető- és fejőrendszer korszerűsítésére. A sásdi üzemben a fejlődés másik irányát a víziszárnyas-tenyésztés jelentette: a cég a mulattkacsa-tenyésztés egyik legjelentősebb, nemzetközi piacokon is jegyzett központjává vált.

Az induláskor⁷ ezernél is több résztulajdonossal rendelkező gödrei és a hasonló tulajdonosi kondíciójú sásdi szövetkezetben a vagyonkoncentráció eredményeként ma néhány száz tulajdonos között oszlik meg a vagyon, a stratégiai döntéseket azonban mindkét nagyüzemben az igazgatótanács hozza, amelynek tagjai a részvénytársaság legnagyobb tulajdonosai. A zárt tulajdonosi körű üzemek a vagyonrészek limitálásával igyekeznek elkerülni a tulajdonosi fölényből fakadó túlkapásokat: Gödrén az összvagyon 51 százalékát birtokló, a szövetkezeti elvek iránt elkötelezett felső vezetés garantálja a nagyüzem fennmaradását, a heterogén tulajdonosi körű sásdi részvénytársaságnál pedig az egy-egy tulajdonos által birtokolt vagyonrész 20 százalékos korlátozása akadályozza a vagyon további koncentrációját.

⁵ Az átalakulás sajátos útját járta a mindszentgodisai Ady Endre Mgtsz. Itt az értékes vagyonrészeket, így a kétszázás tehenészetet, a háromszázás juhállományt és a növénytermesztéshez kapcsolódó infrastruktúrát üzletrészek összeadásával a dolgozók mozdították ki. A harminc fölötti tulajdonossal rendelkező cégnél a tulajdoni viszonyokban az évek során jelentős változások történtek: a privatizált nagyüzem vagyona mára két, az eredeti tulajdonosi körön kívül álló érdekcsoport (Agroterm Kft., Sásdi Mezőgazdasági Rt.) kezébe került. Hasonló sorsra jutott a mágocsi Béke Mgtsz is, ahol a nagyüzem felszámolását a dolgozói kör függetlenedést sürgető törekvései mellett felgyorsította a baromfipiac megrendülése is: a kintlévőségeit behajtani képtelen szövetkezet vagyonán ma hét-nyolc társas vállalkozás osztozik. Az összeomlást követően a volt melléküzemágak és az alaptervekenyesség, a tehenészeti telep és a gépi szolgáltatás vezetői, illetve középvezetői csoportok tulajdonába került, és azóta is működik. A szerkezetátalakulás során felszámolták a Bikali Állami Gazdaságot is, itt a nyolcvanas évek elején megkezdett, hitelekkel finanszírozott nagyberuházások, egy halfeldolgozó és egy állati eredetű fehérjefeldolgozó üzem kialakítása vitte csődbe a nagyüzemet. A bikali gazdaság telephelyén és vagyonán alapozta meg tevékenységét egy, a felső vezetés tagjaiból szerveződő társas vállalkozás (4+1 Kft.), amely a gyümölcságazatban igyekezett kamatoztatni szaktudását, tőkét, kapcsolatrendszerét. A halászati egységet szintén az állami gazdaság vezetői garnitúrájának egyik tagja privatizálta. A több száz hektáros halastófelületen gazdálkodó vállalkozás (bikali Halász Kft.) a település egyik legjelentősebb foglalkoztatója. Az állami gazdaság oroszloői és alsómocsoládi sertéstelepét egy mára részben külföldi tulajdonba került, bajai székhelyű társas vállalkozás (Branau 2002 Kft.) működteti, amely a tevékenységét a nagyüzem takarmánykeverőjének megvásárlásával a saját és a bértakarmánygyártás irányába terjesztette ki.

⁶ A térségi szántók 40 százaléka a három legrosszabb (6-7-8.) földminőségi osztályba sorolható. Forrás: Komlói Földhivatal.

⁷ Az átalakulás első éveiben 1036 tulajdonossal rendelkező sásdi szövetkezetnek, illetve 2000-től Sásdi Agro Rt.-ként működő nagyüzemnek jelenleg 282 tulajdonosa van. Az átalakulás pillanatában 1000 fölötti tulajdonossal rendelkező gödrei térsz tulajdonosainak száma szintén lecsökkent, 242 főre apadt. A tulajdonosok közül 80 fő a gödrei nagyüzem alkalmazásában áll.

IV. Földhasználati sajátosságok a térségben

Bár a mezőgazdaságból élő népesség csökkenésének tendenciája a Sásdi kistérség területén is tapasztalható, itt az országos átlagnak ma is háromszorosa (közel 20 százalék) az agrárágazathoz foglalkoztatottként kapcsolódók aránya. Sőt akadnak olyan települések is (pl. Ág, Gerényes, Kisvaszar, Szágy, Tormás), ahol az alulfejlett ipari és szolgáltató szektor folytán a munkavállalók több mint fele a környező magán- és állami erdészetekben, illetve a mezőgazdaságban végzett munka révén jut megélhetést biztosító bevételekhez. A nagyüzemek utódszervezetei mellett jelentős foglalkoztatónak számítanak a kilencvenes évek elejétől megszorodott, zömmel baromfityenésztéssel és gabonatermesztéssel foglalkozó mezőgazdasági vállalkozások, amelyek a kistérség társas vállalkozásainak megközelítőleg 30 százalékát adják.⁸

A földhasználati viszonyok mára letisztultak a térségben: a mezőgazdasági művelésre alkalmas parcellákon évek óta ugyanazok a szereplők osztoznak, ahogy az egyik térségi földhasználó fogalmaz: „*Már nem tud idegen betörni ide.*” A vizsgált kistérség településeinek földhasználati sajátosságai ugyanakkor jelentős eltéréseket mutatnak. A területi korlátok és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért elemzésünket a továbbiakban két olyan mikrotérség (kooperáló falucsoport) bemutatására korlátozzuk, amelyek reményeink szerint nemcsak a Sásdi kistérség mezőgazdasági szereplőinek földhasználati sajátosságait, hanem a kapcsolatrendszerek jellegzetességeit is szemléltetik.

1. kép. Gondosan művelt parcellák a sásdi térségben

A mikrotérségek gazdálkodóit jellemző sajátosságok bemutatása előtt előljáróban annyit megjegyezhetünk, hogy a két falucsoport közti különbségek nem új keletűek. A négy aprófaluból és egy közel 1000 fős népességű kistelepülésből álló gödrei mikrotérség⁹ magyar és az 1700-as évek első felében betelepített német lakossága¹⁰ a szőlőművelésre, gabonatermesztésre támaszkodó, saját gazdaságban megszerzett jövedelmét mindig is a környező uradalmak¹¹ által kínált bérmunkákkal egészítette ki (Andrásfalvy 1976[2]). Ezzel szemben a térség legjobb

⁸ Forrás: Cég-Kód-Tár 2003.

⁹ A gödrei mikrotérséget alkotó települések: Baranyajenő (520 fő), Baranyaszentgyörgy (167 fő), Gödre (940 fő) Tormás (329 fő), Szágy (165 fő).

¹⁰ A németek betelepítése 1720 után indult meg a térségben, és közel egy évszázadig tartott. A betelepített németek kezdetben nem rendelkezett földterülettel, így napszámból (szőlőművelésből, erdei munkákból), iparos tevékenységekből élt, és csak fokozatosan gyarapította birtokait (Andrásfalvy 1976[2]).

¹¹ A mikrotérség területén több nagybirtok foglalt helyet: Gödre a 18. században került Koller Mátyás katonatiszt kezébe, katonai szolgálataiért cserébe. Ő telepített ide holicai birtokáról német jobbágyokat 1745-ben. Ők kezdték irtani a környék hatalmas erdőseit és természeti helyükön a gabonaféléket és a szőlőt. A Gödre külterületét képező Vidák-pusztát a Siskovits család birtokolta, kihalásukat követően birtokaik

minőségű földterületeivel rendelkező, négy aprófaluból és egy 2600 fős kisvárosból álló mágocsi mikrotérség¹² többségi német lakosságát a szőlő- és gabonatermesztésre, valamint a jószágtartásra alapozott, a piaci igényekre érzékenyen figyelő paraszti gazdálkodás, és a gödreinél kiegyenlítettebb birtokviszonyok jellemezték.¹³ Bár a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően a két mikrotérség gazdálkodóival ugyanaz történt, azaz a helyi gazdaság szereplőit egy-egy nagyüzem integrálta, az eltérő gazdaságtörténeti sajátosságokat, miként ezt az alábbiakban szemléltetni fogjuk, nem számolta fel a kollektív tulajdonra alapozott gazdálkodás.

IV.1. A gödrei mikrotérség földhasználati és kapcsolati viszonyai

A kilencvenes évek elejétől folyamatosnak mondható tulajdonkoncentráció eredményeként a gödrei mikrotérségben a mezőgazdasági célra hasznosítható szántóterületen három nagy szereplő és alig egytucatnyi kisebb üzem osztozik, a privatizációs folyamat tehát végső soron az 1945 előtti agrárszerkezeti sajátosságokhoz hasonló földhasználati viszonyokat eredményezett. Ennek háttérében a korábban már említett gyenge földminőség áll, valamint az a körülmény, hogy a mikrotérség munkaképes korú lakossága a térségi átlagnál kedvezőbb közlekedés-földrajzi helyzet¹⁴ miatt már a rendszerváltást megelőzően is a környékbeli városok (Kaposvár, Komló, Pécs) nem mezőgazdasági munkahelyeit vette célba. A mikrotérség lakosságának mezőgazdasághoz fűződő viszonyát szemlélteti az egyik mikrotérségi gazdálkodó visszaemlékezése: „A föld elosztásánál voltak itt gondok, rajtam kívül a részaránytulajdont nem mérte ki senki, mindenki attól félt, hogy nem tudja majd megművelni, olyan volt a nagy cégek propagandája is, hogy a kicsiknek itt jövője nem lesz. A nagy pikszisben benn hagyták az emberek [a földet], a vezetők meg elkezdték felvásárolni. [...] Nem volt egyértelmű nekünk a jogszabály, tisztességtelennek éreztük, féltünk is kockáztatni az anyagi forrásainkat.”

1. táblázat - Nagybirtokok a Gödrei mikrotérségben

1945 előtt	1990 után
Szily-birtok (Gödreszentmárton)	Gödrei Mezőgazdasági Rt.
1571 kat. hold	• Használt terület: 2600 hektár szántó
Jeszenszky-birtok (Gödre)	Faipari vállalkozás
1202 kat. hold	• Saját terület: 1000 hektár erdő+150 hektár szántó
	• Használt terület: 1000 hektár erdő
	Vadászturizmusra épülő vállalkozás
	• Saját terület: 730 hektár (ebből kb. 300 hektár szántó)
	• Használt terület: 7500 hektár erdő

A mikrotérség három legnagyobb földhasználójának mindegyike birtokgyarapításra törekszik, ez azonban az eltérő érdekeltségi viszonyok miatt nem eredményez konfliktust közöttük, hanem sajátos kooperációhoz vezet.

A legnagyobb földhasználók egyike a korábban már említett Gödrei Mezőgazdasági Rt., amely elsősorban a részvénytulajdonosok parcelláira alapozza gazdálkodását. Az Rt. számára termelési biztonságot jelent, hogy a

a Jeszenszkyek kezébe kerültek. A Gödréhez 1969-ben hozzácsatolt Szentmártonban a 18. században létesült uradalmi majorság, amely a Szily család tulajdonát képezte.

¹² A mágocsi mikrotérség települései: Alsómocsolád (327 fő), Bikal (829 fő), Mágocs (2602 fő) Mekényes (304 fő), Nagyhajmás (396 fő).

¹³ Jóllehet, a mágocsi mikrotérség területén is működött két nagybirtok (Alsómocsoládon a Sztankovánszky család 607 kat. holdas birtoka, valamint Bikalon a Puchner család 1000 kat. holdas területe), a helyi agrártársadalom jellegadó csoportjának a 10–50 kat. holdas területet használó parasztgazdaságok számítottak. A mikrotérség német többségű gazdátársadalmát a kezdetektől több lábon állás jellemezte: a munkaiigényes ágazatokra (szarvasmarhatartás, dohány- és szőlőtermesztés) épülő gazdálkodás mellett többen iparos tevékenységet is folytattak (Andrásfalvy 1976[2]; Mérey 1976[19]).

¹⁴ A gödrei mikrotérségen halad keresztül a Kaposvárt Péccsel összekötő 66-os számú másodrendű főút.

művelésében lévő 2600 hektáros földterület több mint fele a dolgozók tulajdonát képezi. Ez a biztonság azonban a járulékos költségek miatt meglehetősen drága: a földek használatáért ugyanis az rt. nemcsak bérleti díjjal fizet, hanem tulajdonképpen azzal is, hogy az alkalmazás folyamatosságát biztosítja a tulajdonos dolgozók számára. Más szóval a gödrei nagyüzem a sajátos függelmi viszony miatt akkor is kénytelen megtartani a tulajdonosi státusban lévő munkaerőt, ha az fölöslegessé vált, vagy fenntartása költségesebb, mint ha a piacon szolgáltatás formájában vásárolnák meg.

A használt földterület másik felét a gödrei nagyüzem a környékbeli földtulajdonosoktól bérlő. A gazdálkodási biztonság megteremtése érdekében a cég hosszú távú bérleti szerződések megkötésére törekszik: ezt magas bérleti díjakkal, illetve olyan bérleti konstrukciókkal igyekszik elérni, amelyek a földtulajdonosokat hosszú távú bérleti szerződések megkötésére ösztönzik.¹⁵

A környező kisebb gazdaságok összetett kapcsolatban állnak a nagyüzemmel: igénybe veszik az rt. speciális gépi szolgáltatásait (többnyire a kombájmunkákat), és általában természetbeni szolgáltatások (jellemzően saját gépekkel végzett vizontszolgáltatás) formájában rendezik tartozásukat. E vizontszolgáltatásokra rendszerint a betakarítások idején tart igényt az rt., mivel saját gépállománya és személyzete nem tudja biztosítani a szezon idején jelentkező többletmunkák elvégzését. „*Sajátos ösközösségi állapotban vagyunk mi itt összekötve. Baráti együttműködés van köztünk*” – jellemzi a környező kisüzemekkel kialakított kapcsolatait a cég vezérigazgatója.

2. kép. Kombájn betakarítás közben

A három legnagyobb szereplő között foglal helyet egy, a vadászturizmusban lehetőséget látó budapesti vállalkozó is, aki a folyamatos földvásárlások eredményeként mára egy 730 hektáros területet mondhat magáénak, emellett bérlője a térségi erdőtulajdonosok területeinek is. A vállalkozót eredetileg a környező, vadban gazdag erdők vonzották a térségbe, később azonban az erdőket körülvevő szántók felvásárlásába kezdett, kifizetődőbb volt ugyanis számára a parcellák megvásárlása, mint a földtulajdonosoknál jelentkező vadkár kifizetése. „*Kényszerből kezdtem el vásárolni a földeket 2002 körül. Olyan olcsó volt a föld, mert annyira elhanyagolt a térség, hogy majdnem olcsóbb volt megvenni, mint a vadkárt kifizetni. Olyan sok vadkárt számoltak, hogy [...] öt év vadkárából meg tudtam venni a földet, és inkább nekiálltam földet venni. Annyira rákaptam, és annyira megtetszett, és annyira nagy kommunikátor vagyok, mert az is kell, a sok osztatlan közösből sok száz embert megkerestem. [...] Sok ezer órát töltöttem el ebben az öt-hat évben, biztos legalább két-háromezer órát, felkeresgéltem őket, az apró kis részecskéiket megvenni. És így egyszer csak azt vettem észre, hogy komoly földbirtokos vagyok.*” A felvásárolt

¹⁵ A gödrei rt. vezérigazgatójával 2004-ben készített interjú szerint a cég olyan bérleti konstrukciót vezetett be, amely az öt éves bérletek esetében 20 kg búzát fizet aranykoronánként, a tízéves bérleti szerződés esetén 25 kg-ot, ezzel motiválva a tulajdonosokat a hosszabb távú bérletekre.

szántókat a vállalkozó művelésbe vonta, az erdőszéli területeket a vállalkozáshoz szervesen kapcsolódó vadeleség-termesztésre használja.

Annak ellenére, hogy az eladásra szánt parcellák gyakorlatilag elfogytak a térségben, a szóban forgó vállalkozó az évek során mégis látványosan gyarapítani tudta birtokait. Ennek háttérében a sajátos, a térség lakossága által ellentmondásosan megítélt, több lábbon álló birtokgyarapítási stratégia áll. A vadászturizmusban lehetőséget látó vállalkozó által alkalmazott birtokgyarapítási stratégia egyik legfontosabb eszköze az, hogy parcellamérettől és földminőségtől függetlenül igényt tart a térségi földekre, és ha a földterület másként nem mobilizálható, a parcellához kapcsolt ingatlanvagyonot is felvásárolja. *„Pont az volt az én előnyöm, hogy én mindenféle földet megvettem, szó szerint. Amikor el akarta adni Juliska néni 83 évesen, van, aki csak a szántóját akarta, az erdősz csak az erdőt akarta, ő meg nem adta oda. Én meg azt mondtam: »Juliska néni, miye van még? Még a házat is megveszem!« Mert ilyenkor meg akarnak szabadulni mindentől, és akkor ők meg kiválogatták volna a javát. Úgyhogy én vettem, ahogy jött, a legelőt, a rossz erdőt, a jó erdőt. Nekem vadgazdálkodási célból az nagyon jó. A rossz erdő is jó vadgazdálkodásra, sőt az jobb, mert abban jobban el tud bújni a vaddisznó.”* A területeit látványosan gyarapító vállalkozó a mikrotérség több településén (a földterülethez kapcsolt ingatlanvagyon formájában) a sváb népi építészeti hagyományait őrző falusi portákat vásárolt, amelyekkel határozott terve van: külföldi vadászok fogadására kívánja alkalmassá tenni.

A birtokgyarapítás másik eszköze a sajátos lekötöttségi hálózatok, azaz a patrónus-kliens kapcsolatok megteremtése. A budapesti vállalkozó a majdani földvásárlás reményében a térségi földtulajdonosok számára kisebb-nagyobb szívességeket nyújt, amit sajátos üzleti érdekeltségei (egy, a fővárosban működő fejvadászcég és egy felnőttképzéssel foglalkozó vállalkozás) és összetett kapcsolatrendszere tesz lehetővé. Az utóbbi fenntartásában alapvető szerepe van a vállalkozó által működtetett vadásztársaságnak, ahogy egy térségi vadász fogalmazott: *„Itt vadászik az is, aki már volt államtitkár, és az is, aki csak lesz.”* A vállalkozó által nyújtott szívességek eszköztára rendkívül gazdag: a mikrotérség földtulajdonosai között előfordult olyan, aki lakáshitelének felvételekor kért segítséget a budapesti vállalkozótól, aki egy baráti telefonnal nyitotta meg az utat a környékbeli bank igazgatójának irodájába. Mások gyermekük továbbtanulásakor, munkahelykereséskor vagy éppen hozzátartozójuknak a gyógykezelésekor kértek szívességet a vállalkozótól. S olyan interjúalanyok is akadtak, akik ugyan nem kértek segítséget, de karácsonyra, névnapra, születésnapra üdvözlőlapot és egyéb exkluzív ajándékokat kaptak a vállalkozótól. A vállalkozó a következőképpen foglalja össze a kapcsolatok működtetéséről vallott nézeteit: *„Én tudatosan tudom, hogy egy tábornok hadsereg nélkül nem tábornok, nekem kell a hadsereg, és én tudatosan szeretem az embereket. És én nagyon-nagyon figyelek a kapcsolatokra, és inkább áldozok, sok-sok áldozatot hoztam. És inkább beáldozok akármit, amit ő kér, teljesítem, de a világáért sem a kardhoz nyúlok, hanem az aranyhoz. Mert tetszik tudni, kétféle mód van az ügyek elintézésére ezen a bolygón: vér és arany, nincs harmadik. És én a vért nem szeretem, aranyhoz szoktam nyúlni, a szavakhoz. Na, egy szóval összefoglalva: én figyelek a polgármesterekre, mindenkinek karácsonyi csomagokat küldök vadhúsból, egyszer megtehetem. A nagyobb földtulajdonosoknak is, akik nekünk fontosak. Ez a »Mensch und Kontakt«, sok ember erre nem figyel, ez nekem nagyon erős oldalam. Ebből eredően nagyon-nagyon szeretnek, úgy érzem. Nyilván nekem is van egy-két ember, aki esetleg morog rám, de nincsenek problémáim, én vagyok T. bácsi. Ha oda jönnének most a Csányi úr [OTP-vezérigazgató] meg énközém, és megkérdeznék, hogy ki a gazdagabb: a Csányi úr vagy a T. úr? Azt mondanák: T. úr! Az én öt falumban mindenki azt hinné, mert az ő nevét csak úgy távolról ismerik, de én megveszem a földjüket, én szerzek nekik orvost, hozok nekik különleges orvosságot, megveszem a romos házaikat.”*

A budapesti vállalkozóval való kapcsolat fenntartása még azoknak a térségi földtulajdonosoknak is érdeke, akik egyelőre nem szándékoznak földjüket áruba bocsátani, a kapcsolat ugyanis presztízs-növelő szerepet játszik a helyi társadalomban. A vállalkozóval való viszony fenntartása ezen túlmenően azért is érdeke a környékbeli földtulajdonosoknak, mert sajátos biztosításként működik: baj (baleset, betegség, természeti katasztrófa stb.) esetén mozgósítható.

A három legjelentősebb földhasználó közé sorolhatjuk azt a pécsi kötődésű faipari vállalkozót is, aki több térségi munkavállalót foglalkoztat (a kutatás időpontjában 22 főt), és alaptevékenységéből eredően elsősorban a térségi erdőkre tart igényt. A hőerőműveket tápláló faaprítékot előállító vállalkozó szántót csak abban az esetben vásárol, ha az erdőterület elérése ezt számára szükségessé teszi. A jelenleg 1000 hektár saját erdőterülettel

rendelkező és további 1000 hektár erdőt karbantartó vállalkozás számára nem is a földhiány, hanem a munkaerő-utánpótlás jelenti a legnagyobb gondot: különösen a szakképzett, az erdészeti munkáknál használatos erőgépek működtetéséhez értő munkaerő biztosítása. *„Ha még egy gépet vennék, nem lenne rá ember helyben. Csak társvállalkozásoktól tudnék elcsábítani embert, és ilyen kisközségben ilyet nem csinál az ember.”*

A három földhasználó mindegyikének birtokgyarapítási törekvései vannak, így a térségi földpiacot állandósult kereslet jellemzi. Ennek ellenére a szereplők között nincs érdekkonfliktus, mivel a birtokgyarapítás során más preferenciákat követnek. Míg a Gödre Rt. a mezőgazdasági művelésre alkalmas, az átlagosnál jobb minőségű, termékeny szántók megszerzésében érdekelt, addig a vadászturizmusban lehetőséget látó budapesti vállalkozó legfeljebb vadeledel-termesztés miatt gyarapítja területeit szántóval, ugyanakkor előnyben részesíti az elhagyott, erdőközei, vadban gazdag parcellákat. Ezzel szemben a faaprítékos vállalkozás szinte kizárólag erdőt vásárol, és csupán annyi szántóra tart igényt (jelenleg 150 hektár körüli), amennyi az erdőterületek biztonságos megközelítéséhez elengedhetetlen. Ami a három szereplő kapcsolati viszonyait illeti, a Gödre Rt. gépi szolgáltatásait mind a budapesti, mind a pécsi vállalkozó igénybe veszi, emellett a parcellák gazdaságos művelését célzó informális földcserék jellemzik viszonyrendszerüket. A vadászturizmusra építő vállalkozó a következőképpen foglalja össze a két másik földhasználóval fenntartott kapcsolatokat. *„Érdek nélkül nem lehet semmit működtetni. Az a marha nagy mázli, hogy a tévesznek az első számú érdeke, hogy kiváló mezőgazdasági földjei legyenek, és hogy kiválóan termeljen. A másik nagy tulajdonosi kör csak erdőkre hajt, nekik az az érdekük, hogy kiváló erdejük legyen, hogy kiválóan tudjanak erdőgazdálkodni. Én meg egy harmadik érdekkör vagyok, akármilyen rossz földjeim legyenek, csak beékelődjenek az erdőbe, és a vadnak jó legyen. És ezért tudtunk ilyen nagy, hatalmas földcseréket végrehajtani. Én odaadtam a jókat a tévesznek, a jó erdőimet ezeknek, ők adták nekem azt, ami vadászatra jó. És mind a hárman megtaláljuk a parciális részérdekeinket. És ezért egy nagyon békés, kiegyensúlyozott együttműködés van.”*

A három vállalkozás számára a földvásárlásnál nagyobb nehézséget okoz a térségi munkaerőpiacon mutatkozó problémák megoldása, különösen a szakképzett munkaerő előteremtése és megtartása. A szakképzett dolgozók utánpótlásának egyik eszközét a munkaerő környékbeli vállalkozásoktól való „átcsábítása” jelenti. Ezzel a stratégiával élt a Gödre Mezőgazdasági Rt., amikor a térség másik legnagyobb mezőgazdasági üzeméből, a Sásdi Agro Rt.-től vett át magasabb fizetésért mezőgazdasági gépszerelőket és traktorosokat. A Sásdi Agro Rt. működését nem sodorta veszélybe néhány szakképzett alkalmazott elvesztése, egy kisméretű, néhány főt alkalmazó vállalkozással szemben azonban egy, a helyi gazdaságba ágyazott szereplő nem élhetne az átcsábítás eszközével, ugyanis a helyi közösség morálisan elítélné a munkaerő-utánpótlás ezen formáját.

A faipari vállalkozás más stratégiával élt: a meglévő alacsonyan képzett alkalmazottak továbbképzésére fordított jelentős forrásokat: *„Senkinek nem volt papírja, amikor hozzánk került, mi kioktattuk, iskoláztattuk őket, egy-egy ember képzése háromszázezer forintba került.”* A vállalkozás számára az erdészeti ágazatot jellemző technológiai fejlődés teszi szükségessé a munkaerő folyamatos továbbképzését. Ahogy a vállalkozás tulajdonosa összegzi: *„Folyamatosan fejlődik a technika. És ez azzal jár, hogy sokkal igényesebb munkaerőre van szükség, mert egy 75 millió Ft-os Forwarderbe nem fogok beültetni akárkit. Arra kell egy olyan ember, aki azzal a technikával tud is dolgozni, és ki tudja annak az árát termelni. A fejlesztés ilyen szempontból többféle dolog, mert lehet, hogy helyettesít három embert, de akkor oda meg egy sokkal szakképzettebb ember kellene. A technikai jellegű fejlődésnek van egy olyan jellegű problémája, hogy ha az ember ezt nem csinálja meg, lemarad a versenyben.”* A faipari vállalkozó az átképzett munkaerő megtartása érdekében képzési szerződést köt dolgozóival, amelyben kiköti, hogy a képzés költségeitől függően a dolgozó meghatározott ideig a vállalkozás alkalmazásában marad. A betanítás, illetve oktatás révén értékessé váló munkaerő megtartását biztosítják a térségi átlagnál magasabb fizetések, valamint az alkalmazottaknak nyújtott különféle szívessegek is. A szívessegek (pl. nagy összegű kölcsön autóvásárláshoz, gyorssegély előre nem kalkulálható kiadások felmerülése esetén) általában olyan nagyságrendűek, amit a dolgozók nem tudnak visszaszolgáltatni munkaadójuknak, más szóval a kiegyenlíthetetlen szívesseggé tartósan a vállalkozáshoz kapcsolja az alkalmazottakat.

A budapesti vállalkozó a másik két vállalkozáshoz képest hatékonyabban tudja orvosolni munkaerő-piaci problémáit, mindez vélhetően nem független attól, hogy egyelőre kisszámú (8-10 fős) alkalmazotti körrel rendelkezik, olyan alkalmazkodókész, „mindenes” emberekkel, akiket egyik nap kőművesmunkákra, másik nap vadhajásra lehet használni. A vállalkozás körül adódó munkák elvégzésekor a vállalkozás a térségben kialakított

szívességi hálózatra is gyakorta támaszkodik. Ezt illusztrálja annak a térségi erdésznek a sorsa, aki a sásdi központú állami erdészet alkalmazottja, de sajátos, terepen végzett munkájából adódóan munkaidőben a budapesti vállalkozó erdőterületeit is szemmel tudja tartani. „*A háborítatlan környezetben sok a vad, így P. vendégei nagyvadat tudnak löni, sokat fizetnek érte.*” A budapesti vállalkozó meghálálja a szívességet a térségi erdésznek, aki két fiával együtt évente többször lőhet nagyvadra a vállalkozó tulajdonát képező erdőkben. A szenvedélyes vadász hírében álló erdész tisztában van a vállalkozótól kapott viszontszívesség árával: „*Egy szarvas 800 ezer Ft, egy vaddisznó 500 ezer Ft lenne, ha fizetni kéne érte.*”

IV. 2. A mágocsi mikrotérséget jellemző földhasználati és kapcsolati sajátosságok

Mint erre korábban utaltunk, a mágocsi mikrotérség két mezőgazdasági nagyüzemét a privatizációs folyamat során felszámolták: a Bikali Állami Gazdaság 1993-ban, a mágocsi Béke Mgtsz 1995-ben szűnt meg.¹⁶ A rendszerváltást megelőzően több mint 700 főt foglalkoztató mágocsi nagyüzem vagyona a felszámolási eljárás eredményeként magántulajdonba került, a termelőeszközök zömét a szövetkezeti felső és középvezetők működtetik tovább. A szövetkezet felszámolását végső soron felgyorsította az a körülmény, hogy az egyes ágazatoknak, vezetőikkel az élen, reális forgatókönyvük volt a térsz megszűntére is, sőt a kivásárlások révén többen már a széthullás előtt függetlenítették magukat a nagyüzemtől. Nem ez történt az 1992-ben decentralizációra kijelölt Bikali Állami Gazdasággal, itt ugyanis a felső vezetői kör az egyre mélyülő finanszírozási gondokra a nagyüzem egyben tartásával próbált megoldást találni. Az állami gazdaság vezetői a veszteségesen működő ágazatok (a nyúl- és sertéságazat, valamint a halászati egység) értékesítésével igyekeztek hitelállományukat csökkenteni, ám miután a központilag kijelölt privatizációs igazgató elvetette a javaslatot, a termelési apparátus bérbeadásával próbálták működtetni a még életképes vagyont. Végezetül a még hasznosítható eszköz- és ingatlanvagyon, valamint a földet értékesítették, s ebből jelentős volt a felső vezetői kör részesedése. Az állami gazdaság egykori igazgatója szerint elkerülhető lett volna a bikali nagyüzem felszámolása, hiszen a gazdaság vagyona több tízmillió forinttal meghaladta az ésszerűtlen beruházások miatt felhalmozott hitelállományt, a nagyüzemellenes légkör, a politikai háttérű döntéshozás azonban útját állta a vezetői elképzelések megvalósításának.

Ami a rendszerváltást követően kialakult földhasználati sajátosságokat illeti, a mágocsi mikrotérség az átalakulás sajátos útját járta: itt a privatizáció során szinte kizárólag helyi szereplők jutottak földterületekhez. A mágocsi mikrotérségben lejátszódott kárpótlás kooperációk sorozatának eredménye: a licitálást minden alkalommal megelőzte a helyi lakosok egyeztetése, ami nemcsak igazságosabb földosztást tett lehetővé, hanem azt is biztosította, hogy a térségbe érkező idegeneket, spekulánsokat kiszorítsák a földért licitálók köréből. Mindezt jól szemlélteti az egyik legnagyobb földterülettel rendelkező alsómocsoládi gazdálkodó visszaemlékezése: „*Olyan igazságosan csináltunk mindent, hogy tiszteletben tartottuk az eredeti birtokviszonyokat, még az önkormányzattal is megegyeztem, hogy én nem megyek a falura, cserébe a falu se jön rám. Mindenki ott és arra a földre licitált, ami az eredeti tulajdona volt.*” A sajátos kooperáció (voltaképpen etikai koordináció) nemcsak a kárpótlás időszakában jellemezte a térség gazdálkodóit, hanem tartósan meghatározza a földhasználók viselkedését. Egyebek mellett erre utal egy nagyhajmási, 500 hektáros gazdálkodó beszámolója: „*Itt nagyjából le vagyunk osztva, fizetőképes, komoly bérlők vannak. Nem is szoktunk egymásra ígérni, meg szoktuk beszélni. Úgy szoktunk megegyezni, hogy napi kapcsolatban vagyunk, megállunk: »Te, szólt ez nekem, hogy eladja. Te használtad eddig, nem akarod? Hát dehogynem! És neked szólt mégis? Hát hogyan lehet ez?!« Hát így szoktunk mindig, megbeszéljük.*”

Jóllehet, a folyamatos vagyonkoncentráció eredményeként ebben a mikrotérségben is létrejöttek 1000 hektáron felüli nagybirtokok, jellegadó csoportot képeznek az 50–100 hektáron működő családi gazdaságok is. Részben

¹⁶ A baromfi- és szarvasmarha-ágazatra támaszkodó mágocsi Béke Mgtsz felszámolásának közvetlen előzménye a nyolcvanas évekig biztos megrendelőnek számító Kecskeméti Baromfifeldolgozó Vállalat fizetéseképtelensége volt. A közel 40 millió forintos veszteség miatt a térsz nem tudta tartozásait időben törleszteni legnagyobb hitelezője, egy, a takarmányt biztosító nagyüzem felé, a gyarapodó adósságállomány 1995-ben elkerülhetetlenné tette a felszámolás megindítását. Az állami gazdaságot egy, a nyolcvanas években hozott beruházási döntés vitte csődbe: a több száz hektáros halastavakkal rendelkező gazdaság halfeldolgozó építésébe kezdett egy olyan korszakban, amikor a félkész termékek iránti kereslet radikálisan lecsökkent. Végül a halfeldolgozó értékesítése sem mentette meg a gazdaságot az amúgy is kedvezőtlen gazdasági környezetben a felszámolástól. (Lásd erről: Kovács–Rác 2002[12].)

e gazdaságok üzemeltetőiből tevődik össze annak az 1999-ben megalakult új típusú szövetkezetnek (Hegyháti Gabonaszövetkezet) a tagsága, amely Alsómocsoládon megvásárolta a Dél-dunántúli Gabonaipari Vállalat szárítóját és tárolóját, majd jelentős hitellel korszerűsítette és bővítette azt. A szövetkezet a saját tagság terményének tárolása mellett bértárolást biztosít a környékbeli gazdák számára. A közel 30 tagot számláló, tagságának értékesítési, beszerzési biztonságot és alapvető mezőgazdasági szolgáltatásokat kínáló szövetkezet működése azonban nem zökkenők nélküli. A problémák elsősorban a különböző méretű gazdaságok eltérő érdekeltségi viszonyaival függenek össze, amelyek, úgy tűnik, piaci szituációban nehezen egyeztethetők össze.

Már maga a szövetkezetalakulás is nehézkesen zajlott, a társuló gazdák ugyanis a bevitt földjük nagysága alapján kértek részt az irányításból, a cégbíróság azonban a törvényi szabályozásra hivatkozva kötelezte a szövetkezetet az egy tag–egy szavazat elvének betartására. A szövetkezet 2001-ben a gabonaszárító működtetésére önálló vállalkozást hozott létre Alsómocsoládi Gabona Kft. néven. A kft. az elmúlt években jelentős hiteleket vett fel az eszközállomány bővítésére, többek között egy mobil, kis kapacitású gabonaszárító vásárlására. A felhalmozott hitelállomány és a szövetkezetnek fizetett telephelybérleti díj a kft.-t irányító apparátust bevételeinek maximalizálására, azaz a gabonatermesztéshez kapcsolódó szolgáltatások (szárítás, raktározás) piaci áron történő értékesítésére készíti. Az eladható szolgáltatások szűkössége, vagyis a szárító- és tárolókapacitás korlátozott volta miatt komoly konfliktusok adódtak a szolgáltatásokra tagságuk alapján jogot formáló kisebb gazdálkodók és a fizetőképes termelőket preferáló kft. vezetése között. A kft. ügyvezetője szerint „*nem lenne semmi baj, ha a szövetkezeti tagságot 10-15 tőkeerős, 100 hektár fölötti területtel rendelkező termelő alkotná*”, a tagság azonban rendkívül heterogén, és „*ahány gazda, annyiféle igény*”. Az áringadozásoknak kitett tőkeszegény gazdák általában „*nem tudnak előre kalkulálni*”, „*ha a betakarítás idején magas a felvásárlási ár, lemondanak a tárolásról, ha valahol ráigérnek az árra, felrúgják a szerződéseket*”. Az eltérő termelői és szolgáltatói érdekek a kft. további működését veszélyeztetik.

A formalizált termelői együttműködések mellett a mikrotérségben (az országos tendenciákhoz hasonlóan) találunk példát a szervezeti kereteket mellőző gazdálkodói kooperációkra is, különösen a kis, illetve közepes üzemméretű, eszközhiányos gazdasági szereplők körében (Dimény–Gockler 1997[5]; Laki 1997[15]; Hamar–Rác–Váradi 2002[7]). A kilencvenes évek elején szövődő, elsősorban gép- és alkatrészcserekre irányuló kooperációk háttérében a föld megműveléséhez szükséges eszközök szűkössége állt, ahogy az egyik alsómocsoládi gazda fogalmaz, „*mindig van valami, amiben a másinak hiánya van*”. A kényszer szülte tranzakciók ugyanakkor apránként visszaszorulnak a térségben, az eszközhiányos gazdaságok ugyanis időközben értékesítették vagy bérbe adták földtulajdonukat, aki pedig hosszú távon tervezett a mezőgazdasággal, igyekezett gazdaságát felszerelni a művelést lehetővé tevő erőgépekkel.

3. kép. Talaj-előkészítés a határban

A termelőeszközök cseréje mára elsősorban a nagyobb értéket képviselő, speciális gépekre korlátozódik, e kapcsolatok látszólag kölcsönösségi kapcsolatok, valójában azonban a kisebb gazdák egy-egy tőkeerős szereplőtől való patriarchális függései (Juhász 1998[9]). A jól felszerelt gazdaságoknak nyújtott mezőgazdasági szolgáltatások (szántás, permetezés, a betakarított termények szállítása stb.) fejében a kis-, illetve közepes méretű gazdaságok a piaci áron megfizethetetlen gépi szolgáltatásokhoz jutnak hozzá, jellemzően a tőkeerős szereplő által megszabott feltételek mellett. A cserepartnerék közötti elszámolás sosem pénzben, hanem természetben, azaz munka- vagy eszközcsere formájában történik. E sajátos módon kooperáló termelők egyike, aki a számára megfizethetetlen kombájn munkákért cserébe szántást végez több száz hektárral és jól felszerelt gépparkkal rendelkező partnerének, a következőképpen foglalja össze az együttműködés lényegét: *„Köztünk pénz nem megy, az ember tudja azt, hogy a kombájn munkáért hány hektárt kell felszántania, ha nekem a kombájnzásért fizetnem kéne, 10 fillér haszon sem maradna a földön. Én kicsi vagyok, ha nem társulok egy naggyal, nem boldogulok, aki ebbe nem tud belenyugodni, az elveszett.”* Egy másik, 40 hektáron gazdálkodó, sertéshizlalással is foglalkozó alsómocsoládi gazda évekig egy tőkeerős, időskora miatt önálló gazdálkodásra képtelen falubelijének értékes gépállományát működtette, cserébe saját parcelláinak földmunkáit is elvégezhette, pár éve azonban felszámolta a sajátos cserekapcsolatot, mert, ahogy fogalmazott, *„mindenre volt idő, csak a saját földekre nem”*. Összességében e cserekapcsolatokról elmondható, hogy bár a kölcsönösség elvén szerveződnek, valójában aszimmetrikus terhelést jelentenek a csereben részt vevő felek számára: a tőkeszegény kisüzemek a speciális gépi szolgáltatásokért cserébe annyi többletmunkával tartoznak a termelőeszközökkel megfelelően ellátott cserepartnerüknek, amennyi veszélyezteti saját gazdaságuknak a működtetését.

A kölcsönösség elvén alapuló kooperáció jellemzi azt a szerkezetátalakuláshoz sikeresen alkalmazkodó, a mágocsi Béke Mgtsz egykori beosztottai által alapított nagyhajmási vállalkozást is, amely hozzávetőleg 500 hektár szántóterületet használ, emellett gépi szolgáltatótevékenysége is jelentős részt képvisel jövedelemtermelésében. A vállalkozás három, egymással rokonsági, baráti kapcsolatban álló, német ősökkel rendelkező alapító tagja a mezőgazdaság privatizációját megelőzően gépszerelői, karbantartói munkakörben tevékenykedett a mágocsi térségben. A nagyüzem felszámolásának idején mindhárman csatlakoztak ahhoz a harmincfős termelői csoporthoz, amely a nagyhajmási szarvasmarha-telepet kivásárolta a mágocsi térségből.

Az ötven tejlő tehénnel és azoknak a szaporulataival rendelkező nagyhajmási telep működtetésére vállalkozó, 1992-ben kft.-t (MENA Kft.) alapító harminc téeszalkalmazott már a működés első hónapjaiban számos nehézséggel szembesült. A legtöbb probléma a szervezetrányításban járatlan, nagyszámú tulajdonosi körrel függött össze, „*kezdt visszaiütni, hogy túl sok a tulajdonos*”. A vagyonrész kimozdításakor kooperációkés tulajdonosi körben néhány éves működtetést követően a bizalmi szint odáig süllyedt, hogy végül „*senki nem akart dolgozni, csak egymásra mutogattak a tulajdonosok, hogy csinálja a másik, közben meg térdig jártak az istállókban a trágyában*”. „*Mindenki dirigálni akart*”, a tulajdonossá vált tehenészek többségére azonban „*nem lehetett a fejésen kívül mást rábízni*”. A fenti nehézségek a tulajdonosi kör létszámának csökkenéséhez, vagyonkoncentrációhoz vezettek, már „*az elején megijedtek néhányan, nyolcan-tizen eladták a tulajdonrészüket a bennmaradóknak*”, és ezt követően is „*folyamatos volt a lemorzsolódás*”.

A működtetés során felmerülő finanszírozási gondokon a kft. vezetése a tulajdonosi kör nemtetszése ellenére hitelek felvételével igyekezett úrrá lenni. A többség számára átláthatatlanná váló pénzügyi manőverek rövidesen a vállalkozás működését aláásó bizalmi válsághoz vezettek. A válság mélypontján, 1996-ban a kft. megmaradt tulajdonosai vagyonrészüket továbbadták egy a térségben működő, német érdekeltségű társas vállalkozásnak.¹⁷ A vagyonrészüket értékesítők között akadtak olyanok, akik az új tulajdonos által működtetett telepen maradtak alkalmazásban, a kedvezőtlen alkalmazási feltételek miatt azonban a többség a munkanélkülivé válás mellett döntött. Ez utóbbi csoport létszámát gyarapította a fentiekben említett három téeszalkalmazott is, akik munkanélküliségük első hónapjaiban új kft.-t alapítottak MGD-Agro Kft. néven, hogy a MENA Kft.-ben eredménytelenül képviselt működtetési elképzeléseiket szűkebb körben valóra váltsák.

Az MGD-Agro Kft. megalapításakor (1997-ben) jó kiindulópontnak számított, hogy a három tulajdonos cégműködtetésről vallott nézetei megegyeztek: egyikük számára sem okozott gondot az erőltetett munkavégzés, a nehezen megtermelt jövedelem szigorú visszaforgatása a vállalkozásba, a tőkehiányt áthidaló találékonyság, a több lábon állás stb. E tulajdonságok végeredményben a három tulajdonost körülvevő mikrotársadalmi milliónek, a hajdani gazdatársadalmat jellemző paraszti kultúrának is fontos tartópillérei voltak. „*Az elsődleges és legfontosabb szempont az volt, hogy az ember erre elhivatott és elkötelezett legyen, itt szombat–vásárnapot, ünnepnapot félretéve dolgozni kellett. Hogy a fejlődés ne törjön meg, nem volt szabad nagyon anyagiassá lenni, és csak akkor dolgozni, hogyha hasznom van. Nem. A forintokat valóban össze kellett rakni. Itt keményen dolgozni, dolgozni és dolgozni kellett.*”

A tulajdonosok közti bizalmi viszonyra utal, hogy mindhárman bevitték a közös vállalkozásba összes saját földjüket (150 hektár) és művelési eszközeiket, emellett kezdettől jelentős területeket béreltek. A vállalkozás már az első években jelentős tőkét halmozott fel, amelyet elsősorban az tett lehetővé, hogy a gépszerelői és traktoros végzettségű tulajdonosok a téeszből kihozott, használt erőgépekkel mezőgazdasági szolgáltatásokat végeztek az akkoriban még javarészt eszközhányos gazdálkodók számára. Nem válogattak a szolgáltatások iránt érdeklődők között, ha úgy hozta a sors, a szomszéd megyében is vállaltak megbízásokat. A vállalkozás megalapítását követő évben a cég új taggal bővült, egy falubeli barát, hajdani téesz-középvezető csatlakozott a tulajdonosi körhöz. Az új tulajdonostárs a pénzügyi területet érintő szaktudását és kapcsolatrendszerét, némi forgatókét és szántóterületeit hozta a közös vállalkozásba.

A vállalkozás stabilitásához, a gyors tőkefelhalmozáshoz hozzájárult az a körülmény is, hogy a működtetéssel kapcsolatos döntések meghozatala kezdettől a négy tulajdonos közös ügye volt. A nagyobb horderejű kérdésekben minden alkalommal egyeztetették az álláspontokat, és a tulajdoni hányadtól függetlenül egyenlő súllyal vették figyelembe a véleményeket. „*Ami meghatározza a kft. életét, azt a mai napig négyen beszéljük meg. Nagyon figyelembe vesszük, hogy milyen fizetési kötelezettségeink vannak, mert az nem maradhat el, ez az alapja mindennek. Az nem lehet, hogy belevágunk valamibe felelőtlenül, ami csak külső látszati dolgot eredményezne. Ami még nagyon fontos, ha kell, beülünk mind a négyen a traktorba, gépészberek vagyunk. Alkalmazkodni tudni kell egymáshoz, mert mindig arra kell gondolnom, hogy a másik is tudhat annyit, mint én, vagy még többet. Meg kell beszélni, mert nem nézhetem csak az én szemszögemet, az én érdekemet. És a közösségnek is tudomásul kell*

¹⁷ Az egyházaskozári székhelyű Tomako Kft. a nagyhajmási szarvasmarhatelep megvásárlását követően rövidesen felszámolta a leromlott tehénállományt, s azóta hízómarhatartásra használja a megmaradt infrastruktúrát.

venni azt, ha el akarunk érni egy normális megélhetést biztosító gazdasági szintet, akkor ennek alá kell rendelni mindent. Itt mindenki feketén-fehéren tudja, hogy mennyi a kölcsönünk, mennyi a járulék, mennyit tudunk fizetni.”

A vállalkozás fellendítéséhez a tulajdonosok elkötelezettsége, munkabírása, szorgalma és a kialakult munkamegosztás mellett szükség volt a családtagok támogatására is. Ez egyfelől erkölcsi támogatást jelentett, másfelől folyamatos pénzbeli és természetbeni segítséget. Nemegyszer előfordult, hogy más forrás nem lévén, a vállalkozás működtetéséhez a család fenntartására szánt tartalékokat mozgósították. A vállalkozás egyik tagjának visszaemlékezése szerint többször volt rá példa, hogy „*a feleségem hazajött a fizetésével, és a felét elvettem tőle, mentem gázolajért este, hogy majd két nap múlva lesz pénzünk, mert szolgáltatunk és fizetnek, de ma nincsen pénzünk, és gázolaj kellett*”. A megtermelt jövedelmek vállalkozásba forgatása a családtagoktól is folyamatos lemondást kívánt: a vállalkozás stabilitása érdekében nemcsak a luxuskiadásnak számító házépítést, -felújítást, autóvásárlást, a háztartási munkákat megkönnyítő automatizálást stb. kellett időben kitolni, hanem például a közösen eltöltött szabadidős programokat, a nyaralást, a hobbitevékenységeket is. A vállalkozás egyik tulajdonosa a következőképpen foglalja össze az önkiszákmányoló, puritán életforma lényegét: „*Nem szeretnék Hawaiiira menni, se Floridába, nem szeretem a Balatont se, a vizet se szeretem, úgy szeretnék majd elmenni, mivel már húsz éve nem voltam nyaralni, hogy majd egyszer egy hetet leülni valahová, és nem idekoncentrálni. Akkor majd jól leszünk, ha ezt már meg lehet csinálni. De még mindig van valami, ami miatt nem lehet elmenni. A család sokszor mondta, hogy ez az egy kimaradt az életükből. Igaz, mondtam, ez az egy kimaradt az életemből, de majd kárpótoljátok saját magatokat, majd ez [a felhalmozott vagyon] megadja a lehetőséget. Nem szoktunk a jövőről bőven beszélni, hogy majd így lesz, vagy úgy lesz, előre nem rajzolunk nagy képeket magunknak, a mindennapi feladat megvan, akkor lehet majd reménykedni valamiben, és akkor lesz is eredménye.”*

4. kép. Megújuló géppark az MGD-Agro Kft.-nél

A kft.-ben az évek során folyamatos fejlesztések zajlottak, amelyek egyfelől a földterület gyarapítását, másfelől a térszökből kihazott használt gépekkel felszerelt eszközpark cseréjét jelentették. „*Újra és újra csak fejlesztettünk, ahogy az egyik hitel lement, jött a következő.*” A másoktól átvett földterületek szakszerű művelése jelentős emberi és anyagi ráfordítást igényelt, a vállalkozás tulajdonosai a területek gondos kezelésével igyekeztek javítani a termelési eredményeken. A vállalkozás tulajdonosait jellemző gondos gazdálkodás afféle hírnévhitelként működött a helyi gazdaságban: a bérletek megszerzésében, a földtulajdonosok megnyerésében alapvető szerepe volt annak a körülménynek, hogy a tulajdonosok jó gazdái voltak a rájuk bízott parcelláknak. E körülmények

is hozzájárultak a gyors méretnövekedéshez: a vállalkozás használatában lévő saját földek és a bérelt parcellák jelenleg közel 550 hektáros földalapot képeznek.

A vállalkozás tevékenységi köre az évek során letisztult, a korábban jelentős bevételt biztosító mezőgazdasági szolgáltatások szerepe a művelt földterületek növekedésével csökkent. *„A szolgáltatást mindig engedjük vissza, tekintettel arra, hogy megduplázódott a földterületünk. Szolgáltatni csak pontosan és jól lehet. De ha a mi területünk művelése nem történik meg, akkor nagyobb veszteséget tudunk termelni, mint amennyi hasznot a szolgáltatás eredményezne. Így a szolgáltatás csak a mienké után következik.”* A szolgáltatási piac beszűküléséhez vezetett az a korábban már említett körülmény is, hogy a mezőgazdasággal hosszú távon számoló térségi szereplők az évek során felszerelték gazdaságukat a műveléshez szükséges eszközökkel.

A termelés alapját jelentő földterületek növelése szükségessé tette a gazdálkodáshoz kapcsolódó szakismeretek bővítését is. A vállalkozás tulajdonosai részben a tőkehiány, részben a piaccal szembeni bizalmatlanságuk miatt nem a szolgáltatások piacán vásárolják meg a szükséges szaktudást, hanem saját magukat igyekeznek időről időre tovább képezni, illetve szűkebb családjukból biztosítják a szakember-utánpótlást. A négy tulajdonos egyike például tudatosan terelte pályaválasztás előtt álló gyermekeit olyan szakterületek felé, amelyek a vállalkozás további működtetéséhez elengedhetetlenek: egyikük mezőgazdasági szakirányú végzettséget, másikuk kereskedelmi és marketingismereteket szerzett. *„Én elértem egy szintet, ide elértem, de a jövőt illetően, ha a gyerekek átveszik, önekik még jobban kell képezni magukat, hogy utánamenjenek még jobban a dolgoknak. Sok olyan dolog van, amit tudni kell, már nem elég az, hogy tudok szántani, aratni, vagy hogy éjjel tízig megyek. Már nem elég az. Tudni kell, bevallástól kezdve a pénzügyi dolgokig. Számszakilag is alá kellene a dolgokat támasztani. Minél nagyobb egy gazdaság, annál nagyobb a pénzmozgás, a fizetési kötelezettség. Ezt úgy át kell látni, hogy a legkisebb baj se legyen. Most már oda kell jutni, hogy valakinek jobban át kell látni, mint nekem. Most még úgy érzem, átlátom, de minél nagyobbak lesznek a költségek, meg fogja követelni a gazdaság a naprakésziséget, a pontosságot, hogy legyen, aki intézkedjen.”* Más vonatkozásban is tapasztalható, hogy a tulajdonosok igyekeznek gyermekeiket, közeli hozzátartozóikat a vállalkozáshoz kapcsolni, fogalmazhatunk úgy is, hogy a vállalkozás számára pótolhatatlan erőforrást jelentenek a működtetés nehézségeit személyesen is megtapasztaló, szükség szerint mozgósítható, megbízható, lojális családtagok.

Összegzés

Az elemzés egyik legfontosabb mondanivalója az, hogy a nem piaci koordinációs mechanizmusok valójában nem másodlagos vagy korrekciós szerepet töltenek be a vizsgált térség gazdaságában, hanem a piaci megoldással egyenrangúak. Megfigyeléseink szerint azokban az esetekben, amikor a piac túl drága, megbízhatatlan, vagy egyszerűen csak körülményes a használata, a gazdasági szereplők – végeredményben tőkeerőtől, üzemmérettől függetlenül – a nem piaci tranzakciókat részesítik előnyben. A bemutatott mikrotérségek emellett azt is szemléltetik, hogy a gazdasági tranzakciók lebonyolítása során alkalmazott koordinációs mechanizmusok nem függetleníthetők a társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságoktól. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az egyes koordinációs mechanizmusok használatával kapcsolatos stratégiák időtállóak: ha a helyzet úgy kívánja, a helyi gazdaságban korábban eredményesen működtetett koordinációs megoldások újratermelhetők, feleleveníthetők.

A nem piaci koordinációs mechanizmusok elterjedtsége, használhatósága, időtállósága minden bizonnyal összefügg azzal a körülménnyel is, hogy az agrárágazat szereplői alapvetően a lokális föld- és munkaerőpiacokon érdekeltek, vagyis egy olyan kontrollálható gazdasági térben, ahol a felek a korábbi tranzakciók révén személyen ismerik egymást (más szóval: kipróbált partnerek), vagy a családi, rokonsági, ismerősi stb. hálózatokon keresztül előzetesen leinformálhatók.

Jóllehet, a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok egyik sajátossága az, hogy korlátozott a tranzakciókban részt vevő szereplők száma (éppen ezért nem biztosított a tisztességes verseny lehetősége), az olyan gazdasági környezetben, mint az általunk vizsgált térségé, ez kifejezett előny is lehet. A bizalmi kapcsolatokon alapuló hálózatokban ugyanis (a piachoz képest) jóval egyszerűbb a rendet fenntartani, elszámoltatni a szabályokat megsértő, tisztességtelen szereplőket, távol tartani a hálózat tagjainak megállapodásait veszélyeztető külső szereplőket. (Lásd például a mágocsi kárpótlás lebonyolítását, ahol a helyi szereplők olyan zárt „kartell” hoztak létre, amely lehetővé tette számukra a külső szereplők licitektől való távol tartását.)

Az esettanulmány ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a koordinációs mechanizmusok alkalmazásának van bizonyos kényszerítő ereje. Ahol viszonylagos kontinuitás jellemzi a helyi társadalmat, ott a szokásjog akkor is a helyi közösség által preferált nem piaci koordináció alkalmazását várhatja el a gazdaság szereplőitől, ha a piaci megoldás nem járna magasabb költségekkel. Fogalmazhatunk úgy is, hogy amennyiben a javak megszerzésére kínálóknak nem piaci megoldások is, a helyi gazdaság szereplői számára ajánlatos azokat előnyben részesíteni. (E szabályok mindenkire nézve érvényesek: lásd a gödrei mikrotérség betelepült vállalkozóit, akik, miután belátták, hogy a gazdasági tranzakciók lebonyolításához a nem piaci megoldások eredményesen használhatók, áttértek azok használatára.) Felrúgni a helyi szokásjogot, és a piachoz fordulni olyan szituációban, amikor a tranzakció lebonyolításához nem piaci eszköz is igénybe vehető, azzal járna, hogy az adott gazdasági szereplő kizáródik a helyi közösségből. Az olyan gazdasági környezetben, ahol a javakhoz való hozzájutást célzó alkukat sajátos koordinációs hagyományok szabályozzák, minden bizonnyal a lokális piacokhoz kötött vállalkozások működését sodorná veszélybe a megszokottól eltérő szabályozási mechanizmusok követése.

Felhasznált irodalom

- [1] Álló, Miklós. 1978. *A Sásdi járási termelőszövetkezetek gazdálkodásának és működésének alakulása. Pécs. Kézirat.*
- [2] Andrásfalvy, Bertalan. 1976. *A mezőgazdaság története. 1711–1945 közötti időszak. In Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi járásban. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 24. Pécs. 1–38.*
- [3] Bezerédy, Győző. 1976. *A mezőgazdaság története. 1945–1971 közötti időszak. In Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi járásban. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 24. Pécs. 39–61.*
- [4] Csanády, András. 1998. *A hagyományok szerepe Királyhelmece vidékének gazdasági átalakulásában. In Csanády András (szerk.): Hagyományos térségek megélhetési szerkezete. Ab Aeterno. Budapest.*
- [5] Dimény, Imre és Gockler, Lajos. 1997. *A magyar mezőgazdaság, a gépesítés és gépüzemeltetés helyzete az 1970–80-as években és napjainkban. Gazdálkodás. XLI. évfolyam. 5. szám. 1–8.*
- [6] Erdős, Ferenc. 1976. *A Sásdi járás iparának néhány sajátossága. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 23. Pécs..*
- [7] Hamar, Anna, Rácz, Kata, és Váradi, Monika Mária. 2002. *Esélyek és kényszerek. Termelői stratégiák és kooperációs törekvések a Közép-Magyarország régió zöldség- és gyümölcságazatában. Tér és Társadalom. 3. szám. 133–152.*
- [8] Juhász, Pál. 1982. *Agrárpiaci, kisüzem, nagyüzem. (Agrárszociológiai tanulmányok) Medvetánc, 1.. 117–139.*
- [9] Juhász, Pál. 1998. *Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. Szociológiai Szemle, 2.. 33–46.*
- [10] Kornai, János. 1989. *Bürokratikus és piaci koordináció. In Régi és új ellentmondások és dilemmák. 7–37. Magvető. Budapest.*
- [11] Kornai, János. 2003. *Tisztesség és bizalom a poszt-socialista átmenet fényében. Gondolatok a Collegium Budapest „Honesty and Trust” kutatásának alapján. Beszélő. június. 20–29.*
- [12] Kovács, Katalin és Rácz, Katalin. 2002. *Földhasználati sajátosságok a Mágocsi mikrotérségben. Kézirat..*
- [13] Kuczi, Tibor. 1993. *Milyen „készen talált” kapcsolatból épülnek fel a vállalkozásokon belüli viszonyok? Szociológiai Szemle, 4.. 137–146.*

- [14] Kuczi, Tibor. 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör. Budapest.
- [15] Laki, László. 1997. A „háztájizás” tegnap és ma. A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 1. szám. 39–62.
- [16] Polányi, Károly. 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Gondolat. Budapest.
- [17] Rác, Katalin. 2005. *A kalákától a TÉSZ-ig. A mezőgazdasági termelői kooperációk modelljei egy Hajdú-Bihar megyei településen*. In *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a vidéki Magyarországon*. 89–103. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ. Budapest.
- [18] Rác, Katalin. 2007. *Aprófalusi vállalkozások kapcsolatszerveződési mintái*. In *Kovács Teréz (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után című konferenciakötet. VII. Falukonferencia*. 183–191. MTA RKK. Pécs.
- [19] T. Mérey, Klára. 1976. *Kis- és gyáripar*. In *Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi járásban*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 24. Pécs. 77–115.

Források

- [1] 1993. július. *A népesség gazdasági aktivitásának és foglalkoztatottságának alakulása Baranya megyében 1980 és 1990 között*. KSH. Pécs.
- [2] 1936. *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben, I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Szerkeszti és kiadja: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- [3] 2000. *Baranya megyei térségi erőforrástérkép I. Alsómocsolád, Mágocs, Mekényes, Nagyhajmás települések*. „Alapítvány Alsómocsoládért” kiadványa.
- [4] *Változások a gazdálkodás földviszonyaiban. Agrárgazdasági Tanulmányok*. 1999. 14. szám. 27–33. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet. Budapest.

Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében

Schwarcz Gyöngyi

1. Bevezetés

Az alábbi esettanulmányban agrárvállalkozók kapcsolatrendszerének szerepét vizsgálom vállalkozásaik működtetésében. Azt mutatom be, hogy a mezőgazdaság átalakulásának sajátos jellemzői hogyan járulnak hozzá a nem tisztán piaci alapú csereviszonyoknak, nevezetesen a reciprocitás egy sajátos változatának, a patrónus-kliens viszonynak a kialakulásához. A patrónus-kliens kapcsolat antropológiai-néprajzi meghatározásából indulok ki, és amellet érvelek, hogy ez a megközelítés a gazdaságszociológiai elemzés számára is szolgáltatathat tanulságokat. A fogalom értelmezésének bemutatása és a mezőgazdasági átalakulás földhasználatra vonatkozó jogi-gazdasági környezetének felvázolása után a kutatás és a helyszín, majd az eset ismertetése következik, a tanulmányt végül a gazdaságszociológiai tanulságok levonása zárja.

2. Fogalmi alapvetés: a patrónus-kliens viszony értelmezési lehetőségei

A különböző társadalomtudományokban – antropológia, szociológia, politikatudomány – a hatvanas évektől egyre élénkebb érdeklődés ébredt a patrónusrendszer iránt, ami egybeesett a társadalomtudományokban nagyjából ekkortól induló interpretatív fordulattal. A patrónus-kliens kapcsolatokat korábban az egyes szaktudományokban az éppen uralkodó szemléletmóddal – funkionalista, evolucionista, strukturalista – közelítették meg, ám a vizsgált társadalmi-politikai jelenségek között többnyire marginális szerepe volt az erre irányuló vizsgálatoknak. A patrónus-kliens kapcsolatok vizsgálata az antropológiában a rokonság és a barátság ritualizált kapcsolatainak elsősorban a törzsi társadalmakban és kisebb helyi közösségekben játszott szerepére irányult, a szociológiában pedig a formalizáltabb, bürokratikus viszonyokban mutatták ki a jelentőségét. A politikatudomány számára a patronálási rendszer a politikai machinációk, az uralmi viszonyok és a fejlődő országokban a korrupció tanulmányozása területén bizonyult fontosnak (Eisenstadt–Roniger 1981[3]: 287).

A demokratizálódási folyamatok és a modernizáció vizsgálata azonban rávilágított, hogy a patrónus-kliens viszonyok nemhogy nem tűntek el, de nem is igazán szorultak háttérbe. Így a korábbi tudományszemlélettel szemben megfogalmazott új elméleti megközelítésekben is nagy jelentőségűnek tartják a kapcsolatrendszer e típusát (Eisenstadt–Roniger 1981[3]: 271–273). A patrónus-kliens kapcsolat legfontosabb, a különböző tudományszakokból ismert jellegzetességeit Eisenstadt és Roniger gyűjtötték össze. Úgy látják, a kapcsolat lényege a különböző típusú erőforrások folyamatos cseréjének biztosítása és a csereviszonyokba beépített szolidaritás és lojalitás, s e két jellemző sosem válik el egymástól. A patrónus és kliense között zajló minden csere a közöttük lévő viszony keretében számolódik el, vagyis nem cserélhetnek egyik alkalommal például tisztán piaci logika alapján álló elszámolás szerint szolgáltatásokat vagy anyagi javakat, majd megint más alkalommal a szolidaritást és a lojalitást az árba, az elszámolásba beépítő szemlélet szerint. Ebben az értelemben a patrónus-kliens viszony kizárólagossá válik a két fél közötti tranzakciókban. A csereviszonyokba beépített lojalitásból adódik, hogy hosszú távú elköteleződést eredményez, ezért erős benne a feltétel nélküliség és a kötelezettség jelleg. Alapvető ismérvei közé tartozik még, hogy valamiféle személyes, „lelki” kötődést feltételez patrónus és kliense között. Ez a kapcsolat sosem hivatalos vagy szerződészerű, s mindig önkéntes, amelyből elméletileg mindkét fél bármikor kiléphet. Viszont alapvetően vertikális irányú kapcsolódásról van szó, vagyis megjelenik benne a hierarchia, és mivel a felek egymás iránti szolgálatai, kötelezettségei különböző súlyúak, aszimmetrikus kapcsolatként írható le. A szerzőpáros felhívja a figyelmet a meghatározásokban rejlő néhány

paradoxonra is. Egyfelől alapvetőnek tartják a hierarchikus és aszimmetrikus jelleget, másfelől rámutatnak a két fél közötti kölcsönös szolidaritásra. Az is ellentmondásosnak tűnhet, hogy bár önkéntesnek tekintik a kapcsolatot, egyúttal erős kötelezettség jellegét is hangsúlyozzák. Továbbá ez a kötelezettség úgy alakul ki, hogy valójában nincsen semmilyen jogilag elismert s ezáltal akár kikényszeríthető formába öntve. A szerzők a felsorolt értelmezésbeli paradoxonok feloldására azt javasolják, hogy a patrónus-kliens viszony intézményesített formáit az antropológiában a törzsi társadalmak kapcsán leírt ajándékcseré fogalmi keretében elemezzük, amely a reciprocitás piaci logikát nélkülöző sajátos formája. Ugyanakkor kiemelik, hogy a piaci viszonyokat kikapcsoló vagy azokat felülíró – a modern társadalmakban az élet számos területén megjelenő – patrónus-kliens kapcsolatok erős hatalmi viszonyok jelenlétére utalnak (Eisenstadt–Roniger 1981[3]).

A paraszti társadalmakban megfigyelt patrónus-kliens típusú kapcsolatok értelmezéséhez leggyakrabban alkalmazott megközelítés is a viszonyrendszerben rejlő hatalom aspektusát emeli ki (Wolf 1973[14]). Hofer Tamás – a magyar parasztközösségekben, elsősorban a Fél Edittel közösen végzett átányi kutatásuk alapján szerzett tapasztalatai alapján – a cserefogalom antropológiai jelentését használja a patrónus-kliens kapcsolatok értelmezésében, ám ő e viszony erősen ritualizált és szimbolikus jellegét emeli ki. A patrónus-kliens viszony lényegi elemének tartja, hogy az anyagi javak cseréjét az önkéntesség látszatával fedik el, elrejtik a cselekedetekben egyébként meglévő kalkulációt. A kalkuláció látszólagos kikapcsolása, vagyis a gazdasági tranzakciók társadalmi kapcsolatokba öltöztetése kölcsönös bizalmat feltételez a részt vevő felektől, ami a bourdieu-i értelemben vett szimbolikus tőke felhalmozását eredményezi mindkét félnél, ez pedig mindig átváltható materiális tőkére. Hofer úgy véli, a szimbolikus tőke ily módon zajló folyamatos felhalmozásának értelme a gazdasági kapcsolatok zavartalan működtetésében rejlik (Hofer 1991[5]).

Az alábbiakban olyan patrónus-kliens viszonyt mutatok be, amelyben nincs jelen minden eddig számba vett sajátosság, illetve nem egyforma hangsúllyal jelenik meg egyik-másik. Elemzésemben töreksem majd az azonosságokra és különbségekre is felhívni a figyelmet.

3. A jogi-gazdasági háttér: a földtulajdonlás és a földhasználat helyzete Magyarországon

A magyar földjog szerint termőföld csak magyar állampolgárságú, természetes magánszemély birtokában lehet, vagyis a hatályos törvény tiltja a gazdálkodó szervezetek és a külföldi állampolgárok tulajdonszerzését. A rendszerváltást követő földtulajdon-rendezés igen elaprózott birtokstruktúrát hozott létre, amely megváltozott ugyan az elmúlt közel két évtizedben, ti. jelentős földtulajdon-koncentráció ment végbe, de 2009-ben még mindig majdnem 3,3 millió tulajdonosa volt a hazai földállománynak, akik átlagosan kevesebb mint 2 hektár termőterülettel rendelkeztek.¹ Az elaprózottságot fokozza, hogy még ezek a kis területek sincsenek egy tagban: az összes földrészlet majdnem háromnegyede (71,27%) egy hektárnál kisebb területű, és ez a megközelítőleg 2,8 millió földdarab az összterület tizedét sem éri el (9%).

A földtulajdonok elaprózottak tehát, ám a földhasználat nem: a földtulajdonosok számának többmillió nagyságrendjével szemben 2009-ben nem egészen 370 ezer különféle státusú földhasználót (magánszemélyek, gazdálkodó szervezetek és az egyéb kategóriába sorolt önkormányzatok és nemzeti parkok) tartottak nyilván, s közülük valamivel több mint 185 ezer gazdálkodó és mezőgazdasági vállalkozás igényelt területalapú támogatást.² A magánszemélyek jellemzően átlag 10 hektár körüli területet, míg a társaságok megközelítőleg 300 hektárnyit

¹ Az adatokat a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium által 2010. április 18-án kelt, a külföldiek földvásárlási tilalmának további 3 évvel való meghosszabbítását kérelmező levélhez (ügyiratszám: XXII/68/1/2010.) mellékelte, mintegy 30 oldalas indoklás tartalmazza. Az Európai Bizottság Belső Piac és Szolgáltatások Főigazgatóságához címzett, Gráf József által szignált kérelemhez csatolt, az okokat kifejtő részletes érvrendszer A földvásárlási moratórium meghosszabbításának indokai címmel letölthető a minisztérium honlapjáról. Az alfejezetben szereplő minden további adat is ebből a dokumentumból származik.

² Az egységes területalapú támogatás (Single Area Payment Scheme – SAPS) az Európai Unió tagállamainak többségében, így hazánkban is érvényben lévő közvetlen mezőgazdasági támogatási rendszer, lényege, hogy nem a termeléshez, hanem a területhasználathoz kapcsolódik. Az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) Garancia Részlege finanszírozza, s ezt a tagállamok szerződésekben meghatározott mértékben kiegészítik saját nemzeti keretükből. A kiegészítő nemzeti területalapú támogatások (Top-up) rendszerében nyílik lehetőség a termeléshez kötött támogatási komponensek alkalmazására. Az SAPS-támogatásra jogosult területeken nincs művelési

használnak.³ Ezek az adatok rámutatnak a hazai földhasználati viszonyok azon sajátosságára, miszerint elsősorban a bérleti rendszer van túlsúlyban, vagyis a földtulajdonosi és földhasználói kör jelentősen elválik egymástól.

A bérelt területeken folyó gazdálkodás aránya Magyarországon magas (60,9%) az Európai Unió régi tagállamainak átlagához (45,4%) képest, ez az egyik oka annak, hogy nálunk a termőföld kínálata rugalmatlanabb. A rugalmatlanságot fokozza az állami tulajdonú termőföldek magas aránya (22,9%), a jelentős mennyiségű osztatlan tulajdonú földterület (1,3 millió hektár),⁴ de szerepet játszhat az erős érzelmi kötődés a földhöz, illetve a bérleti díjakra rászorultság is: közel egymillió család számára jelentenek kiegészítő bevételi forrást. Csökkenti a földkínálatot a földpiac hazai liberalizálásának (eredeti dátum: 2011. május 1.) közeledte is, sokan kívánnak abban reménykedve, hogy a moratórium feloldása után megjelenő külföldi befektetők majd jelentősen felverik a földárakat. A fent említett okok következtében nehéz ma földhöz jutni. A rugalmatlanságot növelő tényezők ellenére nálunk az unió átlagánál élénkebb a földpiac, amit jól mutat a következő adat: évente 200-220 ezer hektárnyi mezőgazdasági terület cserél gazdát. Ez az intenzív földmozgás felhívja a figyelmet arra, hogy a birtokstruktúra és a termelői kör egyaránt meglehetősen képlékeny állapotban van ma még Magyarországon. Nem meglepő tehát, hogy 2010-ben széles támogatottságot élvezett a külföldiek földvásárlási moratóriumának meghosszabbítására irányuló, az Európai Unióhoz eljuttatott kérelem. A kezdeményezést végül is siker koronázta, Magyarország 2010 decemberében újabb három évre, vagyis 2014. április 30-ig megkapta az engedélyt a külföldiek földvásárlására vonatkozó tilalom fenntartására.

A rugalmatlan kínálatú földpiacnak tehát oka, de részben következménye is a mezőgazdasági termelésben uralkodó bérleti rendszer túlsúlya. (Kialakulásának magyarázatát számos további társadalmi jelenséggel – életmódváltás, elöregedés, szelektív elvándorlás vidékről, befektetési célú földvásárlások stb. – alá lehetne támasztani.) A gazdálkodásban játszott fontosságát a törvényhozók is felismerték, ezért számos jogszabállyal, a jogosultság kikötésével próbálják védeni a haszonbérletet. Például földeladásnál elővásárlási joga van a helyben lakó haszonbérletnek, és új haszonbérlet megkötésénél elő-haszonbérleti jogosultság illeti a korábbi bérletet, amennyiben az helybeli.⁵ A földhaszonbérlet mindezek alapján a földhasználó számára a földvásárlás „előszobáját” is jelentheti. A bérletet védő jogszabályok ellenére az agráriumot jellemző tőkeszegénység és a rugalmatlan kínálatú földpiac okán a földbérletekért hasonlóan éles harc dúlhat a termelők között, mint a földtulajdonért. Az esettanulmány alapjául szolgáló kutatások és helyszínük rövid bemutatása után egy, az ebben a harcban választott sajátos stratégia, a patrónus-kliens viszony kiépítésének ismertetése következik.

---

kötelezettség, a támogatott összterület nagyságának és a minimális birtokméretnek (0,3 és 1 ha között) a meghatározása a tagállam hatáskörébe tartozik. Magyarország csatlakozási szerződése szerint támogatás csak olyan szántó-, gyeper-, szőlő-, gyümölcsösösterületekre igényelhető, amelyek 2003. június 30-án megfelelő kultúrállapotban voltak. A minimális birtokméret szántó, gyeper konyhakert esetében 1 hektár, amennyiben az azonos kultúrával beültetett parcella mérete eléri a 0,3 hektárt; szőlő és gyümölcsös esetében a legkisebb támogatható terület nagysága 0,3 hektár.

³ Az említett átlagértékek kialakulására nyilvánvalóan hatással vannak a földtörvény (1994. évi LV. törvény a termőföldről) rendelkezései, amely szerint belföldi magán- és jogi személy, illetőleg jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet legfeljebb 300 hektár nagyságú vagy 6000 AK értékű termőföldet vehet haszonbérbe, és ugyan ez a korlátozás vonatkozik a külföldi magán- és jogi személyekre is. Gazdasági társaság és szövetkezet legfeljebb 2500 hektár nagyságú vagy 50 ezer AK értékű termőföldet haszonbérrelhet azon felül, amit a szövetkezet vagy gazdasági társaság a tagjától, névre szóló részvényesétől, valamint a földalapekezelő szervtől bérel.

⁴ Osztatlan közös tulajdonok a részarányföldek kiadása során keletkeztek, ami azt jelentette, hogy a földrészleten belül az aranykoronában kifejezett egyéni tulajdonhányadoknak megfelelő földmennyiség pontos kijelölése, kimérése elmaradt. A földterület pontos kimérésének költsége kezdetben a tulajdonosokat terhelte, idővel az állam a költségek részleges visszatérítésével igyekezett az egyéni gazdálkodás térnyerését nagymértékben gátló, valamint a földtulajdonviszonyokat egyre kaotikusabbá tevő tulajdonforma eltűnésének folyamatát felgyorsítani. 2001-től az 1993. évi II. törvény módosításával a kimérések költségét teljesen magára vállalta az állam, a kivitelezés szabályozását azóta is több rendeletben módosították. 2005-ben a 63/2005. (IV. 8.) kormányrendeletben megfogalmazott új kimérési szabályok és a feladathoz csoportosított állami források alapján a minisztérium (a honlapján közzölt információk szerint) a tulajdoni forma teljes felszámolását öt éves időszakban vetítette előre, ám, ahogy a fenti adatok is mutatják, a valóság messze elmaradt a várakozásoktól.

⁵ A helybeliség feltétele a 2010. évi LXXXVII. törvény módosításával került bele a földtörvénybe (1994. évi LV. törvény a termőföldről). Az új rendelkezések az elővételi, előbérleti viszonyokat alapvetően a sorrendiség és a kritériumok módosításával változtatták, így vált a jogosultak kijelölésénél feltétellé a helybeliség és a magángazdálkodói vagy őstermelői jogosítvány. További módosítás, hogy az elsődleges elővásárlási jog az államot illeti meg a törvény hatálybalépése óta.

4. Az empirikus háttér: a kutatás és helyszínének rövid bemutatása

2005 és 2007 között több alkalommal is végeztem kutatást a Marcali kistérségben.⁶ Ekkor egy térségi erőforrásleltár elkészítése volt a feladatom, s ennek révén a mezőgazdaság számos szereplőjével készítettem interjút.⁷ A beszélgetések során figyeltem föl arra, hogy a sajátos hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyok milyen éles versenyt teremtenek a bérlemények megszerzéséért, illetve a bérbeadók kegyeinek elnyeréséért.

2009-ben és 2010-ben újra alkalmam nyílt visszatérni a térségbe,⁸ s bár ekkor is igyekeztem tájékozódni a korábban megismert szereplők helyzetéről, az erőviszonyok alakulásáról, interjút csak egyikükkel készítettem. Viszont az akkori kutatási módszeremhez tartozó állomásozó terepmunka segítségével jobban bepillantást nyerhettem a személyes kapcsolatok és a helyi gazdasági (érdek)viszonyok működésébe. A patrónus-kliens viszony működéséről, funkciójáról alább elmondottak mindezek miatt csak a 2005 és 2007 közötti állapotokra vonatkoznak, azonban a későbbi információk alapján, mintegy epilógusszerűen, igyekszem egészen a kutatás lezárásának (2010. szeptember)/a tanulmány megírásának jelenéig figyelemmel kísérni a történeteket.⁹

A következőkben a Marcali kistérség rövid bemutatása, majd a szóban forgó öt település, Sziroda, Gödrös, Óveresmart, Kertes és Királyfalva¹⁰ szocializmus kori mezőgazdaságának bemutatása következik. Úgy vélem, a tágabb térség gazdasági jellemzői, éppen úgy, ahogy a szocializmus kori örökség, befolyásolják azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyekről rövidesen szó esik.

A Balaton délnyugati csücskétől délre elhelyezkedő, 2007 óta közvetlen Balaton-parti kapcsolattal is rendelkező, ma már 37 települést egyesítő Marcali kistérség természeti erőforrásokban (erdő, vad, hal, gyógyvíz) gazdag, gyengén iparosodott, alapvetően mezőgazdasági jellegű térség. A ma jellemző társadalomszerkezet kialakulását nagymértékben befolyásolta a nagybirtok történelmi hagyománya és az aprófalvas településszerkezet.¹¹

Fontos jellegzetessége a térségnek, hogy a központon, Marcalin kívül nincs másik városi rangú települése, sőt Marcali is csak 1977-ben lett város, és bár a gazdasági-társadalmi változások közepette sikerült megkapaszkodnia, térségének mobilizálásában gyenge központnak számít. Három nagyobb – ezer főnél népesebb – falu található még a térségben, e négy településen lakik – a 2001-es népszámlálási adatok szerint – a térség népességének 58 százaléka. A települések közül 16 számít törpe-, illetve aprófalunak, azaz népességük 200, illetve 500 főnél kevesebb.

A vizsgálat által érintett kistelepüléseken – népességük alapján Kertes, Királyfalva, Gödrös és Óveresmart tartozik ebbe a településkategóriába – az önálló kis faluszövetkezetekből az 1970-es évek elején összevonással létrehozott nagy gazdaság fogta össze az agráriumot. A négy kistelepülés közös szövetkezetének központja Kertesre került, a térség az összevonás utáni nehézségeket leküzdve sikeres – kitüntetések is elnyerő – vegyes üzemmé

⁶ A vizsgálat Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért címet viselő szociológiai kutatási program keretében zajlott, amely a hátrányban lévő településkategóriák és az azokban felülreprezentált társadalmi csoportok esélyeinek javítási lehetőségeit szándékozott feltárni, az esetleges jó gyakorlatok megismerésével. A kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program támogatta, gesztorintézménye az MTA Regionális Kutatások Központjának Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, témavezetője pedig Kovács Katalin volt.

⁷ Ennek eredményeit lásd: Schwarcz 2007, 2008.

⁸ Akkor egy a szociális biztonság helyzetét és ebben az állam helyi szerveinek, képviselőinek szerepét feltárni igyekvő antropológiai kutatás résztvevőjeként összesen hat hónapot töltöttem a térség egy településén. A 2008 és 2011 között zajló Local state and social security in rural Hungary, Romania and Serbia címet viselő kutatásnak a hallói Max Planck Institute for Social Anthropology a befogadója, a Volkswagen Alapítvány támogatásával valósult meg, vezetői Keebet von Benda-Beckmann és Kovács Katalin.

⁹ A cikkben elmondottak kiformalódásához nagy segítségemre volt, hogy a Budapesti Corvinus Egyetem szociológiai képzésének keretében, Kuczi Tibor meghívására vendégelőadóként három alkalommal előadást tarthattam a témáról.

¹⁰ Mivel a dolgozatban üzleti intézkedésekről, stratégiákról esik szó, a vállalkozások gazdasági érdekeinek védelmét szem előtt tartva, nevüket megváltoztattam. Jónak láttam továbbá azoknak a falvaknak a nevét is kitalált nevekkal helyettesíteni, amelyeknek a határát a földbérleti viszonyok érintik, mivel lélekszámukat tekintve meglehetősen kisméretű településekről – egyedül az általam Szirodának keresztelt falu lakossága haladja meg az 1000 főt – és túlságosan nagy szereplőkről van szó ahhoz, hogy a településnevek alapján ne lehetne azonnal ráismerni a társaságokra.

¹¹ Mindkettőről bővebben írok a 7. számú lábjegyzetben jelzett irodalmakban, az említett tanulmányok egyébként változatlan formában digitális e-tankönyvben is elérhetők.

vált. Hamarosan ipari melléküzemágakat is létesítettek, így Kertesén kistelepülési viszonylatban jelentős ipari foglalkoztatás alakult ki. Kertes és környéke jellegzetességének mondható, hogy a falvakat közvetlenül körülölelő birtokrendszerből kialakított zártkerti rész meglehetősen nagy, területe a négy falu körül elérte az 1500 hektárt.¹² A zártkertekben kezdetben a háztájiban tartott állatok takarmányát, kukoricát, búzát, burgonyát termeltek, amihez kitűnően megfeleltek a nagyobb, egybefüggő földterületek.¹³ Idővel megjelentek a zártkertekben a különféle zöldségek (főleg paprika, paradicsom, uborka), a hetvenes évektől kezdett terjedni a bogycsöcsök termesztése, elsősorban a málnáé.

Sziroda határán egy szövetkezet és egy állami gazdaság osztozott. Utóbbi elsősorban szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozott, de volt egy közel 40 ezres hízókielégítésű sertéstelepe is. A gazdaság kiépítette a sertéságazat teljes vertikumát: a szántóföldi takarmánytermesztéstől kezdve a hizlaláson keresztül a vágóhídig, illetve a lánc végén álló, Marcaliba telepített húsfeldolgozóig, valamint a megyében, illetve Zalában közel 10 húsboltot magában foglaló értékesítő hálózatig. Az állami gazdaság fénykorában (hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára) 250-300 fő körüli létszámmal működött. A szövetkezet az évtizedek folyamán szintén jelentős foglalkoztatóvá nőtte ki magát Szirodán, itt közel 400 embert alkalmaztak, jelentős részüket természetesen a különféle melléküzemágakban foglalkoztatták. Az egyik melléküzemág a térség legjelentősebb női munkaerőt foglalkoztató munkahelyének számított. Szirodán, a másik négy faluhoz hasonlóan, jelentős zártkerti állományt „hagytak” a lakosságnál, ahol élénk zöldség- és gyümölcsstermesztés folyt, a Zöldért jelentős áruátvevő központtal volt jelen a településen.

A kiskertezés fénykora a nyolcvanas évek közepéig tartott, ám a földbőség, a jól szervezett felvásárlói rendszer (zöldség-, gyümölcsfelvásárlás Királyfalván és Szirodán működött, az állatokat pedig a szövetkezeteken keresztül lehetett értékesíteni) ellenére (vagy éppen amiatt) a térségben senki sem adta arra a fejét, hogy szocialista vállalkozó legyen,¹⁴ azaz főfoglalkozású gazdálkodó, aki kiépíti a saját értékesítési csatornáit. Ily módon a rendszerváltáson átívelő mezőgazdasági vállalkozói karrier sem jellemző a térségben.

A nyolcvanas évek második felétől lassan leépült a zártkertekben folyó értékesítési célú gazdálkodás, amit elsősorban az elvándorlás következményei, leginkább a népesség elöregedése magyaráz. *„Ez így volt Királyfalván, így volt Kertesén, így volt Gödrösön, így volt Veresmarton. Ha Szirodától elindult [...], itt egy összefüggő zártkerti rendszer volt, amelyet aztán, ahogyan múlt az idő, és öregedtek az emberek, úgy vált egyre terhesebbé a gazdaságnak, mert állandóan rekultiválni kellett, és táblákat kialakítani a zártkerten belül, mert nem kellett a föld, nem bírtak vele, nem volt értelme.”*¹⁵

Az elöregedés mellett a jövedelmezőség visszaesése jelentette a kiskertövezet hanyatlásának legnyomósabb okát. *„És akkor egyszer csak, a kilencvenes évek elejére, ezen az egyébként nagy mennyiségű zöldséget előállító területen azt vettük észre, hogy a falu központjában hetente egyszer, kétszer, háromszor, ötször megjelentek ilyen vándor árusok, és árulták a zöldséget, a paprikát, paradicsomot. El tudja képzelni ezt a kontrasztot? Hogy előtte vagonszámra küldtük az átkos szocializmusban, és akkor jött a csodálatos kapitalizmus, onnantól fogva pedig ezek a földek enyészetté váltak, ezek a szorgalmas emberek pedig vásárlókká váltak. A szemünk előtt zajlott le, és most is zajlik tovább.”*¹⁶

Az elöregedés és a csökkenő jövedelmezőség miatt az emberek már a nyolcvanas évek közepétől kezdtek megszabadulni zártkertjeiktől, a kilencvenes években pedig rohamosan felgyorsult a földek „leadásának” folyamata. Ezzel magyarázható, hogy a helybeliek nem nagyon igyekeztek földet szerezni a tulajdonrendezés, a kárpótlás és a földprivatizáció során, így az átalakulás viszonylag zökkenőmentesen zajlott le ezekben a falvakban. A kertesi szövetkezet második és egyben utolsó elnökének szavai szerint: *„A helybeliek közül, aki itt bent*

¹² A zártkerti tulajdon a szocializmusban az egyetlen legálisan adható-vehető földtulajdonlási formát jelentette.

¹³ A szövetkezet második és egyben utolsó, az átalakulást is levezénylő elnöke szerint az óriási zártkerti rész kialakítását elődje találta ki, aki a falu első gazdájaként ült bele a térszelnöki székbe, s elnöksége alatt is fenntartotta saját állattartó gazdaságát. A korábbi kisparaszti, középparaszti állattartó hagyományok kontinuitását így sikerült megőrizni, a háztájinak a szövetkezeteken keresztül értékesített tejből, élő marhából és sertésből származó bevételei sokszorososan meghaladták a szövetkezet hasonló eredményeit.

¹⁴ Ehhez lásd többek között Juhász (1986–87[6]), Kovács (1988[8]), Szelényi (1992[13]) írásait.

¹⁵ A szövetkezet utolsó elnöke, a későbbi Szövker Kft. ügyvezető igazgatója.

¹⁶ A szövetkezet utolsó elnöke, a későbbi Szövker Kft. ügyvezető igazgatója.

dolgozott, az senki nem törte magát a földért, mert tudta, hogy mivel jár. Tehát az a fajta hisztéria, ami országosan jellemző volt, az itt nem történt meg, mert még egyszer mondom, volt mindenkinek rogyásig, és tudta, hogy mivel jár; tudta, hogy ebből megélni nem lehet.”

5. Törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében

5.1 A mezőgazdaság szerkezete és a földbérleti piac jellegzetességei a vizsgált térségben

A mezőgazdaság tulajdoni átalakulását a térségben nem kísérte az üzemszerkezet drasztikus megváltozása, a nagy földterületek művelésére berendezkedett gazdaságok továbbra is megőrizték jelentőségüket, viszont a foglalkoztatásban játszott szerepük jelentősen lecsökkent, a mezőgazdaság a legnagyobb munkaerő-kibocsátóvá vált a rendszerváltást követően. A területi és tulajdoni koncentráció ellenére a mezőgazdaság – és az erdőgazdaság – mai napig sokak számára biztosít kiegészítő jövedelem szerzésére lehetőséget, időszakos és napszámosmunkák formájában. Emiatt a térségben továbbra is a mezőgazdasághoz és az erdőszethez kapcsolódó jövedelemszerzés az uralkodó, persze többnyire félhivatalos vagy nem legális formában.

Ma az agrárágazat gerincét a hajdani nagyüzemekből alakult, néhány ezer hektáron gazdálkodó új gazdasági társaságok és a mellőlük felzárkózó középüzemek jelentik. Ezek a társaságok művelik a földek 70-80 százalékát. A korábbi nagyüzemi struktúrában is alapvetően jellemző szántóföldi növénytermesztés miatt a földek többségét (a térség falugazdaszai szerint 70-80 százalékát) osztatlan közös tulajdonú táblákban nevesítették. Ez a tulajdonosi érzést megadta, ám az egyéni gazdálkodás indítását gyakorlatilag ellehetetlenítette, így kevesen fogtak bele saját gazdaság felépítésébe. A nagyüzemi struktúra tovább élésének azonban egyéb okai is vannak: a lakosság elöregedése és nem utolsósorban a tőkeszegénység.¹⁷

A vizsgált öt település földviszonyainak másik jellegzetessége, hogy korán megjelentek olyan – többnyire külső – tulajdonosok is, akik befektetési céllal vásároltak földet, amelyet aztán a helyben működő nagyüzemeknek adtak bérbe. A kisszámú tőkeerős befektető jelenléte erős versenyt támasztva tovább nehezíti az indulni vágyó egyéni gazdálkodók helyzetét, akik nem egykönnyen jutnak így földtulajdonhoz, és földbérlethez jutásuk is akadályokba ütközik.

A földtulajdon-rendezés óta eltelt időszakban a jövedelem- vagy nyugdíj-kiegészítés céljából gazdálkodók száma – az országos trendekkel megegyezően – fokozatosan apad a jövedelmezőség csökkenése miatt, ám e csoport eltűnése is a nagyüzemeknek kedvez, amelyek használatba vehetik a kilépők területeit. Részben a földtulajdonba befektetőkön keresztül, részben pedig közvetlen vásárlással, bérbevételrel szerzik meg ezeket a földeket. Mindezek miatt a főfoglalkozású, 10 és 100 ha közötti területeket művelő gazdák száma minden településen csekély, néhány főre tehető.

A vizsgálat kezdetén, a 2005 és 2007 közötti időszakban a szóban forgó öt településről, de az egész Marcali kistérségről is elmondható, hogy nem volt különösebben éles harc a földbérletek piacán. Ahogy az egyik helyi szereplő fogalmazott: „*Béke van, nagy béke.*” A béke akkor tűnik különösen nagynak, ha összehasonlítjuk más kistérségek bérleti piacán folyó versennyel, például a Kaposvár környékével. Utóbbi helyszínen sok a szereplő, viszont jó minőségű, ám kevés a föld.¹⁸ Marcali környékén ezzel szemben kevés a szereplő, és a föld minősége sem mérhető a kaposvári térségéhez. A gyengébb minőségű földeken csak jelentősebb tőkebefektetéssel lehet jövedelmező gazdálkodást folytatni, így a főntebb számba vettekben túl ez a további oka annak, hogy a Marcali kistérségben szinte elképzelhetetlen az alulról jött szereplők megerősödése, „felnövekvése” a nagyokhoz, azaz bekapcsolódásuk a földbérletért folyó versenybe.

¹⁷ Lásd ehhez többek között: Harcsa–Kovács–Szelényi (1994[4]), Laki (1997[9]), Juhász (1999[7]), Csité–Csurgó–Himesi–Kovács (2002[1]), Csité–Kovács (2002[2]).

¹⁸ A földminőségbeli különbségeket jól szemlélteti a 2005-ös földbérleti árak közötti különbség: egy mindkét térségben érdekelt mezőgazdasági szereplőnek az információi szerint Kaposvár környékén éppen háromszor annyit kellett fizetni egy hektár éves bérletéért, mint a Marcali kistérségben.

A 2009-ben és 2010-ben tapasztaltak szerint azonban átalakultak az erőviszonyok, és a szereplők köre is átrendeződött valamelyest, ami kiélezte a bérletekért folyó csatározásokat, s így létjogosultságot nyertek a különféle földszerzési „praktikák”, továbbá felszínre hozta a földbérletre alapozott gazdálkodás instabilitását.

5.2 Szereplők és viszonyaik

Szirodán a szövetkezetből alakult jogutód Egyetértés Zrt. közel 2000 ha területet használ, de már csak alig ötven embert foglalkoztat. A társaság műveli a tagi földeket, illetve bérbe veszi a befektetőket is, akik a környéken rengeteg földet vásároltak össze. Gabonanövényeket és olajos magvakat termelnek, emellett üzemeltetik a téveszidőkből megmaradt 200 férőhelyes tehenészeti telepüket is, de lényegesen kisebb állománnyal.

A hajdani állami gazdaság privatizációjából jött létre a Humusz Zrt., amelyet egy pénzügyi és szakmai befektetőkből álló tulajdonoscsoporthoz alakított át tiszta profilú, kizárólag szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó céggé. A társaság gabonanövények és olajos magvak termesztéséhez szárító- és tárolókapacitásokat alakított ki, s megteremtette a környék legnagyobb és legkorszerűbb gépparkját is. 2005 és 2007 között 3000 hektáron gazdálkodtak, ebből 2500-at az államtól, 500 hektárt a dolgozóktól és üzlettársaktól béreltek, ám gépeik ennél nagyobb terület megművelését is lehetővé tették volna. A tulajdonosi csoportnak korábban nem volt semmilyen személyes kötődése a településhez, így a cég a földbérletekért folyó versenyben a tőkeerős és professzionális arculatot mutató szereplőként jelent meg.

Kutatásunk kezdetekor a kertesi székhelyű hajdani szövetkezet Szövker Kft.-vé átalakulva korábbi gazdálkodását folytatta, bár kevesebb dolgozóval és földterülettel. Szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoztak, emellett volt egy 400-450 kocát számláló nagy sertéstelepük, amely évi ötezer hízó értékesítését biztosította. Ezenkívül rendelkeztek szárítóval, takarmánykeverővel, s tervbe vették egy húsfeldolgozó üzem beindítását is. A hajdani szövetkezet második elnöke, aki menedzselte a nagyüzem tulajdoni átalakulását is, lett a társaság legnagyobb üzletrész-tulajdonosa és egyben ügyvezetője. Ismertségét és tekintélyét még téveszelnök korában alapozta meg, egyébként meglehetősen szigorú vezetési stílusáról volt ismert. A kft. 2005-ben már folyamatos likviditási problémákkal küszködött, vezetője szerint azért, mert a földtulajdon-rendeziés következményeként a korábban birtokolt 3500 hektár szántóterületükből megközelítőleg 1700 hektár használati jogától estek el, sőt, éppen legjobb földjeik kerültek mások használatába, nekik pedig többnyire a vizenyős, mély fekvésű területek maradtak. Mások eltérően vélekedtek a likviditási gondokról, szerintük a problémák a vezetési stílusból fakadtak, amely a megváltozott gazdasági feltételek között már kevésbé tűnt eredményesnek. A pénzügyi gondok mindenesetre látható nyomot hagytak a társaság eszköz- és géppállományán.

A Szövker Kft. jogelődjének számító szövetkezettől elkerült föld jelentős része egy – a kilencvenes évek közepén induló – mezőgazdasági társaság, a Márka Kft. használatába és részben alapítói tulajdonába jutott. Az egyik cégtárs külföldi állampolgárként gazdálkodási szándékkal érkezett Magyarországra, ő szakmai befektetőnek tekinthető, mivel hazájában szintén nagyüzemi gazdálkodást folytatott, ebből szerezte tőkét is. Egy volt szövetkezeti dolgozóval társult, aki korábban a tévesz növénytermesztési ágazatában dolgozott, majd a földtulajdon-rendeziés idején a földkijelölő bizottság vezetőjeként ténykedett, így jól ismerte a határt és a földterületek minőségét. Azt a sok helyütt ismert és bevált technikát alkalmazták, hogy az osztatlan tulajdonként nevesített és általuk jónak ítélt földrészekben igyekeztek kisebb-nagyobb tulajdonhányadot szerezni, vagy ha ez nem ment, legalább olyan embert „tulajdonba helyezni”, akire biztosan számíthattak mint későbbi bérbeadóra. Osztatlan tulajdon esetében ugyanis a tulajdonostársakat elővételi és elő-haszonbérleti jog illeti meg, de egy „belső ember” segítségével egyszerűbb elérni a tulajdonosok egyhangú döntését a bérbeadásról és a bérbeadó kiválasztásáról is. Ez a fajta technika természetesen a helyi viszonyok alapos ismeretét, megfelelő mértékű társadalmi beágyazottságot és bizalmat igényelt, a két társ összefogása így a pénztőke és társadalmi tőke ésszerű kooperációjaként is leírható.

A fentebb leírt gyakorlatot – amely nem helyi specialitás – valójában a gazdálkodás ésszerűségének ellentmondó, az egybefüggő birtoktestek kialakítását megnehezítő földtulajdon-rendeziéssel kapcsolatos szabályozás, valamint a földtulajdonlást és a bérleti jogosultságokat körülbástyázó jogszabályi környezet hívta életre.

A Márka Kft. ugyanúgy szántóföldi növénytermesztésre szakosodott, mint a többi környező nagyüzem, eleinte inkább bérelték területeiket, ám 2001-től kezdve, amikor földvásárlásra is feljogosító bevándorló státust kapott a külföldi fél, egyre több területet vásároltak is. A cégtársak 2004-ben különváltak, ekkor már közel 1000 hektárt műveltek együtt. A különválás során megosztották a gépeket, földeket, utóbbi éppen a bérlemények miatt nehézkes, évekig húzódó procedúrává vált. A bérbeadók és érdekeltségi területek felosztásánál sajátos szempontot is érvényesítettek: a felekezeti hovatarozást. Óveresmart többsége református, így az azonos felekezeti cégtárs kapta a Veresmart környéki földeket, mondván, neki könnyebb szót értenie az itt élő bérbeadókkal. A példa jól mutatja, hogy a bérbeadókkal ápolt személyes kapcsolat mennyire fontos része az üzleti stratégiának.

A magyar fél Kelenc Kft. néven folytatta tevékenységét, 2005-ben a művelt területek többségét még bérelte, de törekedett a gazdálkodását minél nagyobb mértékben családi tulajdonra alapozni. Ebben az időszakban a Kelenc nagyjából 500, a Márka pedig megközelítőleg 650 hektárt művelt, ebből legalább 500 már a cégtulajdonos birtokában volt. E két kft. jelentette a Szövker Kft. legnagyobb konkurenciáját a földbérleti piacon, a patrónus-kliens viszony kialakítása ebben a csatározásban kapott szerepet. A szirodai Egyetértés Zrt. a másik négy falu földjei iránt sosem mutatott különösebb érdeklődést, hiszen Szirodának magának is óriási a határa. A Humusz Zrt. 2005 és 2007 közötti üzleti stratégiája az öt falu határán kívüli területek megszerzésére irányult, így ekkor még a hajdani Szövker földek feletti csatározásnak csak távoli, bár érdeklődő szemlélője maradt. Hozzá kell tenni: rendelkezett a Kertes határával szomszédos területeken bérleményekkel, és a cég vezetője elismerte, hogy a terjeszkedést a kertesi földek felé is elképzelhetőnek tartja.

A Kelenc Kft. ügyvezetője szerint 2005-ben kiegyensúlyozott földbérleti piac működött, nem volt éles konkurenciaharc a bérletekért. A konkurenciáról így nyilatkozott: *„Azért nem lehet igazi konkurenciának nevezni, mert van valamilyen szinten egyezés közöttünk, hogy mi az ő területeikhez nem nyúlunk, ők meg a mieinkhez, tehát nem próbálunk beférkőzni. Ugyanilyen megállapodás volt a téesszel is. [...] Tehát ha nekik van egy ötvenhektáros darabjuk, akkor nem kötünk valakivel az ő földjükből szerződést egy-két hektárra.”* Ugyanakkor ilyen típusú „gentleman's agreement”-megállapodásról sem a Márka Kft.-nél, sem a Szövkernel nem beszéltek.

Már a kutatás kezdetén egyre többet emlegették a térségben a Szövker várható csődjét, megszűnését, amely – feltételezhetően – teljesen átalakíthatta volna a földbérleti piacot, ami több szempontból is kockázatot jelenthetett minden érdekelt szereplőnek. A térkép újrarajzolása érdekében meginduló harc egyfelől megbolygathatta volna a Kelenc és a Márka közötti kiegyensúlyozott viszonyt, másrészt a bérlő nélkül maradt földterületekre új szereplők léphettek volna be, akik kiszámíthatatlan üzleti magatartása szintén kockázati tényezőt jelenthetett. A Szövker megszűnésével kezdődő csatákat sejteti a Kelenc vezetőjének a következő megnyilatkozása: *„[...] összefügg azzal is, hogy a téesz most már fokozatosan épül le, tehát valószínűleg sok ideje már nincs hátra. [...] Idén már a bérlési díjakat is csak nagyon nagy késéssel tudták fizetni, úgyhogy... Meg az embereket is ugye csak arra emlékezteti, hogy a régi időkből maradt itt. Akinek van még velük szerződése, az nem mondja fel, nem mondhatja fel, de akinek megszűnik, az inkább átjön hozzánk. Tehát hogy nekünk adja bérbe a földjét.”*

A kutatás tapasztalatai szerint 2005-ben mind a három szereplő, noha egyik sem ismerte be, jelentős erőfeszítéseket tett bérbeadói megtartása érdekében, és nagyobb hangsúlyt helyeztek jó hírnevük megőrzésére, ami további bérbeadók érdekkörbe vonásának lehetett a záloga. Piaci pozíciójuk megtartása, illetve erősítése érdekében különféle eszközöket vettek igénybe, ezek közül egyik legfontosabb a bérlési díj volt.

A Szövker késve fizetett, és ő kínálta a legalacsonyabb bérlési díjat: 500-800 forintot aranykoronánként. A Kelenc 20 kg búza aktuális tőzsdei árát fizette aranykoronánként, a Márka pedig kereken 800 forintra taksált egy aranykoronát. Mivel az erőforrások végesek, egyik szereplőnek sem állt érdekében vég nélküli árversenybe belebonyolódni, ezért más megoldásokhoz folyamodtak. Arra törekedtek, hogy a szerződésekkel szabályozott tranzakciókat kiegészítsék olyan, akár pénzben is kifejezhető szívességekkel, figyelmességekkel, amelyek kölcsönös lekötőzödések teremtene. Röviden: patrónus-kliens viszonyt hoztak létre.

Ennek elemei a bérlési díj elszámolásánál is megjelentek. Például a Kelenc Kft. az előző évi bérlési összegnél – legalább az infláció mértékével – többet fizetett a következő évben, noha a szerződésben az aktuális búzaárát kötötték ki. A Szövker viszont a kikötött árhoz nem tett hozzá semmit, sőt még késett is a kifizetéssel. Megtehetette, mivel vezetője kezében olyan tőke volt, amilyennel versenytársai nem rendelkeztek és/vagy nem éltek. Tőkájének

egyik része szimbolikus jelentőségű volt, mivel évtizedek óta közismert személyiségnek, fontos embernek számított, hatalmát széles körben respektálták: „[...] félnek tőle, inkább úgy mondom. A rendszerváltás előttről maradt benne az emberekben, ez a félelem” – mondta egyik versenytársa. A megfélemlítés konkrét eseteiről, a bérlemények megszerzése érdekében elkövetett hatalmi visszaélésekről nem tudni, mégis az volt az általános vélekedés vele kapcsolatban, hogy üzleti ügyekben kemény, kíméletlen ellenfél.

Bár sem a Márka, sem a Kelenc Kft. vezetője nem helybéli származású,¹⁹ mégis komoly hangsúlyt fektettek a bérbeadókkal kialakított személyes kapcsolatok ápolására. A Márka Kft. például a napi adminisztráció és az ügyfelekkel való kapcsolattartás intézésére helyi vagy térségi ügyintézőket alkalmazott, kihasználva-megerősítve ezzel a helyben már meglévő bizalmi tőkét. Továbbá mindkét cég igyekezett a bérbeadókat lekötöztetni, s ebben hasonló technikákat alkalmaztak.

A Kelenc Kft. ügyelt arra, hogy a bérbeadókkal – pedig nem voltak kevesen (kb. 100 fő) – személyes kapcsolatot alakítson ki, ezért a bérleti díj átadása mindenkinek személyesen történt, kivéve néhány pesti vagy még távolabbi lakost. A Márka Kft. 120 bérbeadóval állt kapcsolatban, a cég egyik ügyintézője ugyancsak személyesen adta át a bérleti díjakat, sőt, mindenki kapott ajándékot is: 20 kg lisztet és 1 liter étolajat. „Tehát amikor a bérleti díjat kifizetjük, mivelhog mindenki 78 éves, és számláról még nem is hallott, hogy oda utalnánk, és el kell menni minden házhoz, és le kell ülni. [...] Minden nénike elsírja a bánatát, mindenhová kell vinni kettő lisztet meg egy olajat, mert ez ott az előírás, az ajándék, és akkor a bérleti díjat.”²⁰

A szívességek, figyelmességek másik formájának számított, hogy elvégezték a bérbeadók földjein a szükséges gépi munkákat. Erre a mai napig határozott kereslet mutatkozik, annak ellenére, hogy egyre kevesebben folytatnak mezőgazdasági tevékenységet jövedelemkiegészítés céljából. A csökkenés ellenére akad jó pár tulajdonos a térségben, aki szükségből vagy érzelmi okokból kisebb földterületeken ma is gazdálkodik. A tulajdonosok próbálkoznak azoknak a földeknek a hasznosításával is, amelyek a föld elaprózottsága miatt alkalmatlanok a nagyüzemi művelésre. Ezek az apró földterületeken felül a tulajdonosok kezelésében maradhettek a zártkerti állományban lévő kisebb és/vagy távolabbi területek is. Növeli a tulajdonosok által művelt földek terjedelmét, hogy ezekben a falvakban óriási méretű kertek kapcsolódnak a házakhoz. Az említett területek talajmunkáihoz, a betakarításhoz stb. szükség van a gépi munkákra. A Kelenc Kft.-nél ezért így fogalmazták meg az ezzel kapcsolatos üzletpolitikájukat: „Azoknak, akiktől bérbe veszünk, vagy akiktől vásároltunk korábban, azoknak mindenképpen elvégezzük.” Természetesen pénzért tették, ám a piaci árnál jóval kevesebbet kértek.

A Márka Kft. ugyancsak nyújtott gépi szolgáltatásokat azoknak, akiktől földet béreltek, még abban az esetben is, ha ráfizetésesnek tűnt a szolgáltatás. Ez egyébként elég gyakori esetnek számított, hiszen nem gazdaságos kis parcellákra nagy teljesítményű gépekkel felvonulni. A Márka Kft. egyik ügyintézője szerint több, kis gépekkel rendelkező szolgáltató megélné a kertesi térségben, de nincsenek ilyen szereplők a piacon, így az emberek a földjüket bérbe vevőktől várják el ezt a fajta segítséget. „A kertésiek úgy érzik, mintha mi lennénk a téesz, aki minden szociális dolgot megold” – összegzett az ügyintéző.

Ahogy fentebb is állítottam, a Kelenc és a Márka Kft. stratégiája alapvetően hasonlított egymásra, és különbözött a másik két nagy léptékű agrárvállalkozás által követett módszerektől. (Emlékeztetőül: a Humusz Zrt. stratégiáját az üzleti kapcsolatok személytelensége jellemezte, a Szövkert Kft. pedig a hatalom indirekt, például félelemkeltésben megnyilvánuló használatával élt.) A Kelenc és a Márka Kft. igyekezett a kapcsolatokat személyessé tenni, mivel korlátozott erőforrásokkal rendelkeztek ahhoz, hogy a piaci versenyben szokásos eszközökkel, például felárral szerezzék meg a bérleteket. A személyes kapcsolatok alapvetően patrónus-kliens viszonyoknak tekinthetők, hiszen kölcsönös, de aszimmetrikus viszony jelenik meg bennük.

Mint fentebb láttuk, a gazdálkodók a bérbeadók (akik potenciális eladók is egyben) lojalitásának megszerzése érdekében a szerződésben rögzített áron túl ajándékokat adtak, szívességeket nyújtottak. Az ajándékokkal lekötöztették szerződéses partnereiket, és erősítették személyes kötődésüket. A viszony kölcsönös volt, mert mindkét fél nyújtott a másiknak valamit, ami persze egymásrautaltságukból is következett, hiszen a bérbeadónak

---

¹⁹ A Kelenc Kft. alapítója határon túlról érkezett magyarként a nyolcvanas években telepedett le Kertesén. Bár ismert alakja volt a környéknek, még a kutatás idején is rendre felemlgették beköltöző voltát.

²⁰ Az idézet a Márka Kft. egyik ügyintézőjétől származik.

általában biztos és kiszámítható jövedelemre van szüksége, a bérbeevőnek pedig lehetőleg minél hosszabb távra lekötött földterületre. A kapcsolat aszimmetriája abban áll, hogy a felek egyfelől más-más javakkal vesznek részt a cserében, másfelől az egyik partner többet nyújt, mint a másik, amivel növelheti presztízsét a kistérségben, más szóval: szimbolikus tőkét halmoz fel.

A patrónus cégek érdeke, hogy tartós bérleteket szerezzenek, ám gazdasági céljaikat önként nyújtott szívességekkel fedik el. Ebben az értelemben az itt bemutatott patrónus-kliens rendszer megfelel annak, ahogyan az antropológia és néprajz értelmezi ezt a viszonyt. Ugyanakkor hiányzik belőle a kapcsolat olyan fokú rituális és szimbolikus megerősítése, ahogy azt például a néprajzi szakirodalom is bemutatja (Molnár 2000[10]), nem olyan részletesen kimunkált, mint a hagyományos társadalmakban, s nincs meg benne az a jellegzetesség sem, hogy már meglévő viszonyokat – mint például barátság, szomszédság vagy rokoni kapcsolatok – erősítenének meg, ami a paraszti viszonyok sajátja (Hofer 1991[5]: 156). Ezeknek az eseteknek az az érdekessége, hogy nem már amúgy is meglévő társadalmi viszonyokra építik fel a bizalomalapú kapcsolatot. Vagyis nem rejtik a gazdasági viszonyokat társadalmi intézmények mögé, ugyanakkor a gazdasági tranzakciók társadalmi viszonyok általi befolyásolása mégis nyilvánvaló bennük.

Az újabb elméletekben megkérdőjelezték a patrónus-kliens viszony önkéntességét, illetve azt, hogy a kapcsolatból szabadon ki lehetne lépni, hogy az felmondható lenne, tekintettel a benne rejlő hatalmi viszonyra (Eisenstadt–Roniger 1981[3]: 277). A néprajzi szakirodalom példái egybevágóan ezzel az értelmezéssel, mivel e viszonyt az élet minden területére kiterjedő kapcsolatként ábrázolják (Hofer 1991[5]; Molnár 2000[10]). E „totális” megközelítés szerint a patrónus a legkülönbözőbb vonatkozásokban (a gazdasági és szimbolikus szférában, a hétköznapi élet különféle területein) hatalmában tartja kliensét, aki csak komoly veszteségek árán tud kilépni a kapcsolatból.

A „totális” megközelítés nem alkalmazható a fentebb bemutatott esetre, mivel itt a patrónus-kliens viszony csak a gazdasági tranzakciók szűk körén belül érvényesül; a bérletek megszerzésében és megtartásában, esetleg a későbbi vásárlás bebiztosításában, azaz nem szövi át az élet minden területét, így mindkét fél szabadabban, viszonylag kisebb veszteségekkel léphet ki belőle.

6. Epilógus és következtetések

Az iménti eset fontos tanulsága, hogy a versenyhelyzetben beállt status quo ellenére instabil a szereplők köre, s változékonyak az általuk alkalmazott stratégiák. A földbérleti viszonyok stabilitását veszélyeztetheti a külső, jogi környezet megváltozása (pl. törvénymódosítások), a gazdasági helyzet átalakulása (pl. a földpiaci liberalizáció), de az erővonalak belső átrendeződése is.

Utóbbiakra jó példával szolgált a Szövker Kft. esete. Csódközeli helyzete, illetve a megszűnéséről keringő szóbeszéd miatt a kutatás első fázisának lezárultáig nyitva maradt kérdés, hogy egy régi-új szereplő belépése a földbérleti piacra hogyan változtatna a helyzeten, és milyen stratégiát követne a belépő. 2007 elejéig a Humusz Zrt. a csatározások külső szemlélője maradt, ekkor viszont megvásárolta a Szövker üzletrészeinek döntő többségét, nem titkoltan azért, hogy rátehesse a kezét a bérleményekre, megelőzve ezzel versenytársát, a „külföldi” vállalkozót (Márka Kft.). Mivel a földbérletek megszerzése volt az elsődleges cél, a megvásárolt kft.-t jelentős mértékben leépítették: az igazgatási részleget és a telephelyet áthelyezték Szírodára, a párhuzamosságokat (két takarmánykeverő, szárító, gépműhely) megszüntették, a dolgozói létszámot „racionalizálták”, egyedül a sertéstelep korszerűsítését vették tervbe. Ám a Humusz Zrt.-t ezt követően számos, előre nem látható kiadás és kár érte, így a kistérség addig legtökeerősebbnek tűnő és akként is viselkedő cégének piaci pozíciói meginogtak. Az erőviszonyok Szírodán is átrendeződtek: egy eredetileg befektetési céllal földet vásároló család 2008-ban úgy döntött, maguk gazdálkodnak, ezért visszavették majd 500 hektárnyi bérbe adott területüket az Egyetértés Zrt.-től, amely így értelemszerűen újabb versenyzőként jelent meg a földbérleti piacon. Időközben egy korábban erdészeti munkákhoz gépi szolgáltatásokat végző fiatal vállalkozó is saját gazdaság kiépítésébe kezdett, s bár az ő gazdaságmérete még csak a 100 hektárt közelíti, megjelenése a konkurencia éleződését vetíti előre.

A Humusz Zrt. egyik vezetője egy 2010 nyarán vele készített interjúban elmondta, az élesedő harc rákényszerítette őket arra, hogy magukhoz csalogassák a bérbeadókat. Föladták korábbi stratégiájukat, amelyet arra alapoztak,

hogy egy tőkeerős, magas szakmai színvonalat képviselő cég pusztán csak racionális üzleti döntéseket hozzon, s ne keverjen személyes viszonyokat a tisztán piaci kapcsolatokba. Az árversenyben amúgy is hátrányba kerültek a piacon, mivel időszakos pénzügyi nehézségeik miatt már nem ők kínálták a legmagasabb árat a földbérletekért, hanem a Márka Kft. A Humusz Zrt. egyelőre még nem tart ott, hogy patrónus-kliens viszonyokat építgetne, de törekednek a potenciális bérbeadókkal személyesebbé tenni viszonyukat. Azzal próbálják meggyőzni őket, hogy szakmai hozzáértésük miatt ők a legalkalmasabb bérbevevők, és ők rendelkeznek a legkorszerűbb gépparkkal is. Mindezek biztosítékot jelentenek arra, hogy szakszerűen megműveljék a bérbe vett földet, magasabb hasznot realizáljanak, azaz megbízhatóan fizessék a bérleti díjat. A biztonságot kínálják tehát a magasabb bérleti díjjal szemben, s erre szükségük is van, mivel a versenytársak, de leginkább a Márka Kft. éppen a Humusz bérleti piacra való belépésére válaszul öt év helyet tíz évre szóló megállapodásokat kezdett kötni a közelmúltban, s ezekért valamivel magasabb árat is fizet.

A földbérleti viszonyok átrendeződésére adott válaszok (a bérbeadók „elcsábításának” különféle technikái) helyesnek bizonyulnak, hiszen a bérbeadók „vándorolnak”, „vándorolhatnak” a bérlők között, egészen addig, amíg van kereslet a földekre. A patrónus-kliens viszony tehát nem köti meg a bérbeadók kezét, szabadon kiléphetnek egy adott kapcsolatból, s vagy új patrónust kereshetnek maguknak, vagy beléphetnek a tisztán piaci alapú kapcsolatok világába. A bérleti viszonyok átrendeződése ugyanakkor nem jár magának a patrónus-kliens viszonyoknak az eltűnésével, a vállalkozók, ha erőforrásaik, tőkeféleségeik, érdekeik úgy kívánják, újraépíthetik ezt a kapcsolattípust. Úgy tűnik, a bérbeadók és a bérbevevők is váltogatják a taktikáikat, hol kilépnek a piacra, hol belépnek a patrónus-kliens kapcsolatokba.

Felhasznált irodalom

- [1] Csige, András, Csurgó, Bernadett, Himesi, Zsuzsa, és Kovách, Imre. 2002. *Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”:* földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* 309–362. Napvilág. Budapest.
- [2] Csige, András és Kovách, Imre. 2002. *Vidéki történet.* In Kovách Imre (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* 219–277. Napvilág. Budapest.
- [3] Eisenstadt, Schmucl Noah és Roniger, Louis. 1981. *The study of patron-client relations and recent developments in sociological theory.* In Eisenstadt, Schmucl Noah–Lemarchand, Rene (eds.): *Political Clientelism, Patronage and Development.* London. 271–295.
- [4] Harcsa, István, Kovách, Imre, és Szelényi, Iván. 1994. *A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban.* *Szociológiai Szemle*, 3. szám. 15–43.
- [5] Hofer, Tamás. 1991. *Patrónus-kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban.* In Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok. (Műhely I.)* Budapest. 148–158.
- [6] Juhász, Pál. 1986–87. *Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről.* *Medvetánc*, 4–1. szám. 5–18.
- [7] Juhász, Pál. 1999. *Parasztek és farmerek.* In Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai.* 261–278. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola. Szolnok.
- [8] Kovách, Imre. 1988. *Termelők és vállalkozók. (Rétegződés-modell vizsgálat IX.).* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest.
- [9] Laki, László. 1997. *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok).* *Szociológiai Szemle*, 3. szám. 67–91.
- [10] Molnár, Mária. 2000. *Társadalmi tagozódás.* In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalomnéprajz (Magyar néprajz nyolc kötetben VIII.).* 484–531. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- [11] Schwarcz, Gyöngyi. 2007. *Aprófalvak és a mezőgazdaság. In Kovács Teréz (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia.* 113–120. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [12] Schwarcz, Gyöngyi. 2008. „*Ide elkötelezett emberek kellenek, akik élhető falvakat akarnak.*” *In Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben.* 282–322. Új Mandátum. Budapest.
- [13] Szelényi, Iván. 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [14] Wolf, Eric. 1973. *Parasztok. In Service, E. R.–Sahlins, E. R.–Wolf, E. R. (eds.): Vadászok, törzsek, parasztok.* 317–448. Gondolat. Budapest.

„Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”¹

Schwarcz Gyöngyi

A 34 települést magában foglaló Marcali kistérség Somogy megye északnyugati csücskében helyezkedik el, a történelmi Belső-Somogy északi peremén. A kistérség közvetlen Balaton-parti kapcsolattal nem rendelkezik, az 1950-es területi közigazgatási reform eredményeként a Fonyódi járás visszaszorította a Marcali járást a Balatonpartról.² Marcalit mint egyetlen városi rangú települést leszámítva három nagyobb – ezer főnél népesebb – község található a kistérségben: Böhönye, Mesztegyő és Kéthely.³ A települések közül 16 számít törpe-, illetve aprófalunak, azaz népességük 200, illetve 500 főnél kevesebb, 14 község lakosság száma 500 és 1000 fő között váltakozik.

A Marcali kistérséget megyei vagy regionális hatókörű település hiányában a fő közlekedési útvonalak elkerülik, a fontosabb közúti és vasúti vonalak a térség széleit érintik.⁴ A terület közlekedési ütőerét a kistérséget észak-dél irányban kettészelő, a 7-es főutat (E71) Barccsal összekötő 68-as másodrendű főút (E661) jelenti. A kistérség déli részén halad keresztül két települést (Böhönye, Vése) érintve a Dombóvár–Kaposvár–Nagykanizsa közötti 61-es másodrendű főútvonal. A térség egyetlen vasútvonala, a 68-as út nyomvonalát követő Balatonszentgyörgy–Somogyszob-mellékvonal sorsa 2006 őszén, a vasúti reform közepette bizonytalanná vált, de végül nem került rá a megszüntetendő vonalak listájára.⁵ A ritkás úthálózat, az utak rossz minősége miatt a települések többségének a 68-as útra, illetve bármelyik másodrendű főútra való rákapcsolódás is problémát jelenthet.⁶ A minden tekintetben jelentkező erős Marcali-központúság miatt a mikrotérségi szerveződés sem a múltban, sem a jelenben nem indult be, így Kéthely, Mesztegyő nem tudott valódi alközponttá válni.

A kutatási terepként⁷ kiválasztott falvak: Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nemeskisfalud, Nemesvid, Somogysimonyi, Szenyér, Tapsony, Varásló, Vése és kvázi központjuk, Böhönye helyzete e tekintetben ellentmondásosnak mondható. A kistérség délnyugati csücskében elhelyezkedő településkör sem közigazgatás, sem mikrotérségi tudat szempontjából nem tekinthető egységnek, és még e mikrokörzeten belül is a vonzások és választások tarka mintázata figyelhető meg. A mikrotérség mégis több, mint kutatói fikció, hiszen néhány tényező a mikrotérséggé válás felé tereli ezeket a falvakat. Legtöbbjük számára Böhönye közelebb van Marcalinál,⁸ maga Böhönye két fő közlekedési útvonal metszéspontjában helyezkedik el, a 68-as utat itt keresztezi a 61-es út. Ezek az adottságok hozzájárultak fejlődéséhez, amely megalapozta a település városi rangra és körzetközponti szerepkörre irányuló aspirációit. A mikrotérséget érintő intézményi körzetesítések, összevonások is jellemzően Böhönye szerepét erősítik. Mondhatjuk tehát, hogy az „éledező” mikrokörzeti tudatot – saját központi szerepének hangsúlyozásával – maga Böhönye táplálja, ugyanakkor az adottságok is elősegítik ennek természetes kialakulását.

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 282–322. A tanulmány alapjául szolgáló, Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért című kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program támogatta 2005 és 2008 között. A témavezető Kovács Katalin volt.

² Marcali és Térsége Területfejlesztési Koncepciója, 1999.

³ E négy településen él a kistérség népességének 57,7 százaléka. (Forrás: KSH 2001-es népszámlálás[5].)

⁴ A térség északnyugati szélén halad keresztül a 7-es számú főút és az M7-es nyomvonala is. A Budapest–Nagykanizsa–Ljubljana–Trieszt–Velenca-vasútvonal a 7-es út mentén halad, a Budapest–Kaposvár–Gyékényes–Zágráb–Rijeka vasúti fővonal bár kívül esik a térségen, állomásai autóbusszokkal jól megközelíthetőek.

⁵ Állomások: Balatonújlak, Kéthely, Marcali, Mesztegyő és Böhönye. A vasútvonal a Marcaliban épülő bioetanol-üzemnek köszönheti megmaradását, mivel ide vasúton szállítanák az alapanyagot.

⁶ A Marcali kistérség 34 településéből 9 zsákfalú.

⁷ A tanulmányban a magam, illetve a Váradi Monika Mária és Bódi Jenő által készített interjúkat idézem. A polgármesterek többségével kollégáim beszélgettek.

⁸ Talán csak a zalai–somogyi megyehatár mellett fekvő Somogysimonyinak és Nemesvidnek vannak élénkebb kapcsolatai Marcalival.

A térségről

Az aprófalvas településszerkezetű Somogy megye, benne a Marcali kistérség⁹ az ország természeti erőforrásokban (erdő, vad, hal, gyógyvíz) gazdag, gyengén iparosodott, mezőgazdasági jellegű vidéke, ahol a társadalomszerkezetet nagymértékben befolyásolta a történelmi nagybirtokstruktúra.

Történelmi előzmények

Az agrárgazdaságot a 19. század végén, a 20. század elején a modernizálódó nagyüzem, az extenzív szántóföldi növénytermesztés belterjessé válása, az állattartásban, elsősorban a szarvasmarhatartásban meginduló fajtaváltás jellemezte. A nagybirtokok és a hitbizományok dominanciája miatt¹⁰ a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben megindult a paraszti birtokok aprózódása, a 19. század második felében, a 20. század kezdetén a szegényparasztság túlsúlya és a kezdetleges agrotechnika jellemezte a térség paraszti gazdálkodását.¹¹

Uradalmi gyáralapítások ugyan szórványosan előfordultak az 1800-as évek első felében is, ám az iparosodás késve, a 19. század második felében indult meg. A Marcali járásban – akárcsak a megyében – elsősorban az uradalmak nyersanyagbázisára építő, azt feldolgozó iparágak jelentek meg lokális, mikrotáji igényeket kielégítve (Szili, 1995: 36), alapításuk a környék jelentősebb földbirtokosainak nevéhez kötődött, és Kéthelyre, Mesztegnyőre, Böhönyére, Marcalira korlátozódott. A kistérség többi településén az ipar jobbára kisipari tevékenységek formájában jelentkezett, és a kisiparosok koncentráltabb jelenléte is inkább a nemesi, kuriális falvakat (Nemesvid, Nemesdéd, Nagyszakácsi) jellemezte. A mezőgazdasági árukereskedelem lehetőségét, az agrárium fejlődését visszavetette a közlekedés, az úthálózat későn meginduló fejlődése. Vasútvonalat 1893-ban kapott a térség, a Balatonszentgyörgy–Somogyszob közötti vasúti összeköttetés ráadásul csak mellékvonalnak számított, ezért jelentős ipari fejlődést nem tudott gerjeszteni (Erdősi 1991[6]).

A gyáripar szórványos megjelenése miatt az ipari munkahelyek nem tudták felszívni a mezőgazdaságból megélni már egyre kevésbé képes tömegeket, ezért az 1860-as évektől az elszegényedett somogyi parasztok Horvát-Szlavóniába, majd a századfordulótól az első világháború kezdetéig Amerikába vándoroltak ki nagy számban.¹² A Marcali kistérségre vonatkozóan pontos adataink nincsenek, Vörsről, Kéthelyről, Nagyszakácsiból, Somogyszentpálról (korábban Tótszentpál és Varjaskér) és Mesztegnyőről távoztak a legtöbben, illetve a legnagyobb arányban Amerikába. A járási összesítések szerint, bár a Marcali járás a második volt a kivándoroltak becsült számát tekintve, a népszaporulat alig maradt el a megyei átlagtól, tehát a belső migráció és a népszaporulat ellensúlyozta az embervesztéséget a 20. század első évtizedében¹³ (Szili 1995: 176). A két háború között fejlődött a paraszti gazdálkodás, megjelentek a többágú árutermelő gazdaságok, fellendült az állattenyésztés, ami egyfelől a paraszttársadalom differenciálódását, másfelől a középparaszti réteg erősödését, a kisparasztok felzárkózását jelentette (Márkus 1991a[14]: 167–185).

⁹ A jelenlegi statisztikai kistérség települései kivétel nélkül a Marcali járáshoz tartoztak. 1950-ig, a már említett területi közigazgatási reformig három további település – Balatonberény, Balatonkeresztúr, Balatonszentgyörgy – is a járás része volt. A statisztikai kistérséget e települések és Balatonújlak nélkül alakították ki 1997-ben, majd 2003-ban Balatonújlakot újra a Marcali statisztikai kistérséghez csatolták. E települési kör 34 önkormányzata hozta létre 2004. január 23-tól a többcélú társulást. 2007-ben a három Balaton-parti település – Balatonberény, Balatonkeresztúr, Balatonszentgyörgy – csatlakozott a Marcali Többcélú Társuláshoz.

¹⁰ A Marcali kistérség legjelentősebb földesurái a gróf Széchenyi, a Festetics és a Hunyady család voltak, de jelen volt a Zichy család is, s a térség egyik legjelentősebb egyházi birtokosának az esztergomi káptalan számított. Szili Ferenc Hirsch Alfréd munkájára hivatkozva (Somogy vármegye gazdasági monográfiája. Budapest, 1903) 1900-as adatokat közöl. E szerint a nagybirtok területi részesedése alapján Somogy vármegye a második helyen állt az országban, és az összes földterület 36 százaléka korlátolt forgalmú birtoknak, vagyis hitbizománynak számított. (Szili 1995: 17)

¹¹ Ezt Márkus István úgy fogalmazta meg, hogy a paraszti gazdálkodás Somogyban csak „lassan és nehezen bontakozott ki feudális jellegű kotelékeiből”. (Márkus 1991a[14]: 167)

¹² Szili Ferenc az 1860-as évektől a század végéig tartó időszakban megközelítőleg 20 ezer főre teszi a Somogyból Horvát-Szlavóniába vándorlók számát. (Szili 1995: 45) A statisztikai adatok szerint Amerikába 1899–1913 között 9531 fő vándorolt ki (Szili 1995: 107), 1904–1914 között saját számításai alapján 9581 fő hagyta el Somogy megyét. (Szili 1995: 159)

¹³ Mindezeket a demográfiai adatok is alátámasztják: a térség népessége az 1870-es és 1949-es népszámlálás közötti időszakban folyamatosan gyarapodott. (Forrás: KSH-népszámlálás, 2001[5])

„Egy település volt, aminek a nagyközségi rangért is meg kellett küzdeni annak idején.”

A járások megszerveződésétől azok megszüntetéséig (1984-ig) járási központi szerepet betöltő Marcali virágzó korszakának a vasút megjelenését követő néhány évtized számított; a 20. század elejére szűkebb környezetének közigazgatási, törvényhatósági, oktatási, kulturális és gazdasági központjává vált. A település arculata 1945 után jelentősen átalakult, a hajdani mezővárosból 1949-től „katonaváros” lett, két magyar laktanyát telepítettek ide. A honvédség betelepítése a lakosság szám növekedését hozta magával,¹⁴ szükség lett óvodákra, iskolákra és munkahelyekre. A szocialista iparfejlesztés az 1960-as évektől indult be, az ipartelepítésnek köszönhetően a hetvenes évek végére Marcali városi címet kapott, és ebben az évtizedben 28 százalékos népességyarapodást könyvelhetett el.

Az ipartelepítés lényegében budapesti vállalatok, szövetkezetek telephelyeinek megjelenésével járt. Legfontosabb foglalkoztatónak a törökbálinti Mechanikai Művek aleggysége számított. Olajkályhákat és hadászati eszközöket gyártottak, a cég fénykorában több mint ezer embert foglalkoztatott marcali üzemében. A nyolcvanas években az anyacég idetelepített egy elektronikai kondenzátorüzemet is, amely elsősorban női munkaerőt alkalmazott. A helyi viszonylatban hajdan mamutvállalatnak számító Mechanikai Művek marcali leányvállalatából mára ez a részleg maradt meg, a nyolcvanas évek végén átvette a térségbe települő Industrie Elektrik Kft. 1991-ben kivásárolták egy másik aleggységét is, amely többszöri tulajdonosváltás után jelenleg MMW Fémipari Zrt. néven fémipari cikket gyárt, megközelítőleg 150 főnek ad munkát. Az Óbudai Gépipari Ktsz is létesített telephelyet a városban. Lakatosipari és fémtömegcikkgyártást folytattak, több mint 200 fővel. Az üzem a rendszerváltás után folyamatos tulajdoni átalakulásokon és termékszerkezet-váltásokon átesve sem tudott talpon maradni.

A 20. század első felében létesített tejüzem a szocializmusban sajtüzemként működött, majd 1995-ben a Danone privatizálta. A hajdan 100 fő felett foglalkoztató üzem dolgozóinak létszáma már csak 80 körül mozog, és átálltak a csemegék gyártására. Annak idején a Rákospalotai Bőr- és Műanyagfeldolgozó Vállalat bőrdíszműüzeme is letelepült Marcaliban. A mai napig működik, immár Marylla Bőrdíszműgyártó és Kereskedelmi Kft. néven, 150 fő feletti létszámmal. Az üzem 1990 utáni sorsa sikeres MRP-történet, amiben komoly szerepet játszott a városi önkormányzat.

2007 elejéig a város egyik sikertörténetének számított a Mustang Marcali Rt. Az idetelepült Elegant Május 1. Ruhagyárat még a rendszerváltás előtt bérbe adták a Levi's magyarországi cégének. A privatizáció idején a tulajdonos Elegant és a bérlő nem tudott megegyezni, a Levi's végül máshol építette fel üzemét. Ekkor lépett közbe a város és a Budapest Bank, létrehoztak egy részvénytársaságot az Elegant, a bank, valamint a város részvételével, és megtalálták a Mustangot, amely magyarországi gyártókapacitást keresett. A polgármester sokat fáradozott a privatizáció létrejöttén, míg végül 1992-ben a Május 1. Ruhagyár eladta marcali üzemét a Mustang GmbH-nak. Idővel a német cég kivásárolta a város és a Budapest Bank tulajdonrészét, kizárólagos tulajdonosként jelentős fejlesztésekbe kezdett, mintegy 400 főre tornázta fel foglalkoztatottainak számát, így a város második legjelentősebb munkaadójává vált. 2005 nyarán a polgármester és a munkaügyi kirendeltség vezetője – látván a többmilliárdos fejlesztéseket – egyaránt optimistán nyilatkozott a cég marcali terveiről. 2007 januárjában a Mustang mégis bejelentette az utolsó közép-kelet-európai gyártókapacitásának számító marcali üzem bezárását, így több százan maradtak munka nélkül a térségben.

A Mechanikai Művektől elbocsátott fémipari szakmunkások az 1995-ben idetelepülő Ziehl-Abegg Motor- és Ventilátorgyártó német tulajdonú kft.-nél tudtak elhelyezkedni. A külföldi vállalkozás és a város képviselői a Mustang GmbH-nak köszönhetik találkozásukat. A Mustang GmbH központjának helyet adó németországi várossal Marcalinak testvérvárosi kapcsolata alakult ki, a német alpolgármester pedig segítette magyar partnereit a helybeli cégekkel való kapcsolatfelvételben. A marcali üzemben motortekercseléssel, védőrácsgyártással, alumíniumöntéssel foglalkoznak, közel 180 főnek biztosítanak munkalehetőséget.

¹⁴ Az 1949-es és az 1960-as népszámlálás közötti bő évtizedben Marcali tényleges népességyarapodása 22 százalékos volt, s míg ehhez a természetes szaporodás 9, addig a vándorlási különbözet 13 százalékkal járult hozzá. Ugyanebben az időszakban a kistérség legtöbb településén már megindult a lakosság szám csökkenése.

Marcali város gazdasági talpon maradása a térség egésze szempontjából fontos, hiszen a marcali munkahelyek közül minden ötödiket bejárók töltik be.¹⁵ Kórházzal, mentőállomással rendelkezik, a központi orvosi ügyelet székhelytelepüléseként egészségügyi, két általános iskolája, fejlesztő iskolája, valamint gimnáziuma révén oktatási központ szerepét is betölti, de emellett a térség művelődési, ellátási, szolgáltatási centrumának is számít. Valamikor katonavárosként és a járási pártbizottság székhelyeként Marcali otthont adott a különféle államhatalmi, államigazgatási feladatokat ellátó szervezeteknek, amelyeknek a hatóköre olykor a mai Lengyeltóti és Fonyódi kistérség településeire is kiterjedt. Szolgáltató funkcióit és kistérségi határokat átlépő központi szerepkörét a város a rendszerváltás után is igyekezett megőrizni, erősíteni.¹⁶

A tisztségét 1990 óta folyamatosan betöltő polgármester a gazdaságfejlesztés mellett ezt tartja Marcali szempontjából fontos fejlesztési iránynak.

A város és a térségéhez tartozó falvak kapcsolatát a rendszerváltás után a hamar újraeledő összefogás jellemezte. Az egymásrautaltság felismerését már a kilencvenes évek közepétől meginduló ellátási, hatósági, fejlesztési feladatokra létrehozott társulások jelzik. Ezek közül területileg is a legnagyobb kiterjedésű a mintegy a későbbi többcélú kistérségi társulás előképének is tekinthető, 35 települést (a statisztikai kistérségen kívül Balatonszentgyörgyöt) magában foglaló Marcali és Környéke Területfejlesztési Önkormányzati Társulás volt.¹⁷ A városnak ahhoz, hogy megőrizhesse középfokú területi ellátási funkcióit, szüksége volt a vidékre, ezt a polgármester korán felismerte. *„Az az én privát hülyeségem – így is felfoghatjuk –, hogy elkezdtem foglalkozni elsők között a kistérséggel, és megcsináltunk valamit, amiből meggyőződés, hogy minden település kap forrást.”* Az amúgy is a várostól induló kezdeményezés, a Marcaliban összpontosuló szellemi erőforrások, valamint a működőképesség megőrzése is egyértelművé tette a polgármester szerint, aki egyben a társulás elnöke, hogy a központ Marcali lett. *„Ha a kistérséget akármelyik falu polgármestere vezetné, akkor már meglőtték volna. Mert biztos, hogy az a falu egy centivel nagyobbat kapna a kenyérből, mint a másik. A városnak akkora a súlya, és akkora a függősége a faluknak a várostól, hogy ez azért nem történhet meg. Kisebb-nagyobb morgolódásokkal, de elfogadják.”*

„Szerkezetében, lehetőségeiben szétszakadt a kistérség.”

A vidéki lakosság életkörülményeiben mutatkozó területi különbségeket vizsgálva a Marcali járás esetében az elmaradottság fő okaként már a hetvenes években az elaprózott településszerkezetet és a városhálózat hiányosságait lehetett azonosítani (Beluszky 2002a[1]). E térszerkezeti adottság a kistérségen belül a gazdasági fejlettség és életszínvonal tekintetében erős területi különbségeket eredményezett, amelyeket a rendszerváltás követő gazdasági és társadalmi változások csak felerősítettek. A Marcalin kívüli ipartelepítések már a szocializmus idején is jellemzően a 68-as út mentén, illetve az attól nyugatra fekvő falvakat érintették, általában egy-egy szövetkezeti melléküzemág formájában.¹⁸ Marcali és a 68-as út mentén fekvő települések a rendszerváltás kihívásait úgy-ahogy átvészelték. Kéthely, Mesztegyő és Böhönye közlekedés-földrajzi helyzetüknek köszönhetően foglalkoztatási, közigazgatási, ellátási szempontból közvetlen környezetüknél jelentősebb községeknek számítanak, és legalábbis „erős stagnáló” településekként jellemezhetőek. A város minden gazdasági potenciált jelző mutatójában kimagaslik a térségből, a 68-as út mentén fekvő települések (elsősorban Kéthely és Böhönye) messze lemaradva követik csak, és még e községekhez képest is igen rossz

¹⁵ A városban a bejárók által betöltött munkahelyek aránya 1990-ben 20, 2001-ben 19 százalék volt, miközben a munkahelyek száma 23, a bejárók száma 27 százalékkal csökkent. (Forrás: KSH-népszámlálás, 2001[5])

¹⁶ Az ÁNTSZ, a tűzoltóság, a városi kórház körzeti, valamint a főállatorvos illetékességi területe felöleli a teljes Lengyeltóti és részben a Fonyódi kistérséget. A bíróság, a rendőrség, az ügyészség és a földhivatal hatóköre a Fonyódi kistérség egyes településeire terjed ki. A több kistérséget átfogó Vállalkozói Alapítványnak és a Somogy Megyei Kereskedelmi és Iparkamarának is a városban található a központja.

¹⁷ A többcélú társulás létrehozásával a területfejlesztési önkormányzati társulás nem szűnt meg, jogi személyiségű társulásként tovább él.

¹⁸ A szövetkezetek melléküzemágaként a legtöbb helyen faipari tevékenységet végző üzemek alakultak, Marcalin kívül nem mezőgazdasági foglalkoztató működött Tapsonyban (fémipari munkák) és Böhönyén (orszózüzem). Sámsonban és Szökedenesen a kaposvári Villamossági Gyár biztosíték-összeszerelő üzeme, Mesztegyőn varroda, Kéthelyen téglagyár, Somogyzsitfán faipari üzem alakult. A nyolcvanas évek második felében megjelenő német tulajdonú Industrie Elektrik elsőként Nemesviden, majd Somogyzsitfán nyitott telephelyet.

mutatókkal rendelkeznek az úttól távolabb, főképpen a keleti oldalon fekvő falvak.¹⁹ A kistérség közelmúltban gyökerező térszerkezeti, illetve iparszerkezeti egyenlőtlenségei a rendszerváltást követően is megmaradtak.

A térség turisztikai lehetőségeit tekintve is kettős szerkezetűnek nevezhető. A Balaton-part mentén fekvő falvakban és közvetlen környezetükben a turisztikai keresletet és a kínálatot elsősorban a jelentős számú, a vízpart mellé pihenni, kikapcsolódni érkező vendég igényei határozzák meg. Elsődleges turisztikai magterület lévén e települési kör számára a fejlesztési források könnyebben elérhetők és egyúttal jelentősebbek is. A parttól távolodva azonban fokozatosan csökken a vendégek száma, valamint a rendelkezésre álló fejlesztési források mennyisége és nagyságrendje. A térség déli végei felé haladva a települések egyre inkább csak a balatoni háttérturizmus kiszolgálói lehetnek, ami az egy napra odalátogató vendégek fogadását jelenti.

A térség ugyanakkor bővelkedik természeti erőforrásokban, ezek a turisztikai kínálatnak, valamint a fejlesztési stratégiáknak is fontos elemei lehetnek. Az erdővel borított területek aránya 27 százalék, ami messze meghaladja az országos 18 százalékot,²⁰ a már a középkorban is kedvelt vadászterületen jelenleg hét vadásztársaság működik. A vadászturizmus, a vadásztatás azonban sokat változott az elmúlt egy-két évtizedben: a külföldiek mellett egyre nagyobb teret nyernek a hazai vadászok; a vadászatok ideje lerövidült, elsősorban a hétvégékre koncentrálódik.

Különböző ásványi összetételű termálvizet öt település határában tártak fel vagy tartanak nyilván, gyógyfürdő eddig csak Marcaliban létesült (a további négy település: Somogyzentpál, Táská, Sávoly, Varászló). Az elmúlt évtizedekben az egyre inkább előtérbe kerülő természetvédelmi és ökológiai szempontoknak köszönhetően a megmaradt különleges flórájú és faunájú, vízjárta vagy vízi élőhelyek közül több is védettség alá került a kistérség területén.²¹ A természet kínálta értékek gazdagsága és – éppen az elzártságból, az iparosodás alacsony szintjéből adódóan – a természet viszonylagos érintetlensége lehet a háttérturizmus egyik fő attrakciója. Ezek az adottságok a rekreációs és zöld turizmust kereső turisták számára is vonzerővel bírnak. A térség számos települése azonban a rendezvényturizmusban lát kitörési lehetőséget. Amellett, hogy a helyi rendezvények²² nagymértékben alapoznak a Balaton-partról lelátogató vendégekre, hozzájárulnak a lokális identitás erősítéséhez és a falvak elzártságának oldásához.

Gazdaság- és társadalomtörténeti előzmények

A kutatásra kiválasztott települések adataiban jól tükröződnek az aprófalvas vidékekre jellemző, a társadalomföldrajzi, településgeográfiai, szociológiai szakirodalomból jól ismert általános folyamatok.²³ A helyi sajátosságok megértéséhez azonban e falvak szocializmus kori múltjához kell visszanyúlnunk. Mivel a szocializmus korszakában is a mező- és erdőgazdálkodás adta a térség gazdaságának fő arculatát, ezért mindennek

¹⁹ 2002-ben az összes működő vállalkozás 58 százaléka Marcaliban összpontosult, a második értékkel Böhönye rendelkezett (8%), a vállalkozásoknak Kéthelyen 6, Mesztegyőn 3 százaléka működött. Ugyanebben az időszakban a gazdasági potenciál egyik fontos jelzőszáma, a jogi személyiségű vállalkozások aránya az összes térségben működő vállalkozáshoz viszonyítva Marcaliban is mindössze 6 százalék, Böhönyén és Kéthelyen pedig 1-1 százalék volt (KSH).

²⁰ Az adatok a Marcali és Környéke Területfejlesztési Önkormányzati Társulás Agrárstruktúra- és Vidékfejlesztési Programjából származnak.

²¹ 1946-ban a kis-balatoni madárvilág élőhelyének védetté nyilvánításával indult meg ez a folyamat, amely később, az 1980-as évektől a Kis-Balaton visszatöltésével folytatódott, s a térséget végül 1992-ben tájvédelmi körzetként a Balaton-felvidéki Nemzeti Parkhoz csatolták. A Táská határában lévő nagyberekű Fehérvízi-láp területét 1977-ben nyilvánították természetvédelmi területté, amely 2004 óta a Balaton-felvidéki Nemzeti Park illetékességi területéhez tartozik. A Boronka patak vízgyűjtő területét, a vizes élőhelyek és erdei tavak világát, a Boronka-melléket 1992-ben nyilvánították tájvédelmi körzetté, jelenleg a Duna-Dráva Nemzeti Parkhoz tartozik.

²² A falusi rendezvények igen sokfélék. Leggyakoribbak a később majd részletesen bemutatott különféle gasztronómiai programok, de a térségben szerveznek kovácstalálkozót, boszorkányszombatot is. E rendezvények látogatottsága, ismertsége eltérő.

²³ Itt elsősorban az egyoldalú, mezőgazdasági dominanciájú gazdaságszerkezet fennmaradásáról van szó, ami helyben azt jelentette, hogy e településeken még 1970-ben is 60 százalék felett volt a mezőgazdasági keresők aránya. (Bár a szövetkezeti melléküzemágak dolgozóit is a mezőgazdasági keresők közé sorolták a korabeli statisztikák, a későbbiekben ismertetett gazdasági tények és az országos statisztikákhoz való viszonyítás lehetővé teszi ezen állítás fenntartását.) Jellemző folyamat az aprófalvas vidékeken, hogy a távolabbi ipari munkahelyek vonzereje és a közlekedési lehetőségek relatív fejlődése az ingázás egyre általánosabbá válását eredményezi. A körzetesítési politika hatására kialakuló intézmény- és szolgáltatásihiányos lét, valamint a települési hierarchiában alárendelt, önálló szerep, az életkörülményeknek a városítól való egyre erősödő lemaradása és az erőszakos szövetkezetesítés a hatvanas évektől erőteljes – szelektív – elvándorlást eredményezett. A munkaképes korosztály elvesztésével az aprófalvas vidékeken elöregedő, reprodukcióra képtelen, torz társadalomszerkezet alakult ki, amit a térség vándorlási adatai és öregedési indexének alakulása egyaránt alátámasztanak. (Lásd ehhez többek között Enyedi 1980[5]; Beluszky-Sikos T. 1982[3]; Beluszky 2002a[1], 2002b[2]; G. Fekete 2004[7].)

alapját a szövetkezetek létrehozása, majd összevonása, illetve működése jelentette. A hagyományosan is nagyüzemi szerkezetű vidék kis faluszövetkezeteiből fokozatosan kialakuló három szövetkezet és egy állami gazdaság fogta össze a települések agrárgazdaságát. A szövetkezetek összevonását követte vagy némely esetben meg is előzte a községi közös tanácsok kialakítása. Ezek a térszegyesítések nyomvonalán haladtak. Az alábbiakban a népesedési, a közelmúlt társadalmi, gazdasági, közigazgatási folyamatainak bemutatása következik.

„Ezek a falvak a múltban nem kicsik voltak.”

Nemeskisfalud és Somogysimonyi népessége nem éri el a 100 főt, Varáslón kevesebb mint 200 ember lakik, de még az aprófalú Szenyéren is csak 325 állandó lakost regisztráltak 2001-ben. Nemeskisfalud, Somogysimonyi és Varásló mindig is 500 fő alatti település volt az elmúlt másfél évszázadban, Szenyér lakossága azonban az 1000 főt is meghaladta a 20. század első évtizedeiben.

A népességcsökkenés Nemeskisfalud és Somogysimonyi esetében aránylag egyenletes, bár mindkét település életében voltak népességgyarapodással jellemezhető időszakok. Varásló népessége 1870 és 1949 között viszonylag nagy ingadozást mutatott, a szocializmus éveiben azonban egyértelmű fogyásnak indult. A falu legnagyobb mértékben a nyolcvanas években veszített lakosságából, miután 1979-ben bezárták általános iskoláját. Szenyér ezzel szemben a hatvanas években veszítette el lakosainak közel ötödét (17,8 százalékát). A folyamatot az erőszakos térszegyesítés indította el, a roma népesség megjelenése pedig felerősítette.²⁴ Negyven év alatt a falu lakossága éppen egyharmadára csökkent (33,6%), ám a romák térnyerésének következtében a település öregedési indexe mindössze a térségi mutató 43,4 százaléka.²⁵

Az 500–1000 fős kisfalvak csoportját alkotó öt község mindegyike a 20. század első felében érte el népesedési maximumát, ma már minden településen az akkori lakosság valamivel kevesebb mint fele él. Nagyszakácsi azonban 90 év leforgása alatt népességének 73 százalékát veszítette el. A népesedési adatokból kitűnik, hogy Nagyszakácsiban már az ötvenes években erőteljes fogyatkozás kezdődött, amikor is a falu népességének közel negyedét veszítette el.²⁶ Más falvakban a hatvanas években gyorsult fel a lakosságszám csökkenése. E települések lakóinak száma 1960 óta kevesebb mint felére csökkent. A szelektív elvándorlás torzító hatása is Nagyszakácsiban érvényesült a legerőteljesebben; az 1990-ben még 200-as érték alatti öregedési indexe 2001-re 234,9-re emelkedett. Tapsony és Vése kisebb mértékben ugyan, de fokozatosan előregedő falvak, Nemesdédén és Nemesviden viszont a lakosságszám fogyatkozása mellett 1990-hez képest a népesség korszerkezete megváltozott, egyre több a fiatal. Kutatásaink során kiderült, Szenyéren kívül Nemesdédén, Nemesviden és Tapsonyban élnek még nagyobb, illetve kisebb arányban romák. (Igaz, Tapsony korszerkezetén ez nem látszik.) A dédi hivatalos kisebbségi adatokban azonban a roma népesség aránya az említett két faluénál is alacsonyabb.²⁷

Böhönye népesedési adatai egy, a múltban fokozatosan fejlődő, gyarapodó települést mutatnak; lakosságszáma 1960-ig fokozatosan emelkedett.

²⁴ Szenyér a 10 hold körüli, de jó minőségű földeket művelő, tehetős kisparasztkot otthona volt. A század első felében-harmadában a környék legjelentősebb állatállományát bírta a falu, a helybelieket és az ekkor még a község külterületén élő romákat állathoz, lóhoz jól értő, „elismert” kereskedőknek, kupeczeknek ismerték a környéken.

²⁵ A Marcali kistérség öregedési indexe 2002-ben 130,7 volt, Szenyéré pedig mindössze 56,8 – a második legalacsonyabb érték a kistérségben. A másik három aprófalú ugyanezen mutatója 200 feletti értéken állt, ami azt jelenti, hogy e települések természetes reprodukciója gyakorlatilag lehetetlenné vált. Igaz, hogy 1990-hez képest mindhárom település értékei javultak.

²⁶ Az 1950-es években Nagyszakácsi természetes szaporodásának mutatója 1 százalék alatt maradt, miközben vándorlási különbözetének értéke 23,5 százalékos negatívumot mutatott. E rendkívüli vándorlási veszteség egyik oka az erőteljes kulákküldözés lehet. Másrészt Nagyszakácsiban a kivándorlás, elvándorlás már a századforduló óta alkalmazott stratégia volt válsághelyzetek megoldására. Harmadrészt a város környéki autóbusz-közlekedés megszervezésével ugyan Marcali is elérhetővé vált Nagyszakácsiból (Erdősi 1991[6]: 331), de a Böhönyétől és a központtól is egyformán távol eső falu fokozatosan belső periferiává vált. Végül, de nem utolsósorban a szomszédos község, Tapsony egyre erősödő szerepe is közrejátszott az elvándorlásban. Tapsony népesedési adatai kiegyensúlyozottabb, kisebb mértékű veszteségről tanúskodnak 1949–2001 között. (Lásd még Bódi Jenő és Járosi Katalin tanulmányát e szöveggyűjteményben.)

²⁷ A hivatalos népszámlálási adatok szerint Nemesdédén a lakosság 2, Nemesviden 4, Tapsonyban 3 százaléka vallotta cigánynak magát. Szenyérezhez hasonlóan Dédén is a hetvenes években – a településfelmérés akció következtében – kerültek be a faluba a cigányok. A nemesdédi polgármester asszony szerint falujukban a romák aránya 50 százalék körül van, az általános iskolás korosztályban ennél is nagyobb, a 80 százalékot közelíti.

1960-ban 3809 fő élt a községben, amely a legjelentősebb veszteségét (16%) a hatvanas években könyvelhette el. 1960 óta lakosságának egyharmadát (34%) vesztette el annak ellenére, hogy központi szerepköre, intézményei mindvégig megmaradtak.

„És a Tapsony volt a legszegényebb, és odacsatlakoztak.”

A Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskisfalud települési körben a hetvenes évek elejére a körzetesítés jegyében Nagyszakácsi és Szenyér tanácsát a tapsonyival vonták össze, Nemeskisfaludot is idecsatlakoztatták. Nagyszakácsi és Szenyér a Tapsony központú körzetesítést jelentős pozícióvesztésként élte meg. A nemesi múltjára büszke Nagyszakácsi szemében Tapsony cselédfalunak számított, ráadásul 1950-ig a két falu körjegyzősége is Nagyszakácsiban volt. Noha Szenyér határának java része a múltban éppúgy az esztergomi káptalan birtokához tartozott, mint Tapsonyé, a kisparaszti állattartás és az állatkereskedelem még a szocializmus időszakában is tisztességes megélhetést és bizonyos tekintélyt biztosított a falunak. Bár a szövetkezetesítés második hulláma éles, a népesség nagymértékű csökkenését kiváltó törésvonalnak bizonyult a község életében, az „igazi szenyéri mag”²⁸ rosszul élte meg az 1968-as közigazgatási körzetesítést is. „És én azt látom a legnagyobb problémának, hogy hagyták, hogy Tapsony legyen ott a központ. Tapsonyt fejlesztették. [...] egy nagyon rossz fekvésű, nagyon félreeső... Én, én mondjuk, mint szenyéri, én mindig is azt fájaltam, hogy nem Szenyér lett az. Egy nagy hektárszámmal csatlakoztak mint téesz, nagyon jó kondíciókkal csatlakoztak. Nagyszakácsi is nagyon jó termőföldekkel rendelkező, jó téesz volt. [...] Tehát én azt látom, ugye Szenyerről beszéltünk, hogy akkor meghalt ez a település.”²⁹

A Szenyér és Nagyszakácsi szövetkezetét 1970-re magába olvasztó tapsonyi szövetkezet a szántóföldi növénytermesztés mellett erdészeti és állattenyésztő ágazattal rendelkezett. Az összevonások után sikeresen gazdálkodó téesz faipari melléküzemágot is működtetett. 1975-ben az orvosi műszereket, készülékeket gyártó Medicor megvásárolta a hajdani gépállomásból a Mezőgép szerszámgépgyártó telepévé lett tapsonyi üzemet. A községben így jelentősnek mondható ipari foglalkoztatás jött létre. A szövetkezet a nyolcvanas években munkaerőhiány miatt bezárt nagyszakácsi tehenészeti telepének helyén a Buda-Lakk szellemi apportjával festéküzemet létesített.

Tapsony és környéke jellegzetessége, hogy a négy falu határában kialakított zártkerti övezet nagysága elérte az 1500 hektárt.³⁰ A zártkertekben eleinte a háztájiban tartott állatok takarmányát, kukoricát, búzát, burgonyát termeltek; éppen ezért volt szükség a nagyobb, egybefüggő földterületekre.³¹ A zártkertekben idővel megjelentek a különféle zöldségek (főleg paprika, paradicsom, uborka), a hetvenes évektől kezdett terjedni a bogycsücs, elsősorban a málna termesztése, még a Medicor dolgozói is málnáztak egy kis mellékesért. „Itt ha valaki a hetvenes években a fejébe vette, hogy [...] egy év múlva vagy két év múlva vesz egy Zsigulit, akkor lett. Vagy épített házat, akinek kellett. Itt ennek a helynek a sajátossága az volt, hogy fénykorában 450 dolgozó volt” – emlékezett a szövetkezet utolsó elnöke.

A fénykor a nyolcvanas évek közepéig tartott, ám a földbőség, a jól szervezett felvásárlói rendszer (zöldség- és gyümölcsfelvásárlás Nagyszakácsiban és Böhönyén működött, az állatokat a szövetkezeteken keresztül értékesítették) ellenére vagy éppen amiatt a térségben nem jelent meg a főfoglalkozású gazdálkodó és egyedi értékesítési csatornák kiépítésén fáradozó szocialista vállalkozó típusa (lásd ehhez többek között Juhász 1986–1987[9]; Kovács 1988[11]; Szelényi 1992[16]), illetve a rendszerváltáson átívelő mezőgazdasági vállalkozói karrier sem formálódott a térségben. A nyolcvanas évek második felétől fokozatosan kezdtek jelentkezni a

²⁸ A pozícióját veszítő és népességében lassan kicserélődő, romasodó faluból elköltözők közül többen a térségben maradtak. A kifejezést M. J.-né, egy Böhönyén élő, sikeres mezőgazdasági és faipari családi vállalkozást működtető asszony használta, de másoktól is hallottuk, hogy az igazi szenyérik már nincsenek Szenyérben. Azt is többen elmondták, hogy a tehetős kisparaszti réteg stratégiája gyermekeik taníttatása volt, ennek köszönhetően a környék, a megye több szövetkezetének vezetőségében, főagronómusai között mindig volt szenyéri.

²⁹ M. J.-né mezőgazdasági vállalkozó.

³⁰ A zártkerti tulajdon a szocializmusban az egyetlen legalisan adható-vehető földtulajdoni formát jelentette.

³¹ A szövetkezet második és egyben utolsó, az átalakulást is levezénylő elnöke szerint az óriási zártkerti rész kialakítását elődje találta ki, aki a falu első gazdájaként ült a téeszelnöki székbe, s elnöksége alatt is fenntartotta saját állattartó gazdaságát. A korábbi kisparaszti, középparaszti állattartó hagyományok kontinuitását így sikerült megőrizni, a háztájiból a szövetkezeteken keresztül értékesített termékek (tej, élő marha és sertés) bevételei sokszorososan meghaladták a szövetkezet hasonló eredményeit.

problémák, amelyek elsősorban a népesség előregedéséből és a jövedelmezőség romlásából fakadtak. „*Ahogy múlt az idő, és öregedtek az emberek, úgy vált egyre terheesebbé a gazdaságnak, mert állandóan rekultiválni kellett, és táblákat kialakítani a zártkertben belül, mert nem kellett a föld, nem bírtak vele, nem volt értelme.*”³²

A földek leadásának folyamata a kilencvenes években rohamosan felgyorsult, s ahogy a szövetkezet második és egyben utolsó elnökének szavaiból kiderül, a tulajdonrendezés, a kárpótlás és a földprivatizáció ezekben a falvakban viszonylag zökkenőmentesen zajlott. „*A helybeliek közül, aki itt bent dolgozott, az senki nem törte magát a földért, mert tudta, hogy mivel jár. Tehát az a fajta hisztéria, ami országosan jellemző volt, az itt nem történt meg, mert még egyszer mondom, volt mindenkinek rogyásig, és tudta, hogy mivel jár, tudta, hogy ebből megélni nem lehet.*”

„Szükségből vagy bármilyen más megfontolásból a környező települések mindig is összetartottak.”

A Vése, Nemesdéd, Varászló, Nemesvid, Somogysimonyi települési kör két kis központ köré szerveződik. Noha Vése népesebb volt, és közlekedés-földrajzi helyzete is jóval kedvezőbb, mint Nemesvidé, a két település súlya a 20. század elejéig hasonló volt. Ennek oka, hogy a Vését birtokló Véssey család evangélikus hitre tért,³³ s így a 18. század derekától nemigen vett részt a megyei közéletben (Izményi 1999[8]: 205). Nemesvidet viszont – a mezővárosi múltjára büszke kuriális falut – a 19–20. század fordulóján élénk iparos élet, gazdasági és civil egyletek, társulások sokasága (tejszövetkezet, hitelszövetkezet, kaszinó, iparostársulat, gazdakör stb.), a polgárosultság viszonylag magas foka jellemezte (Izményi 1999[8]: 130). Az egykori mezőváros a 20. század elejétől azonban „egyre kisebb vonzerejű faluvá degradálódott” (Erdősi 1991[6]: 317), a térség első kövesútja ugyanis a vasútvonal mentén épült ki, ezért a Böhönyét Balatonszentgyörggyel összekötő és Nemesvidet érintő útvonal fokozatosan veszíteni kezdett jelentőségéből. A hanyatlás ellenére a két háború közötti Nemesviden a paraszti kisüzemekben a szarvasmarhatartás és a tejjgazdaság magas színvonalra fejlődött. Vésének és Nemesvidnek nemigen voltak kapcsolatai a 20. század első felében, egészen a téeszidőig nem lévén közvetlen közötti összeköttetés közöttük. A Nemesdéd és Nemesvid közötti utat a vései téesz építette ki a hetvenes években.³⁴

A vései szövetkezet 1969-ben a dédi, a következő évben a varászlói szövetkezettel egyesült, s ekkor a három falu közös községi tanácsának székhelye is Vése lett. Varászlón a Zichy-birtok hajdani cselédeinek és a kisparasztoknak a leszármazottai viszonylagos beletörődéssel élték meg a téeszszervezést és az összevonásokat, az alsó tagozatos általános iskola bezárása után azonban felerősödött az elvándorlás az intézmény nélkül maradt faluból. A pici Varászló számára a szomszédos, hajdan ugyancsak nemesek által lakott, mezővárosi rangot is kiérdemelt, de elzárt, a korabeli útviszonyok mellett a térség végén fekvő Nemesdéd mindig is természetes központot jelentett. Ám mindkét falu sokáig kizárólag Vésén keresztül érintkezhetett a nagyvilággal, annak kedvezőbb közlekedési fekvése miatt.

Az ugyancsak a Zichyek által birtokolt Somogysimonyi szövetkezetét 1968-ban csatolták a nemesvidihez, a következő évben pedig megtörtént a közigazgatási egyesítés. 1975-től a Nemesvidi Alkotmány Mgtsz is csatlakozott a Vései Új Élethez, viszont Nemesvid közigazgatási önállóságát az elmúlt rendszerben mindvégig megőrizte. A szövetkezeti egyesülés nem tartott sokáig, 1986-ban a vidi szövetkezet kivált a véseiből.

A Vései Egyesült Új Élet Szövetkezetben a szántóföldi növénytermesztés és állattenyésztés mellett a 10-11 aranykoronás földeken korán megkezdték a nagyüzemi gyümölcstermesztést, ugyanakkor a kiskertekben, zártkertekben is megjelent a gyümölcs.³⁵ A közel 7300 hektáron gazdálkodó egyesített téeszben a nyolcvanas évek elején már a vidi–simonyi határrészekén is folytatódott az ültetvénytelepítés.³⁶ A gyümölcset kezdetben

³² N. G., a szövetkezet utolsó elnöke, a szövetkezetből alakult Tanaszek Kft. ügyvezető igazgatója 2005-ben.

³³ Vése lakosságának felekezeti megoszlása a mai napig őrzi ennek emlékét, a falu mintegy evangélikus szigetként áll a térségben, lakóinak 18 százaléka vallotta magát lutheránus hitűnek 2001-ben, a kistérség többi településén viszont, ha megjelennek is evangélikusok, arányuk mindössze néhány százalék körüli.

³⁴ A mai napig a mikrotérség egyik legjobb állapotú útszakasza.

³⁵ Vésén főleg almát, Déden inkább körtét termesztettek, Nemesviden a hetvenes években a málna jelent meg a kiskertekben, zártkertekben.

³⁶ A vései, vidi, somogysimonyi határba összesen közel 150 hektár almát telepítettek, több szakaszban, Vése és Déd határában egy közel 60 hektáros meggyest, Déden egy 20 hektáros szilvaültetvényt.

étkezési célokra értékesítették szovjet és szlovák piacokon, a betakarítások élők munkáigényének biztosítására a nyolcvanas évek elején Vésén egy 400 férőhelyes ifjúsági tábort építettek. Az évtized második felében a már közel 400 hektárnyi gyümölcssterület árualapjának hasznosítására a szövetkezet belevágott a gyümölcsfeldolgozásba. A borászatoknak szállított léalap, a sűrítmenygyártás és a gyümölcslevelek palackozása jelentette a feldolgozás három fő formáját, de még a gyógyszer- és kozmetikai ipar számára értékes melléktermékre is találtak ausztriai felvásárlót. Melléküzemággként sörpalackozót is létesítettek Vésén, kezdetben a Nagykanizsai, később a Pécsi Sörgyárból tartályban hozott sört töltötték itt palackba. A gyümölcsfeldolgozó és a palackozó együtt közel 70 főnek adott munkát.

Tőke hiányában azonban a gyümölcsfeldolgozó kialakításakor kevésbé korszerű technológiát választottak, ami rontotta a jövedelmezőséget. Az üzlettársak bevonása nélkül végigvitt beruházás, majd a szövetkezetek szétválásakor a vései központ számára előnytelen vagyonmegosztás az Új Élet téves súlyos eladósodásához vezetett. A szövetkezetet végül jogutód nélkül felszámolták, a külföldi tulajdonba került Pécsi Sörgyár elvitte innen gyártókapacitását, a gyümölcsfeldolgozó berendezéseit részenként értékesítették.

Böhönye

A térségben egyedül a hajdani mezőváros, Böhönye rendelkezett jelentősebb iparos hagyománnyal, ami javarészt a mezőgazdaságot kiszolgáló kisipart, építő- és faiparos hagyományt jelentette.³⁷ A település a 20. század első felében élte fénykorát, jelentős számú iparosa testületbe szerveződött, működött itt téglagyár, cementgyár, két gőzmalom, aszalóüzem és szeszfőzde.

1949-ben Böhönyén az ipari keresők aránya 16 százalékos volt, ezzel az értékkel messze kiemelkedett a körzet falvai közül. 1952-ben a hajdani Festetics-uradalom bázisán állami gazdaság jött létre terebezdpusztai központtal. A szövetkezetesítés második hullámában megalakult a Szabadság Mgtsz. Az állami gazdaság elsősorban szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozott, de volt egy közel 40 ezres hizókibocsátású sertésteleplük is, amelyhez kiépítették a teljes vertikumot: a szántóföldi takarmánytermesztéstől a hizaláson át a vágóhídig. A lánc végén ott állt a Marcaliba telepített feldolgozóüzem és közel tíz húsbolt Somogyban és Zalában. Melléküzemággként egy lakatosműhelyt is működtettek, amely sem az árbevételt, sem a foglalkoztatottak létszámát tekintve nem volt jelentős üzem. Az állami gazdaság fénykorában (hetvenes–nyolcvanas évek fordulója) 300 fő feletti létszámmal működött.

A szövetkezet ugyancsak jelentős foglalkoztatóvá nőtte ki magát, közel 400 dolgozóval, melléküzemágban építészeti üzem, húszüzem, orsózóüzem működött. Utóbbi a legnagyobb női munkaerőt igénylő munkahelynek számított a környéken (dolgozóinak száma meghaladta a 200-at). Működött gabonaraktár a településen, s mivel a böhönyci zártkerti területen élénk zöldség- és gyümölcsstermesztés zajlott, a Zöldért jelentős áruátvevő központtal volt jelen a faluban. A kisiparos-szövetkezet működtetett egy varrodát és egy faipari részleget. Az egy fonodát kivéve tehát jelentősebb ipari foglalkoztatókapacitás Böhönyén nem alakult ki, az ipari munkahelyet keresők a munkásjáratokkal a környező városok üzemébe járhattak.³⁸

Böhönye tanácsához nem csatoltak települést, de a hetvenes–nyolcvanas években az aprócska Nemeskisfaludról és Szenyérből egyre többen Böhönyére jártak dolgozni, a község ettől kezdve egyre erősödő szerepet játszott a két kistélepülés életében.³⁹

³⁷ Böhönyére a Festetics család a 18. század folyamán cseh iparosokat, elsősorban építőmestereket telepített be, akik az idők folyamán teljesen asszimilálódtak. Ma már csak néhány családnév, illetve az általuk meggyökeresített építőiparos hagyományok emlékeztetnek erre a tényre.

³⁸ Böhönyéről jellemzően a nagykanizsai Tungram gyárba, a nagyatádi fonalgyárba, a kaposvári fonodába és húszüzembe vagy a marcali finommechanikai művekhez jártak dolgozni az emberek.

³⁹ A két kis zsáktelepülés közvetlenül a 68-as út mellett fekszik, Tapsony viszont egy három kilométernyi bekötőúttal kapcsolódik a főúthoz. A leágazás a két kisfalu közötti útszakaszon található, nagyjából félúton. Ezért a Tapsonnyal meglévő közigazgatási és gazdasági kapcsolataik ellenére, valamint a 68-ason zajló tömegközlekedés miatt mindkét zsákfalú számára könnyebben megközelíthető Böhönye, mint Tapsony.

Rendszerváltás után – szűkülő erőforrások

A gazdaságban lezajlott tulajdoni és szerkezeti átalakulás következtében tömegessé váló munkanélküliség, ezen belül is elsősorban a kisfalvakban élő képzetlen, iskolázatlan réteg felülreprezentáltsága a munkaerőpiacról kikerülők között az elszegényedést, a falusi underclass megjelenését, a roma és/vagy szegénységi gettók kialakulását, a szürke- és feketegazdaság tartóssá válását, illetve a megélhetésben játszott szerepének felértékelődését hozta az általunk vizsgált térségben is.⁴⁰

A gazdasági és társadalmi mutatói alapján a válságövezetek gazdasági depresszió sújtotta belső perifériái közé sorolható Marcali kistérség egyetlen, a környezetének dinamizálásához gyenge városi központtal rendelkezik (Bihari–Kovács 2004[4]: 20). A közlekedési lehetőségek beszűkülésével és költségeinek emelkedésével a marcali és más városi munkahelyek, ám sok esetben még a környező kistelepülések megmaradt munkahelyei is távolabb kerültek az aprófalvakban élőtől.⁴¹ Bár a mikrotérség gazdasági változásait bemutató közelképben pozitívumokról is beszámolhatunk, az alapvetően gyenge és sérülékeny helyi gazdaság nem tudta és a jövőben sem lesz képes megoldani a képzetlenek és/vagy tartósan munka nélkül lévők problémáját.

„Ha nem lesz fejlesztés, nem lesz munkahely, akkor meg nem lesz fiatal, gyerek.”

Az Industrie Elektrik Kft. volt az első a térségben megjelenő két külföldi tulajdonú cég közül, amelyik zöldmezős beruházást valósított meg. A német vállalkozó 1986-ban a balatonmáriai ÁFÉSZ vidi és somogysimonyi telephelyét vette bérbe elektronikai kábelek gyártásához. A rendszerváltás után megvásárolta a vidi telephelyet, amelyen fejlesztésekbe kezdett, majd kft.-t alapított, a térségen belül s kívül is kisebb üzemeket létesített, Marcaliban egy közel 400 főt foglalkoztató egységet hozott létre. A kábelkonfekcionálással foglalkozó német családi vállalkozás elsősorban női betanított munkaerőt igényel. A cég egyelőre a térség stabil munkáltatójának tűnik – annak ellenére, hogy 2002 óta több kisebb telephelyét bezárta –, és kevert szerkezetű termelést folytat, bizonyos munkafolyamatokat, termékek gyártását áthelyezte Ukrajnába. Viden közel 80 főt foglalkoztató üzem alakult ki a kilencvenes évek folyamán, de az itt gyártott termékek iránti kereslet megcsappanása miatt a cég 2006-ban bezárta vidi telephelyét, munkásainak zömét a marcali üzemből helyezte el.

A Medicor tapsonyi részlegét a privatizációt követő tulajdonosváltások után, 1996-ban megvette a Medicor korábbi megrendelője, és létrehozta a Hans Pausch Hungária Kft.-t. A tőkeerős, folyamatosan fejlesztő cég az eredeti profilt megőrizve továbbra is elsősorban férfi fémipari szakmunkásokra tart igényt, ezért kénytelen Nagykanizsa, Nagyatád, Marcali irányából, összesen 27 településről szállítani szakmunkásait. A körzet falvai közül természetesen a helybeliek és a szomszédos nagyszakácsiak dolgoznak ott nagyobb arányban, de Vésétől Nemesvidig néhány főt minden településről foglalkoztat a cég. A tapsonyi szövetkezet nagyszakácsi festéküzeme, a Tekla volt az egyetlen részleg, amelyet a rendszerváltás előtt kft.-vé alakítottak, és ebben a formában privatizáltak. A Tekla némi profil- és telephelybővítés után már csak megközelítőleg 30 főt foglalkoztat, ám a cégnek Marcaliban festéküzeme, festékboltja és – a profilbővítés eredményeként – malomipari részlege is van.

Böhönyén a fonoda 1992-es bezárása 230 munkahely megszűnését jelentette, ekkor már a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma is drasztikusan apadt. A kilencvenes évek első felében a központi szerepkörű Böhönyén 40 százalékos volt a munkanélküliség. 1995-ben megkezdte működését egy német tulajdonú, robbanómotorok tekerésével foglalkozó cég, a Halm Bt., a térség másik zöldmezős beruházása. A cég jelenleg megközelítőleg 150-180 embernek ad munkát, és további üzemcsarnokok építését tervezi. Kedvezőtlen munkanélküliségi

⁴⁰ 2001-re az 1990-es adatokhoz viszonyítva a foglalkoztatottak száma és aránya mindenütt visszaesett. A regisztrált munkanélküliek aránya a 18–59 éves korosztályon belül Nemesdédén és Szenyéren kiugróan magas, 24, illetve 25 százalék. E két településen él a legtöbb roma.

⁴¹ 1990-ben a (szövetkezeti) központoknak számító településeken (Böhönyén, Vésén, Tapsonyban) viszonylag alacsony volt az eljárók aránya. A foglalkoztatottak közül megközelítőleg minden negyediknek kellett Böhönyéről eljárnia (24%), Tapsonyból minden nyolcadiknak (13%), Véséről a foglalkoztatottak közel harmadának (36%). E falvakban az eljárók aránya kismértékben emelkedett 2001-re, a többi településen az általános trendeknek megfelelően csökkent vagy stagnált.

mutatóját azonban Böhönyének az öt-tíz főt foglalkoztató, elsősorban faiparra, építőiparra specializálódó helyi vállalkozói kör kialakulásával, megerősödésével sikerült lejjebb tornáznia.⁴²

A mikrokörzet más falvaiban a vállalkozói szektor gyenge, jellemzően a minden faluban fellelhető önfoglalkoztató vagy egy-két főnek munkát adó mikrovállalkozásokról (kereskedelem, helyi bolt, kocsmá stb.) beszélhetünk. Az elmúlt másfél évtized jellegzetes szereplői a térségben a létszámot hol bővítő, hol leépítő, megjelenő-eltűnő, kisebb-nagyobb varrodák is.

A mikrokörzetben az Industrie Elektrik és a Halm Bt. kivételével új, jelentősebb foglalkoztató nem jelent meg, és tartós szereplőnek is csak ez utóbbi, valamint a tapsonyi Hans Pausch számít. Az ipar központjait tekintve egyáltalán nem, szerkezetében alig változott, míg a foglalkoztatásban játszott szerepe a legtöbb településen növekedett. A tapsonyi Hans Pausch kivételével az olcsó munkaerőt kereső, betanított vagy segédmunkát igénylő cégek alkotják a körzet és lényegében a térség ipari foglalkoztatásának legjelentősebb bázisát. Időről időre felröppen valamelyik „német” kivonulásának, Ukrajnába költözésének híre, a vezetők és általában a polgármesterek a beszélgetések során ezt a tulajdonos(i) kör) magyarországi üzleti és/vagy magánjellegű beruházásaira hivatkozva mindig cáfolták. *„Meg ami itt szerintem fontos, mindig ezt szoktam mondani az embereknek, akik úgy kitalálják, hogy »na, megszűnik az üzem«, a tulajdonosnak a vadászkastélya meg a vendégháza itt van Nemesviden. Azt szoktam mondani, hogy akkor féljünk, ha abból elkezdi csomagolni.”*⁴³ Bármennyire optimisták is azonban a betelepült cégek és így a települések jövőjét illetően a vezetők, az Industrie Elektrik kivonulása Nemesvidről, majd a marcali Mustang bezárása intő példaként szolgálhat.

„A vidék ebből él, nem? Szántóföldi mezőgazdaságból, zöldség-gyümölcs termesztésből. Mert itt ipar nincsen.”

A szocialista ipartelepítés dacára a mikrokörzet úgy érkezett a rendszerváltáshoz, hogy foglalkoztatási szerkezetében a mezőgazdaság túlsúlyban volt az iparhoz képest.⁴⁴ 1990-ben a tíz település között nem volt olyan falu, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 30 százalék alatt lett volna.⁴⁵ Bár a mezőgazdaságban a tulajdoni átalakulást nem kísérte az üzemszerkezet drasztikus megváltozása, az ágazat a legnagyobb munkaerő-kibocsátóvá vált a rendszerváltást követően. Ma a térség utódszervezeteiből vagy azok romjain alakult, néhány ezer hektáron gazdálkodó új gazdasági társaságok és a melléjük felzárkózó középüzemek alkotják az agrárágazat gerincét. Ezek a társaságok művelik a földek 70-80 százalékát. A korábbi nagyüzemi struktúrában is jellemző szántóföldi növénytermesztés miatt a földek többsége (a falugazdászok szerint 70-80 százaléka) osztatlan közös tulajdonú táblákban lett nevesítve és „kimérve”. Ez az egyik oka annak, hogy kevesen fogtak bele egyéni gazdálkodásba. A nagyüzemi struktúra tovább élésének azonban egyéb okai is vannak: a lakosság előregedése és nem utolsósorban a tőkeszegénység (Lásd ehhez Laki 1997a[12], 1997b[13]; Juhász 1999[10]). A kiegészítő jövedelemért vagy nyugdíj mellett gazdálkodók száma egyre csökken, s településenként alig néhány főre tehető a 10 és 100 hektár közötti területeket főfoglalkozásként művelők száma. A területi és tulajdoni koncentráció ellenére a mezőgazdaság – és az erdőgazdaság – a mai napig sokak kiegészítő jövedelemforrását jelenti, elsősorban napszámosmunkaként. A térségben ezért a mező- és erdőgazdaság, még ha az informális, illegális gazdaság árnyékába húzódva is, továbbra is meghatározó ágazat.

Böhönyén a szövetkezeti jogutód Szabadság Rt. 2500 hektár területet használ, a hajdani közel 300 fő helyett ma alig 50 embert foglalkoztat. Műveli a tagi földeket, a környéken rengeteg földet összevásárolt magyarországi befektetők földjeit is többnyire az Rt. veszi bérbébe. Gabonanövényeket és olajos magvakat termeszt, és van egy 200 férőhelyes tehenészeti telepe. A hajdani állami gazdaság privatizációja során, 1994-ben jött létre a Fekete Sár

⁴² A Marcali kistérségben Böhönye 148 bejegyzett működő vállalkozásával a második helyen áll Marcali mögött, ahol 2002-ben 1032 működő vállalkozást tartottak nyilván.

⁴³ Á. T., Nemesvid polgármestere.

⁴⁴ A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya országosan 18, a Marcali kistérségben 30 százalék volt. Az iparban az országos 39 százalékhöz képest 27 százalékot tett ki a térségi foglalkoztatottak aránya. A terciér szektor részesedése (43%) a foglalkoztatásban megegyezett az országban és a kistérségben.

⁴⁵ Mind közül kiemelkedik Vése, ahol az aktív korúak 72 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott. Ebben az is közrejátszott, hogy Véséről legkönnyebben a böhönyei munkahelyek voltak elérhetőek (pl. a terebezdi állami gazdaság), és ezek túlnyomóan a mezőgazdasághoz kötődtek.

Rt., úgy, hogy mire a privatizáció lezajlott, a gazdaság sertéstelepe nem működött, ezért azon az új tulajdonos rögtön túladott, hogy tiszta profilú céget működtethessen. A sertéstelepet a Pápai Húskombinát előbb a Bábolna Rt.-vel közösen, majd 2001 óta Pápa Pig néven önállóan működteti, eredményesen, kiváló fajlagos mutatókkal. A Fekete Sár kizárólag növénytermesztéssel foglalkozik, gabonánövényeket és olajos magvakat termeszt, ehhez kialakította szárító- és tárolókapacitásait is. Ma 3000 hektáron gazdálkodik, ebből 2500-at az államtól, 500 hektárt a dolgozók és üzlettársak tulajdonaként bérel. 40-50 főt foglalkoztat, a sertéstelepen további 60-70 fő dolgozik.

A tapsonyi székhelyű Rákóczi Mgtsz gazdálkodását kevesebb dolgozóval és földterülettel, Tanaszek Kft. néven folytatta.⁴⁶ A cég szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozik, de van egy nagy sertéstelepük 400-450 kocával, ami évi ötezres hizókibocsátást tesz lehetővé. Rendelkeznek szárítóval, takarmánykeverővel, uniós normáknak megfelelően építettek maguknak egy vágóhidat, húsboltjuk nyílt Marcaliban, valamint húsfeldolgozót is terveztek. A cég feldolgozó- és tárolókapacitásait a mikrokörzeten kívül, Marcaliban alakította ki, tovább rontva a foglalkoztatási helyzetet.

A vései téesz története leginkább a meglévő, de kihasználatlan erőforrásokról szól. A szövetkezet romjain alakult kft. elsősorban a tulajdonába került épületet hasznosítja,⁴⁷ s bár egy ideig folytatott szántóföldi növénytermesztést, ma már nem jelentős szereplője a térség agrárgazdaságának, a néhány újonnan induló kisebb gazdaság is csak a gazdák családi megélhetését biztosítja. A szövetkezet fő profiljának számító gyümölcstermesztés nagyüzemi formában részben megmaradt, egy böhöneyi vállalkozó kezében összpontosul, aki az elhanyagolt gyümölcsösök felújításán, új, korszerű ültetvények telepítésén fáradozik.⁴⁸ Ez a vállalkozás kezdetben folytatta a léalma felvásárlását, majd jelentős hitellel saját feldolgozót épített ki, és áttért a natúr gyümölcsle előállítására, ezért már csak saját, az agrár-környezetgazdálkodási program előírásai szerint művelt gyümölcsösének termését dolgozza fel.

Nemesdédén, Varáslón főként 5–100 hektár szántót művelő kisgazdákat találni, az állattartást mindenki feladta. E településkör egyetlen jelentős szereplője egy magyar tulajdonú családi vállalkozás, amely több mint 300 hektáron gazdálkodik, és a területek nagy részén erdőgazdálkodással foglalkozik.

Nemesviden egy osztrák érdekeltségű kft. és a valamikori szövetkezetből létrejött magyar vállalkozás működik. Egyenként mintegy 800 hektáron gazdálkodnak, szántóföldi növénytermesztést végeznek, szárító- és tárolókapacitással is rendelkeznek. A hajdan marhatartásáról híres településen ma egy kaposvári székhelyű cég hízómarhatelepe üzemel.

A Tapsony, Nemeskisfalud, Szenyér, Nagyszakácsi települési körben a Tanaszek Kft. mellé felzárkóztak középzemek. A szövetkezet 3500 hektár szántójából a kilencvenes évek derekától kezdődően kb. 1700 hektárt „vitték el” – az egykori téeszelnök, az új kft. tulajdonosának szóhasználatával. A földek tulajdon- vagy bérleti jogát megszerző és csak „külföldieknek” nevezett új szereplők között találni német, osztrák állampolgárt, Erdélyből át-, Svédországból hazatelepült magyart, de helybélit is. Az egykori elnök szerint a „külföldiek” legnagyobb bűne, hogy a legjobb földeket vitték el, a kft.-nek a vizenyős, mély fekvésű területeket hagyták meg bérletre, nemegyszer ezért fordulhatott elő, hogy a Tanaszek Kft. augusztusban is aratott. A kiterjedt kapcsolati hálójával rendelkező, azt jól hasznosító egykori szövetkezeti dolgozó története, aki a földkijelölő bizottságban betöltött szerepe után maga

⁴⁶ Neve a négy, hajdan szövetkezet és tanács szempontjából is összetartozó falu nevéből származik: Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskisfalud.

⁴⁷ A hajdani ifjúsági tábortól van szó. A korábbi téeszépületeket a felszámolás során értékesítették. Néhány istállót egy Kaposfőről érkezett vállalkozó szerzett meg, aki évi 18 ezer pulykát nevel, a központi épületeket a gyümölcstermesztéssel és -feldolgozással foglalkozó vállalkozó hasznosítja.

⁴⁸ A vései szövetkezet tönkremenetelének legérzékenyebb példájaként mindenki annak a közel 60 hektár meggyes-szilvának a sorsát említi, amelyet részaránytulajdonokkal többnyire a korábbi bérművelést végző használatosok privatizáltak. Az ültetvény összesen több mint 100 tulajdonos kezére került. A rendszerváltás tájkán a gyümölcsöszt a jövedelmezőség visszaesése és az összeomló értékesítési csatornák miatt a régi-új tulajdonosok egyre inkább elhanyagolták, tulajdonosi koncentráció az alacsony jövedelmezőség miatt el sem kezdődött, inkább egyre többen hagytak fel a műveléssel. A Fekete Sár a kilencvenes évek végén érdeklődött az ültetvény iránt, de az elaprózódó tulajdonszerkezet miatt hamar felhagyott a befektetési tervével. 2007 tavaszára egy befektető tíz-egynéhány hektárnyi területet sikeresen összevásárolt a hajdani gyümölcsöséből, és azonnal megkezdte az elhanyagolt gyümölcsfák kivágását. A térségben élők tudni vélik, hogy a befektetés a majdani M9-es nyomvonalával áll összefüggésben.

is gazdálkodni kezd, nem tűnik egyedi esetnek.⁴⁹ E szereplő társtulajdonossá vált egy német agrárvállalkozó cégében a kilencvenes évek elején, majd 2004-ben a vállalkozás kettészakadt a bérleten, tulajdonon osztozó, egyenként 500-600 hektár nagyságú területet használó cégekre. E két kft. és egy családi gazdaság jelenti ma a Tanaszek legnagyobb konkurenciáját a földbérleti piacon, a négy falu határában gyakorlatilag e négy szereplő versenyez a bérbeadókért. Ez a vetélkedés egyedi, sőt akár meglepőnek is mondható, hiszen sem a tíz faluban, sem a kistérségben nincs különösebben éles harc a viszonylag gyenge minőségű szántóföld bérleti piacán. Amely ugyancsak stabil, hiszen a bérbeadók 80 százaléka ma is ugyanannak adja bérbe földjét, mint tíz évvel ezelőtt.⁵⁰ Az utóbb említett négy település határában gazdálkodó nagyobb szereplők ugyanakkor időről időre különböző gazdasági és gazdaságon kívüli ösztönzőket alkalmaznak a bérbeadók megtartásáért vagy elhódításáért. Ezek közül legfontosabb a mélyen a piaci ár alatt végzett gépi munka. A szívességek, figyelmességek másik terepe a személyesen kifizetett bérleti díj és mellé a rendszeres „természetbeni juttatás”, az ajándék, amelynek tartalma vállalkozónként változik. „*Tehát amikor a bérleti díjat kifizetjük, mivel mindenki 78 éves, és számláról még nem is hallott, hogy oda utalnánk, és el kell menni minden házhoz, és le kell ülni. [...] Minden nénike elsírja a bánatát, mindenhová kell vinni kettő lisztet meg egy olajat, mert ez ott az előírás, az ajándék, és akkor a bérleti díjat.*”⁵¹

Ezekből az ösztönzőkből kutatásunk kezdetén arra következtettünk, hogy ebben a települési körben az erőviszonyok átrendeződhetnek, a szereplők köre, a struktúra nem végleges. Sejtésünk beigazolódott, hiszen 2006-ban a Tanaszek Kft. többségi tulajdonát a Fekete Sár Rt. szerezte meg, nem titkoltan azért, hogy a cég bérleményeit megszerezze a „német” vállalkozó elől. A kft. igazgatása, telephelye ezzel átkerült Böhönye Terebezdpusztára.

Szenyér és Nemeskisfalud határában található a mikrokörzet másik jelentős gyümölcsös vállalkozásának korszerű hűtőháza, valamint 15 hektár meggy-, 20-25 hektár körte-, 4-5 hektár eperültetvénye. Mindegyik új telepítés, öntözőberendezésekkel, fűrt kutakkal. A vállalkozó felesége vezeti Csurgótól Böhönyéig a környék legtöbb gyümölcsstermelőjét összefogó TЭСZ-t. 1995-ben gyümölcsfelvásárlással indult a böhönyei családi vállalkozás gyümölcsstermelő és -értékesítő része, az integrációt leginkább a málnafelvásárlásban sikerült kialakítaniuk, de a vezető 2005-ben már a málnatermesztés térségi végnapjairól beszélt. „*Egyszerűen nincsenek termelők már. Mindenki belefáradt, megkeseredett, abbahagyják a termelést. Egyáltalán nincs igénye az embereknek arra, hogy málnát ültessenek, termesszenek. És a piacon nem is lehet szóránymálnával megjeleni. Ki biztosítja azt, hogy az X. Mari olyan agrár-környezetvédelmi programnak megfelelő növényvédő szerrel permetez? Senki. Hát most én 550 ember málnáját nem vizsgálatom be szermaradványra, hogy én a piacon helytálljak. A piaci követelményeknek ezek a házi kerti ültetvények egyáltalán nem felelnek meg. [...] Lefutott modell. Amikor megérte tíz éve, akkor csináltuk, nem éri meg, nem csináljuk, tovább kell lépni, kész.*”⁵²

A térségben hajdan jelentős hagyományokkal bíró gyümölcsstermesztés kiveszőben van, ahogy a zöldségstermesztés is eltűnt. Az okok hasonlóak. A jövedelemkiegészítést célzó kerti ültetvények művelésének végnapjait itt is – mint ahogy másutt is az országban – a megváltozott piaci körülmények idézték elő. A folyamatosan emelkedő költségek és stagnáló átvételi árak a jövedelmezőség visszaesését okozták, miközben megjelent az olcsó importgyümölcs. Mind többen hagytak fel a termeléssel, s ezt a folyamatot csak felerősítette a lakosság előregedése. A gyorsuló életmódváltás sem kedvezett a munkaintenzív kertészeti kultúrák, mint például a málna és általában a boglyós gyümölcsök fennmaradásának, mert érési időszakban a termelő „*nem megy sehová, és rabja a málnának, mert naponta kell szedni*”. Az uniós csatlakozással életbe lépő szigorú élelmiszer-biztonsági előírások pedig csak drágították és bonyolultabbá tették a termelést. Mindehhez hozzájárul az általános tökeszegénység. Az említett két vállalkozón kívül senki nem fektetett tőkét gyümölcsstermelő vállalkozás kiépítésébe⁵³ vagy akár csak meglévő állományának korszerűsítésébe. Az a néhány termelő, aki ma még jövedelemkiegészítésként foglalkozik gyümölcsstermesztéssel, a hajdani szövetkezeti ültetvények maradékát vagy saját ház körüli, zártkerti gyümölcsösét műveli, e kisgazdaságok árualapja pedig nem versenyképes. Jellemző, hogy a vései körzetben termelt almát szinte kivétel nélkül léalmának adják el.

⁴⁹ Sokfelé hallani olyan történeteket, amelyek lényege, hogy a földkijelölő bizottság prominens tagja vagy akár elnöke, amikor a nevesített tulajdont el kellett helyezni táblákban, a jó vagy előnyös fekvésű táblákba a maga embereit, azokat igyekezett elhelyezni, akikkel előre, zsebszerződésekkel már lekötötte a későbbi bérletet, vagy előkészítette az adásvételt.

⁵⁰ „Nagy béke van itt, igen, nyomott árak és béke” – mondja a Fekete Sár Rt. vezetője, M. Gy.

⁵¹ K. M., a Traub Kft. ügyintézője, Tapsony.

⁵² M. J.-né mezőgazdasági vállalkozó, Böhönye.

⁵³ Tőkéjét mindkét vállalkozó saját faipari vállalkozásából szerezte, s forgatta be a mezőgazdaságba.

Sokan vélik úgy a térségben, hogy a gyümölcsstermesztést a helyi feldolgozás menthetné meg. Nemesdédén viszonylag sok termelő működik, itt az önkormányzat ingatlant is felajánlana egy kisebb aszaló, pálinkafőző, esetleg lekvárkészítő vállalkozásnak. Az önkormányzat nem tud pályázni, tőkeerős vállalkozót pedig mindeddig nem találtak. Az előregedett, korszerűtlen fajta-összetételű ültetvények talán megtermelhetik az alapanyagot egy feldolgozóhoz, de az ellenőrzött termelési körülmények megdrágítanák a termelést, a szigorú élelmiszerbiztonsági előírások miatt pedig a feldolgozó is költséges beruházás lenne. Talán nem véletlen, hogy egy hanyatló gyümölcskultúrájú térségben senki nem mer egy ilyen fejlesztésbe belevágni.

Ma a szántóföldi növénytermesztés jelenti a térségben a legfontosabb mezőgazdasági tevékenységet, ám ennek munkaerő-szükséglete kicsi. A továbbra is jelentős kézi munkát igénylő gyümölcsstermesztés igaz, csak szezonálisan, de jelentős foglalkoztatási kapacitásokat tudna lekötni. Jelenleg azonban e néhány gyümölcsstermelő vállalkozásnak is problémát okoz a munkás kezek biztosítása, az említett böhöneyi vállalkozás nagyjából állandó napszámosbrigádjaiban tapsonyiak és mesztegnyőiek dolgoznak. A gyümölcsstermesztés már a családi munkaerőt meghaladó méretekben is magas élőköltséggel jár, a napszámosok alkalmazásának bonyolult szabályai és az ezzel járó sok bürokrácia ráadásul meg is keseríti a termelők életét. Az alkalmi munkavállalás szabályai egyáltalán nem kedveznek a mezőgazdasági termelőknek. Egyszerre öt napnál hosszabb időre nem alkalmazhatják a napszámosokat, ez szedési időszakban komoly problémákat jelent.

„Na, most egy számócának nem mondhatjuk, hogy »gyerekek, a kiskönyveseknek [alkalmi munkavállalói könny] lejárt a foglalkoztatási időpontja, most három napig ne pirosodjatok, mert most nem jöhetnek hivatalosan«... Ez nem gombgyár, nem?”⁵⁴

A gyümölcsstermesztés mellett az erdőgazdálkodás különböző munkafázisai igényelnek jelentős mennyiségű kézi munkát, az állami erdészet és az erdőművelő vállalkozások az időszakos foglalkoztatás fontos szereplői. A Marcali kistérség területén cirka 22 ezer hektárt borít erdő, ennek fele a SEFAG állami erdészet fennhatósága alá tartozik,⁵⁵ a magánerdők többsége erdőbirtokossági társulásba szerveződött. Az egyik összefüggő erdősáv a Boronka vízgyűjtőjét fogja körbe, idetartoznak Szenyér és Böhönye erdői. A másik nagyobb kiterjedésű erdőterület Vése, Nemesdéd, Varászló, Nemesvid⁵⁶ határában húzódik. Ritkításra, gyérítésre, fakitermelésre általában hat-nyolc fős férfibrigádok szakosodtak, sok köztük a böhöneyi vállalkozás. A csemetegondozás női munka, de e területen szakosodott vállalkozás nem jelenik meg.

A jövedelemkiegészítő mezőgazdasági tevékenység jellemző, máig tovább élő ága a facsemete-nevelés az erdőgazdaságok számára, de ugyanilyen jól jövedelmez a karácsonyfa nevelése is. Ezek kis területigényű, viszonylag kevés tőkeráfordítást igénylő, de jól jövedelmező, munkaintenzív tevékenységek.

Az erdőgazdálkodás a sok helyen kifejezetten gyenge minőségű termőterületeken a jelenleginél nagyobb szerepet kaphat. Az elmúlt évtized támogatáspolitikája kifejezetten kedvezett a magángazdák erdőtelepítéseinek, több gazdálkodó, vállalkozó bele is fogott a telepítésbe. A természetvédők ugyanakkor a túlzottan nagymértékű erdősítéstől féltik a vizenyős rétek, vizes élőhelyek állat- és növényvilágát. Másfelől a térségben jelen lévő nemzeti parkok szakhatóságként beleszólhatnak a telepítési tervek fajtaösszetételébe, és nem is kedveznek a térségben fajtaidegen, viszont gyorsabb megtérülést hozó és ellenállóbb akác telepítésének.⁵⁷

Többen vélik úgy, hogy a mezőgazdaság, az erdőgazdálkodás foglalkoztatási és/vagy jövedelemkiegészítő megoldást kínálhatna a térségben élők számára. Ám az üzemszerkezeti hagyományok és a termelési struktúra

⁵⁴ M. J.-né mezőgazdasági vállalkozó, Böhönye.

⁵⁵ A SEFAG maga is alvállalkozóknak adja ki a különböző erdészeti munkákat, a cég marcali kirendeltségének alig több mint tíz állandó dolgozója van.

⁵⁶ A vései szövetkezet a maga idejében jelentős területeket erdősített be, elsősorban Nemesdéd határában. Ott ma közel 1000 hektár magánerdő található.

⁵⁷ A Marcali erdőkerületben a leggyakoribb a kocsányos és kocsánytalan tölgy (kb. 30%), ezt követi a csertölgy, az akác és a fenyő. Kisebb mennyiségben éger, kőris, juhar, szil, nyár, nyír található még a területen. Az akácot és bizonyos fenyőfajtákat kivéve ezek a fajok őshonosak a térségben. A nemzeti parkok az erdőművelés technológiájába is beleszólhatnak, fő szempontjuk a természetes művelésmódra és a környezet minél kisebb mértékű terhelésére való ösztönzés. „Például mi szeretnénk védekezni a cserebogárpajor ellen, mert az nekünk egy hihetetlen nagy ellenségünk. A cserebogárpajor, ő azt mondja, hogy tartsunk vakondokat, mondjuk például, majd az kiszedi.” (B. I., a SEFAG Erdészeti és Faipari Zrt. Marcali Erdészet igazgatója.)

fennmaradása, a gyümölcskultúra hanyatlása, a feldolgozó-kapacitások hiánya egyaránt a mező- és erdőgazdaság adottságainak alacsony szintű kihasználását eredményezik. Radikálisabb vélemények szerint a mezőgazdaság nem jelenthet alternatívát a térség problémáinak megoldására. *„Azt nem kell várni, hogy a mezőgazdaság húzza ki a vidéket itt a szarból, vagy a vidéki népességet, mert ez nem fog működni. Ez hülyeség.”*⁵⁸ Akik így gondolkodnak, azok jellemzően a munkahelyteremtés és az állami beavatkozás szükségessége mellett érvelnek.

Stratégiák a válságkezelésre

A helyi gazdaság nem képes megoldani a munkanélküliség és a szegénység problémáját, nem tudja felszívni a képtelen munkanélküliek tömegét.

2001-ben a tíz település közül Böhönyén, Nemesviden, Somogysimonyiban, Tapsonyban, Varáslón és Vésén nagyjából minden második háztartásra jutott foglalkoztatott, Szenyérben, Nemesdédén, Nagyszakácsiban minden harmadikra, a jószereivel csak idősek lakta Nemeskisfaludon viszont minden negyedikre. A térségben élők jelentős része munkanélküli-járadékból vagy szociális segélyből, illetve nyugdíjból él, de a foglalkoztatottak havi jövedelme is mindössze a fele-kétharmada az országos átlagnak. A tartósan fennálló munkanélküliség, szegénység és képzetlenség, illetve az elöregedés erodálta a helyi közösségeket. A társadalmi erózió egyének és közösségek szintjén egyaránt megfigyelhető, leküzdéséhez pedig nemigen akad eszköz és ember.

„Ez a munkanélküliség leépíti az embereket.”

A nagyfokú szegénység egyik jele a mind gyakoribbá váló falopás, vadorzás, orvhalászat.⁵⁹ Az erdészeti és vadászati szakhatóságok szerint az esetek többsége a megélhetési bűnözés kategóriájába tartozik, ám megjelentek az illegális tevékenységekre szakosodott csoportok is, jóval nagyobb károkat okozva. A falopás és a vadorzás a varáslói, dédi és a Szenyér környéki erdőkben fordul elő. A munkanélküliség magas aránya mellett⁶⁰ ezekben a falvakban a roma népesség koncentráltabban van jelen, körükben a munkanélküliség ráadásul jóval nagyobb arányú, mint a nem romák között. A vadorzás hagyományos technikáival, hurokkal, csapdával dolgozókat könnyen azonosítják a romákkal, a „cigány hurkozó” mint a szakhatóságok által használt „szaknyelvi terminus” is ezt mutatja, ám valójában itt a szegénységi kultúra egy tradicionális elemének tovább élésével találkozunk, ami nemcsak romákra jellemző. A nincstelenség és a természeti erőforrások gazdagsága kézenfekvővé tenné a különféle erdei javak gyűjtögetésének tradícióját, a térségben azonban csak a „zöldezést” – a fenyőágak összegyűjtését és eladását⁶¹ – említették, amelyet jellegzetesen a romák tevékenységének tartanak. És amíg a vadorzás többnyire egyéni tevékenység, a falopás és a zöldezés már kisebb csoportok együttműködését igényli.

Az erdőgazdaságok vagy a vadásztársaságok számára nem is a tüzelőnek szánt fa ellopása vagy a „rapsicolás”, azaz a vadorzás hagyományos technikáival elkövetett esetei jelentik az igazi gondot, ezek mértéke a kártételben elhanyagolható. A természeti erőforrások jogosulatlan használatának szervezettebb, esetenként már a bűnelkövetés kategóriájába tartozó esetei jelentősen károsítják a köz- és a magánvagyon egyaránt. Ezek ellen az állandó rendőri jelenlét hiánya – Vése, Déd, Varásló, Somogysimonyi és Nemesvid térségében nincs körzeti megbízott, Böhönyéről jár ki a rendőrség –, a törvények kikerülhetősége miatt az erdészeti és vadászati hatóságok gyakorlatilag alig tudnak tenni valamit. A helybéliek esetei az önkormányzatok számára is súlyos dilemmát okoznak. Erről számolt be Varásló polgármestere. *„Én hivatalosan adtam nekik erről szállítólevelet, ezzel visszaéltek, olyan fát is loptak máshonnan, ami nem tőlem [a polgármester saját erdejéből] származik. Erre rájöttek, és engem odavittek igazoltatni a rendőrök, én mondtam, hogy ez a fa nem tőlem származik. A papír nem erre a fára vonatkozik. Akkor jöttek hozzám, hogy »Gy. bácsi, hogy a rendőrség elnéző lenne, adna nekem erről a fáról is papírt, mert fel vagyok függesztve«. Ilyenkor az ember mit csinál? Ott vannak azok a szerencsétlen gyerekek, dédiék, majd megy az önkormányzathoz segélyért, a férj a börtönben, ez a 22-es csapdája. Majd a bíró*

⁵⁸ M. Gy., a Fekete Sár Rt. vezetője.

⁵⁹ Orvhalászatra a térségben egyedül az állami halgazdaság varáslói tavainál lenne lehetőség, de nem elsősorban itt fordulnak elő az esetek, inkább a környék távolabbi halastavaihoz járnak el a helybéliek (is).

⁶⁰ 2002-ben Szenyérben a regisztrált munkanélküliek aránya 25 százalék, Nemesdédén 24 százalék, Varáslón 15 százalék volt.

⁶¹ Keresletet erre a virágboltok, koszorúköttők támasztanak.

is felteszi a kérdést, hogy hajlandó vagyok-e papírt adni. Ha ezzel az ügy lezárul, akkor hajlandó, nem célokom, hogy börtönbe kerüljön.” Az önkormányzatok eltérő módon kezelik a problémákat, Varászlón például a kisebb szabálysértéseket ledolgozhatják közmunkán.

„Aztán jöttem hozzám, hogy segítsék. Nemesdédiek voltak. Megszokott dolog nálunk, hogy büntetett, főleg romák, ledolgozhatják a faluban, közérdekű munkában. Nemesdédén nem járulnak hozzá, én föl vállaltam.” Nemesdédén viszont ezt a megoldást haszontalannak tartják, a polgármester asszony szerint „nálunk nincs közmunkamegváltás ötezer forintért, mert nekem nem fogja itt támasztani a lapátot hat órán át”.

„Az a klasszikus értelmiség nincs.”

A helyi közösségek leépülésének egyik oka, hogy a korábbi elvándorlás és az alapellátások múltbeli körzetesítésének együttes következményeként hiányzik e falvakból a helyben élő és dolgozó értelmiség. Ennek egyik jele a közösségi önszerveződés igényének és képességének alacsony foka, ami a civil szerveződések gyengeségében is megmutatkozik. Mindenütt működik néhány szervezet, többnyire énekkarok, tánccsoportok, sportszervezetek, Böhönyén, Vésén, Viden, Nagyszakácsiban helyi faluszépítő, falufejlesztő társaságok is segítik az önkormányzatok munkáját. Vésén és Böhönyén újabban a fiatalok önszerveződése indult be, ők közös települési programokat is terveznek. Hiányzik ugyanakkor a falvak problémáira megoldást kereső, fejlesztő szervezet, amely mozgósítja és helyben tartja a humánkapacitásokat, valamint pályázati munkájával jelentős többletforrásokat vonz a térségbe.

Az egyetlen látható, megyei hatókörű, a hálózatosodás komoly jeleit mutató szervezet a Somogyért Egyesület, amely 1994-ben alakult, nem titkolt politikai szándékkal. „Ez elsősorban a megyeiekért indult, hogy azok a helyi, meghatározó politikai szereplők – értem ezalatt: polgármesterek –, akik nem tagjai vagy nem kötődnek politikai párthoz [...], azoknak lehetőséget biztosítsunk megyei közgyűlési tagságra anélkül, hogy párthoz elkötelezzék magukat. Maradhassanak pártoktól függetlenek, és közben pedig ne szoruljanak ki a megyei politikai közéletből. Ez volt az egyik fontos cél.”⁶² A tagok, pártoló tagok és szimpatizánsok rendszerében működő egyesület testvérszervezetek hálózatán keresztül valósította meg a területi lefedettséget. A helyi kezdeményezők, lokálpatrióta civilszervezetek lazán, önálló jogi személyként kapcsolódnak az egyesülethez, a helyi szervezet nevébe bekerül a „Somogyért” elnevezés.⁶³

Az egyesület elnöke szerint szervezetüknek nemcsak a megyei közgyűlési tagság megszerzése volt a célja. Igyekeznek forrásokat szerezni a megye számára, és azokat a közelebről nem definiált „rászorulóknak” eljuttatni, de más karitatív, közéleti és kulturális tevékenységet is folytatnak.⁶⁴

Az egyesület talán legfontosabb programja az 1999-ben elindított „Különleges asztali örömök Somogyban”, amely 2006-ban már 36 helyszínen kínált késő tavasztól az év végéig változatos gasztronómiai programokat. A szervezést átvette a megyei önkormányzat, illetve az egyes településeken működő testvérszervezetek. Az évek folyamán egyre több település csatlakozott a 2004-ben Az év turisztikai rendezvénye díjjal kitüntetett programsorozathoz, annál is inkább, mert a megyei önkormányzattal kötött kétoldalú megállapodások értelmében a megye átvállalta a rendezvények marketing- és PR-tevékenységét.⁶⁵ Az általunk vizsgált települési körből Nemesvid, Nagyszakácsi, Nemesdéd kapcsolódik az asztali örömhöz.

Az egyesület talán nem véletlenül adta át szellemi termékét a megyei önkormányzatnak (amikor ez történt, a „Somogyért” elnöke egyben a megyei közgyűlés elnöke volt), hiszen 2006-ban a szervezet jelöltje már országgyűlési képviselő-választáson is megmérettette magát, sikeresen. Az alapszabály 2006. évi átalakítása,

⁶² Gy. I., a Somogyért Egyesület elnöke.

⁶³ 2006-os közgyűlési adataik szerint taglétszámuk 2061 fő, regisztrált pártoló tagjuk 1640 fő, 231 településen van legalább három tagjuk és/vagy pártolójuk, 103 településen működik testvérszervezetük. (Forrás: Somogyért Egyesület Hírlevél, 2006. Kaposvár: Somogyért Egyesület.)

⁶⁴ Például véradásokat szerveznek, sporteseményeket rendeznek, parlagfű-mentesítési akciókban vesznek részt, közéleti találkozókát szerveznek a kistelepülésen élőknek, támogatják a helyi fiatalok továbbtanulását.

⁶⁵ 2006-ban a megyei közgyűlés összetétele és az elnök személye is megváltozott. 2007 tavaszán egyre gyakrabban lehetett hallani, hogy a rendezvények megyei finanszírozása megváltozik, csökken.

amelynek értelmében a háromfős alelnökséget hatfősre bővítik, mégpedig úgy, hogy Somogy megye mind a hat választókerületét egy-egy alelnök képviseli, a magát ma is civil egyesületként meghatározó szervezet erősödő (nagy/párt)politikai szerepvállalásáról tanúskodik.

Valódi és térségi hatókörű civil szerveződés a Somogyi Munkanélküliekért Alapítvány, amelynek helyét a térségben átvette a Szövetség a Polgárokért Alapítvány. Mindkét szervezet célja a munkanélküliség csökkentése, különböző hazai és uniós forrásokból támogatott projektjeik keretében mentális gondozással, segítséssel, képzési és átképzési programokkal, munkaerő-közvetítéssel foglalkoznak. A szövetség legutóbbi, a mikrotérséget érintő projektjének köszönhetően sikerült a térség csücskéből, Véséről, Nemesdétről, Varáslóról, valamint Nemesvidről húsz embert elhelyezniük a marcali Ziehl-Abeggnél, és ehhez megszervezték a cég által biztosított, a falvak által fenntartott munkásjáratot.

„Minden település keres magának kitörési pontokat, hogy valahol jegyezzék a falunak a nevét.”

A helyi önkormányzatok a túlélés érdekében különféle stratégiákat alakítottak ki a gazdasági és társadalmi erózió lassítására, megállítására, megfordítására.

Az évtizedek óta elmaradt infrastrukturális hiányok pótlását a kilencvenes évek terület- és településfejlesztési támogatásai tették lehetővé a kistelepülések számára. Él is ezzel minden önkormányzat: vezetékcsatlakozást, vezetékes telefont, gázt vezettek be, Böhönyén elkészült a csatorna is. A többi község túl kicsi ahhoz, hogy önállóan pályázhasson ilyen nagyságrendű beruházásra, ezért az együttműködés lehetőségét keresik, vagy egyedi megoldásokban gondolkodnak. A többségében már sokadik ciklusukat töltő polgármesterek szempontjából a csatorna kérdésének megoldása „községpolitikai”, illetve „lelkiismereti” kérdéssé vált.

Böhönyén az infrastruktúra fejlesztése már-már az anyagi teljesítőképesség határát meghaladó mértékű ráfordítást kívánt a lakosságtól, de az 1990–2006 között tisztségét folyamatosan betöltő polgármester az infrastruktúra-fejlesztéseknek köszönhetően a községben megjelenő munkáltatókban bízott: „*Kegyetlen tempót diktáltak Böhönyén, míg másutt azt mondták, munkahelyet teremtsen az állam, nem az önkormányzat feladata. Keményen sarcoltuk a lakosságot, infrastruktúráért. [...] Nem vagyok egy emberbarát polgármester, mert rengeteget kifizettettem velük. Szigorúak voltunk, de a falu azért megmaradt.*”⁶⁶ Böhönye mindig is meglévő vonzáskörzet-központi szerepét szerette volna a városi címre váltani, „*a mikrokörzeti funkcióhoz a rangot is elnyerni*”. A rendszerváltás óta véghezvitt „*erőn felüli fejlesztés*” a remélt munkahelyek megjelenése mellett a (kis)városias szolgáltatási és ellátási színvonal elérését is célozta. Kiepült a vásártér, lett ravatalozó, rendőrőrs, tornaterem épült, felújították és bővítették az iskolaépületet, bérlakásokat építettek, könyvtárat újítottak fel és kerékpárutat létesítettek; másfél évtized alatt közel egymilliárdot költöttek fejlesztésre. A városi rangot mégsem sikerült megszerezniük, mert kimaradt a nagyközségi cím megszerzésének lépcsőfoka, és a hatályos törvények szerint községet nem lehet várossá nyilvánítani. Hiába lobbizott a megye összes országgyűlési képviselője e törvény módosításának érdekében, a javaslatot az Országgyűlés elvetette.

Az infrastrukturális beruházások mellett minden falu igyekszik erejéhez mérten csinosítani a lakókörnyezetet, épületeket, műemlékeket újítanak fel, utat, járdát építenek, temetőt, ravatalozót hoznak rendbe, kialakítják a főteret, de legfőképpen valamilyen, a fennmaradást biztosító tevékenységet, beruházást szeretnének kitalálni vagy a községbe csábítani, amely egyúttal arculatot is adhat a településnek.

Több faluban is megjelenik az elképzelés idősek bentlakásos otthonának kialakításáról. Az önkormányzatok maguk nem képesek ilyen nagyságrendű beruházásra, de támogatják/támogatnák az ilyen kezdeményezéseket. Vésén az utolsó téveselnök hozott létre egy alapítványt, amely időstothont működtet. A 42 férőhelyes otthon 2004-ben a hajdani ifjúsági tábor épületében alakították ki, amelyet korábban, a délszláv háború idején és még utána is egy ideig menekülttáboroként hasznosítottak. A tizenkét, döntően vései dolgozót foglalkoztató intézmény egész Dél-Dunántúl területéről fogad bentlakókat, helybéliek közül ketten-hárman költöztek be.

⁶⁶ M. J., Böhönye polgármestere 1990 és 2006 között.

Nemeskisfaludon 2004-ben fogalmazódott meg az ötlet, a polgármester a gadányi idősek otthonát működtető alapítvány képviselőivel kezdett tárgyalásokba, akik hamarosan telket vásároltak a falu területén, és megkezdték az építkezést. A polgármester felismerte, hogy a 64 lelket számláló törpefalunak az otthon a megmaradás esélyét jelentheti. *„A település lélekszáma külön költségek nélkül jelentősen növekszik. Személyi normatíván automatikusan többet kap a falu, egymillió forinttal több normatív támogatásban részesül a falu, közben az otthonban élőkre nincs gondja, nem jönnek segélyért, ilyesmi...”* A 36 férőhelyes intézmény 12-15 főnek ad munkát, tervezik jövőbeni fejlesztését is. Az idősek otthonának falufejlesztő hatásait másutt is felismerték, ám igazán komoly változást eddig csak Nemeskisfalud életében jelentett. A növekvő normatíva és a munkahelyek mellett a falunak további előnyöket jelent az intézmény léte. Nemcsak azért, mert felvállalták a szociális étkeztetést, hanem mert a polgármester szerint jelenlétük magasabb presztízst és jobb alkupozíciókat biztosít a település számára.

„Nem egy hatvanfős faluról kell ma már beszélnünk, itt már egy intézmény van. [...] Mondjuk egy téli hóeltakarítás nem úgy kell, hogy a hókotró idejőjön, hogy »majd délelőtt valamikor odaér a hókotrónk, aztán kiszabadítjuk a falut«, meg a »hómarót majd délfelé tudjuk csak odaküldeni«. Na, innét kezdve ez a dolog megszűnik, itt ennek fontossága van. Mert itt reggel műszakváltás, délben ebédszállítás, a postásközlekedés, a mindenféle. Tehát úgy mondván, nem a hatvanfős településről kell ma már beszélni, vagy a százfősről, hanem egy intézménynek a működését biztosítani kell.”

Meglehetősen általános a nagy és még mindig töretlen bizalom a fesztivál- vagy rendezvényturizmus mint lehetséges gyógyír iránt. A „Különleges asztali örömök Somogyban” gasztronómiai fesztiválsorozatnak három állomása is van a mikrotérségben: Nagyszakácsiban a reneszánsz szakácsok országos hírű versenyét tartják, néhány éve Nemesviden csülök-, legújabbán Nemesdédén gyümölcsfesztivált rendeznek. Vése 2002 óta országos kovácstalálkozó helyszíne. A falvak vezetői az évente egyszer megrendezett egynapos (a nagyszakácsi rendezvény kétnapos), mára valóban országos hírűvé vált rendezvényeknek fontos szerepet tulajdonítanak: a lokális identitás erősítését, a falu ismertté válását s ezáltal felértékelődését. Ugyanakkor a megnövekvő turistaforgalom kiszolgálására a falvak kapacitásokkal szinte egyáltalán nem rendelkeznek. Bár néhányan minden településen foglalkoznak magán szállás kiadásával, a nagyobb befogadóképességű (1020 fős) kereskedelmi szálláshelyek teljesen hiányoznak. Vésén az önkormányzat tart fenn egy hat-nyolc fős vendégházat, Déden a református gyülekezet működtet egy ifjúsági szállót, illetve egy vállalkozó épített közel tíz főt elszállásolni képes modern és színvonalas vendégházat, de ezt csak a térségbe érkező vadászok veszik igénybe. Nagyszakácsiban csak magánháznál lehet elszállásolni a vendégeket, 1994 óta, amióta útjára indították a fesztivált, nem sikerült színvonalas vendéglátóegységeket és szálláshelyet kialakítani a faluban. A vendégeknek a közeli szőcsénypusztai mezőgazdasági és erdészeti középiskola kollégiuma nyújthat szállást. Nemesviden egy német vállalkozó működtet vendégházat, de csak a maga által szervezett vendéggörre. A megfelelő kapacitások annak ellenére nincsenek kiépülve, hogy Nemesvid, Vése és Nagyszakácsi rendezvényei, a közeli Mesztegnyő rétesfesztiváljával kiegészülve, már évek óta egymáshoz kapcsolódó programsorozatot alkotnak. Az önkormányzatok éppen azért találták ki, hogy néhány héten keresztül mindig legyen valahol rendezvény a szűkebb térségben, hogy így hosszabb időre itt tartsák a vendégeket.⁶⁷

A gasztronómiai rendezvénysorozatból kimaradó falvak – és maga Böhönye is – a természeti környezet szépsége, nyugalma, a vadászati lehetőségek, valamint az öko- vagy zöldturizmus páratlan kínálata miatt bíznak a turizmus fejlődést generáló hatásában.⁶⁸ Persze a szálláskínálat másutt sem megfelelő. Úgy tűnik, hogy ezen a ponton nem találkoznak az egyéni és önkormányzati stratégiák, azaz kevesen választják megélhetési forrásnak vagy

⁶⁷ Lásd ehhez Bódi Jenő és Járosi Katalin tanulmányát Nagyszakácsiról a szöveggyűjteményben.

⁶⁸ Valójában nem minden települési vezető lelkesedik a rendezvényturizmusért. Böhönye 1990 és 2006 között működő polgármestere, aki fejlesztési programját is az infrastruktúra kiépítésére, a városias szolgáltatási és életszínvonal kialakítására, valamint munkahelyek létesítésére alapozta, elfogadta a rendezvényturizmus létjogosultságát, bár maga soha nem törekedett rá. Véleménye szerint sem a jövedelmekben, sem a munkahelyekben mért haszna nem számottevő. Reális esélyt a természeti erőforrásokra alapozott turizmusban látott, ezért támogatta mindig a Boronka kistérséget mint önkormányzatok összefogását, valamint a szervezet turisztikai célkitűzéseit. „A turizmusnak szeretünk volna a Boronkát feltárni, és ezáltal vendéget hozni a térségbe. Mi önkényesen társultunk, a mesztegnyői polgármester, B. L. volt a motorja. Ő már meghalt. Fix ideám volt, hogy a balatonfenyvesi kisvasutat a Boronka kistérségen keresztül leviszük egészen a Drávaig. Elképzeltük, milyen csodálatos lenne a balatoni háttérturizmust megteremteni: amikor ilyen hideg van, dideregnek a Balatonon, beülnek a kisvasútba, és gyönyörködnek.”

akár csak kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségnek a szálláshelyadást, a vendéglátást, a turizmust. Így e probléma megoldása is többnyire az önkormányzatokra hárul. Varásló is, Nemeskisfalud is pályázatokkal próbálkozik, hogy felújíthassák elhanyagolt hajdani közösségi épületeiket, és szálláshelyet alakíthassanak ki bennük, követve Vése példáját. Tapsonyban csak magánszálláshelyek vannak, a szomszédos falvak nagy rendezvényei miatt megjelenő vendégekből profitálnak, illetve a falu elkezdte kialakítani saját programját. A 18. századi földbirtokos Nádasdy család elhíresült boszorkányüldözéseinek és boszorkánypereneinek emlékéből kiindulva a Boszorkányszombat rendezvényüket szeretnék hagyományá tenni.

A mikrokörzetben a természethez kötődő turizmus kínálatát érdemes fejleszteni, hiszen ehhez rendelkeznek adottságokkal, és országos hírű látnivalók híján, de legfőképpen a védett természeti értékek miatt, tömegturizmusban nem reménykedhetnek. A természeti értékekre alapozó turisztikai kínálat megteremtése azonban meghaladja az önkormányzatok erőforrásait, lehetőségeit. Nemesviden és Varáslón beszámoltak olyan beruházók megjelenéséről, akik ilyen jellegű fejlesztési elképzeléseikkel keresték meg az önkormányzatokat, amelyek minden esetben pozitívan, segítő szándékkal álltak a beruházási tervek mellé. A tervek azonban – különböző okokból – eddig egyik településen sem váltak valóra.⁶⁹

A külföldiek, elsősorban németek, hollandok a mikrokörzet majd minden településén megjelentek ingatlanulajdonosként. Míg az adásvétel a kilencvenes évek elején spontán módon zajlott, addig az ezredfordulóra már erre szakosodott ingatlanközvetítő cégeken keresztül bonyolódott. Somogysimonyin a községvezetés törekedett arra, hogy minél több külföldi vásároljon ingatlant a faluban, itt már-már sajátos helyi önkormányzati stratégiáról beszélhetünk. Az önkormányzatok eleinte a fennmaradás, kilábalás lehetőségét látták a legalább időszakosan helyben lakó külföldiekben, de hamar rájöttek, hogy a településnek csak „*picit jobb, mint rosszabb*” ez az érdeklődés. Előnyei az elhanyagolt ingatlanok rendbetételében, a néhány embernek kínált munkalehetőségben, a rendezett porták és falukép követendő példájában összegezhetők, ugyanakkor, ahogy az egyre kevesebb forrásból gazdálkodó önkormányzatok számára egyre fontosabb lett minden egyes forint, a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodó, a közműveket használó, ám érték nem fizető, a normatív támogatás igénylésére nem jogosító külföldiek jelenléte már nem tűnik egyértelműen kedvező fejleménynek. A legtöbb településnek azért megvan a maga „rendes” németje, aki erejéhez mérten szívesen támogatja a helyi közösséget, önkormányzatot vagy legalább közvetlen szomszédjait (Járosi 2007).

A forráshiánnyal küszködő önkormányzatok fejlesztési elképzeléseiket csak kis lépésekben tudják megvalósítani, gyakran a közös vagyon felélésével. Több településen megszokott gyakorlat, hogy a pályázati önerőt vagy a kisebb beruházás költségeit az önkormányzati tulajdonba került egykori téveszutakat szegélyező fasorok értékesítéséből fedezik – a kivágott fából sokszor a lakosságnak is marad olcsó tüzelőre. Ahogy ezt a nemesvidéki polgármester asszony értékeli: „*Ez nem kitörési pont, ez csak túlélés.*”

Önkormányzati együtt(nem)működések

A rendszerváltás után a kistelepülések életében a legjelentősebb és leginkább üdvözölt változást a települési autonómia visszaállítása jelentette. Az önálló önkormányzatokhoz rendelt feladatellátás viszont az állami és helyi források szűkössége s néha kapacitáshiány miatt már korán az intézményfenntartó és feladatellátó társulások

⁶⁹ Sajátos kínálatot jelentene a Nemesvid határába tervezett szafaripark, amely egy nagyszabású, külföldi tőkét is bevonó, komplex projektelképzelés része. (A nemesvidéi szafaripark fenntartható fejlődést és társadalmi kohéziót erősítő, a romaság integrációját segítő komplex program – más néven: Délnyugat-balatoni Zöld Híd Program.) A Nemesviden korábban beruházási szándékkal megjelent vállalkozókkal, cégekkel ellentétben a komplett vidékfejlesztési projekttervezettel előálló cég olyan ígéretesnek tűnt, hogy a folyamat a települési rendezési terv megváltoztatásáig, a parkban felépülő épületek hatósági engedélyeztetéséig jutott. Mivel a Marcali kistérség több települését is kedvezően érintené a beruházás, a kistérségi fejlesztési tervek kiemelt projektként kezelik, ám mind ez ideig hiába nyújtottak be pályázatokat, támogatáshoz nem jutottak, a beruházást forráshiány miatt nem tudták elkezdni. Varáslón három vállalkozó is megjelent, egyikük apartmanokat szándékozott építeni, hogy a faluba a Neckermann Utazási Irodán keresztül pihenni vágyó vendégeket hozzon. Számára négy hektár belterület eladását harcolta ki az önkormányzat. Egy másik vállalkozónak eladták a falu szélén álló kúriát és hozzá 3,5 hektár belterületet, hogy falusi turizmust valósítson meg a területén. Egyik terv sem valósult meg, az önkormányzat ezt úgy nyugtázza, hogy legalább a pénz jól jött annak idején a költségvetésbe. A faluszéli vízimalom és tó környékének turisztikai fejlesztését ígérte az épület új tulajdonosa az önkormányzatnak, de eddig még az épületet sem újította fel. A hajdan közösségi térként is szolgáló malomtónak és környékének a rendbetételére jelenleg az önkormányzat próbál pályázni.

felé mozdította az önkormányzatokat. A többcélú kistérségi társulások megszervezésével pedig az állam nyíltan kifejezésre juttatta, hogy a deficites intézményi struktúrák megszüntetését várja el az önkormányzatoktól.

„Mert valami buta elhintette, ha megszűnik az iskola, megszűnik a falu.”

A kilencvenes években sorra jöttek létre a körjegyzőségek. Somogysimonyi és Nemesvid, a mindig jó kapcsolatokat ápoló két falu közös hivatala alakult meg elsőként. Szenyér és Nemeskisfalud is korán belátta, hogy túlságosan kicsik önálló intézményrendszer fenntartásához, és amikor már szabadon választhattak, nem Tapsonyhoz társultak, amire a tanácsi rendszerben kényszerítették őket, hanem a közlekedési adottságoknak megfelelően elmentek Böhönyére. Tapsony és Nagyszakácsi közös jegyzői hivatala egyrészt a „szocializmus öröksége”, másrészt a két település magára is maradt, közlekedési kapcsolataik miatt sem akadt más falu, amelyikkel együttműködhetek volna. A nemesdédi körjegyzőség új fejleménynek tekinthető, hiszen a korábbi községi közös tanácsi székhely, Vése lemondott a körjegyzőségi központról, hogy a Déddel és Varászlóval közös iskoláját megtarthassa. Azonban mind a tapsonyi–nagyszakácsi, mind a dédi „*burkolt körjegyzőség, igazából körjegyzőség név alatt közös a jegyző*”, azaz egyik napon az egyik, más napokon a másik településen tart hivatalt, ahol az ügyeket, néhány alkalmazottal, önállóan viszik. Ez az állapot sokáig nem tartható fenn, a közigazgatási hivatal már jelezte a megoldás törvénytelenységét, fennáll tehát az a veszély, hogy a nem is távoli jövőben a legalább félig megőrzött hivatalokat megszüntetik. A legutóbbi találkozásunkkor a nagyszakácsi polgármester ebben a kérdésben borúlátónak, de egyben eltökéltnak is mutatkozott:

„Ez a veszély fennáll, én megmondom őszintén, abban a pillanatban, hogy ezt meglépi, abban a pillanatban befejeztem a polgármesteri pályafutásomat... Én azért, hogy a falugondokkal itt ellegyek, kaszáljuk a fűvet, és futkossunk a szomszéd községbe a saját embereim után, hogy figyeljék a pályázatot, pályázzunk, bonyolítsunk, három-négyszáz forint után futkossak Tapsonyba vagy Böhönyére, bárhová pénzért, mikor itt a pénzügyes!”⁷⁰

A jegyzőségnél is kényesebb kérdés az oktatási intézmények, elsősorban az általános iskolák megmaradása, önállóságuk megtartása vagy elvesztése. Az iskolák összevonása a múltban jórészt a szövetkezeti és tanácsi összevonások irányát követte, ami megmaradt a rendszerváltás után, az a régi-új közigazgatási körzetek mentén alakult tovább. A mikrokörzetben már csak három iskola-, illetve intézményfenntartó társulás működik. Az egyiket Nemesdéd, Vése és Varászló alkotja, sajátos konstrukcióban. Óvoda mindhárom faluban van, a szocializmusban intézmények nélkül maradt Varászlón 1996-ban hoztak létre egy kisdédóvót, amelyet azonban nagyrészt dédi gyerekekkel töltenek fel. Nemesdédén az általános iskola 2004-ig működött nyolc évfolyammal, ekkor azonban a három település saját elhatározásból intézményfenntartó társulást hozott létre, amelyhez a három óvoda és a két általános iskola tartozik, Déden csak alsó tagozattal.

A nemesvidi iskola – idejárnak a somogysimonyi gyerekek is – a 2005-ös tanév végén az egyik marcali általános iskola tagintézményévé vált. Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér és Nemeskisfalud általános iskolásai már mind Böhönyére járnak, Nagyszakácsiban működik a megyei fenntartású gyermekotthon alsó tagozatos általános iskolája, de a felsősök onnan is Böhönyére buszoznak. Böhönye iskolakörzeti szerepének kialakulása már a rendszerváltás előtt elkezdődött. Elsőként a nemeskisfaludi gyerekeket fogadták be, amikor ott 1978-ban megszűnt az alsó tagozat, majd a nyolcvanas években követték őket Szenyér felső tagozatosai, mert Böhönye nagyobb kapacitásokkal rendelkezett, mint a két község akkori körzetközpontjának, Tapsonynak akkor még teljes kihasználtsággal működő iskolája. Szenyér alsó tagozata 1996-ban szűnt meg, ekkor került az összes gyerek Böhönyére. Tapsony 2004-ben kényszerült bezárni nyolc évfolyamos iskoláját. A kilencvenes évek végén a helyi vezetés és az iskolaigazgató között kialakult konfliktust követően az iskola évekig elhúzódó, vezetőváltásokkal tarkított agóniája következett, az intézmény fokozatosan elveszítette tanulóit és pedagógusait. A korábban Nagyszakácsi felső tagozatosait, részben alsósait is befogadó iskolából így került a gyerekek többsége Böhönyére, illetve néhány alsós Nagyszakácsiba, akik pedig megtehetik, Marcaliba járatják gyerekeiket a tapsonyi iskola bezárása óta. Tapsonyban és Nagyszakácsiban megmaradt az óvoda, viszont Szenyéren és Nemeskisfaludon már az sincs.

⁷⁰ K. I., Nagyszakácsi polgármestere.

Már a többcélú társulások ösztönzéséhez kapcsolódó támogatási rendszer eredményeként fogadta be 2005-ben Böhönye a közúton ötven kilométerre (!) fekvő Somogyfajsz iskoláját is tagintézménynek. Somogyfajsznak természetes szomszédjaival, Niklával és Pusztakovácsival kellett volna iskolafenntartó társulást létrehoznia, ám a vezetők nem tudtak megegyezésre jutni a társulás mikéntjéről. Ezért az éppen 600 fős Somogyfajsz nem lépett be a társulásba, egyedül akarta működtetni nyolcosztályos iskoláját. Az iskolafenntartó társulásokat ösztönző finanszírozási rendszer miatt azonban Somogyfajsznak hamarosan befogadó intézmény után kellett néznie. *„Egy hónapja lehozza a Somogyi Néplap, hogy Somogyfajsz a marcali Mikszáth-iskolának lett a tagintézménye. Erre a pusztakovácsi polgármester megkeresi a marcalit, hogy amennyiben ezt a megállapodást nem bontják föl, Pusztakovácsi kilép a Marcali kistérségből. Ha a település kilép, felborul a kistérség. Marcali erre nem tudott mit tenni: Somogyfajszon rendkívüli testületi ülés, vagy önállóak maradtok, vagy csatlakoztok Nikla, Pusztakovácsihoz, vagy elmentek Böhönyére. Eljöttek Böhönyére. [...] Így Somogyfajsz nem 190 ezer forintot kap, hanem 360 ezer forintot, így kapja meg a plusznormatívát. Ez normális állapot?”*⁷¹

Az iskolák mindenáron való megőrzésének szándéka néha a jó kapcsolatban lévő települések között is lehet feszültség, konfliktus forrása.

*„Nemesvid Nemesdéddel majdnem úgy volt, hogy Déd elmegy Vidre. Viden kevés gyerek volt, nehéz volt a fenntartás, nem volt annyi fejkvóta. Minket is ösztönöztek, hogy csatlakozzunk Vidhez. Mi nem mentünk bele, mert korábban is idetartoztunk, és közelebb is van. Kényszerítettük egy kicsit Dédet, Vése és Varásló, hogy esetleg még ki is válunk a körjegyzőségből, ha nem így lesznek a dolgok.”*⁷² A település vezetői attól félnek, hogy az iskola megszűnése nagyon hamar maga után vonja a falu megszűnését, teljes kiürülését, ahogy erre a szocializmus iskolakörzetesítéseinek következményei intő példaként szolgálnak. Vése polgármestere azonban mintha nem osztaná ezt a vélekedést: *„Ez egy olyan hülyeség, már elnézést, hogy ha megszűnik az iskola, akkor megszűnik a falu. Miért szűnne meg? [...] Mert most mi az, ami az iskola? Ezt ki mondja? A pedagógusok! Mert ragaszkodnak a munkahelyükhöz.”* Mégis: amikor a három község viszonyában feszültség keletkezett a varáslói konyha miatt, ő volt az, aki igyekezett kihátrálni a Déd és Varásló közötti konfliktusból, mert féltette a vései iskolát. *„Ha mi most véletlenül egy dolog miatt összerúgjuk a port, akkor utána más dologban meg megisszuk a levét, mert akkor ne adj' isten, kiszállnak az oktatási társulásból, már csak bosszúból is, szóval ez olyan jó magyar szokás.”*⁷³ S bár a vései iskolára a fenntartóknak sok pénzt kell költeniük, mégis ragaszkodnak hozzá, már csak azért is, hogy ne kerüljön minden Böhönyére.

Az iskolák összevonásának, megszűnésének folyamata még bizonyosan nem zárult le, a kiegészítő normatív támogatási rendszer, a létszámelőírások alapján egyértelmű a kormányzati szándék a nagy létszámú, körzeti iskolák létrehozására és a többcélú kistérség intézményfenntartói szerepének erősítésére.

Az iskoláját 2004-ben bezárni kényszerülő tapsonyi polgármester így kommentálja a folyamatot: *„Az az egy vigasztal, hogy nem mi leszünk az utolsók, akik az iskolájukat bezárták, mert sajnós az ember mindennap ezzel szembesül. Ki kellene mondani központilag, hogy ez van, töltünk fel bizonyos iskolákat, és nem szenvednek az önkormányzatok.”*

„Én bíztam a kistérségben, de nagyot csalódtam.”

A Marcali és Környéke Területfejlesztési Önkormányzati Társulás önkéntes alapon szerveződött, zökkenőmentesen működött, nemcsak a központ, de a kistérségek véleménye szerint is. Ez készíthette a térségi vezetést arra, hogy részt vegyen a többcélú kistérségi társulások kísérleti modellprogramjában.⁷⁴

⁷¹ F. I., Tapsony polgármestere.

⁷² G. Gy., Varásló polgármestere.

⁷³ A probléma abból adódott, hogy a három településen összesen négy konyha üzemel, ebből a legnagyobb a vései idők otthonának 500 fős konyhája. Amikor 2004-ben elkezdték kialakítani az idők otthonát, Vése javasolta a három településnek, hogy közösen újítsák fel azt az egy konyhát, amely képes lenne az iskolai, óvodai és a szociális étkeztetések kiszolgálására mindhárom településen. Varásló viszont éppen akkor pályázott saját konyha kiépítésére, mert akkor pont erre volt pályázati kiírás. Ezután viszont már csak térítés ellenében hordta volna szét Déden a dédi konyha által főzött ebédet az intézményeknek, amit korábban a falubusszal szívességből elvégeztek. A konfliktus megoldása az lett, hogy Déd vásárolt egy falubuszt magának, Varásló keresi a konyha kihasználásának lehetőségeit, a vései oktatási társulás pedig megmaradt.

⁷⁴ A Marcali Többcélú Kistérségi Társulás működésének tapasztalatairól lásd Billus (2007).

A Marcali Többcélú Kistérségi Társulás modellkísérlete a társulások létjogosultságának és normatív finanszírozhatóságának bizonyítását szolgálta (Sütő–Bödöné 2004[15]: 145). A társulás legfőbb feladataként a hétvégi központi orvosi ügyelet megszervezését és a közoktatás kérdésének megoldását jelölte meg, de felvállalt térségfejlesztési, szociális ellátási, gyermek- és ifjúságvédelmi feladatokat is. Elnökének a székhelytelepülés, Marcali polgármesterét választották, a települések polgármestereiből álló Társulási Tanács héttagú elnöksége vált a legfontosabb döntéshozó testületté. A társulás legfőbb végrehajtó szerve a városi önkormányzatnál kialakított négyfős munkaszervezet. A többcélú társulás települései képviselőjének megoldására a létszámarányos szavazati elvet választották, viszont a tagok (létszámarányos!) egyharmadának ellentétes szavazata blokkoló kisebbségi véleménynek minősül, amivel egy-egy döntés megakadályozható (Sütő–Bödöné 2004[15]). Egy népesebb község, Böhönye szemszögéből ez a következőképpen néz ki: *„A garancia be van építve a kistérségi többcélú társulás alapszabályába. A kisebb településeknek is meg van hagyva a lehetőség, hogy beintsenek egyet, a nagyobbaknak is van lehetősége, meg van többségi elv is. Még nem volt olyan, hogy valaki ellene szavazott volna valaminek. Nem tudok negatív példát mondani. Olyan dolgot nem tud végigvinni a marcali polgármester, ami mindenki akarata ellen van. Nem is próbálkozott.”* Az is igaz azonban, hogy a blokkoló kisebbség elvének érvényesítésével még soha nem próbálkoztak a falvak. A létszámarányos szavazati elv a kistelepülések szemszögéből egyértelműen Marcalinak és a népesebb településeknek kedvez, és nyomasztó fölényüket erősíti. *„Ilyen kicsi falunak nincs is ott lehetősége labdába rúgni, meghozzák a döntéseket a fejünk fölött. Én sokszor el sem megyek”* – mondta Varásló polgármestere, és véleményével és hozzáállásával nem áll egyedül az aprófalvak vezetői között.

A társulás gondolatától, gyakorlatától nem idegenkedő kistelepülések azt sérelmezik leginkább, hogy a területi kiegyenlítési (Teki) és a cél jellegű decentralizált (Céde) alapokat, amelyeket a megye 1998 óta a térségek fejlettségi mutatói alapján oszt szét, a kistérség létszámarányosan osztja tovább. *„Amikor megalakítottuk a Marcali kistérséget, akkor még demokratikusabban mentek az elosztások. A nagyobb településeknek szemet szúrt, hogy ez a kis falu meg a többi kicsi is milyen sok pénzt elvisz, és akkor hozta az elnökség a létszámarányos rendeletet. Eleinte benyújtottam én is valami tíz-egynéhány milliós kérést, abból megkaptunk nyolcat. Ebből felhíjtottuk a temetőt, a hivatalt, a művelődési otthon is kapott egy kicsit.”*⁷⁵

Elsősorban azért alakult ki ez a gyakorlat, mert a források igények alapján történő szétosztása és az önmérséklet hiánya a társulás létét fenyegető konfliktusokkal, vitákkal járt. A létszámarányos elosztás kezdetén a kistelepülések kialakítottak maguk közt egy gyakorlatot: lemondtak egymás javára adott évi összegükről, hogy a következő évben majd duplán kapják vissza. Manapság azonban a hazai fejlesztési források bizonytalansága miatt már senki nem meri saját, mégoly kicsi összegét is kockáztatni. Marcali, valamint a Balaton-parti települések kedvezőbb helyzete miatt a térség egészének mutatói a jobbak közé tartoznak a megyében, ezért eleve kevesebb forrást osztanak le ide, így a létszámarányos elosztás miatt a kistelepülések számára a decentralizált alapok forrásai semmire sem elegendők.

A társulás vállalt feladatai közül az oktatási integráció a már vázolt folyamatok szerint alakult. A kedvezőbb finanszírozással megokolható következő „ésszerű” lépés a vései általános iskola böhönyei tagintézménnyé válása lehetne, de 2007 tavaszán ezt a lehetőséget a kisiskola fenntartói egyértelműen elutasították. A társulás létrejötte óta azonban átalakították a hétvégi orvosi ügyelet rendszerét, azaz megszüntették a böhönyei mikrokörzeti ügyeletet, s így most már a teljes kistérség területén a Marcaliba telepített hétvégi ügyelet szolgáltat. A döntést nemcsak Böhönye, hanem a kistelepülések nemtetszése is kísérte, akik úgy érezték, hogy utolsó lettek a sorban, mert a nagy távolság, a rossz úthálózat miatt az ellátási színvonal visszaesésétől féltek. Akadnak ugyan, akik elismerik, hogy javult a szolgáltatás színvonala, de a kistelepülések az ilyen és ehhez hasonló feladatellátási átszervezést érintő döntésekben Marcali központosító törekvéseit látják. S mivel a döntésekbe nemigen van beleszólásuk, a forrásokból létszámárujuk miatt csak szűkösen részesülnek, az a meggyőződésük, hogy a társulás főleg a központ(ok) érdekét szolgálja.

Marcali a finanszírozási és feladatellátási problémák megoldásának kulcsát a mikrokörzetek kialakításában és megerősítésében látja. Marcali polgármestere, a társulás elnöke áttekinthető, ésszerű szerkezetről beszél.

⁷⁵ G. Gy., Varásló polgármestere.

„Erre mondtuk azt, ha létrejön a kistérség és a kistérségen belül a mikrokörzetek, és ez a kulcsszava az egésznek, hogy nem akarjuk Marcaliban – mert ugye van egy ellenérzés a várossal szemben –, nem akarjuk, hogy Marcaliban koncentrálódjon minden, hanem azt mondjuk, hogy mikrokörzeteket hozunk létre. Ezek a mikrokörzetek teljesen önállóan, függetlenül gazdálkodnak, dolgoznak, de ezen belül két-három iskolának egy tantestülete van, egy gazdasági vezetője van, egy gazdasági egységként dolgozik, így már itt is van nyolcadik osztály, ott is van nyolcadik osztály, van annyi óraszám, ami már elbír nyelvtanárt, elbír szakos tanárokat, és a tanár fog utazni.”

A költségvetési törvényből kiolvasható kormányzati törekvések azonban egyértelműen a kistérségi szintű feladatellátást és intézményfenntartást támogatják – a mikrotérségek és központjaik rovására. A kistérségi társulás sem valósította meg a mikrokörzetek fejlesztésére vonatkozó elképzelést, legalábbis az egyik károsult, a városi rangra és a hivatalos mikrokörzeti központ szerepére vágyó Böhönye polgármestere szerint. *„Szerintem maga a kistérség a szolgáltatások azon körében, amelyek nem vihetők le települési szintre, nagyon okos dolog. Viszont azokon a szinteken, mint az orvosi ellátás, az oktatás, a közrend, ott igenis meg kellett volna mondani, melyek a mikrokörzetek. A kistérségeken belül mikrokörzeteket létre kellett volna hozni, és meghatározni a feltételeket, mert akkor állt volna össze az egész. Így nem egész. A kistérség csonka kistérség, ebből adódóan a lakossági ellátás csorbát szenved.”*⁷⁶

„Ha minden pénz Böhönyére megy, mi hova fogunk fejlődni?”

Azt is látnunk kell azonban, hogy ebben az erős központ, Marcali által dominált kistérségben a környező kistelepülések nem sorakoznak fel egyöntetűen Böhönye törekvései mögé. Természetesen örömmel fogadnák, ha bizonyos ellátások, szolgáltatások könnyebben elérhetőek lennének, és nem kellene miattuk Marcaliba utazni. Ám nem győzik hangsúlyozni: a böhönyei szolgáltatások színvonala hagy némi kívánnivalót maga után, nincsenek kulturális és sportlétesítmények, de hiányzik egy színvonalas étterem is. Böhönye mikrokörzeti szerepe felemásan valósult meg; igaz, hogy a körzet iskolai központja és a marcali ellátási körzethez sorolt Nagyszakácsi kivételével a maradék nyolc település szociális és gyermekjóléti feladatait is Böhönyéről szervezik, de Marcali nem osztott le egyértelmű feladatokat – sőt, el is vett –, ezért amit tud, és amit az előírások lehetővé tesznek, azt Böhönye a maga erejéből próbálja megvalósítani. Az ellátás fehér foltjaira hivatkozva ezért alapítottak tűzoltóságot, és fáradoznak mentőállomás kialakításán. Ám még ezek a törekvések sem aratnak osztatlan sikert a környező kistelepülések körében, akik vagy a szolgáltatás színvonalát, vagy a létjogosultságát kérdőjelezzik meg, mint Tapsony polgármestere: *„A tűzoltóságot nem támogatjuk. [...] Mikor a böhönyei tűzoltóság alakult, mi akkor is megmondtuk, hogy semmi szükség nincs rá, hogy Böhönyén tűzoltóság legyen. Mert Marcaliban van egy komoly tűzoltóság, komoly technikával, ha jön Marcali, akkor hozza magával a vizet. Jön Böhönye, keresi a tűzcsapot, mire megtalálja, rácsatlakozik a csapra, leég a ház.”*

Az ellenérzések alapja, hogy a kistelepülések azt látják, ugyanaz történik házuk táján, ami a nagytérségben: a községből legjobban a központ profitál. Oda mennek a források, ott történnek fejlesztések, s mindez a kistelepülések kárára valósul meg. A közelebb hozott szolgáltatásoknak, ellátásoknak pedig ára van. *„De ilyenekkel, hogy fizetünk a rendőrségnek nyolcvanvalahány ezret egy évben, a tűzoltóság, a mentő, a pénz, a pénz... Mert erre van kiélezve. És ha mi minden pénzünket odaadjuk valamilyen szerv támogatására, akkor mi miből fogunk élni?”* – pöröl folyamatosan Tapsony polgármestere.

A Böhönyével közös iskolafenntartó társulásban lévő települések megütközéssel fogadták, hogy a 2006-ban megválasztott új böhönyei polgármester és testülete elkezdte behajtani a gyerekek után járó kiegészítő önkormányzati hozzájárulást, ami ugyan a társulási szerződés szerint Böhönyét kezdettől megilleti, de az előző vezetés idején ettől eltekintettek az „élni és élni hagyni”-elv alapján. Ráadásul az olyan kicsi települések, mint Szenyér vagy Nemeskisfalud, nemcsak az anyagi terhek növekedése miatt ágnak Böhönye ellen, de települési autonómiájukat is féltik a formálódó közigazgatási reformfolyamat közepette. Nemeskisfalud polgármestere meg van arról győződve, hogy *„ha a böhönyei polgármester képviselné a másik négy települést, akkor ez az otthon [az idősek otthona] most Böhönyére épült volna”*.

⁷⁶ M. J., Böhönye polgármestere 1990–2006 között.

A falvak Böhönyéhez fűződő és egymással kialakított kapcsolatát az intézményes viszonyon túl általában is nagyban befolyásolja a személyes kapcsolatok minősége és az „öröklött” történelmi beidegződések. Tapsony ellenérzései Böhönyével szemben érthetőek abból a perspektívából, hogy a hajdan központi szerepkörű kistelepülés nehezen éli meg intézményeinek elvesztését, pozíciójának fokozatos romlását. Bár a történetben semmi szerepe nem volt Böhönyének, a bizalmatlanság és a gyanakvás talán abból fakad, hogy Tapsony veszteségeiből egyedül Böhönye tud profitálni. Nagyszakácsi viszont azt sérelmezi, hogy Tapsonyt az ő kárára fejlesztették a szocializmusban, igaz, szükségből és ésszerűséből a két falu sok területen együttműködik. Ugyanakkor Nagyszakácsi erősebben és tudatosabban kötődik Marcalihoz, mint Böhönyéhez. Akárcsak Nemesvid és Somogysimonyi. A két falu tökéletes szimbiózisban él, s mivel a mikrotérségen belül a legtávolabb esnek Böhönyétől, élénkebbek kapcsolataik a várossal. Ezt az is elősegíti, hogy Nemesvid polgármestere egyben a többcélú társulás elnökhelyettese is. Varásló, Nemesdéd és Vése mindig jól együttműködött, a közös téves időszakok sem ugrasztotta egymásnak a falvakat. A három település Böhönyéhez fűződő viszonyát az iskola sorsának kérdése azonban kiélezte, oktatási intézményeiket mindenképpen szeretnék megőrizni, ha lehet, saját fenntartásban, függetlenül Böhönyétől. Szenyér ritkán hallatja a hangját térségi vagy mikrotérségi ügyekben, elsősorban saját súlyos társadalmi problémáinak megoldására koncentrálnak. Nemeskisfalud mindenki szemében éppen abban a szerepben van, amelyből kitörni szeretne: a sorban az utolsó, az elfelejtett. E helyzet megváltoztatásához talán új intézmények adhat lehetőséget.

A települések egymás közötti viszonya, az együttműködési készség néhány esetben, illetve bizonyos települések között jónak mondható. Ám amikor 2005-ben LEADER-pályázat benyújtására készültek a falvak, a kistérség 34 településéből három csoport alakult. Az általunk vizsgált tíz falu mindhárom csoportban képviseltette magát. Somogysimonyi és Nemesvid a vörsei csoporthoz csatlakozott, amelyik a turisztikát, elsősorban a zöldturizmust helyezte pályázatának középpontjába, ők a Nemesvid határába tervezett szafaripark miatt választották ezt a csoportot. Böhönye kivételével a mikrotérség összes többi települése a Nagyszakácsi gesztorsága alatt elképzelt, gasztronómiai rendezvényekre alapozott fejlesztési csoport tagja lett. Böhönye viszont a Boronka Társulás településeivel a zöldturizmus kialakítására és a környezetbarát energiaforrások termelésére, az öko-gazdálkodás elősegítésére összeállt csoportba tartozott. Végül egyik pályázat sem nyert, és utólag néhányan belátják, talán a vörsei és a nagyszakácsi csoport elképzeléseiben volt annyi azonosság, hogy együtt is próbálkozhattak volna.

2005-ben azzal magyarázták a három különböző csoport életre hívását, hogy nagyon eltérőek az egyes falvak, mikrokörzetek adottságai és lehetőségei. Óvatosabban fogalmazott az egészséges versenyszellemről beszélve a nemesvidi polgármester: *„Hasonló jellegű településeknél, ezer fő alatti településeknél van egy kis konkurencia. Ki tud többet felmutatni, ki tud többet elérni, de nem a másik rovására, hanem próbál mindenki kicsit jobban ügyeskedni, kihasználni a kapcsolatait, de nem kijátszani a másikat. Azért most már elértünk arra a pontra, hogy tudunk annak örülni, ha a másik ér el eredményt.”* Viszont a 2006-ig hivatalban lévő böhönyei polgármester, aki kezdetektől a mikrokörzeti összefogást hangoztatta, jóval pesszimistább a települések közötti együttműködés esélyeit illetően. *„Soha nem is lesz az önkormányzatok között megegyezés. Minden település szeretné magának a legtöbbet összehozni. Tettem rá kísérletet, de már az elején megbukott. Még '91-ben összehívtam a kollégáimat, hogy próbáljunk valamit. A még akkor működő gazdasági egységekre épülve, mindenki a maga arcát beleadva, közösen csináljunk valamit. Nekem azóta is fix ideám, de soha nem fogom létrehozni. Ez a kis körzet mezőgazdasági jellegű körzet, rengeteg rossz minőségű föld van. Szerettem volna, ha valahol létrejön egy zöldség- és gyümölcsstermesztő kis körzet, ahol a rossz földeken termelt biológiai alapanyagokkal, fűvel, fával fűtünk hőerőművet, azzal aszalunk. De nem lehetett megvalósítani, mert az volt, hogy hol, mi épüljön meg. Mindennel így vagyunk most is. A kis települések azt hiszik, hogy a nagyok rájuk akarnak telepedni, rájuk akarják erőltetni az akaratukat, pedig ez nem így van.”*

Zárszó gyanánt

Ha a kisközpont Böhönye és a környékbeli aprófalvak, kistelepülések esélyeit latolgatjuk, két markáns folyamatot láthatunk. Egyrészt a környezetének dinamizálásához gazdasági erőforrásokkal szűkösen, központi funkciókkal annál inkább rendelkező Marcali további, jórészt kormányzati politika által támogatott erősödését jósolhatjuk. Másrészt a jelenlegi gazdasági, demográfiai, társadalmi tendenciák mellett a kistérségben várhatóan tovább mélyül

a szakadék a fejlettebb Balaton-parti és a 68-as út menti települések, illetve a mindinkább leszakadó déli részek és peremterületek között.

Böhönyén és környékén a demográfiai folyamatok, illetve az egyértelmű centralizációs politika Böhönye megerősödését, fejlesztését támogatja. A kistelepüléseken, aprófalvakban azonban még az olyan apró elmozdulások mellett is, amelyet Nemeskísfaludon láthattunk, töretlen népességcsökkenést, egy-egy faluban a gettósodás kiteljesedését, valamint további intézmények megszűnését várhatjuk.

Az általános hiány leküzdéséhez, amely éppúgy jelentkezik a gyenge, sérülékeny gazdaságban, mint az önkormányzatoknál vagy a civil szférában, a szereplők önmagukban nem rendelkeznek megfelelő eszközökkel. A kistelepülések ahhoz igénylik a forrásokat, hogy a jelenlegi szinten maradhassanak, ne süllyedjenek tovább – ezt a törekvést azonban sem az uniós, sem a hazai fejlesztési források elosztási politikája nem látszik akceptálni. Ráadásul a finanszírozással erőltetett kényszerházasságok a sokszor történelmi ellentétekkel is terhelt, ingatag települési kapcsolatokat tovább gyengítik.

Marcali polgármestere nem ok nélkül ütött meg pesszimista hangot a kistelepülések sorsát illetően. „*A kistérségben, bármilyen szörnyű ezt kimondani, lesznek olyan települések, amik visszafejlődnek. Ennél visszább. Elnéptelenednek, esetleg megszűnnek. Azt azért ki nem mondanám, meg nem szűnnek talán, de a jelenlegi eszközrendszerrel, pénzzel nem tartható fenn. Ahhoz alapjaiban kéne megváltozni az országban a finanszírozási rendnek.*”

Felhasznált irodalom

- [1] Beluszky, Pál. 2002a. *Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In Vég kiárúsítás II.* 71–94. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [2] Beluszky, Pál. 2002b. *Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. In Vég kiárúsítás II.* 95–106. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [3] Beluszky, Pál, Sikos, T., és Tamás, . 1982. *Magyarország falutípusai.* Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest.
- [4] Bihari, Zsuzsanna és Kovács, Katalin. 2004. *Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In Pritz Pál et al. (összeáll.): A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004).* 7–35. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- [5] Enyedi, György. 1980. *Falvaink sorsa (Gyorsuló idő).* Magvető Kiadó. Budapest.
- [6] Erdősi, Ferenc. 1991. *Marcali és térsége helyközi-távolsági közlekedése és ingavándor-forgalma. In Kanyar József (főszerk.): Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I. Marcali, Marcali Városi Önkormányzat.* 299–346.
- [7] G. Fekete, Éva. 2004. *Munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In Pritz Pál et al. (összeáll.): A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004).* 55–85. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- [8] Izményi, Éva. 1999. *Somogy megye. Marcali-hát (Magyarország Kisrégiói 14/6.) h. n..* Ceba Kiadó.
- [9] Juhász, Pál. 1986–87. *Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. Medvetánc 4–1.* 5–18.

- [10] Juhász, Pál. 1999. *Parasztok és farmerek. In Kárpáti Zoltán (szerk.): A vidéki társadalom változásai.* 267–278. Szolnoki Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola. Szolnok.
- [11] Kovách, Imre. 1988. *Termelők és vállalkozók. (Rétegződés-modell vizsgálat IX.).* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest.
- [12] Laki, László. 1997a. *A háztájiás tegnap és ma. Szociológiai Szemle 1..* 39–62.
- [13] Laki, László. 1997b. *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása. Szociológiai Szemle 3..* 67–93.
- [14] Márkus, István. 1991. *Somogyi összegzés. In Az ismeretlen főszereplő. (Magyarország felfedezése.).* 167–185. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- [15] dr. Sütő, László és Bödöné dr. Molnár, Irén. 2004. *Marcali kistérség közigazgatási modellkísérletének tapasztalatai. In Németh Jenő (szerk.): Kistérségi közigazgatási modellek és fejlődési minták. A 2003–2004. évi kistérségi modellkísérletek összegző tanulmányai.* 145–164. Magyar Közigazgatási Intézet. Budapest.
- [16] Szelényi, Iván. 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Források

- [1] *Magyar Statisztikai Közlemények (Új Sorozat) 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923..*
- [2] *KSH 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. Budapest, 1950..*
- [3] *KSH 1960. évi népszámlálás 3.1. Somogy megye személyi és családi adatai. Budapest, 1962..*
- [4] *KSH 1980. évi népszámlálás 14. Somogy megye adatai. Budapest, 1981..*
- [5] *KSH-népszámlálás 2001..*
- [6] *KSH, T-Star-adatbázis 2002..*

Az aprófalvak és a mezőgazdaság¹

Schwarcz Gyöngyi

A tanulmány az aprófalvas településszerkezetű Marcali kistérség böhöneyi mikrokörzetének agrárgazdaságát, annak legfőbb jellegzetességeit mutatja be.² Az üzemszerkezeti változások ismertetése mellett arra a kérdésre próbál meg választ keresni, hogy a mezőgazdaság mennyiben tekinthető erőforrásnak a térség és az ott élők számára, és ezt a településszerkezeti adottságok, sajátosságok figyelembevételével igyekszik megtenni.

A térség bemutatása

A társadalom-földrajzi, településgeográfiai, szociológiai szakirodalomból jól ismert az a folyamat, amely a szocializmus korszakában a falusi térségek közötti egyre erőteljesebb differenciálódáshoz vezetett. Az egyoldalú, mezőgazdasági dominanciájú gazdaságszerkezet, a távolabbi ipari munkahelyek vonzereje, a közlekedési infrastruktúra relatív fejlődése és a körzetesítési politika hatására az intézmény- és szolgáltatáshiányos lét, valamint a települési hierarchiában alárendelt, önálló szerep kialakulása, az életkörülményeknek a várostól való egyre erősödő lemaradása, illetve a szövetkezetesítés a hatvanas évektől erőteljes elvándorlást eredményezett az aprófalvas térségekben.³ Ennek következtében a korszerkezet jelentősen torzult, és ez sok helyen olyan visszafordíthatatlan folyamatokat indított be, amelyek önmaguk reprodukciójára képtelen, erodálódott helyi közösségeket eredményeztek.

A Marcali kistérség,⁴ valamint az erőforrás-kutatásra kiválasztott, tíz település alkotta böhöneyi mikrokörzet⁵ az aprófalvas vidékekre jellemző minden problémával terhelte. A térség és a mikrokörzet úgy érkezett a rendszerváltáshoz – dacára a szocialista ipartelepítés minden kísérletének –, hogy foglalkoztatási szerkezetében az országos adatokhoz képest jelentős eltérések mutatkoztak, s a mezőgazdaság továbbra is túlsúlyban volt az iparhoz képest. A tíz települést nézve nem volt olyan falu 1990-ben, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 30 százalék alatt lett volna.

A rendszerváltás után az ipari munkahelyekre ingázók és a helyben, mezőgazdaságból élők többsége egyaránt elveszítette a munkáját, a mezőgazdaságból kikerülők a képzetlen, sokszor iskolázatlan munkaerő felülreprezentáltságát eredményezték a munkanélküliek között. A közlekedési helyzet rosszabbodásával (járatok ritkulása, megszűnése, tarifák emelkedése) a környező – többnyire térségen kívüli – városi központokban a kilencvenes évek folyamán újra létrejövő ipari, illetve egyéb munkahelyek egyre elérhetetlenebbé váltak. Aki tehetett, elvándorolt, viszont lecsúszott városi egzisztenciák és/vagy romák jelentek meg a kiürülő falvakban, ami a roma és/vagy szegénységi gettók kialakulását eredményezte.

A demográfiai értelemben és társadalmi összetételét tekintve is eltorzult helyi közösségekből a legtöbb helyen már hiányzik az a humánkapacitás, amely az önmaguk helyzetén való javításhoz szükséges lenne. Az állami támogatáspolitikai, illetve fejlesztéspolitikai pedig továbbra sem kedvez a kistelepüléseknek, a finanszírozási

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: Kovács Teréz (szerk.) (2007): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

² A kutatás az NKFP 5. program „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért – életlehetőségek, fejlődési pályák és jó fejlesztési gyakorlatok az aprófalvas régiókban”, MTA Regionális Kutatások Központja és a Pécsi Tudományegyetem Konzorciuma 2005–2007 (szerződés szám: NKFP-5/05112004) keretében zajlott, a cikk létrejöttét az OTKA T 1748432 számú, Paraszti közösségek átalakulása – értékrendváltás falun a 20. század második felében című, az MTA Néprajzi Kutatóintézetében futó kutatás is támogatta (témavezető: Szilágyi Miklós).

³ Lásd ehhez többek között: Enyedi 1980; Beluszky–Sikos T. 1982; Beluszky 2002a, 2002b; G. Fekete 2004.

⁴ A 34 települést magában foglaló Marcali kistérség Somogy megye északnyugati csücskében helyezkedik el, a történelmi Belső-Somogy északi peremén.

⁵ Az erőforrás-kutatásra kiválasztott települések: Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nemeskísfalud, Nemesvid, Somogysimonyi, Szenyér, Tapsony, Varászló, Vése, valamint a mikrokörzeti központ szerepére törekvő Böhönye. Ez a települési kör a kistérség délnyugati csücskében található, sajátossága, hogy az összekötő utak hiánya miatt közúton csak körbejárható. Lakosság száma alapján Nemeskísfalud, Somogysimonyi és Varászló törpefalunak, Szenyér aprófalunak számít. A többi település lakosság száma 500 és 1000 fő között mozog, az egyetlen kivételt Böhönye jelenti 2000 fő feletti létszámaival.

rendszer átalakításával kikényszerített intézményi körzetesítések, összevonások az amúgy is gyenge lábakon álló települési együttműködések rombolják, rombolhatják.

Üzemszerkezeti változások a térségben

A privatizáció és földtulajdon-rendezés a mezőgazdaságban nem hozott jelentős változásokat az üzemszerkezeti struktúra tekintetében, viszont az átalakulás hatására az ágazat foglalkoztatásban játszott szerepe nagymértékben lecsökkent. A hagyományosan nagyüzemi dominanciájú térségben jellemzően megmaradtak az átalakult szövetkezetek, és a böhönyci állami gazdaságot is privatizálták. Ma ezek és a néhány felzárkózó középüzem használja a túlnyomó többségben osztatlan közös parcellákban hagyott földek legnagyobb részét. Az osztatlan parcellák azonban csak az egyik okát jelentik a nagyüzemi struktúra tovább élésének, sőt, ez is inkább következménye az ennél általánosabb problémáknak: a lakosság elöregedésének és az általános tőkeszegénységnek. Ezért viszonylag kevesen fogtak bele a kilencvenes évek elején az egyéni gazdálkodásba, mezőgazdasági vállalkozásba. A családi megélhetés bázisát jelentő 5100 hektáros gazdaságok száma egy-két tucatra tehető, és többnyire csak „szenvednek vele”. A 300–800 hektáros középüzemek száma ennél is kevesebb, 6-8 ilyen találni a mikrokörzetben, jelenlétük jőszerével Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskisfalud, illetve Böhönyci és Nemesvid határára korlátozódik.

Az erőforrás-kutatásra kiválasztott települési körben, de az egész Marcali kistérségre is jellemző, hogy nincs különösebben éles harc a földbérletek piacán, szemben a Kaposvár környéki bérleti piaccal, ahol sok a szereplő, viszont kevés és jó a föld. Marcaliban bár nincs túl sok szereplő, a föld sem annyira jó minőségű, éppen ezért nincs túl sok szereplője a piacnak. A gyengébb földminőség okán a Marcali kistérségben elképzelhetetlen lenne az alulról jött szereplők megerősödése, „felnövekvése” a nagyokhoz, hiszen az itteni földek nem biztosítanak olyan jövedelmezőséget, hogy jelentősebb tőkebefektetés nélkül, a haszonból fel lehetett volna vagy fel lehetne építeni egy komoly gazdaságot. A konkurenciának tehát nincs folyamatos utántermelődése.

A nagy- és középüzemek szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, mint ahogy a néhány kisebb családi gazdaság is. Az állattartó telepek többségét felszámolták, két sertés- és egy szarvasmarhatelep maradt a térségben, illetve újonnan alakult egy pulykanevelő vállalkozás.

A térség agráriumának legnagyobb vesztesége a térségben virágzó zöldség- és gyümölcskultúra kiveszése. Böhönycin, Tapsonyban, Nagyszakácsiban, Szenyéren és Nemeskisfaludon a jelentős méretű zártkerti állományban, családi jövedelemkiegészítő céllal nagy mennyiségű zöldséget és a nyolcvanas évektől boglyos gyümölcsöket, elsősorban málnát termesztettek, bár Nemeskisfaludon a gesztenye és dió termesztése is meghonosodott. A Vése, Nemesdéd, Varászló települések közös szövetkezetének területén pedig az alma, a körte, kisebb mértékben a meggy és a szilva termesztésének alakult ki hagyománya. Itt a szövetkezet maga is nagy területeken telepített gyümölcsösöket, ezek jelentős területén a kilencvenes évek közepén egyszerűen felhagytak a nevesített régi-új tulajdonosok a műveléssel.

A jövedelemkiegészítést célzó házi kerti ültetvények művelésének végnapjait itt is – mint ahogy másutt is az országban – a megváltozott piaci körülmények idézték elő. A folyamatosan emelkedő költségek és stagnáló átvételi árak a jövedelmezőség visszaesését okozták, miközben megjelent az olcsó importgyümölcs és -zöldség a szupermarketekben. Ez egyre többeket a termelés felhagyására késztetett, hiszen már olcsóbban lehetett megvenni, mint megtermelni a termékeket. Ezt a folyamatot csak fokozta a lakosság elöregedése, a fiatalabb generációk kiáramlása a térségből. A beköltöző középkorúak vagy fiatalok pedig többnyire városból jöttek, szegény családok voltak, akik gazdálkodási ismeretekkel, készségekkel nem rendelkeztek. A zöldségtermesztés már a kilencvenes évtized közepére visszaszorult a térségben, ám főleg a málna és még bizonyos boglyos gyümölcsök termesztése egy darabig „tartotta magát”. Az uniós csatlakozással azonban életbe léptek szigorú élelmiszer-biztonsági előírások is, amelyek szintén csak drágították és bonyolultabbá tették a termelést. A gyorsuló életmódváltás sem kedvezett a munkaintenzív kertészeti kultúráknak, mint például a málna fennmaradásának, mert érési időszakban a termelő „nem megy sehová, és rabja a málnának, mert naponta kell szedni”. Mindezen körülmények ellen a termelés és az átvétel megszervezésével, az integrátori szerep felvállalásával sem lehetett mit tenni, ahogy ezt egy korábban málnafelvásárlással foglalkozó vállalkozó mondja.

„Egyszerűen nincsenek termelők már. Mindenki belefáradt, megkeseredett, abbahagyják a termelést. [...] Tíz éve óta ragyogóan működött, egyszerűen az emberek nem tartanak rá igényt. Ennyi. A málna meg volt szervezve. A tő kihazatala, az átvételek, a málna különböző minőségben való átvétele. Egyszerűen nem akarnak az emberek ezzel a lehetőséggel élni. Kész. [...] Én ennek nagy motorja voltam itt a térségben, aki a málnatermesztést szorgalmazta, a felvásárlást és a többi. Egyáltalán nincs igénye az embereknek erre, hogy málnát ültessenek, termesszenek. És a piacon nem is lehet szórványmálnával megjelenni. Ki biztosítja azt, hogy az X. Mari olyan agrár-környezetvédelmi programnak megfelelő növényvédő szerrel permetez? Senki. Hát most én 550 ember málnáját nem vizsgálatom be szermaradványra, hogy én a piacon helytálljak. A piaci követelményeknek ezek a házi kerti ültetvények egyáltalán nem felelnek meg. [...] Ezek ilyen holt elképzelések. Lefutott modell. Amikor megérte tíz éve, akkor csináltuk, nem éri meg, nem csináljuk, tovább kell lépni, kész.”

A jövedelemkiegészítő mezőgazdasági tevékenységnek egy jellemző s máig tovább élő ága az erdőgazdaságok számára szaporítóanyag előállítás, azaz a facsemete-nevelés, de ugyanilyen jól jövedelmez a „karácsonyfa”-nevelés is. Ezek kis területigényű, viszonylag kevés tőkeráfordítást igénylő, de jól jövedelmező munkaintenzív tevékenységek, ahogy a térség egyik falugazdája is megfogalmazza, akár már zártkerti méreteken is jelentősen hozzájárulhatnak egy család megélhetéséhez. „Én tudok olyan 5 hektáros maszkek gazdát, akinek tényleg csak annyi van, de közte van neki fenyője meg málna stb. Én garantálom, hogy egy budapesti fenyő a Lehel piacon vagy akár valahol az Őrs vezér tere körül többet keres, mint hogyha valaki görcsöl 25 hektárban. Tehát azzal, hogy fenyőfát ültet.”

Gyümölcsstermelők és gyümölcsstermelés

A jövedelemkiegészítést célzó, házi kerti ültetvényeken, zártkerti állományban zajló gyümölcsstermesztés gyakorlatilag teljes eltűnése mellett Vésén és Nemesdédén néhányan még „hivatásszerűen” is foglalkoznak a gyümölcsstermeléssel, de meglehetősen koros, még a szövetkezet telepítette ültetvényeket művelnek. Korszerű, jelentős tőkeráfordítást igénylő, a mai piaci igényeknek és elvárásoknak megfelelő árualapot előállítani képes vállalkozás – épp a már említett tőkeszegénység okán – csak egy működik a térségben.

A korábban már idézett, a térség egyetlen korszerű gyümölcsstermelője és a megye szinte minden gyümölcsstermelőjét tömörítő TÉSZ böhöneyei vezetője néhány tagjuk közelmúltban történt tönkremeneteléről számolt be. Ezt az ágazatot sújtó általános probléma, az alacsony jövedelmezőség okain túl a tőkeerős és ezért fejleszteni is képes vállalkozások sajátos problémájával, a fojtogatóan magas hitelkamatokkal és a kedvezőtlen hitelfeltételekkel magyarázza. „Egyszerűen a bankok megeszik őket.”

Sokak véleménye a térségben, hogy a gyümölcsstermelők és a gyümölcsstermelés helyzetét a feldolgozás kiépítése oldhatná meg. Nemesdédén, ahol viszonylag nagyszámú gyümölcsstermelő működik, az önkormányzat olyannyira eltökélt e kérdés megoldásában, hogy egy ingatlanjukat is felajánlanák egy kisebb aszaló-, pálinkafőző, esetleg lekvárkészítő vállalkozásnak. Maguk még pályáznának is, ám sajnos önkormányzat ezt nem teheti meg, tőkeerős vállalkozót pedig, aki partnerük lehetne, mindeddig nem találtak. Jelenleg egyetlen cég foglalkozik a térségben feldolgozással, Vésén egy böhöneyei családi vállalkozás gyárt natúr gyümölcslevet. A pályázati forrásokból és banki hitelekkel megvalósított beruházás alapja az ellenőrzött termelési körülmények mellett előállított árualap, ezért csak a maguk megtermelte gyümölcsöt dolgozzák fel, felvásárlóként nincsenek jelen a helyi piacon. Az ő példájuk azonban valami fontos dologra hívja fel a figyelmet. Az előregedett, korszerűtlen fajta-összetételű ültetvények talán megtermelhetik az alapanyagot egy feldolgozóhoz, de az ellenőrzött termelési körülmények megdrágítanák a termelést, és nem biztos, hogy ezt mindenki tudná vállalni. A már említett szigorú élelmiszerbiztonsági előírások miatt egy ilyen feldolgozó kialakítása költséges beruházás lenne. Talán nem véletlen, hogy egy hanyatló gyümölcsstermelők térségben senki nem mer egy ilyen volumenű beruházást fogyasztó árualapra létrehozni.

Mezőgazdaság és foglalkoztatás

Nagyságrendjét tekintve a szántóföldi növénytermesztés jelenti ma már a térségben a legfontosabb mezőgazdasági tevékenységet, ám ennek kicsi a munkaerő-szükséglete. A továbbra is jelentős kézi munkát igénylő gyümölcsstermesztés, igaz, csak szezonálisan, de jelentős foglalkoztatási kapacitásokat tudna lekötöni.

A gyümölcsstermesztés fő jövedelemtermelő tevékenységként végezve, de már a családi munkaerőt meghaladó méretekben is a magas élőköltség, a napszámosok alkalmazásának bonyolult szabályai és az ezzel járó bürokrácia miatt azonban megkeseríti a termelők életét, ezt érzékelteti a már említett böhönyci vállalkozó esete is. *„Pontosan az idénymunkások foglalkoztatása miatt, teljesen becsődültünk. [...] Pontosan a szedési költségek, mert ez egyértelműen kézi munkaerő. Az, hogy itt öt faluban összekórértük a munkaerőt, és akkor rettegünk a munkaügyi akárkiktől – most majdnem azt mondtam, pribékektől –, hogy itt jönnek, és az embert azért megbüntetik 500 ezer forintra, mert a kiskönyvben egy aláírás nincs bent.”*

A nagy munkanélküliség miatt elvileg rendelkezésre álló sok szabad munkaerőből pedig számos esetben nehéz hozzáértő és megfelelő hozzáállású napszámosokból álló brigádokat alkalmazni. A megmaradt néhány gyümölcsstermelőnek is problémát okoz a munkás kezek biztosítása, a böhönyci vállalkozás nagyjából állandó tagokból álló napszámosbrigádjaiban tapsonyiak és mesztegnőiek dolgoznak, *„mert ott szeretnek dolgozni az emberek”,* a gyümölcsösökhöz legközelebb fekvő településekről, Böhönyciről és Szenyérből *„nem jönnek, mert nem szeretnek dolgozni”,* mint ahogy Nagyszakácsiból sem járnak hozzájuk.

Az alkalmi munkavállalás általános szabályai pedig nem kedveznek a mezőgazdasági termelőknek. Egyszerre öt napnál hosszabb időre ugyanis nem alkalmazhatják a napszámosokat, ez szedési időszakban komoly problémákat jelent. Az erdőszültség országosan is kimagasló megyei aránya miatt az erdőgazdaság fontos szerepet tölt be a kistérség és az általunk vizsgált tíz település életében. Az erdei munkák jellegzetes alkalmi munkaformának számítanak a térségben. A magánerdők megjelenése és a foglalkoztatás magas költsége e területen a szürkegazdaság térnyeréséhez vezetett. Számos erdőműveléssel foglalkozó vállalkozó működik a térségben, akik felvállalva az erdőbirtokossági társulások számára az erdőművelést, félig legálisan vagy illegálisan dolgozó, többé-kevésbé állandó tagokból szerveződő brigádokkal dolgoztatnak. Más a helyzet azonban a csemetegondozást végző női munkavállalók körében. A tipikusan női munkára nem alakultak ki állandó alkalmi brigádok. Általános térségi probléma, hogy egyre gyakoribb az erdő mint erőforrás jogosulatlan használata, az erdőgazdálkodást végző szervezeteknek az ebből származó kára egyre tetemesebb.

A mezőgazdaság és erdőgazdaság erőforrásszerepben

Az erdőgazdálkodás a sok helyen kifejezetten gyenge minőségű termőterületek miatt a jelenleginél nagyobb szerepet is kaphat a térségben. Az elmúlt évtized mezőgazdasági támogatáspolitikája kifejezetten kedvezett is a magángazdák erdőtelepítéseinek, több gazdálkodó, vállalkozó felismerve ezt, belefogott a telepítésbe. Igaz ugyan, hogy a természetvédők viszont kárhóztatják a túlságosan nagymértékű erdőszítést, a vizenyős rétek, vizes élőhelyek állat- és növénypopulációjának veszélybe kerülése miatt. Másfelől a térségben jelen lévő nemzeti parkok szakhatóságként beleszóllhatnak a telepítési tervek fajtaösszetételébe, és nem is támogatják a térségben fajtaidegen, viszont gyorsabb megtérülést hozó és ellenállóbb akáctelepítést.

A mezőgazdaság magánosítása kiélezte a mindig is meglévő érdeklentéteket a mező-, erdő- és vadgazdálkodási tevékenységet végzők között. A vadgazdálkodásért felelős vadásztársaságok érdeke a minél számosabb állatlétszám, viszont a vadkár megtérítése az erdőgazdaságoknak, erdőbirtokosságoknak a mezőgazdasági termelők, vállalkozók részére deficitessé teheti egy vadásztársaság működését. Az elmúlt években már óvatos becslések szerint is a 200 millió forintot közelíti a vadkár összege csak Somogy megyében. Az *„ide egy kis vadhús, oda egy kis vadhús”* törlesztési gyakorlata persze nem legálisan, de tovább él, ám ettől még több tízmillió forintnyi vadkár gyűlik fel minden vadásztársaságnál évente, amit nem minden esetben tudnak maradéktalanul kifizetni a károsultaknak. Az elmaradó térítések viszont rontják a mezőgazdálkodók nyereségességét, s így versenypozícióikat, valamint fokozzák tőkeérzékenységüket.

Jelentősebb foglalkoztatók híján és a közlekedési elzártságból következően is sokak véleménye szerint a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás lehetne a térség számára egy olyan erőforrás, amely foglalkoztatási és/vagy jövedelemkiegészítő megoldást is kínálhatna a térségben élők számára. Ám az üzemszerkezeti hagyományok és a mezőgazdasági támogatáspolitikai által is életben tartott termelési struktúra, a gyümölcskultúra hanyatlásának említett okai (előregedés, tőkeszegénység, életmódváltás, szigorodó előírások, fokozódó bürokrácia), a feldolgozókapacitások hiánya általában a mezőgazdaság és az erdőgazdaság adottságainak nem megfelelő szintű kihasználását eredményezik. Ugyanakkor radikálisabb vélemények szerint a mezőgazdaság nem jelenthet valós alternatívát a térség problémáinak megoldására *„Azt nem kell várni, hogy a mezőgazdaság húzza ki a vidéket itt a szarból, vagy a vidéki népességet, mert ez nem fog működni. Ez hülyeség.”* Az ilyen és ehhez hasonló vélekedéseket megfogalmazók az állami közbeavatkozás szükségessége mellett kardoskodnak, amit munkahelyteremtéssel és az aprófalvas vidékek tipikus problémái komplex megoldásának formájában gondolnak el (útépítés, közlekedési helyzet javítása, az ellátási és szolgáltatási funkciók ésszerű és finanszírozható megszervezése stb.).

Felhasznált irodalom

- [1] Beluszky, Pál. 2002a. *Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In Vég kiárusítás II.*. 71–94. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [2] Beluszky, Pál. 2002b. *Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. In Vég kiárusítás II.*. 95–106. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [3] Beluszky, Pál és Sikos T., Tamás. 1982. *Magyarország falutípusai*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest..
- [4] Enyedi, György. 1980. *Falvaink sorsa. (Gyorsuló idő.)*. Magvető Kiadó. Budapest .
- [5] G. Fekete, Éva. 2004. *Munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In Pritz Pál et al. (összeáll.): A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaiügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004)*. 55–85. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron*

Schwarcz Gyöngyi

A rendszerváltással megindult gazdasági-társadalmi folyamatok társadalomtudományi vizsgálatának több aspektusában megjelenik, megjelenhet a hagyomány és modernizáció kérdésköre. Idekapcsolható a kisüzemi termelésnek, a termelők üzemformáinak, gazdaságvezetési stratégiáinak, gazdasági viselkedésének, mentalitásának vizsgálatakor gyakran előtérbe kerülő paraszti avagy vállalkozói jelleg emlegetése.¹

A rendszerváltást követően a gazdasági átalakulás és a privatizáció sajátosságai miatt a vidéki népesség megélhetésében a mezőgazdasági kistermelés jelentősége megmaradt, bár jövedelmezősége nagymértékben csökkent. Ugyanakkor a kárpótlási és földtulajdon-rendezerési folyamat eredményeként kialakuló törpe-, kis- és közepes méretű magángazdaságokhoz az átalakulás törvényi szabályozása nem rendelt és nem biztosított tőkét. Ennek köszönhetően a termelés paraszti jellege nemcsak a tovább élő, kiegészítő jövedelemforrást biztosító kistermelésben maradt meg,² de az újonnan kialakuló, elsődleges megélhetést szolgáló családi magángazdaságokban is erősödni látszott.³

A beinduló társadalmi és gazdasági folyamatok nem hozták meg tehát a paraszti minták eltűnését, ahogy arra a kutatások rávilágítanak, de a vállalkozói minták kizárólagosságát sem. Néhány évvel a rendszerváltás után már látszott, hogy a mezőgazdaságból élők, azzal foglalkozók köre nyertesekre és vesztesekre bomlott szét. A kényszerű vagy tudatos választás eredményeként megélhetésüket a mezőgazdálkodásból remélők nagy tömegei számára az anyagiak, kapcsolatok, a modern gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen ismeretek esetleg a vállalkozói minták hiánya azzal járt, hogy a két háború közötti időszakban elsősorban a kis- és középparaszti gazdaságokra jellemző gazdaságvezetési stratégiák, illetve ezeknek és bizonyos életvitelbeli elemeknek a szocialista kistermelés keretei között fennmaradt-módosult formáihoz igazodjanak. A különböző társadalomtudományi diszciplínák kutatói arra hívják fel a figyelmet, hogy a rendszerváltás egyik legnagyobb tanulsága az, hogy tőkeerős, kapitalista kisüzemként működő, vállalkozói szemlélettel üzemeltetett kis- vagy közepes gazdaságok kialakítására annak a képzet, a szövetkezetek, állami gazdaságok, esetleg ipari üzemek felső vagy középvezetői közül a mezőgazdasági magántermelésbe érkező, illetve valamilyen, a mezőgazdasághoz kapcsolódó specializált szakismerettel rendelkező csoportnak volt esélye, amelyik rendelkezett megfelelő kapcsolati és/vagy tudástőkével, s a privatizáció folyamatában tőketípusaikat gazdasági tőkévé tudta konvertálni.⁴ Igaz, az általuk működtetett gazdaságok a legtöbb esetben már túlnőnek a családi magángazdaság keretein.

A gazdálkodási minták alkalmazásának, a különféle tőketípusokkal való rendelkezésnek, illetve élni tudásnak a képessége az eddig elmondottak alapján úgy látszik, mintha csak *egyéni adottságok és lehetőségek* kérdése lenne, holott bizonyos *közösségi*, illetve *lokális* meghatározókon is alapul. Az egyéni minták nem teljesen függetlenek

---

¹* A tanulmány változatlan formában való másodközlés. Eredeti megjelenési helye: Schwarcz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) (2005): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. MTA Néprajzi Kutatóintézete–MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 139–156.

A kistermelésre jellemző paraszti, illetve vállalkozói termelési mód, gazdaságvezetési stratégia különbségének bőséges irodalma a paraszti gazdahagyomány legjellemzőbb, alapvető sajátosságainak tekinti az önellátásra való törekvést, ennek érdekében több lábon álló, piactói kevésbé függő, ahhoz beszerzések, értékesítés tekintetében is gyengébb szálakkal kötődő, fogyasztásorientált, családi munkaerőn alapuló, idegen munkaerőt kevésbé felhasználó, háztartásgazdaság jellegét. Ezzel szemben a vállalkozói szemlélettel üzemeltetett gazdaságnak a tőkebefektetésen alapuló, specializált, tőkefelhalmozásra törekvő, a beszerzések, értékesítés és munkaerő tekintetében is piacérzékeny és piacfüggő, a háztartástól független gazdaságot tartják. A gazdaságvezetési stratégiákkal szoros összefüggésben beszélhetünk még gazdasági mentalitásra és általános, életmódra jellemző mintákról, így például a vállalkozói mentalitás jegyei közé tartozik a folytonos újító szándék, nagyobb kockázatvállalási hajlandóság, a szaktudás és a szakmai-gazdasági kapcsolatok fontosságának felértékel(öd)ése. A témához lásd többek között: Wolf, E. 1973; Szelényi I. 1992; Juhász P. 1986–87, 1999; Kovách I. 1988.

² Lásd: Juhász P. 1999.

³ Erre mutatnak rá többek között: Harcsa I.–Kovách I. 1996; Andor M.–Kuczi T.–Swain, N. 1996.

⁴ Többek között: Harcsa I.–Kovách I. (1996[2]); Tehlen, T. (2001[9]); Juhász P. (1999[4]); Andor M.–Kuczi T.–Swain, N. (1996[1]).

egy adott helyi társadalom hagyományozódó mintakincsétől, tudáskészletétől, a normák és szabályok által körülbástyázott (gazdasági) mentalitás elemeitől, illetve egyén és közösségének viszonyától. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a rendszerváltásnak azt a negatívumát, hogy felerősítette az egyes vidékek közti gazdasági-társadalmi különbségeket az adottságok és lehetőségek mentén. Adott termelőnek tehát nemcsak egyéni döntései és közösségi meghatározói, de települési adottságai, esélyei és lehetőségei is vannak (vagy nincsenek) választásai során. Ezért fontosak és sokszor magyarázó erejűek egy egyéni (gazdálkodói) életút vizsgálatánál azok a közösségi és lokális meghatározók, amelyek az egyén közvetlen környezetét jelentik.

Az alábbiakban e dolgozat arra tesz kísérletet, hogy két különböző földrajzi tájhoz tartozó, eltérő gazdálkodási adottságokkal és hagyományokkal rendelkező település⁵ rendszerváltás utáni mezőgazdasági átalakulásának települési szintű áttekintése, valamint a tágabb környezet mint háttér felvázolása után egy-egy vállalkozói életút bemutatásán keresztül érzékeltesse az elmondottakat. A gazdálkodói életutak felvázolásakor nem célja ennek az írásnak, hogy a gazdaságvezetési stratégia, a gazdálkodói mentalitás elemeit vállalkozói jellegzetességként, avagy tovább élő paraszti hagyományként beazonosítva kategorizálja a termelők helyét a paraszt és vállalkozó között. A több-kevesebb vállalkozói szemlélettel és elsősorban vállalkozói minták alapján vezetett gazdaságok különbözőségét a tágabb környezetből, a gazdaságfők társadalmi beágyazottságából eredő lehetőségekkel, kényszerekkel, esélyekkel próbálja magyarázni a dolgozat.

Helyi esélyek és adottságok – A mezőgazdasági átalakulás útjai

Kocsér

A Dél-Pest megyei tanyás falvak közé tartozó, 2057 főt⁶ számláló *Kocsér* több szempontból is hátrányos helyzetű településnek számít. A tanyás településszerkezetből⁷ és a demográfiai, népesedési folyamatokból⁸ eredő társadalmi szegregáció – amely elsősorban a külterület és a belterület lakosai között jelentkezik erősen – töredeztette, ezért sérülékennyé teszi a helyi társadalmat. Fokozza a társadalom megosztottságát az átalakult, fennmaradt szövetkezet vezetősége és a településvezetés között húzódó, évtizedes konfliktus is.⁹ Az ipari munkahelyek hiánya helyben, a szomszédos Nagykörös gazdasági recessziója okán a távolabbi (Kecskemétre) került ipari munkalehetőségek – párosulva a település rossz közlekedés-földrajzi helyzetével – olyan problémák, amelyek a helyi konfliktusok mellett a település gyenge megtartó erejét eredményezik. A kocsériak megélhetésében még mindig fontos szerepet játszik a kiegészítő vagy elsődleges jövedelemforrást biztosító mezőgazdaság, illetve az erre ráépülő feldolgozóipar és kereskedelem.

A gyenge minőségű homokos talajon, amely nem kedvez a gabonatermesztésnek, ám megfelelő talajerőutánpótlás mellett ideális termőhelye lehet a kertészeti kultúráknak, már a század első felében meghonosodott a

⁵ A kiválasztott települések, Tarján (Komárom-Esztergom megye) és Kocsér (Pest megye), részesei egy hosszabb távú kutatási programnak. Mindkét településen interjúk készültek a helyi közélet fontosabb szereplőivel: polgármesterrel, jegyzővel, falugazdással, civilszervezetek vezetőivel, helyi politikusokkal, illetve a mezőgazdaság átalakulásának feltárásához a gazdálkodásban, termelésben – Kocséron a feldolgozásban és kereskedelemben is – érdekelt helyi gazdálkodókkal, vállalkozókkal. Kocséron 2001-ben az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) Térségfejlesztési Kutatások Osztálya (TKO) által folytatott Tanyasi perspektívák című kutatás keretében Váradi Monikával dolgoztam, ezúton is köszönöm a TKO-nak és Váradi Monikának, hogy rendelkezésemre bocsátották az akkor ott készült interjúkat. 2003-ban önállóan készítettem interjúkat Kocséron, és a tarjáni interjúk java része is ebben az évben készült.

⁶ T-Star, 2002.

⁷ A kocséri tanyavilág igen változatos képet mutat. A lakótanyák között találni virágzó kisparaszti gazdaságot és bérlők vagy idénymunkások által lakott tanyát; egyre gyakoribb a városokból beköltöző alacsonyabb jövedelmű családok jelenléte, akik minden gazdálkodói ismeret híján vannak; ugyanakkor megjelentek a külföldiek, tehetősebb városiak, akik üdülőtanyaként használják az épületeket.

⁸ A falu demográfiai szerkezete az évtizedes elvándorlás következtében az idős generációk felé torzult el. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a település öregedési indexe (100 gyermekkorúra jutó öregkorú) 177, míg a kistérségben ez a mutató 114 (forrás: www.nepszamlalas.hu[4]). A szociális migrációnak köszönhetően megjelennek ugyan fiatalabb családok is a községben, a beköltözés aránya azonban nem képes ellensúlyozni a lakosságvesztést és az előregedést. Ráadásul a beköltözés elsősorban a szegényebb egzisztenciákat jelenti, és döntően a külterületre irányul.

⁹ A szövetkezet vezetője évtizedek óta, a polgármester 1990 óta tölti be funkcióját, ez egyfelől politikai-hatalmi stabilitást jelent mindkét oldalon, de egyben a két fél s a megosztott helyi társadalom között húzódó ellentéteket is állandósítja.

zöldségtermesztés. A kertészeti árutermelés hagyománya mint kollektív tudás- és készségkészlet fennmaradt a faluban, emellett az állattartás is mindig jelentős volt a településen.

Kocséron az egyelőre talpon maradt, átalakult helyi szövetkezet hagyományos ágazati elven működő szövetkezetté alakult át, a környéken kizárólag itt maradt meg átalakulás után az állattenyésztés teljes rendszerváltás előtti spektruma (sertés, juh, tejelő tehenészet, egyes haszonvételű húsmarha- és magyartarka-állomány, két utóbbi törzstenyészetként). A közelmúlt fejleménye, hogy juhállományát felszámolta a szövetkezet. A jelenleg is közel 200 főt foglalkoztató szövetkezet a legnagyobb munkaadó a faluban, vezetési politikájának eredményeképpen azonban az elmúlt évtizedek során olyan erős „bérmunkás”-tudat, a szövetkezet iránti feltétlen lojalitás és hűség vésődött az emberekbe, amely egyrészt megakadályozza a tényleges vállalkozóvá válást, másrészt éket ver a helyi társadalom vállalkozói és a szövetkezeti dolgozók közé. Az átalakulást, vagyonnevesítést, földrendezést és a kiválásokat meglehetősen sok vita kísérte a faluban, a kiválók és a szövetkezet között több esetben perre is sor került. A szövetkezetet elhagyók és magángazdálkodásba kezdők vélekedése szerint a szövetkezet a „*magángazdálkodóknak, ha nincs is ellene, de ha tud, keresztbe tesz*”-mentalitással jellemezhető. Ezért a szövetkezet gépparkja kihasználatlan, annak ellenére, hogy a legnagyobb, szinte egyedüli bérlő a határban. A gazdák inkább egymás közt fognak össze, és kölcsönösen kisegítik egymást szalmával, trágyával, gépekkel, gépi munkával, szaktanácsokkal. Kapcsolataikat többnyire a viszonzosság elve alapján működtetik, az anyagi ellenszolgáltatás csak ritkán jelenik meg gazdasági interakcióikban. Formalizált szövetségük, érdekképviselőtük vagy gazdasági szervezetük azonban mind ez idáig nem jött létre.

Kocséron a mezőgazdaság átalakulásával kialakult és mára stabilizálódni, megerősödni látszik egy vállalkozói, gazdálkodói kör, emellett a mezőgazdasági-kertészeti árutermelés széles körben elterjedt gyakorlat a községben. Közel 600 őstermelőt tartanak számon a településen, ez megközelítőleg 150 családot jelenthet, akiknek részben vagy egészben a mezőgazdaság nyújt megélhetési forrást. A polgármester és a helyi gazdálkodók véleménye szerint is közel ötven család él kizárólag mezőgazdaságból, találni közöttük pulykára, libára, tejelő tehenészetre vagy húsmarhára szakosodott vállalkozókat, kertészeti árutermelőket vagy vállalkozókat, hagyományos, több lábon álló vegyes gazdaságot működtetőket és több ágazatot is specializált termelés formájában összefogó, tőkeerős családi vállalkozást. A termelés mellett megjelentek feldolgozásra és kereskedelemre szakosodott vállalkozások is a faluban (terménykereskedők, savanyítózúzem, hentes stb.).

A magángazdálkodói, vállalkozói körre jellemző, hogy legtöbben a szövetkezeti átalakuláskor váltak ki és indultak saját útjukra. Néhányan már a rendszerváltás előtt megpróbálkoztak függetlenné válni a szövetkezettől, és önálló vállalkozóként megélni a mezőgazdaságból – többnyire kertészeti kisvállalkozásokra jellemző ez. A magángazdák, vállalkozók köre az utóbbi években is gyarapodott néhány fővel: a szövetkezet és dolgozói közötti erős függőségi viszony, az önállósodást gátló politika ellenére is (feltehetőleg a szövetkezet egyre bizonytalanabbá váló helyzete miatt) néhányan, más lehetőség nem lévén a településen, most indítják kényszerűségből vállalkozásukat, vagy vágnak bele teljes munkaidős gazdaság üzemeltetésébe.

Mindezen tényezők miatt a helyi agrárgazdaság még nem rendelkezik kialakult, végleges struktúrával. A nyolcvanas években már sikeres kertészvállalkozók közül manapság a külső körülmények hatására nem egy kivárási állásponton van, gazdaságuk stagnál, ami a vállalkozói lendület megfogyatkozását is jelenti. Viszont a rendszerváltás után a kiválók és a megélhetésüket a mezőgazdaságban vagy ahhoz szorosan kapcsolódó tevékenységekben keresők mozgékonyabbnak, a körülményekhez jobban igazodónak, alkalmazkodónak tűnnek, ők a „bátor helyi újrakezdők”. Erre példa a szövetkezeti villanyszerelő esete, aki társával előbb táp- és takarmányboltot nyitott, majd a sertéstartás visszaszorulása miatt csődbe jutó tevékenységet feladva szerződéses pulykanevelésre adta a fejét. Többen is vannak, akik odahagyva a szövetkezeti munkahelyet, szintén tápboltot vagy zöldségfelvásárló telepet nyitottak. A táp- és takarmányboltok a közelmúlt sertésválsága miatt azonban sorra szűnnek meg a településen, a nem is olyan régen még hat felvásárlótelepből pedig 2003-ban már csak négy működött.

A kocséri magángazdálkodói, vállalkozói kör létszáma lassan stabilizálódni látszik, de a település és a vállalkozások mezőgazdasági arculata végleges formáját még nem nyerte el, ebbe a szövetkezetnek is lesz még beleszólása. Kocséron a belső erőforrásokra és adottságokra alapozó fejlődés a külső lehetőségek hiányából

fakad, és gyakorlatilag a mezőgazdaság és ennek terményeire épülő élelmiszer-gazdaság fejlődését, formálódását, útkeresését jelenti. Ennek okán Kocsér agrárdominanciájú, erősen rurális településként jellemezhető.

Tarján**

A lakosságszám tekintetében valamivel népesebb, 2828 főt¹⁰ számláló *Tarján* Komárom-Esztergom megyében, a megyeszékhelytől mindössze 10 kilométernyire fekvő, többségében német nemzetiségiek lakta település.¹¹ Tarjánban a megőrzött erős sváb identitás és az egységes (pártpolitika-mentes) közélet, a helyi irányítás, vezetés állandósága, stabilitása¹² is nagy szerepet játszik a falu gazdasági sikereiben, megtartó erejében. Természetesen a településen, illetve Tatabányán található munkalehetőségek¹³ is hozzájárulnak ahhoz, hogy a fiatalabb generáció többnyire helyben marad, ezért a település korösszetétele sokkal egészségesebb képet mutat, mint Kocséron.¹⁴

Tarjánra is igaz, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás során egy belső erőforrásokra alapozott fejlődési, átalakulási utat járt be. A falu az évtized elején elszabaduló munkanélküliség megoldásaként¹⁵ a sváb származásból eredeztethető bizonyos mentalitásbeli elemeknek, illetve kapcsolati tőkéjének¹⁶ köszönhetően „vállalkozó falu”-vá vált,¹⁷ az önerőre alapozott talpra állást természetesen segítette a kocsérinál jóval kedvezőbb gazdasági környezet is. Jelenleg a termelő-szolgáltató jellegű vállalkozások dominálnak a faluban, itt a mezőgazdaságból akár kiegészítő, akár kizárólagos jövedelmet szerzők köre csekély.

Tarjánban a közepesnél valamivel gyengébb, átlagosan 14 aranykorona értékű földeken a kötött talajhoz igazodva a szántóföldi növénytermesztés – elsősorban gabona, kukorica, ipari növények – termesztése vált uralkodóvá. A gyenge minőségű földeket legelőként hasznosították, az állattartás, elsősorban a tejelő tehenészet és a húsmarha tartása szintén része a település és vidéke mezőgazdasági hagyományának.

A tatabányai bányászat beindulásával úgynevezett kétlaki életforma vált uralkodóvá a faluban, ahogy a falu iparosai, úgy az ingázók is műveltek földet fő megélhetést nyújtó munkájuk mellett, amiből elsősorban a családi fogyasztást biztosították. A tévesztés következtében helyben kialakuló munkalehetőségekkel nem szívesen éltek a svábok, inkább ipari munkásnak mentek, mint tévesztelőnek.¹⁸ A szocializmus évei alatt a lakosok

^{10**} A település gazdaságának bemutatása a felhasznált adatok tekintetében igazodik a cikk eredeti megírásának dátumához (2004). Az adatok alapján levont következtetések azonban későbbi, Tarjással kapcsolatos írásaimban is megjelennek, így például digitális e-tankönyv másik, általam jegyzett, Tarjással kapcsolatos szövegemben.

T-Star, 2002.

¹¹ Az elmúlt néhány évtizedet tekintve a településen kutatók becsült, illetve következtetett adatok alapján a német nemzetiségiek arányát 70-80 százalékra teszik, és saját adatgyűjtésem tapasztalata szerint is a helybeliek ezt az arányszámot tartják reális értéknek.

¹² Tarján polgármestere, hasonlóan a kocsérihoz, szintén 1990 óta őrzi tisztségét. Két alkalommal kihívó nélkül indulhatott a választáson.

¹³ A falu vezetése igyekezett munkahelyteremtő beruházásokat hozni a településre. A betelepülő cégeknek és néhány kis-, illetve középzemmé kinőtt helybeli vállalkozásnak köszönhetően megközelítőleg 300-400 munkahely van helyben. Az ingázás természetesen még mindig jelen van a tarjániak életében, a munkavállalás iránya döntően a rendszerváltás óta ipari szerkezetátalakuláson átesett Tatabánya irányába mutat. Tarján a megyeszékhely közelségét a nyolcvanas évek óta a lakóhelyi szuburbanizáció jelenségén keresztül is érzékeli, ám a városból a faluba költözők aránya nem olyan jelentős, hogy a helyiek és beköltözők közötti konfliktusokhoz vezetne. (Tarjánról lásd valamivel bővebben: Schwarz Gy. 2004a[6]; 2004b[7], valamint e szöveggyűjteményben.)

¹⁴ Tarjánban az öregedési index mutatószáma 119, a kistérségé 114. (Forrás: www.nepszamlalas.hu[4])

¹⁵ Az elmúlt évtized elején az országos átlagot közelítő munkanélküliségi mutatók az új évtized elejére jelentősen visszaestek anélkül, hogy a munkanélkülivé váló lakosság a mezőgazdaságba torlódott volna vissza. 2003 végén a munkaképes korú népességnek mindössze 2,4 százalékát regisztrálták munkanélküliként. (Az adatok az Állami Foglalkoztatási Szolgálat Országos Portáljáról származnak: www.afsz.hu/Statistika/Telepulesoros_munkanelkulisegi_adatok. [3])

¹⁶ A tarjániakat nyelvtudásuk és kapcsolataik révén egyéni és közösségi szinten is segítette a rendszerváltás utáni átalakulásban német nemzetiségi mivoltuk, ez elsősorban a megélénkülő idegenforgalomban, valamint a támogatások, pályázatok révén a faluba áramló anyagi forrásokban nyilvánult meg. Szerepe volt a német tőkének az alapvetően lakossági társulás formájában megvalósított kábelhálózat kiépítésében, német belügyminisztériumi támogatásból is épült a nemzetiségi ifjúsági tábor, a közelmúlt nagy beruházásában, a tornacsarnok megépítésében pedig a felszerelés adományozásának formájában jelent meg a külföldi segítségnyújtás.

¹⁷ A 2001-es statisztikai adatok tanúsága szerint az 1000 lakosra jutó működő vállalkozások arányszáma 20,3 százalékponttal magasabb a megyei mutatónál (KSH 2002[1]).

¹⁸ Ez több élettörténet visszatérő eleme volt, feltehetőleg a jobb megélhetést nyújtó ipari munkahely racionális választása is magyarázza ezt a döntést, de egyfajta, a kismémmizés miatt érzett megbántottság is motiválta választásukat. Ezt egy negyvenes éveiben járó interjúalany a következőképpen fogalmazta: „Ha ilyen faramuci helyzet elé állítják a családokat, egyszer elvették a tulajdonukat, mondjuk a földeket is,

többsége már Tatabánya ipari üzemeibe járt dolgozni, továbbra is megőrizve a két lábon állás stratégiáját. A háztájik, kiskertek, zártkertek jelentették a földhöz, mezőgazdasági munkához kapcsolódás és a kizárólag a családi fogyasztást fedező élelmiszerek előállításának bázisát. Itt a háztájiból vállalkozói karrier nem született a szocializmus évei alatt, a háztájizók többnyire állatot neveltek és adtak le a szövetkezetnek. A manapság legjelentősebbnek tekinthető gazdák, vállalkozók nem is háztájiztak a hetvenes–nyolcvanas években. Ez a mezőgazdasági termelés adottságaiból és jellegéből fakadt: a térségesítéssel fokozatosan a térségben hagyományos és az adottságokhoz is legjobban igazodó szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi formája alakult ki, vált uralkodóvá. A térségben szintén hagyományos nagyállattartásnak is nagyüzemi formái alakultak ki, és megjelent a nagyüzemi sertéstartás és baromfitartás is. A nyolcvanas évek második felében már nem is foglalkozott a szövetkezet a kisüzemi állattartás összefogásával. A falu szövetkezetét, miután összevonták a szomszéd faluval, 1982-ben a Gyermelyi Petőfi Mgtsz-be integrálták, ezt a helybeliek egyértelmű pozícióvesztésként, hatalmi helyzetük meggyengüléseként élték meg, „tüske volt”. A jól fizetett ipari munka hatására az életforma egyre erőteljesebb változása, a helyi szövetkezet integrálása és az ezáltal létrejövő nagy szervezet egyértelmű nagyüzemi művelésre-gazdálkodásra való törekvései egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy általánosságban a tarjániak a szocializmus idején fokozatosan távolodtak a mezőgazdaságtól és az ezzel járó életformától.

Az átalakulási törvényt megelőzően a gyermelyi szövetkezet részvénytársasággá alakult, névleg visszaállították a helyi szövetkezeteket, amelyek azonban nem kaptak jogot önálló gazdálkodási tevékenység folytatásához. Ezzel a stratégiával az Rt. vezetősége elérte célját: helybeli emberek saját környezetükben vezényelték le helyettük a földrendezést, a kiválásokat és a kárpótlást. Tarjánban mindez viszonylag csöndesen, nagyobb konfliktusok nélkül zajlott. A vezetőségnek sikerült másik, burkoltabb célját is elérnie: bérleti jogot szerezni az érdekkörükbe tartozó települések földterületein. A földrendezésnél és a kárpótlásnál megfogalmazott irányelv az volt, hogy a földek lehetőség szerint maradjanak osztatlan közös tulajdonú parcellákban. Jól látták, hogy a tarjániak nagy többsége nem kötődött már a mezőgazdasághoz annyira, hogy tömegével fognának bele a kisparcellás művelésbe. Kiszámítható volt, hogy a régi-új tulajdonosok, már csak életkorukból adódóan is, inkább bérbe adják földjüket. Az osztatlan parcella a tulajdonosi érzést megadta számukra, a nagyüzemi művelésre berendezkedett hajdani szövetkezet számára pedig létfontosságú volt, hogy a földek továbbra is nagy táblákban maradjanak. Mivel Tarjánban mindez nagyrészt így is történt, ezért az Rt. kezdetben egyedüli szereplőként uralhatta a földbérleti piac keresleti oldalát.

A kilencvenes évek közepétől azonban már néhány jelentős konkurenciával kellett számolnia a szövetkezetnek, ekkorra megerősödött néhány vállalkozó, gazdálkodó, akik a földrendezés és a kárpótlás után indultak. Közös jellemzőjük, ahogy a korábbi falugazdász fogalmazza: „Az elmúlt tíz évben rakták össze, amijük van.” Megközelítőleg harminc család választotta a mezőgazdaságot fő jövedelmi forrásként, de már a '96–97-es gabonaválság idején sokan „kiestek”. Mostanra alig éri el a talpon maradt, főállású gazdálkodók, mezőgazdasági vállalkozók száma a tízet. Helyi sajátosság, hogy 100–200 hektár közötti gazdaságokról van szó,¹⁹ amelyek eltérő arányban ugyan, de bérelt földeket is használnak. A négy legjelentősebb vállalkozó közül ketten szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, ők a használt földterületük alig negyedét birtokolják csak, a másik két vállalkozó szarvasmarhatartással (is) foglalkozik, ők a használt földek legalább felének tulajdonosai is, amelyeken takarmányt termelnek vagy legeltetnek. Az említett vállalkozókon kívül négy-öt család gazdálkodik még 10–50 hektár közötti földterületen, ennek kisebb részét bérlik. Néhány hektáros törpegazdaságok nincsenek a településen, de kiegészítőként páran művelik a kertet vagy kisebb darab földjüket. Ezek a kistermelők az össztermelés alig 10 százalékát adják csak.²⁰ Szövetkezés, kooperáció nem működik a gazdák, vállalkozók között hivatalos formában, a közeli Gyermely Rt. és a bábolnai IKR azonban termeltetési és felvásárlói szerződésekkel viszonylagos termelési biztonságot jelent a gazdálkodóknak. A hajdani szövetkezethez való viszonyulás éppen ezért mára már kettős

akkor ők sem vágytak arra, hogy »na, fussunk a vagyon után«, mert nem hiszem, hogy abban sok reményt láttak volna.” (Az interjú 2003 áprilisában készült.)

¹⁹ Ez nem vonatkozik arra a három vállalkozóra, akik állattenyésztésre álltak rá, ketten baromfitelepet működtetnek, egyikük pedig sertéstelepet tart fenn.

²⁰ A tisztségét 1996–2003 között betöltő falugazdász információja.

arculatú, megmaradtak a hajdani beolvasztás miatti ellenérzések, ráadásul a földpiacon komoly konkurenciát jelent a gazdálkodóknak, ugyanakkor felvásárlóként korrekt szerződő partner, jelenléte biztonságot ad.²¹

Egyéni helyzetek és stratégiák

Túlélő kertészvállalkozó

Az 1955-ös születésű kocséri zöldségkertész, János generációk óta a falu külső tanyagyűrűjében²² élő és gazdálkodó szegényparaszti, kisparaszti családból származik. A téveszidőkben szülei a szövetkezet által „kiadott” földeken egyénileg paradicsomot, paprikát, kukoricát termeltek, ő gyerekként már a kertészeti áruk termelésébe nevelődött bele.

Mezőgazdasági gépszerelőként dolgozott a szövetkezetnél, munka mellett állattenyésztő–növénytermesztő szakmai érettségit is szerzett. 1978-ban nősült, kocséri, szintén tanyasi gazdálkodói családból származó feleségével 1980-ban vették meg mostani tanyájukat. A lerobbant, ám villamosított tanyaépület alig négy kilométerre van a faluközpontról, a kövesúttól, tanyai bolttól, buszmegállótól pedig néhány száz méternyire fekszik. Mivel feleségével mindketten tanyán nőttek fel, és mostani lakóhelyük elhelyezkedése kedvező, sose gondoltak a faluba való beköltözésre. Két gyermekük van, lányuk közgazdasági érettségit tett, és a faluban van munkahelye. Saját bevallása szerint munkahelyen szeretne dolgozni, a gazdaság nem vonzza. Fiuknak mezőgazdasági gépészi érettségije van, kiskora óta szeret gépekkel foglalkozni, szülei ha akarták sem tudták volna eltántorítani a gazdaságtól, a gépi munkáktól.

János saját gazdaságát a tanyájuk körül kezdte kialakítani: a 800 négyszögölön felül még 6000 négyzetméternyi területet használhatott a szövetkezetéből tanyája körül. Specializált árutermelő gazdálkodásba fogtak, felesége csak a háztájiban dolgozott, állást nem vállalt, ő viszont szövetkezeti munkája mellett végezte az otthonit. Kezdetben dohányt termesztettek, három év után azonban áttértek a paprikatermesztésre, és megtermelték a háztartás szükségleteit és a leadásra tartott állatok takarmányát is. A zöldségpalántát maguk nevelték fóliában, de fűtött üvegházuk nem volt soha, csak terveik között szerepelt mindig egynek a megépítése. Ezért aztán a nagyobb anyagi haszonnal járó primörözésbe soha nem fogtak bele, valójában János kicsit tartott is a dologtól a nagyobb kockázat és a túlságosan erős befektetésigény miatt. Kizárólag integrált módon értékesítettek, a szövetkezet, illetve közvetlenül a környező konzervgyárak átvevői felé, a piacozás, piacépítés fáradságos többletmunkáját soha nem vállalták fel. Még akkor sem tették meg ezt a lépést, amikor János 1988-ban kivált a szövetkezetből. Ezt a döntését azzal a racionális érveléssel magyarázza, hogy a főmunkaidőben elvégzett munkájával annyit vagy kevesebbet keresett, mint a mellékállásban végzett napi néhány órás munkával. A gazdaságból származó jövedelmüket csak részben forgatták vissza, inkább életminőségükön, életszínvonalukon igyekeztek javítani: rendbe hozták tanyájukat, háztartási gépeket vásároltak. A nyolcvanas évek második felében, kihasználva a kínáló lehetőséget, belefogtak integrált sertéstartásba is, közben a pritaminpaprika mellett már uborkát és paradicsomot is termesztettek. Mindezekkel együtt szocializmus kori gazdasága biztos megélhetést, anyagi gyarapodást jelentett a család számára.

A rendszerváltás hozta privatizáció és kárpótlás túl sok pozitív változást nem hozott életükbe és gazdálkodásukba, megélhetési viszonyaik és gazdaságuk anyagi helyzete inkább romlott. János továbbra is alapvetően szántóföldi kertészkedéssel foglalkozik, édesapja hajdani tanyája körül²³ művel 8,4 hektárnyi területet. Saját jogon nem kapott részarányt, mivel 1988-ban kilépett a szövetkezetből, örökségéből és vásárlással sikerült földet szereznie. A 8,4 hektár egy része rokonok tulajdonában van. A területből 2,5-3 hektár a kertészet (paradicsom, uborka, paprika), a többin a ház körül, saját szükségletre tartott állatok takarmányát termelik meg. Azért is van szüksége ekkora területre, mert a kertészeti növények nem viselik jól a monokultúrát, időről időre cserélni kell a vetésterületek helyét. Vásárolt még 7,5 hektárnyi gyepet, ennek szénáját állattartó gazdákkal elcseréli trágyára, ami kertészetéhez feltétlenül szükséges.

²¹ A mezőgazdaságról szólva meg kell említeni az erdőgazdaság helyzetét is, mivel a falu határában a használt terület 64 százaléka erdő. Ezen két állami erdőgazdaság, illetve kisebb részben magántulajdonosok osztoznak.

²² A külső tanyagyűrű a szövetkezeti időkben tűnt el a falu határából.

²³ A régi apai tanyaépület már nem áll, villany sincs a területen.

A kilencvenes évek közepén több kísérlete is volt gazdasága profiljának kiszélesítésére, miután a sertéshizlalást lassan feladták, mert már csak a kínlódás volt vele. Vásárolt 15 hektárnyi területet, bérelt mellé 20-30 hektárt, búza- és takarmánytermesztésbe fogott, de a terület adottságai és mérete, illetve az aszályos évek miatt olyan kicsi volt e tevékenység jövedelmezősége, hogy még a bérleti díjat is alig tudta kitermelni. A bérletet visszaadta, saját területét pedig erdővel telepítette be. 1993–1998 között próbálkozott folyamatosan fejlesztett gépparkjának hasznosításával, vállalkozóként gépi szolgáltatásokat végzett. Ezt a tevékenységét a vállalkozókat sújtó kötelezettségek tömkelege miatt adta fel. Maradt tehát az egyre kisebb jövedelmezőségű, ezért bizonytalan megélhetést nyújtó kertészet mellett. Bővíteni, fejleszteni nem tudja, mivel a nagyobb terület megnövekedett kézi munkát igényelt, és a munkát már nem tudnák a családi munkaszervezetre alapozva elvégezni, bér munkásokat így is csak nagyon ritkán engedhetnek meg maguknak. A gazdasággal járó kézi munka teljesen leköti az ő és feleségének energiáját, lányuk inkább csak munkacsúcsokon segít be, és a ház körüli munkákból veszi ki a részét, fiuk a kézi munkát nem szereti, de a gazdaság legtöbb gépi munkáját ő végzi ma már.

Árúját 1985 óta minden évben szerződéssel a Nagykőrösi Konzervgyárnak értékesíti, ez egyfelől valamelyest biztonságot jelent, másfelől támogatást igényelni is csak szerződés alapján lehet ma már. Más felvásárlóval nem szokott próbálkozni, mint ahogy azzal se, hogy maga értékesítse árúját.

A gazdaság megfelelően gépesített, jóval nagyobb terület megművelését lehetővé tenné a géppark, ezt a kézi munkaerő hiánya gátolja. Gépeket, eszközöket csak a rendszerváltás óta vásárolnak. 1990-ben, „*amikor kezdődött ez a nagy nekibuzdulás*”, egy kisebb MTZ traktort vett használtan, 1992-ben egy erősebbet újonnan, hitelre. Az új erőgéphez a szükséges művelőgépeket is megvásárolta (szemenkénti vető, sorbavető, talajművelő eszközök), és újonnan szerzett permetezőgépet is. Később vásárolt használt kaszát, a boronát részenként vette meg és maga állította össze, a műtrágyaszórót maga gyártotta. Mivel ért a gépekhez, és szeret is foglalkozni velük, szabadidejében szívesen készít, rak össze gépeket, saját használatra elsősorban, de néha egy kis mellékesért is. Véleménye szerint gazdasága gépesítettsége helyi viszonylatban átlagosnak mondható.

Gazdakörnek, gazdaszövetségnek nem tagja, mivel nincsenek is ilyenek a faluban. A szomszédos településen nagygazdák által már a kilencvenes évek közepén létrehozott értékesítő szervezethez hasonló sem alakult Kocséron, ennek oka szerinte a kocsériakat általánosan jellemző tökeszegénység, nem lenne mit összeadniuk. Szerveződésük hiányának másik oka, hogy nincs megfelelő személy a faluban, aki összefogna, összetartana bármiféle tömörülést. „*Ahhoz kell egy embernek lenni, aki bátran belevág a dolgokba, itt nincs olyan, nem lett olyan.*” A gazdák közötti informális kapcsolatháló persze létezik, a szövetkezet ellenében meglehetősen egymásra utaltak. Segítenek is egymáson eszközök kölcsönadásával, jutányos áron megszámitott gépi munkákkal. A szakmai dolgokat is megbeszélik, bár kertészvállalkozó nem sok van Kocséron. János ismereteit inkább szakestektől szerzi, szaklapokból, televízióból tájékozódik. Tisztában van gazdaságának tőkehiányból eredő szakmai-minőségi korlátaival.

Kitörési pontot remélt a politikában, kezdetektől tagja a kiscgazdapártnak, a helyi szervezet elnöke. Emellett 1990 óta települési képviselő, a polgármester jó embere, erősíti a testületben a gazdák csoportját, akiknek legfőbb szószólója a polgármester, lévén maga is gyümölcskertész vállalkozó. Igazából azonban sem a pártpolitizálás, sem a helyi politika nem járt János számára semmilyen, a gazdaságában hasznosítható előnnyel.

Kertészetében lenne mit korszerűsíteni, fejleszteni, de hitelt nem mer felvenni, nem tartja magát kockázatvállaló típusnak, szeret apránként, biztosan előbbre haladni, „*még azt a kicsit nem akarom elveszíteni, ami van*”. A bankban pedig családi tartaléknak mindig kell lennie a rendkívüli helyzetekre.

Kocséron a magángazdák jószerivel csak a visszakapott földjeikkel, szakismereteikkel s emellett elszántságukkal felvértezve indulhattak neki az önálló gazdálkodásnak, hiszen a szövetkezet sokszor még a járandóságuk kivételét is megnehezítette. Jánosnak szövetkezeti munkahelyéről származó kapcsolati tőkéje sem volt, beosztása ezt nem adta meg neki. A szövetkezetből kiválók közül azok, akik vezető beosztást hagytak maguk mögött, ma stabilabb, biztosabb lábakon álló gazdaságot visznek. A többség azonban, Jánoshoz hasonlóan, nem fejlesztési terveken töri a fejét, hanem a túlélésre, fennmaradásra törekszik. Hangulata meglehetősen kiábrándult, valószínűleg nem ezt várta induláskor. Ezért is mondja, hogy örülne, ha a fiának lenne havi fix kereset

biztosító munkahelye, ahogy lányuknak is van. A gyerekeket szívesebben látná a mezőgazdaságon kívül, korábban sem kényszerítette őket a gazdálkodás felé, de ma már biztos eltanácsolná őket. A kilencvenes évek első felében a gépvásárlások hiteleit törlesztették, azt nagyon nehéz időszaknak értékeli életükben, aztán a gyerekek útnak indítására költöttek, mindkettő saját tanyát kapott, az ingatlanvásárlást elsősorban befektetésnek szánva. Tőkeszegénysége miatt gazdasága sérülékeny, jóval kiszolgáltatottabb az értékesítés nyomott áraival, az időjárás okozta viszontagságokkal szemben. Mindezek miatt mára kiábrándulttá, bizalmatlanná vált a sorozatos kudarcok és a nehézségek hatására. „*Lassan ötvenévesen az ember olyan nagyon előre nem tekingethet. Hátrafelé se, na.*”

Kényszerből nagyvállalkozó: „Hát, akkor nekem nem volt pénzem, kezdtem egy vállalkozást lukas zsebbel.”

A tarjáni András szintén 1955-ös születésű, és ugyanúgy a gépek szerelmese, mint János, ő is a szövetkezet gépeinek javításával foglalkozott – pályájukban talán mindössze ez a két közös pont mutatható ki, minden másban azonban eltér egymástól a két életút. András inkább a járművekhez ért, nem a mezőgazdasági gépekhez, autószerelő és közlekedésgépészeti technikus végzettségeivel dolgozott 1978-tól a Héregi Haladás Mgsz-nél, amely ekkor már magába olvasztotta a tarjáni szövetkezetet is. Közel húszéves szövetkezeti pályafutása alatt sokféle munkakörben dolgozott: volt gépkocsivezető és -szerelő a javítórészlegnél, raktárvezető, majd amikor a nagy integrátor, a Gyermelyi Petőfi MgtSz, közvetlenül a rendszerváltás előtt korlátozott autonómiával visszaönállósította a falutéeszeket, a tarjáni téesz megbízott elnöke lett. Ebben a pozíciójában neki kellett levezenyelnie a tarjáni szövetkezet földrendezési és kárpótlási ügyeit, természetesen a gyermekyi vezetőség érdekeit is figyelembe véve.²⁴ Végül is nagyobb konfliktusok nélkül zajlott le Tarjánban a földrendezés és a kárpótlás, nem kis részben Andrásnak köszönhetően. „*Erre büszke vagyok, nagyon simán ment le, erre nagyon büszke vagyok. [...] Én azt mondtam, mindig az volt a szemléletem, hogy ezt úgy kell végigcsinálnom, hogy ebből nagyon tisztán kell kijönnöm. Ahogy a lelegején [mondtam]: itt születtem, itt élek, és itt is akarok maradni.*” Miután a helyi szövetkezet megszűnt, egy darabig dolgozott Gyermelyen anyaggazdálkodóként, majd műhelyben, végül gépkocsivezetőként. 1997 márciusában végkielégítéssel jött el, azóta saját gazdaságában dolgozik.

Az „ipart” már 1986-ban kiváltotta, autószerelő műhelyt működtetett otthon, háznál. Vállalkozó szellemiségű lévén kereste a lehetőséget, másodállással próbált egy kis mellékezt teremteni a családjának. Amikor 1997-ben végkielégítéssel elküldték az rt.-től, döntött: volt már egy kis földje, közel 10 hektár, amelyet magának licitált a földosztáskor, és azóta az rt.-nek adta bérbe. „*Volt egy másodállásom, ami javítás volt, de volt belőle max. 2,5 milliós árbevételem, amiből tudod, hogy igazán egy családot sem tudsz fenntartani normál szinten. Nem volt más választás, valamit csinálni kellett. Ezzel foglalkoztam '78 óta. Az független, hogy gépészeti szinten csináltam először, de úgy azért közvetlen mindig ott voltam a mezőgazdaságban.*” Egy helybéli barátjával a kevés tulajdonukon és valamennyi bérelt területen belevágtak közösen a szántóföldi növénytermesztésbe, egy rozszant Zetor traktorral. „*Nem volt kellő tőkénk sem, meg a gépeink, eszközeink is kezdetlegesek voltak.*” Azóta már mindkét vállalkozónak többmillió gépparkja van, „csúcsra” fejlesztették gépállományukat, több mint 200-200 hektáron gazdálkodnak, ám útjaik már különváltak. András úgy képzelte el ezt a társulást, hogy közösen fejlesztik a gépparkot, és együtt művelnek minden területet. A közös fellépés a fejlesztések, beszerzések, értékesítés terén jelentett volna előnyt, jelentősebb piaci pozíciókat tudtak volna kiharcolni együtt, egy 400 hektáros gazdasággal a hátuk mögött, mint külön-külön. De a társa „*olyan beállítottságú volt, hogy ő külön akart, magának akarta tudni*”, s ez idővel szakítást eredményezett. Harag ma sincs közöttük, de András érezhetően sajnálja egy kicsit az elengedett lehetőséget, hiszen saját bevallása szerint ő „*szövetkezetpárti*”. Hivatalos jogi keretet nem adtak társulásuknak.

András 220 hektáron végez szántóföldi növénytermesztést, ebből 40 hektárnyi terület saját tulajdona. A kárpótlási jegyeken szerzett 10 hektár mellé a többi apránként vásárolta össze. Művelt területei összesen hat tömbben helyezkednek el. Étkezési búzát, kukoricát, repcét és napraforgót termel vetésforgóban. A Gyermely Rt.-vel termeltetési szerződése van búzára, kukoricára, korrekt szerződő félnek tartja az rt.-t, amely megegyezés szerint

²⁴ Mint már korábban volt róla szó, a szövetkezet érdeke az volt, hogy a parcellák lehetőleg osztatlan közös tulajdonba kerüljenek, azaz maradjanak egyben, hogy továbbra is alkalmas legyen a határ a nagyüzemi művelésre. Jelenleg az osztatlan és megosztott parcellák területaránya megközelítőleg 90-10 százalék.

mindig tőzsdei áron fizet. Napraforgóra, repcére nem szerződött le, mivel az rt. erre a két növényre nem szerződik, mással viszont ő nem mer. A szállítási szempontból még közelinek minősülő bábolnai IKR felé szokta értékesíteni napraforgóját, repceátvevő pedig a szomszéd faluban működik.

Gazdaságukat valódi családi üzemmént működtetik abban az értelemben, hogy mindent maguk csinálnak, intéznek, külső munkaerőt soha nem vesznek igénybe, alkalmazottjuk sincsen. „*A, nem szabad. Azért nem alkalmazok senkit, mert amíg korrekten nem tudom megfizetni, addig úgysem úgy áll hozzá a dolgokhoz, hogy az úgy működjön, hogy jól menjen. Meg a másik, hogy gépész ember vagyok, hát azért itt nagy értékű gépekről van szó, és túlnyomórészt elektronikus vezérlésűek. Tehát ezt úgy kiadni kézből, nem szívesen.*” A négytagú családból azonban már csak András és fia veszik ki részüket a konkrét munkákból. András felesége, Júlia pedig a „*pénzügyminiszter*”, ő intézi a banki ügyleteket és a napi szintű pénzügyi feladatokat. A gazdaság teljes könyvelését és adóügyeit azonban professzionális személyvel végeztetik, fizetség ellenében. András lánya már egyáltalán nem vesz részt a gazdaságban, főiskolára jár, és egy tatabányai cégnél dolgozik. Júliának is van munkahelye, a helyi patikában asszisztens, a gazdaság ügyeit pluszfeladatként, „*ráterő*” idejében végzi. A fiú szintén gépész végzettségű, de apjával együtt elvégzett egy „*Aranykalászos Gazda*”-tanfolyamot és egy növényvédelmi tanfolyamot is. Iskolái után rögtön a gazdaságban kezdett, ma már ő is élethivatás-szerűen foglalkozik a mezőgazdasággal, saját családi gazdaság van a nevében, amit az így kedvezőbb adózási feltételek kívántak meg. Most valójában ő az apja társa, minden munkát közösen végeznek, együtt döntenek gazdasági ügyekben, s András igyekszik fokozatosan egyre nagyobb önállóságot biztosítani neki tulajdon, döntések és felelősség átruházásával.

A gazdaság gépesítettsége nagyon magas színvonalú, három traktor (1998-as, 1999-es és 2002-es beszerzések), kombájn (2002), tárcsa (2000), váltóforgató eke (1999), vetőgép (2000), műtrágyaszóró (1999), permetező (1999), pótkocsi (2003), kukorica-vetőgép (2001) alkotja a gépparkot. András az összes gépet gazdaságának indulása óta vásárolta újonnan, különböző hitelek, kölcsönök, támogatások igénybevételével. Minden munkafolyamatot géppel végeznek, még a műtrágyát is csigával juttatják be a műtrágyaszóróba. „*Nem nyúlunk hozzá kézzel. Ez a lényeg.*” A csúcsra fejlesztett géppark ára a több tízmillió forintos hitelállomány.

Az autószerelés a mai napig megmaradt nem túl jelentős, de kiegészítő jövedelemforrásként a család bevételeiben. Gépekkel bér munkát nem végez, az egész területet lefedi ezzel a szolgáltatással korábbi társa, csak alkalmanként fordul elő, hogy valaki kifejezetten Andrást keresi meg. Időnként barátoknak elvégzi a szántást, vetést, de anyagi ellenszolgáltatás nélkül. „*En azt szoktam mondani, hogy ezt vagy megcsinálom szívességből, vagy sehogy.*”

A gazdálkodással kapcsolatos információkat szakmai fórumokon, illetve szaklapokból igyekszik megszerezni, de az internetben is nagy lehetőségeket lát, és nemcsak tájékozódás, hanem értékesítés szempontjából is. A szövetkezeti időkből származó tapasztalatát, ismereteit hasznosnak tartja, de nem elegendőnek. Szakemberek, gazdátársak véleményére mindig figyel, de hivatalosan vagy informálisan működő helyi szakmai körre nincs igénye, mint ahogy a többi gazdálkodónak sem Tarjánban. Kizárólag a kötelező jellegű szakmai szervezeteknek tagja, minden más szakmai, érdekvédelmi és politikai szervezettől távol tartja magát. „*Semmiféle gittegyletnek nem vagyok tagja.*” Inkább a szakmapolitikát, szakirányítást túlságosan is átható napi (párt)politikai döntésekről panaszkodik. Még 1990-ben indult helyi képviselői helyért, de akkor nem választották meg, azóta ezzel sem próbálkozik.²⁵

András a vállalkozóvá válást nem bánja, és nem kesereg a munkahely jelentette biztos fizetés hiányán sem, bár elismeri: „*Néha a frász tör ki, néha jó.*” A vállalkozás legnagyobb előnyének a lehetőséget tartja, ezért a „*ha visszanezel, akkor valószínű el fogsz esni*”-elvből kiindulva az előremenekülés stratégiája szerint vezeti gazdaságát, folyamatosan próbálja fejleszteni, gyarapítani. A kockázatvállalást a vállalkozás és a mezőgazdaság velejárójának tartja, bár a növényekben, a gazdaság szerkezetben és profilban nem „*rizikózik*” túlságosan, hiszen tapasztalata alapján „*valamelyik növény úgyis fogja hozni magát*”. Gazdaságának méretét családjának eltartásához megfelelő méretűnek tartja, stabilabbnak érezné azonban helyzetét, ha több saját tulajdonú területe lenne, és ha

²⁵ A politikai szervezetektől, pártpolitikától való távolságtartás nemcsak egyéni jellemzőként jelenik meg, Tarjánban egyetlen pártszervezet sem működik, a helyi képviselők mindegyike, csakúgy, mint a polgármester, független jelöltként indulnak gyakorlatilag 1990 óta. Értelmezésem szerint a kitelepítés időszakában a helyi svábokat ért meghurcoltatások egyik máig ható következménye a politikai el nem köteleződés mentalitása. Erről bővebben lásd: Schwarcz Gy. 2004a.

kiszámíthatóbbnak tudhatná a mezőgazdasági politikát. Vállalkozói karrierjét, gazdaságának állapotát nem tartja kiugrónak a falu többi gazdálkodójához képest, úgy véli, nagyjából együtt haladnak fejlesztéseik. A teljes bukástól, csődtől nem tart. „*Ha 220 hektáron megbukok, akkor az ország is megbukott mezőgazdaságilag. [...] Ha itt bukta van már, akkor nem csak egy bukik. Nincs akkora gazdasági különbség köztünk.*”

András és a tarjáni gazdák számára az rt. korrekt szerződő partneri mivolta és integrátori szerepe olyan adottság, amely egyfelől lehetőséget, másfelől biztonságot jelent a termelésben, ugyanakkor a nagy szervezet árnyéka is rávetül András és társainak gazdálkodására. Az rt. ugyanis tőkeereje és személytelen jellege miatt monopolhelyzetű szereplője a helyi földpiacnak. Egyrészt felveri a földárakat és a bérleti díjakat, másrészt megengedheti magának, hogy pusztán üzleti, racionális döntéseket hozó szereplőként legyen jelen a piacon. Nem kötik azok a gazdaságon kívüli kényszerek, amelyek a gazdákat helyi társadalomba ágyazottságukból adódóan befolyásolják gazdasági magatartásukban. Jó példája ennek az aszályos évben fizetett földbérleti díjak gyakorlata. Az rt. ugyanis aszályos évben kevesebb földbérleti díjat fizet, s noha ez a kitétel mindenkinek a szerződésében szerepel, András – és feltehetőleg gazdatársai is – soha nem élnek ezzel a szerződésben rögzített lehetőségükkel. „*Ez presztízskérdés, hogy ezt nem szabad megtenni.*”

Összegzés

A bemutatott két gazdaság a specializáció, piacra termelés, munkaszervezet és a gazdasági környezethez való kapcsolódás, alkalmazkodás szempontjából (családi) vállalkozásoknak tekinthető. Ám nemcsak használt földterületük méretét tekintve – a szántóföldi növénytermesztés természetszerűleg nagyobb területigényű gazdálkodási ág, mint a félintenzív kertészet –, de a befektetett tőke értékét, a gazdaságok pénzforgalmát és jövedelmezőségét nézve is jelentős különbségek mutatkoznak a két gazdaság között. A különbségek nem is annyira a két gazdaságfő eltérő mentalitásából, egyéni képességeiből fakadnak, hiszen mindketten szakirányú mezőgazdasági és gépészeti tudással rendelkeznek, bár Andrást talán valamivel nagyobb kockázatvállalási hajlandóság jellemzi, és értékesebb kapcsolati tőkék birtokában volt indulásakor, amelyet képes volt kamatoztatni is. János, aki a nyolcvanas évek vége felé elindult az önálló kisvállalkozás kiépítésének útján, a megváltozott külső körülmények számára kedvezőtlen alakulása miatt (értékesítési lehetőségek és termelési költségek emelkedése miatt jövedelmezőségének visszaesése, a szabadpiaci versenyben a felértékelődő tőke hiánya) egyre inkább csak a piaci viszonyoknak erősen kiszolgáltatott (specializált) kisárutermelésre képes. Egyéni kiútkereséseinek kilátástalansága mögött olyan nagyobb gazdasági összefüggések és trendek is állnak, mint a minőségi, speciális termékek előállítására irányuló egyre nagyobb igény. Ám ennek megfelelni ő egyénileg nem képes, az összefogásra pedig (gazdasági) környezete nem alkalmas, részben a különböző tőkefajták hiányának betudhatóan.

András gazdasága a magyar viszonyok között is már középüzemnek tekinthető, és megvalósítani látszik azt a nyugat-európai (családi) farmmodellt, amelynek általánossá válását sokan kívánatosnak tartották volna a mezőgazdasági átalakulás kezdetén. András gazdaságában a vállalkozók és a tulajdonosok egy család tagjai, és a család képes a gazdaság munkaerő-szükségletét is kiszolgálni, bár esetükben a pusztán családi munkaerőre hagyatkozásnak bizonyos külső kényszerekből fakadó okai is vannak (hozzáértő alkalmazott hiánya).

Mindkét gazdaság a helyi mezőgazdasági termelési adottságokon, hagyományokon és lehetőségeken alapszik, ám míg János gazdaságát éppen a helyi adottságok, esélyek és lehetőségek sodorják kényszerpályára, addig András egy tőle független erő által megteremtett helyzethez – a földek nagyüzemi művelésre alkalmas parcellákban hagyása – alkalmazkodott megfelelően. Számára az adott mozgástér nem gátló, hanem kitörési, de legalább is tisztos megélhetési lehetőséget biztosító körülményt jelent.

A gazdaságok és gazdálkodók bemutatásával a dolgozat megpróbált rávilágítani arra, hogy a kis- és középüzemeket működtetők modernizációja gazdaságvezetési stratégiáik, mentalitásuk szempontjából az egyéni adottságokon és lehetőségeken túl függ a helyi társadalom adottságaitól, esélyeitől és lehetőségeitől is. Ezen túl a bemutatott egyéni esélyek, lehetőségek és stratégiák a közösségi és lokális adottságok, meghatározók felől nézve jól példázzák s egyben magyarázzák is részben a rendszerváltás utáni mezőgazdasági átalakulást és elsősorban a kistermelést jellemző erős regionális különbségeket.

Felhasznált irodalom

- [1] Andor, Mihály, Kuczi, Tibor, és Swain, Nigel J.. 1996. *Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle*, 3–4.. 125–147.
- [2] Harcsa, István és Kovách, Imre. 1996. *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996.* 104–134. Társadalmi Riport. Budapest.
- [3] Juhász, Pál. 1986–1987. *Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. Medvetánc, 4–1..* 5–18.
- [4] Juhász, Pál. 1999. *Parasztok és farmerek. In Kárpáti Zoltán (szerk.): A vidéki társadalom változásai.* 261–278. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola. Szolnok.
- [5] Kovách, Imre. 1988. *Termelők és vállalkozók (Rétegződés-modell vizsgálat IX.).* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest.
- [6] Schwarcz, Gyöngyi. 2004a. *Leosztott szerepek, kitörési kísérletek. In Sáfrány Réka (szerk.): Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben.* 49–64. Magyarországi Női Alapítvány. Budapest.
- [7] Schwarcz, Gyöngyi. 2004b. *Svábnak lenni, németnek maradni. Az etnikai identitás változásának jellegzetességei Tarjánban. In Borsos Balázs–Szarvas Zsuzsa–Vargyas Gábor (szerk.): Fehéren, Feketén. Varsánytól Rititig II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* 109–128. L'Harmattan. Budapest.
- [8] Szelényi, Iván. 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [9] Tehlen, Tatjana. 2001. *Post-socialist entrepreneurs in rural Hungary: social continuity and legal practice in Mesterszállás. Acta Ethnographica Hungarica*, 46. 3–4.. 315–342.
- [10] Wolf, Eric R.. 1973. *Parasztok. In Service, Elman R.–Sahlins, Marshall D.–Wolf, Eric R. (szerk.): Vadászok, törzsek, parasztok.* 317–454. Kossuth Kiadó. Budapest.

Források

- [1] 2002. *Komárom-Esztergom megye 2001*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- [2] *T-Star, 2002. (CD-ROM)*.
- [3] www.afsz.hu .
- [4] www.nepszamlalas.hu .

Vállalkozói életutak és kapcsolathálóok egy nagyközségben

Tóth Lilla

A leszakadó kisvállalkozókról, kisvállalkozásokról

Jelen dolgozat előzménye az a szakdolgozat, amelyet 1991-ben készítettem az előző év novemberében A.-ban felvett kérdőíves interjúk részleges feldolgozásával, a Pest megyei település kisiparosainak 90 százalékos mintáján. 1995-ben folytattuk a kutatást, azzal a kérdéssel, hogy az öt évvel korábban megkérdezett 107 kisiparos körében – a község közvéleménye szerint – végbement-e a polarizálódás, s hogy a leszakadók, a tönkrement egzisztenciák, illetve a sikeresek, a terjeszkedők, vagyonosodók csoportja milyen jellegzetességeket mutat. Kerültek-e új szereplők a sikeres vállalkozók közé, olyanok, akik nem rendelkeztek kisiparosmúlttal? Az 1990-es adatokat mélyinterjúkkal egészítettem ki, amelyeket a két csoport – sikeresek és leszakadók – képviselőivel készítettem. A sikeres és a lecsúszó vállalkozók kiválasztására egy szűkebb körű közvélemény-kutatás során került sor olyan emberek körében, akik hivatalukból és/vagy üzleteik folytán a legjobban informáltak a helyi társadalom vállalkozóiról. A megkérdezettek összetétele a következő:

1. *A helyi IPOSZ-elnök*, 1980-tól kisiparos, majd kisvállalkozó; 2. *a helyi IPOSZ titkára*, 1971-től mellékállású, 1987-től főállású kisiparos, majd egyéni vállalkozó; 3. *a település polgármestere* – a rendszerváltást megelőzően tanácselnök, több évtizede a helyi közigazgatásban dolgozik; 4–5. *a helyi vállalkozók „főkönyvelői”*, maguk is vállalkozók, munkájuk révén pontosan ismerik a helyi gazdasági élet szereplőit, azok helyzetét. Egyikük a volt tanácsházáról – ahol pénzügyi előadóként dolgozott – lépett ki, és alapított könyvelő és pénzügyi tanácsadó bt.-t. A másik könyvelő a közgazdaság-tudományi egyetem elvégzését követően két évet pénzügyi területen dolgozott alkalmazottként, egy évig biztosítási ügynökként, ezt követően alapított könyvelő kft.-t. Helyi iparoscsaládba nősült, felesége szintén vállalkozó, apósával közösen egy másik vállalkozásban építőipari tevékenységgel is foglalkozik. 6. *A helyi evangélikus lelkész*, aki több mint ötven éve él a településen, buzgó hagyományőrző, a betelepített szlovák családok történetének és leszármazottainak avatott ismerője. Számára az evangélikus felekezethez való tartozás és a múlthoz való kötődés, a szlovák identitás összefonódik és egyaránt jelentős. Egyik feladata az egyház és az egyházi intézmények javára történő adakozások szervezése. Az, hogy mikor, kitől, mennyit kell és lehet kérni, fontos információ, amelyet, az egyházi hagyományoknak megfelelően, fel is használ akkor, amikor a helyi evangélikus gyülekezet és, ahogy ő mondja, „az egyházi vállalkozások” (öregék otthona, evangélikus óvoda, iskola és vendégház pénzügyi menedzselése a feladat).

7. *A rendszerváltás előtt tanácsai építésügyi előadó*, jelenleg egy nagy biztosítótársaság területi igazgatója, helyi születésű, egész életében A.-ban élt. Előadóként figyelemmel kísérhette a helyi családok gyarapodását, ami az esetek döntő többségében először építkezésekben nyilvánult meg, amelyeknél az engedélyező és a szabályosságot felügyelő személy saját maga volt. A rendszerváltást követően a korábbi ismeretségek rendkívül jó piacot jelentettek számára, helyismerete pedig lehetővé tette, hogy hatékony marketingstratégiával egyre sikeresebb legyen biztosítások értékesítésében. Tudatosan, üzleti érdekből, munkaköri feladatként vesz részt a helyi formális és informális közéletben.

1. kép. Ahonnan rálátni a vállalkozókra – a polgármesteri hivatal

2. kép. Az IPOSZ-titkár műhelye

Az előbbi szereplőktől azt kértük, hogy nevezzék meg azt a tíz vállalkozót a településen, akik szerintük sikeresek, és azt az ötöt, akik lecsúsztak, korábbi eredményeik romlottak, akár olyan módon is, hogy feladták önállóságukat, esetleg munkanélküliek lettek. Ha beszélgetőpartnereink igényelték a siker meghatározását, ha rákérdeztek, mit is értsenek alatta, akkor arra kértük őket, hogy gondoljanak azokra, akik látható módon növekvő vállalkozással rendelkeznek, akiknél a növekedés üteme szembetűnő, akik anyagilag jelentősen gyarapodnak, és érezhetően nő a (gazdasági) hatalmuk, növekvő számú embert befolyásolnak, akár egzisztenciálisan, akár véleményformálóként.

A megkérdezettek többsége – kérés nélkül – definiálta a vállalkozó fogalmát. Nem tartják vállalkozónak azt, akinél nem a vállalkozás a megélhetés elsődleges forrása, így például a gyesen lévő kismamákat, akik italdiszkontot nyitnak mellékes jövedelemszerzés érdekében. Azok sem vállalkozók e kör megítélése szerint, akik örökös alvállalkozói kapcsolatban állnak más vállalkozóval a faluban, önmaguk nem alkalmaznak senkit, munkát önállóan nem vállalnak, megélhetésük „munkaadójuktól” függ, akivel tulajdonképpen alkalmazotti kapcsolatban állnak, az alkalmazotti jogviszony előnyei nélkül. Nem attól vállalkozó valaki, hogy vállalkozói igazolványa van,

nyilatkozták szinte kivétel nélkül. A világos és pozitív definíció azonban hiányzott a meghatározásaik közül. A kérdezettek gondolkodásában élő vállalkozó rendelkezik a pénz, az önállóság, a kapcsolatok, a mások feletti rendelkezés (alkalmazottak, alvállalkozók) bizonyos – közelebbről nem meghatározott – minimumával. Nem említették mindazt, amit a szakirodalom, illetve bizonyos (szub)kultúrák a vállalkozó figurájához rendelnek; az innovációt és/vagy kreativitást, a kockázatvállalást, a sajátos életmódot, az értékeket, az ambíciókat. A sikeresek és a leszakadók listájának összeállítása ezt követően úgy történt, hogy megnéztük az egyes vállalkozók említésének gyakoriságát. A legnagyobb említési gyakoriságot elért vállalkozókat felkerestük, és a hajlandóságot mutatókkal interjúkat készítettünk.

A sikeresek

A sikeresnek ítélt vállalkozókhoz bejutni, elérni, hogy egyáltalán szóba álljanak valakivel úgy, hogy nem fűződik hozzá üzleti érdekük, a számunkra ismerős településen is nagyon nehéznek bizonyult. Egyrészt az idő számukra valóban pénz, másrészt, ha nem muszáj, nem nyilatkoznak szívesen. Nem bíznak abban, hogy nem lesz hátrányuk abból, ha valaki információkat szerez róluk vagy vállalkozásukról. Az, hogy mégis elég nagy számban mutattak hajlandóságot a beszélgetésekre, korábbi kedvező tapasztalataiknak, valamint „ügyfélszerző” stratégiáknak – ismerősök, barátok személyes ajánlásának – volt köszönhető. A tizenhat sikeres vállalkozóból – akiket a megkérdezettek közül legalább ketten említettek – nyolc vállalkozóval sikerült úgy interjúkat készíteni, hogy a magnófelvételt is engedélyezték. Ketten csak „beszélgetni” voltak hajlandóak, sem a magnófelvételhez, sem a jegyzeteléshez nem járultak hozzá. A beszélgetést ők irányították, saját magukkal, illetve vállalkozásukkal kapcsolatosan a tényközlést bevallottan és szándékosan elkerülték. Utalásokból és másoktól származó információkból, a helybeliekkel folytatott véletlenszerű beszélgetésekből álltak össze, ha hézagosan is, történeteik.

A legsikeresebb tizenhat vállalkozó közül tízen az 1990-es felvételünkben is szerepeltek, még mint kisiparosok. Azon csoport összetétele meglehetősen heterogén, akik nem a kisiparos körből kerültek a sikeresek listájára. Ketten úgy kerültek a sikeresek vállalkozói körébe, hogy a település termelőszövetkezetében voltak felső, illetve középszintű vezetők, a téves gazdasági társaságokra bomlása idején kft.-vezetők, később tulajdonosok, a „földesurak”, ahogy gyakran emlegették őket. Egyikük volt általános iskolai tanár, akinek pedagógus szülei egész életükben mellékfoglalkozásban, előbb vásározással (mézeskalács, cukorka, játék- és divatáru), majd egy kis divatáruüzlettel próbáltak pótlólagos jövedelemhez jutni. A vállalkozóvá válás egyik fő motívuma a szülői örökség átvétele volt: „*A boltot valakinek tovább kell vinni.*”

Egy közgazdász – akit mintánk összeállításakor is kérdeztünk – vállalkozó családba nősült, apósa volt kisiparos. Felesége iskoláinak elvégzésétől egyéni vállalkozóként dolgozik, mint ahogy mindenki más abban a családban. Sikeresnek mondott vállalkozónk két évig dolgozott alkalmazottként állami vállalatnál, azután lett önálló.

Egy állami nagyvállalattól elbocsátott kovács, akinek már az apja is a kovács szakmát művelte, körülbelül 60 embert foglalkoztató kft. tulajdonosa lett, két kisüzemmel. Felesége és lánya főállásban vesz részt a vállalkozás ügyeinek intézésében. Másik, gépészmérnök-hallgató fiúgyermek, akinek még egy éve hátravolt a műszaki egyetemen, szabadidejében apja üzemében dolgozott, amely első hivatalos munkahelye is lesz. Vállalkozónk életútját úgy jellemezte, hogy „*mindig is tilosban*” járt. Ami valószínűleg így is volt, hiszen volt szakmunkástanulói mesélnek legendákat korábbi vállalati gyakorlataik kapcsán arról, hogy sokszor hónapokon keresztül kizárólag a mester „fusimunkáján” voltak kötelesek dolgozni, amelyhez még az alapanyagot is a gyártól „vették”.

Egy volt kiskereskedő, aki az utóbbi években jelentősen terjeszkedett, a település centrumában vett, illetve épített üzleteket. Elsősorban azt tartják róla számon, hogy sokat jótékonykodik, ami ebben a környezetben egyrészt helyeslést, másrészt némi értetlenséget és zavart vált ki.

A sikeresek listája két további érdekességet tartalmaz. A sikeresnek tartott vállalkozók között említették azt a volt kisiparost is, aki 1995-re elhagyta szakmáját, és a közvélekedés szerint azzal a tevékenységgel tesz szert a legnagyobb jövedelemre, amelyet már a nagyanyja is végzett, vagyis kölcsönöket ad uzsorakamatra. Itt említették

azt a pénzügyi tanácsadót is, akit nem annyira a honoráriumok, hanem inkább az tesz sikeressé, hogy bárkinek tud bármiről áfás számlát szerezni, elfogadható díjazásért.

A leszakadók

A lecsúszók listája sokkal nehezebben volt összeállítható, mint a sikereseké. Egyrészt azért, mert a hét megkérdezett közül ketten azt vallották, hogy nem tudnak róla, hogy bármelyik vállalkozónak is rosszabbul menne mostanában, mint régebben. Olyan személyt senki nem tudott megnevezni, aki feladta volna az önállóságát, elment volna alkalmazottnak vagy munkanélküli-segélyre. A segélyről egyébként is tudják, hogy az olyan dolog ami (volt) vállalkozónak nem „jár”.¹

Nehézséget jelentetett a vállalkozó mint személy és a vállalkozás gondjainak különválasztása. Nem találtunk olyan vállalkozót-vállalkozást, ahol a kudarc abban nyilvánult volna meg, hogy „bezárták volna a boltot”. Úgy tűnik, hogy a kisvállalkozói létből kilépni nemigen lehet.² Ez természetesen összefügg azzal, hogy a kisvállalkozói létformában benn rekedt, tulajdonképpen vállalkozóként kudarcot valló emberek életkora, iskolázottsága, hasznosítható kapcsolatainak hiánya olyan hátrányok, amelyeket semmivel nem tudnak ellensúlyozni, és amelyek eleve kudarcra ítélik őket a munkaerőpiacon. A helyi közösségen belül e hátrányokat tetézi, hogy a potenciális munkaadó viszonylag könnyen tud tájékozódni a nála munkát vállalni szándékozók életmódjáról, és az italozás egyre kevésbé elfogadott deviancia. Így került egyformán a lecsúszók listájára az, aki csak alkoholista és/vagy súlyosan beteg azzal, aki önmaga adta fel az önállóságot saját nyugalmaért (bár forma szerint mellékfoglalkozású kisvállalkozó), valamint az, akinek a vállalkozása csalás, gazdasági bűncselekmény áldozata lett.

A megkérdezettek általános (szintén kéretlenül kinyilvánított) véleménye, hogy a lecsúszás elsődleges oka az általuk ismert vállalkozók körében az alkoholfogyasztás és/vagy a súlyos betegség, esetleg házasságfelbomlás. A kettő közül – alkoholizmus plusz egyéb „csapás” – általában nem tudni, hogy melyik volt előbb. Éppen a fenti ok miatt (alkoholizmus) az amúgy is meglehetősen bizalmatlan vállalkozói közegben az igazi lecsúszók gyakorlatilag megközelíthetetlenek voltak. Gyanakvó feleségek vagy más, az interjúzásra kiválasztott személlyel együtt élő családtagok – a vállalkozó kvázi gyámjaként – utasították vissza az interjút. A lecsúszók listája így rövidebb lett. Köztük tizennyolcan olyan volt kisiparosok, akik az 1990-es mintában is szerepeltek. Közülük (sok nehézség árán) három fővel készült interjú; ők nem alkohol miatti leszakadók. A kudarcot valló vállalkozók csoportjára jellemző az általános iskola nyolc osztálya plusz három év szakmunkásképző, átlagéletkoruk 55 év. Az idetartozó vállalkozók fele fuvarozással foglalkozott-foglalkozik (ketten szekérfuvarozók), két bérfűrész, két autószerelő és két kőműves tartozik még a lecsúszók közé, valamint egy víz-, gázszerelő, aki 61 éves, a legidősebb ebben a csoportban, már csak emiatt is a lecsúszók közé sorolták.

Már az 1990-es felvétel idején is feltűnt, hogy a vizsgált vállalkozói körben milyen sok (17,5%) a teher-, illetve személyszállítással foglalkozó személy a településen, az akkori mintában ők képviselték a legnagyobb létszámú szakmát. Akkoriban képzetlen férfiak tömege választotta ezt a tevékenységet, amely nagy befektetést nem igényelt, sem intellektuálisan, sem anyagilag, hiszen akkor még a hanyatló állami vállalatoktól, téveszektől könnyű volt járműveket bérelni. Már akkor is sejthető volt, hogy akkora kereslet nem lesz erre a szolgáltatásra, hogy mindannyian megéljenek belőle, hacsak nem keresnek új megrendelőket a településen kívül. Szekérfuvarozásra gyakorlatilag nincs piaci igény. A teherfuvarozás nagy részét pedig a vállalkozások maguk oldják meg, az építőipari kisvállalkozások első nagyobb beruházása általában egy (kis) teherautó.

¹ Az erre vonatkozó jogszabály úgy rendelkezik, hogy munkanélküli-segélyben nem részesülhet az, aki nem munkavállalói, hanem munkaadói státusban volt, attól függetlenül, hogy korrekt módon fizette-e a közterheket, vagy sem. A jogszabály értelmezése világosan kimondja, hogy még abban az esetben sem jogosult, ha olyan státusban volt, ahol a munkaadói, illetve munkavállalói szerepkör keveredett. A tájékozottabb, jobb érdekérvényesítő képességű vállalkozók papíron sokszor alkalmazottként jelennek meg, rokonaik, barátaik, ismerőseik vállalkozásainak munkaerő-állományában. A havi, minimálbér után kötelező befizetések összegét átadják a „munkaadónak”, aki „átfuttatja” őket a vállalkozás adminisztrációján, míg ők mellékfoglalkozású vállalkozóként vagy feketén dolgoznak.

² Valószínű, hogy ez a társadalmi tapasztalat nyilvánul meg az 1995-ös Magyar Háztartás Panel-kutatás eredményeiben is. A vállalkozni hajlandók aránya 20 százalék a mintában. Az 1992 óta folyó kutatásban ennél kisebb vállalkozói hajlandóságot nem tapasztaltak a kutatók a lakosság körében (az 1992-es esztendőben volt ehhez hasonló a helyzet). Az, hogy növekszik azoknak az aránya, akik a vállalkozóvá válásnak még a gondolatától is elzárkóznak (1993-ban a megkérdezettek 68 százaléka, 1994-ben 66 százaléka, 1995-ben 71 százaléka), szintén egybecseng a saját vizsgálati terepen szerzett benyomásainkkal.

Leszakadók: három nyilatkozó

A kérdezettek egyike a többek által hanyatlónak tartott vállalkozást vezető faesztergályos. Pusztán az interjú alapján nem feltétlenül került volna a lecsúszók közé. A közvélemény ítéletét az magyarázhatja, hogy látványos kudarcok, szerencsétlenség, tűzkár érte, amiről sokan tudnak a településen. A tüzesetben nemcsak egyik műhelye égett le, hanem maga is sérüléseket szenvedett. Hosszú ideje perben áll egy többmilliós, meg nem fizetett összegért, amely egyébként járna neki, hiszen leszállította a megrendelt munkát. Mindenki számára nyilvánvaló azonban, hogy nincsenek megfelelő emberei, hiszen rászorul a munkaügyi központtól küldött munkaerőre. Mindennap szállítja a szomszéd városból érkező volt munkanélkülieket a vasútállomásra a műhelyig és vissza.

Másikuk vállalkozása a '90-es felvétel idején élte fénykorát, a klasszikus vállalkozói kockázatokat és újításokat vállalva azonban elbukott. Új piacokat, új tevékenységeket keresett és talált, de nem egyedül, hanem egy idegenbe szakadt hazánkfíával, aki végül is befektetéseit sem térítette meg, nemhogy a hasznon osztozott volna. Az ügy nemzetközi bíróság elé került. Hagyományos tevékenységének termékeire nincs vevő, tartalékai nincsenek, hogy átvészelve a jelenlegi nehéz időszakot.

A harmadik interjúpartnerünk önként vállalta az örökös alvállalkozói státust. Most egy hirdetési cégnek ragaszt óriásplakátokat. Egészségi állapota arra kényszerítette, hogy feladja eredeti vállalkozását, mert nem bírta fizikailag a szobafestői munkával járó terhelést. (Ugyanez a fajta kényszer, romló egészségi és fizikai állapot a sikeresek csoportjában egy másik szobafestőnél azt eredményezte, hogy fővállalkozói szerepkört töltsön be, másokkal, alvállalkozókkal dolgoztasson.)

Leszakadók: munkahelyi karrier, egzisztenciátörténetek, vállalkozási formák

A megkérdezett vállalkozók mindegyike közel húsz évig volt alkalmazott állami, illetve szövetkezeti szektorban. Egyikük 47 éves, végzettsége szerint vasesztergályos, húsz éven keresztül ingázott naponta Budapestre állami munkavállalóként. Hazaérve nap mint nap a főállású munkaidejével körülbelül azonos óraszámban fusított, azaz feketén dolgozott kőműves kisiparos apjánál. Egészen önállóvá válásáig párhuzamosan végezte a kétféle tevékenységet. 1985-ben iparos sógora biztatására főállású kisiparos lesz, sógora segítette ügyfeleket szerezni. 1990-ben közös társaságot (kft.) alapítanak, profiljuk ugyanaz: vasesztergálás és fémmegmunkálás. A kft. indításával egyidejűleg több más kisvállalkozással, magánszemélyekkel és a helyi önkormányzat költségvetési üzemével közös társaságot alapítanak. (Az azóta már megszűnt vállalkozásban a volt tulajdonostársak úgy emlékeznek, hogy míg ők a törzstőkéjüket is elvesztették, interjúalanyom és sógora legalább két kamion és egy nagy földmunkagép árát „privatizálta ki”, szabálytalan közgyűlés és legalábbis félreérthető jegyzőkönyv segítségével. A sértettek egyike sem tett feljelentést az igazságszolgáltatás akkori és jelenlegi állapotára hivatkozva, nincs idejük fölöslegesen bíróságra járni, mondják.) Pár évig újabb kft.-ket alapítottak, illetve a meglévő társaság tevékenységét bővítették, miután egy német állampolgárságú, magyar származású „üzletember” is betársult hozzájuk. Együttműködésük eredménye lett a nemzetközi bíróságon folyó per, amelyben német üzlettársukat majdnem 60 ezer DM tartozás megfizetésére perelték. Az elmaradt bevételek miatt az alkalmazottak egy időre munkanélküli-segélyre mentek – ma az 1990-es létszám, nyolc fő alkalmazott dolgozik náluk. Ma újra egyéni vállalkozói státusban van (sógora is), elsősorban azért, mert német partnerük még mindig a közös társaság tagja, és nem akarnak a haszonból annak juttatni, akit egyébként perelnek. Nehezen megy a talpra állás, mindig van köztartozás, hol adó-, hol járulékbefizetéssel van elmaradva. Nehézségeik ellenére egy nagyobb műhelybe költöztek a szomszédos községben, ami legalábbis a megrendelési hiányt panaszoló kijelentések után meglepő, és az újonnan nyitott villamossági cikkeket forgalmazó boltjuk is az.

Másik interjúalanyunk egy 52 éves szobafestő, első munkahelyén, egy kisipari szövetkezetben tíz évig dolgozott. A szövetkezet megszűnését követően tizenöt éven keresztül főállású kisiparos, majd, mivel egészségi állapota megromlott, 1985-ben főállású gondnok lesz egy iskolában, és mellékfoglalkozásban vállalkozó. Vállalkozóként ma már nem szobafestést végez, hanem egy óriásplakáthelyekkel kereskedő hirdetési ügynökség bedolgozója. Alkalmazottja sohasem volt. Jelenleg főállású fizetésének másfélszeresét keresi vállalkozóként.

A leszakadók csoportjának harmadik tagja 54 éves, faesztergályos. Munkába állását követően tíz éven keresztül ingázott hetente Budapestről Hajdú-Bihar megyei falujába. 1971-es házasságkötése révén került a településre, a helyi kisipari termelőszövetkezetben dolgozott 1979-ig, azután lett kisiparos, majd egyéni vállalkozó. 1990-ig egyedül dolgozott, két mellékfoglalkozású segítő családtaggal. 1991–92-ben új műhelyt épített, amelyben mára már tízen dolgoznak.

A leszakadók csoportjába tartozók közös jellemzője, hogy húszévnyi állami, illetve szövetkezeti szektorbeli munkatapasztalatra tettek szert. Egyikük sem került soha vezetői beosztásba, iskolázottságuk alapján ez érthető is. Hármójuk közül ketten ingáztak. Az a szobafestő, aki helyben dolgozott, munkahelyének megszűnésekor váltotta ki az ipart. Úgy tűnik, ha a munkába állást követően nem kezd valaki ingázni, később már nagy valószínűséggel keres valamilyen megoldást az ingázás elkerülésére. Ennek később az a következménye, hogy nem tudja kiépíteni a község határain túl terjedő üzleti, szakmai kapcsolatokat, s ezek hiánya magyarázhatja, hogy viszonylag könnyen vonul vissza, adja fel önállóságát, például amikor beteg lesz. Nem véletlen, hogy ő az, aki legfiatalabb korában lett önálló. A három szakma közül az induláskor a szobafestőséghez volt szükség a legkevesebb befektetésre.

Hármuk közül egyikük egy, ketten pedig két szakképesítéssel rendelkeznek, ők az ingázók, akik hosszabb időt töltöttek állami szektorban. A két szakma közül az egyiket használták főállású munkahelyükön, a másikat pótlólagos jövedelemszerzésre, ez mindkettőjüknél fusizás (bejelentés nélküli feketemunka) volt egészen addig, amíg főállású önállók nem lettek. Egyikük az alkalmazottként gyakorolt szakmai profillal, másikuk azzal a szaktudással, amellyel azelőtt, ahogy mondja, már „vállalkoztatott”.

Minél hosszabb időt tölt egy vállalkozó önállósulását megelőzően a településen kívül, állami szektorban munkavállalóként, és minél több szakmai területen próbálkozott már, annál valószínűbb, hogy a kisvállalkozások átlagos méretét meghaladó vállalkozása lesz. A megkérdezettek közül annak, aki egész életében helyben dolgozott, és csak egy szakmai képzése volt, soha nem volt alkalmazottja. Aki tíz évet töltött lakóhelyén kívül, annak tizenöt év kellett ahhoz, hogy az egy főállású kisiparosból és két mellékfoglalkozású segítő családtagból álló vállalkozása egy tíz főt foglalkoztató kisüzemmé fejlődjön. Aki húsz állami szektorban töltött év után indította vállalkozását, az induláskori létszáma tizennégy fő volt. Ő az egyetlen a csoportban, aki könnyedén bánik a vállalkozási formákkal, ha kell, máról holnapra vált, attól függően, hogy a pillanatnyi üzleti érdeke mit diktál. A többiek szegényesebb kapcsolataik miatt is választották az egyéni vállalkozási formát.

Vállalkozói családok helyzete, családtagok részvétele

Mindegyik vállalkozó – különböző módon – bevonja családtagjait a vállalkozásába. Az alvállalkozóként működő plakátragasztót nem hivatalosan segítik gyermekei, veje, felesége. Beáztatják a plakátokat, vezetik az autót, biztosítják a létrát stb. A vasesztergályos sógorával közösen viszi az üzletet, felesége ugyan bejelentett mellékfoglalkozású segítő családtag, de csak névlegesen, a keletkezett jövedelem kedvezőbb adózása érdekében. A faesztergályos-kisüzemben dolgozik a vállalkozó hasonló végzettségű fia, akiről a következőket mondta: „*Őt szerettem volna, mint örököszt, aki továbbviszi a szakmát. Megszerettettem vele, és szereti is csinálni. Ugyanígy dolgozik, mint egy orvosnak a fia, aki már félig szakember. Ő már félig szakemberként ment az iskolába is. Osztályelsőként végzett. Nem mondom, hogy ő volt az első általános tanulmányban, de szépen fejezte be tanulmányait. Szakmai szempontból kitűnően. Akar is, meg hát nyugodtan rá merem bízni a munkát.*”

Nála dolgozik a lánya és a veje is, lánya külkereskedelmi végzettségű, veje nyomdász, mindkettőnek talál feladatot: „*Mert annak idején a vasútnál én is kijártam a számlalétrát. Hét évig tanultam, mire jó beosztásba kerültem. [...] És bizony a pénz miatt el kellett hagynom azt az állást. Mert nem volt elég pénz az építkezéshez. Aztán elkezdtem vállalkozgatni. [...] Tehát szakmát váltani. [...] Ha a vejem most nyomdászként eljön a faiparba dolgozni. Most akkor ez van, ebből fog megélni. Azt viszont mondtam a lányomnak, hogy szeretném, ha rendesen elhelyezkedne, mivel várják a gyermeket. Közben pedig jó lenne, ha az angolnyelv-tudását fejlesztené. Az nagyon jó lenne, mert küldözgetni kell a különböző ajánlatokat. De ahhoz szükséges lenne a tárgyalókészség szintjén a nyelvismeret. Én már nem tudok megtanulni, ötvenéves vagyok.*”

Felesége, amíg nem fogott önálló vállalkozásba, szintén dolgozott nála, mint ahogy másik fia és sógora is.

A családtagok foglalkoztatásának elsődleges motívuma ezekben a kisvállalkozásokban nem a vállalkozás belső feszültségeiből, az ellátatlan feladatokból fakad, és nem az a gazdasági racionalitás vezérli, hogy „vegyük fel a feladatra alkalmas, lehető legjobb munkaerőt a lehető legolcsóbban”. Sokkal inkább arról van szó, hogy a megélhetés közös biztosítása, az egzisztenciális túlélés a cél. Ezenkívül minél egyszerűbbek, szakértelmet nem követelők a feladatok, annál értékesebb egy nem szakember családtag lojalitása, elkötelezettsége, megbízhatósága esetleg egy szakember idegennel szemben. A vállalkozó számára jelentős gazdasági egység az általunk vizsgált körben nem a vállalkozása, hanem a családja. A családi stratégia van, amikor azt diktálja, hogy a családtagok vegyenek részt a munkában, van, amikor azt, hogy csak jelentsék be őket. Sok esetben úgy tartják előnyösnek, hogy a családtag, aki ameddig még csak tud, maradjon az állami szektorban, vagy hogy a tanulmányait befejező fiatal lehetőleg ott helyezkedjen el.

A kérdezettek mindegyikének szűkebb családjában van vállalkozó és olyan családtag is, aki állami alkalmazott; a feleség vagy valamelyik gyermek. A havi fix összegű fizetés, ha alacsony is, de legalább viszonylagos biztonságot nyújt.

A vállalkozások stratégiai döntései is családtagok részvételével születnek. A háztartások nagyberuházásai, a gyermekek segítése, illetve az ezzel járó anyagi terhek nem válnak el a vállalkozásra vonatkozó megfontolásoktól. Általában nem válnak el a vállalkozás pénzügyei a háztartásától, a családtagok jövedelme nem elkülöníthető, és ahol több vállalkozás, illetve vállalkozó van egy családon belül, a különálló vállalkozások bevételei, kiadásai nem a valóságnak, hanem a könyvelő utasításainak megfelelően alakulnak. Egyik nyilatkozónk erről ezt mondta: *„Nehéz teljesen elválasztani. Vannak közös költségek, a telefon, a villany, ilyesmik. Ezek bizony összeolvadnak. Fűtési díj. Együtt van a lakás a műhellyel. Nem teszek közöttük különbséget, hogy most csak a lakáshoz legyen fűtőanyag. Hiszen mind a kettő ugyanolyan fontos. Mert onnan élünk. Mert ha a munka megáll, akkor baj van.”*

3. kép. Elmosódó határok – az udvar – az otthoné és az üzleté

A plakátragasztó csak akkor tudott alvállalkozói munkát kapni a hirdetési ügynökségnél, ha saját személyautóval rendelkezett. A vállalkozáshoz szükséges beruházást a következőképpen oldották meg: *„Kézpénzért vettük. Tudniillik a másik autót eladtuk, és a nejem örökölt, és akkor azt is befektettük. Kölcsönt kértünk a családtól, mert ha a bankba megyek, ott 40 százalék a kamat. A családon belül mi is szoktunk adni.”*

Alkalmazottak a vállalkozásokban

Akinek soha sem volt alkalmazottja, az áll a legközelebb a *self-employed* ideáltípusához. Még akkor sem, amikor egészsége meggyengült, és már törvény adta lehetőség is nyílt rá, akkor sem vett fel senkit. Azt mondta, hogy soha nem gondolt ilyenre: *„Nem. Megmondom őszintén. Soha nem voltak ilyen terveim, mert szerintem a*

kizsákmányolásnak vannak bizony módjai. Mert ha valaki valakit tart, azt biztosan azért tartja, hogy profitáljon belőle. [...] Hát logikus. Én meg nem voltam soha az a típus. Az élet nekem mindig úgy hozta, hogy bár sok munkával, de más módon jutottam hozzá ehhez a pénzhez. Azt soha nem tudtam volna elviselni, hogy valakit megalázzak. [...] Lehettem volna, de valahogy nem volt kedvem hozzá.”

Később, már az interjú után elmondta, hogy négy-öt évvel ezelőtt lett volna lehetőség erre, és ő ment is volna, de a felesége nem engedte, azt mondta, hogy a fővállalkozás sok stresszel jár, és emiatt italozó életmódhoz vezet. Mind ő, mind a felesége hívő evangélikus, gyakori templomjáró. Interjúpartnerem nyolc általános iskolai osztályt végzett, feleségének érettségije és határozott elképzelései vannak, gyermekeik szerint is az asszony véleménye meghatározó a döntések meghozatalában. (Éppen a szomszédjukban nőtt fel az egyik legsikeresebb helyi vállalkozó, szintén templomjáró evangélikus. Neki nem voltak skrupulusai mások alkalmazásával kapcsolatosan. Volt viszont felsőfokú végzettsége, vezetői gyakorlata, és részt vett a privatizációban.) A fent idézett kijelentés inkább tűnik a korlátozott lehetőségek között meghozott döntés utólagos igazolásának, mint egy értékracionális cselekvés eszmei hátterének. Erre az önigazolásra utal az is, ahogyan azt indokolja, hogy miért ragaszt inkább óriásplakátot, mintsem folytatná a szobafestést: „*A vállaim tönkrementek, és a sok vegyszer is megviselt. És azért váltottam, mert így szabad levegőn vagyok. Az a ragasztó – a plakátragasztáshoz használt – tulajdonképpen nem ártalmas, mert [...], tehát káros hatása sincs. Nagyon kemény munka, de hát meg kell csinálni.”*

A kétféle munka fizikailag azonos követelményeket állít, a kettő között a leglényegesebb eltérés az, hogy az egyik esetében önállóan kellene munkát szerezni, míg a másik praktikusan egy bedolgozó viszony. Másikuk, a faesztergályos sok olyan alkalmazottal próbálkozik, akiket szerződés alapján a munkaügyi központ közvetít ki számára. Próbaidőre veszi fel az embereket, ha valaki beválik, megtartja. Ha valaki esetleg nála próbálkozik először munkakereséssel, akkor megegyeznek, hogy előbb jelentkezzen a megfelelő munkaügyi kirendeltségen, és azon keresztül kerüljön inkább hozzá. Így hozzájut a volt munkanélküliek alkalmazókat illető kedvezményekhez. A volt, nála próbálkozó munkanélküliekkel kapcsolatos tapasztalatai azonban lesújtóak: „*Azt lehet mondani, hogy nem jobb a helyzetem (mondja az alkalmazottairól), mint régebben volt, pedig lehetne. Pontosan azért, mert az embereknek, a munkanélkülieknek a hozzáállása az bizony kívánnivalót hagy maga után. Illetve, én ezt tapasztaltam. A régi rendszernek legnagyobb hibája volt, hogy a munkásokat elrontotta. Olyanformán, ezt most ki merem mondani, hogy nem azt nézték, hogy milyen a munka minősége, és jól menjen, hanem a bajukkal szaladgáltak fűhöz-fához az igazukért, és a jogukat nagyon megtanulták, de a kötelességüket nem. És ez nagyon meglátszik a jelenlegi munkanélkülieken, 95 százalékban igaz rájuk [...], az átlag dolgozó nép nem érzékeli ezt a változást. Nem érzi át, hogy itt most milyen változások történtek. [...] Ezeknek az embereknek tíz évébe fog kerülni talán, ha lesz türelmünk átvezetni őket, hogy úgy kell megcsinálni a munkát, hogy az jó legyen. A dolgozóknak itt át kell alakulni. Nincs mese, mert másképp nem tudnak megélni. Túl sok lehetőségük nincs.”*

Mint minden munkaadó, a kisvállalkozók is azt szeretnék, hogy az alkalmazottak az elvárható korrektségen túl nagyon lojálisak is legyenek. Érezzék, hogy a vállalkozó gondja az övék is, hogy „egy hajóban eveznek”, hogy ha a vállalkozó tönkremegy, nekik sem lesz megélhetésük. Ennek az elvárásnak a nem családtag alkalmazottak nemigen szoktak megfelelni. A munkavállalói odaadás erősítésére már sok mindent kitaláltak, a szervezetfejlesztés különböző trükkjein keresztül a résztulajdonlásig. Elmondható, hogy nincs olyan munkaadó, aki ezt a kérdést hosszú távra megnyugtatóan megoldotta volna. Hiszen az alkalmazott többek között azért nem lett vállalkozó, mert nem vállalta az ezzel járó stresszt, kockázatot, s ugyanezen okból le is mondott az esetleges profitról. Nehezen vehető rá, hogy vállalkozói elkötelezettséget fektessen be, és alkalmazotti haszonnal elégedjen meg. Ennek ellenére előfordul, hogy az alkalmazott, kiszolgáltatottságból vagy szakmai elkötelezettségből, hajlandó a szabálytalan túlórára, egyetért azzal, hogy nem a munkaidő az elsődleges, hanem az, hogy tudják tartani a határidőket, hogy a munka le legyen szállítva. És ekkor jön a hatóság embere a társadalombiztosítástól (ehhez általában az kell, hogy előzőleg valaki feljelentsen a kisvállalkozót), és büntet.

A kisvállalkozásokban nincs munkaerő-tartalék. Ha nincs, vagy nem találják a felfutó megrendelések idején alvállalkozót, és nem tudják azt sem megoldani, hogy minden alkalmazott hivatalosan egyéni vállalkozói igazolvánnyal rendelkezzen, akkor biztosan el fogják követni az összes olyan szabálysértést, amelyet a társadalombiztosítási felügyelet, a munkaügyi előadók teljes joggal szankcionálhatnak. A vállalkozó munkaidejét nem ellenőrzi senki, a törvények csak az alkalmazottakat védik a „kizsákmányolástól”. Ez a felemás helyzet ki is váltja a munkaadók felháborodását: „*Például egy munkaügyi előadó úgy jött ide a reggeli órákban, hogy rögtön*

megbüntet, mert sok minden baj van. Ne úgy jöjjön ide, hogy csak a bajt keresse, hanem hozzon lehetőséget hitelre! Ha lenne hitel, akkor tudnánk az előírásoknak megfelelően működni, úgy, mint Nyugaton. Ne csak azt figyeljék, hogy mennyire felelünk meg az előírási működésnek, hanem azt is, hogy az az ember tizenöt embernek munkát, megélhetést biztosít, és ha nem vállalkozik tovább, akkor az a tizenöt ember kenyér nélkül marad. Vannak problémák, amiket pillanatnyilag nem lehet másképp megoldani. [...] Tudni azt, hogy ezt ma be kell fejeznem, mert holnap nem tudom elkezdni a másikat. Közben valaki a megengedettnél többet túlórázott. Hiába mondtam neki, hogy ez kérem, egy magánvállalkozás. Úgy volt, hogy megbeszéltem a dolgozóval. »Jóska, húsz százalék bér a tied, kifizetem, ha megcsinálod estére.« Ő magától vállalta el, én nem kényszerítettem. Mivel ő túlmaradt a megengedett két vagy négy órán, ezért engem megbüntetnek. Én most úgy látom, hogy egyik szavunkkal meghazudtoljuk a másik szavunkat. Egyrészt adunk lehetőséget a vállalkozónak, hogy megcsinálja. De amikor megcsináljuk, akkor fejbe vágunk, hogy miért csináltam meg. Ez a két dolog így együtt valahogy sántít. Engedjük vállalkozni, de, ha este szívvél-lélekkel csinálja, akkor tízkor hagyja abba, mert a rendelet úgy szól. Képzeld el, ha éppen egy ajtót készít [...], hagyja ott éjjelre befejezetlenül! Amit ők kitalálnak, az nem kivitelezhető. Van egy rendelet, hogy egy ember nem túlórázhat két nap egymásután. Én adtam egy lehetőséget, hogy megcsinálja. A néni be tudta csukni az ajtót éjszakára. Engem meg megbüntetnek. A nagy fene tudományát, amit a diplomával megszerzett, erre használta. Ez nem egy ritka dolog. Ez az élet. Így megy az élet.»

A sikeres vállalkozók bizonyos része kizárólag alvállalkozókkal dolgoztat, ők egészen határozottan baleknak tartják azt, aki azt kockáztatja, hogy alkalmazottat tart. Interjúalanyunk esetében ez bizonyos mértékig kényszer, hiszen nehéz szakemberhez jutni. Az elpusztult nagyipar egyik mellékkövetkezményére, a szakképzés hiányára mások is panaszkodtak. Másrészt elég erős az a csábítás, amelyet a munkanélkülieket újonnan alkalmazók kedvezményei jelentenek. A „mi egy család vagyunk, és én az apátok” és az „én a munkaadó vagyok” attitűdje folytonosan keveredik. Arra a kérdésre, hogy mit szeretne elérni, többek között, a következőket mondta: „*Például arra is gondoltam, nem is keveset már. Hogy ha van olyan gyerek, aki megérdemli a dolgozók között is. Nem látta még a tengerpartot. Titokban megszervezni, odaadni a pénzt, és elküldeni. Ha ilyen helyzetbe kerülnék, ezt szeretném megtenni. Nem akarok én menni repülőgéppel Hawaiiba. De ha ilyen helyzetbe kerülnék, ennyi ember után, nagyon jó lenne.*”

4. kép. Alkalmazottak a vállalkozásban – a közös ebédlő

A harmadik leszakadó vállalkozó alkalmazottainak száma körülbelül a fele az öt évvel ezelőttinek, öt-hat ember, és közöttük is nagy a fluktuáció. Ők is munkanélküli-segélyen töltöttek egy rövid időszakot, amikor a vállalkozás annyira fizetéképtelenné vált, hogy a dolgozók bérét sem tudták kifizetni. A környékről, ismeretségi körből verbuválódnak, jellemző, hogy ha tíz kilométerrel hosszabb utat kell megtenni a munkahelyig, mert a műhely új helyre költözik, akkor már többen felmondanak, nem vállalják a bejárással kapcsolatos fáradságot és

többletkiadásokat. Tudatos filozófiája nincs az alkalmazottakkal való bánásmódra vonatkozóan. Arra a kérdésre, hogy tudja-e, miért mondanak fel az emberek, a következőket mondta: „*Persze. Megkérdeztem. A végül is egy falu. Van olyan, hogy gépkocsival járnak át. Nem tudunk annyit fizetni, hogy megérje. Amire törvényrendelet van, az meg kevés. Már volt olyan, hogy egyszerre ötven jöjjenek. Aztán ahol ember van, akadnak ilyen konfliktusok. Marad egy ember. Akkor az, hogyan menjen haza?! Tehát, ha sürgős munka van az egyik gépen, akkor azt csináljuk meg! Igen, de akkor, hogy jöjjenek meg minden. [...] Tehát ilyen dolgok adódnak.*”

A kisvállalkozók kapcsolatai, az üzletszerzés módjai

Minél nagyobb teret járt be a kisvállalkozó szakmailag, földrajzilag, minél nagyobb azoknak a kapcsolódó szakmáknak a száma, amelyekhez a munkája kötődik, annál sűrűbb az az ismerősökből álló kapcsolati háló, amelyre számíthat, rosszabb esetben, amelyben reménykedhet:

„– Ezek a megbízások tehát egyrészt az utcáról, másrészt ismeretségek útján és régi munkákból származnak?

– *Is-is. Azt lehet mondani, hogy is-is. Mert van, aki régi kapcsolat, és nem tud annyi munkát adni. De vannak ötletei, hogy próbáld meg ezt vagy azt. Meg miközben megy az ember, valamit lát. Hogy mondjam ezt? Rá kell érezni, hogy honnan lehetne.*

– Hogy szokott ráérezni?

– *Beszélget az ember valakivel, és az megkérdezi, hogy »itt nem próbálta?«. Hát akkor megpróbálok, és akkor lehet, hogy pont bejön. Vagy pedig egyszerűen bekopogtat az ember. Csak az a rosszabb, ha nem tud senkire sem hivatkozni. Akkor nehezebb.*

– És ezeket az ismeretségeket, hivatkozásokat hol lehet összeszedni?

– *Évek folyamán, úgy menet közben alakul ki. [...] A Gazdász Kisszövetkezeten keresztül ismertem meg az Újpesti Gépelemgyárat. Rajta keresztül ismertem meg a Ganzot is, akit inkább meg se ismertem volna. [...] Ehhez nem helyi ismeretség kell.*

– Akik a munkát adják, kik ők, üzletkötők vagy...?

– *Üzletkötők, gyártásirányítók, GyELO van kiírva az ajtajukra, tehát ez azt jelenti, hogy gyártás-előkészítő osztály. [...] De ott olyan helycserék voltak az utóbbi időszakban, hogy [...], most éppen pont olyanok vannak, akiket ismertem.*

– És akkor újra lehet kezdeni az egészet, ugye?

– *Ez így van.*”

A kapcsolatok hasznosíthatósága nemcsak a koruktól és minőségüktől függ, hanem jelentős mértékben attól is, hogy milyen helyzetben van az a megrendelői kör, ahova a kapcsolati szálak vezetnek. A következő leírás az egyik interjúból származik: „*Ott van a Ganz-MÁVAG! Amíg egybe volt, addig egy nagy vállalat volt. Most ahány épület, annyi bt., annyi kft., annyi cég. Ahogy ránéz az ember, látszik, hogy az egész megy tönkre. Lehet látni az épületeken. Mert amelyik cég virágozik, azt lehet kívülről is látni. Tudja, ott rózsás, virágos a környéke, mint ahogy belül. De, hogyha belül a virág elkezd hervadni, az ugyanúgy kívül is elkezd hervadni.*”

Így hervadnak a bomlás virágai.

Az ő kapcsolatai olyan cégekhez, megrendelőkhöz vezetnek, akiknek mindegyikére illik a fenti jellemzés. Megrendelés még csak akad, de a szállított termékekért nem vagy csak nagyon késedelmesen fizetnek. Az is előfordult, hogy hosszas huzavona után egy csődbe ment üvegyár 18 millió forintos tartozását természetben adta meg. Az üvegyár megrendelői a konzervgyárak nem szállították el a megrendelt és legyártott üvegeket, mert

a keleti felvevőpiacok összeomlottak. Azokat az üvegeket, amelyeket az üvegyár nem tudott vagy nem akart eladni, eladta egy vasesztergályos és egy lakatos.

A plakátragasztó is egy ismerősén keresztül jutott ehhez a munkához:

„– Azt mondják, hogy nincs szerencse, dehogynem, szerencse kell!

– Ehhez milyen szerencse kellett?

– Idetelefonált valaki, hogy »te, nem csinálnád meg«?. De igen, telefonálj, hogy rendben van.

– Ki volt ez? Ismerőse vagy...?

– Ismerősöm. Mondtam neki, hogy nagyon szívesen megcsinálom. Megcsináltam vagy húszat. Akkor kijött valaki lefényképezni. Akkor azt sem tudtam, hogy ki az. De most már tudom, hogy ott van a cégnél bent. Azóta fel vagyok véve.”

A harmadik interjúalanyunk a következőket mondta a megbízások megszerzéséről és a kapcsolatokról:

„Eddig még nem volt gondom a munkával. Mindig megkeresnek. Egyik kuncsaft a másikat hozza. Eddig még nemigen kellett reklámra költenem... Nem mondom, nincs annyi munkám, mint régebben volt. Régebben egy építkezés hozta magával a munkákat. Az a szerencsénk, hogy mi széles skálán dolgozunk. Alapművelettől dolgozunk a kész bútorig. Van esélyük arra, hogy valami mindig van. Mert harcolunk a munkahelyért. És inkább a munkánk után járó bérünkkel van a gond. Mert az emberek általában el vannak szegényedve, és nem tudják kifizetni. Ezzel van a baj.”

– Mennyire tartja fontosnak a kapcsolatokat? A személyes kapcsolatokat?

– Nagyon fontos. A személyes ismeretség, a rátermettség. Most is csak azt mondom magának, hogy aki most kezd, azzal szemben nekünk előnyünk van. Akinek már van kapcsolata, gyakorlata, telefonkönyve, ilyen-olyan adatokkal. Van egy kisokosom, abban benne vannak a kapcsolataim, telefonszámokkal. Ne értsen félre, nem rosszindulatú kapcsolatok ezek. Hogyha nekem most nyárfamegrendelésem van, hogy például bútort akarnak nyárfából, akkor én ettől a megrendeléstől eselek, ha most kezdek el nyárfa után rohangálni. De ha van kapcsolatom erdészetekkel, fakitermelőkkel, akkor már mindjárt egy pár telefon, és már meg is van az, melyik a legjobb, ami nekem megfelel. Ezt jelenti a kapcsolat.”

Ez az interjúalany fogalmazta meg a legvilágosabban azt is, hogy mit jelent a vállalkozások számára a telefon. Az 1990-es felvétel idején éppen folyt a hálózatfejlesztés a településen. Azok, akiknek akkor még nem volt telefonjuk, mind jelezték, hogy nemsokára lesz. Nagyon sok vállalkozásban van rádiótelefon is. Az, hogy a vidéki vállalkozó éppen annyi idő alatt hívható fel telefonon, mint egy budapesti, lehetőséget adott sokak számára, hogy elhagyják a helyi piacot, és a régió belüli egyenrangú félként, azonos esélyekkel induljanak. Az infrastrukturális változások megnyitották legtöbbszörük számára a fővárosi megrendelők felé az utat. A fafeldolgozás területén a budapesti vállalkozók visszasírnak a régi, szép időköt, amikor még nem kellett azzal szembenézniük, hogy valaki vidéken náluk alacsonyabb áron kínálja ugyanazt a szolgáltatást.

A kudarcok okai és tünetei

A kérdezettek a kudarcok legfőbb okait az alkoholizmusban, illetve a családi élet problémáiban, váláságában jelölték meg. A kudarcot nem a vállalkozáshoz, hanem a vállalkozó, illetve a vállalkozó családjának egzisztenciális helyzetéhez kapcsolták. A nem alkoholizálás következtében leszakadók kudarcainak több oka van. Az okok bármelyike önmagában is eredményezheti a vállalkozás hanyatlását, de gyakori együttes fennállásuk.

Az egyik tényező a kínált termékek, szolgáltatások piaci helyzete. A csökkenő kereslet elsősorban azokban a kisvállalkozásokban okoz problémát, ahol szűk a tevékenység profilja, és a megrendelések hagyományosan

az állami nagyipar területéről érkeztek. A felbomló állami szektor helyét ezen a területen nem vették át a magánszektor megrendelői. A kevés megmaradt megrendelés esetén a megrendelő diktálja az árakat, és még az sem biztos, hogy fizet. A helyzetből való kiutat két irányban keresik-keresték a leszakadó vállalkozók.

Az egyik követett stratégia a visszahúzóadás, mint plakátragasztónké, aki főállású alkalmazott és mellékfoglalkozású vállalkozó, gyakorlatilag bedolgozó viszonyban. A másik az „előremenekülés” stratégiája. Kétségbeesett próbálkozások folynak, profilváltással, kínálatbővítéssel kísérleteznek, de az új területeken tapasztalat és kapcsolatok hiányában kevés sikerre számíthatnak. Az eredetileg fémmezmunkálással foglalkozó vállalkozó baromfiexport üzletbe vágott. Sem a megrendelőt, sem külföldi üzleti partnerét nem ismerte igazán. Ez a kísérlet óriási anyagi veszteséget okozott neki. A csökkenő keresletű piacokra vezető kapcsolatok inflálódnak, remény sincs jövőbeni jobb hasznosíthatóságukra. Érzik, hogy valami mást kellene csinálni: *„Hát már sokat gondolkodtunk mi is. De nem jut eszünkbe semmi. Valami egyedi gyártás lenne jó. Valami olyasmi, ami kelendő lenne a piacon. Mint például, mondjuk kukoricadaráló vagy szerkentyű, amire érdemes volna ráállni. Hogy tudjunk gyártani, mert egyre rosszabb ez a bér munka jelleg. Amiatt, mert abszolút nem biztos, hogy a megrendelő tud fizetni.”*

Az új termék kifejlesztésének és piacra vitelének legfőbb akadálya, hogy nincs olyan tőke a vállalkozásban, amely ezt lehetővé tenné, illetve amelynek birtokában ezt a piaci kockázatot vállalni tudnák. *„Az félő dolog, hogy mindennap csepűrágás lenne [...], mert addig az embereket is fizetni kell, és az egyéb anyagot is. Elfogadják mindenféle vizsgálaton keresztül, hogy igen, ez eladható. Addigra bizony lesoványodik az ember.”*

Arra a kérdésre, hogy tudnának-e egy ilyen ötletre hitelt szerezni, elmondta, hogy egyszer már próbálkoztak, és havi 40 százalékos kamatra kaptak volna, ezt nem tudja kitermelni. A faesztergályos ma már tudatosan nem köti le teljes kapacitását egy megrendelésre, mert megtanulta, hogy ez a helyzet fokozott kiszolgáltatottsággal jár: *„Úgy volt, hogy három-négy hónapig dolgoztunk egy munkán, addig a munkabérekét folyósítottam. Feléltem a tartalékomat, és a végén odakerültem, hogy egy-két helyről szép pénzt vártam, és azt nem kaptam meg. Ezt a rizikót többé nem tudom vállalni. Tehát úgy vállalom most már, hogy 10–50 százalékban lekötöm magam, és a többet itthon [szabadon] hagyom különböző nagyobb volumenű munkáknál. És ezekből tudunk úgy gazdálkodni, hogy az esetleges fennakadásokat az ember áthidalja. És nem keveredhetek újra abba a hibába, hogy ugye az ember ki van szolgáltatva. A fővállalkozó összerúgta a port a munkaadóval, és ugye akkor mi is elvesztettük a részünket.”*

A másik tényező a megrendelők hiányzó fizetési fegyelme. A leszakadók közül mindkét önállóan munkát vállaló vállalkozónak van peres ügye. Már említettük, hogy egyikük nemzetközi bíróságon 60 ezer német márkát perelt volt üzleti partnerétől, illetve az általa felhajtott német megrendelőtől. A hazai megrendelők tartozásait nem perlik, mert ők soha nem tagadják meg a fizetést, csak halogatják. Az elmaradt bevételek miatt rangsorolni kényszerül a kötelező befizetéseket:

„– [...] az a baj, hogy általában nincs haszon. Inkább az a gondunk, hogy ki jön előbb, kit fizessünk ki.

– Jelenleg kinek tartoznak?

– SZTK meg egy kis forgalmi adó.

– Tehát, ha van valami bevétel, akkor valamit kifizetnek?

– Igen. Csak így tudjuk kompenzálni az egészet. Mert sajnos itt van a gond, mert, ha már elkéstem, akkor már a késedelmi kamat is közbelép, már a haszonnak lóttek.

– Ha most mindent kifizetnének maguknak, amivel tartoznak, akkor...?

– Akkor minden rendben lenne.

– Akkor nem lennének adósságaik?

– Igen [...], egyre rosszabb a helyzet. Sőt volt egy Volkswagen buszom, '91-es. Tavaly el kellett adnom, és egy az egyben SZTK-ra és forgalmi adóra ment el, be kellett dugdosni a lyukakat.”

A faesztergályos negyvenmillió forintot perel (saját bevallása szerint most évi hatmillió a forgalma): „*Van egy olyan dolog, hogy alvállalkozóként beszálltam egy üzletbe három évvel ezelőtt, és még nem kaptam meg a pénzem. Ebben az esetben én tudom, hogy a munkát százszázalékosan elvégeztem, és a béremet elvárom. És amire nagyon neheztelek, a következő törvénykönyvekre vagy mire lehet hivatkozni, hogy itt az ember a megfelelő kamatját nem kaphatja meg. A törvény szerint 20 százalékot követelhetek az adóstól. Pedig 20 százalékos kamatra én már Magyarországon nem kaphatok semmilyen pénzt. Az inflációt nem követte a rendelet, amelyet az adós, aki vétkes, tulajdonképpen használja, és abból gazdagodik meg. [...] Nincs pénzünk, de az, amit keresünk, megélhetést biztosít.”*

Hogy mennyire méltányos a perelt összegek nagysága, nem tudjuk megítélni. Mindesetre a nagyságrend arra enged következtetni, hogy ha ennek a két vállalkozónak sikerült volna elkerülni a kényszer-hitelezési csapdát, akkor, ha a sikeres vállalkozók között nem is említették volna őket, de a leszakadók közé sem kerülnek be.

Harmadik tényezőként említhető az ideológiai okok és/vagy az életútból adódó hátrányok racionalizálása. A volt szobafestő-kisiparos, akiből mellékfoglalkozású plakátragasztó alvállalkozó lett, két dologgal indokolta vállalkozással való szakítását. Az egyik, hogy nem akart másokat kizsákmányolni. A másik egészségi állapotának megromlása. A sikeres vállalkozóknál látjuk, hogy a megromlott egészség önmagában nem feltétlenül jelenti az önállóság feladását. Az indoklásban megjelölt másik tényező a meginterjúvoltak egyikénél sem merült fel, egyik táborban – leszakadók és sikeresek – sem.

Életmód: gazdálkodás az idővel és az egészséggel

A napi munkaidő azoknál a megkérdezetteknel, akik alkalmazottakat tartanak, általában reggel fél hat-hat órákor kezdődik, és este nyolc után fejeződik be. Ez tizennégy órás munkanapot jelent. Úgy tűnik, hogy mindannak a végső határán vannak, amit a puszta időráfordítás növelésével ki lehet hozni a vállalkozásból.

Napközben, ha nem kell ügyeket intézni, maguk is részt vesznek a műhelyben vagy területen folyó munkákban, este hat után már inkább csak a beszerzést és az adminisztrációt intézik, megbeszéléseket tartanak. A hétvégék sem szabadok, jellemző, hogy az elmúlt nyáron egyikük egyszer, másikuk egyszer sem jutott el saját hétvégi telkére az interjú időpontjáig (ez augusztus közepe volt). A mellékfoglalkozású plakátragasztó, megromlott egészségi állapotban, főállású munkaideje mellett átlagosan havi kétszáz órát dolgozik vállalkozóként, ehhez a „plakátolós” napokon hajnali négykor kell kelni: „*[...] négyre megyek dolgozni, és akkor kettőig szoktam csinálni. Hétvégén pedig sokkal erősebben. Meg éjszaka is dolgozom. Az állványok ki vannak világítva, és lehet.”*

A megkérdezett egyik lánya és veje vállalkozók, ők növekvő értetlenséggel szemlélik interjúalanyom „vállalkozását”, lebeszélni nem tudják róla. Így azzal segítenek, hogy saját alkalmazottaikból, illetve alvállalkozóikból időnként kirendelnek mellé egy-egy embert segíteni.

Egyik nyilatkozónk négy éve nyaralt utoljára Spanyolországban – amikor még jól ment a vállalkozás –, azóta sehol. A másik két vállalkozó minden évben elmegy külföldre nyaralni, de egyre nehezebben tudja megoldani, mind anyagilag, mind idővel. A nyaralás egyiküknél az idén elmaradt, mert bevezették a gázt, a másikuknál megrövidült (két hétről tíz napra), és a hagyományoktól eltérően nem a férj, hanem vállalkozó felesége fizette, kis csomagolóüzeméből származó jövedelméből. Mindannyian elmondták, hogy nem vállalkozónak való a befizetett út. Még az alvállalkozó sem mozog szabadon: „*Nem tudunk maradni sokáig, mert nekünk úgy van, hogy hó elején van a munka, és tizenötödike körül a bejárás, mert olyankor minden táblának tele kell lennie. Mindent meg kell javítani. Karban kell tartani. És ezek után már csak tíz nap, amikor belefér. Csak annyi. És nálunk kész is. Nem lehet, hogy jaj, most én megyek, mert lehet menni síelni január másodikán. Eleve nem passzol, mert akkor hó eleje, munkával kezdődik.”*

Háromjuk közül a volt szobafestő bőrpanaszairól, légzőszervi bajairól és ízületi fájdalmakról számolt be, a belélegzett és bőrre került festékek mellékhatásai ezek. A régebben rendszeresen futballozó vasesztergályosnak

magas vérnyomása lett az elmúlt évek során, állandó feszültségről, idegességről panaszkodik. Csak egy ember mondta azt, hogy egészségesnek érzi magát, hozzátéve, hogy nem egy nyavalygó típus. Orvoshoz, hacsak nem nagyon muszáj, nem járnak. Ellenőrző vizsgálatra csak akkor mennek, ha az egyébként fontos, például a jogosítványhoz kell. Betegállományba, táppénzre nem mennek. Általában jellemző erre a kisvállalkozói körre, hogy a kórház az első állomás, ahol az egészségügyel találkozunk.

Vélemények: korrupció és feketemunka

Az interjú során azt kértük, ha ismernek hasonló jellegű vállalkozásokat, jelöljék meg, hogy azokban átlagosan mennyi lehet a feketén alkalmazottak aránya, a számla nélküli forgalom, és általában mennyi pénzt, a munkadíj hány százalékát várják el a megrendelést kiadók, hogy zsebbe, feketén megkapják. Általánosnak tekinthető, hogy a megrendelő – kivéve azt az esetet, amikor azonos a megrendelést adó cég tulajdonosával – elvárja a csúszópénzt, jattot. Ez általában a kialakított áron belül a munkadíj 10-15 százaléka. A jatt lehet készpénz, de öltheti természetbeni juttatás formáját is, például kifestenek, felújítanak annak a személynek a lakásán, akit korrumpálni kényszerültek. Az így keletkezett költségeket könyvelő segítségével bejáratott módokon el lehet számolni. Általános az a tapasztalat, hogy a köz vagy más pénze felett rendelkező olyan személyek, akik külső cégeknek adott megrendelések felett diszponálnak, tíz közül nyolc esetben „megvásárolhatók”. A vállalkozó számára a kapcsolatok ahhoz kellenek, hogy tudja, a tíz közül melyik az a nyolc, illetve ezzel a nyolccal kiépítse a kölcsönös bizalom és támogatás légkörét.

Kötetlen beszélgetés során más vállalkozói körben mondták el annak a Szerbiából idetelepült vállalkozónak a reakcióját, aki beruházni, építkezni szeretett volna, és az engedélyt adó hatóságok állította akadályok újra meg újra fennakadt. Nem szereti ezt a bizonytalan világot, mondta őszintén felháborodva. Ő ahhoz szokott, hogy mindenki megfizethető, de itt teljesen váratlanul kellemetlenséget okoz neki a nem korrumpálható 20 százalék, és ráadásul nem is tudja, hogy kik tartoznak oda. A megbízások megszerzésénél elsősorban az a tudás, illetve kapcsolat hasznosítható, amellyel nem rendelkezhet az, aki csak most indul az adott területen.

Jövőképek, stratégiák

Arra a kérdésre, hogy mit szeretnének elérni a vállalkozással, olyan válaszokat kaptunk, amelyek szerény reményekről szólnak, arról, hogy a vállalkozással talán sikerül az egyéni megélhetést biztosítani. A vállalkozás, annak jövőképe a válaszok alapján nem is tervezhető. Várnak a jobb időkre, és addig is egyik napról a másikra el kell végezni az összes munkát, ami adódik: *„Azt szeretném elérni, ha megdolgozik valamiért az ember, akkor fizessék meg, és akkor nem volna gond. Abban a reményben vagyunk mindig, hogy majdcsak jobb lesz. Hogy jobbra fordul, és olyan megrendelést találunk, aki tőkeképes. [...] Azt mondják, hogy van egy olyan, ha nincs semmije az embernek, akkor miye van? Hát reménysége. Ez van mindenkinek. Hát nekünk is reménységünk van. Talán fellendül majd az ipar, és akkor jobbra fordul majd minden.”*

Az ambíciók, a jövőről való gondolkodás fókuszában a család áll: *„Hát én szeretnék az elődeimnek jó megélhetést biztosítani. Meg ha a családom úgy közepesen, szerényen megélne. Az nem lenne rossz, ha mire megöregednék, és ott lenne a fiam, aki ledolgozta a tíz-húsz évét, hogy ne adj’ isten például itt van egy ház ajándékba. Hogyha ilyen helyzetbe kerülnék, hogy tudnék valamelyiknek adni.”*

Saját, illetve vállalkozásuk erősségeként egyikük a szakértelmet jelölte meg: *„Nem tudnak olyan forgácsolással kapcsolatos munkát adni, amit el ne tudnánk végezni. A legkisebttől a legnagyobb gépekig mindent. Tehát a középmezőnyhöz tartozunk.”*

A kapcsolatok, az ügyfélkapcsolatok minősége jelenik meg erősségként a másik megkérdezettnél: *„Én igyekszem a személyes megjelenéssel, a kapcsolatokkal jobb lenni, mint mások. Tehát, ha Józsi pénteken délután elzavarták, akkor én nem zavarom el. Tudom, hogy valami baja van, leszakadt a háztető, elvitte a vihar a háznak a sarkát. Most is ilyen van. A nagymama fél, hogy beázik a háza, tönkremegy az élete. Ilyen dolgokat vészelek én át. Ha én így, most azt mondják, hogy jobb, mert úgy csináltam, akkor jólesik. Szeretnék jobb lenni, az logikus. De nem úgy, hogy aláígérek, azt nem tartom egy korrekt dolognak. Jó, ha még idejönnek és munkát ajánlanak.”*

Megkérdik, hogy mi az én árajánlatom, és nem tudok arról, hogy a konkurencia elvállalta hétszázezer forintért, akkor én adok egy árajánlatot, amiből én nagyon jól kijövök. És nem tudom, hogy ő már előzőleg mástól kért árajánlatot. Ezt egy normális dolognak tartom. De ha tudom, hogy előzőleg ő mennyiért akarta elvállalni, és úgy teszem meg az ajánlatomat, akkor az már egy inkorrekt dolog.”

Az árverseny eszméje a fentiek szerint nem nagyon népszerű. Ez fakadhat abból, hogy azok, akik régen dolgoznak egy-egy területen, ismerősi viszonyban vannak egymással, és működik közöttük valamiféle szolidaritás. Ha pályázni kell valamilyen megrendelésre, gyakori, hogy az azonos profilú vállalkozók megkérlik egymást, megbízójuk feddhetetlenségének biztosítása érdekében a másik nyújtson be egy sokkal drágább ajánlatot, hogy demonstrálni lehessen a megbízói döntés gazdasági racionalitását.

A vállalkozás belső, legsúlyosabb gyengesége szerintük a tőkehiány, illetve ennek az a következménye, hogy nem tudják megvenni azokat a gépeket, nyugati technológiákat, amelyekkel versenyképesek lehetnének. Pontosan tudják, milyen gépekben van az adott tevékenység jövője, de ők még régi technológiával, gépekkel „bütykölnek”. A vállalkozói önértékelés ambivalenciái nyilvánulnak meg a következő interjúrészletben is: *„Mert Németországba most is lenne lehetőség két-három munkára is. De egy kicsit azért félek elkezdni, mert lehet, hogy a mi technológiánk még nem olyan jó. Most éppen ötszázezer forint kellene nekem, amit 25 százalék kamatra adnának. Elfogadható lenne. Akkor vidáman tudnám mondani, már csak egy kis magyar büszkeség is lenne bennem, hogy mi is tudunk valamit. Illetve tudnánk, csak különböző nehézségeink vannak.”*

A külső piaci lehetőségeikre vonatkozó kérdésre olyan értelmű válaszokat adtak, hogy jelenleg nem tudnak olyat, amit ki is tudnának használni, de egy felfelé ívelő gazdasági helyzetben, egy újra fellendülő iparban, ahol lesznek építkezések is, nincs kétségük afelől, hogy rengeteg munkájuk lenne. Működésüket nehezítő tényezőként a vállalkozókat, illetve vállalkozásokat érintő elvonások mértékét említették. *„Ha száz forintból marad tíz-tizenöt forint, akkor az már egy nagyon szép kereset. Ez az elvonás így nagyon sok. Nagyon jó munkának kell lennie, hogy utána még maradjon is valami. Ez rengeteg pénz. És mégis az állam bácsi zsákja valahogy üres. Ez a sok elvonás, ami van, förtelmes. Nem lehet boldogulni. Lehet, hogy valaki tudja. Biztos vagyok benne, hogy mindent betartva, egyenes úton nehéz. Nem találjuk a kiutat.”*

„Először is a vállalkozókat sújtó terheket csökkenteni kell. Tb-téma, nem igaz, hogy mindenki notórius beteg.”

Összefoglalás, avagy a gazdasági jövő

Általános a vélemény, hogy ha így megy tovább, annak nem lesz jó vége. A kereskedelem helyett a termelést, illetve az árukereskedelmet hiányolják. Szerintük a munkanélküliség nem megfelelő kezelése a tovagyrúzó bajok egyik forrása. Ennél kontúrosabb véleményt nem találtunk a jövővel kapcsolatban a megkérdezett leszakadó vállalkozók csoportjában. Nem tudnak vagy nem akarnak ezzel a kérdéssel foglalkozni, nincsenek stratégiáik, csak a kivárás.

A leszakadók vállalkozásai létszámokat tekintve kicsik vagy zsugorodók, azt a helyzetet kivéve, amikor a létszám kényszerből, szükségből odavett családtagokkal gyarapodik. Piaci helyzetük romló, kapcsolataik nincsenek, vagy olyan területre vezetnek, ahol csökken a kereslet, és késve fizetnek az ügyfelek. Ennek ellenére nem kerültek volna a leszakadók csoportjába, ha nem lennének forgalmukhoz képest nagy összegű (esetleg perelt) kinnlevőségeik. Életszínvonaluk – a környezetükben élő többi vállalkozóval összevetve – az utóbbi négy-öt évben nemhogy nőtt volna, ellenkezőleg, csökkent. Tevékenységükben elsősorban családtagjaikra támaszkodnak, céljaik is családjaikra vonatkoznak. A növekedés, új termékek és új piacok keresése nem jellemző rájuk, vagy csak óhajok szintjén jelentkezik. A munkaidő-ráfordítás növelése által megszerezhető többletbevétel felső határához érkeztek. A tőkehiány és a belső technológiai lemaradás feszültségeit érzik. Sejtik, hogy egy esetleges prosperitás, növekvő kereslet esetén sem lennének egyértelműen nyerő helyzetben.

A siker szociális reprezentációi vidéki vállalkozók körében

Tóth Lilla

A siker mint szociális reprezentáció

A megismerés társas természetének, az információk és jelentések bizonyos emberi csoportok, társadalmak általi közös tulajdonlásának felismerése vezetett – Durkheim „kollektív reprezentáció” fogalmán keresztül – a szociális reprezentáció empirikus kutatásához. Moscovici (1981[20]: 181) a következő meghatározást adja a fogalomra: „Szociális reprezentáción a hétköznapi élet során az egyének közötti érintkezések révén keletkező fogalmakat, állításokat és magyarázatokat értjük. Társadalmunkban ezek a hagyományos társadalmak mítoszainak és hiedelemrendszereinek felelnek meg; úgy is mondhatnánk: ezek alkotják a hétköznapi gondolkodás modern változatait.”

A szociális reprezentációk specifikus megértési módok, illetve a már ismert dolgok kommunikálásának módjaként foghatók fel. Dinamikus struktúrák, amelyek a reprezentációkkal együtt feltűnő viszonyokra és viselkedésre gyakorolnak hatást. Funkciójuk, illetve létrejöttük motivációja a hagyományos hipotézisek szerint a következő: 1. Lehetnek a szándékok kifejezésének vagy elrejtésének eszközei, mivel a reprezentációk egy objektív valóság szubjektív torzításai. Ez a kívánatosság hipotézise. 2. Betölthetnek olyan ideológiai funkciót, amely az egyensúly hiányából fakadó pszichikus és érzelmi feszültségek oldásával kapcsolatos. Ebben az esetben a szociális reprezentációban a társadalmi beilleszkedés elégtelenségét vagy kudarcát kompenzáló képzelet működése nyilvánul meg a pszichés egyensúly elérésének, fenntartásának érdekében. Ez az egyensúly hiányának hipotézise. 3. A kontroll hipotézise szerint a csoportok által létrehozott szociális reprezentációk megszürik a környezetből származó információkat, így kontrollálják az egyén viselkedését.

Különböző korokban és társadalmakban eltérő intenzitású és tartalmú sikermintákat, képzeteket találunk. A siker szociális reprezentációi kultúra- és rétegspecifikusak, valamint befolyásolják az egyének, csoportok magatartását.

Merton (2002-ben[18]) részletesen beszámol a huszadik századi amerikai kultúrát jellemző egydimenziós sikerfelfogásról. A pénzbeli siker, az anyagiak felső korlát nélkül való felhalmozásának kulturális normája három axiómán nyugszik: 1. mindenkinek ugyanazon nagyravágyó célokért kell küzdeni; 2. az aktuális kudarc csak egy rövid intermezzo a végső győzelemhez vezető úton; 3. az igazi kudarc az, ha valakiben alábbhagy vagy nem működik a becsvágy. Ezek az axiómák a társadalom stabilitását azáltal növelik, hogy a struktúra kritikáját az „én” kritikájával helyettesítik (a lehetőségek adottak, csak az egyén képtelen arra, hogy éljen velük), az alsóbb társadalmi rétegek tagjait arra ösztönzik, hogy ne a saját, hanem a felsőbb társadalmi rétegek tagjaival azonosuljanak (akivé majd válnak), és megtagadják a teljes jogú társadalmi tagságot azoktól, akik nem tudnak alkalmazkodni. Az egyéni alkalmazkodás típusainak bemutatásakor Merton társadalmi rétegekhez köti a társadalmi célokra és eszközökre vonatkozó ellentmondások feloldásának különböző módozatait. Azt állítja, hogy különböző társadalmi csoportokra eltérően hatnak a kulturális ösztönzések és társadalmi korlátozások, ezért az egyéni alkalmazkodás egyes típusai (konformizmus, újítás, ritualizmus, visszahúzódás és lázadás) eltérő gyakorisággal jelentkeznek a különböző csoportokban. A mertoni elemzés háttérét adó amerikai kultúra meglehetősen homogénnek tűnik, a társadalom minden részére ugyanazon erők hatnak, ugyanazon normák nehezdednek, legfeljebb a hatás intenzitása eltérő, és a csoportok jellemző reagálási módja mutat változékonyságot. Maga Merton is utal arra, hogy vannak olyan társadalmak, ahol „a merev osztályszerkezet a siker eltérő osztályszimbólumaival párosul” (Merton 2002[18]: 230). Hozzátehetjük, hogy nem kizárólag a merev osztályszerkezet az, amely lehetővé teszi az alternatív sikerfelfogásokat, hanem bármilyen olyan erő is, amely a multikulturalitás, a több egyenrangú szubkultúra és életmód fenntarthatóságának irányába hat. Arra a kérdésre, hogy mi a siker, és hogyan lehet azt elérni, ma valószínűleg többféle válasz adható, mint a 19 század végi, 20. század eleji Amerikában.

Pahl (1995[22]) az *After Success* című könyvében sikeres angliai szabadfoglalkozásúakkal és értelmiségiekkel készített interjúkat dolgoz fel. Mielőtt elemezné azt a bizonytalanságot és szorongást, amely korunkban a siker övezi, azokról a változásokról szól, amelyek a siker fogalmában és a hozzá kapcsolt szorongások és identitások értelmezésében következtek be.

Az elmúlt évszázadot Amerikában és Angliában szilárdabb társadalmi konszenzus jellemezte a siker fogalmával kapcsolatban, ehhez olyan elképzelések kapcsolódtak, mint az, hogy mindenkinek van esélye a sikerre, Amerika a lehetőségek hazája, ahol boldognak és elégedettnek kell lenni, illetve, ha valaki szerencsétlen, és szorongásokkal küzd, csak magát okolhatja. Ezekben az országokban az egyéni siker intézményesítése a karrierben történt, és nagyjából középosztálybeli jelenség volt. A siker fogalmával kapcsolatosan nem sok kétség merült fel, egyértelmű volt mindenki számára, hogy azok a sikeresek, akik előrejutottak, magasabb pozícióba kerültek, több pénzt kerestek, akár a növekvő kormányzati bürokráciában, akár az ipari szervezetekben.

Ugyanekkor a siker elérésének női módja egyrészt a sikeres házasság, másrészt egy olyan családi háttér megteremtése volt, amelyről a fiúk magasabbra ugorhatnak, és így az egyéni siker családi vagy dinasztikus sikerré transzformálódott.

Pahl röviden kitér a két nagy brit mobilitásvizsgálatra (Glass 1954; Goldthorpe 1980), véleménye szerint e vizsgálatok alapfeltételezése az volt, hogy a felfelé irányuló mobilitás egyenlő a sikerrel, míg a lefelé irányuló a kevesebb sikerrel. A véletlenszerű elmozdulások száma pedig egyenesen arányos a társadalom nyitottságával és az esélyegyenlőséggel, amelyet tagjainak nyújt. Sok egyénre, a népesség számos kategóriájára nem lehet értelmesen vonatkoztatni a „siker egyenlő felfelé irányuló mobilitás” univerzális koncepcióját. A szociológusok hallgatólagosan a közgazdász nézőpontjából vizsgálták a sikert, de amint kénytelenek szembesülni azokkal a járható alternatívákkal, amelyek az egyetlen célra koncentrált foglalkozási sikerrel szemben állnak, nem tehetik azt, hogy az ezen alternatívákat választó egyénekre egyszerűen azt mondják, hamis tudattól szenvednek. A társadalmi mobilitás rátájának csökkenése egyaránt jelezheti a megnövekedett frusztrációt és boldogtalanságot, valamint a megnövekedett választási lehetőségeket és boldogságot, ami annak a folyománya, hogy a sikert alkotó fogalmak egyre eltérőbbek és változatosak.

Természetesen mindenféle más útja is volt a sikernek és a hírnévnek a 20. században. A különösen tehetségesek viszonylag szerény háttérrel is lehettek operaénekesek vagy futballjátékosok, kormányzók vagy miniszterek. Azonban az előrelépés legfőbb mechanizmusa azon sokak számára, akik a közszolgálatban, a nagyiparban vagy a szabad foglalkozásokban dolgoztak, a karrier volt. Ha kihagyjuk az elemzésből a karriert, sokkal több kockázat és bizonytalanság veszi körül a siker fogalmát. Világosan kijelölt és strukturált lépcsőfokok hiányában kevésbé lesz könnyű felkészülni az előrelépésre, vagy biztosnak lenni abban, hogy amit az egyén előrelépésnek tekint, az szélesebb társadalmi elfogadottsággal bír.

Az ilyen társadalmi elfogadottság nélkül a siker egész fogalma ingataggyá válik. Ha az emberek nem biztosak a társadalmi pozíciójukban, státusszorongást élhetnek át, és elállhatnak egy olyan versenytől, amelynek során a haladásukat homályosan és megjósolhatatlanul mérik.

A karrier intézményének összeomlását segítette a „flexibilizáció” különböző formáinak megjelenése. Az 1980-as évek munkaszervezeti zsargonja – amelyet az olyan kifejezések jellemeztek, mint a kiszereződés, a tervszerű leépítés, az egyszerűsítés stb. – az önfoglalkoztatást vagy a tanácsadói munkát kényszerítette sokakra, akik a múltban stabil karriert futottak volna be. A nők állandó mozgása a munkapiac olyan területei felé, ahonnan ez idáig ki voltak zárva, vagy szegényesen voltak képviselve, megváltoztatta a foglalkoztatás társadalmi nemtől függő percepcióját.

A rugalmas munkaidő, a munkakör megosztása, a kiszereződés és a távmunka drámaian átalakította elsősorban a könyv és lapkiadást és más kreatív iparágakat. A változások a szervezetekben és a foglalkoztatás szerkezetében egy új, kaleidoszkópszerű mintázatot hoztak létre, ahol az uralkodó kép nem egy karrierlétra, hanem inkább „a gyorsan mozgó részecskék egy dinamikus tömege, amelyek összeütköznek, mozdulatlanok maradnak, kis magokká egyesülnek, tovább mozognak, aztán kettéválnak megint a fúzió és hasadás egy dinamikus tömegében. Néhány részecske aktívabb, gyakrabban mozog és elegyedik. Mások viszonylag stabilak maradnak hosszabb időn keresztül” (Pahl 1995[22]).

Ennek a képnek az elmosódottságát fokozza az a kihívás, amelyet a nők jelentenek a férfiak dominálta sikerfelfogásokra. Szemben a hagyományos maskulin készséggel, a felfelé kapaszkodással, a nők a zsonglörködés és a kiegyensúlyozás készségét használják.

A foglalkoztatás területén az egyik legpregnánsabb változás az, hogy nincs az egy munkahely és egy ember aktív életpályája közötti megfelelés. Az egyénnek arra kell felkészülnie, hogy életpályája során különböző munkahelyeken, foglalkoztatási státusban fog dolgozni. A növekvő élettartam is ezt a tendenciát erősíti.

Mindezek a változások érintik a siker szociális reprezentációit is. Ha a siker percepciójakor hiányzik a világos háttér, hiányoznak a referenciapontok a főbb irányok azonosításához, akkor nem lehet biztonságosan megítélni, egy adott elmozdulás mit jelent. Ha megszűnnek a karrierlehetőségeket kínáló szervezetek, ahol a többé-kevésbé egyértelmű hierarchiából fakadóan tudni lehet, hogy hol van a lent és a fent, és a felfelé haladás tisztán látható, és mind az érintett egyén, mind a kívülállók egységesek ennek megítélésében, akkor a siker fogalma tartalmát, értelmét veszti. Pahl a fent ismertetett megfontolások miatt a sikerhez kötődő kérdéseknek látja a szorongást és az identitást. A szorongás az egyén örök problémája, aki erre a megoldást azokban a társadalmi intézményekben, kulturális normákban és értékekben keresi, amelyeket maga hoz létre. Őt területet nevez meg, ahol az egyén enyhülést, illetve megoldást talál a szorongásra: 1. Szeretetkapcsolatok: a barátok, a család, a rokonok és szeretők. Az identitás és a biztonság érzését megszerezhetjük egy emberrel való kapcsolatból, vagy pedig a rokonsági hálózat vagy baráti kör egyik kulcsfigurájaként. 2. A vallásos biztonság valamilyen formája: rituálék, az önsanyargatás gyakorlatai, elköteleződés és hit a nem emberi vagy szinte emberi istenségek beavatkozása mellett. 3. A munka: az emberek azt várják a munkájuktól, hogy értelmet, stabilitást és biztonságot nyújtson az életükben. Ez foglalkozáson vagy osztályon alapuló identitásokká olvad össze. A kilencvenes évektől a munka egyre nehezebben képes megfelelni ennek a szerepnek. 4. Drogok: az emberek stimulánsokhoz és antidepresszáns szerekhez fordulnak, hogy enyhítsék a fájdalmat, és csökkentsék a szorongást. Az alkohol és a koffein általánosan használt szerek. 5. A hely: nehezebb meghatározni, mint az előzőeket. Ez az otthonnal, a hellyel, a térrel, a környékkel és a közösséggel kapcsolatos. Földrajzi milió, amely a gyökereket, a folytonosság és a biztonság érzetét adja. Az emlékek összegződnek egy olyan érzésben, hogy az egyén részese valaminek, ami tartós és stabil. Ismertnek és elfogadottnak lenni, nemcsak egy szerepben, hanem olyan személyként is, mint aki a hely része, akinek a családja már sokféle szerepet játszott, és itt vagy a környéken él már generációk óta. A folytonosságot a valamikori iskolatársak egymásra figyelése, az egymásról való pletyka biztosítja. A pletyka az a cement, amely összeköti. Az újonnan érkezőknek kell tíz-húsz év ahhoz, hogy úgy tekintsék őket, mint akik részei annak, ami létezik és fennmarad. Pahl szerint a kilencvenes évek vitáinak középpontjában az identitás, a szorongás és a siker kölcsönhatásai kell hogy álljanak.

A siker-sikeresség szociálpszichológiai kutatásáról beszámoló hazai kötet egyik szerzője (Váriné 1990[29]) ismertette Gustav Ichheiser szociálpszichológus munkásságát. Ichheiser szociológusként művelte a szociálpszichológiát, a kontextuális módszertan egyik előfutáraként. Az általa a képesség értelmezésére kidolgozott közelítési mód és fogalomkészlet a szociológus számára ismerős, részben a kontextuális elemzés témaköréből, részben Bourdieu habitus fogalmából és társadalmi tőkéről alkotott felfogásából. A kontextuális módszerű elemzésben (Moksony 1985[19]) az egyén és környezet egyidejű figyelembevétel, a kettő közötti dinamikus kölcsönhatás megragadására irányuló törekvés Ichheisernél a képességek, az objektív mozgástér és – ennek szubjektív leképeződése – a mozgástértudat megkülönböztetésében jelenik meg. Ichheiser szerint a képesség elemzésekor három feltételrendszert kell vizsgálni: 1. a képesség közvetlen, specifikus személyi feltételeit; 2. az objektív mozgástér, vagyis a képesség helyzeti feltételeit (beleértve az egyéni cselekvés és érvényesülés szociológiailag és kulturálisan behatárolt lehetségszféráját, rutinszerűen adódó helyzeteit és szerepeit); 3. a mozgástértudatnak nevezett sajátos lelki képződményt. (Ichheiser 1934: 358, idézi: Váriné 1990[29].)

Bourdieu (1978[3]) *Az osztályok pályája és a valószínűségi okság* című tanulmányában írja le azt az oksági mechanizmust, amely az egyéni életpályákat oly módon határozza meg, hogy azokban feltárható a thomasi önbeteljesítő jóslattal azonos összefüggés – „ha egy helyzetet valóságosnak tekintünk, akkor az a következményeket tekintve valóságos is lesz” (Thomas 1928: 567). Ha, Bourdieu példájánál maradva, a helyzetet olyanak ítéljük, amelyben az oktatásnak csak egy bizonyos alsó szintjén van esélyünk, akkor valószínű, hogy az életpálya során nem is fogjuk meghaladni ezt a szintet. Ichheiser ugyanezt a képességgel összefüggésben a

következésképpen fogalmazza meg: „A valóságos képesség tükröződése a képesség megítélésében – legyen az akár adekvát, akár inadekvát – öntörvényű realitássá alakul át, amely maga is azután hatósugárral rendelkező nemritkán hatékonyabb, mint az eredeti realitás.” (Ichheiser 1933: 366, idézi: Váriné 1990[29].)

Ichheiser képességmodelljében az első szint: a természetes adottságok és képességek, a második szint: a képesség és a képesség megélése közötti összefüggés, a mozgástér és ennek tudata jelenti. A harmadik szintet, az ideológiai- szociálpszichológiai szintet jellemzik az adott kultúrára jellemző sikerminták és ideológiák. A társadalomban élő sikerkritériumok, sikernormák és a siker feltételeire vonatkozó hiedelmek beépülnek az egyének mozgástértudatába. A sikermintákhoz és -ideológiákhoz „elérhetőségi jellemzők” tartoznak, ezek a deklarált és tényleges normák és feltételek. Ezek összhangja vagy hiánya megjelenik az egyén és a csoport tapasztalataiban. 1930-as vizsgálatában a következő sikerjelentéseket találta: 1. a siker mint a kitűzött cél elérése; 2. mint egy teljesítmény realizálása; 3. a siker mint érvényesülés a társadalmi szférában; 4. a siker kisiklott jelentései, amelyek a következményekkel vagy a feltételekkel azonosítják a sikert; 5. homályos és inkonzisztens elképzelések.

A Mannheim (1930) és Ichheiser (1933) által felállított axióma értelmében a siker elméletileg és empirikusan is különbözik a teljesítménytől. A teljesítmény a tényszerű dolgok, a siker a társas viszonyok szférájában elérhető eredmény. A siker elsődleges jelentése a társadalmi siker és elismerés, a társadalmi térben való pozicionális előrehaladás. A siker specifikusan társadalmi dimenzió, amelynek legfőbb jegye, hogy „fent” és „lent” között, a hierarchikus tagolódású szociális térben feszül (Ichheiser 1933: 101, idézi: Váriné 1995[30]). Ezt a vertikális dimenziót Bourdieu (1978[3]), az egyéni siker vagy kudarc érzetét meghatározó feltételekről beszélve, úgy írja le, hogy minden sajátos életpálya átélt értékét az határozza meg, milyen helyzetet foglal el az elvetett vagy feladott alternatív életpályák hierarchikus rendszerében. Az életpályák hierarchikus rendszere nem azonos a különböző (helyzetű) emberek esetében, „a társadalmi világ nem a minden lehetséges egyén számára egyaránt lehetséges lehetőségekből áll”.

Az egyén sikerélménye eltérhet attól a sikerképzettől, amely aktuálisan dominál a társadalomban, és a tényleges teljesítménnyel nem feltétlenül mutat valamilyen jól leírható összefüggést. Az egyéni cselekvést motiváló sikerképzet nemcsak a saját képességektől és erőfeszítéstől, hanem az észlelt, becsült társadalmi mozgástértől is függ. Az egyén aspirációs szintjének referenciakerete a fenti tényezők együttes hatásaként alakul ki.

Sikerideológiának nevezte Ichheiser azt a nézetet, amelynek értelmében hinni kell abban, hogy a magasabb társadalmi státus elérhető a személyes erőfeszítés, rátermettség és egyéni érdem eredményeképpen, miközben homály fedí e státusok, a magasabb pozíciók eltérő hozzáférhetőségét a különböző osztályok vagy rétegek számára. A Merton által leírt *self-made man*-mítosz is egy sikerideológia.

A sikerfogalom többértelmű; az anyagi, művészi, tudósi siker kritériumai és szimbólumai eltérnek. A siker más-más jelentést hordoz különböző kultúrák, rétegek, csoportok, egyének számára. Lehet azonos az anyagi sikerrel, jelentheti a társadalmi felemelkedést (magas pozíció, státus elérése), az ezzel összefüggő vagy ettől független társadalmi elismerést, biztos munkahelyet és sok minden mást. Adott társadalomban különböző korszakokban más és más sikerjelentés válhat dominánssá.

A magyar helyzetet jellemezve Váriné a társadalmi siker jelentése alapján a porosz típusú társadalmakhoz sorolja a magyart. Ezekben a társadalmakban a társadalmi sikert elsősorban a hierarchikus státusbeli előrehaladással azonosították, amelyhez hagyományosan az elismertség és a védettség társult. A rendszerváltást megelőző értelmiségkutatásokból lehet tudni, hogy ezen kívül, illetve ezekkel ellentétben egy-egy szakmai csoporton belül működött egy másik, többnyire informális sikerskála is, a szakmai értékeké, a siker pedig ezen értékek elismerése volt a szűk szakmai közege belül. A nyolcvanas évek közepén kezdődött és egyre erőteljesebbé vált az a folyamat, amelynek során a siker jelentése az önmagában vett anyagi sikerre korlátozódik – írta Váriné 1995-ben. Az általa a kilencvenes évek elején folytatott sikervizsgálat – agrárértelmiségiékből, közgazdászokból és építészekből álló mintán – eredményei azt tükrözték, hogy ezek az értelmiségi rétegek elbizonytalanodtak, nem tudták, mit tekintsenek sikernek. Ideális sikerkritériumnak a teljesítményre alapozott társadalmi elismertséget tartották volna, de úgy vélték, hogy ennek a feltételei nem voltak adottak. A hiányolt feltételek: az eredményért érzett egyéni felelősség; átlátható viszonyok; rendszeres visszaigazolás a sikerről vagy a kudarcról. Az előzményekből érthető,

hogymintegy kompenzációképpen a siker személyes jelentéseként a megkérdezettek legnagyobb gyakorisággal a „belső elégedettséget” említették. A szerző szerint a korábbi egalitárius szemlélet még erősen élt ebben az időszakban, és nem engedte „koherens és lelkesítő képpé formálódni a sikerre vezető útra vonatkozó elképzeléseket”. (Váriné 1995[30]: 27)

Lengyel György (1998) 540 feldolgozóipari vállalat vezetőit kérdezte arról, hogy ők személy szerint miben mérik a sikert. A válaszok három kategóriába voltak sorolhatók: a nyereség, a likviditás és a növekedés – bővülés. Amikor ugyanezen vizsgálat során a sikerre vezető vállalati magatartás felől érdeklődtek, a megkérdezettek a piac- és vevőorientált szemléletet és a korrekt magatartást említették első helyen, de gyakori volt az innovatív, több lábbon álló stratégia és a magas minőség megnevezése is. Nem volt egyedülálló azonban az sem, hogy agresszív, inkorrekt, ügyeskedő, állami támogatásokra építő magatartásmódokat neveztek meg a siker zálogaként.

A magyarországi rendszerváltás során és az azt közvetlenül megelőző időszakban egyfajta amerikanizálódás volt megfigyelhető a sikerideológiák tekintetében. Ennek egyik megnyilvánulása volt az, amikor a vállalkozók politikusok és társadalomtudósok általi megítélése olyan módon változott, hogy az addigi legalábbis ambivalens elfogadás helyett lelkesen üdvözölték a sikeres vállalkozót, illetve a vállalkozói sikert. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket Sik Endre (1994[23]) foglalta össze.

A siker szociális reprezentációjának változását jelezte az, amikor Hankiss Elemér (1986[8]) a sikerrel kapcsolatos akkori magyarországi attitűdöket az értékrendszerben megmutatkozó torzulásnak minősítette, amit a „sikert erkölcsileg szentesítő mechanizmus hibás működése és a siker és az immoralitás fogalmának összekapcsolódása” alatt írt le. A közvélemény az elemzés szerint gyanúsnak tartja a sikereseket, majdnem biztos abban, hogy a sok pénzt felhalmozók nem törvényes utakon jártak-járnak. Ezt Hankiss helytelen attitűdnek minősítette, és veszélyesnek ítélte, mert olyan társadalmi légkört teremt, amelyben az egyéni siker nem tud kibontakozni.

2002 őszén az utóbbi évtizedek Magyarországon példátlan módon megjelent a száz leggazdagabb magyar bemutató kiadvány a Magyar Hírlap mellékleteként. Természetesen nem arról van szó, hogy ez azt bizonyítja: az anyagi siker társadalmi elfogadottsága, megerősítése egyöntetűen pozitív lenne, hiszen a kiadványban szereplők közül többen kifejezetten nem örültek annak, hogy vagyoni helyzetük nyilvánosságra került. A nyilvánosságtól való elzárkózásra az egyik magyarázat a bűnözőktől való félelem, a másik, a (gazdasági) bűnözőknek kijáró közmegegyezés elkerülése. A gazdagokat sújtó negatív előítéletekről, az új tőkésosztály kedvezőtlen társadalmi megítéléséről számol be egy tanulmánykötet (Hankiss–Matkó 1997[9]). Még a mintát alkotó nagyvállalkozóknak is több mint 60 százaléka gondolta úgy, hogy a gazdasági rendszer igazságtalan előnyöket biztosít egyeseknek, és kevesebb mint 20 százaléka gondolta azt, hogy az érvényesülésben esélyegyenlőség van. A boldogulást elősegítő tényezők esetében viszont a lakosságtól eltérően előresorolták az ambíciókat, a képességeket és a kemény munkát (Kolosi–Sági 1997[13]). Ebből is látható, hogy az anyagi sikernek nemcsak a kívülről jövő, a közvélemény által való megítélése ambivalens, hanem maguk az anyagi dimenzióban sikeresek sem rendelkeznek szilárd alappal saját sikerük okainak és legitimitásának megítélésében. A magyar sikerfelfogások a gazdasági sikerhez, a vagyonossághoz sokszor kötik azt, hogy az ilyen módon sikeresek a törvény megszegésével jutottak idáig.¹

A nyolcvanas évek második felétől a hazai könyvkiadás business-bulvár irodalmában tucatszám jelentek meg a sikerre vonatkozó receptkönyvek. Ami a könyvcímekben a siker után állt, annak csak a fantázia szabott határt (a sikeres menedzser, a sikeres vállalat, a sikeres ügynök, szónok, nő és a többi). A többnyire Amerikából importált könyvek és ezek promóciós keretétől szolgáló tréningprogramok azt sulykolták az olvasóknak és résztvevőknek (vállalati vezetőktől a munkaügyi központok tanfolyamain részt vevő munkanélküliekig), hogy csak akarniuk

---

¹ A siker jelenlegi magyar szociális reprezentációjához illusztrációként egy rövid glossza: „Útravaló. Pakolászás közben kezembe került egy tavalyi meghívó, amely 49 500 Ft plusz 25 százalék áfáért a Siker 2002 rendezvényre invitált. A szervezők szerint a Magyarországon példa nélküli eseményen »olyan kiemelkedő személyiségekkel találkozhat, akiknek a sikerről alkotott véleményét, hitvallását életpályájuk hitelesíti«, s ahol »azok kapnak helyet, akik a legjobban tudják, hogy a csúcsra végtelen számú út vezet, csak el kell indulni«, sőt kifejezetten azért találkoznak, »hogymegosszák egymással és önmukkel mindazt, amit a sikerről tudnak, hasznos és fontos útravalót adva«. A rendezvényen a gazdasági, művészi és kulturális élet legkiválóbbjai tartottak előadást, közöttük Rejtő E. Tibor, a K&H Bank Rt. vezérigazgatója. Most már, persze verhetem a fejem a falba, hogy nem mentem el, azóta is itt állok hasznos és fontos útravaló nélkül. De nem baj, ahogy az ügyészséget ismerem, majd jövőre. M. G.” (Élet és Irodalom, 2003. november 7.) Rejtő E. Tibort 2003. szeptember 5-én bűnsegédként elkövetett sikkasztás gyanúsítottjaként vették őrizetbe, a glossza megjelenésének időpontjában vizsgálati fogságban volt. Az írás az igazságszolgáltatással kapcsolatos egyik jellemző attitűdöt, nevezetesen a bizalomhiányt is bemutatja.

kell, és az üzleti élet csúcsaira juthatnak. Oda, ahol a siker mérhető dimenzióját a mindenre lefordítható általános egyenértékes, a pénz jelenti.

Arról, hogy bizonyos esetekben a sikerhez egy társadalmi pilótajáték során jutnak az első sorok tagjai, ezen írások és programok nem szóltak. Retorikájukban, ideológiájukban tisztán jelenik meg az egyéni siker preferálása és az, hogy a kudarcért az egyén tehető felelőssé, mivel nem akart eléggé, nem tett meg mindent, nem tette megfelelő mértékben magáévá a sikerszakértők tanácsait, és végül is nem lett hasonlónak a *self-made man*-mítoszok hőseihez. Feltehetőleg azok körében talált kedvező fogadtatásra ez a stílus és ideológia, akik az elsők között léptek be valamelyik multi-level marketing² módszerrel dolgozó hálózatba, és váltak sikeres, sok pénzt kereső ügynökökké. A viselkedés megerősítése, az elért anyagi jólét meglehetősen egyértelmű kategória, de ezek az amerikai stílusú szervezetek ezenkívül bőségesen használtak másodlagos pszichológiai megerősítéseket is.

Az MLM mint vallás, a szervezethez, hálózathoz való csatlakozás mint megtérés és az egyenlő esélyek az üdvjavakhoz való hozzájutásban, mint egyenlő esélyek a szervezet csúcsaira való feljutásban – olyan analógiák, amelyek ezen szervezetek szektaként való értelmezésének lehetőségét kínálják. Nem tudok MLM-szervezetekben folyó szociológiai kutatásról, feltehetőleg módszertanilag ugyanazon nehézségekkel jár, mint ha egy vallási szektát kutatnánk. Azonban az ilyen típusú szervezetek spirituális szükségleteken túl valós, teljesen e világi pszichés szükségleteket is kielégítenek. A hálózatépítő, multi-level marketing módszerrel dolgozó szervezetekben a magatartás-tudományi szervezetfejlesztésben sulykolt alapelveknek megfelelő (mindenki egyedi és pótolhatatlan – vagy legalábbis mindnyájan jobban járunk, ha úgy teszünk, mint ha az volna – mert ez növeli a teljesítményt; minden ember figyelmet, tiszteletet érdemel; fontos a szociális jutalom, a visszajelzés, a támogató munkacsoport, az empatikus főnök stb.), következetes, tervszerű gyakorlat folyik. Azok az emberek, akik sivár emberi kapcsolatokból és/vagy a felbomló nagy munkaszervezetekből érkeztek, és úgy érezték, hogy ott nem vagy csak ritkán kaptak megfelelő, személyre szóló figyelmet, a munkájukról, teljesítményükről visszacsatolást, a személyes problémáik megoldásában segítséget, okkal érezhették úgy, hogy ezek az új cégek és az új munkamódszer mindazt nyújtják nekik, amit eddig nélkülözniük kellett. A sikerélményt, az anyagi előrejutást, a felső plafon nélküli szüntelen gyarapodás lehetőségét, a teljesítmény világos visszacsatolását, az esélyegyenlőséget (illetve annak illúzióját), emberi kapcsolatokat, a család élményét, azt, hogy az egyén úgy érzi, főnökei tényleg törődnek vele, gondoskodnak róla.

Ezekben az MLM-kultúrákban a siker morálisan nem ingatag, gyanús dolog többé, hanem teljes mértékben igazolt, meritokratikus értékrend és gyakorlat része. Az összefüggés az érdem és a következmények között világos. A sikerrel és a sikerreprezentációkkal kapcsolatban rendszerint felmerül a szerencse kérdése is. Többen ismertetik azt a jelenséget, hogy mind a feltűnően sikeresek, mind a sikertelenek gyakran tulajdonítják sorsukat a jó vagy a balszerencsének (Merton 2002[18]; Pahl 1995[22]). Merton szerint a sikeresek szerencsére való hivatkozása a szerénység megnyilvánulása. Szociológiai funkciója, hogy magyarázatot ad az érdem és jutalmazás közötti eltérésre, másfelől megvédi a kritikától az olyan társadalmi struktúrát, amely lehetővé teszi, hogy túlságosan gyakori legyen ez az eltérés. A szerencsére való hivatkozás funkcióját betöltheti bármilyen külső kontrollra, a sorsra, az Istenre, a történelem vak erőire való utalás. Kudarcélmények feldolgozásakor a szerencsére való hivatkozás elsődleges pszichológiai funkciója az egyén önbecsülésének megerősítése, fenntartása.

Az identitás

A szociálpszichológia két identitáskonceptiót használ (László 1998[14]). Az én folytonosságára, szerveztségére, külső-belső egyensúlyára helyezi a hangsúlyt a pszichoanalitikus eredetű, Erikson munkásságához kapcsolható elmélet. A másik csoportlélektani eredetű elmélet, a szociális identitás elmélete az egyén csoportazonosulásaitól indul ki, és az „én” önállóságának, értékességének és cselekvőképességének fenntartására irányuló folyamatokat

---

² A többszintű értékesítés módszerét Magyarországon az olyan cégek vezették be és honosították meg, mint az Amway, az Oriflame és a Herbalife. Az utóbbi cégről és vezetőjéről szól a következő idézet: „A kiutat a Herbalife külföldön találta meg, ahol Hughes az Amerikában megszokott hittérítői hévvel hirdette termékei kiválóságát és szegény sorból multimilliomossá emelkedését, a csodára váróknak egyszerre kínálva az egészséges életmód terjesztésének és a meggazdagodásnak a lehetőségét. Gyűléseire gyakran csarnokokban került sor, s a több ezer embert az amerikai televíziós evangelisták vehemenciájával és módszereivel dolgozta meg a jóképűségét és beszédképességét maximálisan kamatoztató Hughes.” (HVG, 2000. július 29.)

kutatja. Erikson (1991[6]) a pubertáskorra tette a személyiség tartós identitásának kialakulását. A modern társadalmakban a serdülőkor időben elnyúlik, a serdülő „pszichoszociális moratóriumot” él át, ami hosszú évekkig eltarthat, és amely időszak alatt az egyén a kultúra kínálta értékek, szerepek, kapcsolatok, énképek között aktívan válogathat, kísérletezhet. A felnőttidentitást az olyan típusú hosszú távú döntések meghozatala jelenti, mint a pályaválasztás vagy az ideológiai választások.

Ami ebben az időszakban leginkább nyugtalanítja az egyént, az a félelem, hogy nem képes elkötelezni magát a hivatással kapcsolatos identitás mellett, írta Erikson 1968-ban. Az azóta végbement változások olyan módon is fokozzák e személyiségfejlődési fok nehézségeit, hogy a saját identitásáért küzdő egyén ma már olyan világban találja magát, ahol az identifikációs minták, modellek maguk is állandóan változó, mulékony, elmosódott kontúru jelenségek. Mind a család, illetve az abban betöltött szerep, mind a foglalkozás elveszítette azt a funkcióját, hogy biztonságot és védelmet, az identitáshoz megfelelő alapot nyújtson. A folyamat azon változások következménye, amelyekről Beck (1992[5]) a kockázati társadalomról szóló könyvében ír. Az egyénnek egyre növekvő szintű kockázattal és bizonytalansággal kell szembenéznie. Beck nemcsak a természeti és ipari katasztrófák növekvő kockázatáról szól, hanem arról is, amit az egyénnek saját személyes életútjára vonatkozóan döntések sorozatában fel kell vállalnia. A reflexív életrajzok az aktor döntésétől függenek, ezért mindenkinek kockázatot kell vállalnia, amikor a különböző szociális identitások között választ.³

Vállalkozói önmeghatározások

2003 nyarán egy több mint tízéves múltra visszatekintő vállalkozói terepvizsgálat újabb szakaszában huszonhét kisvállalkozóval készítettem mélyinterjút. A minta összeállítása hólabdamódszerrel történt. Mivel 1990 után ez volt a negyedik alkalom (Tóth 1996[25], 1997[26], 1999[27]), hogy ugyanezen a településen vállalkozókkal kapcsolatos kutatásokat végeztem, az idők folyamán kialakult saját kapcsolataimat használtam kiindulópontként. Törekedtem arra, hogy lehetőleg minden vállalkozási forma és többféle tevékenység, a mezőgazdaságit kivéve, képviselve legyen. A szándékom az volt, hogy a növekedési orientáció alapján képzett kategóriák mindegyikében – növekvő, stagnáló, hanyatló-megszűnt – találjak beszélgetésre vállalkozó vállalkozót.

A 2003-as interjúkban többek között arra is választ szerettünk volna kapni, hogy a vállalkozók miként határozzák meg önmagukat, mi adja identitásuk alapját, egyáltalán, van-e olyan határozott identitásuk, amely akár a szociális identitáselméletben, akár az eriksoni identitásfelfogásban értelmezhető. Az identitás azért mutatkozott fontosnak,

---

³ Az identitás megjelenik az egyén történeteiben. A pszichoszociális identitáselmélet alapfogolata az, hogy a múltat a jelen és a jövő tükrében folyamatosan újra kell szerkeszteni.

Több szerző (Erős–Ehmann 1998[7]) esetében ez olyan értelmezést nyert, hogy az identitás lényegében nem más, mint a folyamatosan újraserkesztett élettörténet. Az a történet, amelyet az egyén önmagáról mesél, kitüntetett jelentőségű az elbeszélő énjének kontinuitása, egysége, integráltsága, vagyis identitása szempontjából. Bourdieu az élettörténeteknek, az önéletrajzi elbeszéléseknek ideológiai funkciót tulajdonít: „Az önéletrajzi elbeszélést, legalábbis részben, mindig az értelemadás, az ok tulajdonításának érdeke, egy visszamenőlegesen és a továbbiakra is érvényes magyarázat és értelmezés, az összefüggés és állandóság megtalálásának szándéka motiválja.” (Bourdieu 2002[4]) Az önéletrajzi narratívumok mellett, hogy az (ön)igazolással kapcsolatos pszichés szükségletet kielégítik, fontos szerepet töltenek be az énidentitás kialakításában és fenntartásában is. Somers és Gibson szintén abban látják a narratívák elsődleges funkcióját, hogy ezekben történik az identitás folyamatos konstrukciója és rekonstrukciója (Somers–Gibson 1994, idézi: Pahl 1995[22]: 149–153). A narratívák négy típusát tárgyalják: 1. Az ontológiai narratívák definiálják, hogy kik vagyunk, és így képessé tesznek bennünket arra, hogy tudjuk, mit tegyünk. Az, amit teszünk, új narratívákat hoz létre, ennélfogva az új narratíva következtében más lesz az, amiről úgy érezzük, hogy tennünk kell. Ez ismét megváltozott narratívához vezet, és így tovább. Az egyén az életének az eseményeit nem elszigetelt, egyedi eseményekként észleli, hanem ezeket aktívan feldolgozza, epizódokba, cselekményekbe, forgatókönyvekbe rendezi. A rendezés során az ellentmondások kiküszöbölődnek, megtörténik a jelentésadás. A kapcsolatok hálózatában ezeket a történeteket támogatják és fenntartják. A történetek kitalálásában az egyén szabadsága mindig korlátozott a hely, az idő és a társadalmi struktúra által. 2. A közös narratívák túlmutatnak az egyénen, és sok mindenre utalhatnak a kulturális sztereotípiáktól a családról szóló történetekig. A családi forgatókönyvek kapcsolatban állhatnak foglalkozási közösségekkel vagy bizonyos helyekkel. („A mi családunk mindig itt élt, minden ősem paraszt volt.”) Vannak családok, amelyek olyan történelmi fikciókat tartanak életben, amelyek arra szolgálnak, hogy jelenlegi vonásaikra adjanak igazolást. 3. A konceptuális narratívák egyre általánosabbak, azzal párhuzamosan, hogy az emberek egyre növekvő mértékben ismerik fel, életüket milyen drámai módon megváltoztathatják a nagyobb politikai és gazdasági erők. Amikor az emberek a piac erőiről, a leépítésekről, egy politikus nevével jelzett korszakról, társadalmi osztályról vagy egy bizonyos karriertípusról beszélnek önmagukra vonatkoztatva, akkor konceptuális narratívát használnak identitásuk meghatározásához. 4. A metanarratívák kell hogy biztosítsák azt a keretet, amelybe a konceptuális narratívák illeszthetők. Ilyen metanarratíva például az USA világhatalmi szerepének változása. Pahl szerint jelenleg bizonytalanság van az metanarratívák körvonalait illetően (Pahl 1995[22]). A globalizáció és a posztmodernizmus a jelenleg legjelentősebbnek tartott metanarratívák.

mert feltételeztük, hogy a siker, illetve az egyén sikerreprezentációja, valamint saját sikerességének értékelése az identitásával együtt értelmezhető megfelelően.

A sikerfelfogás és az identitás egyaránt olyan, nem gazdasági természetű jellemzői az egyénnek, amelyek jelentős mértékben befolyásolják gazdasági aktorként való működését. Az interjúk felvétele előtt két előfeltevést fogalmaztunk meg. Az egyik elképzelés az volt, hogy a vállalkozók identitásának alapját elsősorban vállalkozói voltak adja, az, hogy számukra ez az elsődlegesen kitüntetett szerep. A vállalkozói lét tudatos döntés eredménye, a vállalkozók a gazdaság szereplői közül a leggyakrabban jelennek meg a közbeszédben, a szociális térben ők „látszanak” a legjobban, őket a legkönnyebb azonosítani. A vállalkozó „korunk hőse” (Sik 1994[23]), nem tudja elkerülni azt, hogy a gyakori társas visszajelzések és minősítések következtében ne annak lássa önmagát, aminek a többiek tartják őt, vagyis: vállalkozónak.

A másik feltételezés szerint az identitás centrumában a vállalkozók esetében sem feltétlenül és kizárólagosan „vállalkozói mivoltuk” áll. Mindenkinél másra jó a vállalkozás, akár arra is, hogy a más módon létrehozott identitás kifejezésének eszköze legyen. A munka és a vállalkozás minden vonatkozása olyan bizonytalan, hogy más, a korábbi korokhoz képest kevésbé külsődleges jegyekre épülő identitások jellemzik a vállalkozókat is.

Az identitással kapcsolatos kérdések felvetése többnyire meglepetést okozott és zavarba ejtette a beszélgetések alanyait. Magasabb iskolai végzettségű és vallásgyakorló embereknél ez kevésbé volt jellemző. Az értelmiségi létforma általában reflektáltabb, és az aktív vallásgyakorlásnak is vannak kifejezetten önreflexiót célzó elemei. A mindennapi élet rutinja, a reflektálatlan, szokásszerűen gyakorolt tevékenységek csak néha adnak lehetőséget a kitekintésre, arra, hogy olyan kérdések felmerüljenek bennünk, mint hogy miért is tesszük, amit teszünk, mi az a főlérendelt cél, amelyet a mindennapi gyakorlat szolgál, és hogyan függ ez össze azzal, hogy miként határozzuk meg önmagunkat.

A megkérdezett vállalkozók elsődlegesen nem a munka és a gazdasági pozíció alapján azonosították, jellemezték magukat, hanem kifejezetten nem gazdasági kategóriákban próbálták megfogalmazni a választ arra a kérdésre, hogy kik ők. Ezek a leírások személyiségvonásokat tartalmaztak, a válaszolók azt mondták el, hogy milyen embernek tartják magukat, illetve véleményük szerint milyen embernek tartja őket a környezetük. Válaszaikban a környezeti elismertség leírására szolgáló kategóriák domináltak, igaz, gyakran olyan módon, hogy láthatóvá válik: társas környezetükhöz elsősorban a munkán keresztül viszonyulnak. Az identitás ilyen módon való megjelenítése nem mutatott semmilyen összefüggést az életkorral vagy a vállalkozás méretével. Egy-két kivétellel a válaszok nem utaltak olyan hagyományos identitásgyökerekre, -elemekre, mint a szűkebb lakóhely, a származás, a vallási hovatartozás.

Vállalkozóként kevesen azonosítják magukat. Gyakran találkozom azzal, hogy minden olyan kategória, amely eltér az olyan tradicionális megnevezésektől, mint kisiparos, iparos, kiskereskedő, magánkereskedő, enyhe gyanakvással fogadják. Azok számára azonban, akiknek nincs szakmai végzettségük, vagy nem annak megfelelő tevékenységet végeznek (pályaelhagyó pedagógus, közigazdász vagy villanyszerelő, aki építőipari generálkivitelezéssel foglalkozik), nincs más lehetőség, mint a vállalkozó megnevezés használata.

Hosszú, részletekre kiterjedő narratívákat csak a néhány jól és szívesen beszélő, önreflexióval rendelkező vállalkozó adott. A narratívák – legyenek ontológiai, közös, konceptuális vagy metanarratívák – amellől, hogy megerősítenek és fenntartanak egy identitást, magyarázatot is adnak arra, hogy az egyén miért az, ami. Ez a meghatározás egyúttal kijelöli a számba jövő cselekvések körét is. Ez az oksági attribúció, a magyarázatra való igény annál kifejezettebb, minél inkább eltér az egyén viselkedése az átlagtól, a normálistól, a környezetben megszokottól (Hewstone 1995[11]; Kelley 1984[12]). A deviáns életpálya – még ha pozitív is, mert attól deviáns, hogy az egyén környezetétől eltérően nagy társadalmi mobilitást mutat – egy olyan helyzet, amellyel kapcsolatban az egyén fokozottabb mértékben törekszik a magyarázatokra. Minden, amit az egyén tesz vagy kizár a számára lehetséges cselekvési alternatívák köréből, felhasználható identitásának felépítéséhez, megerősítéséhez. A lakóhely, a család, a származás, a szakmai közösség, a munka, a vallási közösség mind hozzájárulnak az identitás létrejöttéhez.

Az egyik interjúalanyunk, egy 49 éves sikeres vállalkozó hosszú önéletrajzi narratíváiból az identitására és az ahhoz kapcsolódó sikerfelfogásra vonatkozóan megtudhattuk, hogy a vállalkozó identitása sokféle elemből

építkezik, ha új helyzet adódik, amelyben megoldásokat kell találni, ezekhez fordul. Mit tettek (volna) ősei, mit mond a tízparancsolat, mit követel a szülőföld érdeke, vagy milyen szolidaritási kötelezettségei vannak, mivel tartozik szülei erőfeszítése miatt, be kell-e váltania és hogyan a hozzáfűzött reményeket, hogyan kell egyensúlyozni a reális világ gyakorlati követelményei és az örökölt, internalizálódott értékek, normák között. Jelenlegi szerepeinek mindegyikében: vállalkozó, munkaadó, menedzser, munkás, apa, egyháztag, szakmai közösség tagja, és mint olyan személy, aki szülein, az azok felmenőin keresztül hordozza és alakítja a hely történetét, markánsan megnyilvánul tudatosan vállalt identitása. A siker számára nem pusztán gazdasági mutatókkal kifejezhető dolog, hanem: „Azért eljutottam odáig, hogy rájőjjek, hogy az élet nagyon sok más dologról szól. Nyugodtan mondhatom úgy, hogy a családról, a barátságokról, az emberi kapcsolataimról, amikre nagyon büszke vagyok, nagyon fontosak számomra, és természetesen a vállalkozásról is, amit nem lehet sorrend szerint felsorolni, hanem úgy kell felfogni, mint egy kört, mint a Pepsi-Cola tetején van a tűz és a víz.” (49 éves férfi, sikeres kft. tulajdonosa.)

A vállalkozás, a munka és az élet többi dolgai egymáshoz való viszonyának jellemzésére a jin-jang szimbólumot használta. Ez a viszony semmiképpen nem jelenti a munka, a gazdasági szerepek dominanciáját, a siker sem ezekhez kötődik kizárólagosan. Többdimenziós identitáshoz többdimenziós sikerfelfogás társul.

1. kép. Identitáselemek – a cég zászlói

Vállalkozói sikerreprezentációk

Először egy kérdőíves kutatás során tettünk fel sikerre vonatkozó nyitott kérdést 1990-ben: mit jelent az Ön számára a siker? Tartalmilag a következő választípusok merültek fel: 1. jól, becsülettel elvégez valamit; 2. élvezi, amit csinál; 3. a megrendelő elégedett, visszatér. Még elvétel sem merült fel a munkán túlmutató dolog említése. A társadalmi térben való elmozdulás és a munkaminőség esetleges összefüggésére senki sem utalt.

A próbakérdés során a legelső kérdőívet egy idős karosszerialakattal vettem fel. A sikerkérdésre válaszként megmutatta a kertjében álló két nagy eperfát. Az eperfák segítségével húzták ki a sérült, benyomódott autókarosszéria-elemeket, amit később úgynevezett húzópadokkal végeztek. Aztán egy fényképalbumból megmutatta azokat a sérült autókat, amelyek a legnagyobb szakmai feladatot jelentették számára. A fényképek az „ilyen volt, és ilyen lett”-állapotokat rögzítették. A sikeresség elsődlegesen a szakmai sikert jelentette számára, mivel majdhogynem célszerszámok nélkül, saját találékonyságára, ügyességére és kitartására hagyatkozva magas színvonalon képes megjavítani valamit. Erre volt büszke, identitásának középpontjában ez állt.

Az 1995-ös interjúk olyan vállalkozókkal készültek, akiket a vizsgált terep helyi nyilvánossága sikeresnek vagy lecsúszónak ítélt (Tóth 1997[26]). A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a két csoport – sikeresek és sikertelenek – különböznek-e egymástól, és ha igen, akkor milyen dimenziókban. Az interjúk feldolgozásakor a sikerrel kapcsolatos további kérdések merültek fel, megválaszolásukra a 2003-as vizsgálatban törekedtünk. 1995-ben az első szembeszökő jelenséget már a sikeresek és a lecsúszók csoportjának összeállításánál tapasztaltuk. A két csoport listáját egy reprezentatív közvélemény-kutatással hoztuk létre. Azt, hogy ki a sikeres, és ki a sikertelen vállalkozó, a helyi közvélemény nem gazdasági, hanem társadalmi-kulturális dimenziók alapján ítélte meg. A családok stabilitása, az, hogy „szépen élnek”, az egészséges, jóra való gyerekek mind részei a vállalkozói sikernek. A vállalkozói kudarcot szintén nem valamilyen gazdasági helyzettel, hanem gyakran egyéni vagy életviteli sajátosságokkal azonosították.

Az egydimenziós sikerfelfogással – amely szerint a siker azonos a társadalmilag kívánatos (anyagi) javak közül többnek a birtoklásával, illetve a társadalmilag kívánatos pozíciók közül a magasabbnak az elfoglalásával, s ezáltal a tulajdonos még többet birtokolhat – nem találkoztunk. Az egydimenziós sikermeghatározás és a helyi közvélemény-kutatás résztvevőinek bizonytalanabb körvonalú, többdimenziós sikerfelfogása közötti különbség hasonlít ahhoz a különbséghez, amely az életszínvonal és az életminőség között van. Az életminőség az élet nem anyagi dimenzióiban megvalósított „jóllét”, megelégedettség, boldogság, lelki szükségletek kielégítése, önmegvalósítás.⁴

Az, hogy a siker fontos-e, és mennyire, az emberi szükségletek különböző modelljei felől is közelíthető. Maslow (1954[17]) modelljében az ötszintes emberi szükséglet-hierarchia alsó szintjén a fiziológiai, a második szinten a biztonsággal kapcsolatos, a harmadikon a szeretet, a mások által való elfogadottság, majd a negyediken, az önmegvalósítás szükségletének megfelelő legfelső szint alatt helyezkedik el a siker, az elismertség emberi szükséglete. Ezen szint kifejtésekor a társadalmi elismertség, a presztízs és a státusz mellett Maslow az önértékelés és az önbecsülés szükségletét is idesorolja. Allardt (1998[1]) háromszintes emberi szükséglet modellje ötvözi az életminőséggel és életszínvonallal kapcsolatos megfontolásokat. A három szint a birtoklás, a szeretet és a létezés szintje (having, loving, being).⁵ A szükséglet-hierarchia különböző szintjein a szükségletek kielégítettségének

⁴ Az a mennyiségi szemlélet, amely elsősorban a GDP-re támaszkodik, amikor annak megítéléséről van szó, hogy hol élnek az emberek jobban, ma már nem tartható, mert az emberek „jóllétét” (well-being) olyan, közvetlenül nem gazdasági természetű tényezők is jelentősen meghatározzák, mint a természeti környezet tisztasága vagy a lakóhely biztonsága, illetve az oktatásban való részvétel. Az emberek szubjektív „jólléte” nem növekszik kétszeresére akkor, ha a GDP a kétszeresére nő. A GDP-ben való gondolkodást felválthatja más mutatók számbavétele: ilyen például az ISEW fogalma (a fenntartható gazdasági jólét), vagy hogy a Világbank GDP helyett az egy főre vetített vagyonban mér. A háromféle minőségű számba vett nemzeti vagyon: az „előállított javak” (gépek, gyárak, infrastruktúra); a természeti kincsek (beleértve a termőföld, vizek, levegő tisztaságát is!); az emberi erőforrások (például a táplálkozás, az egészségi állapot és a képzettség szintje). Az ilyen és az ehhez hasonló közelítések szakítást jelentenek a pusztán kvantitatív szemlélettel. Ennek a felismerésnek megfelelően váltották fel az életminőség-kutatásokat az életszínvonal-kutatásokat. A különféle jólétkonceptciókat, „életminőség”-fogalmakat és az ezeket tükröző szubjektív mutatókat Hegedűs Rita foglalta össze (Hegedűs 2001[10]).

⁵ Having: azokra az anyagi feltételekre utal, amelyek fontosak a túléléshez és a nyomorúság elkerüléséhez. Táplálék, víz, levegő, védelem az éghajlat, a környezet viszontagságaival, a betegségekkel szemben. Ez a szint az életszínvonal fogalmához kötött. Idetartoznak: gazdasági

mértékét objektív és szubjektív mutatók jelzik. Hazai életminőség-kutatások azt mutatták ki, hogy egyrészt a jobb anyagi helyzetben lévők elégedettebbek, másrészt az elégedettség és a szubjektív életminőséget szintetizáltan jelző boldogság szorosan összefügg (Utasi 2002[28]; Spéder–Kapitány 2002[24]). Az allardti modell nem említi a siker, az elismertség szükségletét, de azt implikálja, hogy a birtoklás szintjén levő szükségletek kielégítése nem elég a boldogság szubjektív érzéséhez, ehhez szükség van emberi kapcsolatokra.

A 2003-as interjúban a siker jelentésének meghatározásakor a vállalkozók kétféle stratégiát követtek. Az egyik, amikor a sikert kizárták a saját maguk számára lehetséges alternatívák köréből, úgy, ahogyan Bourdieu-nél (1978[3]) a habitus a valószínűségi okság mechanizmusát működteti: nem vagyunk sikeresek, nincs is rá esélyünk, a siker máshol van, nem a mi világunk része, nem is vágyunk rá. Az a sikeres, aki olimpikon, vagy benne van a vállalkozók lapjában. A másik sajátos sikerreprezentáció ebben a vállalkozói körben az, amelyben a siker mint számukra is lehetséges, elérhető állapot jelenik meg. Ebben az esetben a siker esetleges általánosabb megközelítéseit elvetik, és:

1. Felcserélik a boldogsággal: az sikeres, aki boldog, illetve a siker nem boldogít.

„– Hogyan definiálnád a sikert, mi a siker, vagy ki a sikeres?

– *Hát, aki olyan, mint én. Tehát összhangban van a környezetével, együtt él vele. Valamennyire tolerálja is azt, bizonyos szintig, szereti a környezetét, jól érzi magát a bőrében, az egy sikeres ember. Az, hogy most ehhez kell-e neki pénz vagy anyagi jólét, vagy esetleg olyan környezetet kell hogy kialakítson maga köré, hogy kényelmesen éljen, ezek másodlagosak. Tehát nem biztos, hogy az a sikeres, akinek sok pénze van. Lehet olyan emberke, aki úgy érzi magát sikeresnek, hogy nem is az anyagi, hanem kimondottan a környezete, a család, azok teszik boldoggá az életét, de egy biztos, hogy a sikert és a boldogságot, én összekötném a kettőt, hiszen együtt jár, hiszen mindig együtt kell hordani. Tehát aki sikeres, az akkor sikeres csak, ha boldog is mellette.*

– Te sikeresnek tartod a vállalkozásodat?

– *Igen. Sikertörténet.*

– Ha mindent egybevetve gondolsz a mostani életedre, akkor mit mondanál: mennyire vagy boldog vagy boldogtalan?

– *Hát, mivel azt csinálom, és mondtam, hogy a siker és a boldogság nagyon összefügg, azt csinálom, amit szeretek, és sikeres is vagyok ebben. Emiatt, illetve mert úgy érzem, hogy amit csinálom, azt jól is csinálom. Tehát én most nagyon boldog vagyok, a családi életemben sincs probléma, tehát ez is fontos a boldogsághoz azért, ha már egyszer elköteleztük magunkat egy házasságban. Ott sincs ilyen probléma, tehát úgy érzem magamat, hogy maradéktalanul boldog vagyok. Akiket barátoknak tekintek és szeretek, azokat barátoknak tudom tartani a mai napig. Boldog vagyok, egy mondatban megfogalmazva.” (41 éves egyéni vállalkozó)*

---

források: jövedelem és vagyon; lakásfeltételek: tér és felszereltség; foglalkoztatottság: a munkanélküliség jelenléte; munkafeltételek: zaj és hő a munkahelyen, a fizikai munka rutinja, a stressz mértéke; egészség: különböző tünetek megléte, illetve hiánya, az orvosi segítség elérhetősége; oktatás: a formális iskolai oktatásban töltött évek száma.

Loving: a többi emberhez való kapcsolódás és a társas identitás kialakításának szükséglete. A valahová való tartozás igénye, jól működő emberi kapcsolatok, a biztonság és boldogság érzését biztosító, szolidaritásalapú kapcsolatok. Ezek már az életminőség kategóriái, idetartoznak: kapcsolódás a helyi közösség tagjaihoz, a velük való érintkezés; kötődés a családhoz és a vérrokonokhoz; aktív barátságok; szervezetekben és szövetségekben tagtársakhoz való kötődés, illetve a velük való kapcsolat és kapcsolat a munkatársakkal.

Being: szükséglet a társadalomba való integrálódásra és arra, hogy a természettel harmóniában éljünk. A létezés értelmével, az önmegvalósítás, önkiteljesedés lehetőségeivel összefüggő vágyak, igények. Idetartoznak a következő kérdések: milyen mértékben vesz részt az egyén azokban a döntésekben és aktivitásokban, amelyek az életét befolyásolják; politikai aktivitás; lehetőség a szabadidős tevékenységre; lehetőség az értelmes munkára, és

lehetőség a természet élvezetére, akár szemlélődésen keresztül, akár olyan aktivitásokkal, mint a séta, a kertészet, a horgászat stb.

2. kép. Szőlő terem a műhely udvarán

2. Kiküszöbölik a siker hagyományos társadalmi dimenzióját, a társadalmi térben felfelé irányuló mozgást, és a sikert a jól elvégzett munkával, munkájuk, szolgáltatásuk minőségével azonosítják:

„– Hogyha nagyon sok pénze lenne, akkor nem zárná be a műhelyt?

– *Nem tudnám elképzelni. Még ha húszmilliót nyernék a lottón, akkor se tudnám elképzelni, hogy ne dolgoznék. Én nem mondtam önnek el az egész, most már két óra hosszája beszélgetünk, az egész életemnek a lényege: én sose elsősorban a pénzért dolgoztam. Lehet, hogy ki fog nevetni, de ez így van. Az se az utolsó dolog, a pénz. Nekem maga az a munka, hogy dolgozhatok. Ez nekem olyan sikerélmény, hogy különösen sok mindent csinállok, sokfajta dolgokat, és mindig módosítom, mindig csinállok valami újat ezekbe. Ez olyan sikerélményt ad nekem, ami éltet. Ami adja azt, hogy csináljam, értelme van neki, vagy jól érzem magam, az én sikerem is abba van, hogy az a darab egy bizonyos dolgot legyártottunk, meg van a tulajdonos elégedve, örül neki, visszajelzést telefonon, nagyon jó gyerekek, jaj de fain, éveken keresztül visszajönnek vizsgáztatni, azért csinálom, engem ez éltet. Ezért csinálom. Most se vagyok rászorulva, hogy dolgozzak, mert hatvanvalahány ezer forint nyugdíjam van. (70 éves kovács)*

3. A sikert azonosítják azzal, hogy társas környezetük mennyire fogadja el, szereti és becsüli őket, milyen a helyi közösségben a presztízsük:

„– Hát az egy jó érzés, ha egy jó üzletet összehozunk, vagy valaki olyan visszajelzést ad, hogy jaj, de jók, meg jaj, de kedvesek vagyunk, meg ingyen kivisszük az árut, és mikor az ember nem fogad el egy fillért se, mert ez a szolgáltatásunk, akkor az a siker. [...]

– *Meg az, hogy Pestről eljön ide vásárolni egy ember, mert neki az ismerőse azt mondta, hogy itt milyen szuperül, meg milyen jól kiszolgáltuk. [...]*

– *Mert áldozunk rá fél órát, hogy az ő nyűgjét meg mindent meghallgatunk, hogy mit szeretne. [...]*

– *Meg számtalan vevő az tényleg olyan. Ez nem baráti viszony, de olyan, hogy eljön, és tényleg, leül arra a zsákra, és képes fél órát itt elbeszélgetni.” (36 éves magánkereskedő)*

3. kép. Hétköznapi interakciók – vállalkozó és ügyfele

4. kép. Ahová beszélgetni járnak a vevők

„– Te a sikert hogy határoznád meg, mi számodra a jelentése a sikernek?

– *Nekem a munkámban, vállalkozásomban. Én nagyon örülök annak, már meséltem, hogy jönnek utánunk a vevők, én ezt nagy sikernek tartom. Nem az, hogy jön a vevő, és itt hagyja a pénzét, hanem utána, hogy visszajön. A múltkor eljött egy hölgy, és leült oda az asztalhoz, és azt mondta, hogy olyan jó ide magukhoz bejönni, nekem ez a siker. Hogy jönnek, ismerem a nevüket, családjukat, elmondják, hogy ez történt, az történt, főleg egy fotózáson.*

– Igen, ez mindig alkalomhoz kötődik.

– *Igen. És hívjuk elő a filmjeiket, látjuk az életüket, jó, nem nézegetjük, de óhatatlanul, ballagás van, hogy sikerült, hová vették fel, tehát az életüknek egy kis része vagyunk mi is, és elmondják, és jó érzéssel, nemcsak bejönnek, beadják, elviszik a filmeket, hanem ott maradnak egy kicsit, van asztalunk, székünk, leülnek. [...]*

Megnézheti a képet, leül, jön egy másik vevő, kezdenek beszélgetni, és egy fél óráig ott vannak nálunk. Én ezt érzem sikernek, hogy szeretnek hozzánk jönni, elégedettek a képekkel. Nekem ez a siker; hogy az utcán, akinek fotózom az esküvőjét, az megkér, hogy a gyereket kell fotózni, gyereksorozat, vagy hogy találkozunk, köszönünk, és mosolygunk egymásra. Nekem ez a siker; hogy nem hogy szeressenek az emberek, hanem ha rám néz, jó érzés fogja el őket, ha velem találkoznak, meg nekem is, hogy velük találkozom. Az a siker, hogy megvan ez az új üzletem.” (35 éves nő, fényképész, kft.-tulajdonos)

4. Annak függvénye a saját sikerességük megítélése, hogy honnan hová jutottak el. Nem a társadalmi hierarchia abszolút szintje számít, hanem a megtett út. Ha a vállalkozásnak van időbeli perspektívája, ha a következő nemzedék továbbviszi, akkor ez az út hosszabbnak, a sikeres minősítés megalapozottabbnak tűnik.

„– A vállalkozását sikeresnek tartja-e?

– *Azt mondják. A helyi újságtól itt volt egy újságíró hölgyike, ők úgy írták le, hogy sikeres vállalkozó vagyok. Ha visszagondolok, hogy honnan indultam, akkor csak el kell valahogy könyvelni, hogy ilyen szempontból sikeres vagyok, talán.*

– Ha mindent egybevetve gondol az eddigi életére, akkor mit mondana, mennyire boldog?

– *Ugyanígy csinálnám, ha még egyszer születnék, ennél többet egy élettől nem is vártam. Még ennyit sem.*

– Tehát, a várakozásain felül?

– *Akkor, amikor elkezdtem csinálni ezt a dolgot, amikor biciklivel kimentem a piacra, és elkezdtem árulni, mindenféleképpen a kitartás sokat jelent. Az emberekben bízni is kell, nem kell melléfogó dolgokat csinálni, tehát ne olyan dolgokat csinálni, amire végképp nincsen szükség. Elég keményen kellett dolgozni, de szerintem megérte. Ha arra gondolok, hogy a fejlődés most hozza magával, és az ember meg tud élni, nyolc-tíz fő meg a családja, akkor ez egy nagyon nagy dolog. Nem beszélve arról, hogy ha a gyerekeim meg az unokáim hasonlóképpen fogják folytatni, amit én csináltam, nekik könnyebb lesz, mert ők ketten fogják csinálni, a vejem meg a fiam, és ha jól megélnék belőle, akkor már főleg megérte.”* (61 éves egyéni vállalkozó)

5. A nem választott életpályák és a jelenlegi összehasonlítása. Az összehasonlítás eredménye lehet kedvező, gyakran önigazoló jelleggel, alapformájukat tekintve a „lehet, hogy tanulni kellett volna, de akkor sem vittem volna többre, mert akik tanultak, azok is munkanélküliek, nem a szakmájukban dolgoznak, nyomorognak” kijelentések formájában jelennek meg. Ha az összehasonlítás eredménye kedvezőtlen, a siker a másik, nem választott életpályához kapcsolódik, és „ha” kezdetű kijelentésekben fogalmazódik meg a sikerreprezentáció.

„– A szüleinek mi volt az elképzelése gyerekkorában, hogy mi legyen, ha nagy lesz?

– *Rám volt bízva igazából. Most hallottam vissza valamelyik, egy hónapja, apám mondta, hogy ő azt bánja, hogy valamilyen szinten nem tanultam tovább. De hát én nem is szívesen tanultam volna tovább, nem azért, mert annyira jól érzem magam így, hanem azért, mert alapjában véve elégedett vagyok azzal az élettel, ami most van. Meg azt látja az ember, hogy hiába sok ember hiába tanult, igazából nem abban tevékenykedik, amit tanult, vagy nem tudja hasznosítani azt, amit tanult. Legelőször az volt, hogy ami apám, az leszek én is, de aztán nem. Aztán pont a festők dolgoztak ott nálunk, és aztán festő lettem.”* (34 éves bt.-tulajdonos.)

A fenti megoldások; a siker fogalmának felcserélése vagy leszűkítése a boldogságra, a jól elvégzett munkára, a személyes elfogadottságra, a megtett útra és a szelektív összehasonlítás énvédő mechanizmusra emlékeztető módon működnek; a valóság elemeinek észlelését és kezelését olyan módon befolyásolják, hogy az egyén

megőrizhesse önértékelését, önbecsülését. Moscovici (2002[21]) az egyensúly hiányának hipotéziseként definiálta azt a jelenséget, hogy a szociális reprezentációban a társadalmi beilleszkedés elégtelenségét vagy kudarcát kompenzáló képzelet működése nyilvánul meg a pszichés egyensúly elérése, fenntartása érdekében.

A siker fogalmával kapcsolatos konszenzushiány, bizonytalanság is megjelent az interjúkban. A Merton által jellemzett egydimenziós sikerfelfogás egyáltalán nem jellemző, a sikert dominánsan az anyagiak, a pénz dimenziójában közelítő reprezentációk nem jelennek meg. Ez a jelenség az alacsonyabb jövedelműeknél lehetséges, hogy kompenzációs törekvést fejez ki; a siker számukra is elérhető, de csak akkor, ha a sikerreprezentációkból kizárják az anyagi dimenziót. Azonban a legtehetősebb vállalkozók sikerreprezentációi is nagyon távol állnak attól, hogy egydimenziósak, kizárólag az anyagiakban megfogalmazottak legyenek. Az interjúfelvételek idején egy sikeres vállalkozót egy nagy közintézmény vezetésének ajánlatával kerestek meg. A vállalkozó az ajánlatot a siker, annak hagyományos felfogása, vagyis a társadalmi térben való felfelé haladás szemszögéből is mérlegelte.

Nem tudta eldönteni, hogy számára előrelépést jelent-e az, ha ő, egy tizenöt alkalmazottal és tíz-húsz alvállalkozóval dolgozó kft. vezetője, aki ugyan bizonytalan, de az utóbbi években egyenletesen növekvő, átlag feletti jövedelemmel rendelkezik, feladja önállóságát, és százötven ember főnöke, a helyi gyógyfürdő vezetője lesz, alacsonyabb, de még így is az átlag feletti és biztosabb jövedelemmel. A két pozíció egybevetése, annak meghatározása, hogy melyik van fent, és melyik lent a társadalmi térben, nem oldható meg az egyén számára sem megnyugtató módon. Sem a pozíciók térben való elhelyezkedése, sem a sikeresség megítélésében fontos dimenziók tekintetében nem támaszkodhatunk jól kimunkált, tartós, legalább a vállalkozói körön belül többé-kevésbé egységesen osztott siker meghatározásokra.

„– A saját magad számára hogyan határoznád meg a sikert?

– *Nem tudom.*

– Sikeresnek tartod magad?

– *Nem tudom, hogy mi az, hogy siker, hogy mikor sikeres valaki. Ez bizonyos körönként változik, hogy ki az, aki sikeres. Én egyébként jól érzem magam, és lehet, hogy az a siker, hogy azt csinálom, amit szeretek, úgy csinálom, ahogy szeretem, vannak körülöttem olyanok, akiket nagyon szeretek, akikkel nagyon szeretek együtt lenni, de nem tudom definiálni. A pénzügyi siker? Vagy az a siker, amikor valaki bizonyos pozícióba kerül? Nem tudom. [...] Számomra az a fontos, hogy hogyan jutott el valaki valahonnan valahova. És ez lehet, hogy egyéneként különböző, hogy másképp mérlegelem én is, hogy valaki honnan indult, és hová jutott el. Lehet, hogy született valahová, és eljutott egy maga számára meglehetősen magas szintre, ami lehet egy alkalmazotti szint valahol, mert már bizonyos területén az országnak már az is egy sikernek tekinthető, hogy egyáltalán munkája van. Ez nap mint nap elgondolkodtat, hogy a mi gyerekeink már rendelkeznek egy anyagi bázissal, amit mi biztosítunk számukra. Ismerve azt az utat, ahogy mi eljutottunk, abból, hogy én V. Cs. voltam, és vendéglátó-ipari főiskolát végezve, friss diplomásként nem tudtam elképzelni, hogy hol fogok dolgozni, és rögtön anya lettem, és fogalmam sem volt a nagy életről, most valami olyant csinállok, amit nagyon élvezek és nagyon szeretek, és úgy gondolom, hogy azok elégedettek a munkámmal, akik az intézményeinkben élnek. Ez egy folyamat volt, ami megteremtette azt az anyagi biztonságot, amibe a gyerekeim születtek, hogy ez nem fogja ellustítani őket, nem válnak ettől renyhévé, hogy a küzdeni akarásuk megszűnik, hogy nincs kényszer.” (34 éves kht.-tulajdonos.)*

A siker megítélése attól is függ, hogy mi az ára, ki mit áldozott érte:

„– Sikeresnek tartom magam, és mégsem.

– Miért ez a mégsem?

– *Sikeresek vagyunk azért, mert megélünk. Nem vagyunk sikeresek, mert feladtunk mindent azért, hogy megéljünk.*

– Mire gondolsz?

– *A család, mert ez nem normális élet, amit mi csinálunk. Hogy ki a sikeres? Folyamatosan fejlődő, növekvő, jó egzisztenciával rendelkező cég. Tehát hogy nincs veszélyben sem az egzisztenciája, se pozíciója.” (33 éves bt.-tulajdonos.)*

5. kép. Nagy házak – a siker anyagi manifesztációja

A sikernek, ha az gazdasági sikerrel, a vállalkozás, ha a forgalom növekedésével azonosítják, ára van. Ez az ár az élet más területeiről való kiszorulás. Először csökken, majd a minimumon rögzül a gyerekekkel, a családtagokkal töltött idő, nincsenek szabadidős tevékenységek, nincsenek baráti kapcsolatok és beszélgetések. Arra, hogy az értelmes tevékenység, a munka alapszükséglet, de az allardti modell *loving* és *being* szintjén levő további szükségletek is nagyon fontosak ebben a vállalkozói körben, azokból a válaszokból is következtethettünk, amelyeket a „mit tenne, ha sok pénzt nyerne a lottón?” kérdésre adtak. Többnyire dolgoznának tovább, a munka fontos számukra, de emellett olyan tevékenységeket végeznének, amelyek hiányától most szenvednek. Az olvasás, a kertészkedés, a gyerekekkel való együttlét, nyaralás, utazás, találkozás a barátokkal, valami új megtanulása, a férfiaknál a futball szerepelnek ezen a listán. Akiknek az életében mindezek jelenleg is megvannak, általában nem akarják ezt feladni csak azért, hogy gazdasági téren (még) sikeresebbnek mondhassák magukat.

A siker témája azoknál, akik elváltak, magánéletük kudarcát, a boldogtalanságot idézte fel. A házasság felbomlása, a gyerekektől való elszakadás traumatikus élmény, amelynek felidézése kétségbeeséssel és fájdalommal járt.

A sikertelenségnek a magánélethez kapcsolódó élményét tovább mélyítheti a nem választott életpálya és a jelenlegi helyzet összevetése. A nem választott életpályának pusztán olyan értelemben is lehet vonzása, hogy a siker abban egyértelműbb, jobban mérhető, a hagyományos szervezeti hierarchiában elhelyezhető, míg a megélt életpálya, esetünkben a vállalkozói, sikerszempontról való megítélése bizonytalan.

„– És milyen ambíciókkal mentél a közigazra, ha onnan kijössz, mi leszel?

– *Gazdasági vezető, egy vállalat vezérigazgatója. Mindig volt egy cél, hogy felfelé, és valahonnan mindig kitörni.*

- Arra a kérdésre, hogy ki vagy te, és öt mondatban lehetne válaszolni, mit mondanál?
- *Ki vagyok én? Hát, én egy vállalkozó vagyok, aki szereti a közéletet és. Nem: én egy vállalkozó vagyok, aki szereti a közéletet, és szeret a közéletben tevékenykedni, és aki szeret mindig ember maradni, minden tekintetben, úgy a munkában, mint a magánéletben, nagyon fontos ez. Ennek ellenére valahol nem érzem, hogy sikeres vagyok, nem érzem sikeres embernek magam.*
- Mert?
- *Valahol nem így képzeltem magamat negyvenéves koromra.*
- Nem vállalkozónak képzelted magad?
- *Nem vállalkozónak. Én középiskolában azt mondtam, hogy miniszter leszek, miniszter akarok lenni.*
- Tehát egy bejáratott hierarchikus szervezetben fent.
- *Magasan, a csúcán. Én főnök akartam lenni, mindenhol irányító. Gyerekkorom óta központi személyiség voltam, társaságban, iskolában, mindig jó tanuló voltam, maximalista voltam, mindenbe, sportban, fociban. Csapatkapitány voltam. [...] É, ha azt úgy végig tudtam volna vinni, családdal, egzisztenciával, akkor azt mondanám, hogy igen. Mert erre készültem, ez volt az életcélom.*
- És hol kapott ez gellert?
- *Apósom és a vállalkozói lét. Mert ő vállalkozó volt, és amikor végeztem, nem tudtam, nem láttam. Nem, láttam én azt a perspektívát, de gyorsan a vállalkozói szférában láttam a gyors meggazdagodás reményét.*
- És ez fontos volt?
- *Fontos volt akkor. És hát utána jött, hiába van csodálatos három szép gyerekem. Ezt is másképpen képzeltem, azért jó lett volna végigvinni egy életet, egy ember mellett három gyerekkel, és azért ez valahogy, földolgoztam már nagyrészt, de szerintem ez mindig végig fog kísérni.*
- Te úgy gondolod, hogy ez [a válasz] egy kudarc? Feldolgozható kudarc, de kudarc?
- *De kudarc, és emiatt is van az, hogy én kimondhassam azt, hogy én egy felhőtlen sikeres, boldog ember vagyok, ezek miatt ez már nem fog teljesülni. Érted? Akkor lettem volna felhőtlen sikeres, hogyha ezek, a szakmai karrier, a család, ez mind szépen exponenciálisan találkozik az élet végén és hanyatlásán.” (37 éves, építőipari kft. tulajdonosa)*

A vállalkozást a családért csinálják, azért van értelme a sikernek is, hogy a család boldogulását, boldogságát szolgálja, ha nincs család, mindaz, amit a gazdasági szerepben tesznek, értelmét veszti.

„– Hogyan határozná meg a sikert? Mit tart sikernek?

– *A család boldogságát, ezen kívül nincs más. Az, hogy látom, hogy a gyerekeim nőnek, és jobban élnek, mint én, és boldogabbak. [...] Én inkább azt tartom értéknek, amikor az ember kielégítette a családját, a gyerekeinek olyan jövőt próbál megszerezni, ami jó. Nekem ez a siker. Meg még az a siker, számtalanszor elmondom mindenkinek, amikor a nyugdíjas éveimet csöndben, biztonságban, nyugodtan leélhetem.” (37 éves egyéni vállalkozó)*

A legszélsőségesebb esetekben pedig a személyes sikert az jelenti, hogy minden nehézség ellenére egyben tartanak egy családot, a hagyományos női és anyaszerephez tartozó feladatokat is megoldják.

„– Végül is öntelt vagyok. Végül is padlóra próbáltak küldeni, és mégse...

– És ki akart padlóra küldeni?

– Hát maga az élet. Most nem konkrétan. Ezek, hogy nem akarják a diszkóra az engedélyt megadni, hogy a nejem elment, ott maradtam a gyerekekkel, végül is felvettem a kesztyűt. Elmosogattam minden este, nagyobb rend volt a lakásban, mint amikor... Soha nem feküdtem úgy le, hogy ne mostam volna fel a konyhát, ne mosogattam volna el. Akármilyen hullafáradt voltam inkább nem ültem le, előbb megcsináltam.

– Ja, ő úgy ment el, hogy itt hagyta a három gyereket?

– Ja, ja. Az egész céget, az összes papírokat, mert végül is azért sok papírt ő intézett, azt se tudtam, mi hol van befizetve, kinél, hol vannak a szerződések, csekkek, mit tudom én. Nehéz dolog volt. [...] Hülye dolog, de tényleg férfi létemre volt, amikor bögttem, mert azt hittem, hogy nem bírom tovább, de végül is... a kényszer. Hát most azt mondom mindig, hogy mi az úr, a kényszer. Mit tudok csinálni? Ha feladom, ott van három gyerek. Föladom a céget, tönkremegy, most mit tudok csinálni? Egyszerűen csinálni kell. Szóval nincs, van, amikor nincsenek alternatívák. Legalábbis...

– Számodra elfogadhatóak? Mert azért vannak, csak azokat te nem tartod reálisnak.

– [...] Végül is mondhatom azt, hogy bebizonyítottam, hogy nem hullott szét a család, a gyerekek le tudtak érettségizni, túléltek.” (48 éves kft.-tulajdonos)

A sikerreprezentációnak akkor is eleme az anyagi biztonság, ha nem mindig fogalmazzák meg ennyire kifejezett formában:

„– Hogy ki a sikeres ember? Aki olyan egyéni vagy családi sikereket tud magáénak mondani, ami nem csupán családi, hanem a társadalomra vonatkozóan is megállja a helyét.

– Ez a társadalomra vonatkozóan, ez mit jelent?

– Mi a társadalom elvárása a polgárral szemben? Legyen munkája, fizesse az adóját, becsületesen, normálisan éljen, és ha ilyen emberekből tevődik össze a társadalom zöme, akkor egy normális ország, normális állam.

– Szerinted ha valaki iparos, és iparosként nem annyira sikeres, de mondjuk nagyon sikeres családapa, akkor az elegendő-e ahhoz, hogy azt mondjuk, hogy ő sikeres? Vagy aki megbukott iparosként vagy vállalkozóként, az már nem tarthat igényt erre a címre?

– Hát, ha a családjával jó a viszony, nagyon jó családapa, viszont anyagilag nem tudja biztosítani a családjának azt a lehetőséget, ami elvárható a családdal szemben, akkor az csak olyan fél siker. Mindennek az alapja az anyagi, mert hiába azt mondják, hogy nem kell a pénz a boldogsághoz, nem a fenét, dehogynem kell, az kell, a boldogság is kell, meg pénz is kell, és ha együtt mind a kettő megvan, az a legjobb.” (61 éves egyéni vállalkozó)

6. kép. Ahol a pénz is megvan – vállalkozófeleségek üzletei a központban

Az életszínvonalnak, az anyagiaknak van egy minimuma, ami nélkül nem lehetséges a boldogság. A külső javak eszközök. Az életminőség-kutatások tapasztalatai, a megkérdezett vállalkozók (és Arisztotelész) ⁶ erre utalnak. Az anyagiak azonban egy szinten túl csökkenő határhaszonnal járnak. Az anyagi sikert minden más elé helyezni hibás döntés, ahogy ez más interjúkban olvasható. Hiába ér el anyagi dimenzióban sikert az, aki egyedül van, akinek nincsenek vagy megromlottak az emberi kapcsolatai, nem lesz boldog.

Felhasznált irodalom

- [1] Allardt, Erik. 1998. *Having, Loving and Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research*. In Nussbaum, Martha–Sen, Amartya (eds.): *The Quality of Life*. Oxford University Press.
- [2] Arisztotelész. 1995. *Nikomakhoszi etika I. 8. 1099a 31b 7. Idézi: Luciano De Crescenzo: A görög filozófia rendhagyó története. 2. kötet*. Tercium. Budapest.
- [3] Bourdieu, Pierre. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat. Budapest.
- [4] Bourdieu, Pierre. 2002. *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- [5] Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage. London.
- [6] Erikson, Erik H.. 1991. *Az életciklus az identitás genezise*. In Erikson, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. 437–496. Gondolat. Budapest.
- [7] Erős, Ferenc és Ehmann, Bea. 1998. *Jewish Identity in Hungary. A Narrative Modell Suggested*. In *Replika Special Issue, Budapest*.
- [8] Hankiss, Elemér. 1986. *Társadalompatológia*. In Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2.*. Magvető Kiadó. Budapest.

⁶ Arisztotelész (1995[2]) a Nikomakhoszi etikában a következőket írja a boldogságról: „Úgy tűnik, a boldogságnak szüksége van külső javakra, mert lehetetlen vagy legalábbis nem könnyű jó cselekedeteket végrehajtani, ha nincsenek meg hozzá az anyagi eszközök. Sok dolgot ugyanis a barátoknak, a gazdagságnak és a politikai hatalomnak köszönhetően tesz meg az ember. Nem lehet boldog az, aki nagyon rút, akinek homályos a születése, aki egyedül van, akinek nincsenek gyermekei; és még kevésbé boldog akkor, ha szerencsétlenségére torz gyermekei vannak, vagy ha jó gyermekeit meghalni látja. Tehát az életben egy kis szerencse is kell ahhoz, hogy elérjük a boldogságot.”

- [9] Hankiss, Elemér és Matkó, István. 1997. *A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről.* Figyelő Kiadó Rt.. Budapest.
- [10] Hegedűs, Rita. 2001. *Szubjektív társadalmi indikátorok. Szelektív áttekintés a téma irodalmából.* In *Szociológiai Szemle*, 2..
- [11] Hewstone, Miles és Antaki, Charles. 1995. *Az attribúcióelmélet és társas viselkedés magyarázatai.* In *Hewstone et al. (eds.): Szociálpszichológia.* 130–161. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.
- [12] Kelley, Harold H. és Michela, John L.. 1984. *Az attribúció elmélete és kutatása.* In *Hunyadi György (szerk.): Szociálpszichológia.* 55–116. Gondolat. Budapest.
- [13] Kolosi, Tamás és Sági, Matild. 1997. *Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése.* In *Hankiss Elemér–Matkó István (szerk.): A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről.* Figyelő Kiadó. Budapest.
- [14] László, János. 1998. *Szerep, forgatókönyv, narratívum.* Scientia Humana. Budapest.
- [15] Lengyel, György. 1999. *A gazdasági siker vállalati értelmezéséről.* In *Lengyel György (szerk.): Siker, halasztás, pénzügyi fegyelem. A vállalati panelvizsgálat tapasztalataiból. Műhelytanulmányok.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem szociológiai és szociálpolitikai tanszék. Budapest.
- [16] Lengyel, György. 2002. *Social Capital and Entrepreneurial Success: Hungarian Small Enterprises Between 1993 and 1996.* In *Bonnell, Victoria E.–Gold, Thomas B. (eds.): The New Entrepreneurs of Europe and Asia.* Armonk, M. E. Sharpe. New York.
- [17] Maslow, Abraham Harold. 1954. *Motivation and Personality.* Harper & Row. New York.
- [18] Merton, Robert K. 2002. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* 201–278. Osiris Kiadó. Budapest.
- [19] Moksony, Ferenc. 1985. *A kontextuális elemzés. Demográfiai Módszertani Füzetek.* KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.
- [20] Moscovici, Serge. 1981. *On social representations.* In *Forgas, Joseph P. (eds.): Social Cognition: Perspectives on everyday understanding.* Academic Press. London.
- [21] Moscovici, Serge. 2002. *Társadalom-lélektan.* Osiris Kiadó. Budapest.
- [22] Pahl, Ray. 1995. *After Success.* Polity Press. Cambridge.
- [23] Sik, Endre. 1994. *Traktátus a vállalkozó szerepének demisztifikálásáról.* *Replika*, 15–16. szám. 7–12.
- [24] Spéder, Zsolt és Kapitány, Balázs. 2002. *A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban.* In *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport.* 162–172. Társaság. Budapest.
- [25] Tóth, Lilla. 1996. *Vállalkozói életutak és kapcsolathálók egy nagyközségben.* *Szociológiai doktori értekezés.*
- [26] Tóth, Lilla. 1997. *Leszakadó vállalkozók, vállalkozói sikerek és kudarok,* In *Megszűnt és működő vállalkozások 1993–1996.* 3–16. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. Budapest.
- [27] Tóth, Lilla. 1999. *Vállalkozói kapcsolatok egy községben, vállalkozók képe a helyi közvéleményben.* In *Lengyel György (szerk.): Kisvállalkozások megszűnése, bővülése és kapcsolatrendszere.* 135–173. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem szociológia és szociálpolitika tanszék. Budapest.
- [28] Utasi, Ágnes. 2000. *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás.* Új Mandátum. Budapest.

- [29] Váriné Szilágyi, Ibolya. 1990. *Gustav Ichheiser a képességekről, a sikerről és az érvényesülésről. Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6.. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [30] Váriné Szilágyi, Ibolya és Solymosi, Zsuzsa. 1995. *A siker szociális reprezentációja értelmiségi rétegeknél. Szociológiai Szemle*, 1..
- [31] Váriné Szilágyi, Ibolya. 1999. *Sikerminta, sikerideológia és retorika. In Váriné Szilágyi Ibolya–Solymosi Zsuzsa (szerk.): A siker lélektana. Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum. Budapest.*

A kooperáció változó mintázatai az agrárszektorban ¹

Egy észak-alföldi térség példáján

Rác Katalin

I. Bevezetés

A kilencvenes évek elején meginduló gazdasági szerkezetátalakulás válságtünetei a vidéki térségekben – különösen az egyoldalú gazdaságszerkezettel rendelkező, agrártúlsúlyos falvakban – koncentráltabban jelentkeztek, mint a megélhetési lehetőségek szélesebb skáláját nyújtó városokban (Kovács–Koós 2003; Bihari–Kovács 2004[6]; Koós–Virág 2010[20]). A szerkezetváltás következményeként drámai léptékben csökkent a helyben foglalkoztatott vidéki népesség megélhetésében addig kulcsszerepet játszó agrárágazat foglalkoztatási kapacitása, de a megélhetési lehetőségek beszűkülésével szembesülhettek a nem mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottak is, legyenek azok városokba ingázó kétlakiak vagy a helyi, többnyire gyengén fejlett iparhoz, szolgáltató szektorhoz kötődő, bevételeiket mezőgazdasági kistermeléssel kiegészítő munkavállalók.

A gazdaságszerkezeti változások a korábban eredményesen működtetett kooperációs rendszerek, így a nagyüzemi gazdálkodás szerves részét képező, a termelési folyamat majd mindegyik fázisát érintő, végső soron az értékesítésig terjedő kistermelői integráció szétesését eredményezték. A kistermelői szektor visszahúzódását jól szemlélteti az a számadat, amely szerint az egyéni gazdaságok száma az 1972. évi 1,8 millió főről 2010-re alig valamivel több mint félmillió főre csökkent. ² A változások természetesen nemcsak a mennyiségi mutatókban ragadhatók meg, hanem a jövedelemszerzést biztosító stratégiákban, a kistermelői szektort jellemző munkaszervezésben, sőt a mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozók időfelhasználásában is ³ (Falussy–Vukovich 1996; Laki 1997[27]; Falussy–Harcza 2000[11]). A lezajlott változások az államszocializmus időszakában hagyományosnak tekintett több lábon állás (első gazdaságbeli főállás, mellékkeresetet biztosító részdíós kistermelés és egyéb jövedelemkiegészítő tevékenységek) mint megélhetési stratégia felszámolásához vezettek. A kilencvenes évek második felére a kisüzemek saját fogyasztást biztosító szerepe erősödött, miközben árutermelésben játszott jelentősége folyamatosan csökkent (Harcza–Kovács 1996[16]; Kolosi 2000[19]; Kaposi–Lakatos 2005[18]; Kovács 2010[25]). A megélhetési lehetőségek beszűkülése folytán felgyorsult a társadalmi polarizáció, a vidéki térségekben is kitermelődött egy a tőke allokációjára képes szűk réteg, ugyanakkor azoknak a köréből, akikkel a piac nem számolt, tömeges méretekben termelődött újra a *rurális underclass* jelensége (Andorka 1996[1]; Csité–Kovács 1997[10]; Váradi 2004[37]; Laki 2007[28]).

A szerkezeti változások az addigi megélhetési stratégiák, alkalmazkodási technikák újragondolására készítették az agrárágazat szereplőit, olyan új készségeket, ismereteket, viselkedési mintákat kívánva tőlük, amelyek csak részlegesen álltak rendelkezésre a bürokratikus koordináció elvén működő redisztributív gazdaságban és a második gazdaságban megedződött szereplők eszköztárában. A talpon maradás lehetőségeit kereső gazdasági szereplők részben egyéni alkalmazkodási stratégiáik megújításával, részben a potenciális partnerekkel való együttműködési formák kiszélesítésével alkalmazkodtak a változó gazdasági körülményekhez (Juhász 1998[17]; Fertő–Szabó 2001[13]; Hamar–Rác–Váradi 2002[14]). Ami az utóbbit, azaz a gazdasági szereplők kooperációs stratégiáit illeti, a rendszerváltás után fennmaradtak/újraéledtek a hagyományos gazdálkodó közösségeket jellemző együttműködési formák (pl. a reciprocitás elvén működő kaláka vagy a kliens-patrónus viszony),

---

¹ A tanulmány korábbi rövidített változata *Agrárgazdasági folyamatok a Derecskei mikrotérségben* címmel jelent meg. In: Dénes Attila–Kiss Márta–Rác Katalin–Schwarz Gyöngyi (szerk.) (2008): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. Jelen-kutatások 1. Jelenkutatások Alapítvány, Budapest.*

² Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 2010. (Általános Mezőgazdasági Összeírás.) KSH, 12.

³ A mezőgazdasági kistermelés megélhetésben játszott szerepének átalakulására utal egyebek mellett az is, hogy a kilencvenes évek második felére drámaian lecsökkent, illetve egyre inkább a hétvégére korlátozódik a kistermelők saját gazdaságban eltöltött ideje (Falussy–Harcza 2000[11]).

másfelől, nem függetlenül a kormányzati, majd az uniós preferenciáktól, sorra szerveződtek különféle formalizált termelői kooperációk (pl. új típusú szövetkezetek, téeszek, termelői csoportok).⁴

Az alábbi kutatási beszámoló a Hajdúság és Bihar határán található Derecskei mikrotérségben végzett terepkutatás alapján arra keresi a választ, hogy az elmúlt évtizedben az agrárágazat mely szereplői voltak képesek a korábbi gazdaság romjain egy új, piacokonform gazdasági szféra kialakítására, illetve, hogy a megváltozott körülmények között milyen szerepet játszottak a redisztributív és a második gazdaságban szerzett ismeretek, felhalmozott tőkefajták, ideértve a sajátos gazdaságszervezési tapasztalatokat. A tanulmány emellett arra vállalkozik, hogy a tereptapasztalatok alapján bemutassa a mezőgazdasági termelők egyes csoportjait jellemző együttműködési stratégiákat, mindenekelőtt azt, hogy a kooperációk különböző típusai mennyiben segítik elő a termelők új gazdasági körülményekhez való alkalmazkodását.

II. Tájföldrajzi adottságok, történeti előzmények

Földrajzi fekvése folytán az öt település – Derecske, Hajdúbagosa, Konyár, Sáránd, Tépe – alkotta, 290 négyzetkilométer alapterülettel és közel 17 ezer fős népességgel rendelkező Derecske és térsége egyszerre viseli magán az ártéri üledékkal, löszös iszappal fedett Hajdúság, a homokdombokkal tarkított, speciális növénykultúráknak kedvező Nyírség, valamint a mezőgazdasági művelésre korlátozottan alkalmas, szikes területekben bővelkedő Bihar tájfeldrajzi sajátosságait (Süli–Zakar 1998[31]).

A térség sokszínűségéhez a fentiek mellett az is hozzájárul, hogy a Nagyváradi egykori vonzáskörzetét alkotó bihari térség településszerkezetileg másféle arculatú, mint a Debreceni központú Hajdúság.⁵ A megye legsűrűbb településszerkezetű részét képező bihari térségben a Berettyó és a Sebes-Körös szabályozásakor (1880-ban) a művelésre alkalmas területek felszabadtásával emelkedett meg az addig jövedelmét nádvágyással, halászati tevékenységgel kiegészítő mezőgazdasági népesség aránya (Kósa–Fülepp 1983[22]). Ezzel egy időben a kiépülő, Nagyváradi felé irányuló vasúthálózat feloldotta a bihari falvak elszigeteltségét, egyben felerősítette a térség nagyvárostól való függését. A trianoni döntés nyomán a magyar–román országhatár ratifikálásával a bihari települések ismét kereskedelmi, kulturális, gazdasági centrum nélkül maradtak, a határkijelölés kettészakította a társadalmi-gazdasági élet addigra integráns területi egységeit. Nagyváradi szervezőerejét, gazdasági befolyását az erőltetett iparosítás során közel húszszoros várossá duzzasztott, közigazgatási központtá avanszált „faluból lett város”, Berettyóújfalu sem tudta átvenni (Beluszky 2002[5]).

A sajátos történeti örökség folytán Bihar ma is összefüggő ipar- és városhiányos térséget képez, amelyet, szemben a Hajdúsággal, elmaradott infrastruktúra, elöregedő népesség, az úthálózat zsákutcás jellege, valamint a mezőgazdasági népesség magas aránya jellemez (Baranyi 2002[4]). A bihari térséggel szemben a Debreceni központú Hajdúság a megye közlekedési, gazdasági, kereskedelmi stb. szempontból legfrekvenciáltabb része. Nem csoda, hogy a vizsgált mikrotérség mezőgazdaságból kiáramló népessége, különösen a képzett, fiatal generáció számára a megyeszékhely jelenti a megélhetési lehetőségek egyik legfontosabb céltérét.

A terepkutatás helyszínét adó mikrotérség két nagyobb város, Berettyóújfalu, Hajdúszoboszló, valamint Debreceni körgyűrűjében helyezkedik el. Bár a térség településeinek egymás közti távolsága átlagosan mindössze 5,5 km, Konyár és Hajdúbagosa kedvezőtlenebb közlekedési adottságokkal rendelkezik, mint a Debreceni Szegeddel összekötő, 47-es számú főút mentén elhelyezkedő Sáránd, Derecske és Tépe. A periferikus közlekedési helyzet ellenére Konyáron és Hajdúbagoson is jelentős volt a Berettyóújfaluban, Debrecenben napi ingázóként munkát vállalók aránya, miként Tépén és a térség vasúti csomópontjának számító Sárádon is.⁶ A helyi munkaerőt felszívó gazdasággal az öt település közül csak Derecske rendelkezett, ezen a településen a rendszerváltást megelőzően az aktív keresők hozzávetőleg ötöde volt napi ingázó.

⁴ A teljesség igénye nélkül: 2010-ben a hozzávetőleg másfél ezer mezőgazdasági szövetkezet mellett 253 termelői csoport, valamint 50 termelői értékesítő szervezet működött az országban. Forrás: FVM, 2010.

⁵ Debreceni közigazgatási szempontból 1876-ban szakadt el Bihartól, amikor a Hajdúságot Debreceni székhellyel önálló megyévé szervezték (Kósa–Fülepp 1983[22]: 70).

⁶ Sáránd közlekedési jelentősége abból fakad, hogy a települést érinti a Debreceni–Nagykeréki/Létavértes-vasútvonal, valamint a Debreceni Szegeddel összekötő 47-es számú főút, és innen indul a Sárándot Létavértessele összekötő, Hajdúbagosa, valamint Hosszúpályit is érintő 4809. számú közlekedési út.

Az öt település mikrotérségként való vizsgálatát az a körülmény teszi lehetővé, hogy történetük – közigazgatási szempontból – a Derecskei járás részeként a hetvenes évek végéig összefonódott, de a településközi kapcsolatok ezt követően is szorosak maradtak.⁷ Erre utal egyebek mellett az is, hogy a kilencvenes évek második felében, a vidékfejlesztési kistérségek létrehozásakor az öt település önálló térséggé szerveződött. A települési kapcsolatokat a közösen szervezett (szociális, oktatási, egészségügyi stb.) közszolgáltatások is elmélyítették, e kapcsolatokat a vizsgált települések a 2004-ben létrehozott többcélú társulás fennállása óta formalizálták (Komáromi–Varjú 2008[21]).

III. Megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt

A térség népessége a tájféldrajzi, gazdaság szerkezeti sajátosságokkal összefüggésben mindig is erősen kötődött a mezőgazdasághoz, mindez a hatvanas években meginduló, városi koncentrációjú ipartelepítés után is fennmaradt. A térség ipari foglalkoztatói közül a foglalkoztatottak létszáma alapján kiemelkedett a Derecskén működő, mezőgazdasági haszongépek összeszerelésére szakosodó Mezőgép Vállalat, amely a rendszerváltást megelőzően zömmel szovjet piacokra termelt. A szintén derecskei székhellyel működő, megközelítőleg 250 főt foglalkoztató, alumíniumedényeket, orvosi műszereket gyártó Fa-, Fém- és Építőipari Kiszövetkezet, valamint a félszáz fővel üzemelő Üvegipari Kristálycsiszoló Üzem szintén a térség jelentősebb ipari foglalkoztatói között foglalt helyet. Az ipari munkaadók közé tartozott a konyári Lenin Mgtysz melléküzemágaként működő cipőrészleg is, amely elsősorban az alacsonyán képzett női munkaerő számára kínált munkalehetőséget.⁸ A térség másik három településén, Hajdúbagason, Sárándon és Tépén a döntéshozók az iparosítás olcsóbb útját választották: nem a helyi ipar fejlesztésére fordítottak forrásokat, hanem az ingázás lehetőségeit igyekeztek megteremteni. E települések munkavállalói számára a megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak (pl. MÁV Járműjavító, Medicor, Biogal, GÖCS, Barneváll, konzervgyár) kínáltak munkalehetőséget.

1. táblázat - Az aktív keresők gazdasági ágak szerinti megoszlása (Forrás: Népszámlálás, 1980)

Település	Mezőgazdaság	Ipar	Építőipar	Kereskedelem	Szállítás és hírközlés	Egyéb
Derecske	34,11	19,76	12,42	9,90	4,69	19,11
Hajdúbagosa	40,36	18,78	7,99	6,19	8,49	18,18
Konyár	47,52	12,27	8,28	5,55	7,69	18,70
Sáránd	24,85	24,56	6,61	7,89	12,23	23,87
Tépe	62,21	8,60	5,38	2,61	4,15	17,05

Az ipari foglalkoztatók mellett a térségben a rendszerváltást megelőzően a mezőgazdasági termelőszövetkezetek rendelkeztek a legnagyobb foglalkoztatási kapacitással. A szövetkezetesítés első hulláma idején (elsőként 1948-ban) Derecskén, Sárándon és Tépén jöttek létre nincstelen szegényparasztokból verbuválódó szövetkezetek, Hajdúbagason és Konyáron ezzel szemben nem alakultak nagyüzemek, itt ugyanis csekély volt a kisajátítható földterületek aránya. A mezőgazdaság kollektivizálásának második szakaszában szövetkezetalapítási hullám

⁷ A 13 település (Derecske, Esztár, Hajdúbagosa, Hosszúpályi, Kismarja, Konyár, Kokad, Léta, Monostorpályi, Pocsaj, Sáránd, Tépe, Vértes) alkotta Derecskei járás 1979. január 1-jén szűnt meg. Ez a lépés nagymértékben hozzájárult Derecske és térsége közigazgatási, gazdasági, kulturális, oktatási stb. jelentőségének csökkenéséhez.

⁸ A rendszerváltást követően a szövetkezet cipőipari melléküzemágából két kft., az 1991-ben alakult Konyár–Schuh Cipőipari Gyártó és Kereskedelmi Kft., valamint az 1996-ban függetlenedő HABO Cipőipari Gyártó és Külkereskedelmi Kft. vált ki. A cipőipari részleget önállóító két kft. jelenleg csökkentett létszámmal, mintegy 50 fővel működik, de így is meghatározó szerepet játszik a környező települések, Esztár, Nagykereki, Pocsaj alacsonyán iskolázott népességének, különösen a női munkaerőnek a foglalkoztatásában. A konyáriak ugyanakkor a helyi munkalehetőségek szűkössege ellenére nem szívesen vállalnak munkát a cipőüzemekben, inkább ingáznak, mint hogy a településen alacsony presztízzsel bíró cipőipari tevékenységet folytassák. A jelenség hátterében vélhetően az áll, hogy a térszidőszak alatt a cipőüzem afféle büntetőtelep volt: „Aki nem tudott jól dolgozni a mezőgazdaságban, azt az elnök áttette a cipőrészlegre, az volt a büntetés, a legnagyobb szegény, ha valaki odakerült.”

söpört végig a térségen, ennek végpontján, a hatvanas évek közepén az öt településen kilenc mezőgazdasági termelőszövetkezet volt (Mervó 1977[29]). A szövetkezetegyesítések folytán a nyolcvanas évek végére az öt településen öt mezőgazdasági nagyüzem működött (a derecskei Petőfi és Vörös Csillag Mgtsz, az egyesített hajdúbagosi és sárándi Szabadság, a konyári Lenin, valamint a tépei Aranykalász Mgtsz), megközelítőleg 2000 főnek biztosítva munkaalkalmat. A szövetkezetekben a szántóföldi növénytermesztés jelentette a fő profilt, az állattenyésztés tekintetében csak a derecskei Vörös Csillag Mgtsz emelkedett ki holstein-fríz szarvasmarha-állományával és több ezer darabos sertéstelepével, valamint a szintén Derecskén működő, hízómarhatartásra szakosodó Petőfi Mgtsz. A két nagyüzem mellett a háztáji gazdaságok is jelentékeny szerepet játszottak az állattenyésztésben. A mikrotérség települései közül Derecskén, Konyáron és Tépén a kisüzemek szarvasmarha- és sertéstartásban való részvétele volt kiemelkedő, a hajdúbagosi és a sárándi kistermelők ezzel szemben a debreceni piacokat ellátó zöldségtermesztésben jeleskedtek.

A térség központjának tekinthető Derecskén a nyolcvanas évek közepétől jelentős gazdasági szerepre tettek szert a döntően háziipari tevékenységgel (pl. seprűkészítéssel, egyedi faipari termékek, dísz tárgyak készítésével) foglalkozó, illetve az állami szektorból hiányzó szolgáltatásokra specializálódó kisiparosok.⁹ A szektor jelentőségét mutatja, hogy 1990-ben a mintegy 350 derecskei kisiparos 250 fős alkalmazotti körrel rendelkezett. E csoport jellemzően olyan egyedi vagy kis sorozatú termékeket állított elő, amelyek nem voltak elég tömegesek ahhoz, hogy üzemszerűen lehessen őket legyártani. A derecskei kisiparosok nagyszámú jelenlétéhez emellett hozzájárult a nagyipar hiánya, a potenciális fogyasztók relatíve magas száma, valamint az a körülmény, hogy rendelkezésre állt egy, a közeli városok ellátására szakosodott, ha úgy tetszik, árutermeléshez szokott, a hiánygazdaság keretei között is jól működtethető piaci-félpiaci kapcsolatrendszerrel rendelkező réteg. A jellemzően családi munkaerőre építő kisiparosokat a több lábbon állás jellemezte: a háztartás számára valamelyik családtag állami szektorban betöltött állása biztosított rendszeres jövedelmet, emellett a kisiparosi tevékenységet folytató családok számára a mezőgazdasági kistermelés is jelentős mellékjövedelmet (a kisiparosi tevékenységhez szükséges forgótőkét) biztosított.

IV. A gazdasági szektor helyzete a szerkezetátalakulást követően

A magántulajdon túlsúlyán alapuló piacgazdaság térnyerése jelentősen átalakította a mikrotérség gazdasági szerkezetét. A megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak létszámleépítései az országos tapasztalatokkal megegyezően (Tóth 1999[35]; Laki 1997[27]) a térségben is az alacsonyan képzett, nyugdíj előtt álló ingázó munkavállalókat, illetve a piacon kevésbé keresett szakmákkal rendelkezőket sújtotta. A szerkezetátalakulás első éveiben magas, majd 10 százalék körüli érték jellemezte a térség munka nélkül maradt népességének arányát.¹⁰ Az állami vállalatok megszűnésével párhuzamosan egyre növekvő szerephez jutottak a térségben a társas és az egyéni vállalkozások. Az agrárágazat megélhetésben játszott korábbi súlyának ismeretében nem meglepő, hogy a térség társas vállalkozásainak megközelítőleg harmada ma is mezőgazdasági profilú. A fejletlen ipari és szolgáltató szektorral rendelkező Hajdúbagason és Tépén a számadatok szerint még ennél is magasabb (80 százalék körüli) a mezőgazdasági vállalkozások aránya, egyedül a városiasodás jeleit mutató, mikrotérségi központként funkcionáló Derecskén jellemzi a vállalkozói szférát a terciér szektor irányába eltolódó összkép. Ezen a településen a kis- és középvállalkozások rendszerváltás utáni térnyerése vélhetően nem független a fentiekben már említett kisiparosréteg nyolcvanas évek közepétől egyre markánsabbá váló gazdasági jelenlététől.

A térség legjelentősebb munkaadóinak számító mezőgazdasági nagyüzemeket, a derecskei Petőfi Mgtsz kivételével, a privatizációs folyamat során felszámolták. A szövetkezeti dolgozók egy része élt a magánosítás kínálta tulajdonosi függetlenedés lehetőségével, mások, elsősorban az idősebb, képzettség nélküli generáció a rokkantság, illetve az előnyugdíjazás révén igyekezett magasnak nem mondható, de megbízható jövedelemforrásra szert tenni. A térség agrárszerkezetének átalakulása megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal (Kovács–Kovács–Bihari 1998[24]; Csité–Csurgó–Himesi–Kovács 2002[9]), azaz a

⁹ 1990-ben a megyei átlagot 2,5-szeresen haladta meg az 1000 főre jutó kisiparosok száma Derecskén (Süli–Zakar 1998[31]).

¹⁰ Forrás: T-Star-adatbázis.

mezőgazdasági szerkezetátalakulás azokon a településeken zajlott gyors iramban, ahol az ágazat súlya csekély volt, illetve az agrárium mellett egyéb megélhetési lehetőségek is kínálkoztak a munkaképes korúak számára. A vizsgált térség jó közlekedési adottságokkal rendelkező településein a privatizáció kezdetén eleve szűkebb volt azoknak a köre, akik gazdálkodói szándékkal tekintettek az agráriumra. Közülük többen a privatizáció során szerzett tulajdonrészüket a működtetéshez szükséges forgótőke hiányában rövid időn belül értékesítették. Sárándon az agrárnépesség csökkenését, illetve a szerkezetátalakulás folyamatát a korábban már említett ingázó életmód mellett az a körülmény is gyorsította, hogy csekély mértékű volt a mezőgazdasági szempontból hasznosítható földterület.¹¹

A nagyüzemek megszűnése a térségben Konyárt és Tépét érintette a legérzékenyebben, itt ugyanis gyakorlatilag a termelőszövetkezetek töltötték be az egyetlen foglalkoztató szerepét. Az említett települések nagyüzemeit a privatizáció kezdetén megélhetési alternatívák hiányában nem jellemezték tömeges kilépések, csak néhány fő élt a magántulajdonra alapozott gazdálkodás lehetőségével. A kilencvenes évek közepére „*többen észbe kaptak, akkor már lehetett látni, hogy a nagyüzemnek nem lesz perspektívája*”, a magángazdaság kialakításának azonban ekkorra komoly gátját képezte a térségben fellépő, mára gyakorlatilag állandósult földhiány.

A kis- és középparaszti tradíciójú Derecskén a privatizációt követően egyfajta *visszatorlódás* következett be az agrárágazatban, amely nemcsak a mezőgazdaságból élő népesség számának emelkedésében, hanem egyebek mellett a kollektivizálás előtti termelői hagyományok felelevenedésében öltött testet. Ezen a településen a kárpótlás, illetve a szövetkezeti vagyon privatizációja idején azok is az agrárágazatban látták egzisztenciájuk megőrzésének lehetőségét, akik a rendszerváltást megelőzően már csak saját szükségletre termeltek. E folyamatok háttérben feltehetőleg társadalomtörténeti okok állnak. A kis- és középparaszti által dominált helyi társadalomban a földek államosítását követően is volt presztízsük, és erkölcsi támogatást élveztek az egykori módos paraszti. Mindez egyebek mellett abban is megnyilvánult, hogy az agrártársadalom szereplői a legutóbbi időkig a kollektivizálás előtti birtokméret alapján azonosították egymást. A gazdátársadalomban betöltött korábbi pozíció a helyi közösségben egyfajta szimbolikus tőkeként élt tovább, amelyet voltaképpen az a formális körülmény is erősített, hogy a föld tulajdonjoga a szövetkezetek létrehozását követően is a tulajdonosoknál, illetve azok örökösénél maradhatott.¹²

A mezőgazdaság privatizációja a gazdamúltját, származását a szocializmus időszakában is számon tartó réteg számára az addig parkoló pályaként funkcionáló munkahelyek felszámolását, az egykori gazdálkodói életforma rehabilitálását jelentette. Vélhetően ezzel magyarázható, hogy az egykori módos parasztiakat integráló derecskei Vörös Csillag Mgtsz.-ben az alkalmazottak túlnyomó többsége, beleértve a szövetkezet elnökét is, már a kilencvenes évek elején elhagyta az akkor még működő mezőgazdasági nagyüzemet, és a magánszférában igyekezett megélhetését biztosítani. Az érintett településen az átalakulási folyamat első éveiben, a kárpótlási törvény megjelenése előtt, alulról jövő kezdeményezés formájában merült fel a térségi földek visszaigénylésének gondolata. A térségben dolgozó egykori paraszti gazdák (illetve azok leszármazottai) a készülő kárpótlási törvény által felbátorodva egyeztető tárgyalásokat kezdtek a szövetkezet elnökével, aki a szabályozási háttér hiányára hivatkozva előbb elutasította, majd elébe menve az országosan zajló folyamatoknak, ideiglenes kimérések formájában teljesítette a vagyoni kárpótlást siettető kérését. Az érintett szövetkezeten belüli hatalmi viszonyokra, a szervezeti kereteket szétfeszítő tagi, vezetői háttérre, és a társadalomtörténeti tényezők nagyüzemi átalakulást befolyásoló szerepére a későbbiekben visszatérünk.

V. Földhasználati sajátosságok, ágazati tendenciák a térségben a kilencvenes években

A térség földpiacát a privatizációs folyamat kezdete óta kiélezett verseny jellemzi, ami végeredményben azzal magyarázható, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók piaci pozíciójuk megszilárdításának eszközét a kezdetektől a gazdálkodás alapját jelentő föld megvásárlásában látják. Már a kárpótlásra kijelölt földalap sem fedezte a tényleges

¹¹ Sárándról a naponta ingázók aránya az aktív korúak körében az 1990-es népszámlálás adatai szerint közel 70 százalék volt, a megyei átlagnak mintegy négyszerese (Balsók 2000[3]: 67).

¹² A nagyüzemek csak a használati jogot kapták meg, illetve a későbbiek folyamán olcsón megvásárolhatták a használatukban lévő földet.

szükségleteket. A magánosítási folyamat során a vizsgált települések közül Derecskén mutatkozott a legnagyobb eltérés az igények és a rendelkezésre álló földalap között: ezen a településen a földért licitálók megközelítőleg 70 százalékának földigénye maradt kielégítetlen. Hozzátehetjük: már a '45-ös földreform idején is kevés volt a föld Derecskén, ami akkor belső migrációt eredményezett (Szendrey–Nyakas 1980[33]).

A termőföld utáni kereslet jelentősen megemelte a földvételi árakat: a kárpótlás kezdetén meghatározott (500 Ft/AK) indulóár a térségben mára közel harmincszorosára emelkedett. Az állandósult kereslet az értékesítési tranzakciókat olyan elemekkel bővítette ki, amelyeket nem csak a kereslet-kínálat elve határoz meg, hanem sajátos nem gazdasági aspektusok is áthatnak. A föld eladásakor a tulajdonosok számára az is fontos szemponttá vált, hogy kinek adják el a földet, és nemcsak az, hogy milyen áron. Az egyik derecskei termelő a következőképpen számol be a földeladás térségi gyakorlatáról: „*Volt olyan tulajdonos, aki házhoz jött, direkt nekünk akarta eladni a földjét, a szövetkezeti múlttal rendelkezőknek nem adta volna oda semmi pénzért, mert ez nagyrészt bizalmi kérdés, és csak másodsorban pénzkérdés.*” Ez a fajta értékesítési stratégia elsősorban azokat a helyi társadalomba ágyazódó, a földhöz, illetve a gazdálkodói életformához érzelmileg is kötődő földtulajdonosokat jellemzi, akik a privatizáció kínálta lehetőségekkel élve „nem elsősorban az anyagiak, hanem a nosztalgia miatt” ragaszkodtak a földhöz. A földeladást esetükben az teszi elkerülhetetlenné, hogy időskoruk, valamint a fejlesztésre fordítható források szűkössége miatt nem tudják biztosítani a művelés folyamatoságát, és a családjukban sincs olyan utód, akinek továbbadhatnák a gazdaságot. A reprodukciós stratégiák kimerülésekor ezek a tulajdonosok a földeladásnál az általuk jó gazdának vélt, megbízható vevőket részesítik előnyben, akiknek nyugodt szívvel adhatják át a földet és képletesen magát a mesterséget is.

A földprivatizációt követően kialakult birtokstruktúrát meglehetősen szétaprózottság jellemzi, amelyet részben az idézett elő, hogy a kárpótlás idején a demokratikus döntéshozatal jegyében a földrendező bizottságok igyekeztek mindenkinek ott kimérni a földjét, ahol a kollektivizálást megelőzően elhelyezkedett, másrészt a vizsgált települések mindegyikében koncepcionális kérdés volt a birtokkoncentráció megakadályozása. A kis- és középparaszti hagyományokkal rendelkező Derecskén például a kárpótlás idején minden árverés alkalmával más-más területet jelöltek ki licitálásra, hogy elkerüljék az összefüggő, túlméretezett birtoktestek kialakulását.

Bár a térség hosszú távú gazdálkodói tervekkel rendelkező földhasználói kivétel nélkül földvásárlási terveket fontolgatnak, a kínálati oldalon a kilencvenes évek közepétől pangás tapasztalható. Így a térségben általánossá vált a bérletre épülő gazdálkodás: az országos tendenciákkal összhangban, minél nagyobb az egy-egy gazdálkodó által művelt terület, annál nagyobb a földbérlet aránya (Fertő 1997[12]; Hantó 1998[15]). A bérletre épülő gazdálkodás kockázatait a térségi termelők hosszú távú bérleti szerződésekkel igyekeznek csökkenteni, különösen a kilencvenes évek közepétől dinamikusabban fejlődő gyümölcságazatban, ahol az ültetvények időigényes termőre fordulásának okán a bérlő a beruházási biztonságot nyújtó, tartós földbérletben érdekelt.

1. kép. Nagyüzemi almaültetvény a derecskei határban

Eladási szándék hiányában a földigénnyel rendelkező termelők a későbbi vásárlás, birtokegyesítés reményében a kisebb méretű parcellák bérletére is igényt tartanak. A jelentősebb földhasználók által művelt birtokok akár félszáz darabra is tagolódhatnak, a félhektáros parcellától a 40-50 hektáros területig. A kisebb méretekben gazdálkodó, tőkehiányos termelők stratégiájával összefér az elaprózott birtokméret, ahogy egyikük fogalmaz: *„Igazság szerint jobb is így, hogy külön parcellákban van a föld, mert az időjárás abszolút kiszámolhatatlan: előfordul, hogy a tépei határban mindent elver a jég, de a Hajasnál ép marad a termés, ez a szétszórtság még biztonságot is jelent.”* A nagyüzemi méretekben gazdálkodók informális birtokkoncentráció révén, egymás közti birtokcserével igyekeznek a szétaprózottsággal összefüggő magas művelési költségeket csökkenteni. A csere általában rövid távra szól, és csak egy meglehetősen szűk kört, a legjelentősebb földhasználókat érinti. Ahogy az egyik földcserében érdekelt szereplő fogalmaz: *„A nagyobb bérlők között van egy laza szövetség, megállapodnak egymással, hogy parcellákat cserélnek, attól függően, hogy kinek hol és hogyan éri meg rámenni a földre.”* Vagy ahogy egy másik, 700 hektáros gazdálkodó látja: *„A szemünk előtt van az egész határ; tudjuk, melyik kié, megpróbálunk egymással egyezkedni, bérletet bérletre cserélünk.”* Miután a földcsere rövid távú, és nem érinti a formális tulajdoni viszonyokat, a cserepartnerek nem jelzik az illetékes hivataloknak, sőt gyakran a bérbe adó tulajdonosnak sem. A földbérletek, valamint a birtokcserék átmenetileg megoldást jelentenek az elaprózott birtokstruktúrából, földhiányból eredő problémákra, hosszú távon hatásaik mégis kedvezőtlenek, hiszen korlátozzák a termőfölddel kapcsolatos távlatos beruházásokat.

A tulajdoni struktúra átalakulása kihatott a térség mezőgazdaságának ágazati sajátosságaira is. Miként erre korábban utaltunk, a kedvező talajminőségből fakadóan az öt település mezőgazdaságát a nagyüzemi időszakban a növénytermesztési ágazat túlsúlya jellemezte. Ez a sajátosság a privatizációt követően is fennmaradt, sőt némileg erősödött is, és újabban a differenciálódás jeleit mutatja: a korábban kulcságazatnak számító gabonatermelés felől elmozdulás történt a szántóföldi zöldség- és gyümölcsstermesztés irányába.

Az öt település mezőgazdaságának tökeerős szereplői elsősorban a földterület további növelésében és koncentrálásában látják gazdaságuk fejlesztésének lehetőségét. A térségben napjainkban csak a legjelentékenyebb szereplőnek számító Kasz-Coop cégcsoport, valamint a nagyüzemi múlttal rendelkező derecskei Petőfi Szövetkezet működtet a romló jövedelmezőségi viszonyok ellenére is rentábilis állattenyésztési ágazatot. Az állattenyésztés térségi szereplőinek számbavételekor meg kell említenünk azokat a gazdálkodókat is (az öt településen mintegy 100-150 családot), akik gazdaságuk méretét tekintve elhanyagolható szereppel bírnak, megélhetésük azonban alapvetően a kisüzemi keretek között történő állattenyésztés, nevezetesen a tehéntartás lehetőségeinek fennmaradásán múlik. A zömmel saját földön gazdálkodó, 2–5 hektáros területtel rendelkező termelők több lábon álló paraszti gazdaságokat működtetnek, mentalitásukat pedig a kollektivizálás előtti időszak termelői hagyományai hatják át. E termelői csoport esetében nem elsősorban a tőkeszegénység, az eszközhiány vagy a birtokméret a továbblépés akadálya, hanem a kockázatkerülést szem előtt tartó paraszti értékrend. Esetükben a gazdaság fenntartását, működtetését a családi munkaerő, valamint a reciprocitás elvén működő hagyományos termelői kapcsolatok (elsősorban kaláka-kapcsolatok) segítik, amelyekre a későbbiekben részletesen kitérünk.

2. kép. Szarvasmarhatartó kistermelő etetés közben

VI. Térségi példák a nagyüzemek átalakulására

Az agrárátalakulás térségi sajátosságait (miként az országos folyamatokat is) a természeti adottságok, a rendelkezésre álló földalap, a mezőgazdaságból kiáramló népesség számára elérhető megélhetési, foglalkoztatási lehetőségek stb. mellett meghatározták a nagyüzemen belüli hatalmi-érdekeltségi viszonyok is. E tényezők struktúraformáló szerepét az öt település közül leginkább a Derecskén lejátszódott agrárátalakulás szemlélteti. A rendszerváltást megelőzően az érintett településen két, a profil, a tagság és a vezetés tekintetében jelentős különbségeket mutató mezőgazdasági nagyüzem működött: a szegényparasztok által létrehozott Petőfi Mgtsz és az egykori módos gazdákat integráló Vörös Csillag Mgtsz.¹³ Az utóbbi szövetkezet elnöke a következőképpen foglalja össze a két tévesz közötti eltéréseket: *„A két tévesz közül a Petőfibe a szegények tömörültek, a Vörös Csillag a szövetkezetesítés előtti tehetős gazdákat fogta össze, ezt mindenki tudta, kezdettől más volt az alkalmazottak hozzáállása. A Vörös Csillag tagsága mindig azon ügyeskedett, hogy a mellékest gyarapítsa, a petőfiseknek elég volt, amit a téveszből hazavittek.”*

A növénytermesztési ágazat túlsúlyával jellemezhető téveszek a kilencvenes évek elejéig együttesen közel ezer főt foglalkoztattak, és több mint 8000 hektár szántót műveltek. A privatizáció során a két szövetkezet az átalakulás eltérő útját járta, amelyhez a sajátos tagi, alkalmazotti háttér is hozzájárult. Ahogy a Petőfi Szövetkezet elnöke fogalmaz, *„fontos szerepe volt az átalakulásban a hagyományoknak, a tagság összetételének”,* mégpedig oly módon, hogy *„akik gyökereiknél fogva alkalmasak voltak az önálló gazdálkodásra, és olyan volt a családi hozzáállás is, akkor ott hamarabb megszületett a döntés a kiválásról”.* Más vélemények szerint a tagi háttér mellett a vezetői szemlélet határozta meg az átalakulás iramát, kimenetelét, e szerint *„a környékbeli nagyüzemek rendszerváltás utáni sorsa döntően azon múlott, hogy volt-e olyan személy az átalakulás pillanatában a szövetkezet élén, aki össze tudta tartani a tagságot, és jövőt ígért nekik”.*¹⁴

A Vörös Csillag, illetve 1992-től Kossuth Szövetkezet néven működő nagyüzemet „a kárpótlás teljesen tönkrevágta”, a megcsappant létszámmal üzemelő, likviditási gondokkal küszködő szövetkezet 1996-ban jogutód nélkül felszámolásra került. Miként erre korábban utaltunk, a Vörös Csillagban a privatizáció kezdetétől erőteljes volt a nyomás a szövetkezeti vagyon felosztása iránt, a tagság túlnyomó többsége – a szövetkezet vezetésével egyetértésben – a továbblépés lehetőségét látta a magántulajdonra alapozott gazdálkodásban. A Kossuth vezetése a működés ésszerűsítésére törekedve 1993-ban javaslatot tett a szövetkezet átalakítására, a tervek szerint a sertés-, a szarvasmarha-, valamint a növénytermesztési ágazat üzemeltetésére egy-egy kft.-t alapítottak volna, maga a szövetkezet pedig vagyonkezelő holdingként kívánt működni. A tervek megvalósítására végül nem került sor, az egyik középvezető szerint elsősorban a tagi hozzáállás képezte a szervezeti átalakítás akadályát: *„Mindenkivel attól tartott, hogy a földjét beviszi, de nem látja majd át, hogy a vezetők mit csinálnak vele, azt mondanak, amit akarnak, mondjuk, hogy nem volt nyereség, és ki tudja majd nyomon követni, hogy valóban így volt-e.”* A Kossuth tagságának önállóság iránti igényére, az egyéni alkalmazkodási stratégiák kizárólagosságára utal az is, hogy a szövetkezetben nem került sor csoportos kiválásokra, a tévesz vagyon privatizációja során csupán két tagi csoport szerveződött egy-egy értékes vagyonrész kimozdítására. Ezek közül az egyik (egy négyfős csoport) a juhteletet mozdította ki a nagyüzemből, amely a későbbi kivásárlások révén mára egyetlen tulajdonos kezében koncentrálódik. A másik csoport (három gépszerelő, közülük egy testvérpár) pedig egy közel 80 millió Ft-os borsóbetakarító gépet vásárolt ki, ezzel alapozva meg későbbi szolgáltatótevékenységét.

A koncepciózus vezetéssel, az önálló gazdálkodástól azonban idegenkedő tagsággal rendelkező Petőfi Mgtsz ezzel szemben a szövetkezeti formáció megőrzése mellett szállt síkra, és az érdekeltségi viszonyok fokozatos átforgalmazásával alkalmazkodott az új körülményekhez. A Petőfi vezetése, megérezve a változások előszelét, már 1990-ben felszabadította a háztáji gazdálkodás korlátait: a tévesztagok az eredeti, kollektivizálás idején bevitt földtulajdonuk mértékéig használhatták a szövetkezeti parcellákat. Aki a kollektivizálás idején nem rendelkezett saját tulajdonú földdel, változatlanul a hivatalosan megszabott háztáji méretnek (6000 négyzetméter) megfelelő

¹³ Míg az 1952-ben nincstelen szegényparasztok által létrehozott Petőfi Mgtsz fennállását kontinuitás jellemezte, addig a település kis- és középparasztságait összefogó Új Élet és a legmódosabb gazdálkodóknak helyet adó Boeszkai Mgtsz összevonásával létrejött Vörös Csillag Mgtsz csak 1971 januárjában kezdte meg működését (Mervó 1977[29]).

¹⁴ Részlet a Vörös Csillag Mgtsz egykori középvezetőjével készült interjúból.

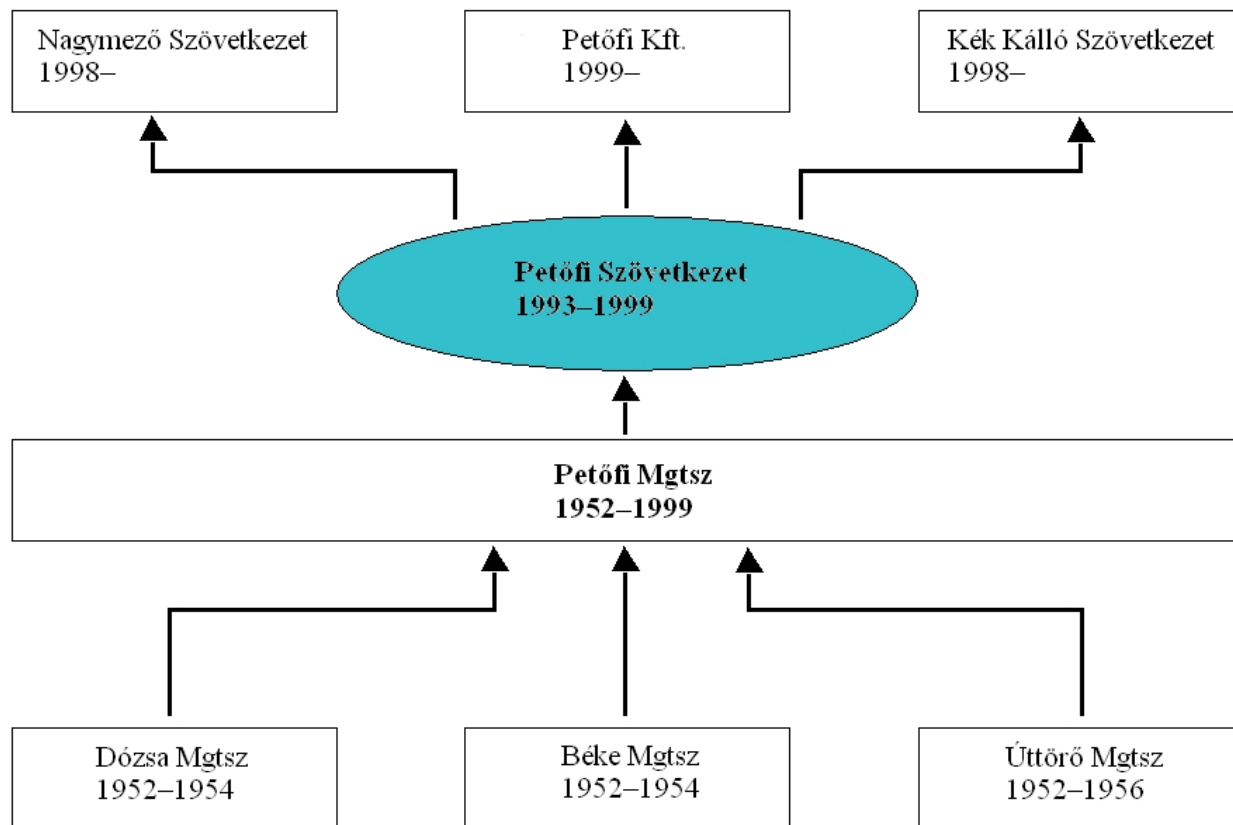
terület művelését vállalhatta. A kezdeti bizonytalanság után a tagság tömegesen élt a kínálkozó lehetőséggel, így az 1989-ben még mindössze 220 hektáros háztáji terület 1995-re meghaladta az 1000 hektárt.¹⁵ Az első években a szövetkezet meghitelezte a háztáji művelés költségeit, amikor azonban a háztáji keretében művelt földterület megközelítette a közösen használt területét, a nagyüzem piaci alapokra helyezte a háztáji ágazatot érintő szolgáltatásait. Az 1993-ban vállalkozók szövetkezetévé alakult Petőfi fennmaradásában döntő szerepet játszott az a tényező, hogy a dolgozók jelentős része csekély parcellamérete miatt nem látta értelmét a teljes függetlenségnek. Vélhetőleg ez az oka annak, hogy a privatizáció idején a közel 600 üzletrész-tulajdonosból senki nem lépett ki a törvényes határidőn belül. Végül megkésve hárman beadták kilépési kérelmüket, az üzletrész arányos részét azonban a szövetkezet nem gépek vagy egyéb eszközök formájában, hanem készpénzben adta ki számukra.

A Petőfi talpon maradása kétségkívül összefügg a hosszú távú fejlesztési elképzelésekkel rendelkező, a klasszikus szövetkezeti eszmék iránt elkötelezett elnök személyével, aki az átalakulás idején alternatívát kínált az önállósodástól idegenkedő tagság számára. Ahogy az elnök fogalmaz: *„A legnagyobb pofátlanság lett volna a részemről, ha az átalakulás során azt mondom a tagságnak, hogy tessék, most itt a földje mindenkinek, vigye, mikor ezt a téeszt szegényparasztok és nincstelenek alapították, zömmel állami tartalék földeken.”* A válság átvészelésében az elnök szerint elsődleges szerepet játszott az a tényező, hogy az átalakulás pillanatában az összetartó felső vezetés a szervezeti struktúra megőrzése érdekében a tagságra építő koncepcióval rukkolt elő. *„Úgy álltunk a tagság elé, ha a tulajdonosi kör szét akarja szedni a téeszt, ezt tegyék meg nélkülünk, ha egyben akarják tartani, akkor segítsenek. Ez volt a mottónk”* – emlékszik vissza az elnök az átalakulás éveire.

A kilencvenes évek első felére a klasszikus nagyüzemi működési elveket a piaci mechanizmusokkal kombináló Petőfi Szövetkezet szembesült a munkaerő- és az eszközkapacitások ésszerűsítésének szükségességével, illetve a szövetkezeti tagság számára addig alanyi jogon járó szociális szolgáltatások tarthatatlanságával. A szövetkezet vezetése az átalakulás sajátos formáját választotta: a működtetés folytonosságát 1993-tól a munkavállalói terheiket vállalkozóként viselő dolgozókkal biztosította. Az elnök a következőképpen summázza a modellértékű kísérletet: *„Az 1993-as év alapvető változást hozott, az addigi termelési szisztémánkat gyökeresen megváltoztattuk, nemcsak deklaráltuk a vállalkozást, hanem tettünk is érte, átengedtük minden eszközünket azoknak, akik addig csak dolgoztak a gépekkel. Nem volt könnyű, mert a vállalkozás ismeretlen fogalom volt, még a vezetőség is nehezen vette be a dolgot. Azt mondtam az embereknek, hogy amennyiben ez a vállalkozói forma nem válik be, egy év után visszacsináljuk. Egy év után az értékeléskor megverték volna a dolgozók, ha azt mondom, hogy állítsuk vissza az eredeti szisztémát.”*

A vállalkozóvá váló téeszdolgozók a szövetkezettel kötött szerződés értelmében hároméves időtartamra szóló, mezőgazdasági szolgáltatásokkal történő törlesztés fejében juthattak hozzá a nagyüzem működőképes gépállományához. A szövetkezetnek nyújtott kötelező szolgáltatásokon túl az önállóságot megízlelő vállalkozók szolgáltatótevékenységüket – kapacitásaiktól, ambíciójuktól függően – kiterjeszthették a nagy számban megjelenő eszközhányos térségi gazdaságokra. A Petőfi Szövetkezet mintegy 24 alkalmazottja (zömmel szakmunkás végzettségű traktorosok, mezőgazdasági gépszerelők) élt az egyéni vállalkozóvá válás lehetőségével. Közülük mindössze ketten nem tudták a vállalt határidőn belül törleszteni tartozásukat, esetükben a szövetkezet – kamat fejében – meghosszabbította a fizetés határidejét. A tartozásaikat törlesztő egyéni vállalkozók mára a szövetkezetnek is piaci áron nyújtják a különféle mezőgazdasági szolgáltatásokat.

¹⁵ 1995-re a Petőfi Szövetkezet által művelt terület 2214 hektárra csökkent, ennek megközelítőleg felét képezte a háztájiban művelt földterület.

1. ábra. A Petőfi Mgtsz átalakulása a rendszerváltás után

Az átalakulást levezénylő vezetői gárda tehát nemcsak a szövetkezet fennmaradását célzó „áramvonalasítást” vitte eredményesen végbe, hanem végső soron azt is elősegítette, hogy az önállósodástól kezdetben ódzkodó téesz dolgozók, mindenekelőtt a konvertálható tőkével (a kilencvenes évek elején felértékelődő műszaki ismeretekkel, a gép- és eszközállomány működtetéséhez szükséges tapasztalatokkal, az alkatrészek, olcsó üzemanyag stb. beszerzéséhez szükséges kapcsolatokkal) rendelkező műszaki gárda tagjai az agrárszektor versenyképes szolgáltatóivá válhassanak.

A fentiek egyebek mellett azt példázzák, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek rendszerváltás utáni sorsa ugyanazon településen belül is markáns eltéréseket mutathat, a nagyüzemi átalakulás kimenetelében ugyanis a makrogazdasági folyamatok mellett az olyan belső tényezők is magyarázóerejük, mint a vezetői kar habitusa, a dolgozók és a tagság összetétele, kooperációs készsége. A felsorolt tényezők természetesen nemcsak a nagyüzemek talpon maradását, hanem a magángazdálkodás keretei közé lépő termelők versenyelőjeit is meghatározták.

VII. A termelői kooperációk új formái Derecske és térségének agrárgazdaságában

VII.1. Egy térségi nagyüzem kooperációs törekvései

A rendszerváltást követően jelentősen átalakult Derecske és térségének agrárszerkezete. Az átalakulás irányát a téveszalkalmazottak önállósodási szándéka, a nagyüzemek vezetői garnitúrája, tagi háttere stb. mellett meghatározta a derecskei székhellyel működő, tulajdonosi háttérét tekintve szövetkezeti menedzsmentből rekrutálódó Kasz-Coop cégcsoport üzletpolitikája is, amelyet a megalakulásától monopolizációs törekvések jellemeznek. A vállalkozás egyik tulajdonosa a következőképpen összegzi a cégalapítás körülményeit: *„Mi hárman, a cég megalapítói a környékbeli nagyüzemekben dolgoztunk középvezetői beosztásban, ágazatvezetőként, gépcsoportvezetőként, de közben képeztük magunkat, én közgazdászdiplomát szereztem. Tehát 10-15 évig ott voltunk a térségben, megtanultuk, meg is untuk a nagyüzemi gazdálkodást, ugrásra készen vártuk, hogy mi lesz. Sejtettük, hogy magánosítás következik, mi magunk is éreztük a változtatás szükségességét.”*

Az induláskor (1990-ben) gépkereskedelemre és mezőgazdasági szolgáltatásokra szakosodó Kasz-Coop a kilencvenes évek közepétől a térség csőd szélén álló nagyüzemeit a téveszvagyon megszerzésének reményében jelentős összegekkel támogatta. A felvett kölcsönök visszafizetésére képtelen szövetkezetek privatizáció után megmaradt, hasznosítható vagyona a hitelszerződések értelmében a Kasz-Coop tulajdonába vándorolt. A jó helyzetfelismerésről tanúskodó bővítési politikának köszönhetően előbb a derecskei Kossuth Szövetkezet szarvasmarha- és sertéstelepe, majd a konyári Lenin Mgtysz gabonaszárítója, földbérletei, néhány évvel később pedig az egyesített hajdúbagosi és sárándi Szabadság Mgtysz tárolókapacitása került a cégcsoport kezébe. A tulajdonoscsere követően a cég vezetői nemcsak a technikai infrastruktúrát újították meg, hanem a képzetlen, a nagyüzemekben jobbára segédmunkási munkakörben tevékenykedő, gyakorta szociális indokkal megtűrt alkalmazottakat is felcserélték olyan képzett munkatársakkal, „akiket egyik nap traktorra lehet ültetni, másnap meg be lehet állítani a gépszerelő műhelybe”.¹⁶

A folyamatos bővítési stratégiának köszönhetően a cég a térség legjelentősebb mezőgazdasági foglalkoztatójává vált, az állandó alkalmazottak száma mára 250 főre emelkedett, a szezonmunkák idején mozgósított munkavállalók száma pedig eléri a 140 főt. A fejlesztések a tevékenységszerkezetet sem hagyták érintetlenül: a kilencvenes évek második felében megkezdett profilbővítés eredményeként a cégcsoport mára egy több ezer darabos sertéstelepet, valamint egy csúcstechnológiával felszerelt, tejátlagait tekintve az országos ranglista élén helyet foglaló szarvasmarhatelepet működtet.

¹⁶ A cégvezetők üzleti szemléletét, foglalkoztatási stratégiáját jól szemlélteti a derecskei Kossuth Szövetkezet szarvasmarhatelepeének sorsa. A Kasz-Coop tulajdonosai a leromlott állapotban lévő, korszerűtlen telephelyet 1996-ban EU-szabványoknak megfelelő, zárt fejőrendszerű tartási technológiájú mintateleppé alakították át, szakképzett alkalmazottakkal cserélve fel a nagyüzemi munkakultúrához szokott, képzetlen tehenészeket.

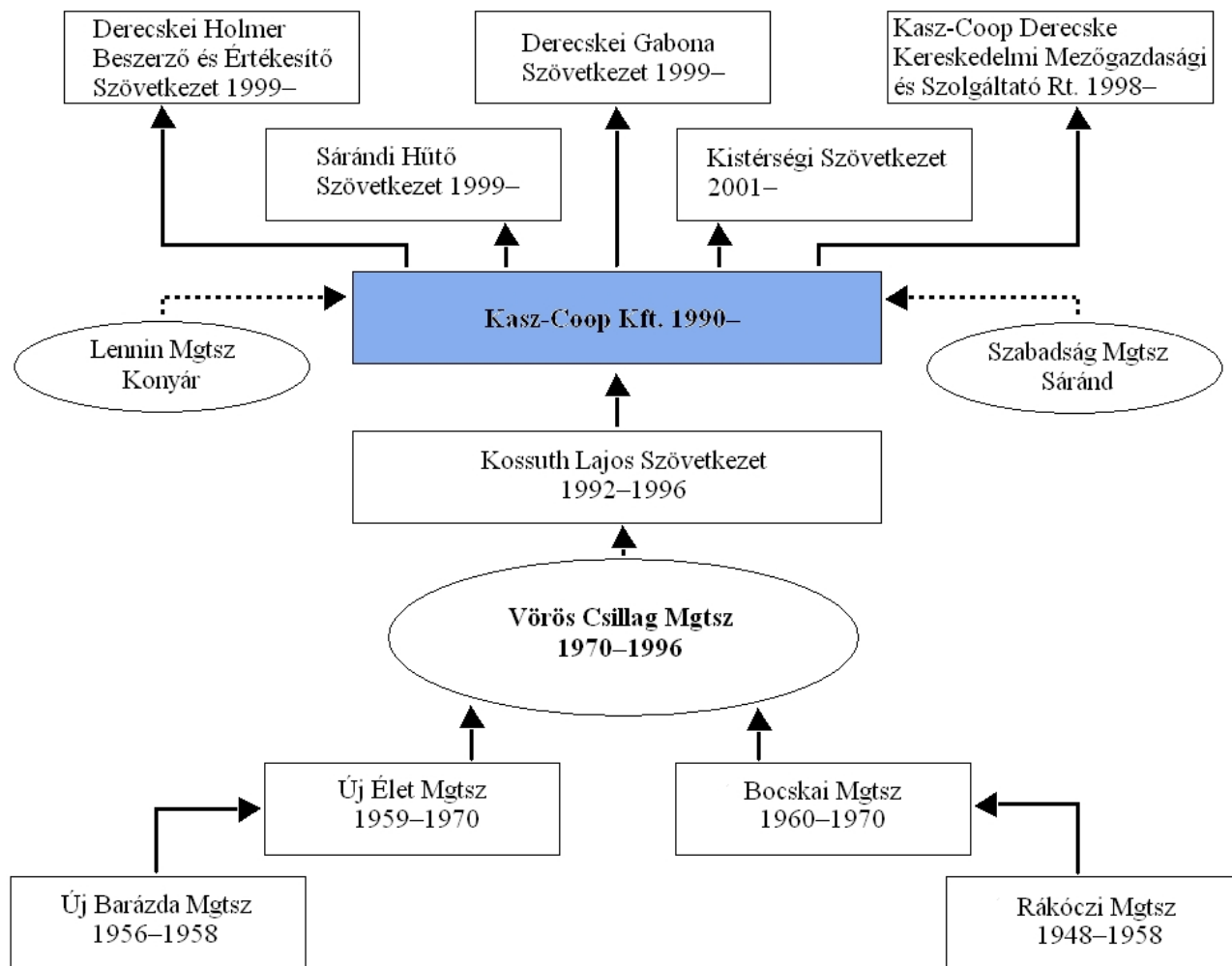

3. kép. A Kasz-Coop uniós forrásból korszerűsített sertéstelepe

Az állattenyésztési ágazat infrastruktúrájának fejlesztése mellett a Kasz-Coop a kilencvenes évek közepén a térségben hagyományokkal nem rendelkező gyümölcsstermesztés (alma, meggy, szilva) alapjait teremtette meg.¹⁷ A vállalkozás modellalkotó szerepéről, innovációs készségéről tanúskodó profilbővítés a szervezeti kereteket is átalakította: a gépkereskedelmi tevékenységet folytató rt., valamint a növény- és állattenyésztési feladatokat ellátó kft. mellett a cégcsoport a kilencvenes évek végén négy új típusú szövetkezettel gyarapodott.¹⁸ A tagi háttérrel tekintve a szövetkezetek eltérnek egymástól. A mintegy 5000 hektár szántó művelését koordináló, az FVM által elismert termelői csoportként működő Derecskei Kistérségi Beszerző és Értékesítési Szövetkezet végeredményben birtoknagyságtól függetlenül integrálja a térség közel száz gazdálkodóját. A másik három szövetkezet (Sárándi Hűtő Szövetkezet, Derecskei Gabona Szövetkezet, Derecskei Holmer Beszerző, Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezet) ezzel szemben egy jóval szűkebb, specializált termelést folytató, a Kasz-Coophoz több szálon kötődő termelői kör integrációjára törekszik.

¹⁷ Az 1996-ban megkezdett gyümölcssteleptetés során 100 hektár almát, 70 hektár meggyet és 10 hektár japán szilvát telepített a cég. Forrás: a cég vezetőjével készített interjú.

¹⁸169 A szövetkezetek közül egy a gyümölcságazatban, egy pedig a gabonatermesztésben tevékenykedő termelők összefogására törekszik, az együttes (vetőmag, műtrágya, vegyszer, üzemanyag stb.) beszerzés mellett a közös értékesítés lehetőségét, illetve az ezzel járó biztonságot is garantálva a társuló tagok számára. A másik két szövetkezet előnyös (üzemanyag, vetőmag, műtrágya, növényvédő szer stb.) beszerzéseket kínál tagságának, és az előállított termékek (cukorrépa, zöldborsó, csemegekukorica, napraforgó) kedvezőbb értékesítéséhez elengedhetetlen feltételeket (terménytároló, hűtőház, nagyüzemi méretű áru-előkészítő gépsorok) teremtette meg az elmúlt években.

2. ábra. A Kasz-Coop cégcsoport „fejlődéstörténete”

A gazdasági befolyásának folyamatos növelésére törekvő Kasz-Coop a piaci biztonságot jelentő termékalap megteremtése érdekében a szövetkezetek létrehozásával a minőségi termék-előállításra képes termelői kör összefogására tett lépéseket. A nagy tömegű, jó minőségű termékalap létrehozását és a versenytársak „bekebelezését” célzó integráció ugyanakkor helyzetbe hozta azokat a Kasz-Coophoz kapcsolódó környékbeli kis- és középüzemeket is, amelyeknek megfelelő pénzügyi háttér, marketingismeretek, kereskedelmi kapcsolatok híján a termékpiacon kedvezőtlenek a pozícióik. A Kasz-Coop védőernyős szerepe azonban korántsem érdekmentes: a földvásárlási szándékú cégcsoport vezetői a szövetkezeti tagságot és ezáltal termelési, értékesítési biztonságot élvező üzemek parcelláira elővásárlási jogot formálnak. A tőkehiánnyal küszködő szövetkezeti tagok számára a Kasz-Coop sajátos hitelkonstrukciót dolgozott ki: kezességvállalás révén elérhetővé teszi számukra a rövid lejáratú banki hitelfelvételt, amellyel a termelők fedezet hiányában elesnének, cserébe azonban elővásárlási szerződést köt velük földjükre.

A Kasz-Coop azonban nemcsak a térségi termelők integrálására törekszik. A cégcsoport az úgynevezett „hátrafelé történő integráció”, azaz a termelői oldal összefogása mellett a regionális, illetve országos mozgásterű gazdasági szereplőkkel (mégpedig hűtőházakkal, feldolgozókkal) való vertikális, vagy másként „előre történő integráció” kialakításának irányába tett lépéseket (Perrow 2002[34]). Ezt a célt szolgálja a négy szövetkezet egyikének az uniós előírásoknak megfelelő termelői értékesítési szervezetként (TÉSZ-ként) való elismertetése, valamint egy,

a regionális határvonalakat túllépő, több TЭСZ-t integráló egyesülés szervezeti kereteinek megteremtése is.¹⁹ A cég tulajdonosai egy olyan, országos viszonylatban is számottevő logisztikai központ kereteit teremtették meg, mely a hazai piacok mellett a külföldre történő értékesítés feltételeit biztosítja számukra.

VII.2. A közepesek stratégiái

A Kasz-Coop általi integráció ugyanakkor erősen veszélyezteti a térség azon közepes méretű gazdaságait, amelyeknek van annyi indulótőkékjük, hogy termelői függetlenségüket tartósan fenntartsák. A gazdálkodók ezen csoportja meglehetősen heterogén társadalmi-gazdasági háttérű, önállóságának megőrzése érdekében azonban szinte minden tagja a fokozott specializáció, a piacon keresett egyedi termékek (pl. vetőmagtermesztés, palántanevelés, dísnövénytermesztés) előállítására igyekszik azokat a piaci lehetőségeket megteremteni, amelyek nem tartoznak a Kasz-Coop érdekeltségi köréhez.

A középüzemek működtetői az erőteljes specializálódás mellett jellegzetes termelői hálózatok létrehozásával igyekeznek helyzetüket stabilizálni. A középüzemeket jellemző kooperációt a Kasz-Coop által koordinált hálózatokkal szemben a kockázatok kölcsönös megosztásán alapuló együttműködési mechanizmusok jellemzik. A középüzemeket túlnyomórészt a hasonló tőkeerejű szereplőkkel való kooperációk jellemzik, e hálózatok jellegzetessége, hogy sem lefelé, sem felfelé nem nyitottak, a középüzemek számára ugyanis egyformán kockázatos volna a tőkeszegény, sebezhető kisüzemek integrálása és a mozgásterüket veszélyeztető, nagyüzemi méretű szereplőkkel való együttműködés. A térség középüzemeinek jellegzetes stratégiája, hogy még ugyanazon termékfajta esetén is több integrátorral lépnek üzleti kapcsolatba, hogy megőrizzék viszonylagos önállóságukat, és csökkentsék az kooperációk esetleges kockázatait.

4. kép. A specializáció egyik formája – Palántanevelés egy középüzemben

¹⁹ Az Európai Unió tagországaiban kiemelten támogatott, a zöldség- és gyümölcságazatban működő termelői értékesítő szervezetek, TЭСZ-ek működését hazánkban a 25/1999. (III. 5.) FVM-rendelet tette lehetővé. A Kasz-Coop tulajdonosai által létrehozott szövetkezetek egyike, a Sárándi Hűtő Szövetkezet 2002-ben vált előzetesen elismert, majd 2004-ben véglegesen elismert TЭСZ-szé. Ezt követően alakult meg a Zöld Régió Egyesülés néven működő, négy – előzetesen elismert – TЭСZ-t integráló, regionális hatókörű szervezet, amelynek tevékenysége a hazai mellett a külföldi értékesítési csatornák feltérképezésére, piacszervezésre, valamint a hiányzó logisztikai infrastruktúra megteremtésére irányul.

VII.3. Együttműködési törekvések a kisüzemi méretű gazdaságok körében

A nagyüzemi szektorból önként kilépő vagy onnan kényszerből kiszoruló, korábban zömmel fizikai állományban tevékenykedő kistermelők többsége a kilencvenes évek elején tőketartalék hiányában és nem utolsósorban tradicionális (önkorlátozó) gazdálkodói szemlélete okán csak részlegesen tudott élni a privatizáció kínálati lehetőségeivel. Egy részük a magángazdálkodás keretei között kereste a boldogulás lehetőségét, mások a rendszerváltás után megszorított helyi vállalkozások alkalmazottáivá váltak, ismét mások, különösen az idősebb generáció, a rokkantsági ellátás, illetve az előnyugdíjazás révén igyekezett biztos forrásokat teremteni a kistermeléshez szorosan kötődő megélhetéséhez. Az ágazatban maradó kistermelők számára a kilencvenes évek második felétől a munkaigényes, nagy odafigyelést igénylő termékek előállítására (pl. virágkertészkedés), részleges feldolgozása (pl. káposztasavanyítás), azaz a fokozott specializáció mellett a kooperáció jelenti a talpon maradás egyik legfontosabb eszközét, amelynek különböző típusaival találkoztunk a vizsgált térségben.

- a. A korábban már említett, Kasz-Coop általi integráció elsősorban az egy-egy növényfajtára (pl. csemegekukorica, zöldborsó, cukorrépa) specializálódó, a mezőgazdasággal jövedelemkiegészítés céljából foglalkozó, termelőeszközökkel minimálisan ellátott részidős kisüzemeket érinti. Esetükben az együttműködés a Kasz-Coopnak alárendelt termelői pozíciót eredményez, ugyanakkor termelési, szolgáltatási, értékesítési biztonságot teremt. A kisüzemek ezen csoportja a mezőgazdasági tevékenység jövedelemkiegészítő funkciójának fenntartására törekszik, esetleges fejlesztéseit e célnak rendeli alá.
- b. Ettől eltérő kooperációs törekvések jellemzik a paraszti vonásokat mutató, több lábbon álló kistermelőket, akik a tapasztalatok szerint a hasonló tőkeerejű és profilú kisüzemekkel való együttműködést preferálják. Ennek jellegzetes példája a térség több településén is (pl. Derecske, Konyár, Tépe) működő tejszövetkezet, amely a megélhetésüket tejtermelésre alapozó, többségében 2-5 hektáros gazdákat integrálja. A tejszövetkezetek megalapításának háttérében döntő szerepet játszottak a tejtermelést a térségben (és országosan is) jellemző tejpiacon problémák, a nyomott átvételi árak, még inkább az átláthatatlan értékesítési ügymenet, a felvásárlóval szembeni bizalmatlanság (Szabó 1992[32]; Váradi 1997[36]). Az együttműködés életre hívója e termelői kör esetében nem elsősorban a termékápolás növelésének szándéka volt, hanem a közös érdekek hatékonyabb érvényesítése a mindenkori felvásárlóval szemben. Az együttműködés sikerei a tejtermelőket a kooperáció elmélyítésre sarkallták, így ma már szaktanácsadásra, pályázatokkal, hitelfelvételi lehetőségekkel kapcsolatos szolgáltatások nyújtására, közös beszerzésekre (takarmány, vetőmag, műtrágya, növényvédő szerek stb.) is vállalkoznak az induláskor csupán a termelői érdekek képviselőire szerveződő tejszövetkezetek. Bár a tejszövetkezetek nyújtotta szolgáltatások időközben jelentősen kibővültek, az integrált termelői kör szinte kizárólag egy-egy település kistermelőiből tevődik össze. Annak, hogy a tejszövetkezetek hatóköre szigorúan települési határokon belül marad, vélhetően a tejágazattal összefüggő termelési kockázatok az okai, amelyek csak korlátozott számú és összetételű, magas bizalmi szintű termelői közösségekben mérsékelhetők.

5. kép. Tejátvétel és minőségvizsgálat a derecskei tejszövetkezetben

- c. A kisüzemi méretekben termelők körében megfigyelhető együttműködési forma a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló kaláka is, amelyet legegyszerűbben a termelőeszközök, illetve a munkaerő gazdasági szereplők közötti, egyensúlyra törekvő cseréjeként írhatunk le ²⁰ (Sik 1988[30]). Az államszocializmus időszakában is használatban lévő együttműködési formát a magánosítás után megjelenő infrastrukturális hiányosságok, vagyis a külső gazdasági kényszerek erősítették fel országszerte (Csanády 1998[7]; Csité 1999[8]; Kuczi 2000[26]). A térség településein működő kalákahálózatok elsősorban azokból a döntően kis- és középparaszti családokból származó gazdálkodókból szerveződtek, akik a privatizáció során nem jutottak olyan tőkevagyonhoz, amely a gazdálkodás zavartalanságát biztosította volna számukra. ²¹ A rendszerváltás után újjászerveződő/feléledő kalákahálózatok ugyanakkor egyre csökkenő jelentőségűek a térségben. A hiánygazdaság időszakában a kalákakapcsolatokat viszonylagos rugalmasság jellemezte, a kölcsönösség elvén működő viszonyrendszereket sikerült bevonni a nagyüzemek által le nem fedett szolgáltatások biztosításába, mindenekelett a kisgazdaságok munkaerő-szükségletének és eszközigényének kielégítésébe. A piacorientált gazdálkodás keretei között azonban a kalákakapcsolatok elveszítették korábbi rugalmasságukat: a szívességi kapcsolatok fenntartása költséges lett, mivel a piaci kapcsolatoknál nagyobb személyes odafigyelést, időráfordítást igényelt, másrészt a cserék számon tartása a tranzakciók számának

²⁰ A kaláka intézménye a rokonsági körben elterjedt altruista segítségnyújtás, más szóval: kötelező önzetlenség, valamint a pusztán piaci szabályozók által befolyásolt, anyagiasított cserekapcsolatok között elhelyezkedő kooperációs forma, amely általában túllép a vérségi kötelékeken, ugyanakkor a szűkebb társadalmi környezet, vagy másként a közvetlen network szolidaritási hálójába zárja az érintetteket (Angelusz–Tardos 1991[2]: 13).

²¹ A kaláka intézményét az adok-kapok kölcsönössége, illetve a kölcsönösségben való feltétlen bizalom tartja fenn, éppen ezért a kalákahálózatban való részvétel elengedhetetlen feltétele egy, ha mégoly minimális, de a termelés folyamatában nélkülözhetetlen tőkefajta, csereeszköz (termelési eszköz, munkaerő, információ, speciális tudásfajta stb.) megléte. Amennyiben felborul a kölcsönös szívességnyújtás elvén nyugvó egyensúly, azaz a cserében potenciálisan érdekelték valamelyike hosszabb távon nem tud cserealapot felmutatni, a kaláka értelemszerűen felfüggesztődik, és a csereképtelen fél kiszorul a kalákahálózatból. Abban az esetben azonban, ha az ellenszolgáltatás nélküli szívességnyújtás csupán rövid távon áll fenn, a segítségnyújtás a szükségben való szolidaritás jegyében kalákakapcsolatként, mégpedig biztosítási elvű kalákaként értelmeződik, azaz akkor is funkcionál, ha a felek valamelyike átmenetileg (gyermekszületés, betegség, haláleset stb. miatt) nem csereképes (Kuczi 2000[26]). Amikor azonban a csereképtelenség beláthatatlan időre elhúzódik, piaci motívumok jelennek meg a szívességek elszámolásánál, azaz a bajba jutott fél a közösség bizalmával való visszaélés, az úgynevezett erkölcsi inkompetencia elkerülése érdekében piaci áron kénytelen fizetni a segítségért, és ezzel tulajdonképpen formálisan kizárja magát a csereképes kalákázók köréből.

emelkedésével a korábbi elszámolási gyakorlat alapján már nem volt lehetséges.²² E körülmények együttes hatására a kölcsönösségi kapcsolatok a leépülés jeleit mutatják a térségben: a korábban kaláka-kapcsolatokra támaszkodó gazdálkodók olyan méretűre szorítják vissza gazdálkodói tevékenységüket, amekkorával saját maguk vagy közvetlen családtagjaik elbírnak, illetve alkalmanként a piacon vásárolják meg a hiányzó szolgáltatásokat.

VIII. Összegzés

A terepkutatás tapasztalatait röviden összegezve megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági termelők megváltozott gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásában alapvető jelentősége volt a kooperációra való készségnek. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az együttműködés képessége olyan tökefajtvá vált a rendszerváltást követően, ami nemcsak az egyes mezőgazdasági szereplők talpon maradását segítette elő, hanem egy-egy térség agrárátalakulásának kimenetelét is döntő mértékben meghatározta. A rendszerváltást követően megjelent termelői kapcsolatok fejlődése határozott irányt mutat: az informális, illetve hagyományos együttműködések helyét egyre inkább a formalizált, piaci körülmények közé terelt kapcsolati viszonyok veszik át.

A térségben végzett terepkutatás a fentiekén túl arra mutatott rá, hogy a Derecskén és térségében lejátszódott agrárátalakulás, bár a főbb tendenciákat tekintve megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal, számos tekintetben egyedi vonásokat mutat. A térség agrárátalakulását alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy a monopolizációs törekvésekkel rendelkező, egykori tévesz-középvezetők által alapított Kasz-Coop cégcsoport a térség szövetkezeteinek megszűnte után számos, korábban a nagyüzemek által ellátott integrációs funkciót átvállalt. Így például összefogta azokat a nagyüzemből kiszoruló kisüzemeket, amelyek tőkeszegénységük miatt alkalmatlanok lettek volna az önálló piaci szerepvállalásra. A Kasz-Coop emellett értékesítési biztonságot kínált azoknak a középvüzeteknek is, amelyek rendelkeztek ugyan a termeléshez szükséges forgótőkével és eszközállománnyal, termékalapjuk azonban nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a termékpiacon tartósan kedvező alkupozíciót tartsanak fenn. Ugyanakkor szót kell ejtenünk a középvüzetek működését veszélyeztető integrációs túlsúlyról is, amely a specializáció elmélyítésére és sajátos kooperációs mechanizmusok követésére készíti a térség közepes méretű gazdaságait. A Kasz-Coop térségi szerepkörét értékelve összességében megállapítható, hogy integrációs túlsúlya mellett a cégcsoport a transzformációs válság időszakában kockázattompító, védőernyőszerepet töltött be a térség gazdasági életében, és hozzájárult a szerkezetátalakulást kísérő gazdasági recesszió hatásainak enyhítéséhez.

A térség agrárátalakulásának másik specifikumát a nagyüzemi gyökerű Petőfi Szövetkezet adja, amely alternatívát kínált – de legalábbis adaptációs időt hagyott – az önállósodástól tartó alkalmazotti csoportok számára. A Petőfi Szövetkezet elsősorban azok számára tudott fogódzót nyújtani, akik az új viszonyok között is konvertálható tökefajttákkal rendelkeztek (mindenekelőtt műszaki, technikai ismeretekkel, a beszerzés és értékesítés terén szerzett tapasztalatokkal, kapcsolattrendszerekkel), és képesek voltak a megszerzett ismereteket, a felhalmozott munkatapasztalatokat a piaci viszonyok között vállalkozásszerűen működtetni.

A vizsgálat a fentiek mellett arra világított rá, hogy az államszocializmus időszakában a redisztributív és a piaci/félpiacon világhában otthonosan mozgó kistermelői kör – lévén korábban is erőteljesen rétegzett – a kilencvenes években bekövetkezett gazdasági változásokhoz eltérő stratégiákkal alkalmazkodott. A hajdani téveszalkalmazottak markáns csoportja (különösen a paraszti gyökerű idősebb generáció) a szövetkezetesítés előtti hagyományokhoz nyúlt vissza, és olyan kooperációs mintákat elevenített fel, amelyek a gazdaság működtetésével kapcsolatos napi problémák orvoslásában kétségtelen segítséget nyújtanak, hosszú távon azonban a fenntartásuk a nem anyagi jellegű ráfordítások miatt nehézkes. A kooperáció sajátos útját járták a térség tejtermeléssel

²² A térségben megfigyelt kaláka-hálózatok résztvevőinek döntő többsége férfi, a nők kizárólag a férj jogán léphetnek be a hálózatokba. A kaláka-hálózatok erősen maszkulin jellege részben kulturális okokkal magyarázható, a térség agrártársadalmában hiányzik az egyedül gazdálkodó nő modellje. Ugyanakkor a kaláka nemek vonatkozásában mutatkozó eltéréseinek kétségkívül vannak racionális okai is, hiszen a mezőgazdasági erőgépek működtetésével kapcsolatos ismeretek, a gépjávitáshoz szükséges szakértelem és nem kevésbé a fizikai erőt kívánó betakarítási munkálatok, azaz a kalákában cserealapként működtethető tevékenységfajták általában a férfiak tevékenységi körébe tartoznak. A kaláka-hálózatok nőtagjai az esetek többségében a manuális készségeket igénylő munkafolyamatokban (pl. betakarított termékek válogatása, tisztítása, a nagyobb erőfeszítést igénylő betakarítási munkálatoknál a főzés) vesznek részt.

foglalkozó kistermelői, akik a hagyományos kapcsolati minták mellett kísérletet tettek olyan formalizált termelői együttműködések kialakítására, amelyek nemcsak a termékértékesítés átláthatóságát biztosítják számukra, hanem a tranzakciós költségek csökkentését is. A mezőgazdasággal csak résztvevénységként foglalkozó kistermelők jellemzően a térség tökeerős szereplőivel való kapcsolatokat fűzték szorosabbra, azaz végeredményben a téveszidőszakban elsajátított kooperációs mintákat teremtették újra. Azon kistermelői csoportok, amelyek nem tudták az önállóság megőrzését biztosító piaci réseket megtalálni, és nem tudtak megfelelő kooperációs hálózatokhoz sem kapcsolódni, már rövid távon is kiszorultak az árutermelői piacokról, és tevékenységüket az önellátó gazdálkodás keretei közé szorították vissza.

Felhasznált irodalom

- [1] Andorka, Rudolf. 1996. *A társadalmi jelzőszámok tükrében*. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport*. Társi–Századvég. Budapest.
- [2] Angelusz, Róbert és Tardos, Róbert. 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. 9–18. ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest.
- [3] Balcsók, István. 2000. *Sáránd gazdasága*. In Baranyi Béla (szerk.): *Sáránd. Fejezetek a település múltjából és jelenéből*. Sáránd. 53–84.
- [4] Baranyi, Béla. 2002. *Új folyamatok az Alföld társadalmában*. In Csatári Bálint–Timár Judit (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest..
- [5] Beluszky, Pál. 2002. *Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és Berettyó-Körösvidék*. In *Végkiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. 107–127. MTA RKK. Pécs.
- [6] Bihari, Zsuzsanna és Kovács, Katalin. 2004. *Települési lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón*. In *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. 7–35. MTA. Budapest.
- [7] Csanády, András. 1998. *A hagyományok szerepe Királyhelmece vidékének gazdasági átalakulásában*. In Csanády András (szerk.): *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. 139–185. Ab Aeterno. Budapest.
- [8] Csité, András. 1999. *Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt szocialista vidéki átalakulásban*. In Borsos Endre–Csité András–Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–Számalk Kiadó. Budapest.
- [9] Csité, András, Csurgó, Bernadett, Himesi, Zsuzsa, és Kovách, Imre. 2002. *Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet*. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. 309–362. Napvilág Kiadó. Budapest.
- [10] Csité, András és Kovách, Imre. 1997. *Falusi szegénység. A falu*. 12. 1.. 49–54.
- [11] Falussy, Béla és Harcsa, István. 2000. *Háztartás és háztartásgazdaság az időfelhasználás tükrében*. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. 158–176. Társi. Budapest.
- [12] Fertő, Imre. 1997. *Vita a földtulajdonról. Beszélő*. 11. szám..
- [13] Fertő, Imre és Szabó G., Gábor. 2001. *Változó irányítási struktúrák a magyar mezőgazdaságban az átmenet során*. *Külgazdaság*. XLV. 9.. 29–45.

- [14] Hamar, Anna, Rácz, Kata, és Váradi, Monika Mária. 2002. *Esélyek és kényszerek. Termelői stratégiák és kooperációs törekvések a Közép-Magyarország régió zöldség- és gyümölcságazatában. Tér és Társadalom. 2. szám. 133–152.*
- [15] Hantó, Zsuzsa. 1998. *Az agrárgazdaság átalakulásának kérdőjelei. In Hamar Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években. I. kötet. Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III. kötet. Szolnok. 9–35.*
- [16] Harcsa, István és Kovách, Imre. 1996. *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport. Tárki–Századvég. 104–134.*
- [17] Juhász, Pál. 1998. *Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. Szociológiai Szemle. 2. szám. 33–46.*
- [18] Kaposi, Lajos és Lakatos, Miklós. 2005. *Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmi-foglalkozási összetétele. Területi Statisztika. 8/45 (4). 354–371.*
- [19] Kolosi, Tamás. 2000. *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezete. 87–93. Osiris Zsebkönyvtár. Budapest.*
- [20] Koós, Bálint és Virág, Tünde. 2010. *Fel is út, le is út: közégeink sorsa a rendszerváltás után. In Bartha György–Beluszky Pál–Földi Zsuzsanna–Kovács Katalin (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. Pécs. 32–54.*
- [21] Komáromi, Monika és Varjú, Tamás. 2008. *„A kistérség azért van, hogy a szolgáltatások helyben történjenek.” Három év tapasztalatai a Derecske-Létavértes kistérségben. Kézirat..*
- [22] Kósa, László és Filep, Antal. 1983. *A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi tanulmányok. 69–70. Akadémiai Kiadó. Budapest.*
- [23] Kovács, Katalin és Koós, Bálint. 2003. *Vidéki kaleidoszkóp. A falu. Ősz. 41–53.*
- [24] Kovács, Csaba és Kovács, Katalin. Bihari. Zsuzsa. 81–164. 1998. *Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In Hamar Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években. I. kötet. Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III. kötet. Szolnok.*
- [25] Kovács, Teréz. 2010. *A mezőgazdaság szerepe falvaink megélhetésében a rendszerváltás után. In Bartha György–Beluszky Pál–Földi Zsuzsanna–Kovács Katalin (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. Pécs. 55–72.*
- [26] Kuczi, Tibor. 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör. Budapest.*
- [27] Laki, László. 1997. *A magyar fejlődés sajtószereplésének néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). Szociológiai Szemle. 3. szám. 67–90.*
- [28] Laki, László. 2007. *Vidék, falvak és a szegénység. A falu. XXII. 4. 17–25.*
- [29] Mervó, Zoltánné. 1977. *Hajdú-Bihar megye termelőszövetkezeteinek katasztere. In Gazdag István (szerk.): Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei. 10. Debrecen. 157–178.*
- [30] Sik, Endre. 1988. *Az „örök” kaláka. Gondolat Kiadó. Budapest.*
- [31] Süli-Zakar, István. 1998. *Derecske földrajza. In Gazdag István (szerk.): Derecske története és néprajza. Derecske. 367–396.*
- [32] Szabó, Márton. 1992. *A vertikális koordináció a magyar tejgazdaságban. Közgazdasági Szemle. XXXIX. 3. 279–288.*

- [33] Szendrey, István és Nyakas, Miklós. 1980. *A földosztás és a község gazdasági helyzete a II. világháború után. In Szendrey István (szerk.): Derecske története. Debrecen..*
- [34] Perrow, Charles. 2002. *Szervezetszociológia. Közgazdasági elméletek a szervezetről.* 256–267. Osiris Kiadó. Budapest.
- [35] Tóth, Erzsébet. 1999. *A szociális (megélhetést segítő) mezőgazdaság Magyarországon. Gazdálkodás. XLIII.* 5.. 1–11.
- [36] Váradi, Monika Mária. 1997. *A tejj piac átalakulása. Kézirat..*
- [37] Váradi, Monika Mária. 2004. *Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei.* 36–54. MTA. Budapest.

Falun innen és túl

Komasági, szívvességi és munkakapcsolatok vizsgálata kapcsolatháló-elemzéssel

Kiss Márta

2001 és 2005 között végeztem terepmunkát egy székelyföldi kis faluban, amelyet jelen dolgozatban Dombfalvának nevezek. Kutatásom fő célkitűzése a hagyományos székely falu rendszerváltás utáni átalakulásának, modernizációjának folyamatában való vizsgálata volt. Főbb kérdéseim a következők voltak: hogyan lábal ki a falu az elnéptelenedésből adódó nehéz helyzetéből; milyen megoldást találnak a falusiak Dombfalva „életben tartására”. E kérdések megválaszolásához a következő problémákat vizsgáltam meg: milyen boldogulási stratégiák figyelhetők meg a lakosság körében; hogyan reagálnak az őket érő külső kihívásokra; hogyan épülnek be ezek a hatások a lokális önreprezentációba; hogyan befolyásolják az egyes egyének jövőről alkotott elképzeléseit, várakozásait.

A hálózatelemzés módszerével vizsgáltam a falusiak közösségi, koma-, rokoni és munkakapcsolatait, illetve azt, hogy Magyarország vonzása mennyire befolyásolja a dombfalviak életét és kapcsolati rendszerét. Ebben a dolgozatban az említett témák közül az utolsó kérdéskört járom körül, azaz a komasági, szívvességi és munkakapcsolatokat vizsgálom.

A kutatás során többféle módszerrel dolgoztam: a részt vevő megfigyelés mellett az interjúzás különböző fajtáit is alkalmaztam; 42 családdal készítettünk¹ strukturált interjúkat, valamint kb. 20 mélyinterjút és 10 életútinterjút rögzítettem a négy év alatt. 2004 nyarán egy 25 családra kiterjedő kapcsolati hálózatrendszert jegyeztem le, amely a családok közötti komasági, rokoni, illetve munkaviszonyok feltérképezésére terjedt ki. Kutatásom folyamán hangsúlyt fektettem a vizuális anyagok gyűjtésére is: hozzávetőlegesen 150-200 darab fotó készült az évek során.

Terepismertetés

Dombfalva az Erdélyi-medence keleti peremén, Székelyföld középső részén található, közigazgatásilag Etéd községhez tartozik. Közel fekszik a jól ismert Korondhoz és Farkaslakához, amelyek a Székelyföldet átszelő főút mentén helyezkednek el. Dombfalvát azonban a korondi útról letérve egy igen rossz minőségű, keskeny földúton, a Firtos domb lankáin keresztül lehet megközelíteni.

---

¹ Kutatásaimat támogatta a budapesti V. kerületi önkormányzat, aminek köszönhetően 2002-ben öt másik társadalomkutatással foglalkozó diák is részt vehetett egy tíznapos terepmunkán, segítségükkel sikerült 40 családtól, azaz kb. 120-150 főtől egy strukturált interjút lekérdezni. 2001-ben és 2002-ben a Soros Alapítvány és a XXI. Századi Intézet által támogatott, a Magyar falvak a globalizálódó világban című kutatássorozat egyik terepeként is szerepelt Dombfalva.

1. kép. A Firtos lankáin

A szintiszta magyar falu lakossága az elmúlt negyven év alatt drasztikusan lecsökkent: 1965-ben még 597-en éltek a faluban, 1977-ben már csak 375-en, majd a 2002-es népszámláláskor 190² embert írtak össze a számlálóbiztosok, 2005-ben ez a szám 180 fő körül volt. Látható, hogy a falu lakossága nem egészen negyven év alatt kevesebb mint a harmadára csökkent. A legnagyobb problémát azonban nem csupán a falu létszámának csökkenése, hanem a lakosság korösszetételének a megváltozása jelenti, 2005-ben ugyanis a dombfalviak körülbelül fele hatvan év fölötti volt, a gyerekek száma pedig nem haladta meg a tízet.

A jelenlegi helyzet kialakulásának fő okaként leggyakrabban a Ceaușescu-rendszert emlegetik, amikor Dombfalva sok más faluval együtt az „elpusztítandó falvak” listájára került. Azért akarták megszüntetni ezeket az

---

² Pontosabban ez csak a bejelentett lakosok száma, a valóságban még ennél is kevesebben laknak állandóan a faluban.

állattenyésztéssel foglalkozó hegyi falvakat, mert elzártságukból adódóan nem voltak „gazdaságosak”, de politikailag sem voltak kellőképpen ellenőrizhetők. A falurombolás ugyan nem következett be, de az akkori hatalom mindent megtett, hogy minél rosszabb helyzetbe hozza ezeket a településeket. Fő eszköz – amelynek hatásai a mai napig érzékelhetőek – az infrastruktúra leépítése, illetve korszerűsítésének elhanyagolása, megakadályozása volt (utak rossz minősége, buszjáratok csökkentése stb.). Célként szerepelt a falu elszigetelése, ily módon akarták az embereket rákényszeríteni lakhelyük elhagyására. A falu elszigetelése komoly társadalmi-demográfiai következményekkel járt. Legelőször a gyerekek mentek el más településekre tanulni, mert Dombfalván megszűnt a nyolcosztályos iskola, így ott csak tízéves korig tanulhatnak. A fiataloknak az iskola elvégzése után sincs lehetőségük a faluba való visszatérésre, hiszen nem nagyon tudnának maguknak állást találni. Kutatásaim során 42 családdal készítettem strukturált interjúkat, amelyeknek eredményeit az 1. táblázatban foglaltam össze. A táblázatban látható, hogy a megkérdezett családokban 78 gyermek született, akiknek majdnem fele (36) elhagyta a falut.

1. táblázat - Gyermekek elköltözési statisztikája a 42 családban lekérdezett adatok alapján, 2004

Összes gyermek/ Elköltözött gyermek	Összes született gyermek száma	Elköltözött gyerekek száma	Elköltözés százalékos megoszlása
1. gyermek	40	18	46
2. gyermek	21	12	60
3. gyermek	12	4	36
4. gyermek	4	2	66
5. gyermek	1	0	–
Összesen	78	36	–
Megkérdezett családok száma	42	42	–

Bár a hagyományos paraszti kisgazdaságokat a hatvanas években kezdődő kollektivizálás szétzilálta, a dombfalviak nagy része még a 2000-es évek elején is maga termelte meg a családnak szükséges ételmezt, többségük mezőgazdasági termelésből, elsősorban állattartásból élt. A 2004-es felmérés alapján a legjelentősebb bevételi forrás a tejből származott, amelyet egy székelyudvarhelyi vállalkozó gyűjtött be és szállított el a környék falvaiból. A megkérdezett 42 családból 28-ban tartottak tehenet, három családban egyszerre hatot is, ami elég soknak számít helyi viszonylatban.

A szarvasmarha mellett fontos még a juh- és kecsketartás is. A juhokat nyáron a falu közös³ „esztenájában” (juhászat) tartják, télen mindenki otthon gondozza az állatokat. A juhokat és a kecskéket csak ritkán értékesítik (ha nem jól tejel, vagy ha túl sok van), általában a gyapjúért, a tejért, sajtért és a húzáért tartják.

³ Valójában két „eszténa” van, az egyik egy magyarországi vállalkozó tulajdonában. Itt azonban csak kevés juhot tudnak fogadni a falusiaktól. Az dombfalvi juhok nagyobbik része a másik „esztenában” van, amit falu által megbízott „pakulár” intéz. Ő veszi fel a pásztorokat, intézi az elszámolást stb.

2. kép. Juhfejés

3. kép. Sajt készítés az esztenában

Az állattartási adatokat vizsgálva elmondható, hogy a 42 család közül 15-ben tartottak lovakat, amelyek manapság nem annyira a szántóföldi munkák elvégzése miatt fontosak, a dombfalviak gazdasága ugyanis eléggé gépesített (sok családnak van traktorja). A lovakat leggyakrabban szállításhoz és utazáshoz használják, hiszen a lovas kocsik könnyebben tud közlekedni a dombos, rázó utakon, mint az autók. Ezt alátámasztja, hogy míg a 2004-ben megkérdezett családok közül 15-ben tartottak lovakat, addig csak 10-nek volt autójuk. Az interjúk során rákérdeztem, hogy miből és mennyi bevétele származik a családoknak (termény-, tejeladásból, fizetésből, alkalmi

munkából, nyugdíjból, segélyből stb., lásd a 2. táblázatot). A legtöbben a nyugdíjat és a terményértékesítést emelték ki: e két kategória tette ki az említések háromnegyedét. Érdekes, hogy míg a vállalkozói jövedelmet csupán 2, az alkalmi munkát és a rendszeres fizetést is csak 5-5, addig a terményértékesítést 24 család említette meg jövedelemforrásként. Fontos szempont, hogy a termények értékesítése mekkora részét teszi ki a család összjövedelmének. E tekintetben nagymértékben különböznek a háztartások: 24-en említették, hogy a termények eladásából befolyó összeg a jövedelmüknek a felét teszi ki, 4 családnak pedig a teljes bevételét a termények értékesítése adja. Látható tehát, hogy a mezőgazdaság – a nyugdíj mellett – még mindig a legfontosabb bevételi forrást jelenti a falusiak számára.

4. kép. Szénagyűjtés

5. kép. Aratás

2. táblázat - A dombfalviak jövedelemforrásai a 42 családtól lekérdezett adatok alapján, 2004

Jövedelemforrás	Említések száma	Jövedelemforrásokszázalékos megoszlása	Bevételi forrás arányaa teljes jövedelemből
Vállalkozói jövedelem	2	2,78%	11,00%
Rendszeres fizetés	5	6,94%	66,00%
Nyugdíj	30	41,67%	68,44%
Munkanélküli-segély	1	1,39%	20,00%
Alkalmi munkák	5	6,94%	65,00%
Terményértékesítés	24	33,33%	50,69%
Családi pótlék	3	4,17%	41,66%
Rendszeres szociális segély	2	2,78%	60,00%
Összesen	72	100,00%	–
Megkérdezett családok száma	42	42	42

A 28 tehéntartó család közül 23-ban adtak el tejet, a hús értékesítése mellett további fontos bevételi forrást nyújtott az erdő, amelyre egy speciális birtoklási forma, a „közbirtok” jellemző. ⁴ Az erdőket és a fakivágást a hagyományokhoz híven ma is a Gazdakör tagjai felügyelik, ők döntenek el, hogy mikor és mennyi fát lehet kivágni, kinek mennyi fa jár a tulajdonhányada után. A tulajdonosok azt a fát szokták értékesíteni, ami a tüzelésre szánt mennyiségen felül megmarad. Az erdő tehát azoknak jelent fontosabb pénzkereseti forrást, akik régebbi „módosabb” családokból származnak, és nagyobb erdőtulajdonuk van. Hasonló birtoklási forma jellemzi a legelőket is, a közbirtokban lévő legelők egy részét a juhászat használja, a többi kiadja vagy az állatok számára lekaszálják.

Annak ellenére, hogy a lekérdezett kérdőívekben nem jelent meg a turizmusból származó bevétel, évről évre egyre több embernek jelent jövedelemforrást a növekvő idegenforgalom. A kutatás időszakában ugyan csak egy turisztikai vállalkozás működött a faluban, ugyanakkor ezen keresztül további 10 családnak származott időszakos bevétele a vendégek elszállásolásából. Sőt az említetteken túl további 9 személy jelezte, hogy szeretne bekapcsolódni ebbe az üzletágba. A „turizmus” egyébként nemcsak a vendégfogadást jelenti, hanem az ehhez kapcsolódó kiegészítő szolgáltatásokat is, ami újabb kereseti lehetőségeket rejt magában. Például a faluturisztikai vállalkozó pár embert alkalmasszerűen megbíz bizonyos feladatokkal: néhány fiatalnak a vendégek szekereztetése nyújt eseti pénzkereseti forrást. ⁵ Egy másik, bár be nem vallott bevétel a külföldön – főként Magyarországon – élő rokonoktól, ismerősöktől kapott (valószínűleg rendszertelen) támogatásokból származik. Ez nem feltétlenül pénzbeli, mint inkább tárgyi jellegű – például gépek, gyógyszerek, ruhák stb. – juttatásokat jelent. Több oka is lehet annak, hogy ezeket a „kívülről érkező” jövedelmeket nem vallják be az emberek. Az egyik, véleményem szerint legvalószínűbb ok, hogy ők maguk sem tartják ezeket „jövedelemforrásként” számon. Egyrészt azért, mert

⁴ „A közbirtok olyan osztatlan birtok, melyet több birtokos közösen használ, jövedelmét, a birtokjog arányában élvezzi. [...] A közbirtokosság fontos feladata volt az erdő fainak védelme és a fahaszon szétosztása. Az évenként kivágható területet az erdőfelügyelőségek engedélyezték, amit a vágási ütemterveknek megfelelően az erdész jelölt ki. A közbirtokossági erdő területétől és állapotától függött, hogy egy-egy településen évente mennyi fát vághattak.” (Magyar Néprajz: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-905.html>)

⁵ Az „esztenába” szekerezés alternatív programként szerepel a faluturisztikai vállalkozó kínálatában.

mind a vendégfogadás, mind a családi, baráti juttatások alkalmoszerűek és kiszámíthatatlanok, másrészt mert ez utóbbiakat inkább „ajándéknak” tekintik, amelyet igyekeznek „visszafizetni”, kiegyenlíteni.⁶

Komasági és munkakapcsolatok

Kiválasztottam a szűkebb közösségből 24 családot, amelynek körülbelül 90 tagja közül 76-an állandóan a faluban éltek a kutatás időpontjában.⁷ Kiválasztási szempontom az volt, hogy a legaktívabb és a legnagyobb gazdasági erő képviselők kerüljenek a mintába. További szempontként figyelembe vettem, hogy olyan családokat vizsgáljak, amelyekben fiatalok is éltek, akik a kutatás időpontjában a falut tekintették otthonuknak.

Három tényező alapján vizsgálom a 24 család közötti viszonyrendszert. Az első, amely leghangsúlyosabban szerepel a tanulmányban, a komaság, amely igen összetett és megfigyelésem szerint talán a legfontosabb viszonyrendszer a dombfalvi társadalomban. A második a 24 család között fennálló rokonsági és munkakapcsolatok, amelyeket a komasági viszony szempontjából elemzek. Látni fogjuk, hogy ez a 76 ember nem alkot homogén közösséget. Több belső csoportosulás figyelhető meg közöttük, amelyek nem feltétlenül állandóak, különböző szempontok alapján változhatnak. Kirajzolódnak azonban olyan csoportok is, amelyek többféle viszonynál is nagyjából ugyanazokból az emberekből állnak.

A komasági viszonyrendszer közösségszervező ereje

Négyéves kutatásom során többször felfigyeltem a komaság intézményére Dombfalván, de csak egy idő után vettem észre, hogy valójában mennyire fontos a gazdasági és társadalmi szerepe, hogy milyen mértékben szövi át a közösség kapcsolati rendszerét. Kérdésemre, hogy mit is jelent tulajdonképpen a komaság, egy idősebb asszony így válaszolt: „A komaság összetartozást jelent.” Egy másik fiatalasszony a komaságot a rokonságtól való elkülönítéssel határozta meg: „A komák nem rokonok, inkább barátok és egykoriak. A rokonság úgyis segít, azt úgy kiegészítik a komák.” A két idézet alapján is látható, hogy a komaságnak fontos szerepe van a közösségi kohézió fenntartásában, illetve a rokonsági rendszer fogyatékosságainak kiküszöbölésében, ugyanis a komák elsősorban nem a rokonságból, hanem ismerősökből, barátokból, kortársak köréből kerülnek ki, azokból, akik képesek jelentősebb segítséget is nyújtani a család számára. A komaság ezen aspektusát emeli ki a Néprajzi Lexikon is: „Olyan férfi vagy nő barát, aki egy másik férfival vagy nővel általában valamilyen rítus folytán meghatározott, közeli viszonyba kerül. A koma sohasem rokon, de a komaság gyakran a rokonoknál személyesebb, közelebbi kapcsolatot jelent. A koma anyagi és erkölcsi segítséget nyújtó bázis, amely a rokoni és lokális kapcsolatokon túl összeköti az egyént a társadalommal. Komának, komaasszonynak a keresztszülőpárok, a keresztvíz alá tartott gyermek szülei hívják egymást.” (Ortutay 2001[18]⁸) A komaságnak a családot „kiegészítő” vagy „pótló” és társadalmi integráló jellegén kívül Vidacs Bea egy másik nagyon fontos vonatkozásra hívja fel figyelmet: „A rokonságnak erkölcsi ereje van, kötelezettségeket és jogokat jelent. [...] A műrokonság [...] a rokonsággal kapcsolatos elvárások, kötelezettségek, és bizonyos mértékig a terminológia kiterjesztése olyan személyekre, akik valójában nem rokonok.” (Vidacs 1985[24]: 509) A komaság tehát a rokonság gazdasági és szociális teljesítőképességének a növelésében játszik jelentős szerepet azáltal, hogy a testvérek, unokatestvérek, sógorok stb. kötelezettségeit és feladatait tágabb körre terjeszti ki.

A dombfalviak a komaság kétféle típusát különböztetik meg: főkomáknak mondják azokat, akiket a család a gyermekek⁹ keresztszüleinek választ; az alkómák („többi komák”) közé pedig azokat sorolják, akiket meghívnak a keresztelőbe. Egy idősebb asszony így foglalja össze a főkoma szerepét a keresztelőkor: „Az unitáriusoknál a

⁶ Azt, hogy a falusiaknak mennyire fontos az ajándékok „meghálálása”, magam is tapasztalhattam. Minthogy a velem való kapcsolatuk – bár egyre gyakoribbá és bizalmasabbá vált – nem egy régi bejáratott viszony volt, általában igyekeztek minél gyorsabban „visszafizetni” az általuk „tartozásnak vélt” ajándékot vagy szívességet. Ez leggyakrabban azt jelentette, hogy kaptunk egy üveg pálinkát vagy egy darab juhsajtot, süteményt vagy horgolt kisterítőt. A komasági és csereviszonyok vizsgálatakor azonban megfigyeltem, hogy azokkal szemben, akik állandóan a faluban élnek, és e szívességrendszer tagjai, hosszabb távú kiegyenlítés jellemző.

⁷ Kivéve a másutt tanuló diákokat, de ők még nem telepedtek le máshol, a faluba járnak haza. Belevettem a mintába két olyan személyt, akik származásuk szerint dombfalviak, nem élnek állandóan a faluban, de idejük jelentős részét ott töltik. Munkakapcsolatban állnak a falusiakkal, és úgy tervezik, hogy belátható időn belül visszaköltöznek a faluba, ahol mindkettőjüknek van háza.

⁸ <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-644.html>

⁹ Dombfalván szinte mindig a „gyermek”, és nem a „gyerek” kifejezést használják, ezért én is ezt alkalmazom a dolgozatban.

férj és feleség választja ki a komát. Keresztelőkor mindenki felöltözve eljön a házhoz. Amikor az elsőt harangozzák, akkor kikérik a gyermeket. A főkoma viszi a gyermeket a templomhoz, és ezt mondja: »Koma, komaasszony a ránk bízott dolgunkat elvégeztük, s ezáltal a gyermek az unitárius egyház tagjává lett, s mi komák lettünk.«”

A főkeresztszülők (főkomák) végigkísérik a gyermekek életét, az összes nagyobb eseményen kiemelt szerepük van: nemcsak erkölcsi, hanem anyagi természetű kötelességeik is vannak. A falusiak beszámolóiból az anyagi jellegű támogatásokkal kapcsolatban az derült ki, hogy bár irratlanok a szabályok, mégis mindenki pontosan tudja, mekkora értékben illik ajándékot adni. Füzetet vezetnek arról, ki milyen értékű ajándékot kapott a különböző alkalmakkor, s ha viszonzásra kerül sor, a kalkuláció során figyelembe veszik az „infláció” mértékét is,¹⁰ hiszen gyakran csak több év múlva kerül sor a „visszafizetésre”. A keresztelő mint fő esemény mellett nagyobb ünnepnek számít a konfirmálás,¹¹ a főkeresztszülő ezúttal is ad valamilyen nagyobb ajándékot a gyermeknek. Egy 2004-ben konfirmált gyermek főkeresztszülője elmesélte, hogy „*mostanában az a szokás, hogy a konfirmálásnál a keresztszülő öltözeti fel tetőtől talpig a gyermeket*”, ezért ő egy székely ruhát varrt keresztgyermekének. Ezenkívül az ajándék részeként említette, hogy az egyháznak ilyen alkalmakkor befizetendő összeget is ő állta, amiért keresztgyereke énekeskönyvet, emléklapot kapott.

Esküvőkor is a főkeresztszülő az egyik legnagyobb ajándékozó: „*Mostanában 5-6 millió lej [15 ezer Ft]¹² körüli összeget szoktak adni, és mellé még ajándékot is, például kávéfőzőt.*” Végül a temetéskor is szerepe van a komáknak, fel kell ajánlaniuk a segítségüket, ami az ilyenkor szokásos tennivalók (koporsóvívés, főzés a halotti torra) mindegyikére kiterjed. A halotti torral kapcsolatos tennivalók nem kis feladatot rónak a komákra, hiszen Dombfalván nagy torokat ülnek. Egy fiatal férfi beszámolt róla, akinek édesapja éppen a kutatás időszakában halt meg, hogy 100 ember vett részt a toron, amelyet a „kultúrban” tartottak, és körülbelül 10-12 asszony segített a főzésben. Hozzátette: „*Aki felajánlja, hogy segít, azt el kell fogadni, mert ha nem, azt kibeszélik. Akik aztán segítenek, azoknak vissza kell segíteni.*” A komák fontossága szimbolikus megerősítést is nyer, temetéskor a tiszteletes búcsúbeszédében is hangsúlyozza. Egyik interjúalanyom felidézte a halotti beszéd egy részét: „*A temetéskor is megszólítja a pap a komákat: »Kedves halottunk, aki fölött már a porsátor köszön. Búcsúzunk: élettársad, gyerekeid, unokáid, dédunokáid, testvéred, apatársad, anyatársad, sógorod, sógorasszonyod, komáid, barátaid, munkatársaid.«*” A komáknak tehát pontosan meghatározott helyük van a kapcsolatok rendszerében; a közeli rokonok és hozzátartozók után, a barátok és munkatársak előtt helyezkednek el.

A komaság kifejezi a tényleges társadalmi hovatartozást, illetve bizonyos esetekben az egyének vágyát, hogy hová szeretnének tartozni. A dombfalviak elsősorban egykorúakat választanak, de ügyelnek arra is, hogy a kiszemelt komák hasonló társadalmi státusúak legyenek. Megfigyeléseim ezen a ponton ismét találkoznak Vidacs Bea szentpéterszegi tapasztalataival. „[...] ahogy a gyermek társadalmi státusát meghatározza a szülő társadalmi-gazdasági státusa, így a keresztszülő társadalmi-gazdasági helyzete is fontos szerepet játszik a gyermek életében. [...] A gyermek szerepe teljesen eltörpülhet, tulajdonképpen csak ürügyül szolgál ahhoz, hogy a felnőttek társadalmi kapcsolatokat hozzanak létre, melyek a »műrokonság ideológiájával« jól szolgálhatják tudatos és nem tudatos érdekeiket.” (Vidacs 1985[24]: 510)

A főkeresztszülők és a többi koma meghívása nemcsak a gyermekek és felnőttek között létesít kapcsolatot, amelyet a „kereszt” terminus jelöl, hanem a keresztszülők és a gyermekek szülei között is, amelyet „komaság” kifejezéssel jelölnek.¹³ A kétféle terminus a kötelezettségek és az elvárások egymástól eltérő rendszerét fedi le.

A komaság fontos jellemzője, hogy a benne részt vevők „egyensúlyra törekednek”. Mint már említettem, a dombfalviak pontosan számon tartják, hogy kitől mit kaptak, kinek mivel tartoznak. Megvannak a teljesítés irratlan, ám pontos szabályai. Ügyelnek a kapcsolatok kiegyensúlyozottságára, hiszen ha a „mérleg megbillen”, akkor megromolhat, sőt meg is szűnhet a fennálló viszony.

Az egyensúlyra törekvés jól értelmezhető a reciprocitás fogalmával. A komaság intézménye hasonló a kaláka egyik, Sik Endre által elemzett sajátosságával. Mindkét intézményre jellemző, hogy a háztartások törekednek

¹⁰ Az egyik frissen konfirmált keresztszülő saját megfogalmazása.

¹¹ A későbbiekben még lesz szó róla, hogy a konfirmálás fordulópontot jelent a gyerekek felnőtté válásában.

¹² 2004-es adat.

¹³ Például „Mihály kereszt” a gyerekeknek, és „Mihály koma” a felnőtteknek.

az egyensúly létrehozására, de sosem érik el a tökéletes egyensúly állapotát (Sik 1988[20]: 11). Sahlins (1965) megfogalmazását használva a „reciprocitás kontinuum” (vö. Sik 1988[20]: 12), azaz folyamatossága azt jelenti, hogy ennek a csereformának a lényege a hosszú időn keresztül tartó lekötélés, a szívességek és cserék hosszú távú használata és kalkulálhatósága. A tökéletes egyensúlyt a segítség és szívességek azonnali visszafizetése (segítése) jelentené, ami azonban általában nem történik és nem is történhet meg.¹⁴

Az esetek legnagyobb részében a keresztszülői viszony kölcsönös, amit a helyi normák is szavatolnak, hiszen nagy sértésnek számít, ha valaki nem hívja vissza a másikat főkomának. Persze a gyakorlatban előállhatnak olyan helyzetek, amikor nem érvényesülhet a kölcsönösség, például nem születik annyi gyermek, ahány potenciális keresztszülő lenne. Találkoztam azonban olyan esettel is, amikor a szülők presztízsokokból nem hívtak vissza valakit keresztszülőnek; úgy gondolták, a két család nincs hasonló társadalmi szinten. A komasági viszony nem mindig hozható egyensúlyba azért sem, mivel a komaság nem különül el más szívességi és ajándékcserék kapcsolattól, így egy adott szívesség vagy ajándék viszonzása még nem jelenti az egész kapcsolat egyensúlyba kerülését. Azt mondhatjuk tehát, hogy a komasági viszonyból eredő segítségek és szívességek jó eséllyel kiegyenlítetlenek maradnak a résztvevők haláláig. Foster így fogalmaz: „A reciprocitásnak igen lényeges funkcionális eleme, hogy a résztvevők között teljesen harmonikus egyensúly sohasem jöhet létre.” (Foster 1967, id. Sik 1988[20]: 23)

Komasági, rokonsági és gazdasági beágyazottság

A „beágyazottság” kifejezés Polányi Károlytól (1975), a szubsztantív megközelítésmód képviselőjétől származik. Véleménye szerint a gazdaság integrációs mechanizmusai meghatározott társadalomszerkezeti, illetve intézményi feltételekhez kötődnek. Az általa „primitív és archaikus társadalmak” domináns gazdaságintegrációs formáknak tekintett reciprocitás és redistribúció intézménye „nem gazdasági viszonyokba”, hanem a „kultúra vagy a politika szövedékébe” (pl. vallási, erkölcsi, jogi vagy politikai szankciókba, rokonsági-ismeretségi viszonyokba) ágyazódik (Szántó 1994[21]: 141). Mark Garnovetter (1973[11]) ugyanakkor amellett érvelt, hogy nemcsak az „archaikus társadalmakban”, hanem a „modern” korban is van beágyazottság: a személyes kapcsolatok és hálózatok fontos szerepet játszanak a gazdaságban, például a bizalomteremtésben, az elvárások kialakításában, a normák létrehozásában és érvényre juttatásában (Lengyel–Szántó 1998[17]: 11). A Dombfalván végzett kutatás során bebizonyosodott, hogy a kis faluközösségek megértéséhez különösen fontos a kapcsolatrendszert és a társadalmi beágyazottságot vizsgálni. Ezért döntöttem úgy, hogy kiválasztok egy szűkebb, jól körülhatárolható sokaságot, amely a gazdaságilag legaktívabb dombfalvi családokból áll, és megvizsgálom viszonyrendszerüket a kapcsolatalemzés¹⁵ módszerével.

Három szempont alapján elemeztem a közösség kapcsolatait: az első és legfontosabb a komasági viszony, amely kiemelt helyet foglal el elemzésemben, hiszen olyan komplex rendszer, amely, legalábbis részben, magában foglalja a másik két általam vizsgált viszonyrendszert is: a rokoni- és munkakapcsolatokat is. Az adatokat maguktól a dombfalviaktól gyűjtöttem, és nem egyházi nyilvántartásból, aminek két következménye van. Egyrészt az adataim nem teljeseek, például sokan nem tudták pontosan felidézni, kik tartoznak a tágabb komakörbe.¹⁶ Másrészt – s ez pozitív következménynek is tekinthető – a megkérdezettek az aktív kapcsolataikat sorolták be a komakörbe. Azokkal a komákkal ugyanis, akiket interjúalanyaim megemlítettek, többnyire aktív kapcsolatban állnak, noha a teljes komarendszer ennél sokkal szélesebb. Egyik beszélgetőtársam ezt a jelenséget így fogalmazta meg: „*Vannak olyan komák, akik elbarátságatlanodnak.*” Mivel nem néprajzi jellegű leírást végzek, elemzésem szempontjából fontosabb az élő, működő viszonyok feltárása, és elhanyagolhatók a nagyszámú, ám tartalmi szempontból jelentéktelen kapcsolatok. Persze itt az emlékezet sajátos működésmódját is figyelembe kell venni, azt ti., hogy a megkérdezettek a közelebbi eseményeket jobban felidézik, mint a régebbieket. A mintát torzíthatja, hogy négy olyan családdal is készült interjú, akiknek gyermekei épp a közelmúltban konfirmáltak,¹⁷ tehát jobban

¹⁴ Csak olyan hipotetikus esetben következhetne ez be, ha egy esemény (például esküvő) után nagyon gyorsan jönne a keresztszülő gyermekének esküvője. Ahhoz azonban, hogy a tökéletes reciprocitás megtörténjen, feltételezni kell, hogy a szülők egymás gyermekeinek főkeresztszülői, tehát a viszonzás közvetlenül jön létre.

¹⁵ A társadalmi kapcsolatháló elemzéséhez (Social Network Analyses) a UCINET és NETDRAW programokat használtam.

¹⁶ Ezek azonban ismereteim szerint nincsenek meg az egyházi nyilvántartásban sem, csak a főkeresztszülők.

¹⁷ Jellemzően 4-5 évente van konfirmáció.

emlékeztek a meghívottak és a komák körére, mint mások. Ez azonban megfigyeléseim szerint csupán egy esetben¹⁸ eredményezte az átlagosnál nagyobb számú rokon kapcsolat megemlítését, tehát végeredményben mégsem torzította el jelentősen a mintát.

Kutatásom során az elmúlt pár évtizedben észlelhető változásokra fókuszáltam. Az időbeli változások számbavételét úgy biztosítottam, hogy a mintába került 24 család között van két idősebb, és néhány többgenerációs is bekerült közéjük, ez utóbbiak komaválasztásai az ötvenes–hatvanas évekre nyúlnak vissza. A kapcsolathálóelemzés módszerével jól megragadhatóak a közösségen belüli „klikkek”, csoportok is, amelyeknek összetétele a különböző viszonyok vizsgálatakor változik, ám egyes esetekben állandó. Lássuk, hogyan írhatók le a közösség belső viszonyait meghatározó kapcsolatok, illetve hogyan változnak az évszázados hagyományok az idők folyamán.

Első körben a komasági és a rokonsági kör egybeesését vizsgáltam. A rokonok komasági rendszerbe való bekerülésének számbavételét indokolja, hogy nemcsak a néprajzi és antropológiai irodalomban hangsúlyos problematika, hanem a szociológiában is. A szociológiában a kapcsolatok vizsgálatának fontosságára Mark Granovetter irányította rá a figyelmet, 1973-ban publikált írása, „A gyenge kötések ereje” egyfajta paradigmaváltást eredményezett. Granovetter munkája és a megjelenése után kibontakozó polémia a gyenge és erős kötések jelentőségéről fontos elméleti fogódzókot nyújt a komasági, rokonsági és munkakapcsolatok vizsgálatához is. Granovetter szerint az erős társadalmi kötések, s idesorolhatók a rokonsági kapcsolatok is, „kevésbé konvertálhatók át gazdasági előnyökre a modern piacgazdaság keretei között”. Sokan támadták Granovettert az idézett kijelentése miatt, aki a bírálatokra válaszként megírta *A gyenge kötések ereje*. A hálózatelmélet felülvizsgálata című művét (1983[12]), amelyben többek között kitér az erős kötésekben rejlő erőforrásokra is. A következőkben megvizsgálom, hogy az erős kötések milyen szerepet játszanak a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló gazdasági és csereviszonyokban Dombfalván, illetve mekkora a súlya a kívülállóknak segítségének (angol, magyarországi kapcsolatok).

A fejezet elején abból indultam ki, hogy a komasági rendszer nem rokonokból áll, sőt ennek egyfajta kiegészítése. A megkérdezett falubeliek hasonlóan vélekedtek erről, ugyanakkor a valóság egészen mást mutat. 24 házaspár komarendszerét megvizsgálva azt találtam, hogy a családok több mint felében (14 esetben) testvért is elhívtak főkomának. Persze a család megemlített főkomái között nem csupán testvérek szerepelnek, bár két testvérpárnál ilyen is találtam.¹⁹ Mivel a megkérdezettek maguk is úgy vélekedtek, hogy a komasági rendszer nem rokonokból áll, feltételezhető, hogy testvér komát hívni „új”²⁰ jelenségnek számít Dombfalván. Hasonló jelenségről számol be egyébként Vidacs Bea is, sőt ő „országos tendenciának” értékelte a nyolcvanas években egyre jobban elterjedő rokonkoma-választást, amely kutatásai alapján legnagyobb számban a fiatal családokban fordult elő. Lehetséges, hogy Magyarországon és Erdélyben, illetve Dombfalván ugyanabban az időszakban vált jellemzővé a rokonkoma-választás. Ehhez a folyamathoz Dombfalván minden bizonnyal hozzájárult a falu lakosságának drasztikus apadása (1965 és 1977 között 597-ről 375-re csökkent a településen élők száma), így módon igencsak leszűkült a komaként szóba jöhetőek száma.

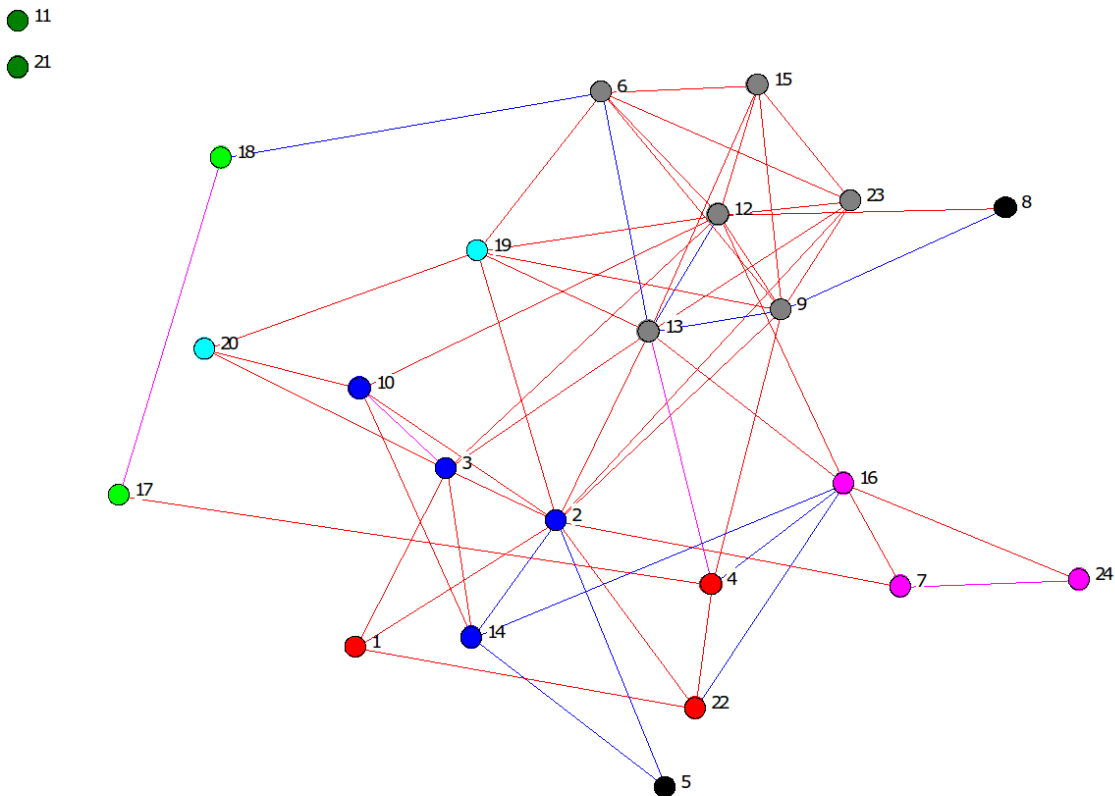
A főntebb megfogalmazottakat alátámasztja, hogy szemben a 30–50 év közötti korosztállyal, az idősebbek körében szinte egyáltalán nem találtam közeli rokonokat a komák között. Az alábbi (1.) ábrán kizárólag a falun belüli kapcsolatok vannak feltüntetve, a 24 család közül csupán 4 olyan testvérpár van (lila színű vonallal jelezve²¹), akik főkomának választották egymást. A többi 10 családban ugyancsak akad testvér-koma viszony, de ezek nem szerepelnek az ábrán, mert az ő testvéreik nem a faluban élnek. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy egy kivétellel minden család a rokonok (testvérek) mellett másokat is választott főkomának (ha több gyermekük van).

¹⁸ Lásd a függelék 1. sz. táblázatában; a család 2-es számmal az első helyen áll a kapcsolatok számával (12). A többi család 3-as számmal jelölt: 8 kapcsolat, 10-es számmal jelölt: 6 kapcsolat, 14-es számmal jelölt: 6 kapcsolat.

¹⁹ Sajnos nincsenek pontos ismereteim arra vonatkozóan, hogy a múltban mekkora arányban szerepeltek közeli rokonok a komák között.

²⁰ A nyolcvanas évek óta jellemző.

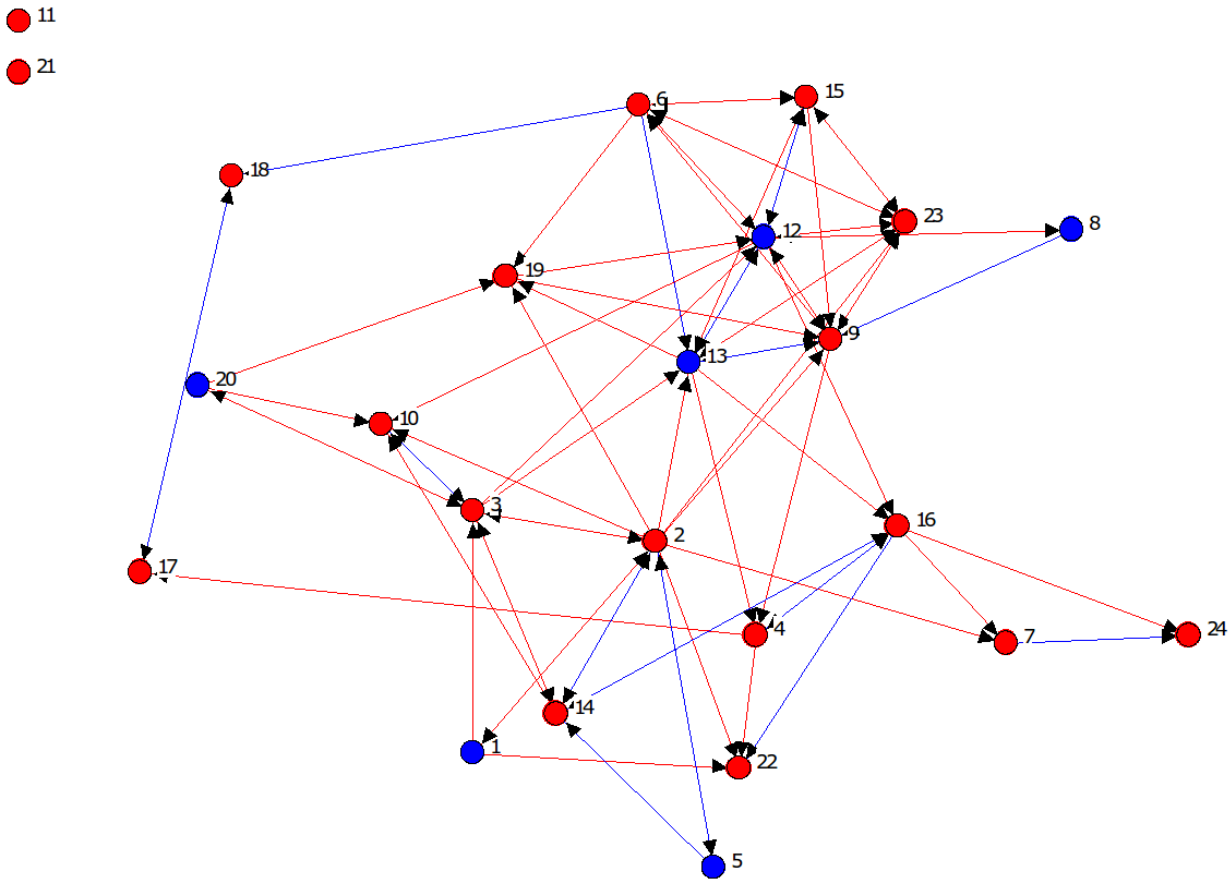
²¹ Az ábrán 17-18, 10-3, 4-13, 7-24-es számmal vannak jelölve.

1. ábra. Főkomák (kék vonalakkal összekötve) és alkómák (piros vonalakkal összekötve) rendszere Dombfalván. Lila kötés (vonal) van a testvér főkomák között.

Érdekes jelenség, hogy a főkomák között 6 családban magyarországiak is szerepelnek. Ők a mai huszonéves generáció keresztzülei, tehát a nyolcvanas években kerültek be a dombfalviak komarendszerébe. Ezek a kapcsolatok azonban – egy kivételével (aki a faluból elszármazott rokon) – megszűntek. Kérdésekre, mivel magyarázzák a Magyarországon élők főkomának választását, az érintettek nem adtak pontos válaszokat, mindössze annyi derült ki, akkoriban jóban voltak az illető családdal, ám azóta megszakadt közöttük a kapcsolat. Ez a válasz nem meggyőző, ha tekintetbe vesszük, hogy az idegenek választása olyan több évszázados hagyomány ellenében történt, amelynek ma is nagy a társadalmi és gazdasági jelentősége Dombfalván. Valószínűleg inkább presztízsszokok állnak a háttérben, ugyanis akiknek magyarországi barátai, ismerőseik, támogatóik vannak, a faluközösség megbecsült tagjainak számítanak. Ez még inkább így lehetett abban az időszakban (nyolcvanas évek), amikor még nem volt könnyű utazni, így a magyarországiak jelenléte ritkaságnak számított. A falusiak feltehetőleg az érzelmi okokon túl presztízssük növekedését várták ezektől a kapcsolatoktól. Egyesek talán valamilyen kilábalást reméltek abból a helyzetből, amely a megfogyatkozó közösség problémáiból fakadt. Adataim szerint azonban nem igazolódtak az említett remények, így az idők folyamán 6 kapcsolatból 5 teljesen megszűnt.

Bár úgy tűnik, hogy a testvérkoma-választás és a magyarországiak főkomának választása fellazította és redukálta a közösség hagyományos kapcsolatait, ám az önkorrektív mechanizmusok lassították, sőt meg is állították ezt a folyamatot. Kialakult a komasági viszonyrendszeren belül valamifajta kompenzáló, „másodlagos” kapcsolati rendszer, amely a távoli meggyengült vagy felbomlott komasági viszonyokat helyettesíti. A következő (2.) ábrát láthatjuk, hogy a 6 család közül, akik magyarországi főkomákkal rendelkeznek, mindegyiknek vannak újabb, immáron a faluban élő komái (piros vonal), sőt 4-nek főkomái is (kék vonal). Egyik interjúalanyom beszámolt róla, hogy gyermekének születésekor magyarországi főkomákat választottak, de miután megszakadt a kapcsolat, saját szavait idézve, választottak helyette egy „pótkomát” a faluban.

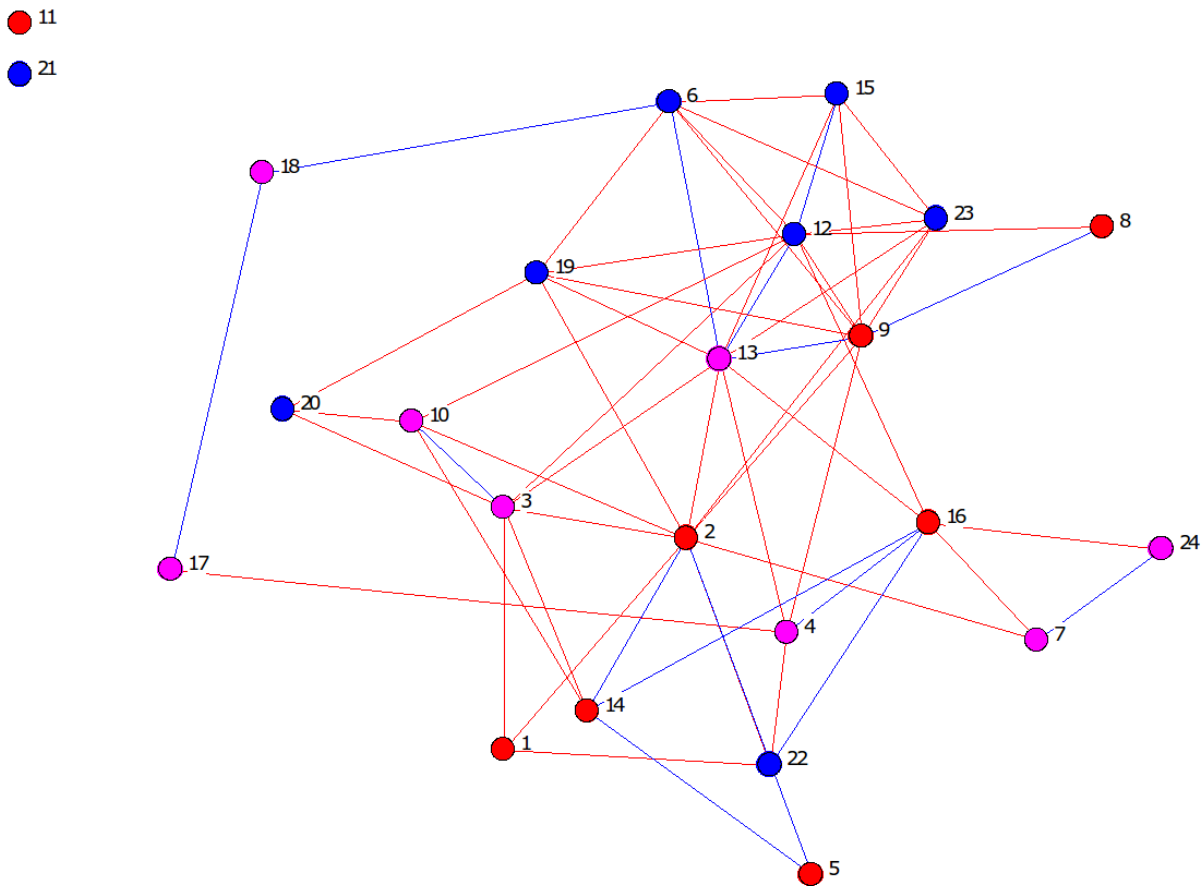

2. ábra. Magyarországi komákkal rendelkezők (egyének késsel jelölve)

Dombfaluán a nagyarányú elvándorlás miatt egyébként is sok testvér főkomá él távol, akik így nem tudnak részt venni a mindennapi segítség- és csereviszonyokban. A 3. ábrán láthatjuk, hogy azok, akiknek nem a faluban élnek a testvér főkomáik, ²² igen szoros komaviszonyt alakítottak ki egymással, míg azoknak, akiknek a testvér főkomáik a faluban élnek, ²³ átlagosan kevesebb kötésük van a többi falubelivel.

²² Az egyén kék színű.

²³ Az egyén lila színű.

3. ábra. Faluban élő (lila egyén) és nem falusi főkomákkal (kék egyén) rendelkező dombfalviak

A legtöbb kapcsolat azon a klikken belül van ²⁴ (róluik a későbbiek folyamán még lesz szó), akiket a faluban a „traktoristák” néven emlegetnek. Ők egy viszonylag állandó és jól integrált csoportot alkotva, szoros komasági rendszerbe szerveződtek. Kapcsolataik számát ²⁵ tekintve a 24 család közül az első 10 helyből 7-et a „traktoristák” foglalnak el. A szorosan kötődő társaságból 5-öt kék színnel jelöltem, nekik vannak ugyan testvér főkomáik, de nem falubeliek. Közülük ketten magyarországi főkomával is rendelkeznek, bár nem tartják velük a kapcsolatot. A „traktoristák” testvéreinek és főkomáinak többsége ugyan nem a faluban él, mégis ők alkotják a legintegráltabb, legszorosabban egymáshoz kötődő egyénekből álló „klikket” a 24 család közül. Vajon ez annak köszönhető, hogy akiknek testvérei – akik egyben főkomáik is – a faluban élnek, nincs szükségük más kötésekre, egymással alkotnak szoros egységet, szemben azokkal, akiknek nincsen ilyen mértékű családi „beágyazottságuk”, így rászorulnak a komáikra?

Visszatérve a „gyenge és erős kötések” dichotómiájához, Mark S. Granovetter definíciója alapján a kötések ereje az időmennyiségtől, az érzelmi intenzitástól, az intimitástól (kölsönös bizalom) és a reciprok szolgáltatások kombinációjától függ (Granovetter 1978: 1361). Ez alapján úgy értékelem, hogy a komasági viszonyrendszeren belül Dombfalván számos „erős kötést” találunk. Ezek az erős kötések megtalálhatóak azok között a testvérpárok között, akik nemcsak rokoni és komasági viszonyban állnak egymással, de még a munkakapcsolatok nagy részét is egymással folytatják. „Erős kötés” található olyan komák között is, akik ugyan nem testvérek, de a köztük levő kapcsolatok érzelmi intenzitása, intimitása és kölsönössége alapján az erős kötések közé sorolhatóak, mint például a „traktoristák”. A rokoni kapcsolatokra jellemző kulturális minták alapján alakítják ki a viszonyukat

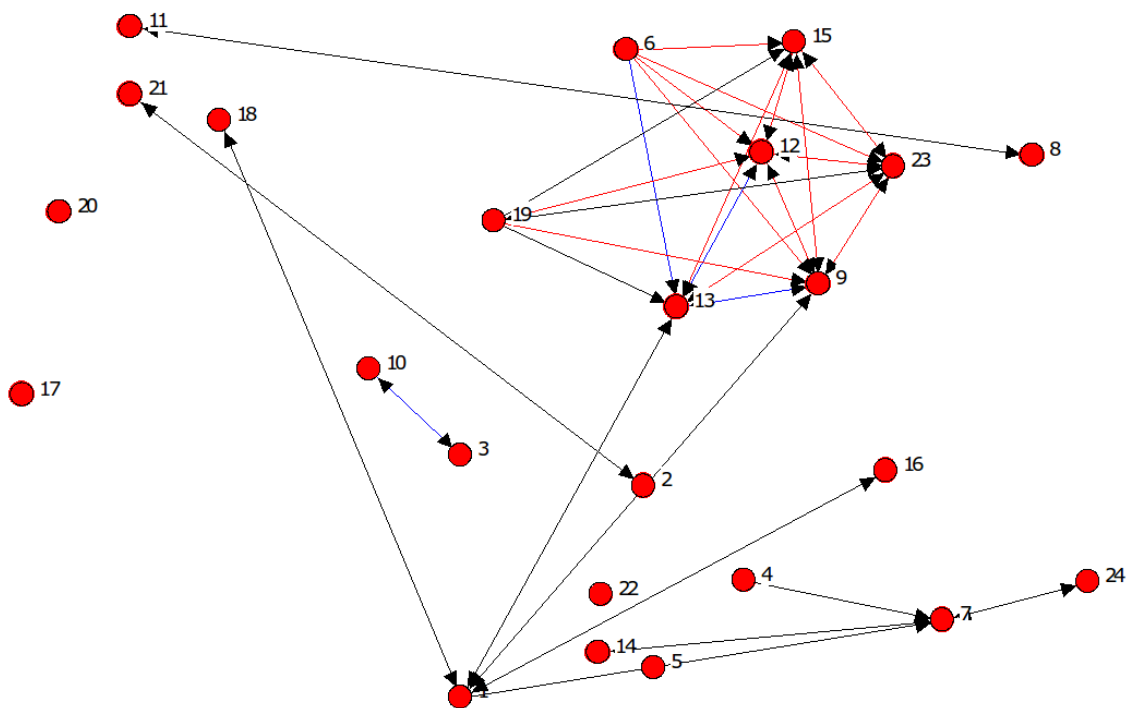
²⁴ 6-os, 15-ös, 19-es, 12-es, 23-as, 13-as, 9-es számmal jelzett.

²⁵ Függelék 1. sz. táblázatban.

a távolabbi ismerősökkel, barátokkal, azaz a gyenge kötéseket erősekké formálják. Ugyanilyen séma szerint történt a magyarországiak bevonása a komarendszerbe, ami azonban, mint föntebb láttuk, hasonló sorsra jutott, mint a távolabb élő rokonokkal kialakított kapcsolatok, azaz a távolság miatt előbb-utóbb meggyengült. Az „erős és gyenge kötéseket” erejéről zajló vita egy fontos aspektusa a kapcsolatok időbeli dinamikája. A komasági rendszer kezdeti szakaszában még a „gyenge kapcsolatok hálójának” tekinthető, egy későbbi időszakban viszont a „gyenge” komasági kötésekből szoros integráció alakul ki. A „traktorosok” esetében láttuk, a közöttük levő kapcsolatok intenzitásuk, intimitásuk és kölcsönösségük alapján erős kötésekké alakultak.

Munkakapcsolatok

A munkakapcsolatok megértésében ugyancsak fontos szempont a rokoni és komasági viszonyok összevetése. A 4. ábrán a faluban viszonylag tartósnak mondható munkakapcsolatokat láthatjuk. E kapcsolatok lehatárolása nem könnyű, hiszen gyakori az ideiglenes, szezonális munkakapcsolat, amely terjedelmében is nagyobb a „viszonylag állandónak” mondható kötődéseknél. A problémát úgy oldottam meg, hogy a vizsgálandó munkaviszonyok közé csak azokat vettem be, akiket a kérdezettek – válaszul arra a kérdésre: „kikkel szoktak általában együtt dolgozni?” – maguk is megemlítettek.

4. ábra. A 24 család munkakapcsolati rendszere. Kék kötéssel (vonallal) jelölve a főkomák.

Az ábrán láthatjuk, hogy sokkal kevesebb a kérdezettek által megemlített munka jellegű kapcsolatok száma, mint amennyit a komaságnál regisztráltam, emellett az egyes személyek kapcsolatainak számának átlaga is jóval alacsonyabb. A komasági rendszernél az átlagos kapcsolatok száma 6, a munkakapcsolatoknál viszont a 3-hoz közelít (2,6). Milyen csoportokat különböztethetünk meg a munkakapcsolatok alapján? Már első ránézésre feltűnik az ábrán egy 7 családot magában foglaló „klikk”, akik között a legszorosabb a viszony. Ők a már

említett „traktoristák”, akik között a komasági kötelékek is szorosabbak a többiekénél. Ebben a csoportban az átlagos munkakapcsolatok száma 6, azaz – a komasági kapcsolatok számához hasonlóan – jóval magasabb az átlagosnál. A munkakapcsolatok számát tartalmazó táblázat²⁶ szerint a 7 traktoristát egy faluturisztikai vállalkozó követi (1-es számmal jelölt), aki a helyi bolt tulajdonosa is egyben, neki 5 „állandó” jellegű kapcsolata van. A traktoristák vállalkozása mellett ő az egyetlen olyan ember a faluban, aki állandóan, teljes állásban is foglalkoztat falusiakat. A boltjában két alkalmazott dolgozik, a faluturizmus keretében – a látogatók számától függően – 3-tól 15 családig terjed az általa foglalkoztatottak köre. (Közülük azt a 3 családot választottam a mintába, akik legrendszeresebben fogadnak vendéget.) A képen látható, hogy ő (1-es számmal jelölt) „hídszerpet”²⁷ tölt be, hiszen két különböző csoportosulást is összeköt, amelyek megszakadnának, ha nem közvetítené. Az ábrából leolvasható, hogy a traktoristákkal ellentétben a faluturisztikai vállalkozó által foglalkoztatott egyének egymással nincsenek összeköttetésben. Közöttük kizárólag munka jellegűek a kapcsolatok, de ezek is csak a faluturisztikai vállalkozón keresztül realizálódnak, akinek így a „hídnál” is fontosabb, „bróker”-szerepe van a kapcsolathálóban. A „bróker” társadalmi tőkéje abból ered, hogy a „strukturális szakadások” az ő személyén keresztül „öltődnek össze”, azaz az egyének közötti hiányzó kapcsolatok kipótlódnak.

Az egyén társadalmi tőkéje egy adott kapcsolati hálóban betöltött szerepének függvénye, illetve azon képességének, hogyan tudja kihasználni a hálózat tagjainak erőforrásait. Ezt a képességet az egyén népszerűsége, azaz „bróker”-szerepe határozza meg (Kadushin 2004[15]: 31). Figyelemre méltó, hogy a turisztikai vállalkozó által foglalkoztatott emberek különböző „társadalmi szintről” és különböző komasági körből valók, ő tehát eltérő szintű kapcsolatok és klikkek összekötője. Ez a szerep megkülönbözteti a „traktoristák” csoportjától, amelyben mindannyian hasonló társadalmi helyzetűek, amit a kölcsönös komává választással is megerősítenek.

Külföldi, elsősorban magyarországi kapcsolatok

A következő vizsgálandó tényező a munkakapcsolatok terén, hogy mely családoknak vannak külföldi²⁸ – elsősorban magyarországi – kapcsolataik. Az 5. ábrán háromféle színnel különböztettem meg a viszonyokat: pirossal jelöltem azokat, akik nem állnak munka-, illetve támogatási viszonyban magyarországi családokkal, vállalkozásokkal, kezdeményezésekkel. A családok fele (12) tartozik ide. Lila színnel jelöltem azt az 5 családot, akiknek gyermekei Magyarországon élnek, és rendszeresen támogatják az otthoniakat. Végül kék színnel jelöltem azt a 7 családot, akik munka- vagy támogatási kapcsolatban állnak magyarországiakkal, illetve angolokkal.²⁹ Az utóbbi két csoportba tartozó 12 család elismert, viszonylag jól integrált tagjai³⁰ a közösségnek, amit komasági kapcsolataik magas száma is mutat. A „gyenge kapcsolatok ereje” ily módon a dombfalviak magyarországi kapcsolatainak tekintetében kimutatható.

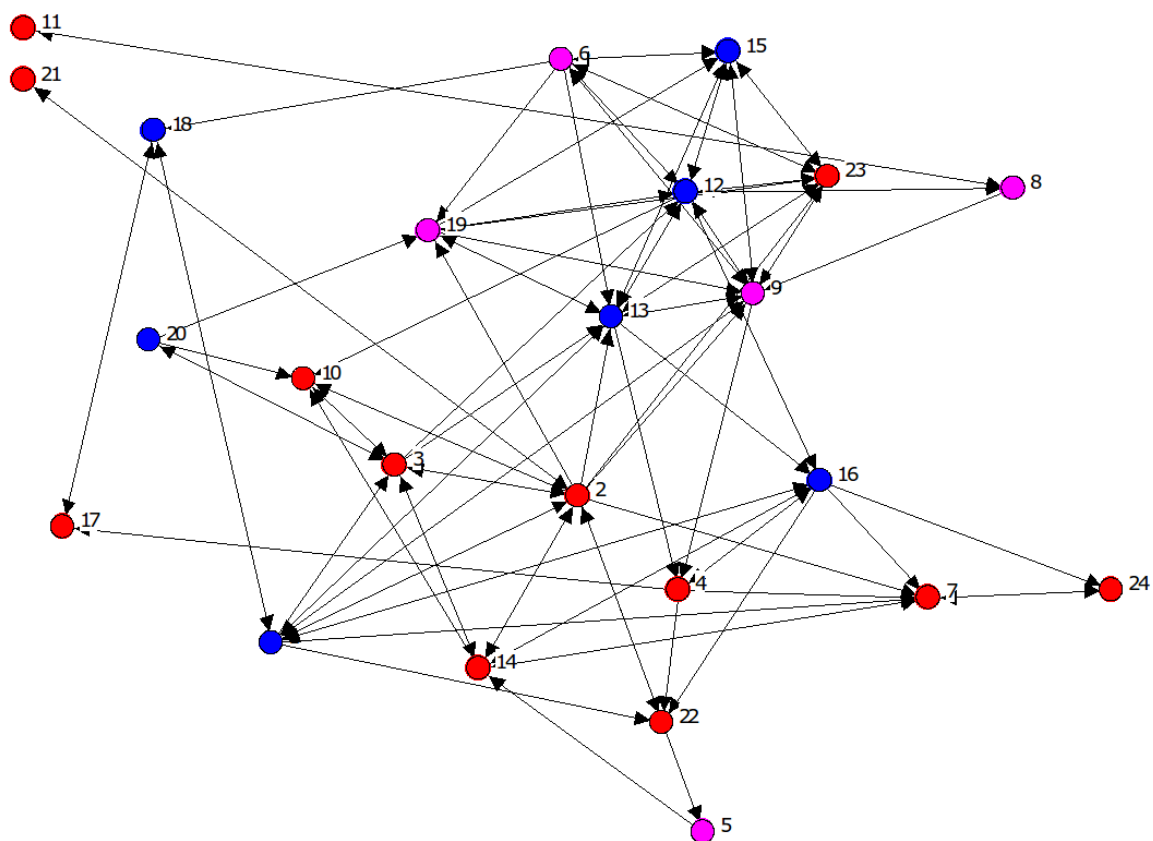
²⁶ Lásd függelék 2. sz. táblázat.

²⁷ Hídnak azt a „kapcsolatot (relációt) nevezzük, amelynek az elmozdítása megszünteti egy gráf összefüggő jellegét” (Szántó–Tóth 1993[23]).

²⁸ Egy család esetében az egyik gyermek Németországban él.

²⁹ Közülük egy család részt vesz a magyarországi „Értékmegőrzési Akcióban” (az V. kerületi önkormányzat által támogatott akció keretében a házak „eredeti állapotát” próbálják megőrizni a világörökség listájára való későbbi bejutás reményében). Két család vállalkozóként vesz részt az angol „gazdaságélénkítő” kezdeményezésben, négy család pedig a faluturizmus keretein belül dolgozik, vagy vendéget fogad; végül egy családot a magyarországi tulajdonosú juhászat foglalkoztat.

³⁰ A 18-as és 20-as számmal jelölt két egyén bizonyos szempontból kivételt jelent. A 18-as számmal jelölt egyén ugyanis nem állandóan él a faluban, de idejének nagy részét ott tölti, rendszeres foglalkoztatottja a faluturisztikai vállalkozásnak, és férjével együtt tervezi letelepedését a faluban. Egy éve házat is vásárolt. A 20-as számmal jelölt családnak azért nincsen nagy komasági rendszere, mert ők az egyetlen katolikus család a faluban, és így nem kerültek be az unitárius keresztszülői rendszerbe. A családfő a tanító, akiről elmondható, hogy az egyik legelismertebb egyén a faluban.

5. ábra. Külföldi, főként magyarországi kapcsolatok rendszere

Piros egyén: nem áll munka- vagy támogatási viszonyban külföldiekkel.

Lila egyén: gyermekei Magyarországon élnek.

Kék egyén: rendszeres munka- vagy támogatási kapcsolata van külföldiekkel, többnyire magyarországiakkal.

Traktoristák

A „traktoristákról” külön is érdemes pár szót ejteni, hiszen nekik van a legnagyobb és leginkább szimmetrikus kapcsolati hálójuk az egész faluban, amely nemcsak koma- vagy munkakapcsolat-háló, hanem a múlt rendszerből átöröklött munka- és csoportforma is.

6. kép. Traktorista a kombájnon

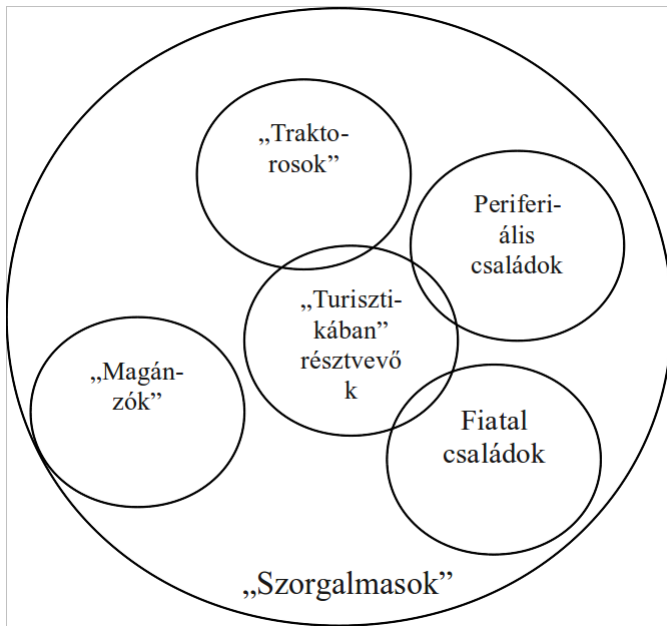
A szocializmus időszaka alatt a „traktoristák” elismert tagjai voltak a közösségnek, a 6 traktorista a „kollektív” gépállomásán, a „Szemeál”-ban dolgozott, ahonnan a privatizáció után kivásárolták a gépeket, közülük öten ma is vállalkozásszerűen együttműködnek: a faluban és a környéken bérbe szántanak, vetnek, aratnak.³¹ Úgy tűnik, hogy ez a 6 család sikerrel élt a Juhász Pál és Kuczi Tibor által leírt „korábban végbement szelekcióval és felhalmozott emberismerettel” (Juhász–Kuczi 2002[14]). A múlt rendszerben kialakult „kényszerű” együttműködési forma jól használhatónak bizonyult a későbbiek folyamán is, hiszen ezeket a kapcsolatokat beemelték a munka-, de még a komasági viszonyrendszerükbe. A „kollektivizálás” időszakában lezajlott lakosságcsökkenés számos „erős kötés” felbomlását vonta maga után, amelyeknek pótlására a „traktoristák” a „kollektívben” kialakult munkakapcsolatokat használták föl, ezeket formálták át erős kötéseké. A traktoristák nemcsak egymással vannak összekötöttesben, hanem sok kifelé mutató „gyenge” kapcsolatuk is van, említethők magyarországi kapcsolataik vagy a faluturisztikai üzletághoz fűződő viszonyaik. A traktoristák esetében beigazolódni látszik az a tétel, hogy „minél több hídszerű gyenge kötés létezik adott csoportban vagy szervezetben, annál magasabb lesz a közösség kohéziója, és annál inkább lesz képes a csoport vagy szervezet közös célok elérésére irányuló, összehangolt cselekvésre” (Szántó 2004[22]: 655–656).

A „szorgalmasok” belső csoportosulásai

A munka- és szívességi viszonyok elemzésének segítségével különböző kapcsolati köröket különböztettem meg a vizsgált 24 családból álló szűkebb „dombfalvi” közösségen belül, erről a 6. ábra nyújt tájékoztatást. Úgy a munka, mint a szívességi viszonyok tekintetében egyértelműen elkülöníthető a „traktoristák” klikkje, közöttük a legerősebb a kohézió. Viszonylag kevés kapcsolattal rendelkezik az a 3-4 testvérpárból álló csoport,

³¹ Induláskor még 6-an voltak, de egy férfi meghalt. Jelenleg tehát 5 ember dolgozik a kft.-ben, de már majdnem mindannyian nyugdíjasok. Az állomáson 4-5 traktor és 2 kombajn van, valamint egyéb, kisebb gépek. A faluban egyébként 10 családnak van traktora, közülük 9-en benne vannak az általam kiválasztott 24 családból álló mintában.

akik egymáshoz kötődnek a legszorosabban, de – egy kivétellel – a testvérpárok kapcsolatban állnak más, általában „*fiatal családokkal*”³² is. Egymással „diád”, kifelé pedig „triád” kapcsolatokat alkotnak. A „*magánzó*” névvel ellátott, másoktól elkülönült családok csupán egy típusú kötéssel (vagy koma-, vagy munkavisztonnyal) rendelkeznek, és csak egyetlen szálon kötődnek a kapcsolathálóhoz.³³

6. ábra. Belső csoportosulások

Külön csoportot alkot a „*turisztikai vállalkozó által foglalkoztatott*” családok köre. E kapcsolati rendszer már említett érdekessége, hogy a foglalkoztatottak között nincsen rokoni vagy komasági viszony, ezért csak a munkaviszonyok révén alkotnak külön csoportot, a „vállalkozón” keresztül kapcsolódnak egymáshoz.

Akad néhány „*periferikusabb pozíciójú család*”,³⁴ akik az ábra szélén helyezkednek el. Közülük néhányan más csoportokba is beletartoznak, ám összességében elmondható róluk, hogy a többiekénél kevésbé integrálódtak a közösségbe. A magyarországi kapcsolatok vizsgálata azt mutatta, hogy akiknek külföldre irányuló „gyenge” kötéseik vannak, jól integráltak az otthoni közösségükbe, megbecsült, viszonylag jó gazdasági helyzetben lévő egyének.

Következtetések

A dombfalviak belső viszonyrendszerét három dimenzió: komasági, rokonsági és munkakapcsolataik mentén elemeztem. A vizsgálat során kiderült, hogy a belső „mag” is több kisebb csoportosulásra osztható, s e viszonyrendszerek időbeli alakulása jól tükrözi a falu életében bekövetkezett változásokat. Olyan korsajátosságok, „divathullámok” is megfigyelhetők, mint például a közeli rokonok, testvérek komasági rendszerbe választása. Míg régen a komasági rendszer funkciója a rokonság „hiányosságainak” korrigálása volt, így a komákat általában a baráti körből választottak, addig a hetvenes–nyolcvanas évektől egyre elterjedtebbé vált a rokon komák választása. Ez részben annak köszönhető, hogy erre az időszakra nagyon megfogyatkozott a falu létszáma, és ezzel csökkent a potenciális komák száma. Megfigyelhető, hogy a rokon komákkal rendelkező családok kapcsolathálója kisebb, mint azoké, akiknek komái nem rokonok. Vannak olyanok, akik, miután főkomájuk elhagyta a falut, vagy ritkán látogatott vissza, „pót”-komát választottak maguknak. Hasonló történt azokkal, akik a nyolcvanas években magyarországi főkomákat választottak, de később megszakadt a kapcsolat. A magyarországiak beválasztása a komasági rendszerbe „divathullámként” is értékelhető, ám több volt ennél.

³² Lásd 8. ábra. 2-es, 3-as, 10-es számmal jelölt családok.

³³ Lásd 8. ábra. Például: 11-es, 21-es számmal jelölt családok.

³⁴ Periferikus családok: 5-ös, 7-es, 14-es, 24-es számmal jelölt családok.

Ezek a „gyenge” kötések keresztül reméltek valamilyen segítséget, erőforrást a dombfalviak. Napjainkban sem halványult el a magyarországi kapcsolatok jelentősége: sok család dolgozik itt, támogatást kap, vagy rokoni szálakkal kapcsolódik magyarországiakhoz, amely családokról általánosságban elmondható, hogy megbecsült tagjai a közösségnek.

FÜGGELÉK

1. táblázat - Komasági kapcsolathálóban szereplő kötések száma

Ego	Kapcsolatok száma	Sorrend a kapcsolatok száma alapján
Ego 2	12	1
Ego 12 (traktoros)	11	2
Ego 13 (traktoros)	11	3
Ego 9 (traktoros)	10	4
Ego 6 (traktoros)	8	5
Ego 3	8	6
Ego 16	8	7
Ego 19 (traktoros)	7	8
Ego 23 (traktoros)	7	9
Ego 15 (traktoros)	6	10
Ego 4	6	11
Ego 10	6	12
Ego 14	6	13
Ego 22	5	14
Ego 1	4	15
Ego 7	4	16
Ego 20	4	17
Ego 5	3	18
Ego 8	3	19
Ego 17	3	20
Ego 18	3	21
Ego 24	3	22
Ego 11	1	23
Ego 21	1	24
Összesen	140	–
Átlag	6	–
Traktorosok kapcsolatainak átlaga	8,5	–

2. táblázat - Munkakapcsolatok száma a 24 család társadalmi kapcsolathálózatának elemzése alapján

Ego	Kapcsolatok száma	Sorrend a kapcsolatok száma alapján
Ego 13 (traktoros)	7	1
Ego 9 (traktoros)	7	2
Ego 12 (traktoros)	6	3
Ego 23 (traktoros)	6	4
Ego 15 (traktoros)	6	5
Ego 6 (traktoros)	5	6
Ego 19 (traktoros)	5	7
Ego 1 (turisztikai vállalkozó)	5	8
Ego 7	4	9
Ego 2	1	10
Ego 3	1	11
Ego 16	1	12
Ego 4	1	13
Ego 10	1	14
Ego 14	1	15
Ego 8	1	16
Ego 18	1	17
Ego 24	1	18
Ego 11	1	19
Ego 21	1	20
Ego 22	0	21
Ego 20	0	22
Ego 5	0	23
Ego 17	0	24
Összesen	62	–
Átlag	2,6	–
Traktorosok kapcsolatainak átlaga	6	–

Felhasznált irodalom

- [1] Andor, Mihály, Kuczi, Tibor, és Swain, Nigel. 1996. *Közép-európai falvak 1990 után*. In *Szociológiai Szemle*, 3–4. sz.. 125–147.
- [2] Angelusz, Róbert és Tardos, Róbert. 1991. *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest.

- [3] Benedek, H. János. 1998. *A faluturizmus esélyei a Székelyföldön egy konkrét példa tükrében. In Fejős Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum. Budapest.*
- [4] Bíró, A. Zoltán. 1998. *Kormányváltás kívülről nézve. In Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM Regionális és Kulturális Antropológiai Központ. Helyzet Könyvek. Pro Print Kiadó. Csíkszereda.*
- [5] Barth, Fredrik. 1996. *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Régió, 7. sz.. 3–25.*
- [6] Bíró, A. Zoltán, Gagy, József, és Túros, Endre. 1995. „Átmeneti” ifjúsági társadalom. *In Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM. Regionális és Kulturális Antropológiai Központ. Helyzet Könyvek. Pro Print Kiadó. Csíkszereda.*
- [7] Borsos, Endre, Csité, András, és Letenyey, László. 1999. *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. MTA Politikai Tudományok Intézete–Számalk Kiadó. Budapest.*
- [8] Csité, András. 2004. *Reménykeltők. PhD-értekezés (Internetes elérhetőség: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd.html>).* Corvinus Egyetem. Budapest.
- [9] Gagy, József. 1998. *Egy kiállítás ürügyén. Művelődés, 1. sz. (Internetes elérhetőség: www.dntcj.ro/muveletes/98ja29.htm).* 36–38.
- [10] Geertz, Clifford. 2001. *Sűrű leírás. In uő.: Az értelmezés hatalma. 194–227. Osiris. Budapest.*
- [11] Granovetter, Mark. 1973. *The strength of weak ties. American Journal of Sociology, 78.. 1360–1380.*
- [12] Granovetter, Mark. 1983. *A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1991) (szerk.): Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest.*
- [13] Horányi, Özséb. 1993. *A kultúra és változatainak kérdéséhez. In A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon. Az antropológiai megközelítés esélyei. Miskolc, KVAT füzetek, 1..*
- [14] Juhász, Pál és Kuczi, Tibor. 2002. *A faluleírás szintjei. Kézirat.*
- [15] Kadushin, Charles. 2004. *Introduction to Social Network Theory. (Megjelenés alatt. Internetes letöltés: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd.html>).*
- [16] Laki, László és Bíró, A. Zoltán. 2001. *A globalizáció peremén. MTA Politikai Tanulmányok Intézete. Budapest.*
- [17] Lengyel, György és Szántó, Zoltán. 1998. *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula. Budapest.*
- [18] Ortutay, Gyula. 1977. *Magyar Néprajzi Lexikon (Digitalizált változat: Magyar Néprajz. CD-ROM. Arcanum, 2001.). Akadémiai Kiadó. Budapest.*
- [19] Polányi, Károly. 1976. *A gazdaság mint intézményesített folyamat. In uő.: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.*
- [20] Sik, Endre. 1988. *Az örök kaláka. Gondolat Kiadó. Budapest.*
- [21] Szántó, Zoltán. 1994. *A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. Szociológiai Szemle, 3. szám. 141–145.*
- [22] Szántó, Zoltán. 2004. *Bevezetés a társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszereibe. In Letenyey László (szerk.): Településkutatás. Szöveggyűjtemény. L'Harmattan Kiadó. Budapest.*

- [23] Szántó, Zoltán és Tóth, István György. 1993. *A társadalmi hálózatok elemzése. Gazdaság és társadalom, 3/1.*
- [24] Vidacs, Bea. 1985. *Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. Különlenyomat. Ethnographia, XCVI. 4.*
509–529.

Sorsukat maguk alakító emberek – a feltételeket megteremtő önkormányzat egy sváb településen

Schwarcz Gyöngyi

1. Bevezetés

A gazdaság szereplőinek rendszerváltás utáni stratégiái, (együtt)működési modelljei több szempontból is megvilágításra kerültek a tudományos diskurzusban, arra vonatkozó ismereteink azonban szűkösebbek, hogy a vidéki gazdaság egyes csoportjainak ambícióit, törekvéseit a kemény piaci elvárások mellett milyen más gazdaságon kívüli, kulturális, politikai stb. tényezők motiválják vagy éppen befolyásolják. Éppen ezért fontos lehet annak vizsgálata, hogy a vidék gazdasági szereplői az átalakulás folyamatában vajon milyen külső és belső erőforrásokat, tőketípusokat voltak képesek mobilizálni, s mindez mennyiben függvénye a lokális adottságoknak, normáknak. Ezért ez a dolgozat az egyéni, közösségi és lokális meghatározók vizsgálatát egy konkrét település rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulási folyamatába ágyazottan végzi el, ehhez megpróbálja azonosítani a mélyben meghúzódó mentális tényezőket, normákat, a településen a gazdasági átmenetet és a helyi társadalom formálódását tematizáló, annak irányt szabó hivatalos és informális vezető réteg stratégiáit, miközben a külső tényezők hatásainak számbavételéről sem feledkezik meg. A módszereit és szemléletét tekintve etnológiai jellegű kutatás és elemzés elsősorban a rendszerváltás óta eltelt időszak történéseiből indul ki, s bár bizonyos jelenségek megértéséhez hosszabb folyamatokat kell vizsgálnia, alapvetően a közelmúltra és elsősorban a kutatás (és megírás) jelenére fókuszál.

A 2001. évi népszámlálási adatok szerint 2818 főt számláló *Tarján* Komárom-Esztergom megyében, a Zsámbéki-medence peremén, a Gerecse lábánál, festői környezetben fekszik. Azért esett a választásom erre a többségében katolikus vallású német nemzetiségiek által lakott településre, mert előzetes tájékozódásom során úgy tapasztaltam, hogy Tarjánt szűkebb környezete (is) tehető, sikeres falunak tartja. Vizsgálatom során az egyéni és közösségi sikereik mibenlétét, alkotóelemeit, továbbá a boldogulás egyéni és közösségi stratégiáit törekedtem föltárni. A kutatás alapvetően a helyi politikusokkal, vállalkozókkal, a közélet fontos embereivel készített mélyinterjúkon alapul, de végeztem személyes megfigyelést is, továbbá fölhasználtam a statisztikai adatokat, a levéltári forrásokat és a helyi önkormányzat dokumentumait.

Kutatási eredményeim szerint a falu a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás során egy belső erőforrásokra is alapozott fejlődési, átalakulási utat járt be. Úgy vélem, a település és lakosainak gazdasági sikeressége három, egymással összefüggő tényezőn alapul. Egyfelől a sváboknak tulajdonítható mentalitásbeli elemek – munkakultúrában és életvezetésben megnyilvánuló – sajátosságain, másfelől a sváb többség által megőrzött etnikus identitáson, harmadrészt a közösség összetartó erejével magyarázható erős lokális identitáson. Ezek érvényre jutását az önkormányzat is segíti: a helyi közélet aktív szereplőinek bevonásával olyan lokális kontextusokat teremt, amelyek biztosítják a sikert.

A lokalitás Appadurai felfogásában (2001[3]) elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat jelent, amelyeket a szomszédságokba rendeződött lokális szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükséges helyi tudás alkalmazásával. A szomszédságok olyan ténylegesen létező társadalmi formák, megragadható közösségek, amelyeket térbeli vagy virtuális realitásuk és társadalmi reprodukcióra (csoportként fennmaradásra) való képességük jellemez. Mindig van geneziséjük, és mindig valamifajta (társadalmi, anyagi, környezeti) területekkel szemben képzelik el, termelik és tartják fenn magukat. Viszonylag stabil társulások viszonylag jól ismert és megosztott történetekkel, a közösség számára felmérhető, belátható és értelmezhető helyek és terek által alkotott életvilágokkal. Ily módon a szomszédság maga is felfogható kontextusként, hiszen létrejöttének, fennmaradásának, fenntartásának mindig megvan a maga helyileg számon tartott története, ugyanakkor a lokalitás, a területi kiterjedés határait kijelölő kontextusok teremtője, termelője is. A szomszédságok gyakorlati és

diszkurzív szinten is folyton újratermelődnek, vagyis a társadalmi cselekvések és az ezeket irányító, befolyásoló kontextusokról folytatott diskurzusok teremtik meg. Ahogy Appadurai fogalmaz: „A lokalitás mindig a konkrét szomszédságok lokális szubjektumainak a mindennapi gyakorlatából jön létre.” (Appadurai 2001[3]: 26) A lokalitás ily módon a csoporttudattal, kollektív identitással rendelkezők térbeli dimenziója. Ezt a gondolatmenetet követve Tarján nem esik egybe közigazgatási határaival abban az értelemben, hogy a tarjániság határait a közösség jelöli ki és őrzi. Ennek magyarázatához szükség van a kontextusok és tudatos termelésük megértésére.

Az alábbiakban röviden vázolom a település társadalomtörténetét, majd bemutatom, hogy a gazdasági áttrendeződés kínálta lehetőségek megragadásához milyen adottságokkal rendelkezett a falu, és ezekkel hogyan tudtak élni lakosai. Konkrétabban: a kedvező földrajzi-gazdasági környezet hatásainak ismertetése adja a fejezet témáját. Ezután sorra veszem az egyéni stratégiákat, amelyekre az utolsó részben bemutatott kontextusok teremtésének közösségi stratégiái épülnek.

2. Társadalomtörténeti háttér

A török hódítás következményeként elnéptelenedő faluba a 17. század közepén kezdtek szivárogni a környező településekről református magyarok. A környék 1727-ben – többszöri tulajdonosváltás után – az Esterházy család grófi ágának kezébe került, a földesúr hamarosan nagyszabású telepítési akcióba kezdett. Ennek hatására 1737-ben Tarjánba 40 Schwarzwald környéki katolikus német család került (Treszl 1998[43]).

A 18. század közepén a németek a település lakosságának megközelítőleg 80 százalékát tették ki, arányuk azóta csak kismértékben csökkent. Az elmúlt néhány évtizedben a német nemzetiségiek aránya a kutatók becsült, illetve következtetett adatai alapján 70-80 százalékra tehető (Demeter Zayzon 2002[13]; Juhász 1996[19]), saját adatgyűjtésem szerint a helybéliek is reálisnak tartják ezt az értéket. Mindazonáltal a 2001-es népszámlálás alkalmával fölött négy, nemzetiségi hovatartozással kapcsolatos kérdésre adott válaszok legalább egyike szerint ¹ a lakosságnak mindössze 27,3 százaléka sorolható a német nemzetiséghez. Ez az érték természetesen magasabb a magukat konkrétan valamilyen nemzetiséghez tartozónak vallók arányánál, utóbbi Tarjánban 21,5 százalék.

A falu valós és hivatalos etnikai összetételének eltérése, ² valamint a németség arányának változatlansága ugyanarra a társadalomtörténeti tényre vezethető vissza. A kollektív bűnösség elve alapján a második világháború után végrehajtott kitelepítések a magyarországi németség több mint felét érintették. A tarjániak elkerülték a kitelepítést a közeli bányák és ipari üzemek magas munkaerő-szükséglete miatt, ám betelepítés mégis volt: 1946-ban 50 egerlövői református magyar családot és különböző helységekből további 26 magyar családot költöztettek be a németek házaiba, akik kénytelenek voltak megosztani tulajdonukon a *telepesekkel*, vagy teljesen átadni nekik azt. 1948-ban a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény alapján, a betelepítések második hullámaként 43 katolikus magyar család került Tarjánba a felvidéki Szögyénből, akik szintén a németek házaiba, földjeit, ingóságait kapták meg (Treszl 1998[43]). Az 1946-tól 1951–52-ig tartó időszak a helybéliek emlékezetében az üldöztetés, a félelem, a jogfosztottság és megalázottság koraként maradt meg. Az emlékek a mai napig elevenen élnek a faluban, most is számon tartják, hogy ki őslakos magyar, ki beköltöző, és az utóbbiak közül ki a felvidéki, ki Heves megyéből ideszármazott. A rossz emlékek miatt nemzetiségi hovatartozásuk nyílt megvallásától a többség a mai napig tartózkodik, bár svábságuk, identitásuk megőrzésének számos jelével találkozhatunk a falu mindennapjaiban (például a nyelv, a szokások, a hagyományok – elsősorban a zenei kultúra – megőrzésével, életben tartásával).

A meghurcoltatások másik, máig ható következménye, hogy a falubeliek teljes távolságot tartanak a politikától. A tarjáni németség létszamarányának megfelelően birtokolta a helyi hatalom és irányítás pozícióit a háború előtt, a kollektív felelősségre vonás és büntetés időszakában azonban szinte egyik napról a másikra elvesztették vezető tisztségeiket, és az állam és a faluközösség másodrendű, megtűrt, jogfosztott polgáraivá váltak. A hatalmi és irányítási posztokat helyi és kívülről jött pártaktivisták vették át, akik igyekeztek a falubeli magyarokat maguk

---

¹ A négy kérdés: megvallott nemzetiség; a kulturális értékhez, hagyományhoz kötődés; az anyanyelv; a családi, baráti közösségben beszélt nyelv.

² Köztudott, hogy a hivatalos népszámlálási adatok mindig jóval alatta maradnak a valós arányoknak, bármilyen nemzetiségről legyen is szó.

mellé állítani és a németek ellen hangolni. A svábok közül kevesen léptek be a pártba, a többséget (a háború után született generációkat is) a büszkeség és morális megfontolások egyaránt távol tartották a párttól, és az elítélő helyi közvélekedésnek is ugyanilyen szerepe volt. „*Ő sem azért nem tette meg [hogy belépjen a pártba], mert az akkori elveivel nem értett egyet, hanem, mert ha valaki a szüleinekkel meg a nagyszüleinekkel ezt művelte, nekiünk azt a szervezetet nem szabad még a jelenlétiünkkel sem támogatni*” – vélekedik egy a hatvanas évek közepén született nő.

A hatvanas évek végétől a svábok lassan kezdtek visszaszivárogni a település vezető pozícióiba, anélkül hogy beléptek volna a párba. Bár bizalmi állásba nem kerülhettek (tanácselnök), de már eljutottak a hatalmi ranglétra második fokára. Helyi sajátosságnak számít, hogy a „nagypolitikával”, pártpolitikával szembeni ellenérzéseiken, bizalmatlanságukon, apolitikus beállítódásukon a rendszerváltás sem változtatott. „*A faluért hajlandóak dolgozni, de pártért nem*” – fogalmazott az előbbieken idézett nő. A településen működő pártalapszervezet 1989-ben csendben, gyorsan, utód nélkül feloszlott, és azóta sem működik semmiféle pártszervezet a faluban, a hat önkormányzati választáson 59 jelölt közül eddig mindössze három főt indított valamilyen szervezet. ³

1977-től 1990-ig a falunak közös községi tanácsa volt a szomszédos, lélekszámát tekintve feleakkorának sem mondható, többségében református magyarok lakta településsel, Héreggel. A tanácselnöki posztot az első néhány évben egy helybéli „telepes” származású lakos töltötte be, akit 1981-től a társközségben élő, energikus, megválasztásakor harmincas éveit lelegején járó agrárszakember férfi követett, a tanácsbíró pedig egy sváb származású tarjáni nő lett. 1990-ben a két község, amint módjuk nyílt rá, gyorsan szétvált, az elkülönülés, vagyonmegosztás konfliktusok nélkül lezajlott. A tarjáni önkormányzat első polgármestere 2006-ig maradt hivatalában, a választásokon két alkalommal kihívója sem akadt. Posztjától megválva is tagja maradt a testületnek, amelynek rajta kívül még két, a helyi politikában 1990 óta szerepet vállaló képviselője volt.

2006-ban a polgármesteri pozíciót a falu közéletében aktív szerepet vállaló, 2002-től a testületben is dolgozó, elődjénél néhány évvel fiatalabb, helybéli sváb származású férfi vette át négy évre. 2010-ben újabb váltás történt a poszton: az újrainduló polgármesternek két kihívója akadt, végül kiegyenlített versenyben egy 2006 óta a testületben dolgozó képviselő nyerte el előle a tisztséget. ⁴

A falu gazdasági sikereit, a fiatalok helyben maradását, a település megtartó erejét több tényező is magyarázza. Az erős lokális és nemzetiségi identitás mellett az egységes, pártpolitikai csatározásoktól mentes közélet és a helyi vezetés állandósága, stabilitása említhető. A rendszerváltás utáni válságból a kilábalás nagyrészt a gazdasági szereplők önjelöléséből történt, de szerepet játszott benne a falu jó földrajzi fekvése és kedvező gazdasági környezete, valamint a helyi politika is.

3. Kapcsolat a külső gazdasági környezettel

Tarján a fővárostól alig 60 km-re, a kistérség és megye központjának számító 71 ezer lakosú Tatabányától 10 km-re fekszik. A két település közötti kapcsolat a 19. század legvégén, 1896-ban, a Tatabányán meginduló bányászattal vette kezdetét. Tarján gazdaságát a 20. század első feléig a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, bár meglehetősen sok iparos is tevékenykedett a faluban. Ám már a század első évtizedeitől kezdve egyre több tarjáni vállalt munkát a sorra nyíló bányákban és az időközben várossá fejlődő Tatabánya nehézipari üzemeiben. A munkások naponta ingáztak a jó tíz kilométerre lévő gyárakba, üzemekbe, a bejárást az ötvenes évek elejéig szó szerint kellett érteni, azaz gyalog tették meg az utat. A falu iparosai és az ingázók munka mellett mezőgazdasági kistermelést is folytattak, ám ez a tevékenységük egyre inkább a családi fogyasztás kiszolgálására szorítkozott. A közeli ipari munkahelyeknek köszönhetően lassan elindult az életmódváltás a faluban, a folyamat a szocializmus

³ A hat önkormányzati választáson összesen 103 jelölt indult, ez 59 személyt jelent a többszörös indulások miatt. Kettő, fent említett induló, az első helyi választáson jelöltette magát, ám egyikük sem országos politikába bekerült szervezetet képviselt, a harmadik, jelölőszervezetet képviselő induló 1998-ban a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) színeiben indult, ám csak néhány tucat szavazatot szerzett. A választásokra vonatkozó adatok (jelöltek, jelölőszervezetek, szavazatok száma, eredmények) az Országos Választási Iroda honlapjáról (www.valasztas.hu) származnak.

⁴ A három jelölt között szinte egyenlően oszlottak meg a szavazatok, mindegyikükre nagyjából a szavazók egyharmada adta voksát, számszerűen 39, 30 és 30 százalékot értek el a jelöltek. A legkevesebb szavazatot elérő jelölt – a regnáló polgármester – és a nyertes között mindössze 105 szavazat döntött.

évei alatt fölgyorsult. Tarján társadalomtörténetének az a sajátossága, hogy míg más falvakból elsősorban a téészesítés taszította az embereket az ipari munkahelyek felé, addig itt a kitelepítések, a kollektív bűnössé nyilvánítás miatt áramlottak az emberek az ipari városokba egy évtizeddel korábban. A téészesítés a városi munkavállalás új hullámát indította el, sőt a szövetkezet sikertelensége miatt idővel a belépők közül is egyre többen léptek át az iparba.

A Tatabányára irányuló nagyarányú „munkamigrációt” a foglalkoztatási adatok is mutatják:⁵ 1949-ben a lakosság alig harmada (29,5%) élt az iparból, bő évtizeddel később már fele (50,2%). A Tatabányára bejárók 80 százalékát az iparban és az építőiparban foglalkoztatták. 1960-tól rendelkezünk adatokkal a munkahelyükre ingázókról, ezek azt mutatják, hogy a keresők kevesebb mint fele (46,6%) talált munkát a faluban, a későbbi években pedig az aktív keresők egyre nagyobb hányada dolgozott Tarjánon kívül. Tatabánya munkaerő-szükségletének kielégítése szempontjából is jelentős a település szerepe: 1960-ban a városba bejárók második legnépesebb csoportját éppen a tarjániak jelentették.⁶ Az eljárók aránya a rendszerváltásig fokozatosan emelkedett, 1990-ben megközelítőleg már csak minden harmadik aktív keresőnek volt tarjáni munkahelye.

A statisztikai adatok jól mutatják a nők megjelenését a városi és helybeli munkaerőpiacon, illetve a mind nagyobb arányú munkavállalásukat. Míg 1960-ban a bejáróknak még csak 11,8 százaléka nő, 1980-ban már minden negyedik Tatabányára ingázó közülük került ki.⁷ A kereskedelmi ágazatban és az egyéb népgazdasági ágak alatt összevont közszolgálat, egészségügy és oktatás területén foglalkoztatottak növekvő aránya árulkodik leginkább a nők munkavállalásának terjedéséről. Munkába állásuk azzal járt, hogy a kistermelés végképp visszaszorult az önfogyasztás szintjére.

A tarjániak idővel más településekre is eljártak dolgozni, ám jelentős átrendeződés nem történt ezen a területen. A hetvenes években a körzetesítések révén a szövetkezeti központ Gyermelyre került, így oda is sokan ingáztak. A statisztikai adatokból kikövetkeztethető, hogy a tarjániak Tatabányán és Gyermelyen kívül más falvakba is eljártak dolgozni, ám egyikbe sem tömegesen, így esetükben ingázási trendek nem rajzolódnak ki jól azonosíthatóan.

A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolata közvetlenül a rendszerváltás után a bányászat és nehézipar összeomlása miatt jelentősen meggyengült. Az 1990-es évek elején leépült a cementgyártás, az alumíniumkohászat, a bányászat stb. Tatabányán, ennek következtében Tarjánban a munkanélküliek aránya megközelítette az országos átlagot.

A kilencvenes évek közepétől Tatabányán érezhetővé vált az iparszerkezet-váltás hatása, a hagyományos nehézipari üzemeket felváltották az elektronikai, vegyipari, autóiipari, gépipari, környezetvédelem-technológiai üzemek. A városvezetés tudatos és sikeres politikájának köszönhetően több nagy külföldi foglalkoztató telepedett meg Tatabányán,⁸ ennek köszönhetően a hajdani bányászváros a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő térségi központjává vált Székesfehérvár és Győr mellett.⁹ Az említett fejlődés pozitívan hatott Tarján lakóinak életére is; a vállalkozni nem tudó/merő, helyben munkát nem találó falubeliek könnyebben elhelyezkedhettek.

A tatabányai ipar sikeres szerkezeti átalakulásának hatása a különböző statisztikai adatokkal jól illusztrálható. A kistérségek foglalkoztatási esélyeik alapján történő osztályozásban a Tatabányai kistérség (idetartozik Tarján is) a *megyei hatókörű központú* besorolását kapta. Ez azt jelenti, hogy Tatabánya foglalkoztatási szempontból saját kistérségén is túlmutató hatókörrel rendelkezik. Többek között ennek is köszönhető, hogy a város szűkebb környezetének tekintett kistérségben a munkahelyek száma, a képzettségi szint, a jövedelmek és a jóléti mutatók

---

⁵ A foglalkoztatottak népgazdasági ágak szerinti megoszlásának elemzéséhez lásd: KSH 1961, 1972, 1981, 1992; az ingázási adatokhoz: KSH 1963, 1976, 1983, 1994.

⁶ A falunál csak a közeli városból, Tataról jártak többen Tatabányára dolgozni, holott Tata népessége ekkor hatszorosa volt Tarjánénak.

⁷ 1990-ben nincs adat a bejárók nemek szerinti megoszlásáról.

⁸ Sanmina-SCI, FCI (elektronikai ipar), AGC, SUOFTEC (autóiipar), Zenon Systems (környezetvédelmi ipar), Grundfos, ASG (gépipar).
Forrás: <http://www.gfsz.hu/hun/hun.html>.

⁹ Germuska Pál a hajdani szocialista (ipar) városok rendszerváltás utáni átalakulását vizsgálva négy csoportba sorolja őket a megvalósított transzformációs modell alapján. Tatabánya egymaga képvisel egy csoportot, amelyet így jellemez: „Kedvező gazdaságföldrajzi adottságainak köszönhetően, az önkormányzat aktív szerepvállalásával, lényegében kormányzati szubvenciók nélkül, a külföldi működő tőke segítségével hajítja végre gazdaságának diverzifikációját, megújítását.” (Germuska 2008[16]: 31.) A szerző részletesen bemutatja az önkormányzati szerepvállalás mikéntjét is, amihez lásd még: Bencsik 2000.

magasabbak az országos átlagnál (Bihari–Kovács 2004[7]). Tény, hogy a 2001-es népszámlálási adatok szerint a tarjáni foglalkoztatottak 54 százaléka a település határain kívül talált munkát, döntő többségük éppen Tatabányán.

Mindeközben a faluban is megnőtt a munkaerő iránti kereslet, az 1100 foglalkoztatott közel fele (46,3%) dolgozott helyben, míg a megye községeiben élők közül csak minden harmadik ember talált munkát lakóhelyén. Tarján gazdasági kapcsolatai úgy jellemezhetők, hogy a területi munkamegosztás rendszerébe sikerült a falunak beilleszkednie, de közben igyekezett önálló gazdasági arculatát is megőrizni-kialakítani. Az adatok szerint a kilencvenes évek elején elszabaduló munkanélküliség problémáira Tarjában *helyi megoldásokat* is találtak, amelyek egyfelől egyéni, másfelől közösségi stratégiák szintjén is megragadhatók.

4. Egyéni stratégiák

A gazdasági magatartások vizsgálatában Tarján esetében az egyik kézenfekvő magyarázó elv lehet az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolat. Kérdés, hogy felfedezhető-e bármilyen összefüggés az etnicitás és mentalitás, az identitástudat mint sajátos társadalmi és kulturális viszonyulás, valamint a gazdasági tevékenységek között. Más szóval: jelenthet-e valamiféle kulturális, esetleg társadalmi tőkét a tarjániaknak sváb azonosságadatuk?

A gazdasági viszonyok etnikai beágyazottsága viszonylag újabb keletű kutatási terület vagy megközelítésmód a gazdaságantropológiában és a gazdaságszociológiában. A klasszikus antropológiai munkák mintha mindig is ódzkodtak volna etnikus sajátosságként értelmezni az eltérő gazdasági magatartásokat, ehelyett inkább az ökológiai eltéréseket, a különböző társadalmak együttműködési formáit, a munka eltérő szemléletét hangsúlyozták, el akarván kerülni az etnocentrikus szemléletmódot, vagyis nem kívántak beleesni az etnikumokról alkotott vélekedések előítéletességének hibájába (Sárkány 2010[33]). Ahogy az elmúlt század utolsó harmadában az etnicitás, etnikus identitás és általában minden kollektív identifikációs forma az érdeklődés középpontjába került, úgy terelődött a figyelem a gazdasági tevékenység és etnicitás kapcsolatára. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy az antropológiai megközelítésmód, szemben a nemzeti tudományokban meggyökeresedett felfogással az etnicitást nem az egymástól elkülönülő, „zárt” kultúrák jellegzetességeként értelmezte, hanem a különböző kultúrák közötti viszonyokban megtestesülő sajátosságként. Így az etnicitás kutatásában a hangsúly áthelyeződött az eltérő kultúrájú csoportok közötti határmegvonások és a határok fenntartását elősegítő társadalmi mechanizmusok vizsgálatára, illetve ezek gazdasági és politikai vonatkozásainak feltárására.

Thomas Hylland Eriksen (2005[14]) veti fel egy gazdaságantropológiai kézikönyvben a gazdaság etnikus viszonyokba ágyazottságának kérdését, konkrétan azt, hogy milyen kapcsolat mutatható ki a gazdasági tevékenységek és az etnikai határok fenntartására irányuló törekvésekben. E szempontból áttekinti az angol nyelvű antropológiai szakirodalmat, elsősorban azokat a műveket, amelyeknek fő témája az etnikai határok fenntartására irányuló törekvések és a gazdasági tevékenységek közötti kapcsolat kimutatása. A szerző irodalmi áttekintése, következtetései jobbra az etnicitás mechanizmusainak alaposabb megismerését szolgálják, és kevésbé a gazdasági folyamatok megértését, mindazonáltal témafelvetése és szemlélete figyelmet érdemlő.

Az utóbbi 30-40 évben a gazdaságszociológiai kutatásokban és elméletekben is egyre nagyobb teret szenteltek a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának, illetve a társadalmi tőke fogalom kidolgozásának. A fogalmi tisztázás lehetővé tette, hogy az etnikus sajátosságokat, valamint az etnikus közösségek működésének problémáit összekapcsolják a gazdasági teljesítőképesség vizsgálatával (Portes–Sensenbrenner 2006[31]). Ezeket az eredményeket a transznacionális migráns csoportok gazdasági adaptációjára irányuló kutatásokban kamatoztatták, s lassan meghonosodott egy merőben új, etnikus irányultságú vállalkozáskutatás. Ennek lényege, hogy a különféle bevándorló csoportok vállalkozói befogadó országuk gazdasági környezetéhez igazodva egyaránt támaszkodnak választott és kibocsátó országukban élő honfitársaikkal kialakított-fenntartott kapcsolatrendszerükre, azaz az etnikus közösségre mint erőforrásra (Portes–Haller–Guarnizo 2001[32]). A gazdasági tevékenység és az etnicitás összefüggéséhez kapcsolódva a közgazdász Kloosterman és munkatársai a hollandiai bevándorlók vállalkozásait vizsgálván vetik fel a „vegyes beágyazottság” (mixed embeddedness) fogalmát mint új, gyümölcsözőnek ígérkező elemzési szempontot. Véleményük szerint ezeket a vállalkozásokat a saját közösség nyújtotta társadalmi tőkébe való beágyazottság mellett a tágabb politikai-gazdasági környezethez való kapcsoltságukban is érdemes vizsgálni (Kloosterman–Van Leun–Rath 1999[22]).

A magyarországi kutatások jellege némiképp eltér a fent idézett vizsgálatokétól, hiszen az itt élő nemzeti és etnikai kisebbségek etnicitása más módon és minták mentén szerveződik, mint a migráns csoporté. A hosszabb történeti együttélésre visszatekintő etnikai csoportok számára nemzettudatuk nem kérdéses, etnikai önazonosságuk pedig csak bizonyos szituációkban aktivizálódik,¹⁰ ugyanakkor anyaországukkal tartott kapcsolataik más jellegűek, és messze nem olyan intenzívek, mint a nyugat-európai országok és az Egyesült Államok bevándorló csoportjainak esetében. Másként fogalmazva, a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségek számára a gazdasági és társadalmi intézményrendszerekhez való hozzáférésük nem etnikai hovatartozásuk kérdése. Éppen ellenkezőleg, a jogi-politikai keretek egyformák mindenki számára, éppen ezért talán még érdekesebb annak a kérdésnek a felvetése, hogy az eltérő gazdasági teljesítőképességű egyének vagy lokális csoportok esetében esetleg olyan „puha” tényezőknek, mint az etnicitás, van-e jelentősége. A hazai elemzések eddig elsősorban a romák, németek és erdélyi magyarok körében vizsgálták az etnikai azonosság erőforrásként való használatát (Kovács 1990[25]; Sik 1992[37]; Kovács 1994[26]; Stewart 1994[38], 2001[39], 2002[40]; Fleck–Orsós–Virág 2000[15]; Baumgartner–Kovács–Vári 2002[4]; Kovács 2002[28]; Kiss 2004[21]; Kovács 2004[26]; Szigeti 2004[42]; Váradi 2008[45]). A kutatások a németek és az erdélyi magyarok esetében az etnicitás szerepét elsősorban mentalitásbeli, a gazdasági magatartásokat befolyásoló tudati sajátosságokban vélték felfedezni, ami főleg a vállalkozók önreprezentációjában sokszor – különböző okokból ugyan, de – csak rejtett formában, metanarratívákban jelenik meg (Szigeti 2004[42]; Kiss 2004[21]; Szabó 2005[41]). A romák esetében többnyire arra fókuszáltak a kutatások, hogyan válhat az etnicitás hátrányból előnnyé, akár a vállalkozóvá válás (Stewart 2001[38], 2002[39]), akár migráció esetén (Bernát 2006[6]), ezekben az esetekben a gazdasági erőforrásként szolgáló rokonsági kapcsolatok etnikus sajátossággként értelmeződtek.

Sárkány Mihály éppen azt veti fel Eriksen főntebb bemutatott összefoglalásának egyik hiányosságaként, hogy a norvég szociálintropológus „nem keres kapcsolatot az etnicitás és a gazdaság közötti érdeklődés jóval korábbi formái és a mai antropológiai vizsgálatok között” (Sárkány 2010[33]: 231), holott ez legalábbis Európában igen hasznos lenne. Azzal érvel, hogy a 19. század végén megszülető nemzeti tudományok már jóval korábban leírták az egyes etnikumokra jellemző gazdasági magatartásokat, beállítódásokat. Valóban, a magyarországi néprajzi és történeti irodalom is már viszonylag korán felfigyelt a magyarországi németeket jellemző (illetve nekik tulajdonított) gazdasági, kulturális, életmód- és mentalitásbeli sajátosságokra, amelyek jól megkülönböztethetővé tették őket más etnikumoktól, paraszti környezetben elsősorban a magyar parasztoktól (Andrásfalvy 1973[2]; Gunst 1987[17]; Kósa 1998[23]). E munkák szerint a magyarországi németeket a 19–20. század fordulóján önszerveződésre hajlamos, polgárosultabb közösségi mentalitás, racionálisabb gazdálkodási kultúra és életvezetési stratégia jellemezte, mint a korabeli magyar parasztokat.

A kutatások alapján magam is úgy látom, hogy a tarjániakat jellemző egyéni gazdasági stratégiák egyértelműen kapcsolatban vannak a német származásukból eredeztetett *mentalitásbeli sajátosságokkal* (e kapcsolattal egyébként ők maguk is – környezetükkel együtt – tisztában vannak). Döntéseiket emellett a második világháború utáni meghurcoltatásuk tapasztalatai is befolyásolják.

A racionálisabb gazdálkodás és életvitel hajdan például a nemek közti munkamegosztás kevésbé kötött voltában is megnyilvánult, de olyan, maig ható nyomai is felfedezhetők a településen, mint a kemény munka árán biztosított anyagi jólétre törekvés, amit a közösség el is vár tagjaitól. A múltban kialakult és áthagyományozott racionális gazdasági magatartás magyarázza a településen kimutatható, átlagosnál magasabb vállalkozói hajlandóságot is. Úgy vélem, hogy a vállalkozások indításánál, működtetésénél a korábban megszerzett tudás és képességek mai keretek közötti felhasználásáról van szó, ami egyben az önálló munkavégzés és döntéshozatal, az irányítás képességét is jelenti.

A második világháborút követő vagyonelemek, megfélemlítés, a jogfosztottság állapotának keserű tapasztalatai egyik következményének tartják maguk a tarjáni svábok is, hogy a szocializmusban kihasználták a továbbtanulási lehetőségeket, s a gazdálkodás, vagyongyarapítás helyett társadalmi mobilitásukat az iskolázottság révén érték

¹⁰ A kettős identitás – Bindorffer által dunabogdányi svábok kutatása alapján kifejtett – szituacionalista-instrumentalista felfogásának lényege, hogy az egyensúlyban lévő nemzeti és etnikai identitás térben és időben igazodik az elvárásokhoz, adott szituációban különböző mértékben mobilizálódnak, kizárólagosságra egyik sem juthat (Bindorffer 2001[9]). Más magyarországi nemzeti kisebbségek kettős identitásának jellegzetességeihez lásd: Bindorffer 2007.

el. „*Na most, ez is egy érdekes kérdés volt a németeknél, ez az iskolázás, beiskolázás meg egyebek. Mert megtapasztalták azt, hogy a vagyont, azt el lehet venni. A tudást, azt nem. Bármi is történjen. És akkor igen erőteljesen iskoláztatták a gyerekeiket*” – mondja egy 1947-es születésű nő.

Az iskolázottság 1990 után előnyt jelentett a vállalkozás elindításában, és ezzel az előnnyel sokan éltek is a településen. Tarjánban 1993-ban az aktív korú lakosság 15,7 százalékának nem volt állása,¹¹ 2001-ben azonban már csak 3,2 százalékos volt ez az arány.¹² A munkanélküliség csökkenésében jelentős szerepet játszott, hogy a kilencvenes évek elejétől egyre többen önállósodtak, többségük feltehetőleg kényszerűségből. A vállalkozások többnyire az önfoglalkoztatást megoldó mikro-vállalkozások voltak. A racionális gazdasági magatartás hagyománya közvetett bizonyítékának tekinthető, hogy a tarjániak ezeket a vállalkozásokat képesek voltak fenntartani, működtetni – a mentalitásnak olyan elemei, mint a vállalkozói hajlandóság, a munkával, szorgalommal elért anyagi gyarapodás eszménye az évtized végére sokak számára meghozta gyümölcsét.

Tarján előnye a vállalkozások sűrűségét tekintve 1996-ban és 2003-ban is jelentős volt a megye községeivel szemben. 2005-től viszont a többi településen is megnőtt az önállósodók száma, így az ezer lakosra jutó regisztrált vállalkozások száma Tarjánban a kistérségi értéknél már csak 9,2, a megyeinél pedig 11,3 százalékkal volt magasabb. Persze az előny így is megmaradt, a főfoglalkozású egyéni vállalkozók aránya az összes regisztrált egyéni vállalkozóhoz viszonyítva a kistérségen belül a legmagasabb értéket adta 2005-ben: 58,9 százalék,¹³ azaz szűk kétharmaduk valóban vállalkozói tevékenységéből élt. A faluban működő társas és egyéni vállalkozások profilja (mechanikai, gépészeti, építőipari) azt bizonyítja, hogy akik korábban az ipari üzemek munkaerő-keresletéhez igazították szakmaválasztásukat, megszerzett tudástökéjüket sikeresen kamatoztatták a megváltozott körülmények között is.

Klasszikus sikertörténetekkel is találkozhatunk a faluban. A településen a néhány főt foglalkoztató családi vállalkozások jellemzőek, de közülük mára kinőtt több kis- vagy közepes méretű cég is, főként az építőipar és fagegmunkálás területén. Sőt, az egyik legnagyobb helybéli foglalkoztatónak számító cég – hentes szakmájú – tulajdonosa is kicsiben kezdte a nyolcvanas évek végén. Először húsboltot nyitott, majd húsfeldolgozó üzemet, később pedig vágóhidat alapított. A bővítés során a teljes vertikum kiépítésére törekedett, azzal a céllal tartott állatokat, és vásárolt, illetve bérelt ehhez földet, hogy a cég hússzükségletét saját termeléséből fedezze. A foglalkoztatottak száma a kilencvenes–kétezres évek fordulóján már meghaladta a 100 főt. Az uniós csatlakozás után szigorúbbak lettek a vágóhidakra vonatkozó szabályok és a környezetvédelmi előírások, amihez a cég nem tudott alkalmazkodni, ezért felhagyott a vágóhídi tevékenységgel, majd a falu vezetésének erősödő nyomására kénytelen volt a faluközpontban működő részlegeinek is más telephelyet keresni. A vállalkozónak először a falu külterületére esett a választása, de nem tudott megegyezni az infrastruktúra-fejlesztés kérdésében az önkormányzattal, így Tatabányára költözött. Ez a döntése érzékenyen érintette a falu költségvetését. Ebben a vállalkozástörténetben az egyéni és a közösségi érdek összeütközésbe került, ám a lokális gazdasági térben nem ez a jellemző, továbbá ez a konfliktus a vállalkozó egyéni stratégiáinak sikerességét nem kérdőjelezi meg.

A falu mezőgazdasági vállalkozásai is sikeresek, a gazdákat racionális gazdasági stratégiák alkalmazása jellemzi. A kilencvenes években a munkahelyüket elvesztők jelentős hányada országszerte a mezőgazdaságból próbált megélni, ami a falvakba való visszatörődáshoz vezetett (Andor–Kuczi–Swain 1996[1]; Harcsa–Kovách 1996[18]; Laki 1997a[29], 1997b[30]; Juhász 1999[19]; Csité–Csurgó–Himesi–Kovách 2002[11]). A tarjániak találtak más megoldási lehetőségeket is, a helyi agrárszerkezet mai formájának kialakulásában azonban nemcsak a helybeliek egyéni rátermettsége játszott szerepet, hanem a település viszonylag kedvezőnek mondható gazdasági környezete és gazdaságtörténeti előzményei is befolyást gyakoroltak rá.¹⁴

A svábok nem szívesen éltek a téészen kínáló munkalehetőségekkel, inkább ipari munkásnak mentek. Az élettörténetek visszatérő eleme, hogy az ipari munkahelyet a jobb megélhetés miatt választották, de döntésüket magyarázza a kisemmizésük miatt érzett megbántottságuk is. Erről így számolt be egy 1962-es születésű

---

¹¹ A megyei munkaügyi központ 1993 év végi adatai alapján önkormányzati forrásból.

¹² KSH 2002.

¹³ T-Star 2005.

¹⁴ A mezőgazdaság átalakulásáról Tarjánban lásd még: Schwarcz 2005. A tanulmány a digitális tankönyvben is fellelhető.

interjúalany: „*Ha ilyen faramuci helyzet elé állítják a családokat, egyszer elvették a tulajdonukat, mondjuk a földeket is, akkor ők sem vágytak arra, hogy »na, fussunk a vagyon után«, mert nem hiszem, hogy abban sok reményt láttak volna.*”

A szövetkezesítés után a háztáji földek, a kiskertek és a zártkertek az önellátás bázisát jelentették. A háztájizók ugyan neveltek állatokat, és adtak is le ezekből a szövetkezetnek, de ún. szocialista mezőgazdasági vállalkozói karriert senki sem futott be a faluban. Ez a mezőgazdasági termelés adottságaiból és jellegéből fakadt: a téveszesítéssel az adottságokhoz jobban igazodó szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi formája alakult ki és vált uralkodóvá. A környéken pedig a nagyállattartás korszerű üzemformái alakultak ki, de megjelent az iparszerű sertés- és baromfitartás is. Ebből adódóan a szövetkezet a nyolcvanas évek második felében már nem is foglalkozott a kisüzemi állattartás összefogásával. Ráadásul a tarjáni szövetkezetet összevonták a szomszéd faluval, majd 1982-ben a Gyermelyi Petőfi Mgtsz-be integrálták. A változásokat a helybeliek pozícióvesztésként, hatalmi helyzetük meggyengüléseként élték meg, „tüske volt”.

A szövetkezeti integráció révén új munkahelyek is létrejöttek, ám ezek megszűntek a rendszerváltást követő tulajdonrendezés során. Az új idők szellemét korán megérező gyermelyi megaszövetkezet, amely a rendszerváltás előestéjén már négy település hajdani faluszövetkezetét olvasztotta magába (Héreg, Tarján, Szomor és Gyermely), a holdingosodás sokak által kipróbált útját választotta (Bihari–Kovács–Váradai 1996[8]; Kovács–Bihari–Váradai 1998[27]; Váradai 1998[44]).¹⁵ Ennek első lépéseként „visszaönállósították” a faluszövetkezeteket azzal a nem titkolt céllal, hogy a földtulajdon-rendezést és a vagyonnevesítést mindenki „otthon”, a maga háza táján oldja meg, vagyis a helybeli emberek saját környezetükben vezényeljék le az átalakulást; a kiválásokat és a kárpótlást. Gyermely ezt a megoldást a konfliktusok elkerülése érdekében alkalmazta, amit jól mutat, hogy a régi-új „faluszövetkezetek” nem is kaptak jogot önálló gazdálkodási tevékenység folytatásához, s miután a nekik delegált feladatukat elvégezték, hamarosan feloszlottak. Gyermely dolgozói előbb újra saját falujuk szövetkezetébe kerültek, majd munkanélküliek lettek. A megszűnő faluszövetkezetek pedig átadták helyüket az újonnan induló vállalkozóknak és az időközben részvénytársasággá alakuló gyermelyi cégcsoportnak.

A konfliktuskerülő magatartás Gyermely esetében távolabbi célokat szolgált. A földrendezésnél és kárpótlásnál megfogalmazott informális irányelv az volt, hogy a földek lehetőség szerint maradjanak osztatlan közös tulajdonú parcellákban, vagyis hogy egyben maradjanak a hetvenes évek óta folyó táblásítás során kialakult földterületek. Ezt azért is volt kivitelezhető, mert a szóban forgó falvak lakosainak zöme nem kötődött a mezőgazdasághoz, így nem kellett attól tartani, hogy tömegével fognának bele a tulajdonukba jutott kisparcellák művelésbe. Várható volt, hogy a régi-új tulajdonosok beérik az osztatlan táblákban lévő parcella birtoklásával járó tulajdonosi érzéssel, s már csak életkorukból adódóan is inkább bérbe adják majd földjeiket.

A földtulajdon-rendezés végül mindenki melegegedésére zajlott le Tarjánban. A helybeliek ezt az egyik korábbi polgármester által is „tarjániság”-nak nevezett hozzáállásuknak köszönheték, nevezetesen annak, hogy szeretik a saját ügyeiket maguk intézni, irányítani. Erős az autonómia iránti igényük, ugyanakkor racionálisak, azaz bár visszakapták földjeiket, de nosztalgiaiból nem kezdtek rajta gazdálkodni. Mindeközben Gyermelynek is megvalósultak a célkitűzései, hiszen a nagy parcellák egyben maradtak, az emberek többsége bérbe adta osztatlan közös parcellákban nevesített földjét a cégcsoportnak vagy az újonnan induló vállalkozóknak.

Tarjánban az rt. kezdetben egyedüli szereplőként uralhatta a földbérleti piac keresleti oldalát, de hamarosan felnőtt mellé néhány helyi vállalkozó, akik a földrendezés és a kárpótlás után indultak. Nem túl széles ez a réteg, a kizárólag mezőgazdaságból élők száma eleve nem jelentős a településen. A gazdálkodók közös jellemzője a korábbi falugazdász szavai szerint, hogy „*az elmúlt tíz évben rakták össze, amijük van*”. Megközelítőleg harminc család választotta a mezőgazdaságot fő jövedelmi forrásként, de már az 1996–97-es gabonaválság idején sokan „kiestek”. Jelenleg a főállású gazdálkodók, mezőgazdasági vállalkozók száma alig éri el a tízet. 200 hektár körüli gazdaságokról van szó, amelyek eltérő arányban ugyan, de bérelt földeket is használnak. A négy legjelentősebb vállalkozó közül ketten szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak (ők a földterületük nagyobb részét bérlik),

---

¹⁵ A következőkben a gyermelyi átalakulás történetéhez felhasználom Váradai Monika Máriának a Gyermely Rt. két vezetőségi tagjával készített interjúja alapján 2002 tavaszán írott rövid feljegyzéseit. Ezúton is köszönöm neki, illetve az MTA Regionális Kutatások Központja Térségfejlesztési Kutatások Osztályának, hogy lehetővé tették számomra egy más témában folyó kutatásuk anyagaiba való betekintést.

ketten pedig szarvasmarhatartással (is) (az általuk használt föld fele a tulajdonukban van, amelyen takarmányt termelnek vagy legeltetnek).

Az említetteken túl még három állattartásra specializálódott vállalkozás működik a faluban, kettő a baromfiágazatban, egy pedig a sertéságazatban. További négy-öt család gazdálkodik még 10–100 hektár közötti földterületen, amelynek nagyobb része saját tulajdonukban van. A gazdák nem szövetkeznek, nem kooperálnak egymással, mivel a közeli Gyermely Rt. és a bábolnai IKR termeltetési és felvásárlói szerződéseket köt velük, így viszonylagos termelési és értékesítési biztonságot élveznek. Ebből adódóan a hajdani szövetkezethez viszonyulás ellentmondásos, részint megmaradtak a hajdani beolvasztás miatti ellenérzések, ráadásul az utódszervezet komoly konkurenciát jelent számukra a földpiacon, ugyanakkor felvásárlóként biztonságot ad a szerződő partner. Törpegazdaságok nincsenek a településen, de kiegészítő jövedelemszerzés céljából néhányan művelik kertjeiket, kisebb darab földjüket. A kistermelők az össztermelés alig 10 százalékát adják csak.¹⁶ Az önellátásra termelés csekély mértékű, egy hajdani állatösszeíró szerint a házaknál már a kilencvenes évek második felében sem lehetett saját használatra nevelt baromfit, sertést vagy egyéb állatot találni, ez (is) teljesen kikopott a tarjániak mindennapjaiból és megélhetési stratégiáiból.¹⁷

5. Közösségi stratégiák

Az eddigiekben a település történeti-kulturális, a mentalitásban ma is jelen lévő adottságairól volt szó, illetve arról, hogy ezen adottságok miként segítik az embereket sorsuk alakításában. Nem lenne teljes a kép Tarján gazdasági-társadalmi átalakulásáról, ha nem esne szó a feltételeket megteremtő önkormányzat munkájáról. A falu vezető rétege ugyanis kezdetektől fogva igyekezett olyan helyi politiká(ka)t megvalósítani, az átalakulási folyamatokat olyan kontextusokba helyezni, amelyek révén sikeresen kiaknázhatók a lokális adottságok, és segítik az egyéni törekvéseket. A kontextusok és a róluk szóló diskurzusok megteremtésével pedig elősegítették mindenki számára az ezekhez való kapcsolódás lehetőségét.

Az átalakulással kapcsolatos problémák közösségi megvitatásának a keretét három kontextus jelölte ki, amelyek három fordulattal jellemezhetők: „*Tarján, a szép, kényelmes falu*”; „*Tarján, a megélhetést nyújtó falu*”; végül, de nem utolsósorban: „*Tarján, a sváb falu, az összetartó falu.*” A helyi kontextusok legfontosabb építőkövei az etnicitás hagyományos és késő modern formái. A településen értéknek tartják a sváb mentalitást, új tartalommal töltik meg a hagyományos nemzetiségi önszerveződési modelleket, végül jelentős a szerepe identitásuk formálásában az etnikai turizmusnak.

A magyarországi átmenet egyik fontos jellegzetességének tűnik, hogy a helyi vezetők kiemelkedő szerephez juthattak településük boldogulásának előmozdításában. Egy-egy település sorsa személyes rátermettségükön, kapcsolatrendszerükön, sok esetben még a szocializmusban felhalmozott társadalmi és politikai tőkék mennyiségén, minőségén, átválthatóságán múltott. Ennek legfőbb oka, hogy a civil szféra fejletlensége a helyi társadalmakban „helyzetbe hozta” a hivatalos hatalom embereit (Baumgartner–Kovács–Vári 2002[4]: 62–63). Még Tarjánban is, ahol hamar létrejöttek civilszervezetek, meglehetősen erős maradt a helyi „központi” hatalom, azaz a hivatalos vezetés markánsan irányította a faluban az átmenet folyamatait.

A rendszerváltáskor felálló testület, élén a polgármester határozottan képviselte a falu jövőjét illető elképzeléseit. „*Először is legyen egy szép falu, aztán legyen kényelmes. Voltak elképzeléseink a német példák alapján: hogyan lehet vállalkozásokat beindítani, ne legyen munkanélküliség. Ezt sorba' végre is hajtottuk*” – mondta egy képviselő-testületi tag, aki 1990 és 2010 között töltötte be ezt a posztot.

Az 1990-ben megválasztott polgármester¹⁸ négy cikluson keresztül élvezte a falu bizalmát, 2006-ban azért került új ember a település élére, mert ő már nem indult. Az iránta megmutatkozó töretlen bizalmat elsősorban annak köszönhetette, hogy az emberek őt tekintették a rendszerváltáskor kialakított koncepció, a falu számára megszabott

¹⁶ A tisztségét 1996–2003 között betöltő falugazdász információja.

¹⁷ A mezőgazdaságról szólva meg kell említeni az erdőgazdaság helyzetét is, mivel a falu határában a használt terület 64 százaléka erdő. Ezen két állami erdőgazdaság, illetve kisebb részben magántulajdonosok osztoznak.

¹⁸ A polgármester már a rendszerváltás előtt is vállalkozóként dolgozott, 2010-ben választott utódja szintén helyi vállalkozóként nyerte el a tisztséget (helyi politikáról bővebben lásd: Schwarcz 2004a).

irány kialakítójának, a megvalósítás legfőbb mozzgatójának és egyben biztosítékának. A munkából természetesen a testület tagjai is kivették részüket, ám a falubeliek úgy vélik, hogy nagyobbbrészt polgármesterük személyes érdemeinek köszönheték sikereiket. Úgy tartják, hogy minden tehetségét, képességét, személyes kapcsolatait latba vetve küzdött a gazdaság talpra állításáért, sokat tett a megélhetési lehetőségek biztosításáért, a megfelelő életszínvonal eléréséért. Egy politikai elemző az 1994-es választási eredményeket vizsgálva a polgármester sikerét az egyéni gazdagodásra, érvényesülésre hangsúlyt helyező, de a közösség érdekeit sem szem elől tévesztő hozzáállásnak tudta be. A „magánhaszon” mellett a „közjólét” megteremtésére is figyelmet fordító politika jelentette sikerének zálogát (Juhász 1996[20]). Helyben ezt így kommentálták: „*A polgármester sokat rohangált azért, hogy itt megtelepedjenek a vállalkozók.*”

A kutatás idején az alábbi, a falu életének alakulására befolyást gyakorló csoportokat azonosítottam. A falut irányító „csoport” központi alakja a nagyon erős, határozott személyiségként jellemezhető első polgármester volt. Szűkebb körnek mondható a '90 óta mandátumukat őrző képviselők társasága. Egy tágabb kör a testületi tagok mellett a döntően a helyi közéletben fontos szerepet betöltő Baráti Kör és Zenei Egyesület tagságához, vezetőségéhez tartozó szereplőket is magában foglalta. Ebben a két szervezetben dolgoztak, tevékenykedtek azok, akik hajlandók voltak tenni közösségi munkában a faluért, illetve ezeket az egyesületeket vonták be rendre a német és egyéb külföldi kapcsolatok ápolásával összefüggő tevékenységekbe, ami elsősorban a delegációk fogadását, szórakoztatását, kísérését jelentette.

A helyi önkormányzat a „szép és kényelmes falu” megteremtését falukép-szabályozó rendeletekkel, az infrastruktúra teljes körű kiépítésével, valamint közösségi célú beruházások megvalósításával érte el. Mindezeknek a kivitelezésében a faluvezetés támaszkodhatott a rendszerváltás tájékán létesített és azóta intenzíven ápolt német testvér-települési és egyéb németországi kapcsolataira. Emellett kiemelkedő szerepet játszottak a már említett, németeknek tulajdonított mentalitásbeli elemek, ezek nélkül aligha lett volna sikeres a falukép szabályozása, amely az 1990 után felálló testület egyik első rendelkezései közé tartozott. Meghatározták, hogy kinek milyen kötelezettségei vannak szűkebb és tágabb környezetének rendben tartására, hogyan kell kinéznie az előkerteknek és a ház előtti utcaszakaszoknak. Később a belterületi állattartás kérdését is szabályozták, bizonyos utcákból kitiltották a haszonállatokat, igazodva az időközben végbement életmódváltás kívánalmaihoz. Ezek az előírások találtak a tarjáni németek környezetükkel kapcsolatos elvárásaival.

1. kép. Tarjáni utcárészlet: a szép – rendezett – és kényelmes falu (A szerző saját fotója, 2008)

A településen komoly hagyománya van az önszerveződésnek, amely fontos szerepet játszott a különböző közművek kiépítésének kezdeti szakaszában. A rendszerváltás előestéjén a kábelhálózat és a telefonberuházás lakossági összefogásra alapozott társulások formájában valósult meg. A gáz- és csatornahálózat kiépítése Tarjánban viszonylag korán, még a kilencvenes években lezajlott, a kétezres évekre szinte már el is felejtették a beruházásokra felvett hiteleket. A gyorsaságot annak (is) köszönhetnék, hogy a kezdeti közműépítési szakaszban, nevezetesen a kábeltévé és a telefonhálózat kiépítésénél németországi kapcsolatok révén anyagi támogatáshoz jutottak, így csökkentek a lakosságra és az önkormányzatra háruló anyagi terhek.

A németországi támogatás, illetve tárgyi segítségnyújtás fontos szerepet játszott a kilencvenes évek számos nagy közösségi célú beruházásában is. Ezen túlmenően pályázati pénzek is érkeztek az elsősorban németországi és német nemzetiségű gyerekek nyári üdültetésére kialakított tábor megvalósításához, amelyet persze alkalomadtán a faluba érkező hivatalos vendégek elszállásolására is használnak. A német pályázati pénzek lehívásában mindig is nagy szerep jutott az 1994-ben alakult és azóta is aktívan és eredményesen működő Német Kisebbségi Önkormányzatnak. A rendszerváltás óta a megválasztott testületek nemzetiségi összetételüket tekintve mindig is tükrözték a németek és a magyarok településen belüli létszámarányát, azaz a tízfős testületből egy, maximum kettő volt magyar származású.

2. kép. A németországi támogatással épült ifjúsági tábor, amely a falusi turizmust is szolgálja (A szerző saját fotója, 2009)

A település legutóbbi nagyberuházását, a tornacsarnok megépítését a németországi testvértelepülés tárgyi segítségnyújtással támogatta.

3. kép. Közösségi beruházások: a 2002-ben épült tornacsarnok (A szerző saját fotója, 2008)

A helyi önkormányzat a „megélhetést nyújtó falu” toposzt helyi politikájának egyik vezérelvévé tette, amely leginkább vállalkozásokat támogató politikájában érhető tetten. A kilencvenes évek első felében alacsony szinten tartották a helyi iparüzési adót, megrendelésekkel segítették az induló vállalkozásokat. A képviselő-testület és mindenekelőtt az 1990 és 2006 között tisztségét folyamatosan betöltő polgármester hozzájárulása a falu és lakóinak sikereihez azonban ennél jóval sokrétűbb.

A település vezetése a megélhetést nyújtó falu koncepciójához híven a kezdetektől igyekezett megoldani a közeli város nyújtotta munkalehetőségek megszűnése miatt keletkezett gondokat, elsősorban a munkahelyteremtő beruházásoknak a faluba csábításával. A csábítás eszközei: adókedvezmények, önkormányzati területek, ingatlanok kedvező feltételekkel történő hasznosítása. Erőfeszítéseiknek hála, a kétezres évek közepén három, külföldi tőkével működő, jelentősebb foglalkoztató volt jelen a faluban, az egyik vállalat műszaki alkatrészekhez és autóiparhoz használatos műanyag termékek fröccsöntésével, a másik hevederek előállításával, a harmadik bőrruházati termékek készítésével foglalkozik, közel 200-250 embernek nyújtva munkát.¹⁹

Az önkormányzat a kilencvenes évek eleje óta szorgalmazza a turizmus élénkítését, korán felismerték, hogy a szállásadásból, vendéglátásból, szállításból stb. származó bevételek nem lebecsülendő bevételeket hozhatnak a helybelieknek. Az önkormányzat hivatalos vendégeit is szinte kizárólagosan a helyi idegenforgalmi, vendéglátással foglalkozó vállalkozások gondjaira bízta. A turizmust szimbolikus eszközökkel is támogatják, ösztönzik: díszpolgári címet adományoztak azoknak a helyi és németországi személyeknek, akik sokat tettek a település nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítése és az idegenforgalom fellendítése érdekében.

A „Tarján a sváb falu, az összetartó falu” toposz a településen lakók identitásának fontos eleme, amelyet a falu vezetése is politikájának részévé tett. Nemcsak kihasználja a németországból adódó előnyöket (például a németországi kapcsolatokat), hanem tudatosan formálja is az etnikai identitást. E folyamat megértéséhez azonban

¹⁹ Az időközben kibontakozó gazdasági válság hatására csökkent e cégeknél a foglalkoztatottak száma, 2009 elején, a terepmunka lezárultakor a bőrruházati termékeket előállító cég – a helyiek szerint időlegesen – fel is hagyott a termeléssel.

tudni kell, hogy a tarjáni németek különböző generációinak etnikai-nemzetiségi identitása eltér egymástól; az egyiknél természetes, közvetlen módon átélte, a másiknál tudatosan felvállalt, megőrzött (bővebben lásd: Schwarcz 2004b[35]). A nyelv és a hagyományok elsődleges, otthoni, családi szocializációs közegét fokozatosan főlváltották az intézményi, elsősorban iskolai keretek az elmúlt három-négy évtizedben. Például a hagyományos sramlizenét játszó ma már zeneiskolában szerzik meg a hangszeres tudásukat, akikből egy lelkes tanár – sokáig képviselő-testületi tag volt – szervezett már több ifjúsági zenekart, vagy másokat közülük a Zenei Egyesületbe irányított. A német nyelvű színjátszó csoportok, kórusok és táncsoportok ugyancsak intézményi keretek között, elsősorban a települési általános iskolához és a művelődési házhoz kötődően szerveződnek.

A nemzetiségi kultúrát és hagyományokat ápoló szervezeteknek, csoportoknak a számbeli növekedését az etnikus identitás jelentőségének felértékelődése magyarázza, de szerepe van ebben az önkormányzat erkölcsi, anyagi támogatásának is. E csoportok számára remek fellépési lehetőséget jelentenek a német vendégek hivatalos vagy félhivatalos látogatási alkalmai és a turistáknak szervezett programok.

Kezdetben a faluba a német vendégek a település hivatalos és/vagy testvér-települési kapcsolatai révén érkeztek. Később a faluvezetéshez közel álló, egyfajta informális hatalmi szerepet betöltő Baráti Kör is sokat tett a vendégkör bővítéséért. Reagálva az élénkülő zenei életre és a hagyományörző események megszorodására, 1992-ben háromnapos találkozót, zenei fesztivált szervezett, amit a Zenei Egyesület és az önkormányzat is támogatott. A Baráti Kör – vezetőségében testületi tagok is vannak – a falu életében egyfajta véleményformáló, hangadó szerepet tölt be, emellett a németországi kapcsolatok elkötelezett ápolójának számít. Tagjai rendszeresen részt vesznek a testvértelepülés, Staufenberg rendezvényein, fesztiváljain. A falu legfontosabb rendezvényének számító, mára hagyománnyá vált háromnapos zenei fesztiválon a helyi együtteseken kívül a testvértelepülések zenekarai lépnek fel.

4. kép. Zenei fesztivál 2008: hagyományörzés és identitásteremtés (A szerző saját fotója, 2008)

Sok helybéli véleménye szerint az utóbbi években az ünnep egyre kevésbé szolgálja az etnikai, nemzetiségi identitás erősítését. E vélekedés szerint a háromnapos fesztivál sokkal inkább a német vendégekről, vendégeknek

szólt, amit számukra legjobban az a tény fejezett ki, hogy 2002-ben a fesztivál eredeti, nyár végi időpontját, mivel egybeesett a németországi iskolakezdéssel, áttették tavaszra, a pünkösdi hétvégére.²⁰

A kezdeti hivatalos látogatások és viszontlátogatások, majd a zenekarok, énekkarok németországi fellépéseinek eredményeként a falubeliek személyes ismeretségi köre mind jobban kiszélesedett. Ezek nem egy esetben közös vállalkozások, üzleti partneri viszonyok kiindulópontjául szolgáltak. Jó példája ennek, hogy egy jelentős foglalkoztatónak számító külföldi tulajdonú cég német vezetősége azért keresett éppen Tarján környékén telephelyet, mert a falu németországi testvértelepülésén élő dolgozóitól hallotta: Magyarországnak ezen a részén sok német nemzetiségű él, akik jól beszélnek a nyelvet.

Mind ez idáig csak utalás szintjén esett szó a falubeliek német származásából eredő egyik legfontosabb kulturális tökérről, nevezetesen a németnyelv-tudásukról. Pedig az egyéni és a közösségi stratégiák sikeres megvalósításában sok esetben legfontosabb szerepet játszó, a legkönnyebben gazdasági tőkére váltható tudásról van szó. A német nyelv ismerete a második világháborút követő magyarországi történések után a sváb közösségekben sem evidens. A legidősebb generáció még a tájnyelvi változatot beszéli, a középkorúak közül sokan viszont a háború utáni meghurcoltatások miatt – igyekeztek elrejteni nemzetiségi identitásukat – nem tanulták meg a tájnyelvet, és ha nem jártak magasabb iskolákba, az irodalmi némettel sem találkoztak. A falu vezetését adó középgeneráció tagjai közül néhányan ezért felnőtt fejjel kezdtek bele a német nyelv elsajátításába. A fiatalabb generáció számára viszont természetes nemzetiségi identitásuk, s az, hogy a nyelvet az iskolában tanulják. A helyi általános iskolában a nyolcvanas években bevezetett két tannyelvű oktatásnak köszönhetően többségük jól beszél németül. A nyelvtudás nemcsak a külföldi munkavállalást, hanem a saját vállalkozás érdekében ápolt külhoni kapcsolattartást is megkönnyíti, sőt még az itthoni elhelyezkedésnél is jól jön, főként az idetelepülő német tulajdonú cégnél.

5. kép. Kettős identitás és kétnyelvűség – identitásképzés és turizmus (A szerző saját fotója, 2008)

Mára két, németül jól beszélő generáció is felnőtt Tarjánban, az első generáció néhány tagja alakította a kilencvenes évek közepén-végén a Német Nemzetiségi Egyesületet. Ebben az egyesületben az önkormányzattól eltérően képzelik a hagyományápolást. Utóbbi a nagy, látványos, idegenforgalmi célú, vendégeket vonzó rendezvényeket részesíti előnyben, az előbbi a befelé forduló, saját közösségüknek szóló összejöveteleket értékeli,

²⁰ Aztán 2006-tól az új polgármester ismét a nyár végi időpont mellett döntött. Azt nem tudni, hogy a 2010 óta regnáló vezetés melyik időpont mellett teszi majd le a voksát, e kézirat lezárásáig a 2011. évi fesztivál időpontját még nem hirdették meg.

mint például a falubelieknek 2002-ben szervezett vetélkedőt. A rendezvényen a lakosok három generációt összefogó csapatokban versengve adtak számot helyi vonatkozású tudásukról, ismereteikről. Ma már az egyesület alapítóinak gyerekei is elérték azt a kort, hogy aktívan bekapcsolódhassanak a közösségi életbe; szüreti bálokat, májusfadöntést, sörfesztivált szerveznek a falu és maguk szórakoztatására.

A sváb hagyományok és identitás ápolását középpontba állító rendezvények, programok nem a faluban kisebbségben élő magyarság kiszorításával vagy mellőzésével valósulnak meg. Éppen ellenkezőleg, mindenki felismerte – s ebben része van az önkormányzati politika sikerességének is –, hogy a sváb hagyományok megőrzése az egész falu közös ügyévé tehető, mivel ebben a tarjániság is kifejezésre jut(hat), nem csupán a sváb etnikus identitás. Az önkormányzat az „összetartó falu” kontextusának kialakítására és fenntartására mindig éppannyira ügyelt, mint a sváb sajátosságok kihangsúlyozására. Ennek a kiegyensúlyozó politikának köszönhetően például a falu önkormányzata sosem szorgalmazta, hogy a kisebbségi és települési önkormányzat „összeolvadására” lehetőséget adó törvény szerint alakítsanak települési-kisebbségi önkormányzatot Tarjánban.

Összegzés

A megélhetést és a kellemes, élhető teret megfogalmazó falukoncepciók megvalósítása eredményesnek bizonyult, és az „összetartó falu” toposzt is sikerült átültetni a gyakorlatba. Hiba lenne azonban ezt az önkormányzat által menedzselte átalakulást leszűkíteni gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai tervek végrehajtására, mivel ennél jóval összetettebb folyamat zajlott-zajlik Tarjánban. A helyi vezetés sokkal inkább identitáspolitikát valósít meg, amelynek a tarjániság, a németiség, de az egyéni stratégiákban megmutatkozó vállalkozó szellem és boldogulási képesség, öngondoskodás egyformán fontos eleme. Tagadhatatlanul kialakult mára egyfajta tarjáni identitás, amely erőteljesen támaszkodik az etnikus önazonosság életben tartására szervezett közösségi megmozdulásokra, s ezeknek ráadásul létezik egy „kifelé” és egy „befelé” szülő változata is.

A tarjániság fenntartását célzó civilszervezeteknek, közösségi megmozdulásoknak talán a falu népességmegtartó erejére van a legerősebb és legközvetlenebb hatása, hiszen a fiatalok, még a felsőfokú végzettségűek is, szívesen maradnak otthon. A közeli nagyváros kínálta lehetőségek ellenére a falu nem ürült ki, nem vált a város alvófalujává, Tatabánya kertvárosává. A viszonylag kis távolság és az élénk, napi szintű kapcsolatok ellenére Tarján képes volt megőrizni eleven arculatát, sajátos faluközösségét, a várostól független belső életét, sőt még megélhetést is képes nyújtani lakóinak.

Felhasznált irodalom

- [1] Andor, Mihály, Kuczi, Tibor, és Swain, Nigel. 1996. *Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle.* 3–4. sz.. 125–147.
- [2] Andrásfalvy, Bertalan. 1973. *Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj, XXVII.* 8. sz.. 105–110.
- [3] Appadurai, Arjun. 2001. *A lokalitás teremtése. Regio. XII.* 3. sz.. 3–31.
- [4] Baumgartner, Gerhard, Kovács, Éva, és Vári, András. 2002. *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000. (Regio könyvek.).* Teleki László Alapítvány. Budapest.
- [5] Bencsik, János. 2000. *Megmenekültünk! (?) A gazdasági szerkezetváltás tíz éve Tatabányán. 1990–2000. Kézirat. Tatabánya.*
- [6] Bernát, Anikó. 2006. *A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. In Némédi Dénes–Somlai Péter–Szabari Vera–Szikra Dorottya (szerk.): Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve.* ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolája. Budapest.

- [7] Bihari, Zsuzsanna és Kovács, Katalin. 2004. *Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In Pritz Pál et al. (összeáll.): A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004).* 7–35. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- [8] Bihari, Zsuzsanna, Kovács, Katalin, és Váradi, Monika Mária. 1996. *Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. Tér és Társadalom.* 4. sz.. 139–152.
- [9] Bindorffer, Györgyi. 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- [10] Bindorffer, Györgyi. 2007. *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- [11] Csité, András, Csurgó, Bernadett, Himesi, Zsuzsa, és Kovács, Imre. 2002. *Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovács Imre (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* 309–362. Napvilág Kiadó. Budapest.
- [12] Csité, András és Kovács, Imre. 1995. *Posztoszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. Szociológiai Szemle.* 2. sz.. 49–72.
- [13] Demeter Zayzon, Mária. 2002. *A nemzetiségi anyanyelvi állapotok alakulása 1989–1997 között németek/szlovákok lakta településeken. In Kisebbségek-közösségek határon innen és túl. Válogatott írások a kisebbségkutatás köréből. 1988–2002.* 81–92. BIP. Budapest.
- [14] Eriksen, Thomas Hylland. 2005. *Economies of ethnicity. In Carrier, James G. (eds.): A Handbook of Economic Anthropology.* 353–369. Edward Elgar. Cheltenham–Northampton.
- [15] Fleck, Gábor, Orsós, János, és Virág, Tünde. 2000. *Élet a Bodza utcában. In Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* 80–140. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- [16] Germuska, Pál. 2008. *A szocialista várostól az új iparvárosig. A válság gyökerei és a válságkezelés körülményei Tatabányán, 1985–1995. In Veizer Tamás (szerk.): Lehetőségek és kihívások. Válogatás a „Lehetőségek és kihívások. Tatabánya 60 éves” című konferencián elhangzott előadásokból. Civilszervezetek a kistérség településeiről.* 21–35. Polgári Tatabányáért Alapítvány–Tájak, Emberek, Környezet Egyesület (TEKE). Tatabánya.
- [17] Gunst, Péter. 1987. *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. (Társadalom- és művelődéstörténet tanulmányok 1.).* MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- [18] Harscsa, István és Kovács, Imre. 1996. *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport.* 104–134. Társaság–Századvég. Budapest.
- [19] Juhász, Erika. 1996. *Újraavasztott polgármesterek és változó összetételű közgyűlések. In Böhm Antal–Szoboszlai György (szerk.): Önkormányzati választások, 1994. Politikai szociológiai körkép.* 339–364. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest.
- [20] Juhász, Pál. 1999. *Parasztok és farmerek. In Kárpáti Zoltán (szerk.): A vidéki társadalom változásai.* 261–278. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola. Szolnok.
- [21] Kiss, Tamás. 2004. *Vállalkozástörténetek Erdélyben. In Kovács Éva (szerk.): A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* 23–128. Teleki László Alapítvány–PTE-BTK kommunikációs tanszéke. Budapest.

- [22] Kloosterman, Robert, Van Der Leun, Joanne, és Rath, Jan. 1999. *Mixed embeddedness: Immigrant entrepreneurship and informal economic activities. International Journal of Urban and Regional Research. XXIII. 2. sz.. 253–277.*
- [23] Kósa, László. 1998. *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Planétás. Budapest.
- [24] Kovács, Éva. 2004. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei. (Regio könyvek.).* Teleki László Alapítvány–PTE-BTK kommunikációs tanszéke. Budapest.
- [25] Kovács, Katalin. 1990. *Polgárok egy sváb faluban. Tér és Társadalom. 1. sz.. 33–76.*
- [26] Kovács, Katalin. 1994. *A falvak sorsa polgáraik sorsa. A falusi polgárosodás dilemmái. (Kandidátusi értekezés.) Kézirat..*
- [27] Kovács, Katalin, Bihari, Zsuzsanna, és Váradi, Monika Mária. 1998. *Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. Szociológiai Szemle. 3. sz.. 191–211.*
- [28] Kovács, András. 2002. *Roma migráció.* MTA PTI. Budapest.
- [29] Laki, László. 1997a. *A háztájizás tegnap és ma. Szociológiai Szemle. 1. sz.. 39–63.*
- [30] Laki, László. 1997b. *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). Szociológiai Szemle. 3. sz.. 67–91.*
- [31] Portes, Alejandro és Julia, Sensenbrenner. 2006. *Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): Gazdaságszociológia. Szöveggyűjtemény. 162–206.* Aula Kiadó. Budapest.
- [32] Portes, Alejandro, Haller, William, és Guarnizo, Luis E.. 2001. *Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. (Letölthető: www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm; WPTC-01-05).*
- [33] Sárkány, Mihály. 2010. *Etnicitás és gazdasági antropológia: megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In Feischmidt Margit (szerk.): Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom. 227–235.* Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- [34] Schwarcz, Gyöngyi. 2004a. *Leosztott szerepek, kitörési kísérletek. In Sárkány Réka (szerk.): Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben. 49–65.* Magyarországi Női Alapítvány MONA.
- [35] Schwarcz, Gyöngyi. 2004b. *Svábnak lenni, németnek maradni. Az etnikai identitás változásának jellegzetességei Tarjánban. In Borsos Balázs–Szarvas Zsuzsa–Vargyas Gábor (szerk.): Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. (Kultúrák keresztútján.). 109–129.* L'Harmattan. Budapest.
- [36] Schwarcz, Gyöngyi. 2005. *Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron. In Schwarcz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. 139–156.* MTA Néprajzi Kutatóintézete–MTA Társadalomkutató Központ. Budapest.
- [37] Sik, Endre. 1992. *Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. Journal of Refugee Studies, V. 1. sz..*
- [38] Stewart, Michael. 1994. *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség tovább élése a szocialista Magyarországon.* MTA Szociológiai Intézet. Budapest.

- [39] Stewart, Michael. 2001. *Spectres of Underclass*. In Emigh, Jean Rebecca–Szelényi, Iván (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. 191–203. Praeger. Westport.
- [40] Stewart, Michael. 2002. *Deprivation, the Roma, and the underclass*. In Hann, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. 133–156. Routledge. New York.
- [41] Szabó, Á. Töhötöm. 2005. *Van-e a gazdaságnak identitása? Az identitás megjelenítése és a (második) gazdaság*. In Bakó Boglárka–Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. 66–76. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- [42] Szigeti, Éva. 2004. *A villányi Ötök*. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. 163–182. Teleki László Alapítvány–PTE-BTK kommunikációs tanszék. Budapest.
- [43] Treszl, Anton. 1998. *Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung Tarian – Tarján. Egy magyarországi német falu és környéke II. Fülöp István polgármester, Tarján..*
- [44] Váradi, Monika Mária. 1998. *Keskeny az ösvény. Esettanulmány a „Harmónia” Mgtsz átalakulásáról. Replika. 33–34. sz.* 121–137.
- [45] Váradi, Monika Mária. 2008. *Hegyháti portrék*. CODA Kutató, Fejlesztő és Tanácsadó Kft.. Budapest.

Források

- [1] *Központi Statisztikai Hivatal (1961): 1960. évi népszámlálás 3. Komárom megye személyi és családi adatai*. KSH. Budapest.
- [2] *Központi Statisztikai Hivatal (1963): 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye*. KSH. Budapest.
- [3] *Központi Statisztikai Hivatal (1972): 1970. évi népszámlálás 14. Komárom megye adatai*. KSH. Budapest.
- [4] *Központi Statisztikai Hivatal (1976): Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. 1970. évi népszámlálás*. KSH. Budapest.
- [5] *Központi Statisztikai Hivatal (1981): 1980. évi népszámlálás 11. Komárom megye adatai*. KSH. Budapest.
- [6] *Központi Statisztikai Hivatal (1983): 1980. évi népszámlálás 33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai*. KSH. Budapest.
- [7] *Központi Statisztikai Hivatal (1992): 1990. évi népszámlálás 14. Komárom-Esztergom megye adatai*. KSH. Budapest.
- [8] *Központi Statisztikai Hivatal (1994): 1990. évi népszámlálás. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye (Ingázási adatok)*. KSH. Budapest.
- [9] *KSH, Komárom-Esztergom megye (2002): Komárom-Esztergom megye statisztikai évkönyve 2001*. Központi Statisztikai Hivatal Komárom-Esztergom Megyei Igazgatósága. Tatabánya.

A gondoskodó önkormányzat iskolapéldája: Szatmárcseke

Kiss Márta

Bevezetés

Szatmárcsekén egy összehasonlító kutatás egyik helyszínéül a Debreceni Egyetem szociológia szakos hallgatóival és vezető tanáraival közösen végeztünk terepmunkát¹ 2005 nyarán. A kutatás az egyetemi hallgatók számára kötelező terepgyakorlat volt, a vezető kutatók az egyetem tanáraiból és egy OTKA-pályázat kutatóiból kerültek ki. A terepgyakorlat részeként a hallgatók kérdőíves módszerrel dolgoztak, míg a kutatók hólabdamódszerrel interjúztak és irányították a diákokat. Az egy hét alatt összesen 252 kérdőívet vettünk fel, és közel 20 interjú rögzítettünk. A kérdőív szociológiai tény- és állapotadatokon (háztartás, jövedelem, agrárium, vállalkozások stb.) kívül szubjektív vélemények (közérzet, lokális identitás, társadalmi integráció stb.) gyűjtését célozta, a kutatás egyaránt koncentrált háztartási és egyéni szintre.

1. kép. Szatmárcseke – Kölcsény utca

Terepismertetés

Szatmárcseke Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északkeleti csücskében, az Ukrajnával és Romániával határos, 49 településből álló Fehérgyarmati kistérségben helyezkedik el. Ez a kistérség a megye egyik legritkábban lakott területe, a lakosság sűrűsége csupán a térségi központban, Fehérgyarmaton, valamint a közvetlen

---

¹ A tanulmány egy kötet részeként, a T-48886 sz. OTKA-pályázat támogatásával jelent meg. A támogatást a Jelenkutató Alapítvány nyerte el, és a Debreceni Egyetemmel szoros együttműködésben végezte a terepmunkákat. A Debreceni Egyetem szociológia tanszékének tanárai közül dr. Murányi István és dr. Fényes Hajnalka vezették a tábort, a Budapesti Corvinus Egyetemet Bódis Lajos képviselte. Az OTKA részt vevő kutatói Dénes Attila, Kiss Márta, Rác Katalin és Schwarcz Gyöngyi voltak. Az összehasonlító vizsgálat helyszíneinek egyike volt Szatmárcseke; a kutatás kiterjedt emellett Derecskére, Tarjánra és Borsodnádásra, amely tanulmányok szerkesztett változata is olvasható jelen tananyagban. A teljes összehasonlító elemzés olvasható: „Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában”. Jelen-kutatások sorozat. Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2009.

vonzáskörzetéhez tartozó településeken s az ukrán, illetve a román határszélen található, etnikai homogenizáció jeleit mutató aprófalvakban közelíti meg a megyei átlagot (Rácz 2008[14]). A Tisza, a Szamos és az országhatár által közrefogott Fehérgyarmati kistérségnek nincsen szerves fejlődéssel kialakult központja, mivel a térség hagyományos központjait, Beregszászt, Szatmárnémetit és Tiszaújlakot az első világháború után elcsatolták. E területek és az anyaország között hosszú évtizedekre megszakadt a közvetlen kapcsolat, a határsáv menti települések sajátosságává a „kettős periféria-helyzet”, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet vált (Baranyi 2004[2]). Az egykori Szatmár vármegye Magyarországon maradt három járását – Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai – erőteljes alulurbanizáltság jellemezte, 1969-ig e három járásnak egyetlen városi rangú települése sem volt. A Nyíregyházától több mint 100 km-re található, a megyeszékhelyhez laza szálakkal kötődő Fehérgyarmatot 1970-ben nyilvánították nagyközséggé, városi címet csupán 1978-ban kapott (Beluszky–Győri 2004[4]). A 491. számú főút mellett elhelyezkedő kisváros fejlődése az erőltetett ütemű iparosítás nyomán a hatvanas években erősödött fel, majd az 1970-es árvízét követően kapott újabb lendületet, miközben a térségben található kis- és középfalvak stagnáltak (Rácz 2008[14]). A kistérségi központ rangjára emelkedő Fehérgyarmat és a körülötte található falvak fejlődési pályája elvált egymástól, „a kis centrum nagy perifériával” a mai napig jellemzi a körzetet (Lócsei 2002[12]; Kiss–Lócsei 2005[9].)

Fehérgyarmat az egyetlen városi rangú település a térségben, lélekszáma ma már közel kilencezer (8857 fő), mindezek ellenére sem tudta betölteni a térségi központ szerepét. A vasútvonal kiépületlensége és a gyér autóbuzsós közlekedés miatt nehézkes a város megközelítése,² s bár a munkahelyek zöme itt található a térségben, a falusiak csak nehézségek árán érik el ezeket, a vállalati buszok pedig csak a központ körüli 10-15 km-es körből gyűjtik össze a munkavállalókat (Rácz 2008[14]).

A kistérség aprófalvas szerkezetű,³ kivételt jelent Tunyogmatolcs és természetesen Fehérgyarmat, ez utóbbiak mérete, gazdasági helyzete, társadalomszerkezeti sajátosságai elütnek a többi településtől. Csupán öt olyan község (Jánkmajtis, Kistar, Kölcse, Szatmárcseke, Tiszabecs) található, amelynek népességszáma meghaladja az 1000 főt (Rácz 2008[14]). Annak ellenére, hogy vizsgált településünk – az 1494 főt számláló Szatmárcseke – a nagyobbak közé tartozik a kistérségben, és az itteni népességgyarapodás meghaladta az átlagot az elmúlt tíz évben, a vándorlási egyenleg itt is negatív.⁴ A térség mezőgazdasága a kollektivizálás előtt hagyományos szerkezetűnek mondható, a gazdák földműveléssel és állattenyésztéssel egyaránt foglalkoztak. Emellett korszerűbb kertészetek is működtek, országszerte ismert gyümölcsstermő területeknek számítanak a Kölcset, Szatmárcsekét, Penyigét, valamint Tunyogmatolcsot övező almáskertek (Gyarmathy 1990[7]). Az 1945 előtti időszakban a szatmár-beregi terület legnagyobb foglalkoztatási kapacitású ipari üzeimei a dohánybeváltók (Kisvárd, Nagykálló, Nyírbátor, Nyíregyháza, Vásárosnamény) voltak, amelyek idényszerűen több száz, esetenként 500-600 dolgozót – javarészt nőt – foglalkoztattak (Grasseli 1979[6]).

A szocializmus időszaka alatt megindult az erőteljes iparosítás, megjelent néhány ipari üzem: a mérleggyártással foglalkozó, hódmezővásárhelyi anyavállalattal rendelkező Metripod, a fémipari termékeket előállító Fe-Fa-Fém Vállalat, a háztartási kisgépekhez motorokat gyártó, ikladi központú Ipari Műszergyár (Rácz 2008[14]). Ezek jellemzően nagyobb ipari üzemek gyáregységei, amelyeket a Fehérgyarmaton és környékén rendelkezésre álló tömeges, olcsó munkaerő miatt szerveztek ki (Barta 1986[3]; Gyarmathy 1990[7]). A mezőgazdaság az iparosítás ellenére megőrizte a foglalkoztatásban betöltött szerepét, 1990-ben ez az ágazat szívta fel a helyben foglalkoztatottak kétötödét.

A gazdaság fejletlensége miatt a térségben mindig magas volt az ingázók aránya, még 1990-ben is a foglalkoztatottak kétötöde (közel 5000 munkavállaló) dolgozott a nagyobb vonzásközpontokban (Harsányi–Harsányi–Nagy 2005[8]). Az ingázás részint a képzetlen munkaerőt érintette, részint azokat a paraszti háttérű munkavállalókat, akik a térségesítés elől menekültek az iparba. Bár az államszocializmus időszakában mindvégig magas volt az ingázók aránya, az ingázási szokások időben változtak. A hatvanas években még alig létezett

² A közlekedési infrastruktúra állapotáról némi képet ad az a számadat, miszerint a 49 település közül mindössze hatnak van közvetlen vasúti összeköttetése a térségi központtal. A Fehérgyarmatról induló vasúti járat Penyige, Nagyszekeres, Kisszekeres, Jánkmajtis, Gacsály és Rozsály érintésével Zajtánál lépi át az országhatárt.

³ A 49 településből 19 az 500 fő alatti, 23 az 1000 fő alatti kategóriába tartozik.

⁴ Szatmárcseke települési helyzetképe. Váti Kht.

Szabolcs-Szatmárban ipar,⁵ így az emberek a megyén kívüli ipari központokban kerestek munkát, nyolcvanas években viszont erőteljessé vált a megyén belüli ingázás⁶ (Rác 2008[14]).

Történeti előzmények

A jó mezőgazdasági adottságú Szatmárcsekén a kisparaszti gazdaságok voltak túlsúlyban, amelyeket hagyományosan a piacorientáltság jellemezte. 1910 és 1960 között a lakosság 75-80 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott, a hetvenes–nyolcvanas években ez az arány 60 százalékra süllyedt. A térséghez hasonlóan elaprózódott birtokstruktúra jellemezte a szatmárcsekeket is: a század elején az önálló birtokosoknak csaknem 77 százaléka 10 hold alatti területtel rendelkezett (356 holdon 187 házzal 21 kis- és 166 törpebirtokos osztozott⁷), a 10–100 hold⁸ területen gazdálkodók a birtokosok 20 százalékát tették ki, ennél nagyobb területe csupán családok 3 százalékának volt. A birtokstruktúráról képet kaphatunk egy 1921-es kimutatásból, amelyet a lelkési fizetés megállapításához készítettek a hívek földjeiről. E szerint a falu belterületén⁹ csupán egyetlen nagybirtokos, Kölcsey Gábor élt, aki 654 holddal rendelkezett. A mezőgazdasági cselédek¹⁰ és munkások a lakosság egynegyedét tették ki ebben az időszakban, arányuk a háborúig valamelyest csökkent, de lényegesen nem változott. A felaprózódott birtokstruktúrán az 1920-as években végrehajtott Nagyatádi-féle földreform – amelynek során 148 holdat osztottak szét a nincstelenek között – sem változtatott sokat (Németh 2002[13]: 63).

A polgármester – édesapja a falu bírja volt – elmondása szerint a falu térbeli szerkezete leképezte a társadalmi struktúrát: „*A nyugati részen a nagyobb uradalmi birtokok voltak, a keleti részen a kisebb birtokosok, cselédek udvarai. Úgy is hívták a felvéget, hogy a nemesek utcája, az alvég meg a cselédeké.*”¹¹

Az erdészet szerepe mindig is kiemelkedő volt a településen, „*s nem meglepő módon elkülönült egymástól a nemesek, valamint a gazdák erdeje*” – folytatta a korszak jellemzését a törzsökös csekei polgármester. A fafajtaik közül a tölgy-, valamint a nyárfa dominált, elvéve még most is akadnak 80-100 éves tölgyek a településhez tartozó erdőterületeken. Az uradalmi birtokon jelentős almaültetvények voltak, emellett általánosan elterjedt a szilva és a dió, szinte minden gazdaságban előfordult. A dohány- és cukorrépa-termesztés is jelentősebbnek mondható a térség elterjedésének előtti időszakban, minden kisgazdaságnak volt legalább két dohány szárító pajtája.

Szatmár jellegzetesen állattartásra alkalmas vidék, Csekén is fontos megélhetési forrásnak számított, főként ökröt és lovat tartottak. A két világháború között Hangya Szövetkezet is működött a településen, tagjai középarasztok voltak. A polgármester szerint a tagok közösen vásároltak cséplőgépet, egyéb berendezéseket, így a szövetkezetnek jól felszerelt gépparkja volt, sőt egy embert a gépek rendben tartására alkalmaztak. A nagyobb munkákat a szövetkezet gépeivel végezték, a kisebbeket pedig maguk. A lakosság nagy része azonban igen szegényen élt a háború előtt, az alacsony életszínvonalat fémjelzi, hogy gyakran került az asztalra az ínségeledelnek számító kötött-tészta leves és a málékásás töltött káposzta,¹² mindkettő húspótló, jellegzetesen szegényparaszti étel (Bali 2002[1]).

⁵ Az ipari szektornak a megyén belüli csekély szerepére utal, hogy 1959-ben mindössze 7789 főt foglalkoztatott az ipari ágazat, az erőltetett iparfejlesztés eredményeként 1970-re az iparban foglalkoztatottak száma megnégyszereződött. (Forrás: KSH 1959, 1970.)

⁶ Az 1980-as évek közepén az ingázók több mint 90 százaléka (mintegy 54 575 fő) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli munkahelyre ingázott, a szomszédos megyébe (zömmel Hajdú-Biharba, kisebb részben Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe) a munkavállalók valamivel több mint 7 százaléka, megközelítőleg 5000 fő ingázott. A fennmaradó 239 fő távolabbi megyékben talált megfelelő munkaalkalmat. (Forrás: Naponta ingázók adatai. 1984, KSH 1985.)

⁷ Németh 2002[13]: 63.

⁸ Hús és száz katasztrális hold közötti földterülettel mindössze tizenkét szatmárcsekei birtokos rendelkezett, köztük a református lelkész (32 hold) és egyház. A 4725 hold református kézen levő birtokból 4369 holdat húszan birtokoltak (Németh 2002[13]: 63).

⁹ Míg a belbirtokosok tulajdonában 1142 kat. hold volt, addig a külbirtokosok 3036 holdat bírtak: köztük a Vay-örökösök, Kölcsey Ákos, Komjáthy Pál, Kende-örökösök (Németh 2002[13]: 63).

¹⁰ A Kölcsey-birtok része volt Szatmárcseke is, az uradalmi központ Kölcseken helyezkedett el.

¹¹ Ez a faluszerkezet már a 17. század óta jellemezte Szatmárcseket, amikor a falu felvégét armalista nemesek lakták, míg az alvégre – amely mezősséggel, erdővel volt körülvéve – felvidéki családok telepítettek később, 1795-ben (Németh 2002[13]: 33).

¹² Ma már turistalátványosság gyanánt készítik a fontosabb faluünnepken.

1945 tavaszán Szatmárcsekén is megindult a földosztás, majd 1949 őszén 20 taggal megalakult az első „szocialista” típusú szövetkezet, a Lenin Termelőszövetkezeti Csoport (Németh 2002[13]: 74).¹³ A kollektivizálás a tulajdoni viszonyok és a birtokstruktúra átalakulása mellett termékszerkezet-váltást is hozott. Az állattartás visszaszorult a háztáji keretei közé, bár a családok számára jelentős kiegészítő jövedelmet jelentett (Bali 2002[1]). A dohány- (a helyi téesz 10-15 dohány szárító pajtát is épített) és cukorrépa-termesztés továbbra is jelentős maradt, s megnőtt a napraforgó- és gyümölcsfaültetvények területe.

A Haladás Mgtsz a térség egyik legsikeresebb szövetkezetének számított, amely három település, Szatmárcseke, Nagyar és Túrístvándi földjein gazdálkodott. A téesz foglalkoztatásban játszott szerepe idővel megnőtt; 1960-ban a mezőgazdaságból élő szatmárcsekiek 24 százaléka dolgozott a szövetkezetben, a hetvenes években viszont 98 százaléka. A Haladás Mgtsz országosan jegyzett, kiemelkedő eredményeket elérő nagyüzem volt, amit a vezetés magas szakértelme magyaráz. A polgármester szerint a hozzáértés abban nyilvánult meg, hogy „a területeket arra használták, amire azok valók voltak”.

A téesz eltérő profilt alakított ki a három településen; Túrístvándiban a juhászati ágazatot fejlesztették, Nagyarban szarvasmarhatelepet hoztak létre, Szatmárcsekén pedig a központi részlegek (gépműhely, téesziroda) kaptak helyet. A szövetkezet faipari melléküzemágát szintén Szatmárcsekére telepítették, bár Túrístvándiban és Nagyarban is volt egy-egy kisebb, inkább karbantartói feladatokat ellátó faipari részleg (Rác 2008[14]).

Végül a faipari üzem okozta a téesz vesztét: működését biztosítandó, jelentős hitelekkel vettek fel. Többen a téesz vezetését okolják a felszámolás miatt, leginkább arra hivatkozva, hogy a közeli csaholci téesznek sikerült megmaradnia és a megye legjobb téeszévé válnia, noha „rosszabb feltételek között gazdálkodott”, mint a szatmárcsekiei.

A polgármester – aki vezető beosztásban dolgozott a szövetkezetben¹⁴ – úgy emlékezik, hogy amikor 1990-ben a csekiei téeszhez került, már közel 40 milliós adósságállomány gyűlt fel, ami egy ilyen nagyságrendű téesznek nem jelentett visszafizethetetlen összeget. A probléma abból adódott, hogy a vezetés nem jól menedzselte a kialakult helyzetet, felélték a javakat; az eszközök, épületek eladásából származó bevételeket a pillanatnyi működésre fordították a hitelek törlesztése helyett.

A likviditási gondokkal küszködő szövetkezet a vagyonmegosztás és vagyonnevesítés mellett döntött, amit majdnem sikerült véghezvinni, ám: „A hitelezők, a két legnagyobb, az Agroker, az IKR, rátették a kezüket. Körülbelül 90 milliós volt a hitelezői követelés. Az összes felszámolt vagyon nem érte el a hitelezői követelést, így a faluban nem maradt semmi.” Az egyik szatmárcsekiei mezőgazdasági vállalkozó a következőképpen fogalmazott a téesz felszámolásával kapcsolatban: „Közös tanáccsal voltunk, jól működött a rendszerváltásig. Viszont ott sajnos az elsők között voltunk, akik felszámolták a téeszt, és ezáltal, mivel nekünk nem volt csődeljárás, simán ki tudtunk mindent fizetni. Igaz, hogy utána itt maradt mindenki, mint az ujjam, az állami – úgymond – visszatérítés nem járt, csak az utolsó körben tudtuk visszakapni ezt a jóvátételt.”

A „gondoskodó önkormányzat” szerepkörei

A munkanélküliség kezelése

A téesz összeomlása után a munkanélküliség vált Szatmárcseke legfőbb problémájává. Az elmúlt tíz évben a munkaképes korú lakosság 17–25 százaléka vált munkanélkülivé, ami jóval meghaladja az országos, de a

¹³ 1952-ig további két téeszcsoporthoz alakult, majd a Nagy Imre által meghirdetett kormányprogram hatására ezek megszűntek. 1955-ben folytatódott a kollektivizálás, amely folyamat 1961-re fejeződött be.

¹⁴ A polgármester 1990-ben került a Haladás Mgtsz-hez, előtte a Cсахolci Erdőhát Mgtsz-nél főágazat-vezetőként dolgozott. „Amit én konkrétan be is indítottam Csekében, a gépüzem az előző évekhez képest 30 százalékos nyereséget hozott, mindenki volt adva vállalkozásba, minden dolgozott, és ami a lényeg benne, a bevétel 30 százalékát meg tudtuk tartani magunknak. 1990-ben a téesz biztatására, az Agrárszövetség támogatásával polgármester lettem, utána meg már nem volt ember, aki valamilyen szinten harcoljon ezért, így egy szűk év alatt felszámolódtott ez a gebines rendszer. Közben a jószágállományt totálisan eladták, a gépeket nem vették vissza, de a korábbi költségterítéses rendszertől visszaléptek.”

kistérségi átlagot is.¹⁵ 2005-ös felmérésünk¹⁶ alkalmával a következő kérdést tettük föl a háztartások tagjainak: voltak-e már valaha munkanélküliek, és ha igen, mennyi ideig? Az eredmény megdöbbentő: a mintába került 252 háztartás mindegyikére jutott legalább egy munkanélküli, akiknek 42,5 százaléka egy évig, 43 százaléka egy-öt év között, 10 százaléka öttől tíz évig, a maradék 3,7 százalék pedig több mint tíz éve élt segélyen. Ez tehát azt jelenti, hogy a munkanélkülieknek csaknem 60 százaléka egy évnél tovább volt állás nélkül. A kérdőíves kutatásunk is kimutatta, hogy a lakosság túlnyomó többségének véleménye szerint a munkahelyteremtés a megoldandó problémák legsürgősebbike.¹⁷ Azok közül, akik nem szeretnék, hogy a faluban telepedjen le gyermekük (41%), legtöbbször a munkalehetőségek hiányával indokolták válaszukat. A jövőbeli munkalehetőségekkel kapcsolatosan meglehetősen pesszimista a hangulat: a megkérdezettek több mint kétharmada nem lát esélyt a javulásra.

A foglalkoztatottság meglehetősen alacsony, 2001-ben a munkaképes korú lakosság mindössze 23 százaléka dolgozott, a település aktív korú lakosainak 66 százaléka az inaktív kategóriába tartozott.¹⁸ A hivatalos statisztika persze nem fedti teljes mértékben a valóságot: a hivatalosan munkanélküliként vagy inaktívként regisztráltak közül sokan dolgoznak, feketemunkát vállalnak. A foglalkoztatottak száma évről évre hullámzik Szatmárcseken, ami abból adódik, hogy a munkájukat elvesztők leginkább rövid távú foglalkoztatási programokba kerülnek be, amivel megszerzik a munkanélküliek juttatásához szükséges munkaviszonyt. Nem véletlen, hogy Szatmárcseken a polgármester és a testület egyik legfontosabb feladatának tekinti a foglalkoztatási programok megpályázását – még ha azok csak időszakos segítséget nyújtanak is, és legfeljebb a közhangulat javítására alkalmasak.

A környező falvakban interjúzva tapasztaltuk, hogy Szatmárcsekét úgy emlegetik, ott „jó a romák helyzete”, „sok közmunka-lehetőség van”, mert a polgármester mindent megtesz ezért. Szatmárcseke a foglalkoztatási pályázatok tekintetében valóban kiemelkedik a térségben: a folyamatos közmunka, közcélú és közhasznú foglalkoztatás mellett egy PHARE-pályázat keretében¹⁹ két alkalommal is nyert. A település 2002 és 2007 között több mint 146 millió forinthez jutott 13 hazai pályázattal, 2002–2004 között pedig 23 millió forintos támogatást szerzett uniós pályázatok révén.²⁰

Ismeretes, hogy a „közmunka” típusú foglalkoztatás a munkanélküliség égető problémájára csupán felszíni kezelést nyújt, többnyire az ellátásra való jogosultság megszerzésére jó, s nem hosszú távú megoldás. Az évek óta, nemritkán már egy évtizede munkából kiesett emberek „dologra fogása”, fegyelmezése nagyon nehéz feladat (nemcsak Szatmárcseken, hanem általában is). Nem egyszerű olyan munkafelügyelőt találni, aki rendet tud tartani, és a munkásokkal is el tudja magát fogadtatni. Szatmárcseken a cigány kisebbségi önkormányzat vezetőjével próbálkoztak, aki maga is elismerte, nem könnyű a felügyelői munka. Mivel általában a település területének karbantartása a feladat (árokásás, szemétyűjtés, kaszálás stb.), az érintettek unalmasnak, értelmetlennek találják a feladatokat. Egy szatmárcsekei vállalkozó hölgy a következőképpen fogalmazta meg a közfoglalkoztatással kapcsolatos véleményét: „Ezt látom: értelmetlen munka. Ez oda vezet, hogy az önbecsülésüket is elvesztik az emberek, egyszerűen érdektelenné válnak. Nem így kellene látni, de ezt látom, nincs jövőkép. [...] Aki velem dolgozik, keményen megdolgozik a pénzéért. A közmunkán a lapátot támogatják. [...] Nem látom az értelmét.”

Ezen a ponton ki kell térnünk a település lakosainak öröklött mentalitásbeli jellemzőire. Említettük már, hogy Szatmárcseken részben kisparaszti, szegényparaszti, valamint cseléd háttérű lakosság él, akiknél hiányoznak az önálló boldogulással kapcsolatos gazdaságvezetési, életvezetési minták. Ezt a mentalitást erősítették az elmúlt fél évszázad során a gazdaságban szerzett tapasztalataik is, ugyanis az erős helyi szövetkezet olyan gondoskodó funkciókat látott el, mint hajdanában a földesurak.

¹⁵ A T-Star-adatbázis alapján.

¹⁶ A Jelenkutatások Alapítvány az OTKA T-48886. sz. pályázati támogatásból felkutatató tábort szervezett a Debreceni Egyetem szociológia tanszékével közösen, ahol a diákok 252 háztartásban töltötték ki kérdőívet.

¹⁷ Majdnem ugyanennyien (31%) mondták, hogy a legsürgősebb megoldandó probléma a szennyvízelvezetés, további 10 százalék szerint a járdák, utak állapota.

¹⁸ Népszámlálás 2001.

¹⁹ Küzdelem a munka világából történő kirekesztődés ellen című program. Az első pályázati körben 55, a másodikban pedig 90 főt foglalkoztattak, akiknek jó része a településről származott.

²⁰ Adatok a TEIR-adatbázisból.

Nem csoda, hogy – sok hasonló helyzetű településhez hasonlóan – Szatmárcsekén is az önkormányzat a legnagyobb foglalkoztató. A munkavállalók túlnyomó része – 82 százaléka – helyben talál állást, a faluban foglalkoztatottaknak több mint 80 százaléka a szolgáltatási szektorban dolgozik.²¹

Szatmárcsekén csupán egy-két jogi személyiségű vállalkozás működik (ezenkívül 36 egyéni vállalkozót regisztráltak),²² más foglalkoztató intézmény pedig nincs a faluban, így a szolgáltató szektorban regisztráltak nagy részét az önkormányzati hivatal és intézményeinek dolgozói teszik ki. A településen néhány (5-6) mezőgazdasági társas vállalkozás működik, ezek azonban többnyire csak a nyári szezonra kínálják munkát, csupán egy-két gazdaságban akad állandó alkalmazott.²³ A szolgáltató szektorban dolgozók jelentős részét a szatmárcsekei tanári kar (18 fő) teszi ki, a többieket az önkormányzat által fenntartott egyéb intézmények (például óvoda, konyha, szociális intézmények) foglalkoztatják. Az önkormányzaton kívül a Vízügyi Igazgatóság alkalmaz még néhány főt, 2005-ben, kutatásunk idején 15 embert. Ez az egyébként szokatlanul magas szám a PHARE-programnak köszönhető. A fentebb felsorolt intézményeken kívül négy bolt ad még munkát, itt 5-6 ember dolgozik.

2. kép. A felújított polgármesteri hivatal

A településről eljárók közül legtöbben a Fehérgyarmati Konzervgyár utódszervezeteként működő Papker Kft.-ben dolgoztak a kutatás időszakában, ez a cég külön buszjáratot is indított munkásainak. A kft. azonban nem állandó, hanem csupán idénymunkát kínált. Az alpolgármester szerint a cég már leépítette egyik (nyírtassi) üzemét, ami éreztette hatását a foglalkoztatásban. Négy-öt fő a fehérgyarmati Relaborba járt el dolgozni, ahol csökkent munkaképességűeket alkalmaztak gombválogatásra. A népszámlálási adatok szerint összességében 40 fő járt el a településről máshova dolgozni, ami 18 százalékát tette ki a munkaképes lakosságnak.

A szatmárcsekeiek elhelyezkedési esélyeit alacsony iskolai végzettségük is rontja: a lakosság 71,4 százaléka 8 vagy ennél kevesebb osztályt végzett, csupán 25,4 százalékuk járt középfokú tanintézménybe (közülük csupán 8,6% érettségizett), és mindössze 3,2 százalék szerzett (vagy szerez éppen) felsőfokú képesítést. Ez lényegesen alulmúlja az országos, de még a térségi átlagot is.

A csekély foglalkoztatási lehetőségek nemkívánatos következménye a településnek nem kis gondot okozó megélhetési bűnözés. Főként a falopás jelentős, amelyet korábban olyan mértékben űztek, hogy egész erdők tűntek

²¹ Népszámlálás, 2001.

²² T-Star-adatbázis, 2005.

²³ T-Star-adatbázis, 2005.

el. Az alpolgármester szerint a nagy tételben történő lopások már megszűntek. „*Most már csak úgymond ez a megélhetési falopás van, de velük nehéz, velük nagyon nehéz. Sajnos nem látják be, hogy az nem az övék.*”

A rossz képzettségi mutatókat részben a lakosság – elmúlt évtizedek alatt lezajlott – erőteljesen kicserélődése magyarázza. Bár nincs hivatalos adat, a beköltözők jelentős része cigány származású, amit a lakosság korösszetétele alapján valószínűsíthetünk. A falu lakossága fiatal, sok gyerek születik. A 20 év alattiak aránya majdnem 30 százalék, a 20 és 60 év közöttiek 49, a hatvan év felettiak pedig a lakosság 21 százalékát teszik ki. Az idősök arányát tehát meghaladja a fiataloké, míg a középkorú munkaképes lakosság masszív rétegét képezi a társadalomnak. Mivel a térségben köztudott, hogy a jelentős közhasznú és közcélú foglalkoztatás, valamint egyéb támogatások miatt könnyebb munkához jutni Szatmárcsekén, mint a környéken, a szegény emberek előszeretettel költöznek ide, valószínűleg emiatt mások viszont elmennek. 1990 óta intenzív népességmozgás jellemző a településre: ugyan csökken a lakosok száma – az elmúlt negyven év alatt több mint 300 fővel lettek kevesebben –, és a vándorlási egyenleg szinte folyamatosan negatív tartományban mozog, de a magas elvándorlást valamelyest ellensúlyozza a beköltözés; 1990 és 2005 között átlagosan évente 57 ember telepedik itt le, és 73 vándorol el.²⁴

A mezőgazdasági termelés fenntartása és megszervezése

Szatmárcsekén a mezőgazdaság korábban a legfontosabb megélhetési forrás volt, jelenleg viszont az ebben a szektorban a foglalkoztatottak aránya még a Fehérgyarmati kistérség nem túl magas, 7,4 százalékos arányát is alulmúlja: az állandó munkával rendelkezők csupán 4,5 százaléka él mezőgazdaságból.²⁵ A foglalkoztatási adatokból azonban nem következik, hogy a mezőgazdaság szerepe megszűnt volna. Adataink szerint a szatmárcsekeiek kétharmada végez valamilyen mezőgazdasági tevékenységet: fő megélhetési forrásként 7 százalék, kiegészítő jövedelemként 23 százalék, saját fogyasztásra 31 százalék, hobbiból 6 százalék foglalkozik vele. Mindössze 2-3 ember gazdálkodik vállalkozásszerűen, őstermelőként viszont meglepően sokan; a polgármester becslése szerint közel 700-an váltották ki az őstermelői igazolványt. A terményértékesítésből származó bevételnek elenyésző a súlya a jövedelmen belül (hetedik, nyolcadik helyen említették²⁶), az emberek nagy része önellátásra termel, vagy alkalmi jelleggel foglalkozik termékértékesítéssel, s persze az is előfordulhat, hogy nem vallja be ezt a fajta jövedelmet. Ugyanakkor azok háztartások, amelyek – bevallásuk alapján – részesülnek mezőgazdasági jövedelemben, átlagosan több pénzből gazdálkodhatnak egy évben, mint amelyek nem folytatnak ilyen tevékenységet.

²⁴ T-Star-adatbázis, 1990–2005

²⁵ Népszámlálás, 2001. Mezőgazdaság: 4,5 százalék; ipar: 21,1 százalék; szolgáltatás: 74,4 százalék

²⁶ A 2005-ös kérdőíves felmérésünk alapján.

3. kép. Szatmárcsekei porta

A szatmárcsekeiekre is jellemző a „több lábon állás”, különösen a szegényebb családok körében, akik a földművelést egyéb jövedelemkiegészítő tevékenységgel próbálják kombinálni. A vadbodza gyűjtése elterjedt jövedelemszerzési mód a vidéken, főként a roma lakosság körében. A településen 1991 óta folyik szociális célú gazdálkodás, a kilencvenes évek közepe óta a szociális földprogram keretében, amelyet az önkormányzat koordinál, s a szükséges földterületeket (30 hektár) is ő biztosítja.

A kilencvenes évek elején az önkormányzat felelevenítette a dohánytermesztés hagyományait, ahogy a polgármester fogalmaz, „*a dohányfermentálónál emlékeztek rá, hogy Szatmárcsekében jó minőségű dohányt termesztettek*”, és meg is szervezte a tennivalókat. Előbb 8 hektáron, a későbbiekben 5 hektáron folyt a termelés, ehhez az önkormányzat két nagy pajtát is építtetett (a programba bekapcsolódóknak is volt saját pajtájuk). A gazdálkodást kezdetben az önkormányzat finanszírozta, illetve a dohányfermentáló adott előleget.

A kezdetekben a „mindenről gondoskodó önkormányzati modell” érvényesült a termelés megszervezésében-támogatásában, majd a „félleg beavatkozó”. Az utóbbiban az önkormányzat már csak az induláshoz szükséges munkákat végezte el (talajmegmunkálás, palántázás), majd kiadta művelésre az így előkészített területet a lakosoknak, akiknek maguknak kellett minden, a termeléssel kapcsolatos feladatot elvégezni. Eleinte az önkormányzat a palánták előállítását is magára vállalta, de hamar rájöttek, hogy ez kicsiben nem éri meg, így a termelők a dohányfermentálótól szerzik be az alapanyagot – hitelbe kapják, az árát a termés átvételekor vonják le.

Szatmárcsekén az elsők között vágta bele a szociális földprogramba az emberek önállósítása volt a program célja, ugyanis ha az önkormányzat szervezi meg teljes egészében a mezőgazdasági munkákat, nincsenek ösztönzők, s alacsony határfokkal zajlik a termelés. „*Mi nem tudjuk úgy megfogni az embereket, hogy pajtás, most nézz csak oda, nincs olyan, hogy elmész. Ha a munkaidő lejárt, el kell őket engedni, nem mondhatom, hogy nem mehetsz, maradjál benn vagy három órát, mert jön az eső, az emberek akkor is leteszik a szerszámot, mert lejárt a munkaidő. A szociális földprogramnak az volt a célja, hogy rászokassuk az embereket a munkára, ami néhány fő esetében sikerült is*” – ecseteli a polgármester a nehézségeket és sikereket. A földprogramba bekapcsolódó, nagyobb önállósággal gazdálkodó családok szorgalmasabban dolgoznak, ami megmutatkozik az általuk elért eredményben is.

Kezdetben bárki bekerülhetett a földprogramba, később az önkormányzat jelölte ki a résztvevőket, végül a CKÖ-elnökre bízta a szelekciót. A polgármesteri hivatal átengedett 6-7 hektárt a kisebbségi önkormányzatnak, ez a terület később a földprogramban tartósan benn maradók kezébe került; 2005-ben, kutatásunk idején zajlott éppen a földátíratási procedúra.

Kezdetben a programba bekapcsolódók, többségben roma családok, burgonyát termesztettek saját fogyasztásra, ám a vállalkozás fél sikerrel járt, mivel a vetéshez félretett apró szemű burgonyát is megették. E kudarc is szerepet játszott abban, hogy áttértek a dohánytermesztésre.

A szociális földprogram megszervezésének és lebonyolításának módja a kezdetekben jól illusztrálta a településen alkalmazott paternalista irányítást. A polgármester kiválasztotta a rászorulókat (ez jellemző a közmunkához hozzájutókra is), mintegy gyámság alá helyezve őket, megszervezte helyettük a munkát, közvetítő szerepet vállalva még a palántabeszerezésben is.

A szóbeszéd szerint a szegény családok patronálásának tulajdonképpen célja a szavazatok megszerzése, de ez a vélemény nem kizárólagos, sokan indokoltan tartják a rászorulókat támogatását. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy Szatmárcsekén, dacára a kedvezőtlen körülményeknek, viszonylagos béke és nyugalom van, ami lényegében a polgármesternek köszönhető, akinek sikerült a maguk erejéből boldogulni képtelen családokon, az ő közreműködésüket is elnyerve, segíteni. Ebben a faluban az emberek nem maradnak teljesen magukra, a vezetőség munkát és jövedelmet biztosít számukra, néha az önkormányzat erőn felüli vállalásainak árán is.²⁷ Tegyük hozzá: az erőfeszítések csak enyhítik a bajt; időszakosan munkához, jövedelemhez juttatják az embereket, de az alapvető problémákat nem oldják meg.

---

²⁷ PHARE-pályázat, amely a csúszó kifizetések miatt veszélyeztette az önkormányzat és az iskola működését.

Szatmárcsekén persze nemcsak a szociális földprogram keretében foglalkoznak földműveléssel, jó pár ember jelentősebbnek mondható bevételt hozó kertészettel rendelkezik: dohány, uborka, gyümölcsösös. Az uborkázás – egyik interjúalanyunk szerint – eleinte nagyon jó pénzt hozott, és a felvásárlással sem volt gond, négy helyre adhatták el a termést. A 2000-es évek elején azonban egyre több felvásárló ment tönkre, így sokan más növényeket (paprikát, káposztát, paradicsomot) kezdtek termeszteni. 15-20 család még ma is uborkázik, bár egyre kevesebbet vállalnak. A településről hatan pályáztak bodzatelepítésre, ebből három család ültetvénye kipusztult (nem sikerült a permetezés), most már csak hárman termesztik.

A kertészkedés tehát tartós megélhetési forrást jelent a szatmárcsekeiek számára. A nagyobb volumenben gazdálkodók azonban kevesen vannak; közülük tartozik a polgármester, az alpolgármester, illetve a térség egyik legnagyobb gazdája, a Nyilas Farm tulajdonosa. A rendszerváltás előtt mindannyian a térségben dolgoztak, vezető pozícióban. Annak ellenére, hogy jelentős méretű gazdaságuk van, illetve igyekeznek specializálódni, rájuk is jellemző – a kisebb földterületeken boldogulókhöz hasonlóan – a több lábbon állás.

A falu első két emberét a tehetősebb gazdák közül választották, amit azzal magyarázhatunk, hogy a településen a mezőgazdaság ma is fontos megélhetési forrás, s presztízszt jelent, ha valaki sikeresen vezet gazdaságát. Megbecsültségükhöz hozzájárulhat, hogy ők a legnagyobb munkaadók a faluban, már nem tartósan, mégis jövedelemhez juttatják a maguknak másutt elfoglaltságot nem találó embereket.

4. kép. Napraforgótábla

5. kép. Traktor

A turisztikai fesztiválok, értékesítési csatornák megszervezése

A jövedelemszerzésben a mezőgazdaság mellett egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a turizmus Szatmárcsekén. 2005-ben már 10-15 családnak nyújtott megélhetést, de sokkal többen vannak, akik valamilyen formában időszakosan részt vesznek benne (például lekvárt főznek a turistáknak). A falu fő vonzereje a Kölcsey-kúria, múzeuma az iskolai kirándulások gyakori célpontja. Nagy hírnévnek örvend az országban egyedülálló, műemléki védeltséget élvező, csónak alakú fejfás temető.

6. kép. Csónak alakú fejfás temető

Kulturális látványosságban az egész környék igen gazdag, Magyar Petőfi-fájáról ismert, a legenda szerint a költő e fa alatt írta Tisza című versét. Tiszacsécsén látható Móricz Zsigmond szülőháza, a közeli Túristvándiban pedig egy párját ritkító, fából készült vízimalom áll. Ezen kívül számtalan református kis templom található a környéken, amelyek jó részét fölújították-restaurálták, a szépen rendbe hozott épületek közül több is elnyerte az Europa Nostra díjat. A szatmári térség igen gazdag kulturális látványosságokban, s mivel a települések nagyon közel fekszenek egymáshoz, a turisták kényelmesen végiglátogathatják őket.

A kulturális emlékek mellett maga a táj is vonzerőt jelent: Szatmárcseke a Tisza partján fekszik, a faluval érintkező 200 méteres partszakaszra kemping és büfé települt, ezért kedvelt célpont a vízitúrák számára. Szatmárcseke és Tiszakóród közötti térségben ömlik a Tiszába a bukógáttal földuzzasztott Túr; a Túrbukó a rendszerváltás óta kedvelt fürdőhellyé vált.

7. kép. Túrbukó

Szatmárcsekén a hagyományos szilvatermesztés-pálinkafőzés turistacsalogató jelentőségét a közelmúltban ismerték fel, régebben *„errefelé ezt senki sem tartotta különlegesnek”*. 1996 óta tartanak Szatmári Fesztivált, az egyhetes rendezvény keretében Szatmárcsekén tartják a kétnapos eseménnyé vált lekvárfőző versenyt. A fesztiválba egyre több település kapcsolódott be az idők folyamán, de a szaporodó események között a szatmárcsekei szilvafőzés ma is az egyik legismertebb és leglátogatottabb. A becslések szerint egy-egy fesztiválon 5-6 ezer ember fordul meg, ami ezen a csendes, aprófalvakból álló vidéken igen nagy forgalomnak számít.

A Szatmári Fesztivál a tájegység jellegzetes népies ételeinek, mindenekelőtt a szegényparasztság hús nélküli, ám kalóriagazdag eledeleinek szabadtéri elkészítése és fogyasztása köré szerveződik. A rendezvény főként a városiakat vonzza, de a helyiek számára is fontos esemény, mivel a településeken általában mulatságot, műsorokat is rendeznek ilyenkor. A szatmárcsekeiek a turistaszézonon kívül is próbálnak vendégeket csábítani a falujukba, februárban cinkepuliszka-főző versenyt rendeznek.

Szatmárcsekén a pálinkát régóta, a szilvalekvárt pedig újabban főzik eladásra. Az értékesítéshez azonban nincsenek meg a szükséges kapcsolataik, ebben, mint annyi másban is, a „gondoskodó” polgármester segít. A fesztiválhoz kapcsolódó üzleti ügyeket is a polgármesteri hivatal intézi, például a vendégek elosztását a szálláshelyek között: *„A hivatalt hívják, a hivatal tudja, hogy ki tud szállást biztosítani. Nálam jöhet kilenc ember; a hivatalt felhívják, és akkor mondják, hogy van egy egyén, aki kilenc főt el tud szállásolni. Ha nincs lekötve, akkor beírják, és így működik. A szállásadóknak segítenek a programok alkalmával. Év közben ott vannak a fogadóban, de ha nincs hely, szólnak nekünk, tudnak nekünk küldeni vendéget”* – meséli egy fogadótulajdonos. A polgármester a szervezői-irányítói szerepen túl misszióknak is tekinti a település és a térség megismertetését, reklámozását: ahol megfordul hivatalos ügyben, oda sokszor visz ajándékba (például fogadásokra) pálinkát. Ennek is köszönhető, hogy a faluba sok illusztris vendég látogat el, széles körben ismert a település vendégszeretetéről, pálinkájáról, ételeiről.

A szilvalekvárfőző versenyre sok helybeli benevez, így tetemes mennyiséget állítanak elő, amelyet különböző városokban, még Budapesten is megpróbálnak eladni a karácsonyi vásáron, de házaknál is árulnak. Mivel az értékesítést a termelők nem önállóan végzik, hanem a „hivatal” irányításával, termékeik egységes arculattal jelennek meg; minden üvegre címkét ragasztanak, amelyen feltüntetik a település nevét és a termelő adatait: nevét, lakcímét, elérhetőségét. A lekváros üvegeket kockás, abroszmintás textildarabbal kötik le. Az egyik turisztikai vállalkozó elmondta, hogy a szerencsések már a fesztiválon, a főzés napján el tudják adni a lekvárt, de a többségnek

máshol is próbálkoznia kell az értékesítéssel. Egy család átlagosan két üsttel főz, amelyből 70 kg lekvár jön ki. *„Hat nagy üveggel meg vagy negyven kicsivel [készítettem], azt abból árultam hetvenezer forintot. Polgármester úr hozta ezt az üzletet. Három hétig tartott, hetes váltásokkal árultunk, aki bevállalta, hogy egy hétig fagyoskodik ott a lekvárárusításnál. Gastroshow volt. Amikor van a lekvárfőző verseny, a hivatal ad segítséget”* – mesélte az egyik termelő.

8. kép. Üstben rotyogó lekvár (Szuhay Péter felvétele)

Nyilvánvaló, hogy akik részt vesznek a turizmusban, fontosnak tartják és szeretnék, hogy minél jobban fejlődjön ez a terület. Kutatásunk alkalmával azonban azt is megnéztük, hogy a település lakói – függetlenül attól, érintettek-e ebben az üzletágban – hogyan gondolkodnak az idegenforgalom hatásairól, jelentőségéről. Kérdőíves felmérésünkben 252 háztartás került a mintánkba. A válaszadók 77 százaléka szerint a turizmus „teljesen” vagy „inkább” pozitív hatással jár, és csupán 11 százalékuk értékelte negatívan. A megkérdezetteknek csupán 7 százaléka nyújtott szezonálisan valamilyen idegenforgalmi szolgáltatást, viszont több mint egyharmaduk részt vett valamilyen formában a különböző gasztronómiai eseményeken.

9. kép. A Kölcsey-fogadó

Az idegenforgalom látványos térnyerését mutatja, hogy az elmúlt néhány évben jelentősen megnőtt a vendégfogadók száma: míg 2005-ben 8-9 vendégfogadót találtunk, addig 2008-ban számuk 17-re növekedett.²⁸ A növekedés ellenére a vendéglátás kiegészítő keretet nyújt a résztvevők számára. Még a legnagyobb szálláshellyel rendelkezők – például a Tisza-parti kempingtulajdonos házaspár – sem élnek meg turisztikai vállalkozásukból, emellett egy kisboltot üzemeltetnek. Persze ez utóbbi jól kapcsolódik az alaptevékenységükhöz, hiszen a kempingben megszálló – leginkább vízitúrázók – a boltjukban vásárolnak. A kemping nagy forgalmat bonyolít, a tulajdonosok szerint 2004-ben 7000 fizető vendég szállt meg náluk.

10. kép. A Tisza-part Szatmárcsekénél

A vendégfogadók többsége szereti a munkáját, bár kevésnek érzik az erre fordítható időt, hiszen megélhetésük biztosításához mással is kell foglalkozniuk. Idő és pénz kellene ahhoz, hogy a vendégházak megfelelő

²⁸ Az információ a település honlapjáról származik: <http://www.szatmarcseke.hu/turisztika.csn>

színvonalúak legyenek, ugyanakkor befektetések nem térülnének meg, mivel a vendégek nem maradnak huzamosabb ideig. A rövid – egy-két éjszakás – ott-tartózkodásnak nem csupán a kellő színvonalú szálláshely, hanem a programok hiánya is oka. Akadnak próbálkozások, például a fentebb idézett házaspár hintót készítettett a vendégek kocsikáztatására, de egyelőre nincs lovuk, s nem is terveznek venni, mert a tartása sok pénzt és időt igényelne. Általános vélemény, hogy a fesztivál időszakában nagy a nyüzsgés, sok a vendég, de előtte-utána nincs idegenforgalom. Ennek ellenére a turizmusban érdekeltek jelentős része vett fel valamilyen támogatást, kölcsönt: többen nyújtottak be falusi turizmusra kiírt pályázatot, az egyik vendégfogadó pedig a Széchenyi terv keretében készült el. A pályázási kedvet nagyban befolyásolja, hogy önrész is kell hozzá, a megtérülés hosszú, s hogy öt év időtartamra előírják a szolgáltatás fenntartását.

A szálláshelyeket nem reklámozzák, és bár az érdekeltek tagjai a Faluturisztikai Szövetségnek, a szervezet a tagdíj befizetése ellenére nem küld vendéget. Tudják, hogy nagyobb reklámra, több programra lenne szükség a vendégek idecsalogatásához, de erre nem marad energiájuk. A hivatalos adatok szerint Szatmárcsekén 2005-ben a vendégek száma 442, míg az ott töltött éjszakáké 1035 volt. Ezzel kapcsolatos kistérségi adataink nincsenek, de összehasonlításképpen vegyük a térség másik híres turistacélpontját, Túrístvándit. Ugyanabban az évben a kevesebb szálláshellyel rendelkező Túrístvándi 231-gyel több vendégéjszakát bonyolított, mint Szatmárcseke. Bár a vendégéjszakák számának megítélése óvatosságot kíván, hiszen sokszor adathiányból adódnak az alacsony számok. Az okként megnevezett „kevés program” és a 2000-es évek elején bekövetkezett ciánszennyezés²⁹ nem ad magyarázatot az alacsony vendégszámra, mivel a térség más települései jobban teljesítenek.

A kutatásunkkor tapasztalt pesszimista várakozások nem igazolódtak, ugyanis a legújabb adatok szerint azóta majdnem megduplázódott a vendégfogadók száma, a szállásférőhelyek pedig megnégyszereződtek. A 2000-es évek elején mutatkozó beruházási-fejlesztési kedv arra utal, hogy kiegészítő keresetként, mellékes jövedelemként sokan számolnak a turizmussal.

Összefoglalás

Szatmárcseke mutatói nagyon kedvezőtlenek: az elmúlt tíz évben 17–25 százalék között mozgott a munkanélküliek aránya, 2005-ben a munkaképes korú lakosságnak csupán 23 százalékát regisztráltak foglalkoztatottként, az inaktívak, munkanélküliek és eltartottak tették ki a fennmaradó 76 százalékot. Az emberek nem sok reményt táplálnak a jövőbeli munkalehetőségek iránt. Kérdésünkre azt válaszolták, nem szeretnék, ha gyermekeik a faluban telepednének le, mert ott nem látnak számukra perspektívát. A korösszetétel alapján – főként a környező előregedő településekhez képest – Szatmárcseke társadalma fiatalnak mondható, és a születési ráta is magas, lakossága mégis fogyásnak indult. A tendencia a térségben tapasztaltakhoz hasonló: a jól képzett fiatalok elmennek a településről, sőt az ambiciózusabb szülők a gyerekeiket elviszik a helyi iskolából, így a helyben maradók iskolai végzettségi mutatói romlanak, és az iskola gettósodásának veszélyét is előre jelzik.

A lakosok zöme állami segélyekből és juttatásokból él, amelyeket mellékes jövedelmekkel, alkalmi és/vagy feketemunkákkal egészítenek ki. A mezőgazdaság szerepe mindig is jelentős volt ezen a településen, felmérésünk szerint az emberek háromnegyede ma is folytat valamilyen termelő tevékenységet, ennek azonban túlnyomó többsége nem haladja meg az önellátás szintjét. Viszonylag jelentős réteget érintett a szociális földprogram, dohányt, uborkát termesztettek, bár ennek jelentősége csökkent az utóbbi időben.

Sokan a turizmusban reménykednek. A település adottságai megfelelnek az idegenforgalom kívánalmainak, ám a turizmus jelenleg 15 családnak nyújt számottevőbb kiegészítő jövedelmet. A többség lekvár- és pálinkafőzésből tesz szert alkalmi bevételekre; termékeiket a helyi fesztiválokon, vásárokon és háznál árulják. A falu lakosainak nagy része pozitívan értékeli az idegenforgalom hatásait.

Jelentős a településen a közmunka, de sokan rákényszerülnek a megélhetési bűnözésre, főként a falopás elterjedt. A segélyek, a szociális célú foglalkoztatás időszakosan enyhíti a megélhetési gondokat.

---

²⁹ A helyiek szerint az ezredforduló évében bekövetkezett tiszai ciánszennyezés – annak ellenére, hogy a Tisza Túrístvándi alatti szakaszán történt – nagy károkat okozott az idegenforgalomban, a bizalom azóta sem állt helyre teljesen. A ciánszennyezésnek a turizmusra gyakorolt romboló hatásáról több szakértői vélemény is született (Nemes 2000).

Úgy tűnik, a kedvezőtlen adottságok ellenére a településen viszonylagos nyugalom van, és az elkeseredés is kisebb, mint a hasonló helyzetű településeken. Ebben kiemelkedő szerepe van az 1990 regnáló polgármesternek, aki paternalista vezetési stílusával gondoskodik a lakosságról; szociális foglalkoztatási lehetőségeket teremt, szociális földprogramot indít, szervezi a fesztivált, segít az értékesítésben.

A régi időkben a földesurak, majd a szövetkezet irányítása alatt álló kisbirtokos- és cselédmúltú lakosság láthatóan ma is igényli a paternalista irányítást. A gondoskodó vezetési elvet igénylő mentalitást erősíti továbbá az a mechanizmus, hogy a népesség kicserélődése révén a faluban többségbe kerültek azok a lakosok, akik jól viselik, sőt igénylik ezt a fajta gondoskodó vezetést. (Azaz, aki ezzel nem értett egyet, elköltözött.) Összehasonlító vizsgálatunk eredményeként³⁰ elmondható, hogy Szatmárcsekén az egyéni megélhetési stratégiák híján az önkormányzat rákényszerül, hogy biztosítsa a megélhetés lehetőségeit, szervezze az egyének gazdasági tevékenységét.

---

³⁰ Lásd a tanulmány elején az OTKA-kutatás leírását.

Felhasznált irodalom

- [1] Bali, János. 2002. *Megélhetési stratégiák Szatmárcsekén. Kézirat.*
- [2] Baranyi, Béla. 2004. *Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom. XVIII. 2.. 1–21.*
- [3] Barta, Györgyi. 1986. *Az Alföld falusi ipara. In Alföldi tanulmányok. X. kötet. Békéscsaba. 165–186.*
- [4] Beluszky, Pál és Györi, Róbert. 2004. *Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változása a 20. században. Tér és Társadalom. XVIII. 1.. 1–41.*
- [5] Dénes, Attila. 2009. *Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason. In Dénes Attila–Kiss Márta–Rác Katalin–Schwarz Gyöngyi (szerk.): Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. (Jelen-kutatások 1.). 16–28. Jelenkutatások Alapítvány. Budapest.*
- [6] Grasseli, Béla. 1979. *A Nyíregyházi Dohányfermentáló Vállalat megalakulása és fejlődése a felszabadulástól napjainkig. In Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. VII. Helytörténet, Nyíregyháza. 43–64.*
- [7] Gyarmathy, Zsigmond. 1990. *A termelészövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár megyében, 1948–1979. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Helytörténeti tanulmányok VIII. (Évkönyvek, 8. sz.). 6–49. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Nyíregyháza.*
- [8] Harsányi, Endre, Harsányi, Gergely, és Nagy, Attila János. 2005. *Területi fejlettségi különbségek az Észak-alföld régióban. Agrártudományi Közlemények. 16. (Különszám.).*
- [9] Kiss, János Péter és Lőcsei, Hajnalka. 2005. *Kistérségtípusok a Tisza mentén. In Nemes Nagy József (szerk.): Régiók távolról és közelről. (Regionális Tudományi Tanulmányok 12.). 83–142. ELTE regionális földrajzi tanszék–MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest.*
- [10] Kiss, Márta. 2008a. *Turistvándi: kis falu, nagy tervekkel. In Váradi Monika (szerk.): Aprófalvak lépéskényszerben. 334–369. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány. Budapest.*
- [11] Kiss, Márta. 2008b. *Tizacsécse, a beágyazott falu. In Váradi Monika (szerk.): Aprófalvak lépéskényszerben. 369–400. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány. Budapest.*
- [12] Lőcsei, Hajnalka. 2002. *A hazai kistérségek belső tagoltsága. In Nemes Nagy József (szerk.): A regionális földrajzi tanszék jubileuma. (Regionális Tudományi Tanulmányok 7.). 85–106. ELTE regionális földrajzi tanszék–MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest.*
- [13] Németh, Péter. 2002. *Szatmárcseke. Száz magyar falu könyvesháza Kht.*
- [14] Rác, Katalin. 2008. *Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In Váradi Monika (szerk.): Aprófalvak lépéskényszerben. 292–333. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány. Budapest.*

Termelők, szervezetek, kooperációk

*Agrárátalakulás a szatmári Tiszaháton*¹

Rác Katalin

I. Bevezetés

Az esettanulmány a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, Ukrajnával, Romániával határos Fehérgyarmati kistérségben végzett terepkutatás² alapján annak bemutatására vállalkozik, hogy az itt élő, mezőgazdasággal foglalkozó népesség megélhetési lehetőségeit a rendszerváltás miként érintette. A tanulmány a termelői szektor szereplőit jellemző egyéni alkalmazkodási stratégiák ismertetése mellett kitér az agrártermelők körében kialakult kooperációk jellegzetességeire, végeredményben arra, hogy az ágazat szereplői az új gazdasági körülmények között hogyan építik fel és mire használják kapcsolati viszonyaikat. Az esettanulmány módszertanát tekintve az agrárgazdaság szereplőivel készített strukturált interjúkra, az elérhető statisztikai adatokra, valamint a térség gazdaságáról képet adó dokumentumokra (levéltári forrásokra, gazdaságfejlesztési programokra stb.) támaszkodik.

II. A kutatás helyszíne

A 49 településből álló Fehérgyarmati kistérség Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egyik legalacsonyabb népsűrűségű területe. A népsűrűség csupán a térségi központban, Fehérgyarmaton, valamint a közvetlen vonzáskörzetéhez tartozó településeken és az ukrán, illetve román határszélen elhelyezkedő, a cigány lakosság magas arányával jellemezhető aprófalvak esetében közelíti meg a megyei átlagot. A Tisza, a Szamos és az országhatár által közrefogott Fehérgyarmati kistérségnek nincsen szerves központja. Ehhez az is hozzájárul, hogy a területén található egyetlen városi rangú település, Fehérgyarmat megközelítése a vasútvonal és a közúthálózat kiépítettségének hiánya miatt igen nehézkes.³ A térség fejlődési esélyeit nagymértékben meghatározza, hogy a Szamos folyó csak Fehérgyarmatnál és Csengernél átjárható, a Tisza pedig, lévén nagyrészt határfolyó, nem annyira a közlekedés, mint inkább a vízi turizmus szempontjából gyakorol hatást a térségre, a fő forgalmi irányokra merőleges kisári Tisza-híd pedig legfeljebb kistérségi jelentőséggel bír (Kiss–Lócsei 2005[17]).

A vizsgált térségről általánosságban elmondható, hogy területén koncentráltan vannak jelen a kistelepülések: az arányokat tekintve a 49 település kétötöde (19 település) sorolható az 500 fő alatti aprófalvak közé, de az 1000 fő alatti kistelepülések száma is 20 fölötti. A statisztikai kistérségben a két legnépesebb településen, Fehérgyarmaton és Tunyogmatolcon kívül mindössze 5 olyan község (Jánkmajtis, Kisar, Kölcse, Szatmárcseke, Tiszabecs) található, amelynek népességszáma meghaladja az 1000 főt.

A statisztikai kistérség területén három önkormányzati társulás működik.⁴ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás ezek közül csak egyre, az 1996-ban létrehozott, a Szatmári-síkság 13 települését magában foglaló Tiszaháti Területfejlesztési Önkormányzati Társulásra (a továbbiakban Tiszaháti Társulás) terjedt ki.⁵ Választásunk a

---

¹ A tanulmány bővített változata Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal címmel jelent meg. In Kistelepülések lépéskényszerben. Szerk: Váradi Monika Mária, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008. 370–411.

² Az esettanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatás elvégzésére az Aprófalvak és aprófalusiak című NKFP-kutatás keretében került sor, amely dr. Kovács Katalin vezetésével zajlott az MTA Regionális Kutatások Központjának térségfejlesztési kutatásokkal foglalkozó osztályán 2004–2007 között.

³ A közlekedési infrastruktúra állapotáról némi képet ad az a számadat, amely szerint a 49 település közül mindössze hatnak van közvetlen vasúti összeköttetése a térségi központtal. A Fehérgyarmatról induló vasúti járat Penyige, Nagyszekeres, Kisszekeres, Jánkmajtis, Gacsály és Rózsály érintésével Zajtánál lépi át az országhatárt.

⁴ A térség területén működő három önkormányzati társulás: a 24 települést integráló Felső-Tisza Vidéki Területfejlesztési Önkormányzati Társulás, a 12 tagtelepüléssel rendelkező Túrmellék-Erdőhát Kistérségfejlesztési Társulás, valamint a 13 települést számláló Tiszaháti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás.

⁵ A Tiszaháti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás tagjai: Botpalád, Fülesd, Kispalád, Kömörő, Magosliget, Milota, Sonkád, Szatmárcseke, Tiszabecs, Tiszacsécse, Tiszaköröd, Túrístvándi, Uszka.

három önkormányzati társulás közül azért esett éppen a tiszahátira, mivel a mikrotérség az előzetes terepmunka során koherens, egymáshoz többszálú kapcsolatokkal kötődő települések együttesét mutatta, és úgy tűnt, kellőképpen reprezentálja a térség kis- és aprófalvait jellemző területi, gazdasági folyamatokat is.

III. Természetes kötődések és formalizált településközi kapcsolatok

A trianoni békeszerződést megelőzően Beregszászhoz, Nagyszőlőshöz, Szatmárnémetihez, Tiszaújlakhoz kötődő szatmári térség a határmegvonást követően vonzásközpont nélkül maradt.⁶ A határsáv menti települések sajátosságává a „kettős periféria-helyzet”, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet vált (Baranyi 2004[1]). A két ország közötti összeköttetést 1989-ig a térségből többórás utazással elérhető Záhony–Csap-határátkelő biztosította.

Az egykori Szatmár vármegye Magyarországon maradt három járását – a Csengeri, a Fehérgyarmati és a Mátészalkai járást – erőteljes alulurbanizáltság jellemezte: 1969-ig a három járás egyetlen városi rangú településsel sem rendelkezett.⁷ A 15. század elejétől mezővárosi címet viselő, Nyíregyházától bő 100 km-re található Fehérgyarmatot 1970-ben nyilvánították nagyközséggé, városi címet azonban a település csak 1978-ban kapott (Beluszky–Győri 2004[3]).⁸ A 491-es számú főút mellett elhelyezkedő kisváros fejlődése az erőltetett ütemű iparosítás nyomán a hatvanas években lódult meg, majd az 1970-es árvizet követően kapott újabb lendületet, miközben a térségben található falvak nem tudták a Fehérgyarmatot jellemző fejlődés ütemét felvenni. A körzetközpont rangjára emelkedő Fehérgyarmat és a körülötte található kistelepülések fejlődési pályája elvált egymástól, ez a fejlődési tendencia, „a kis centrum nagy perifériával” a térség tartós vonása maradt (Lőcsei 2002[24]; Kiss–Lőcsei 2005[17]). A rendszerváltást követően némileg árnyalta a helyzetet az a körülmény, hogy a térségben erőre kaptak olyan, az átlagosnál nagyobb lélekszámú községek (pl. Kölcse, Szatmárcseke, Tiszabecs), amelyek a környező aprófalvak számára az alapvető üzleti és közszolgáltatásokat biztosító körzetközpont szerepét töltik be.

IV. Népmozgalmi folyamatok a Tiszaháton

A lobbierő növelésére és a közös pályázatok megvalósítására létrehozott, másfél évtizedes működési múltra visszatekintő Tiszaháti Társulás központja az ukrán határ mellett elhelyezkedő, határátkelőhelyként funkcionáló Tiszabecs, itt található az önkormányzati társulás irodája. A társulást alkotó 13 település közül négy (Fülesd, Magosliget, Tiszacsécsé, Uszka) 500 fő alatti aprófaluk, hét (Botpalád, Kispalád, Kömörő, Milota, Sonkád, Tizsakóród, Túristvándi) 500 és 1000 fő közötti kistelepülés, kettő (Szatmárcseke és Tiszabecs) az 1000-es lélekszámot meghaladó község. Bár az önkormányzati társulásnak Kölcse nem tagja, a kutatás erre a városias szolgáltatásokat kínáló településre is kiterjedt, mivel a közel 1500 fős község a vizsgált települési kör számára fontos alközpont szerepét tölti be. Az önkormányzati társulásnak nem tagja Fehérgyarmat sem, mivel azonban a Tiszaháton élő népesség életlehetőségeit a kisváros alapvetően meghatározza, a kutatás a térségi központot – mindenekelőtt az itt található foglalkoztatókat és közszolgáltatókat – is érintette.

⁶ A trianoni békeszerződés 28. rendelkezése Szatmár megyét az országos átlagot meghaladóan érintette. A vármegye 6104 négyzet-kilométeres területéből mindössze 1731 négyzetkilométer maradt Magyarországon: a Fehérgyarmati járás mellett a Csengeri, a Mátészalkai, és a Nagykárolyi járásból Penészlek község. Szatmár megye területének nagyobb részét (4373 négyzetkilométert és a 183 négyzetkilométer területű Szatmárnémetit) Romániához csatolták (Fábián 1993[7], 1997[8]).

⁷ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a hatvanas évek végéig egyetlen település, Nyíregyháza rendelkezett városi címmel, a Mátészalkai járás központját, Mátészalkát csak 1969-ben nyilvánították várossá, a kistérségre csekély vonzerőt gyakorló Vásárosnamény 1978-ban, Baktalórántháza pedig 1993-ban kapott városi címet.

⁸ Bár a térségi központ, Fehérgyarmat csak 1978-ban kapott városi címet, már az 1900-as évektől sajátos kisvárosias jelleggel, központi szerepkörrel rendelkezett, erre utal a település századfordulós intézményrendszere: két hengergőzmalma, ecetgyára, két takarékpénztára, közkórháza, telekkönyvi hatósága, adóhivatala, postája, távíróhivatala és vasútállomása. (Forrás: www.feheryarmat.hu)

1. táblázat - A vizsgált települések lakosságszám szerinti megoszlása. Forrás: Népszámlálás 2001

Településméret (fő)	Tiszaháti Önkormányzati Társulás települései		Fehérgyarmati statisztikai kistérség települései		Szabolcs-Szatmár- Bereg megye települései	
	Szám	Százalék	Szám	Százalék	Szám	Százalék
0–499	4	30,8	19	38,8	35	15,3
500–999	7	58,9	23	46,9	64	27,9
1 000–1 999	2	15,4	5	10,2	55	24,0
2 000–4 999	0	0,0	1	2,0	57	24,9
5 000–9 999	0	0,0	1	2,0	11	4,8
10 000–	0	0,0	0	0,0	7	2,6
Összesen	13	100,0	49	100,0	229	100,0

Az elmúlt száz esztendő népmozgalmi folyamatait tekintve megállapítható, hogy a Tiszaháti Társulást alkotó települések zöme demográfiai csúcspontját a hatvanas években érte el, a legutóbbi évtizedek azonban legtöbbjük számára a demográfiai mélypont időszakát hozták el. Kivételek ezalól a cigány népesség magas arányával jellemezhető határszéli aprófalvak (pl. Uszka, Magosliget, Botpalád, Kispalád), valamint a térségi központ és annak közvetlen szomszédságában elhelyezkedő települések (pl. Fülesd, Penyige). Fehérgyarmat népessége az elmúlt száz esztendőben – elsősorban a beköltözésekből eredő népességnövekedés folytán – megduplázódott, az 1900-ban még mindössze 4220 fős mezőváros népességszáma a 2001-es népszámlálás idejére 8857 főre emelkedett. A térségi központban megfigyelt népességnövekedés Fehérgyarmat közvetlen vonzáskörzetében is megfigyelhető. A fehérgyarmati ingatlanárakat megfizetni nem tudó fiatal családok ugyanis gyakorta választják lakóhelyül a napi ingázással könnyen megközelítő szuburb településgyűrűt. Hozzá kell tennünk, hogy a rendszerváltást követően felerősödő elvándorlás Fehérgyarmaton is érezteti hatását, a népesség egyelőre csekély mértékű fogyását idézve elő.

V. Adottságok, örökségek – a Tiszahát gazdaságtörténeti sajátosságai

A Fehérgyarmati kistérség gazdaságát természetföldrajzi adottságaival összefüggésben a korábbi időszakokban is a mezőgazdaság túlsúlya jellemezte, területén csak néhány kisebb élelmiszer-ipari üzem, malom, szeszfőzde, ecetgyár, olajsajtoló működött.⁹ A szatmár-beregi terület legnagyobb foglalkoztatói az 1945 előtti időszakban a városokba (Kisvárdá, Nagykálló, Nyírbátor, Nyíregyháza, Vásárosnamény) települő dohánybevéltők voltak, amelyek idényszerűen több száz főt, javarészt női munkaerőt foglalkoztattak (Grasseli 1979[11]). Az államosítást követően a Nyíregyházi Dohányfermentáló Gyár biztosította a felvevőpiacot a térség dohánytermesztéssel foglalkozó gazdálkodói, majd mezőgazdasági nagyüzemei számára.

A térség mezőgazdaságát a tévesztés előtti időszakban a hagyományos, egymásra épülő földművelés és állattenyésztés jellemezte, amely a szántó, a rét és a legelő hármasságán alapult. Emellett a vizsgált települések jelentős gyümölcsstermő területekkel, úgynevezett ártéri dzsungelgyümölcsösökkel rendelkeztek. A térség települései közül országsherte ismert gyümölcsstermő területként emlegették Kölcset, Szatmárcsekét, Penyigét, valamint Tunyogmatolcsot (Gyarmathy 1990[12]).

A szatmári térséget a szövetkezetesítést megelőzően a birtokszerkezet elaprózottsága, a kisbirtokok túlsúlya jellemezte. (Botár 1975[4]). Ennek részben az volt az oka, hogy a korábban a nagybirtokok túlsúlyával

⁹ Nagyobb ipari üzemek a szabolcsi területen működtek, de itt is csupán négy üzemben (Demecseri Burgonyakeményítő Gyár, Kisvárdai Vasöntöde, Nyírbogdányi Petróleumgyár, Tiszavasvári (Büdszentmihályi) Alkaloida) haladta meg a 100 főt az alkalmazott munkások száma (László 1993[23]).

jellemezhető vármegyéből az 1000 holdon felüli birtokok zöme a trianoni határmegvonást követően az ukrán és a román oldalra került (Gyarmathy 1993[13]).¹⁰ A birtokszerkezet elaprózottságán sem az 1920. évi XXXVI. tc., sem az 1924. évi VII. tc. nem változtatott, és az 1945. évi földreform is csak igen lassan kibontakozó folyamatokat indított el (Filep 1975[6]).¹¹

2. táblázat - Az önálló földbirtokosok megoszlása 1930-ban. Forrás: Népszámlálás, 1930

Település	100 kat. hold feletti (%)	50–100 kat. holdas (%)	10–50 kat. holdas (%)	1–10 kat. holdas (%)	1 kat. hold alatti (%)
Botpalád	5,26	2,11	46,32	46,32	0,00
Fülesd	3,80	5,06	44,30	46,84	0,00
Kispalád	0,78	4,65	44,19	48,84	1,55
Kömörő	0,00	1,18	30,59	61,18	7,06
Magosliget	5,41	0,00	43,24	48,65	2,70
Milota	2,40	0,00	28,80	68,80	0,00
Sonkád	1,67	8,33	45,00	43,33	1,67
Szatmárcseke	1,65	0,55	20,33	69,23	8,24
Tiszabecs	2,80	1,40	27,97	62,24	5,59
Tiszacsécse	0,00	5,00	30,00	65,00	0,00
Tizsakóród	0,00	0,90	31,53	62,16	5,41
Túristvándi	1,89	1,89	45,28	50,94	0,00
Uszka	5,88	1,96	27,45	62,75	1,96
<i>Fehérgyarmat</i>	<i>2,70</i>	<i>3,04</i>	<i>31,08</i>	<i>61,82</i>	<i>1,35</i>
<i>Kölcse</i>	<i>6,96</i>	<i>1,74</i>	<i>27,83</i>	<i>63,48</i>	<i>0,00</i>

Az agrártúlsúly a hatvanas években felgyorsuló iparfejlesztést követően is fennmaradt. A térségben megjelenő ipari foglalkoztatók (pl. a mérleggyártással foglalkozó, hódmezővásárhelyi anyavállalattal rendelkező Metripond, a fémipari termékeket előállító Fe-Fa-Fém Vállalat, a háztartási kisgépekhez motorokat gyártó ikladi központú Ipari Műszergyár) szinte kivétel nélkül egy-egy nagyobb ipari üzem gyáregységeként telepedtek meg Fehérgyarmaton, a mezőgazdaságból kiáramló, alacsonyan képzett munkaerőre alapozva tevékenységüket (Barta 1986[2]; Gyarmathy 1990[12]).

A gyenge eltartóképességgel rendelkező helyi gazdaság miatt a térségben mindig is magas volt az ingázók aránya. Még 1990-ben is a foglalkoztatottak kétötöde (közel 5000 munkavállaló) ingázott a nagyobb vonzásközpontokba (Harsányi–Harsányi–Nagy 2005[15]). Ahogy a térség egyik polgármestere fogalmaz: „*Fehérgyarmatra általában inkább a könnyűipar volt jellemző, varrodák, a Hódikötnek volt valami kötődéje, építőipar, tehát zömmel ez. Később volt ipari létesítmény is, tehát ilyen finommechanika, de a zöme a férfilakosságnak valahol Tatabánya környékén, Dunántúlon, Székesfehérváron, Budapesten dolgozott.*” A távolsági ingázókat elsősorban a határszéli települések bocsátották ki, „*a busz Kispaládról indult, Botpaládot érintette, de mire Kölcsebe ért, meg is telt.*”

¹⁰ A földosztást megelőzően Szatmárban mindössze hat olyan község akadt, ahol nem volt földesúri és/vagy dzsentribirtok. A térség legnagyobb földbirtokosai 1945-ben: gróf Károlyi Sándor, Jékey Sándor, dr. Szoboszlai Sándor, Christoph Frigyes, Gyenge Béla, báró Kende György (László 1976[23]).

¹¹ Szatmár-Bereg vármegyében 1945-ben összességében 103 646 kat. holdat osztottak ki 21 136 juttatott között, ezzel szemben Szabolcsban 46 ezren részesültek juttatásban, a földterület 48,6 százalékát osztották fel. A térség központjában, Fehérgyarmaton a két földreform nyomán 186 igénylő között mindössze 258 kat. holdat osztottak ki. A térséget jellemző helyzetet jól tükrözi Fehérgyarmat példája, ahol az 1945-ös földreform időszakában az igényelt földmennyiség messze alatta maradt a rendelkezésre álló földterületnek, így a kiosztható területből jelentős mennyiséget engedtek át a Fehérgyarmattal határos Tunyogmatolcs (akkor még Matolcs), Kérsenjén és Nábrád földigénylői számára. A korabeli dokumentumok szerint az erőltetn földigénylés hátterében a nagybirtokok elcsatolása mellett az 1919-es forradalmat követő fehérterror időszakát jellemző megtorlások álltak (László 1976[23]).

Az ingázás részben a képzetlen munkaerőt érintette, részben azokat a paraszti háttérű munkavállalókat, akik a téészesítés elől húzódtak az ipari szektorba.¹² Hozzá kell tennünk, hogy bár az államszocializmus időszakában mindvégig magas volt az ingázók aránya, a térség munkavállalóit időben változó ingázási szokások jellemezték: míg a hatvanas években a megyei ipar alulfejlettsége¹³ folytán az ingázás a Szabolcs-Szatmár megyén túli ipari központokba irányult, addig a nyolcvanas években a helyi (elsősorban telephelyi) ipar megerősödése folytán a megyén belüli ingázás vált meghatározóvá.¹⁴

A mezőgazdaság térségi jelentőségére utal, hogy még 1990-ben is a helyben foglalkoztatottak kétötödét szívta fel az ágazat, és csupán negyedét a szinte kizárólag Fehérgyarmatra települt ipar, fennmaradó részét a többi ágazat. A Fehérgyarmati kistérség területén található legnagyobb (kb. 500 fős) mezőgazdasági foglalkoztató a mátészalkai központtal működő Szamosmenti Állami Tangazdaság volt, amely a térség több településén (pl. Kölcse, Sonkád) rendelkezett telephellyel. A mezőgazdasági munkaerő fennmaradó részét a térségi téészek foglalkoztatták, amelyekben a szarvasmarha-ágazat és a szovjet piacokra támaszkodó almatermesztés számított húzóágazatnak. A vizsgált térség 13 településén az 1960-as évek közepére 16 téesz működött, amelyeknek a száma a hetvenes évek elején bekövetkező téeszegyesítéseket követően harmadára csökkent.

---

¹² Lásd a jelenséggel kapcsolatban Juhász Pál írásait.

¹³ Az ipari szektor megyén belüli csekély szerepére utal, hogy 1959-ben mindössze 7789 főt foglalkoztatott az ipari ágazat, az erőltetett iparfejlesztés eredményeként 1970-re az iparban foglalkoztatottak száma megnégyszereződött. (Forrás: KSH 1959, 1970 megyei évkönyvek.)

¹⁴ Az 1980-as évek közepén az ingázók több mint 90 százaléka (mintegy 54 575 fő) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli munkahelyre ingázott, a szomszédos megyékbe (zömmel Hajdú-Biharba, kisebb részben Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe) a munkavállalók valamivel több mint 7 százaléka, megközelítőleg 5000 fő ingázott. A fennmaradó 239 fő távolabbi megyékben talált megfelelő munkaalkalmat. (Forrás: Naponta ingázók adatai. 1984, KSH, Budapest, 1985.)

3. táblázat - A térségi téeszek legfontosabb jellemzői. Forrás: KSH, 1978

Település	Téesz neve 1960-ban	Téeszegyesítést követően	Összes terület (kat. hold)	Ebből szántó aránya	Családok száma	Ebből 7 hold feletti területtel rendelkező családok aránya	
Botpalád	Kossuth Mgtsz	Kossuth Mgtsz	2036	76,28	226	28,76	
Kispalád	Új Barázda Mgtsz		2430	63,95	254	26,38	
Kölcse	Kossuth Mgtsz	Kossuth Mgtsz	1620	86,73	215	39,53	
Kölcse	Zöld Mező Mgtsz		1385	91,77	149	38,93	
Fülesd	Új Élet Mgtsz		1524	78,28	141	26,95	
Sonkád	Új Élet Mgtsz		1428	73,95	183	30,05	
Milota	Új Élet Mgtsz		Új Élet Mgtsz	2275	70,46	283	14,13
Nagyar	Május 1. Mgtsz		Haladás Mgtsz	2307	77,42	288	29,51
Szatmárcseke	Haladás Mgtsz	3856		75,73	548	19,16	
Túristvándi	Rákóczi Mgtsz	1672		84,09	207	31,88	
Magosliget	Keleti Napsugár Mgtsz	Béke Mgtsz	1052	65,30	102	43,14	
Tiszabecs	Béke Mgtsz		889	75,03	117	36,75	
Tiszabecs	Új Élet Mgtsz		1421	81,21	193	9,33	
Uszka	Zöld Mező Mgtsz		1049	77,88	102	26,47	
Tiszacsécse	Haladás Mgtsz		968	60,43	119	22,69	
Tizsakóród	Béke Mgtsz		2293	73,62	331	14,20	
Kömörő	Új Élet Mgtsz	Zöld Mező Mgtsz	2088	74,19	191	30,37	
Penyige	Zöld Mező Mgtsz		–	–	–	–	

Az alacsony mezőgazdasági béreket a helyben foglalkoztatott munkaerő a háztáji kistermeléssel egészítette ki, ami a nagyüzemi profilhoz illeszkedő tejelőszarvasmarha-tartást, valamint intenzív kertészeti tevékenységet, gyümölcs-, zöldség- és dohánytermesztést foglalt magában. A térség egyik legeredményesebbnek tartott szövetkezetében, a Haladás Mgtsz-ben ¹⁵ középvezetői beosztásban dolgozó, a rendszerváltást követően polgármesterként tevékenykedő interjúalany szerint: „A szövetkezet mint megélhetési lehetőség kb. egy olyan 60 százalékban biztosította a lakosságnak a megélhetését, éppen ezért otthon még meg kellett lenni a kis háztáji gazdaságnak, annak az egy-két tehénnek vagy három tehénnek, hogy a tejpénzzel kiegészítve fizetést tudott bővíteni, lakást felújítani, autót venni, televíziót venni. Tehát nem volt annyira fenéig tejfel a szövetkezeti időszak, annyi, hogy volt munkahelye, családi pótlékja, háztájija.”

A vizsgált térség társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából a téeszidőszak fontos momentuma a nagyüzemi gazdálkodás iránt elkötelezett, helyi gyökerű agrárértelmiség téeszekben való megjelenése. A nagyüzemi termelés fortélyait, ugyanakkor a termőhelyi adottságokat is jól ismerő agrárszakemberek jelenléte nemcsak a termelés hatékonyságának növelése miatt volt döntő jelentőségű, hanem a helyi problémák megoldása iránt elkötelezett értelmiség megteremtődése szempontjából is. Egy tizsakóródi születésű, a helyi téeszben állattenyésztési ágazatvezetőként tevékenykedő, ma 800 hektáros gazdaságot működtető interjúalany szerint: „Amíg ide nem kerültünk mi, fiatal szakemberek, addig itt a legmagasabb iskolai végzettség a tánciskola volt. Lett egy helyi értelmiség, és akkor egy kicsit megindítottuk az eseményeket. Tehát összejött egy fiatal banda, az elnök hülyét kapott, hogy mi milyeneket tudunk.” A nyolcvanas években a térség mezőgazdasági nagyüzemeiben komoly

¹⁵ A Haladás Mgtsz Nagyar, Szatmárcseke, Túristvándi településeket integrálta.

technológiai fejlesztések indultak, amelyeket a helyi társadalomban presztízzsel bíró, ambiciózus agrárértelmiség vezényelt le. A térségi téészek vezetőinek, középvezetőinek helyi társadalmi beágyazottságára, közösség iránti elkötelezettségére utal, hogy a rendszerváltást követően nem a gazdasági szektorban keresték az egyéni boldogulás lehetőségét, hanem a települési önkormányzatok vezetői testületében. (A vizsgált 13 település polgármesterei közül tíz érkezett a szövetkezeti szektorból, zömmel középvezetői beosztásból.)

VI. Az agrárágazat szereplői a szerkezetátalakulás után

A kistérség legnagyobb mezőgazdasági foglalkoztatójának számító Szamosmenti Állami Tangazdaságot a rendszerváltást követően felszámolták. A tangazdaságnál már 1988-ban megkezdődtek az elbocsátások, az állattenyésztési ágazat leépítése folytán előbb az állatgondozókat, a villanyszerelőket, a megművelt földterület csökkenését követően pedig a mezőgazdasági gépszerelőket küldték el.

Az állami gazdaság hasznosítható vagyonának legnagyobb részét a szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó mátészalkai Agroker Kft. vásárolta fel, valamint a Csalolcon működő, olasz érdekeltségű Erdőhát Limuzin Kft., amely az állami gazdaság állattartó telepére tartott igényt. Az utóbbi vállalkozás Olaszországban működtet húsfeldolgozó üzemet, a csalolci hízómarhatelep az ehhez szükséges alapanyagot biztosítja. A tangazdaság egykori vagyonára alapozta tevékenységét a Transzít-Ker Kft. is, amely víziszárnyas-tenyésztéssel foglalkozik. A több százezer darabos liba- és kacsaaállománnyal rendelkező kft. a térségen belül Csengerben, Panyolán, Zsarolyán rendelkezik telephellyel.

A szerkezetátalakulás első szakaszában a térség számos településén történtek kísérletek a téészek megmentésére. E mozgalmak háttérében a szövetkezeti forma iránt elkötelezett tulajdonosi csoportok, pontosabban a nagyüzemek felső- és középvezetői álltak. E kísérletek nem annyira a likviditási problémák, mint inkább a résztulajdonos tagság részéről jelentkező bizalomhiány miatt szinte kivétel nélkül kudarcba fulladtak. A tiszacsécei téész egyik középvezetője, a település későbbi polgármestere a következőképpen emlékszik vissza erre az időszakra: *„Megpróbáltunk itt önállóan egy kis szövetkezetet létrehozni '94-ben vagy '95-ben, aztán három évig ment ez a közös dolog. [...] Összességében 40-45 embert foglalkoztattunk, folytattuk a ládagyártást, erdőt kaptunk, volt egy kis fűrészüzemünk, volt szántó is, gyümölcsös is. Az állattenyésztésre nem mentünk rá, mert akkor már nem volt jó kondícióban az állattenyésztés. [...] Később itt is egyre inkább előtérbe került az, hogy mindenki a saját boldogulását vette alapul, az emberek megérezték az ízét annak, ha ők kivisznek valamit, azt ők pénzzé tudják tenni. Úgy láttuk, hogy két lehetőség van a téész vezetése előtt. Az egyik az, hogy feléljük a meglévő vagyont, vagy a másik az, hogy korrekt módon elszámolunk a tagjainkkal, és akkor mindenki hozzájut valamihez. Ezt az utóbbit választottuk.”*

A térség egykori nagyüzemei közül csak a penyigei Zöldmező Szövetkezet, valamint a fehérgyarmati Kis-Túr Szövetkezet maradt talpon. A társas vállalkozássá alakuló téészek közül a legsikeresebb a Csalolcon működő, 2003-ban Erdőhát Rt.-vé alakult cég. A vállalkozás termelői, szolgáltató- és kereskedelmi tevékenységet folytat, a termelői tevékenységhez szükséges földterületet a vizsgált térség földtulajdonosaitól bérlí. A térség földbérleti piacán kialakult anomáliákra a későbbiekben részletesen kitérünk.

Ami az új szervezeteket illeti, a térség több településén (Csegöldön, Csengerben, Jánkmajtison, Kölcsén, Sonkádán, Tisztaberken) alakultak a helyben megtermelt zöldség és gyümölcs értékesítésében szerepet játszó, az Európai Unió által is támogatott TÉSZ-ek. A térségi TÉSZ-eket szinte kivétel nélkül olyan integrátorok hozták létre, akik korábban is termelés-szervezéssel foglalkoztak, vagyis e szervezetek nem a termelői tevékenységet folytató szereplők irányítása alatt állnak. A térség egyetlen, termelők által alapított szervezete a Sonkádra bejegyzett Türemelléki TÉSZ volt, amely a jelentős forgótőkéjű „integrátor TÉSZ”-ek szorításában nem tudta elérni a működés feltételül szabott, törvényben meghatározott árbevételt, így néhány éves működést követően felszámolták. A TÉSZ-ek ezzel együtt is vitathatatlan szerepet játszanak a térségben zajló termelés és értékesítés koordinációjában, a tejtermelés visszaszorulását követően ugyanis a kisebb parcellákat birtokló termelők a gyümölcs- és zöldségtermesztésből igyekeznek bevételeiket növelni. A zöldség- és gyümölcságazat jelentőségének növekedésére utal, hogy az utóbbi években több hűtőház (pl. Fehérgyarmaton, Kölcsén, Tisztaberken) és léüzem (pl. Kölcsé, Nagyszekeres) létesült a térségben.

1. kép. Almáskert szüret előtt (Szőke Alexandra felvétele)

A korábban meghatározó ágazatnak számító sertésenyésztés szerepe napjainkra visszaszorult a térségben, de a tehenészetek, hizómarhatelepek zömét is felszámolták. Tejfeldolgozó legközelebb Mátészalkán és Nyíregyházán működik, de a Fehérgyarmati kistérségben megtermelt tej nagyobb része nem itt ér célba, hanem a szomszédos Vásárosnaményi kistérségben található penészleki sajtüzemben. A vállalkozás hűtőkocsija ugyan házhoz megy, de a piaci ár töredékéért vásárolja fel a megtermelt tejet. A tejtermelők kedvezőtlen alkupozíciója abból ered, hogy többségük az elmúlt években értékesítette tejkvótáját, kvóta hiányában pedig elesett a nagyobb bevételt biztosító felvásárlók piacaitól. *„A tulajdonosok úgy gondolták, kvótára nem lesz szükség, mert a Tejipari Vállalat nagyon keveset fizetett a tejért, a végén már nem is nagyon kellett ez a tej, mert a feltételeknek nem felelt meg.”* A tejtermelő gazdaságok a tejkvóta értékesítését követően húshasznú szarvasmarha-tenyésztésre álltak át, egyelőre azonban nem függesztették fel a mellékjövedelmet biztosító tejtermelést sem.

VII. Az agrártársadalom tagozódása

A mára alacsony szintűvé vált mezőgazdasági foglalkoztatás ellenére a Fehérgyarmati kistérségben tömeges a mezőgazdasággal vállalkozóként, egyéni gazdálkodóként, kistermelőként foglalkozók tábora. Ahogy a térség egyik falugazdája fogalmaz: „*Itt családon belül mindenkinek van földje, a lányomnak, a fiamnak, nekem is, meg az asszonynak is. Itt mindenkinek van földje.*” Ezt támasztják alá a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás adatai is, amelyek szerint a fehérgyarmati statisztikai térségben élők fele (!) folytat valamilyen formában mezőgazdasági tevékenységet. A mezőgazdasági szempontból hasznosítható területen 2000-ben mintegy 8,5 ezer egyéni gazdaság, valamint 54 gazdasági szervezet osztozott, de a gazdasági méretet el nem érő gazdaságok száma is 3000 fölött volt.¹⁶ A rendelkezésre álló statisztikák szerint a szerkezetátalakulást követően a térség, miként Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egésze, egyéni gazdaságtúlsúlyossá vált (Kovács–Bihari 2000[20]). Erre utalnak többek között a földhasználati adatok, amelyek szerint a termőterület 80 százalékán egyéni gazdaságok, 20 százalékán gazdasági szervezetek osztoznak. Az állatállomány vonatkozásában némileg kiegyenlítettebb a kép, 60–40 százalék az arány, az egyéni gazdaságok javára.

Ami a gazdálkodók által használt földterület nagyságát illeti, az egyéni gazdaságokról elmondható, hogy zömük (52%) 1 hektár alatti területet művel. Az 1–5 hektár közötti területen gazdálkodók a termelők harmadát teszik ki, az ennél nagyobb földterületet művelők aránya csekély. A földhasználat elaprózottságának hátterében a birtokgyarapítást lehetővé tevő tőkehiány áll, és a kisparaszti termelői hagyományok mellett valószínűleg szerepet játszanak az adózási szabályok is, amelyek a parcelláknak a családtagok közti szétíratására készítetik a földtulajdonosokat. Bár a térségben ma még túlsúlyban vannak az 5 hektárnál kisebb területet használó gazdaságok, megindult egy lassú birtokkoncentrációs folyamat. A megerősödő gazdaságok foglalkoztatási hatása térségi szinten egyelőre csekély, mivel elsősorban önfoglalkoztatást, illetve szezonmunkákat biztosítanak. A térség egyéni gazdaságainak zöme vegyes, több lábon álló paraszti gazdaságként regisztráltatta magát, míg a gazdasági szervezeteknél az országos tendenciákhoz hasonlóan a specializáció jelei mutatkoznak¹⁷ (Harcsa–Kovács 1996[14]).

A környékbeli kisüzemekkel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a törpegazdaságok működtetői a gazdálkodói habitus vonatkozásában meglehetősen vegyes képet mutatnak. A kisüzemek működtetőinek közös vonása talán csak az, hogy a mezőgazdasági tevékenység valamennyiük esetében fontos eszköze a társadalmi tagság fenntartásának, a további egzisztenciavesztés megakadályozásának. Mindemelllett a mezőgazdasági tevékenység, legyen az a ház körüli, kertben folytatott uborkázás vagy az állattenyésztés takarmányigényét kielégítő kukoricatermesztés, a bevételek mellett értelmes napi elfoglaltságot, erkölcsi tartást ad az elsődleges gazdaságból kiszakadt vidéki népességnek.

¹⁶ A mezőgazdasági profilú gazdasági társaságok száma 2005-re 64-re emelkedett, az összes vállalkozáshoz viszonyított arányuk azonban így is 10 százalék alatti. (Forrás: T-Star 2005.)

¹⁷ A gazdasági szervezetek harmada növénytermesztő gazdaságként, ötöde állattenyésztőként került összeírásra, az utóbbihoz hasonló arányszámok jellemzik a kertészeti és szolgáltatótevékenységet folytató gazdasági szervezeteket. (Forrás: ÁMÖ 2000.)

2. kép. Uborkatábla a faluszélen (Szőke Alexandra felvétele)

A térséget jellemző kisüzem-túlsúlyosság mellett a téészek közép- és felső vezetői köréből kitermelődött egy, a gazdaságát vállalkozásszerűen működtető gazdaréteg, egy-egy településen két-három gazdálkodó, akik átlagosan 300–500 hektáros földterületet művelnek. (Mező 2001[26]) Ez a gazdálkodói csoport nem annyira a foglalkoztatásban játszott szerepe, mint inkább a termelés szervezésében, az értékesítés koordinációjában vállalt feladatai folytán kulcsfontosságú a térség kisüzemei számára. E csoport szerepét szemlélteti egy szatmárcsekei telephelyű, középparaszti háttérű gazdálkodó, aki közel száz térségi termelő számára biztosít értékesítési lehetőséget: *„Hát ez durván egy olyan 85-90 ember; itt a térségben, hát úgy, hogy Magosligettől felfelé Fehérgyarmatig. Ez összességében egy olyan 1000-1200 hektár. [...] Na most, itt a környéken én ezeket az embereket ismerem, tehát kilencven százalékát ismerem, megbízhatóak. Mindenki behozza ide saját maga, és innen koordinálom.”* A bizalom oda-vissza működik, az értékesítés biztonságát az évek során megtapasztaló térségi kistermelők abban az esetben is a szatmárcsekei agrárvállalkozónál értékesítik terményüket, ha lenne lehetőségük a magasabb áron történő terményeladásra. Ez a fajta bizalom ugyanakkor kötelez is: a szatmárcsekei terményfelvásárló a gabonapiac kockázatait egymaga viseli: például abban az esetben is a megállapodás szerint kiegyenlíti a tartozását a gazdák felé, ha üzleti partnerei késlekedve rendezik fizetési kötelezettségeiket.

VIII. A vállalkozások és a társadalmi-gazdasági környezet

A térség közép- és nagyüzemi méretű gazdaságai a környékben általánosnak mondható magas munkanélküliség ellenére munkaerő-hiánnyal küszködnek, vagyis nélkülözik a vállalkozás működtetéséhez elengedhetetlen, megbízható munkaerőt. Az interjúk tapasztalatai szerint annak, hogy a térségi munkavállalók nem szívesen töltik be a helyi vállalkozásoknál kínálgató álláshelyeket, a segélyszerű jövedelmekkel közel azonos összegű mezőgazdasági munkabérek mellett az egalitáriánus társadalomszemlélet az oka, amely az 1945 előtti társadalomszerkezetből eredeztethető. A térségi falvak többségének társadalmát a kollektivizálást megelőzően hasonló méretű paraszti gazdaságok egymás mellett éléseként írhatjuk le, amelyben nem voltak kirívó társadalmi különbségek. A helyi társadalomban a mai napig rendkívül erőteljes az a meggyőződés, hogy a gazdagodás mindig csak mások elszegényedése árán mehet végbe, éppen ezért a gazdagság kötelez, azaz számtalan gazdasági és nem gazdasági szívességet ró tulajdonosára.¹⁸ Egy botpaládi, 180 hektáros területet művelő agrárvállalkozó a következőképpen számol be a vállalkozására nehezedő kötelezettségekről: *„Gazdasági szempontból mi nagyon sokat próbáltunk itt tenni, mikor kezdték itt adni a kis földtámogatásokat, mi nagyon sokat segítettünk. A mienket megcsinálta a feleségem egy óra alatt, de utána még megcsinált másik százat, szinte az egész faluét mi rendeztük. Aztán almaeladástól vetőmagbeszerzésig, értékesítésig mindenben segíteni próbáltunk, de utána megkaptam, hogy mennyit loptam én ezen. Ahhoz, hogy valamit elfogadjanak, az embernek borzasztóan könnyökölni kellett.”*

Az egyoldalú szívességnyújtás ugyanakkor sajátos lekötelezettségi hálózatot, ún. kliens-patrónus viszonyokat teremt, amelyek lehetővé teszik a munkaerőhiánnyal küszködő vállalkozások munkaerőigényének kielégítését. A szívességek nyomán kialakuló aszimmetrikus kapcsolatok fenntartása tehát valójában a vállalkozók hosszú távú érdeke, hiszen csak így képesek biztosítani a folyamatos munkaerő-utánpótlást. A fentieket példázza annak a 800 hektáros, juhtenyésztéssel foglalkozó térségi vállalkozónak a sorsa is, aki személyre szóló kedvezményekkel, sajátos szívességekkel igyekszik lekötelezni alkalmazottait. *„Ezekkel a fiúkkal az a baj, hogy ha ő nekem eljön dolgozni, akkor ő nekem a cselédem, de akik itt dolgoznak nálam fiúk, még olyat nem tudtak kérni tőlem, hogy én azt ne intéztem volna el nekik. Mert most van egy akciós bútor, most azt akarom megvenni, most a fiam autót vett, egy kicsit csavarjunk rajta. Tehát nem cseléd, bejön, iszunk egy kávét, megbeszéljük a hogyan továbbot.”* A juhtenyésztő vállalkozó alkalmazottaival a családi-rokoni kapcsolati mintát imitáló viszonyt tart fenn, hogy tartósan biztosíthassa vállalkozásának munkaerő-szükségletét.

¹⁸ Az algériai paraszttársadalom vizsgálata során hasonló jelenséget ír le Pierre Bourdieu (1978[5]).

3. kép. Egy középüzem hátulnézetben (Szőke Alexandra felvétele)

A korlátozottan rendelkezésre álló helyi munkaerő miatt a térségi agrárvállalkozások munkaerő-szükségletüket gyakorta a határ túloldaláról érkező ukrán és román munkások alkalmazásával igyekeznek kielégíteni, illetve a távlati beruházások tervezésekor a kevésbé munkaigényes, gépesíthető ágazatok irányába mozdulnak. A térségi agrárvállalkozók emellett igyekeznek a vállalkozáshoz kapcsolni erős kötéseiket: ¹⁹ a vállalkozás iránt elkötelezett, megbízható családtagokat, a közeli és távoli rokonokat, hajdani kollégákat. Ennek egyik szemléletes példája az a szatmárcsekei agrárvállalkozás, amelyben a családtagok a nagyapától az unokáig képviseltetik magukat. *„A papa kényszervállalkozásával indítottunk, ez egyéni vállalkozás volt, aztán majd valamikor 2001-ben átalakultunk kft.-vé, öt embernek ez már másképp nem ment. Tehát tulajdonképpen a család, a családtagok, ugyanúgy megmaradt az édesapám, a nejem, tehát ez tulajdonképpen egy családi vállalkozás, csak most kft.-nek hívják. [...] A vállalkozásban a két gyerek is benne van, meg a nővérem. A nővérem kezdettől fogva, lévén pénzügyi szakon indult el, ő csinálja a könyvelést. A keresztfiam az egyetem után fogja váltani a nejemet az ügyvezetésben, hogy állása is legyen, ne menjen el itt 100 ezer vagy 120 ezer forintért rabszolgának máshova, hanem csinálja a maga sajátját, de keressen is akkor.”* Más kutatások eredményeiből ismert, hogy a vagyonyarapodást ellenségesen, de legalábbis bizalmatlanul szemlélő társadalmi környezet a vállalkozások továbbfejlődését, növekedését korlátozhatja, az erős kötésekre támaszkodó vállalkozások ugyanis nem tudják a szűkebb családon, rokonságon kívülre tolni működési mezőjüket (Kuczi 2000[21]).

A kutatás tapasztalatai szerint munkahelyi és baráti kapcsolataikra a térségi agrárvállalkozók jellemzően a gazdaság indításánál támaszkodtak, elsősorban az alapvető termelési eszközök beszerzése, üzemképessé tétele során. A munkahelyi és baráti kapcsolatok mobilizálhatók voltak a termelési eszközök téveszből történő kimozdítása során is. A korábban téveszben dolgozó, majd vállalkozásba kezdő gazdálkodók a saját eszközök megvásárlását lehetővé tevő tőkefelhalmozásig jobbra közösen használták a privatizált erőgépeket. E kapcsolatok – a közösen használt eszközök körüli elszámolási nehézségek miatt – egy idő után a vállalkozás rugalmas működtetésének akadályává váltak, így a folyamat végpontján az eredetileg közös tulajdon egy kézben koncentrálódott. Egy tiszakőrödi gazdálkodó a következőképpen emlékszik vissza vállalkozása elindításának körülményeire: *„Akik kijöttek velünk [a téveszből], azok nyugdíjasok voltak, akik látták, hogy nekik innen egy kis*

¹⁹ Az erős és gyenge kötésekről lásd Mark Granovetter (1973[9], 1985[10]) írásait.

pénzük lesz. Amikor kijöttünk tisztességesen, ők azt mondták, hogy ők nem akarnak gazdálkodni, meg nem bírnak, és akkor mi értékben tőle megvettük [az eszközöket]. Tehát mondjuk kihoztak egy MTZ-t ötven, na, akkor én kiszállok belőle, akkor én is kiszállok, na, akkor ezt milyen értéken hoztátok ki? Ha volt benne egynegyed része, akkor azt megkapta, parázs pénzhez jutott, ő meg eszközhöz jutott. Ha mindenkinek kellett az eszköz, akkor kisorsolták, és az alapján fizették ki egymást.”

A vállalkozásalapítás és a működés kezdeti szakaszában a térségi gazdálkodók rendszerint nem a piac játékszabályai szerint szervezték kapcsolatrendszerüket, hanem olyan kooperációs mintákhoz nyúltak vissza, amelyek korábban a bizalmi kapcsolatokon nyugvó helyi gazdatársadalmat jellemezték. A rendszerváltás első éveiben induló vállalkozások elsődlegesen ezeket a térszidőszakban is sikerrel használt, a reciprocitás elvén működő szívességi kapcsolatokat igyekeztek működtetni.²⁰ Egy korábban már említett szatmárcsekei térszidőszaki vezető, ma a térség egyik legjelentősebb gabonaintegrátora a következőképpen idézi fel a vállalkozásalapítás időszakát. *„Az indulásnál megvettem az alapvető gépeket, tulajdonképpen ócskavasat vettünk, aztán vannak bennünk ilyen gépészérzések is, és akkor azt megpróbáltuk rendbe tenni, rendbe raktuk, egy-két éves dolog, aztán lehetett újat venni. A szomszédom műhelyfőnök volt, ő segített, barátaim jöttek, tehát akkor ez ilyen segítségbe ment, nekik volt akkor olyan egy hektár földjük, vagy kettő, aztán elvitték a traktort, megtárcsázták, elvetették. Vagy én elvettem nekik, hogy mondjam, segítünk egymáson.”*

A kölcsönös szívességi kapcsolatokon alapuló együttműködés azonban egyes partnerek inkorrektisége, a kötelezettségek elmulasztása, illetve az időben elhúzódó szívességek számon tartásának nehézsége miatt egy idő után nem volt gazdaságosan fenntartható, ezért helyébe a pontos elszámoláson alapuló és jobban ellenőrizhető piaci viszony lépett. E folyamat szemléltetésére a már említett juhtenyésztő vállalkozót idézzük, aki kezdetben egy szimmetrikus cserekapcsolatokon alapuló hálózat tagja volt, a tőkefelhalmozást követően azonban a piac játékszabályai szerint rendezte át kapcsolatait. *„Én 1992-ben kint voltam Németországban. A gazdától elkért a bátyja egy kombinátort, egy olyan eszközt, amit ha jön valaki, én azt szó nélkül odaadom, és akkor megnézte az órát, elvitte, visszahozta, és akkor a testvérének adott három márkát. Hát mondom, ez micsoda dolog, micsoda smucig népség. És akkor rá kellett jönnöm itthon, hogy ez a teljesen normális, mert nem mindegy, hogy én kérek kölcsön egy pótkocsit, vagy én kérek kölcsön, mondjuk egy kaszát, mert a kettő nem ugyanaz. Vagy van közösen egy eszközünk, és közösen kijavítjuk az eszközt, csak énnekem 10 hektárt kombájnolt ez az eszköz, a másinak meg harmincat, de ötven-ötven százalékban javíttatjuk. Na most, a pontos elszámolás a hosszú barátság titka, akkor ennek is van egy tarifája, meg a szállításnak is van egy tarifája, meg a kaszálásnak is, és akkor én azt mondom, hogy lekaszáltam tíz hektárt, az ötvenezer forint, te voltál nekem szállítani, az harmincezer forint. Nem muszáj ezt rögtön kifizetni, hanem akkor egy időpontban leülünk, hogy na, akkor csináljunk egy elszámolást, és akkor azt mondjuk, hogy nesze, én tartozok neked ötezerrel vagy húszezerrel, és akkor normálisan működik a dolog. Mert rájöttünk a saját bőrünkön, hogy nem mindegy, hogy ki miért megy, tehát nem mindegy, hogy én szállítani vagy rendszerezni megyek, vagy én szántani megyek, mert a végeredmény nem ugyanaz, de ennek is van egy értéke, meg annak is van egy értéke, csak össze kell vezetni, és akkor működik.”*

Az interjúk tapasztalatai szerint a szívességi kapcsolatok piaci kapcsolatokra váltása elsősorban a nagyméretű gazdaságok tulajdonosait jellemzi, a forrás- és eszközhiányos üzemek változatlanul előnyben részesítik a kölcsönös szívességek sorozatán alapuló, szimmetrikus kapcsolatokat. Ahogy egy 16 hektáros túristvándi gazda fogalmaz: *„A haverokkal oldom meg a vetést, segítünk itt egymásnak. Én szólok neki, hogy »gyere vetni«, utána megyek én is valamit csinálni. Most például vetett nekem az egyik fiú, én meg vegyszereztem neki. Mi itt hárman-négyen összedolgozunk. [...] Én nem is tudom, hogy alakult ki ez a kör, ismertük egymást régebről.”* A cserekapcsolatok fontos jellemzője, hogy a természetben nyújtott szívességeket természetben segítik vissza egymásnak a cserepartnerek, vagyis a szívességi hálózaton belül nincsen pénzmozgás. Ennek részben a pénzhiány, részben a sajátos bizalmi viszony az oka, amely nem túrné a rokoni, baráti szívességek forintosítását.

A fentiekben említett egalitáriánus társadalomszemlélet nemcsak munkaerő-piaci problémákat vet fel, hanem a térség gazdálkodóinak birtokgyarapítási törekvéseit is korlátozza. A földeladási szándékú tulajdonosok ugyanis gyakorta inkább idegen vállalkozásoknak adják tovább parcelláikat, mint hogy a helyi gazdálkodók bővítési

²⁰ Lásd erről Juhász Pál Agrárpia, kisüzem, nagyüzem című tanulmányát (1988[16]).

törekvéseit lehetővé tegyék.²¹ Ahogy egy földvásárlást fontolgató túristvándi gazdálkodó fogalmaz: „Mondjam ki? Nekünk nem adnak el földet. [...] Mi már próbálkoztunk, de azt mondták, »mire nektek?« [...] Hamarabb eladják X. Y.-nak, mint nekünk. És ez egy nagyon helytelen dolog, én biztos, hogy nem engedném azt, hogy Túristvándi határára idegen tegye rá a kezét, ha van a faluban rá vevő, olyan tehetős, aki meg tudja venni. Hát megadnánk mi is érte ugyanazt az árat!” Egy másik, közepes méretű gazdaság tulajdonosa arról számol be, hogy nem csupán a földvásárlás lehetőségeit, de a földbérlést is akadályozza a helyi társadalom vagyongyarapodással szembeni rosszallása. „Nagyon sok földet, amit mi is bérelhetnénk, már elhalásznak előlünk. Nem helyiek, hanem egy csaholci vállalkozó. Mi most vettünk meg egy kéthektáros területet, úgy, hogy ráígértünk. A csaholci vállalkozó kilencezret adott volna érte, mi meg adtunk 12 500 Ft-ot. Muszáj volt, ha lenne rá pénzünk, vennénk többet is.” A térség földpiacát jellemző sajátosságok felértékelik a gazdálkodók helyi kapcsolatrendszerét: a térségi agrárvállalkozások birtokgyarapítási lehetőségei döntően azon múlnak, hogy sikerül-e a környékbeli földtulajdonosokkal olyan többszálú érdekeltségi viszonyokat teremteniük, amelyek a parcellák megvásárlását vagy legalább tartós bérletét biztosítják számukra.

---

²¹ A helyi társadalom gazdasági szereplőket megkötő, noha ellenkező hatású jelenlétét tapasztalhattuk egy észak-alföldi településen, Derecskén folytatott vizsgálat során is. A heterogén, kis- és közepes méretű gazdaságok mellett nagygazdaságokban is bővelkedő gazdatársadalom örökségével rendelkező alföldi településen azonban a parcelláikat értékesítő idősebb földtulajdonosok kifejezetten ragaszkodtak ahhoz, hogy az eladásra kerülő földet szimbolikus jelentéstartalommal telítve, mintegy „megőrzésre” helyi gazdálkodóknak adják át (Rácz 2003[27]).

IX. Egy kulcságazat: az uborkatermesztés szerepe a Tiszaháton

A Tiszahát népességének jelentős részét érintő jövedelemszerzési tevékenység az uborkatermesztés, amelynek korábban nem voltak hagyományai a vizsgált települési körben.²² A támrendszeres uborkatermesztés a rendszerváltást követően magánkézbe került konzervüzemek integrátori tevékenysége folytán terjedt el, és vált bevett jövedelemkiegészítő tevékenységgé a térségben. Jóllehet, az uborkatermesztésben részt vesznek a termesztéshez szükséges földterülettel és saját tulajdonú termelői infrastruktúrával rendelkező középüzemek is, a tevékenységgel a környékbeli kistermelők foglalkoznak legnagyobb arányban, jellemzően a ház körüli telkeken, zártkertekben. Ahogy az egyik térségi polgármester fogalmaz: „A rendesebbje uborkázik, sokan, aki meg akar élni, meg szeret is dolgozni, azok uborkáznak. [...] Az uborkatermesztés az a ház körüli kertekben megy, itt a faluban telek háromszáz ölnél kezdődik, azon már szinte mindent meg tud termelni.”

4. kép. Uborkatermesztők kocsolás közben (Szőke Alexandra felvétele)

A tevékenység a kora nyártól őszi terjedő időszakban fontos mellékjövedelmet biztosít az uborkatermesztő családoknak, a befolyó jövedelmet általában kisebb beruházásokra, például beiskolázásra, a téli tüzelő megvásárlására, a ház felújítására fordítják. Az uborkatermesztéssel foglalkozó kistermelők a mezőgazdasági tevékenységhez való viszonyuk, foglalkozási háttérük, gazdálkodói habitusuk alapján vegyes képet mutatnak, legfontosabb jellemzőik alapján három csoportot különböztettünk meg körükben.

1. Hagyományos paraszti gazdálkodásba illesztett kisüzemek. Az uborkatermesztők jellegzetes csoportját alkotják azok a hajdani tészalkalmazottak, akik a privatizáció során nem jutottak jelentős földvagyonhoz, így a „kis kockázat–kis haszon” elvét követő, több lábon álló kisparaszti gazdaságokat működtetnek. Az uborkatermesztés e termelők esetében a gazdaság sokadik lába, az uborka mellett más zöldséget, gyümölcsöt is termesztenek, illetve kisüzemi méretekben jószágartással foglalkoznak. A gazdálkodók ezen csoportját alacsony fokú kooperációk

²² A korábbi évtizedekben kizárólag sík földi uborkatermesztés folyt a térségben, amely jellemzően a saját fogyasztási szükségletek kielégítésére irányult.

hajlandóság és óvatos gazdálkodói szemlélet jellemzi, amely a gazdaság jelenlegi méretének fenntartásában, valamint a komolyabb beruházások, technológiai fejlesztések visszafogásában nyilvánul meg.

2. Specializált kisüzemek. Létszámukat tekintve igen jelentős termesztoi csoportot képeznek a szerkezetátalakulást követően munka nélkül maradó, illetve nyugdíjba, rokkantsági nyugdíjba kényszerülő, más jövedelemszerzési lehetőség híján mezőgazdasági tevékenységbe kezdő lakosok. Idesorolhatjuk azokat az aktív korúakat is, akiknek ugyan van munkahelyük, azonban jövedelemkiegészítés céljából uborkatermesztéssel kezdtek foglalkozni. E termelői csoport általában csak az uborkatermesztésre korlátozza tevékenységét, a termelés esetleges kockázatait pedig formális termelői hálózatokhoz való csatlakozással (leggyakrabban TЭСZ-integráció révén) igyekszik mérsékelni.

3. Önkormányzati integráció keretében termelő kisüzemek. A termelők jellegadó csoportját alkotják a térség azon föld nélküli szereplői, akik a rendszerváltást megelőzően elsősorban az ingázók táborát gyarapították, illetve a helyi térszékben segéd munkásként, betanított munkásként tevékenykedtek. E termelők általában a települési önkormányzatok által koordinált szociális földprogram keretében kezdtek uborkatermesztésbe. Kisebb részük időközben levált az önkormányzati támogató hálózatról, és önállóan folytatja a termesztést. Esetükben a mezőgazdasági ismeretek elsajátításában az önkormányzati ösztönzés mellett szerepet játszott egy, a térségben működő kiségyház, a Szabad Keresztény Gyülekezet,²³ amelynek tagjai mezőgazdasági (szak)tanácsadást biztosítottak a termelésben járatlan gyülekezeti tagtársak számára. A gyülekezet tagsága a termelők érintett csoportja számára sajátos mintaadó szerepet töltött be, alapvető információkhoz, a termeléssel, értékesítéssel kapcsolatos ismeretekhez juttatva a jövedelemkiegészítés lehetőségét kereső lakossági csoportokat.

5. kép. Betakarítás az uborkaföldön (Szőke Alexandra felvétele)

A térség uborkatermesztő gazdaságai gyakorta alkalmaznak szezonmunkásokat, akik túlnyomórészt az ukrán és a román határ túloldaláról érkeznek. A szezonmunkásokra nem csupán a tehetősebb uborkatermesztők tartanak igényt, hanem például azok a boldogulni akaró, a paraszti társadalom normáihoz igazodó roma családok is, amelyek olyan jelentős volumenben vállalnak uborkát, hogy annak művelését a családi munkaerővel már nem tudják biztosítani. Új tendencia, hogy a térségben a határon túlról érkező szezonmunkások száma csökken. Mindez a térség gazdálkodóival készített interjúk szerint abból fakad, hogy az uborkatermesztés fortélyait elsajátító

²³ A Magyarországi Szabadkeresztény Gyülekezet a térségben elsőként 1974-ben Uszkán alakult meg két cigány családból álló közösséggel. Ma már 45-50 tagja van az uszkai közösségnek, sőt, a szomszédos Tiszabecsen is alakult önálló gyülekezet. A hívek többnyire cigány származásúak, de szép számmal akadnak magyar származású gyülekezeti tagok is.

határon túli szezonmunkások immár a saját zártkertjeikben megtermelt uborka révén szolgálják ki az olcsóbb termeltetési költségek miatt Ukrajnába, Romániába települt konzervüzemek alapanyag-szükségleteit.

A térségben zajló uborkatermesztés szempontjából kulcsszereplőknek tekinthetők a helyi felvásárlók, akik általában maguk is termelő tevékenységet folytatnak. A felvásárlók többsége a helyi társadalomba ágyazott szereplő, nemritkán a közepes méretű gazdaságok nőtágjai, akik a felvásárlói tevékenységet a családi gazdasággal kapcsolatos feladataik mellett látják el valamely környékbeli TÉSZ vagy konzervüzem megbízásából. A felvásárlói feladatok rendszerint nemcsak a terménybegyűjtésre korlátozódnak, hanem vetőmag-, palánta- és vegyszerkihelyezést, szaktanácsadást, valamint a kifizetések lebonyolítását is magukban foglalják. A fizetésekre heti rendszerességgel kerül sor, de arra is akad példa, hogy az uborkatermesztők a termelési folyamat végpontján, egy összegben kérik ki a felhalmozott jövedelmet. Az uborkatermesztést östermelői igazolvány birtokában végző termesztők általában a felvásárlót bízzák meg a befolyó jövedelmek pontos számon tartásával, illetve a kedvezőbb adózás miatt a termesztésben részt vevő családtagok közötti szétírással is. A pénz kezelésének felvásárlóra ruházása az uborkatermesztők és a gyakran 15-20 termelővel kapcsolatban álló felvásárló közötti bizalmi viszonyon alapul.

6. kép. Uborkaátvétel (Szuhay Péter felvétele)

A térség uborkatermesztő hálózatairól általánosságban elmondható, hogy egy megbízható, átlátható termelői-értékesítői körbe kapcsolják be a termelőket, a gazdasági környezetben jelentkező bizonytalanságok együttes kiküszöbölését, az alkuk számának csökkentését biztosítva tagjaik számára. A térségi uborkatermesztő hálózatok termelést szervező szerepe kétségtelen, szót kell azonban ejtenünk árnyoldalairól is. E termelői hálózatok többnyire hasonló (hátrányos) társadalmi helyzetű csoportokat kötnek össze, azaz sűrű, megkötő jellegű, egynemű kapcsolatokat kínálnak a tagok számára, és nem a társadalmi érvényesülést elősegítő, hídszerű gyenge kötések. Más kutatási tapasztalatokból ismert, hogy az erős kötések nélkülözhetetlenek a megélhetési gondokkal küszködő társadalmi csoportok számára, mobilizáló hatásuk azonban igen csekély (Granovetter 1973[9]; Messing 2006[25]). A térségi uborkatermelői hálózatok ezzel együtt vitathatatlan szerepet játszanak a kistérségben élők között mutatkozó jövedelmi különbségek mérséklésében, az életszínvonal emelésében.

X. A téeszfunkciókat átvállaló önkormányzatok

A térségi mezőgazdaság működtetésében a rendszerváltást követően fontos szerepet vállaltak a települési önkormányzatok, ahogy az egyik polgármester fogalmaz, „*a rendszerváltás óta az önkormányzat a legnagyobb termelő*”. A térségi önkormányzatok részben pályázati forrásokból (pl. a mindenkori szociális tárca által meghirdetett szociális földprogram révén), részben saját költségvetésük terhére szervezik a helyi termelőket, biztosítják a korábban téeszek által nyújtott mezőgazdasági szolgáltatásokat (Kiss 2008a[18], Kiss 2008b[19]²⁴). Az alábbiakban a térségben megvalósult szociális földprogramok vázlatos bemutatásával illusztráljuk az önkormányzatok sajátos termelésszervező szerepét.

4. táblázat - A szociális földprogram keretében elnyert támogatások alakulása (1992–2005). Forrás: Esély Közalapítvány, Szolnok, 2005

Támogatott települések	Állandó népesség (fő)	Támogatás összege (ezer Ft)	Támogatott pályázatok (db)	Egy lakosra jutó támogatás (Ft)
Botpalád	608	13 470	9	22 155
Fülesd	484	11 750	11	24 277
Kispalád	544	13 300	10	24 449
Magosliget	251	14 230	11	56 693
Milota	911	9 300	7	10 209
Sonkád	690	15 600	11	22 609
Szatmárcseke	1591	5 100	4	3 206
Tiszabecs	1091	17 515	10	16 054
Tiszacsécse	292	13 800	7	47 260
Tizsakóród	835	11 420	9	13 677
Túristvándi	791	13 900	8	17 573
Uszka	310	14 600	12	47 097
Összesen	8398	153 985	109	18 336

A vizsgált települések többsége²⁵ a kilencvenes évek első felétől minden évben meghirdeti a szociális földprogramot, amely olyan természetbeni szociális ellátás, amely a helyi lakosság megélhetését a mezőgazdasági tevékenységek támogatása révén igyekszik segíteni. Jóllehet, a működtetés magas kockázatai (leggyakrabban a termelők lemorzsolódása) miatt több településen²⁶ felhagytak a tevékenységgel, a vizsgált térség az átlagosnál nagyobb mértékben él a szociális földprogramok kínálta lehetőségekkel. Erre utal, hogy a 49 települést számláló Fehérgyarmati kistérség által elnyert források több mint felét (52 százalékát) a vizsgált települések kötötték le. A térségi önkormányzatok a szociális földprogram keretében jellemzően három területen vállalnak koordinációs feladatokat.

1. A térség agrárgazdaságának hosszú évtizedek óta egyik kulcságazata a kis területigényű, intenzív kertészeti tevékenység, különösen a karósbab-, dohány- és uborkatermesztés, amely a kis léptékben és nagyobb volumenben termelők körében egyaránt preferált jövedelemszerzési stratégia. A rendszerváltást megelőzően e tevékenységek koordinálását a helyi téeszek biztosították, felszámolásukat követően a termelésszervezéssel járó feladatokat afféle téesz-utódszervezetként a települési önkormányzatok vették át. Az önkormányzati szerepvállalás meglehetősen széles skálán mozog: a szükséges vetőmag, palánta beszerzését, a termelőkhöz való kihelyezését, a művelési

²⁴ Kiss Márta (2008b[19]) tanulmánya ebben a szöveggyűjteményben is olvasható.

²⁵ A szóban forgó települési körben tulajdonképpen csak egy olyan község akad, amely szociális földprogram keretében még soha nem nyújtott be pályázatot, a paraszti hagyományaira máig büszke, a földprogramot a morális ellehetetlenülés biztos jelének tekintő Kömörő.

²⁶ Pl. Fülesden és Szatmárcsekén.

szolgáltatások, a folyamatos szaktanácsadás biztosítását, az értékesítési csatornák megteremtését, sőt, a termények elszállítását is magában foglalhatja.

A tapasztalatok szerint a termelésben részt vevők összetétele alapvetően meghatározza a termelési kockázatokat. Az egyik leggyakoribb kockázat a termelők lemorzsolódása, amelyet az önkormányzatok szerződésekkel, helyi rendeletekkel igyekeznek mérsékelni. Számos településen az önkormányzatok a szociális segélyek megvonásának kilátásba helyezésével tartják fenn a termelői fegyelmet. Ahol túl magasak a termelés során adódó kockázatok, ott a települési önkormányzatok a termelést igyekeznek egy kézben tartani, vagyis a lakosságot csak a termelés bizonyos munkafázisaiba vonják be, jellemzően a manuális tevékenységeket igénylő talaj-előkészítési vagy betakarítási munkálatokba. Ahogy az egyik térségi polgármester fogalmaz: *„Nekijek a szociális földprogram keretében csak az a dolga, hogy kapálja, gazmentesítse a területet.”* Ennek szükségszerű következménye, hogy az önkormányzati integrációban részt vevő, a gazdálkodás fortélyait csak egy-egy munkafázis erejéig megismerő termelők nem halmoznak fel átfogó, reprodukálható, az önállósodás alapját jelentő természetű ismereteket.

2. A szociális földprogram keretében megvásárolt erőgépekkel az önkormányzatok nemcsak a kezelésükben lévő parcellákat művelik meg, hanem a rászoruló helyi földtulajdonosok számára is biztosítják a különféle művelési szolgáltatásokat. A piaci áron alul nyújtott szolgáltatásokat általában azok a kisüzemi méretekben termelő családok veszik igénybe, amelyek nem rendelkeznek a műveléshez szükséges eszközökkel vagy a szolgáltatás megfizetéséhez szükséges tőkével, illetve nehezen megközelíthető, szabálytalan alakú stb. parcellákat a szolgáltató vállalkozások kapacitáshiányra, gazdaságossági okokra hivatkozva nem művelik meg.

3. Az önkormányzati szerepvállalás jellegzetes területe a tejtermelés koordinációja is. E tevékenység nem csupán a tejbegyűjtéshez szükséges technikai infrastruktúra – az előírásoknak megfelelő helyiség és eszközök stb. – megteremtését és működtetését foglalja magában, hanem a személyi feltételek biztosítását is: például a tejbegyűjtés lebonyolításához szükséges munkaerő foglalkoztatását, az önkormányzati legelőn etetett jóságok őrzését biztosító pásztor alkalmazását. A térségben nem egyedi Tiszabecs példája, ahol, mint azt a polgármestertől megtudhattuk: *„A tejcarnokot béreljük a kincstári vagyongazdaltságtól, a pászort biztosítjuk, a tejcarnoknak az egész járulékos költségeit, tehát mindent, bérleti díjat, plusz még oda is az embert. Az önkormányzat biztosít egy személyt, aki délelőtt is, délután is azt a tejmenyiséget beszedi, amit a lakosság eladásra szolgáltat be.”*

Az önkormányzati koordinációban zajló szociális földprogramokat mérlegre téve megállapíthatjuk, hogy a programok számtalan, a vidéki népesség számára megfizethetetlen szolgáltatást (pl. a termeléssel kapcsolatos információkat, korszerű technológiát, megelőlegezett vetőmagot, vegyszert, hosszú távú szerződéseket) biztosítanak. A kutatás keretében megfigyelt programok ugyanakkor a termelési lehetőségek meglehetősen szűk spektrumát kínálják a lakosság számára, jellemzően a tejtermelést és valamilyen intenzív kertészeti tevékenységet. Az önkormányzati programok másik sajátossága a jelenorientáltság, amely egyebek mellett abban nyilvánul meg, hogy az önkormányzatok a szociális földprogramok révén a lakossági szükségletek gyors kielégítésére, a jövedelmi problémák belátható időn belüli kezelésére törekednek, és nem a hosszú távon is életképes, ártermelésre alkalmas kisüzemek megteremtésére. Mindez annak a kockázatát hordozza magában, hogy a szociális földprogramok egy-egy település leszakadó társadalmi csoportjait a tartós szegénység állapotában tartják, miközben a programok a kilencvenes évek elején éppen arra szerveződtek, hogy a vidéki szegénység mérséklésében szerepet vállaljanak.

XI. Összegzés

A vizsgált térségben élők megélhetési lehetőségeinek és kooperációs stratégiáinak megismerésére irányuló kutatás eredményeit a következőképpen összegezhetjük.

A gazdasági szerkezetátalakulás az országonál nagyobb mértékben sújtotta a térséget, ami összefügg az államszocializmus időszakában is munkaerő-kibocsátónak számító terület gyenge helyi gazdaságával, alacsony eltartóképességével. Az átalakulást kísérő válság hatásait ugyanakkor tompította a jövedelemkiegészítésben kulcsszerepet játszó, a térszek összeomlását követően is hangsúlyos maradó mezőgazdasági kistermelés. A munkaintenzív ágazatokra épülő kisüzemi termelés széles lakossági csoportokat mozgósít: egyszerre biztosítja a jövedelemszerzés lehetőségét a térszekből kiszoruló munkaképes korúak, inaktívak, az ipari üzemekből elbocsátott egykori ingázók vagy a korábban nagyobb központokba költöző, az olcsóbb megélhetés reményében azonban a kilencvenes évek elején visszatelepülő társadalmi csoportok stb. számára. A kisüzemi termelés rendszerváltás utáni reneszánszát egyfelől az a körülmény segítette elő, hogy a térség kistermelőit jellemző intenzív mezőgazdasági tevékenység olyan minimális terület- és befektetésigényes ágazat, amelynek legfontosabb eleme a kétféle munkaerő. Ennél azonban vélhetően fontosabb szerepet játszott az a tényező, hogy a térségben akadtak olyan új termelésszervezők, akik hajlandók és képesek voltak a korábbi nagyüzemek által integrált tevékenységek átvállalására, a potenciális termelői kör összefogására.

A szerkezetátalakulást kísérő válság hatásainak mérséklésében nem elhanyagolható a települési önkormányzatok mint új termelésirányítók szerepe. A térségi önkormányzatok vezetőinek többsége a kilencvenes évek elején arra az álláspontra helyezkedett, hogy a falvakban jelentkező megélhetési problémák megoldásában az önkormányzatoknak gazdaságirányítóként is szerepet kell vállalnia. Ez a stratégia minden bizonnyal nem független attól a körülménytől, hogy a térség polgármestereinek számottevő része az agrárszektorban betöltött pozícióját váltotta polgármesteri tisztségre, vagyis nem csak együttérzéssel, hanem hozzáértéssel is szemlélte a helyi gazdaságban zajló folyamatokat. Hozzá kell tennünk: a termelésszervezésbe a települési önkormányzatok jellemzően akkor és ott kapcsolódtak be, amikor és ahol nem akadt olyan gazdasági szereplő, aki vállalta volna a helyi gazdaság koordinációját. Ettől nem független az önkormányzati integráció azon jellegzetessége, hogy elsősorban azokra a kisüzemekre irányul, amelyekkel a piac az előállított termékmennyiség és a magas termelési kockázatok miatt nem számol.

A helyi gazdaság koordinálásában meghatározó szerepet játszanak a rendszerváltást követően megjelenő agrárvállalkozások is. A különböző méretű gazdálkodókat a tapasztalatok szerint más-más kooperációs minták jellemzik: a kisebb méretű gazdaságok a szimmetrikus cserekapcsolatokat részesítik előnyben, a nagyüzemi méretű, tőkeerős vállalkozások ezzel szemben a vállalkozásalapításnál használt szívességi kapcsolatokat időközben patrónus-kliens viszonyokra, illetve a jobban ellenőrizhető piaci kapcsolatokra cserélték fel. A kapcsolati viszonyok – a vállalkozások méretétől függetlenül – két területen kitüntetett szerepet játszanak: a szükséges munkaerő biztosítása során, valamint a térség földpiacát jellemző problémák áthidalásában. A terepkutatás tapasztalatait összegezve úgy tűnik, hogy ahol a piac nem képes megfelelően szervezni a helyi gazdaságot, ott szükségképpen felértékelődnek a kapcsolati viszonyok, ha azonban a kapcsolatok terén is zavarok mutatkoznak, a bürokratikus (adott esetben önkormányzati) koordináció kap jelentőséget mint a lokális gazdaság működőképességét biztosító irányítási mechanizmus.

Felhasznált irodalom

- [1] Baranyi, Béla. 2004. *Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom. XVIII. 2..* 1–21.
- [2] Barta, Györgyi. 1986. *Az Alföld falusi ipara. In Alföldi tanulmányok. X. kötet. Békéscsaba.* 165–186.
- [3] Beluszky, Pál és Györi, Róbert. 2004. *Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változása a 20. században. Tér és Társadalom. XVIII. 1..* 1–41.
- [4] Botár, József. 1975. *A mezőgazdaság szocialista átszervezése Szabolcs-Szatmár megyében. In Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után.* 258–282. ELTE Bölcsészettudományi Kar új- és legújabb kori magyar történeti tanszék. Budapest.
- [5] Bourdieu, Pierre. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok.* 311–335. Gondolat. Budapest.
- [6] Filep, János. 1975. *Földet vissza nem adunk mozgalom Szabolcs megyében. In Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után.* 215–232. ELTE Bölcsészettudományi Kar új- és legújabb kori magyar történeti tanszék. Budapest.
- [7] Fábrián, Lajos. 1993. *A közigazgatás alakulása Szabolcs vármegyében és Szatmár, Bereg, Ugocsa és Ung csonka vármegyékben az 1919–1923. években. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Helytörténeti tanulmányok, 9. (I. Évkönyvek.).* 193–235. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Nyíregyháza.
- [8] Fábrián, Lajos. 1997. *Szabolcs, Szatmár, Bereg vármegyék területének és közigazgatási beosztásának változásai 1001–1995. Szabolcs, Szatmár, Bereg vármegyék és egyes szomszédos törvényhatóságok területének alakulása 1001–1995. (III. Tanulmányok, 3.).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltár. Nyíregyháza.
- [9] Granovetter, Mark. 1973. *The Strength of Weak Ties. American Journal of Sociology.* 78.. 1360–1380.
- [10] Granovetter, Mark. 1985. *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. American Journal of Sociology.* 91.. 481–510.
- [11] Grasseli, Béla. 1979. *A Nyíregyházi Dohányfermentáló Vállalat megalakulása és fejlődése a felszabadulástól napjainkig. In Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. (VII. Helytörténet.)* Nyíregyháza. 43–64.
- [12] Gyarmathy, Zsigmond. 1990. *A termelősövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár megyében 1948–1979. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Helytörténeti tanulmányok, VIII. (I. Évkönyvek.).* 6–49. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Nyíregyháza.
- [13] Gyarmathy, Zsigmond. 1993. *A parasztság Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1919–1944 között. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Helytörténeti tanulmányok, IX. (I. Évkönyvek.).* 237–249. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Nyíregyháza.
- [14] Harcsa, István és Kovách, Imre. 1996. *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport.* 104–134. Társaság. Szabadváros.
- [15] Harsányi, Endre, Harsányi, Gergely, és Nagy, Attila János. 2005. *Területi fejlettségi különbségek az Észak-Alföld régióban. Agrártudományi Közlemények. 16. Különszám..*
- [16] Juhász, Pál. 1988. *Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. In Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években. Medvetánc.* 24–50. Minerva. Budapest.

- [17] Kiss, János Péter és Lócsei, Hajnalka. 2005. *Kistérségtípusok a Tisza mentén. In Régiók távolról és közelről.* 86–142. ELTE regionális földrajzi tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest.
- [18] Kiss, Márta. 2008a. *Túristvándi – kis falu, nagy tervekkel. In Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben.* 412–446. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- [19] Kiss, Márta. 2008b. „A kicsi szép” – *Tiszacsécse, a beágyazott falu. In Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben.* 447–476. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- [20] Kovács, Katalin és Bihari, Zsuzsanna. 2000. *Változó agrárgazdaság a térben. In Horváth Gyula–Rechnitzer János (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* 282–297. MTA RKK. Pécs.
- [21] Kuczi, Tibor. 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Replika Kör. Budapest.
- [22] *Kistérségek társadalmi-gazdasági helyzete – Észak-Alföld.* 2006., . KSH, Debreceni Igazgatóság.
- [23] László, Béla. 1976. *Az 1945-ös földreform Fehérgyarmat községben. In Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. III. Helytörténet. Nyíregyháza.* 3–20.
- [24] Lócsei, Hajnalka. 2002. *A hazai kistérségek belső tagoltsága. In Nemes Nagy József (szerk.): A Regionális Földrajz Tanszék jubileuma. Regionális tudományi tanulmányok 7..* 85–106. ELTE regionális földrajzi tanszék. Budapest.
- [25] Messing, Vera. 2006. *Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. Szociológiai Szemle. XVI. 2..* 37–54.
- [26] Mező, Barna. 2001. *A mezőgazdasági vállalkozások helyzete az Észak-Alföld határ menti településein. In Baranyi Béla (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön.* 232–256. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [27] Rácz, Katalin. 2003. *Integrációs törekvések és alkalmazkodási stratégiák az agrártermelők körében. In A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. (VI. Falukonferencia.)* 135–144. MTA Regionális Kutatások Központja–Regionális Tudományi Társaság. Pécs.

Sorsukra hagyott – magukra maradt emberek: a múlt hatalma a jelenen.

Schwarcz Gyöngyi

„Zakatolt, minden működött. Füstölt, csörömpölt. Élet volt benne. Rend volt benne, tisztaság. Ápolt volt kívül-belül, gondoskodott önmagáról is, rólunk is. Ha csak egy szó kellene: maga az Élet.”

—(P. A., 1951, 2006)

1. Bevezetés

Az esettanulmányban a múltból örökölt habitusok szerepét vizsgálom a gazdasági átmenetben, valamint az önkormányzati szerepvállalás lehetőségeit, esélyeit és hatását ugyanebben a folyamatban. Egy olyan sajátos, bár nem egyedi településszerkezetű kisvárosban, Borsodnádason végzett kutatás adataira támaszkodom a téma kifejtésében, amely egy nehézipari üzem köré épült telep, és a középkori eredetű falusi mag összeolvadásából jött létre. A tanulmányban arra keresek választ, hogy a 19. század végén megjelenő kapitalista gyáripár sajátos termelési viszonyai hogyan formálták a telepen és a faluban lakó gyári munkásság értékrendszerét. További kérdés: milyen eltérő mentalitások és identitások kialakulásához vezetett az, hogy a telepen és faluban lakó munkások viszonya a gyárhoz nagyban különbözött. Úgy vélem, a múltban kialakult habitusok alapvetően meghatározták az eltérő társadalmiszerkezetű településrészekben élők rendszerváltást követő gazdasági viselkedésének, adaptációs képességeinek alakulását. A múlt hatalma a jelenen azonban nemcsak az egyéni útkeresésekben érhető tetten, a telepi és a falusi rész eltérő társadalomtörténeti örökségének következményei az önkormányzat tevékenységét is befolyásolják.

2. Problémafelvetés

A szocializmus összeomlását követő gazdasági és társadalmi változások társadalomtudományi vizsgálatában kitüntetett figyelmet kapott a túlélési, alkalmazkodási stratégiák szerepe. A változásokat vizsgáló antropológiai kutatások jelentős része a paternalista állam visszahúzódásában látta az okát annak, hogy a gazdasági és társadalmi kirekesztődésük ellen küzdő egyének, csoportok viselkedését a gondoskodás és a biztonság (új) formáinak keresése jellemzi. Holott az állami szerepvállalás csökkenése önmagában még nem magyaráz meg mindent, hiszen a társadalmi gondoskodás nem egyszerűen leépült, hanem átalakult. A közvetlen állami gondoskodás ugyan megszűnt, de jórészt azért, mert az ezzel kapcsolatos feladatok áttevődtek a helyi szintekre, s a központi hatalom teendői jobbra a keretek kialakítására és ellenőrzésére szorítkoztak (Reed–Thelen 2007[30]: 9). Azért is túlságosan leegyszerűsítőnek tűnhet az állam visszahúzódásával magyarázni mindent, mert azok az alkalmazkodási stratégiák, amelyek a megváltozott gazdasági-társadalmi erőterben felszínre kerültek, sok esetben nem egyszerűen az eltűnő állami gondoskodásra adott válaszok, hanem mélyebben gyökerező, egyes csoportok, társadalmi rétegek múltban kialakult értékrendjéből, mentalitásából fakadnak (Pine 1998[27]: 112). Frances Pine két lengyelországi közösség, a Délnyugat-Kárpátokban élő gorálok és a Łódź környéki, 19. századi eredetű munkásság körében vizsgálja, hogyan befolyásolta a munkához, munkanélküliséghez, szocializmushoz, kapitalizmus való viszonyukat a közösségek értékrendje: a személyes autonómiára, öngondoskodásra való igény, végső soron az ellenőrző-gondoskodó államhoz fűződő viszony. Úgy látja, a hegyi gorálok sikeresebben alkalmazkodtak a szocializmus összeomlása után kialakult körülményekhez, amit az magyaráz, hogy mindig is próbáltak távolságot tartani az éppen aktuális államtól. A szocializmus idején csak olyan mértékben vállaltak munkát az állami vállalatoknál, amennyi elegendő volt ahhoz, hogy a szociális ellátáshoz szükséges jogosultságokat megszerezzék, ám identitásuk alapját továbbra is a földműveléshez, kézműves hagyományokhoz, faluközösséghez való viszony jelentette. Ezzel szemben a Łódź környéki munkások értékrendje jellemzően alkalmazotti, életükben központi szerepet játszott – már a szocializmust megelőző időkben is – az ipari munkahely, életformájuk a munkáslét sajátosságait mutatta, bár nem adták fel a gazdálkodási tevékenységet sem. A két

csoport eltérő értékrendje magyarázza, hogy az állami vállalatoknál betöltött állásaik elvesztésére, magára a munkanélküliség állapotára eltérő módon reagáltak. (Pine elsősorban a nők szemszögéből vizsgálja a kérdést.)

Az általam vizsgált Borsodnádason is megjelennek a Pine által leírt, legalábbis ahhoz nagyon hasonló értékrendszerbeli különbségek. A kisváros viszonylag ritka magyarországi példája annak, hogy bár a település a vidéki környezetbe települt gyáripár révén nem válik jelentős ipari központtá (mint ahogy jelentős iparvárossá fejlődött például Ózd vagy Tatabánya), a nagyüzem mégis több történelmi korszakon keresztül meghatározó szerepet játszik a település és környékének életében. Borsodnádasd két, karakteresen különböző részből áll: egy falusias jellegűből, illetve egy ipari üzem köré épült munkáskolóniából. A két településrész máig elkülönül, lakosaik eltérő értékrendszerrel, mentalitással és identitással jellemezhetők, amelyek a rendszerváltás utáni alkalmazkodási stratégiákban jól láthatóan kirajzolódnak. Úgy látom, hogy a telepiek és a falusiak eltérő stratégiáit az öngondoskodásra való hajlandóság megléte vagy hiánya, az államtól (vagy az azt reprezentáló vállalattól, önkormányzattól) elvárt gondoskodás mértékének különbözősége magyarázza. A különbségek kialakulásában már a korai kapitalizmus időszakában működő gyár sajátos paternalista felügyeleti és ellenőrzési módjaihoz való eltérő falusi, illetve telepi viszony is szerepet játszott.

A gyáripár megszületésével szükségessé vált az ellenőrzés és a felügyelet újfajta technikáinak kialakítása. A termelés szerkezetének összetettebbé válásával nőtt a munkások száma, és tagoltabb lett a munkamegosztás, így az ellenőrzés is bonyolultabb feladatot jelentett, amelyre külön erre szakosodott személyzetet alkalmaztak. A korai kapitalizmusban az ellenőrzés biztosítására kialakított egyik technika a felügyelet szigorú, hierarchikus elvek szerinti felépítése volt, amelynek révén a kontroll a termelés minden szintjén megjelent; az egymásra épülő munkafolyamatokban közreműködő alkalmazottakat alá-fölé rendeltségi viszonyba szervezték (Foucault 1990[10]: 234–242). A termelékenység növelésének érdekében a munkaszervezetet a katonai rendre emlékeztető elvek szerint alakították ki. A 19–20. század fordulóján Magyarországon megjelenő nagyipar viszonyait vizsgálókat az üzemekben kialakított szigorú hierarchia egyenesen a kasztrendszerre emlékeztette (Paládi–Kovács 2000[26]: 251).

A történettudomány és az antropológia az 1970-es, 1980-as évektől egyre nagyobb figyelmet fordított a (lakó)telepeken, gyári, üzemi kolóniákon élt munkásság életkörülményeire, életmódjára, mentalitására. A vizsgálatok elsősorban 20. század elején létrehozott fővárosi munkáskolóniák, telepek történetére, az ott élők társadalmi, közösségi viszonyaira irányultak (Gergely 1971[13]; Körmöczi 1980[17], 1981[18]; Berey 1982[4]; Gergely 1987[14]; Sallayné Peterdi 1989[31]; Sz. Bányai 1996[32]). A kolóniákkal új, addig nem ismert települési közösségek, lokális társadalmak jöttek létre, amelyek sem a falvakhoz, sem a középkori bányavárosokhoz nem hasonlítottak (Paládi–Kovács 2000[26]: 275). A gyárak, ipari üzemek azáltal, hogy a kolóniára költöztették munkásaikat, kiterjesztették a felügyeletet a magánszférájukra is. A telepeken a térformálás leképezte az üzemi hierarchiát, a munkahelyi alá-fölé rendeltséget mintegy kiterjesztette a magánszférára, így szoros kontroll alatt tartotta az alkalmazottak munkán kívül töltött idejét is (Foucault 1990[10]).

A vidékre, rurális környezetbe települt nagyipar által kialakított kolóniák esetében is hasonló elvek érvényesültek, amint ezt a téma néhány társadalomtörténeti, elsősorban a telepi életmódra koncentráló feldolgozása is bizonyítja (Nemesik 1967[23]; Szvircek 1992[33]; Csontos–Vass 2001[5]; Fűrészné Molnár 2003[12]; Dobák 2003[8]; Horváth 2003[15]; R. Nagy 2003[28]). A munkáséletmódot bemutató írások gyakran tárgyalt témája a munkáskolóniákon, (gyár)telepeken élő emberek és az őslakos „falusiak” különbözősége, esetleges ellentétek, konfliktusai.

Szem előtt tartva a Pine által főntebb bemutatott életmódminták szerinti különbségtétel nézőpontját, az alábbiakban a gyár és munkásai, a gyár és a telep, illetve a gyár és a falu viszonyát veszem szemügyre. Azt igyekszem feltárni, hogyan szelődött a gyár rideg ellenőrző és fegyelmező rendje gondoskodó figyelemmé, és ez a változás miként hatott az eltérő mentalitások és identitások kialakulására. A társadalom- és mentalitástörténeti elemzéssel azt a céloom, hogy közelebb jussunk a rendszerváltás után bekövetkezett folyamatok értelmezéséhez. Tanulmányom második felében pedig bemutatom, hogyan kerítette hatalmába a múlt a borsodnádasiak jelenét, vagyis öröklött mintáik, mentalitásuk és identitásuk miként befolyásolja gazdasági magatartásukat, alkalmazkodási stratégiáikat. Mivel a településeken a sikeres gazdasági adaptáció egyik fontos tényezője lehet

az adottságokkal megfelelően sáfárkodó helyi vezetés (Dénes–Kiss–Rácz–Schwarcz 2008[7]: 84), írásom végén arra keresek választ, hogyan kezelte a helyi önkormányzat a lokális sajátosságokat, milyen stratégiái voltak az átmenet okozta problémák kezelésére, enyhítésére.

3. A kutatás és a helyszín bemutatása

Borsodnádason két alkalommal, 2006-ban és 2007-ben végeztem terepmunkát. Mindkét alkalommal egy nagyobb kutatás keretében, kutatócsapat tagjaként jártam a településen. Így az alábbiakban saját megfigyeléseimen és interjúimon túl nagyban támaszkodom a két terepmunka során készült mintegy 70 interjúra és a kérdőíves adatfelvételtől származó adatokra.¹

A 2001 óta városi rangú település a Heves–Borsodi-dombság és a Bükkhát találkozásánál, Ózdtól 14 kilométerre délnyugatra fekszik. A kisváros három részből áll, központi magja a Hódos-patak szűk völgyében terül el, a másik két része – a domborzati viszonyok, illetve társadalom-, valamint településtörténeti okokból – elkülönül egymástól és a központtól is. A kelet–nyugat irányba futó 25-ös számú főút mentén terül el a középkori eredetű falu központja, ettől délkeleti irányba, 2-3 kilométerre a falutól fekszik a lemezgyár körül épült kolónia. Mindkét településrésztől távol, egy szűk völgyben található még egy kolónia, a hajdani bánya dolgozóinak létesített Engelstelep (a valamikori dülöelnevezés miatt Mocsolyásként is emlegetik). A falu és a lemezgyári telep közötti üres terület idővel beépült, így valamelyest összenőtt a két településrész, a volt bányatelep viszont továbbra is különálló egység, nem kapcsolódik szervesen a településhez, marginális pozícióját tovább erősítik kedvezőtlen közlekedési kapcsolatai: főúttól, autóbuszmegállótól egyaránt távol fekszik. A dimbes-dombos táj, a völgyeket övező erdőségek festői szépségű vidéket varázsolnak Borsodnádasköré, ami éles ellentétben áll a bezárt lemezgyár pusztuló maradványaival és az elszegényedés miatt egyre romló épített környezettel.

A táj völgyekkel, dombokkal tagoltságának egyik következménye, hogy meglehetősen szűk a határ: Borsodnádashoz mindössze 2807 hektár terület tartozik, ami szabdaltsága miatt nem túlságosan alkalmas szántóföldi művelésre, emellett a talaj is gyenge minőségű. Ebből adódóan a településen mindig is az erdő- és legelőgazdálkodásnak, illetve az állattartásnak volt kiemelkedő jelentősége. A települést az okiratokban 1327-ben említik először, jobbágyfalu volt, népességét a keleti palócsághoz sorolt barkók adták. A 18–19. század fordulójától rendelkezésre álló statisztikai adatok tanúsága szerint az akkori Nádassd jól belesimult Ózd környékének szinte teljesen homogén katolikus falvainak sorába. A településeket felekezeti és lakóhelyi endogámia, valamint a palócság s így a barkók körében is tipikus nagycsaládi rendszer jellemezte (Alabán–Vozár 2008[1]). A nagycsaládot, ezt a rokonsági és gazdasági egységet a palócföldön „had”-nak nevezték. A néprajzi kutatások szerint Nádassd szintén „hadas” településnek számított, a rokonsági kapcsolatháló a település térbeli tagoltságára is hatást gyakorolt.² Az első, a statisztikai hivatal által végzett népesség-összeírás idejére, 1869-re Nádassd lakossága elérte az 1600 főt. Az 1855–1856-ban zajló földtagosítások felgyorsították a birtokaprózódás

---

¹ A terepmunkák az OTKA T-48886 számú, Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában címmel 2004 és 2007 között futó kutatásának keretében zajlottak, amelynek témavezetője Csoba Judit, befogadó intézménye a Jelenkutatások Alapítvány volt. A több helyszínen folyó vizsgálat kutatói voltak: Dénes Attila, Kiss Márta, Koós Bálint és Rácz Katalin, a borsodnádassdi kutatásba bekapcsolódott még Bali János és Nikitscher Péter. Itteni terepmunkánkat helyszíni jelenlétével segítette Kuczi Tibor, Juhász Pál és Marelly Kiss József, akik a hároméves kutatás egész ideje alatt támogatták munkánkat tanácsaikkal. Murányi István és Fényes Hajnalka, a Debreceni Egyetem oktatói szintén részt vettek a borsodnádassdi terepmunkákban, mivel a kétszer egy hétig tartó adatgyűjtést a Debreceni Egyetem negyedéves szociológus hallgatóival végeztük, akik kötelező szakmai gyakorlatuk keretében vettek részt a kutatásban. A terepmunkát megelőző fél évben kutatótársaimmal felkészítő szemináriumot is tartottunk a diákok számára. A két kérdőíves adatgyűjtés eredményeként 396 kérdőívet töltöttünk ki, az ezekből származó információkat saját adatként hivatkozom. A felmérések szociológiai tény- és állapotadatokon (háztartás, jövedelem, agrárium, vállalkozások, társadalmi integráció stb.) kívül szubjektív vélemények (közérzet, lokális identitás, társadalmi integráció, mentális térkép stb.) összegyűjtését is megcélozták, kiterjesztve a kutatás fókuszát a háztartási és egyéni szintre is. Az egymást követő években végzett, részben komparatív, részben komplementer jellegű felméréseknél a rétegzett véletlenszerű mintavétel eljárásával dolgoztunk. Az interjúkészítés esetében a diákok egy kisebb csoportja mindkét évben Murányi István vezetésével narratív életútinterjúkat készített kulcsadatközlőkkel (polgármesterrel, vállalkozókkal stb.). A diákok többsége az első évben életút-, a következő évben félig strukturált tematikus interjúkat készített. Az adatközlők anonimitásának megőrzése érdekében monogramokat használok. Néhány alkalommal előfordult, hogy a hallgatók nem jegyezték fel az interjúalany nevét, ilyen esetekben csak az illető nemét és vizsgálatunk szempontjából fontosnak tartott telepít, avagy falusi lakhelyét jelzem a hivatkozásokban (a születési idejük és az interjú készítésének éve előtt).

² Bakó Ferenc a 20. században az „összetelepülés” sajátos formájaként számon tartott „hadas udvarok” jelenlétét állapította meg a településen, lásd ehhez: Bakó 1989: 337.

folyamatát, a 19–20. század fordulójára a népesség többsége néhány holdas kisbirtokosokból állt (Alabán–Vozár 2008[1]).

A 19. század második felében a földtagosítás mellett a másik döntő jelentőségű eseménynek az ipar megjelenése számított, amely nemcsak a falu határában, hanem az Ózd környéki térségben élőket is érintette. Valójában a szénbányászat már korábban – a 19. század első felében – megjelent a település határában (Nemcsik 1961[22]: 3; Alabán–Vozár 2008[1]), ám az írott források szerint a három legkorábban nyílt bánya meglehetősen kis kapacitással működött, és csak néhány tucat munkást foglalkoztatott. A Rimamurányvölgyi Vasmívelő Egyesület (RVE) 1861-ben határozta el, hogy az addig az ózdi vasgyárát kiszolgáló barnaszénvagyonra alapozva kiépít Nádasd közelében egy korszerű, finomvasgyártásra specializálódott üzemet, amely 1864-ben Nádasdi Vashengergyár néven meg is kezdte a termelést (Nemcsik 1961[22]: 3; Alabán–Vozár 2008[1]). A település határában működő bányák ettől kezdve majdnem száz éven át a helyi igényeket elégítették ki, bár a termelés volumene és a bányák száma meglehetősen nagy ingadozást mutatott. Ebben a közel száz esztendőben akadtak olyan évtizedek, amikor Nádasd területén nem működött bánya. Ezekben az időszakokban a környező településeken időközben megindult szénkitermelés biztosította a nádasdi lemezgyártáshoz szükséges energiahordozót (Nemcsik 1961[22]: 3–10). A lemezgyár megnyitásától kezdve majdnem 125 éven át, 1991-ben történt felszámolásáig meghatározó részévé vált a település és a környék gazdaságának.

Az anyavállalat folyamatosan fejlesztette a nádasdi üzemet, az első nagy korszerűsítésre 1879-ben került sor, azt követően, hogy megépült az Ózdot Nádassal összekötő 16 kilométer hosszú vasúti pályaszakasz, amely az üzemek közötti alapanyag és késztermék szállítását szolgálta (Alabán–Vozár 2008[1]). Az RVE 1881-ben fuzionált a Salgótarjáni Vasfinomító Társulattal, létrehozva a Rimamurány–Salgótarján Vasmű Részvénytársaságot (RSV Rt.), az így bevont tőke lehetővé tette a következő évben a gyár teljes átépítését: fejlesztették a finom- és durvalemez gyártástechnológiáját, megteremtve ezzel a tűzi horganyzás és ónozás feltételeit.³ A technológia modernizációjának eredményeképpen a nádasdi gyár Ózd és Salgótarján mellett a hazai vasipar legjelentősebb üzemévé fejlődött, termékei Príma Nádasd néven fogalomná váltak országszerte, a térség pedig az 1920-as évekre már kiérdemelte a „felsőborsodi Ruhr-vidék” elnevezést (Dénes 2008[6]: 21–22).⁴

A fejlődés jól tükröződik a munkáslétszám emelkedésében is. Nemcsik Pál számításai szerint⁵ a gyár első három évtizedes működése alatt a munkáslétszám közel félezerre nőtt, 1896-ot követően pedig a gyarapodás még nagyobb arányú és gyorsabb volt (Nemcsik 1981[25]: 150). A munkáslétszám tekintetében az 1900-as népszámlálás biztos tájékozási pontnak számít, ekkor 533 főt regisztráltak a nádasdi lemezgyár alkalmazottjaként (Nemcsik 1981[25]: 150).

A társulat legnagyobb gondját kezdetben a szakemberhiány jelentette, amelyet a környező falvak paraszti népességével nem lehetett megoldani. Szakismereteik mellett kezdetben még az akarat is hiányzott a környékbeli parasztokból arra, hogy gyári munkát vállaljanak, idegenkedéssel fogadták az életritmusuktól merőben eltérő rendben szerveződő ipari munkahely világát. A vasasszakmához értő szakemberek zöme így kezdetben Magyarországon kívülről érkezett, akik között szép számmal voltak a Monarchia területéről származó munkások. Jellemzően porosz, sziléziai, cseh, morva és stájer szakmunkások telepedtek a gyár körül kiépülő telepre. Mellettük hamar megjelentek a „Rima” más felvidéki üzemeiből idevándorló szászok és magyarok is (Nemcsik 1981[25]: 152). Míg a külföldről bevándorló szakmunkásréteg már sokadik generációs ipari munkásnak számított, addig a Felvidékről idesereglettek többsége elszegényedett paraszti háttérű munkás volt, akik már a szülőföldjükön beálltak a Rima valamelyik ipari üzemébe. Ez az „első generációs” munkásréteg általában jobb

---

³ A kohászatban finomlemeznek a 2 mm-nél vékonyabb lemezek számítanak, míg a durvalemez vastagsága 3 milliméternél kezdődik. A két termék előállítási technológiája és felhasználási területe is különbözik. Horganyzással és ónozással bádoglemezt állítanak elő, cink-, illetve ónbevonatot visznek a vaslemez felületére, amivel növelik korrózióállóságát.

⁴ A fejlődés számadatokkal is jól alátámasztható: Nemcsik Pál idézi Bárctzi Zoltánnak a Borsodnádassdi Lemezgyár történetéről szóló művéből azt az adatot, mely szerint a századforduló éveire az RSV Rt. adta a hazai nyersvastermelés 43, az acéltermelés 36 százalékát, miközben a vasfinomításban is 44 százalékos részesedést mondhatott magáénak a vállalat (Nemcsik 1967[23]: 21).

⁵ Bár nem áll rendelkezésre a kezdeti évtizedekből pontos, éves kimutatás a munkások létszámáról, Nemcsik Pál a nyilvántartási naplók alapján évtizedes bontásban közli az újonnan felvett munkások számát. E szerint 1864 és 1880 között 34 új munkást alkalmaztak, a következő évtizedben 108 új embert vettek fel, a 19. század utolsó évtizedében azonban már 416, majd 1909-ig 380 fő került be a nyilvántartási naplókba (Nemcsik 1981[25]: 155–158).

munkakörülményeket keresve vándorolt a cég különböző üzemei között (Nemcsik 1967[23]: 25), így a nádasdi gyár korai történetét a munkások meglehetősen nagy fluktuációja jellemezte (Nemcsik 1981[25]: 165).

A vállalatok a korszak szokásai szerint maguk gondoskodtak munkásaiknak a letelepítéséről, az e célra épített munkáslakótelepeken (vagy ahogy a korszakban és később még hívták őket: kolóniákon, illetve munkásgyarmatokon). Az 1870-es években Nádasdon is megépültek a gyár közelében az első munkáslakások. A „Porosz kolónia” névre hallgató első telep idővel hús, kőből és téglából épült, többlakásos, egyszintes házegyüttessé gyarapodott, itt összesen 108 lakás volt (Nemcsik 1967[23]: 24; Paládi–Kovács 2000[26]: 277). A társulat gyümölcsös- és veteményeskerteket, társulati földeket is biztosított a munkásoknak. A munkáslétszám növekedésével a telepek száma is gyarapodott. Az üzemi hierarchia a telepi lakáskörülményekben is visszatükröződött, ennek jó példája, hogy az igazgatói és tiszti, altiszti lakások nemcsak igényesebbek, komfortosabbak voltak, hanem parkosított környezetben épültek, elkülönítve a munkáslakásoktól. Utóbbiak sem voltak egyformák: a munkásarisztokráciának számító, magasan kvalifikált szakmunkások számára kétszalagos otthonokat építettek, a betanított és segédmunkásoknak pedig többlakásos, alacsony komfortfokozatú házakat (Nemcsik 1967[23]: 22–23). A századforduló tájékán a társulat számára már egyre nagyobb gondot okozott a fluktuáció magas aránya és a megfelelő szakismerettel rendelkező szakembergárda biztosítása, ezért lakáspolitikájával, ha lehet, megpróbálta még jobban magához kötni az alkalmazottakat. A társulat lehetővé tette a vasipari szakmunkásoknak, hogy megvásárolják a lakásukat, de kölcsönökkel is támogatta az új otthonok építését. Ehhez lakásszövetkezetet hoztak létre, amelynek segítségével 1899 és 1910 között Nádasdon 22 szövetkezeti lakás épült. Ezek mellett persze folytatódott a munkásgyarmatok bővítése, fejlesztése is (Nemcsik 1967[23]: 27–29).

A betelepülő munkásság első hulláma nyelvét, nemzetiségét és társadalmi hátterét tekintve sokszínű közösséget alkotott, így a társulat három nyelven tette közzé a munkásoknak szóló rendszabályokat: magyarul, németül és szlovákul (Nemcsik 1981[25]: 152). A nagymértékű népességnövekedés hatására lassan átalakult Borsodnádasd és környéke lakosságának eredetileg homogén vallási, kulturális és etnikai profilja, noha a korai időkben a telepi munkásság és a falu lakói között szinte alig létezett kapcsolat. A házassodás is csak jó néhány generációval később vált elfogadottá telepi és falusi lakos között. A gyári munkások összetétele nemcsak eltérő etnikai hovatartozásuk, nyelvük, vallásuk és társadalmi hátterük miatt mondható heterogénnek, hanem az üzemi hierarchiában elfoglalt helyük szerint is, emellett a gyárhoz kötődésük fokában is különböztek. A gyár indulása után egy-két évtizeddel (nagyjából az 1880-as évekre) oly mértékben elaprózódtak a birtokok, hogy nem lehetett belőlük megélni, így a környező falvak parasztjai kénytelenek voltak munkát vállalni az iparban; a lemezgyárban vagy a bányában. Éppen ebben az időszakban zajlott a lemezgyárban a technológia megújítása, amelynek következtében megnőtt a kereslet a speciálisabb szakismeretekkel rendelkező mesterek iránt, de szükség lett több segéd- és betanított munkásra, napszámosra is.

Az 1880-as évektől kezdve tehát megkezdődött a falu és a térség lakosainak iparba vándorlása. Adatok bizonyítják, hogy a századforduló körül a lemezgyár munkaerő-szükségletének zömét már a környező magyar települések lakossága biztosította (Nemcsik 1976[24]: 49). Nádasd és a környező falvak (főleg Bekölce és Balaton) szegényparasztjainak, agrárproletárjainak többsége kétlaki munkás lett, vagyis nem költöztek a kolóniára, hanem naponta ingáztak a gyárba.⁶

Kezdetben a falubeliek inkább a mezőgazdasági munkák szünetében helyezkedtek el a gyárban vagy a bányánál, majd amikor eljött a szántás vagy az aratás ideje, felmondtak (Nemcsik 1981[25]: 169). Leépítések idején értelemszerűen elsőként ők kerültek utcára (Nemcsik 1981[25]: 168; Paládi–Kovács 2000[26]: 253). A munkásjóléti intézmények (baleset- és betegbiztosítás, nyugellátás) széles körű hozzáférhetővé válása, illetve az ezekhez kapcsolódó jogosítványok megszerzése mind több embert motivált arra, hogy állandó gyári munkát vállaljon, amely mellett persze továbbra is a gazdálkodtak. A nincstelenné vált agrárproletárok, mivel őket nem kötötte az otthoni gazdálkodás, idővel azonosultak a munkáséletformával, s többnyire a telepre is beköltöztek (Nemcsik 1967[23]). A bejárók aránya azonban magas maradt a munkások között, ami azt jelzi, hogy a többség továbbra is kötődött a mezőgazdasághoz. Mivel ők valójában nem érezték magukat a gyárhoz tartozónak, kevésbé voltak fegyelmezhetőek, s emellett saját házukban laktak, így – szemben a telepen lakókkal – nem kerültek

---

⁶ A kétlaki munkáséletforma kialakulása az iparfejlődésének és a parasztság elhúzódo felszámolásának velejárója Magyarországon, a jelenség megfigyelhető a különböző foglalkozási csoportoknál (Katona 1987[16]: 179).

függő helyzetbe (Fűrészné 1992[11]; R. Nagy 2005[29]). A problémák ellenére a társulat számára fontos volt a munkavállalói csoport megtartása is.

Mivel a lemezgyár biztos egzisztenciát nyújtott, a telepen lakó családfők már a korai időktől kezdve arra törekedtek, hogy szakmájukat fiaikra örökítsék. Másrészt a nyugdíjas dolgozóknak már nem járt a társulati lakás, így a lakhatás kényszere is azt diktálta, hogy a leszármazottak folytassák apáik munkáját a gyárban, s ne csak a szakmát, hanem a munkásléttel járó jogosultságokat is vigyék tovább. A megélhetés és a biztonság iránti vágy is hozzájárult ahhoz, hogy lassan munkásdinasztiák alakultak ki a telepen, a szakmunkásképzést a telepi dolgozók részére a gyár is támogatta. A dinasztiaképződés a falusi munkavállalók körében csak némi késéssel vált elterjedté, a 20. század első harmadára tolódott ki ennek kezdete (Alabán–Vozár 2008[1]).

A nádasdiak és a környék szegényparaszti népessége az ipari munkavállalás mellett vagy helyett más módon is próbálta megélhetését biztosítani. Jellemzővé ezen a vidéken a summásmunka vált. A palóc vidék, általában Borsod jellegzetes summáskibocsátó vidéknek számított, mivel a rossz minőségű, egyébként is elaprózódott földeken a családok nem tudták magukat eltartani. Az „idegenbe” eljárás mintájával magyarázható, hogy a századforduló éveiben a kivándorlás megérintette a nádasdi elszegényedett parasztokat is. Sokan, akik korábban gyárban dolgoztak, otthagyták az ipari munkát, hogy szerencsét próbálhassanak a tengeren túl (Nemcsik 1976[24]: 49, 1981[24]: 168).

Az ipar megtelepedése Nádasdon (a település neve 1903 óta viseli a Borsod előtagot) jelentősen átalakította a környék paraszti közösségeinek életformáját. 1900-ban Nádasdon már a keresők közel kétharmada (59,1%) az iparban dolgozott, és kevesebb mint egyharmaduk (30,2%) jövedelme származott mezőgazdaságból (Nemcsik 1976[24]: 49). Az iparosodás hatására az első világháborúig Borsodnádasd lakossága radikálisan átalakult; jelentős mértékben megnőtt a népesség, és átalakult etnikai és felekezeti összetétele.

A trianoni határmegvonás érzékenyen érintette az RSV Rt.-t, hiszen üzemének, nyersanyagforrásainak jelentős része s nem utolsósorban munkaerő-utánpótlásának egyik fontos területi bázisa külföldre került. Míg tehát a gyár történetének kezdeti évtizedeiben a munkaerő nagy része jellemzően északról érkezett, a trianoni határmegvonást követően a Borsodnádasdtól délre elterülő országrészről jött (Nemcsik 1981[25]: 152).

A fejlesztések és az üzem bővítése az 1920-as és az 1930-as években folytatódott, ekkor épült ki egy 35 kW teljesítményű távvezeték Ózd és Borsodnádasd között a növekvő energiaszükséglet kielégítésére, valamint egy transzformátorállomás a községben. A fejlődés leginkább a népesség és a gyári dolgozók létszámának növekedésében tükröződik. A két háború közötti időszakban több mint 30 százalékkal emelkedett a település lakóinak száma, a népesség korösszetételét egyértelműen a fiatalabb generációk túlsúlya jellemezte ebben az időszakban. A Borsodnádasdi Lemezgyár munkáslétszáma 1930-ra már bizonyosan elérte az 1000 főt, s a telepi népesség száma is gyorsan növekedett: 1920-ban 695, egy évtizeddel később már 886 főt írtak össze (Alabán–Vozár 2008[1]).

A második világháború után a legjelentősebb változást az államosítás hozta, állami tulajdonba és irányítás alá került a gyár, a társulathoz tartozó telepi munkáslakások pedig az állami vállalattá alakult gyár tulajdonába kerültek. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény hatásai Borsodnádasdot alig érintették (Alabán–Vozár 2008[1]), a bő fél évszázaddal korábban betelepült cseh és szlovák eredetű munkásság az 1880-as évektől, a munkásság második hullámával „érkező” nagyszámú magyar munkavállalóval találkozással gyorsan elmagyarosodott.

A bányaművelés utolsó szakasza a településen az 1950-es évek elején indult a karácsonylovai, hasznosi és bánberekai tárókban,⁷ és 1977-ig tartott. Az új bányák munkaerő-szükségletét túlnyomórészt a falu, illetve a megye települései biztosították, a munkaerő letelepítésére a bányavállalat 50 lakásból álló új munkáslakótelepet épített a falutól kissé távolabb fekvő Mocsolyás dűlőben, a kolóniát Engelstelepre keresztelték (Alabán–Vozár 2008[1]).

A szocialista korszak kezdeti időszakában a gyár fejlődése töretlenül bizonyult, a termelékenységi mutatók és a munkáslétszám is fokozatosan emelkedett. Az üzem fennállásának 100. évfordulójára (1964) 79 591

---

⁷ Az elnevezések településrészeket vagy utcákat jelölnek ma már Borsodnádasdon.

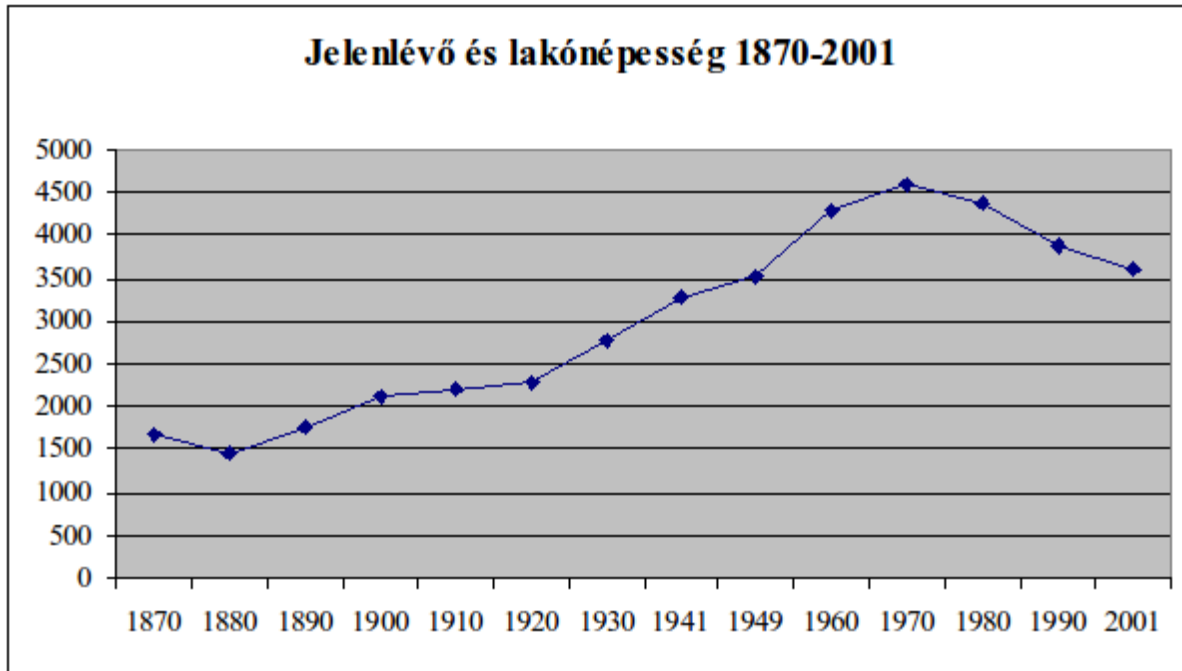
tonna finomlemez és 7673 tonna acélöntecset állítottak elő, a dolgozók létszáma 2406 fő volt. Az 1960-as évek azonban fordulatot hoztak a lemezgyár életében. A Dunai Vasmű előretörésével a finomlemezgyártásban addig egyeduralkodó borsodnádasi vállalat pozíciója meggyengült, a központi támogatások mértéke csökkent, ami szükségessé tette a szerkezetváltást. Merész lépésre szánta el magát a vállalatvezetés, a kohászat, illetve a meleg- és hideghengerlés mellé az évek során különböző gépipari tevékenységeket honosítottak meg; járműkerékpántot gyártottak, a lemezáruból mezőgazdasági terménytárolókat és szerárukat állítottak elő, acélöntvényeket, meredekvállú tárcsás kerekeket készítettek. A kohászati technológia megújítása azonban elmaradt, a gyár a vaskohászat perifériájára szorult, félkész termékeit drága, elavult technológiával állította elő.

A vállalat külkereskedelmi tevékenységet is folytatott, de az egykor keresett, jó minőségű meleg- és hideghengerelt lemez csak igénytelenebb piacokon tudta értékesíteni, a „Prima Nádas” többé már számított jól csengő márkanévnek (Alabán–Vozár 2008[1]). Emellett járműkerékpántokkal is kereskedtek, Nyugat-Európába és az arab országokba szállítottak. A termékszerkezet-váltással csak elodázták, de nem oldották meg a problémákat, így a hetvenes években már jelentkeztek a válság jelei. Borsodnádast az is sújtotta, hogy ebben az évtizedben zárták be a bányákat. Az iparpolitika mesterségesen életben tartotta a gyárat, de a nyolcvanas években már nem lehetett palástolni a nehézségeket, a dolgozók is észrevették, amint a következő interjúrészletből is kiderül: *„De látszódott ott a nyolcvanas évek vége fele, '85, '86, '87-ben, hogy a vállalat nem igazán fogja túlélni az elkövetkezendő százhusz évet.”* (Sz. L., 1950, 2006)

Ekkor már az új tevékenységi formák és termékek sem segítettek, a gyár menthetetlenül veszteségesé vált. A rendszerváltást megelőző öt évben a hengermű egy része már nem is termelt, a vállalat főképpen a mások által előállított kohászati termékekkel kereskedett. Ez az „ötlet”, legalábbis kitalálója szerint, évekkel hosszabbította meg a gyár életét: *„[...] a legnagyobb sikerem az volt, hogy sikerült egy ötlettel, egy általam véletlenül összekapott ötlettel vagy három évvel meghosszabbítani e lemezgyárnak az életét. Azzal, hogy a Szovjetunióban megvett olcsó tekercseket, olcsó alapanyagot anélkül, hogy azzal valamit is csináltunk volna, leköszörlöttük róla azt, hogy CCCP, és ráírtuk azt, hogy Made in Hungary, és ezt eladtuk Angliába. Ez az egyetlen, ez az én bulim volt. Tehát én fedeztem föl, én találtam ki. Rendkívül büszke vagyok rá, volt is belőle baj, mert a végén már nem is köszörlöttük le róla azt, hogy CCCP, hanem átfestettük feketével, aztán meg Angliában kiderült, mert átütött, és ebből voltak némi botrányok. De a '88-as évben valutaválság volt, nem valutaválság, hanem forintválság volt Magyarországon, nagyon kellett a valuta, és ezzel a rubelt sikerült egy ötlettel dollárra váltani. És ezt közösségi célra használtuk fel értelemszerűen, a szocializmusban csak azt lehetett. De ilyen ötlettel ma többszörös milliárdosnak lehetne lenni, ha valaki ezzel előáll. Nagyjából engem díjaztak is, mert akkor kaptam egy Munka Érdemrend bronz fokozatát.”* (Sz. L., 1950, 2006)

A gazdasági változások nyomán követhetők a gyár munkáslétszámának és a település társadalmi-demográfiai viszonyainak alakulásában is. A foglalkoztatottak száma a hetvenes évekig töretlenül emelkedett, ebben az évtizedben elérte a 3000 főt. A lemezgyár vonzáskörzete 32, jobbára Borsod és Heves megyei településből állt (Dénes 2008[6]: 22), a vállalat igyekezett biztosítani az ingázás feltételeit, munkásjáratokat szervezett: az ötvenes években platós teherautókon, később autóbusszal hordta dolgozóit (Alabán–Vozár 2008[1]).

Borsodnádasi lakosságának száma a gyár megjelenése óta folyamatosan gyarapodott, a növekedés a hetvenes évek elejére torpant meg, majd, a bányák bezárása és a lemezgyárban lezajlott szerkezetváltás (a kohászat és finomlemezgyártás visszaszorulása) hatására csökkenni kezdett. Az elvándorlásokat a hetvenes évtized végétől már a természetes szaporodás sem volt képes ellensúlyozni, évtizedenként átlagosan 7 százalékkal esett a népesség száma. A legkiugróbb értéket a nyolcvanas évtized hozta, ekkor népességének 12 százalékát veszítette el a település (Alabán–Vozár 2008[1]; Dénes 2008[6]).

1. ábra. A jelen lévő népesség és a lakónépesség számának alakulása Borsodnádson 1870 és 2001 között. Forrás: www.nepszamlalas.hu

A szocialista korszak sajátos ellentmondása, hogy a hanyatlás kétségtelen jelei ellenére a gyár, ha lehet, még fontosabbá vált a település és az ott lakók életében, mint a korábbi korszakban. Borsodnád aktív keresőinek 74 százaléka már 1960-ban az iparban dolgozott, ami a település jelentős társadalmi átrétegződését mutatja. Egyidejűleg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma jelentősen lecsökken, bár éppen ebben az időben kezdtek az emberek újra summásmunkát vállalni. A bányabezárások után pedig rendszeressé vált, hogy a munkások nyári szabadságuk alatt mezőgazdasági idénymunkát végeztek (Nemcsik 1976b; Alabán–Vozár 2008[1]). A jövedelemkiegészítésnek ez a formája nem vált állandóvá, mivel a mezőgazdaság gépesítésével lanyhult az élők munkára iránti kereslet. Az ipari munkavállalás nem hagyta érintetlenül a barkókat jellemző paraszti nagycsaládszervezést sem, lassanként a nukleáris család váltott föl – a statisztikai adatok szerint a folyamat 1980-ra befejezettnek mondható (Alabán–Vozár 2008[1]).⁸

A szocialista korszakban a település falusi része is látványosan fejlődött, mivel itt is megjelentek azok az intézmények, amelyeket korábban a társulat csak a telepnek biztosított. Óvodát, postát, művelődési házat nyitottak a faluban, bővítették az általános iskolát, javultak a lakáskörülmények, a házakba bevezették a villanyt, később pedig a vizet. A fejlesztésekből az állami vállalatá vált lemezgyár is kivette a részét.

A rendszerváltás után megszűnt a KGST, így a gyár jóval drágábban juthatott hozzá a kohászati alapanyagokhoz. Emellett a technológiája is elavult, így termékeinek ára meghaladta a világpiacit. Tovább rontott a helyzetén, hogy a járműkerékpántok legjelentősebb belföldi vásárlója, az Ikarus is csődbe ment. Egy hajdani dolgozó így idézte fel a gyár utolsó hónapjait és a bezáráshoz vezető körülményeket: „Ment a sustorgás üzemi szinten, hogy ilyen meg olyan vesztesége van a gyárnak. És aztán két részre szakadtak a dolgozók, vagy a párt – lényegében mindegy, mert ugyanaz a kettő. 1990 őszén volt egy gyűlés, és az igazgatónál azok győztek, akik azt mondták, hogy meg kell szüntetni, hiánya van a gyárnak. A gyárnak kb. ötven-hatvanmillió hiánya volt, de a bevétele ennek tíz százaléka volt. Én és a hozzám hasonlóak azt mondták, hogy még próbálkozzunk. Azt gondoltuk, hogy a gyárat nem adják el, de mégis eladták, és jött a felszámolás, és innen kezdve vége. Az igazgatótanács bejelentette, hogy jelentésük be a felszámolást, és meg is történt.” (S. I., 1944, 2006)

⁸ Az Alabán és Vozár által idézett népszámlálási adatok szerint 1980-ban a háztartások 92,5 százaléka már egy családból állt.

1991-ben folytatódtak az egyébként már korábban megkezdett leépítések, csődeljárás indult, s késő ősszel megkezdődött a gyár felszámolása. A következő lépésben privatizálták az üzemet; kisebb-nagyobb egységekre bontották és értékesítették. A gyár legnagyobb részét, az öntőüzemet, valamint a hengerművet megvásároló új tulajdonos az öntödét még néhány évig csökkentett kapacitással működtette, de a hengerművet azzal a céllal vásárolta meg, hogy értékesítse a gépeket, alkatrészeket, épületszerkezeti elemeket, végül a berendezések jó részét ócskavasként adta el. A gyár 129 éves története 1993-ban ért véget, végleg lakat került a kapujára (Alabán–Vozár 2008[1]). Az odalátogató ma egy a hajdan virágzó ipari kultúra romjait láthatja.

1. kép. A leépülés szimbóluma: a szétszedett, pusztuló, magára hagyott egykori gyártelep (Dénes Attila felvétele, 2007)

4. „A falusiak kuporgatósabbak voltak. Amazok a mának éltek” – A falusi és a telepi életmód, mentalitás és gazdasági magatartás különbségei

A gyártelepek, ipari kolóniák országszerte meglehetősen egyöntetűnek mondhatók, mindenhol hasonló az épített környezet kialakítása, illetve az itt kiformalódó életmód. Így a vidéki telepeken is a kolóniákra jellemző városias életvitel honosodott meg, amely meglehetősen elütött a parasztitól. A borsodnádasi telepen épült házak, az úgynevezett „társulati” lakások a részvénytársaság tulajdonában voltak, használatukért lakóik – a más társaságoknál bevett gyakorlattal szemben – nem fizettek bérleti díjat. Akit viszont elküldtek a vállalattól, elveszítette a lakhatási jogát. Az elbocsátástól való félelem a lakás elvesztésén túl azért is jelentett komoly fegyelmező erőt, mivel akinek fölmondott a lemezgyár vezetősége valamilyen vétségért (politikai szervezkedésért, verekedésért, késésért stb.), annak nem volt esélye elhelyezkedni a Rimamurány Rt. más üzemeiben sem; neve felkerült a cég által persona non gratának minősített személyek listájára, bejegyezték az ún. – hírhedtté vált – fekete könyvbe (Nemcsik 1981[25]: 169). A telepi lakások színvonala a 19. század végén még nem sokban tért el a falusi házakban megszokottól, viszont a 20. század elején épített telepeké már jelentősen túlszárnyalták a falusi komfortot; általánossá vált a villanyvilágítás, bevezették a vizet.

2. kép. Különböző korszakokban és más-más munkásrétegnek épített lakások a gyártelepen I. (Nikitscher Péter felvétele, 2007)

3. kép. Különböző korszakokban és más-más munkásrétegnek épített lakások a gyártelepen II. (Nikitscher Péter felvétele, 2007)

A munkások fegyelmzését szolgálta a kolónián kialakított szigorú rend, amelynek betartását többek között a falutól való elszigetelés segítette; sokáig sorompó választotta el a telepet a külvilágtól, a munkások engedély nélkül nem léphettek ki a területéről. A telepi élet rendjére külön személyzet vigyázott, a termester feladata volt a szabályok betartatása (Paládi Kovács 2000[26]: 278). A fegyelmzés mellett a gyári politika másik eleme a paternalista gondoskodás volt, ennek egyik jeleként a házak, épületek karbantartását is a cég alkalmazottai végezték. A társulat magazinnak vagy provizorátnak nevezett boltokat tartott fenn, ahol a munkások a következő fizetésük összegének kétharmadáig hitelt kaphattak. A tartozásokat a provizorátkönyvekben vezették, és a következő fizetésből vonták le. Ezen túlmenően a vállalat évente több alkalommal nagy tételben szerzett be tartós élelmiszereket, amelyeket vasúton hordott szét különböző telepeire, s – ma úgy mondanánk – akciósan értékesített. Az élelmiszer-ellátás vállalati rendszere a Rima üzemében egészen 1945-ig megmaradt (Paládi Kovács 2000[26]: 290). A korai időszakban a gondoskodás gazdasági megfontolásokkal is összekapcsolódott. A telepieknek mintegy kötelező volt a cég boltjaiban vásárolni, a cikkekért pedig többet fizettek, mint ha a faluban szerezték volna be – ezért sem engedhette a társulat, hogy munkásai a faluba járjanak, hiszen elesett volna az élelmiszer-ellátásból származó hasznától.⁹

A munkáslakótelep házaihoz kiskert is tartozott, és sertéshizlalásra is volt mód, ám a telepi munkások az élelmiszert szívesebben vásárolták meg, mint hogy maguknak megtermeljék – röviden: fogyasztóvá váltak (Paládi-Kovács 2000[26]: 281). Valójában a kolónialakásokhoz – Borsodnádason is – csak egy csöppnyi kert tartozott, amelyben aligha volt megtermelhető a szükséges mennyiségű zöldség, burgonya, gyümölcs, emellett a tárolásukra sem volt alkalmas hely. Azaz már a telep tervezésénél a fogyasztást ösztönző életforma kialakítását célozták meg. (A szűk telkek valójában sertéstartásra sem voltak alkalmasak, így a vállalat maga hozott létre és tartott fenn sertéshizlaldát.)

A gyár gondoskodó szerepe munkásjóléti rendelkezéseiben is megnyilvánult. A Rima munkásai 1858-tól részesülhettek nyugdíjban, ám ez még rendkívül szűk kört érintett, 1894 és 1909 között a nádasi lemezgyár

⁹ Marx a Tőke első kötetében részletesen elemzi az ehhez hasonló, Angliában alkalmazott truckrendszert. (Marx 1967[19])

mindössze 33 korábbi munkása kapott nyugdíjat. A jóléti politika sorába tartozik, hogy bevezették a végkielégítés intézményét, nyugdíjasotthont hoztak létre, ahol a rokkant, gondoskodás nélkül maradt munkások kaptak helyet (Nemcsik 1981[25]: 169). A munkásjóléti intézkedések a kezdeti időszakban meglehetősen szűk körűek voltak, kizárólag az állandó, szakmával rendelkező munkásokra terjedtek ki. A napszámosok, ideiglenes munkások nem részesültek ellátásban, többek között kizárták őket a társaládai tagságból, ami a korabeli baleset- és betegbiztosítás intézményét jelentette (Paládi Kovács 2000[26]: 268–269).¹⁰ A 19–20. század fordulóján lényegében azok nem részesültek gondoskodásban, akik a telepen kívül laktak, azaz a jellemzően szakképzetlen falusi munkavállalók. Az 1891. évi XIV. törvénycikk rendezte az ipari és gyári alkalmazottak betegsegélyezési pénztárainak helyzetét. Kötelezővé tette a pénztárak felállítását, valamint bizonyos fizetési kategória alatt minden állandó alkalmazott számára a tagságot, ám az ideiglenes alkalmazottak és napszámosok nem kerültek be ezzel a törvénnyel sem az ellátottak körébe. A betegsegélyezésnél jóval szélesebb feladatkörű társaláda intézménye egészen 1927-ig, az első általános társadalombiztosítási törvény megszületéséig fennmaradt, szigorú alapszabálya miatt azonban csak a munkások szűkebb körének biztosította a védelmek szélesebb körét. Végeredményben tehát a gyári munka rendszeres jövedelmet biztosított a telepi dolgozóknak, a jóléti intézkedésekkel megteremtődött szociális biztonságuk, ugyanakkor a gyár szorosabbra vonta ellenőrzésüket, amelyet magánéletük számos területére is kiterjesztett.

Idővel a kontroll eszközei és a paternalista gondoskodás módjai sokat finomodtak, illetve új elemekkel bővültek. A klasszikus jóléti intézkedéseken túl (baleset- és betegbiztosítás, nyugellátás, árvaellátás) a 20. század első felében a társulat már szociális, kulturális és oktatási intézmények biztosításával is gondoskodott munkásairól, a telepnek saját iskolája, óvodája, temploma, orvosi rendelője, szórakozóhelyei, kultúrintézményei, postája lett. Egy hajdani telepi munkás így emlékszik gyerekkorára, a harmincas évekre: *„Itt tiszta Amerika volt. Ingyen kaptunk hat mázsa szenet, nem kellett fizetni a tanszerért a gyárban dolgozók gyerekeinek, akkor nem volt nekünk lakbér. Még a villanyt sem kellett kifizetni, azt is a gyár fizette. Ha meghalt valaki, akkor a hozzátartozója elment, kiválasztotta, hogy melyik koporsót szánja a halottnak, és azt a gyár kifizette. A sírhelyet sem kellett megvenni, és a papot sem kellett megfizetni. Volt a gyárnak zenekara, és az ingyen kijött, és még zenélt is. Akkor minden évben kimeszelték a lakásokat, meg a fűvet is lenyírták. Nagyon kényelmes élet volt az.”* (Telepi férfi, 1931, 2007)

Az ipari munka sajátossága a szabott munkaidő, a telepiek a főntebb vázolt gondoskodás következtében (a vállalat nyírta a fűvet, festette ki a lakásokat) a munkán kívüli idejükkel meglehetősen szabadon rendelkezhetek. Ennek eltöltéséről a gyár maga igyekezett gondoskodni vagy legalább a kereteit kialakítani. Amellett, hogy különféle intézményeket (munkáskaszinó, klub) tartott fenn, támogatta a társadalmi egyleteket is, Borsodnádason a dalárdát, az olvasóegyletet, a fűvőszenekart, mindhárom cserkészcsapatot, a természetjáró és színjátszó kört, a tűzoltó- és sportegyletet, a nőegyletet.

A telepi életmód jelentősen eltért a falusitól, annál jóval polgárosultabb volt, inkább városias jellegű, bár ettől is különbözött néhány ponton. A kolóniát néhány sajátossága kifejezetten falusiassá tette, így például társadalmi összetétele a városokkal ellentétben egynemű volt, emellett térben túlságosan lehatárolt. A rendszeres jövedelem adta biztonság és a gyár „gondoskodó figyelme” ugyanakkor a falusiaktól élesen eltérő mentalitást alakított ki a telepiekben: felhalmozás helyett a fogyasztásközpontú érték szemlélet alakult ki körükben.

A faluban élőkre mindezek ellenkezője volt jellemző. Az iparban szokásos kötött munkaidővel szemben a paraszti életritmus a feladatokhoz (például a munkacsúcsokhoz) és a természethez igazodott, így megvolt a maga sajátos napi, heti, havi és éves ritmusa. A paraszti világban elsőrendű fontosságú volt az előrelátás, mindig meg kellett tervezni a soron következő munkákat, az élelmiszert egész évre be kellett osztani, tartalékolni kellett a vetőmagot. Mivel nem heti vagy havi rendszerességgel jutott a család jövedelemhez, emellett biztosítások sem voltak, félre kellett tenni az esetleg bekövetkező balesetre, betegségekre, temetésre. A munkaképes családtagokra hárult az idősek eltartása, ápolása. Az említett kényszerek olyan mentalitást alakítottak ki, amelynek alapja az öngondoskodás, a felhalmozás, a beosztás és a takarékoskodás. A parasztgazdaságban a család a munkaerejével

---

¹⁰ A társaláda eredendően az iparosok, ipari munkások önszegélyező társulása volt, amely a tagok befizetéseiből betegség, baleset és halál esetén nyújtott anyagi támogatást a rászorulóknak és/vagy családtagjaiknak. Célja a munkaképtelenség miatt kieső jövedelem pótlása, halál esetén a hozzátartozóknak temetési segély biztosítása. Eredete a céhes időkre nyúlik vissza, a gyáripar terjedésével pedig egyre általánosabbá vált, hogy a vállalat maga is támogatta működését (Barta 2000[3]; Paládi–Kovács 2000[26]: 268–269).

maga gazdálkodott, szabta meg a munkatempót, tevékenységeiknek a sorrendjét és időszükségletét. A falu világa és a paraszti háztartás is hierarchikus felépítésű volt, akárcsak az üzemek munkaszervezete, de nem volt olyan merev, kasztrendszerű. Mivel a parasztok tennivalóikat nem előre rögzített munkaidőben végezték, addig dolgoztak, míg be nem fejezték az adott feladatot. Tennivalójuk szinte mindig akadt a gazdaságban vagy a ház körül, így szórakozásra, kulturálódásra kevés idő maradt.

Az ipari munkát vállaló parasztok számára az eltérő munkarend és munkaszervezet éppúgy szokatlan volt, mint a nagyfokú kiszolgáltatottság a munkaadónak. Am minél jobban törekedtek függetlenségüknek a megőrzésére a gazdálkodás fenntartásának érdekében, annál kevésbé részesültek a vállalat által nyújtott biztonságokból. Baleset- és betegbiztosítás, nyugdíjjogosultság is csak akkor illette meg őket, ha állandó munkássá váltak, megélhetési stratégiájukban feladták a mezőgazdaság elsőbbségét.

A vállalat nyújtotta biztonság nem jelentett akkora vonzerőt, hogy kedvéért lemondtak volna a gazdálkodásról. A kétlaki munkásokat az jellemezte, hogy hazaérve a gyári munkából, „visszaváltak” paraszttá, a műszak után dolgoztak földjeiken, vagy eljártak máshoz kaszálni, kapálni, aratni (Paládi–Kovács 2000[26]: 283). Igyekeztek legalább a család élelmezéséhez szükséges javakat megtermelni, de távolabbi terveik között az is szerepel(het)et, hogy ipari munkával keresett bérüket a gazdálkodásba visszaforgatva földet szerezzenek, önálló gazdává váljanak (Dömötör 1954[9]; Molnár 1977[20]; 1978[21]; Fűrészné 1992[11]; Paládi–Kovács 2000[26]; R. Nagy 2005[29]).

Szakképzettségük nem lévén, a gyárban napszámosként, segédmunkásként foglalkoztatták őket, vagyis a gyári hierarchiában a legalacsonyabb státusú munkákat végezték (Nemcsik 1976[24]: 49), bár volt némi fölemelkedési esélyük, idővel betanított munkások lehettek. A társulat nem támogatta sem bejáró dolgozóinak, sem a bejárók gyerekeinek az iskoláztatását, esetleges szakmai továbbképzését, így előbbre jutásuk a gyári hierarchiában csak lassan, generációkon keresztül valósulhatott meg. Ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy nem akarták a „karrierrel” kecsegtető gazdálkodást föladni.

A kétlaki munkások életmódja élesen eltért a kolónián lakó társaiktól. A telepi munkás műszak után idejét szórakozásra, kulturálódásra, közösségi vagy társadalmi eseményekre fordította, hiszen nem törekedett felhalmozásra, tulajdonszerzésre. Ezzel szemben a falusi munkás a szórakozást, a társasági életet, az egyletekbe és szakszervezeti összejövetelekre járást haszontalannak tartotta. Éppen kétlaki életformája miatt a falu világában működő egyletekbe, körökbe (gazdakör, olvasóegylet stb.) eljáráni sem igen akadt ideje (Paládi–Kovács 2000[26]: 282).

A falu társadalmi átrétegződése viszonylag gyors ütemben zajlott a 20. század fordulójától, a telepi és a falusi munkások közötti elkülönülés, mi több, ellentét azonban sokáig fennmaradt. Az üzemben minden szinten megkülönböztették a falusiakat a valódi munkásoktól, a felső vezetés nem terjesztette ki rájuk a biztosítást, a „tiszték” (vezető beosztású gyári dolgozók) és a munkásarisztokráciának számító szakmunkások pedig lenézték őket (Paládi–Kovács 2000[26]: 282). A lenézés kölcsönös volt, mivel a falusi munkások előbbre valónak tartották a maguk életszemléletét, életmódját. Ebből adódóan a telepiek és a falusiak nem házasodtak egymással, csak a 20. század közepétől tört meg a jég.

„Még annyira nem is a falusi lánynál volt az, hogy ne vedd el, hanem inkább a telepi lányokra mondták azt, hogy »hú, a telepiek nem dolgoznak«. Ha már egy nagyobb paraszteszaládból való volt a fiú, akkor már nem annyira jó szemmel nézték, ha egy telepi családba belecsöppent, mert azok ugye nem voltak hozzászokva, hogy dolgozzanak, még hozzá ilyen keményen.” (Falusi nő, 1948, 2007)

Az eltérő mentalitások, gazdasági magatartások és életmódok értelemszerűen egymástól nagyon különböző identitásokat teremtettek, mégis közös sajátosságuk volt, hogy mintegy egymással szemben kapták meg a maguk igazolását. Az elkülönülés tehát nemcsak a térbeli elzártságból fakadt, hanem az értékrend, az életvitel és az identitás különbségeiből is, amelyek csak lassan oldódtak. Fontos eleme volt a telepi identitásnak, hogy nagyra becsülték a képzettséget és a szakértelmet, értéket tulajdonítottak a szabadidőnek és a társas életnek. A falusiak viszont csak a földdel, agrármunkákkal kapcsolatos tudást méltányolták, sokra tartották a munkabírást, úgy tekintettek magukra, hogy „nem ijednek meg egy kis munkától”.

„Én is, mikor hazajöttem a munkából, kaszáltam, meg hajnalban keltem, hogy még tudjak itthon valamit dolgozni, megetetni a jószágot meg ilyesmi, vagy kőművesmunkát végeztem, ha hazajöttem.” (Falusi férfi, 1940, 2007)

A falusiak a telepiek életmódját megvetették, az ott lakókat léhának, lustának tartották, akik nem tudnak és nem is szeretnek dolgozni. A gyári gondoskodás miatt önállótlannak tartották a telepieket, közkeletű volt az a vélekedés, miszerint a lakásukban még egy villanykörtét sem cserélnék ki maguktól. Egész életmódjukat, életszemléletüket a jövővel nem törődő hozzáállásként értékelték, úgy látták, a telepiek csak a mának élnek.

„Az olyan volt, hogy ők még nem is főztek. Kaptunk kedvezményes kajajegyvet, ott megebédeltek, és mentek haza. De hát én nem mentem fel a telepre, hogy ott ebédeljek, soha. Voltak, akik még nem is vitték haza az ebédet, hogy ne kelljen mosogatni. Volt üzemi konyha, ahol terített asztal volt, megették a kaját, elvitték előle a tányért, ő meg ment haza. Csak volt otthon.” (Falusi nő, 1948, 2007)

A telepiek ezzel szemben a falusiakat önzőnek, maguknak valónak, sőt zsugorinak tartották, akik nem akartak a társasági vagy társadalmi életben részt venni, és állandóan csak kuporgattak.

A szocialista korszakban az említett értékrendbeli különbségek nagy része eltűnt, jelentőségük legalábbis elhalványult. Ennek egyik oka, hogy a rendszer a szociális biztonságot garantáló jogokat a munkához kapcsolta, így a telepi és falusi munkavállalónak egyformán járt betegszabadság, baleset-biztosítás, nyugellátás. Mindenki jogosult volt szociális juttatásokra, például gyermekgondozási segélyre, családi pótlékra, és mindenki részesedhetett a munkahely biztosította egyéb jóléti ellátásokban és kedvezményekben (bölcsődei ellátás, dolgozók és gyermekeik üdültetése, kedvezményes hitelek stb.). A brigádmozgalomnak is volt némi hatása arra, hogy életmódjuk, szabadidős szokásaik tekintetében közelebb kerültek egymáshoz a telepi és a falusi munkások.

A különbségek azonban nem tűntek el egészen (Nemcsik 1981[25]: 168), az egyformaság látszata leginkább a politikai elvárásoknak való megfelelési kényszerből adódott: az érdekeltek nem hangoztatták szembenállásukat. A telepi és a falusi identitás fennmaradását a kutatás során készített beszélgetésekben is észlelni lehetett, bő másfél évtizeddel a gyár bezárása után még mindig számon tartották az emberek telepi vagy falusi mivoltukat. Eltérő mentalitásuk érzékeltetése végett a falubeliek a mai napig gyakran tótoknak nevezik a telepieket, utalva többségüknek a felvidéki eredetére, a telepiek pedig parasztként emlegetik a már generációk óta gyári munkássá vált falusiakat. A különbségeket nem csupán az emlékezetben őrzik, hiszen a rendszerváltás utáni változásokra (munkanélküliség, külföldi munkavállalási lehetőségek, önállósodás) eltérően reagáltak a telepi és a falusi háttérű emberek. Az alábbiakban erről lesz szó.

5. Eltérő mentalitás, különböző „megoldások”

1991 és 1993 között folyt a lemezgyár csődeljárása, fölszámolása és privatizálása, amely leépítéssel, elbocsátásokkal járt. A gyár bezárása mintegy 1200 főt érintett, negyedrészük rendes vagy korengedményes nyugdíjba ment, a többiek viszont, megközelítőleg 900 ember munkanélküli lett.¹¹ A nehézipar válsága miatt a Borsodnádasd környéki üzemek is bezártak, így a közelben szinte sehol sem akadt munkalehetőség. Maradt az elvándorlás, Borsodnádasd népessége 1990 és 2007 között 16,2 százalékkal csökkent.¹²

Az otthonmaradók elhelyezkedési esélye csekély, a kutatás idején a legjelentősebb foglalkoztató a gyár hajdani járműkeréküzemének privatizációjával létrejött Ples Rt. volt. Jelentősebb még a külföldi tőkével létrehozott nyúlászófeldolgozó vállalkozás, a prosperáló kisüzem mintegy 50 embernek ad munkát. A lemezgyár egyik egységének privatizációjával jött létre a lapátgyár, s bár az ország legnagyobb ilyen profilú cége, foglalkoztatottjainak száma csupán 10 fő körül van (Dénes 2008[6]: 31). Jelentős munkaadónak számít az önkormányzat, hiszen iskolát, óvodát és városi hivatalt tart fenn. Az említetteken túl néhány kisebb, elsősorban szolgáltatási profilú vállalkozás működik a településen, ezek munkaerő-szükséglete minimális.

---

¹¹ A gyár felszámolóbiztosától származó hozzávetőleges adatok, a nagyságrendek azonban helyesek, és alkalmasak a folyamatok jellegének érzékeltetésére.

¹² TeIR KSH-T-Star-adatbázis.

Borsodnádason feltűnően alacsony a vállalkozói aktivitás, 2005-ben az 1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma nem érte el az országos érték 40 százalékát sem (37,2%).¹³ Saját kérdőíves adatfelvételünkben¹⁴ is az derült ki, hogy kevesen szánják rá magukat az önállósodásra. A mintába került háztartások közül minden huszadikhoz kapcsolódott valamilyen vállalkozás, és az is jellemző tendenciának tűnt, hogy ha valaki egyszer már próbálkozott vállalkozás indításával, de elbukott, nem kísérelte meg újra (Dénes 2008[6]: 31).

A munkahelyek hiánya miatt magas a munkanélküliségi és az inaktivitási ráta. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint 100 háztartásra 106 kereső jutott, 2001-ben csupán 62, ugyanekkor a teljes népesség 23,4 százaléka tartozott a foglalkoztatottak közé, míg 42 százaléka inaktív, 8,2 százaléka munkanélkülinek számított.¹⁵ Kutatásunkban hasonló tendenciákat tapasztaltunk, adataink szerint a megkérdezettek 27 százaléka volt gazdaságilag aktív, az öregségi és rokkantnyugdíjasok száma együttesen meghaladta a 37 százalékot. Az aktív korú népesség körében 21 százalékot tett ki a munka nélkül lévők aránya.¹⁶ A háztartások szintjén nézve még riasztóbb adatokat kaptunk, mivel minden ötödik háztartásban talákoztunk munkanélkülivel. A teljes életutakat tekintve azt láttuk, hogy a megkérdezettek 28 százaléka találkozott már a munkahely elvesztésének problémájával. Saját adataink és a hivatalos statisztikák is azt mutatták, hogy elsősorban a képzetlen, iskolázatlan réteg ragadt bele tartósan a munkanélküliségbe.¹⁷

Adatfelvételünk szerint a gazdaságilag még aktív népesség 60 százaléka helyben dolgozott, minden ötödik foglalkoztatott Ózdra járt (19%), és viszonylag magasnak mondható a még ennél is messzebb (20 kilométernél távolabb) munkát találók aránya (13%), akik nagyjából egyforma számban jártak Egerbe, illetve a fővárosba. A családok interjúkban fölvetett történetéből, illetve háztartási adataiból is kiderült, hogy a távolsági munkavállalás számos esetben a település végleges elhagyásának első lépcsőfokát jelentette. Az elvándorlás elsősorban a képzetlenebb, piacképesebb szakmával rendelkező, magasabb iskolai végzettségű aktív korúakra volt jellemző az elmúlt két évtizedben, az otthonmaradók pedig az idősebbek és képzetlenek csoportjába sorolhatók (Alabán-Vozár 2008[1]; Dénes 2008[6]: 26–27). Utóbbiak a segélyeket alkalmi és/vagy be nem jelentett – jellemzően az erdészetben végzett – munkákból származó jövedelmekből egészítik ki.

A helybenmaradókat nemcsak a szűkösebb munkakínálat sújtja, hanem az országos átlagnál alacsonyabb bér is. Adataink szerint a háztartások éves jövedelme (1,39 M/háztartás/év), illetve az egy főre eső éves jövedelem szintje messze elmaradt az országos átlagtól.¹⁸ Az okokról így vélekednek a településen: „[...] márpedig a pénzkérdés attól függ, hogy mit csinálsz, tehát hogy hova mégy el. [...] Ha itt vagy, akkor itt nincs pénz, ez biztos, mert itt hiába mégy bárhova, bármelyik vállalkozóhoz, minimálbér, kész.” (D. L., 1958, 2007)

Borsodnádason a közel másfél évszázados ipari múlt átformálta a helyi társadalom szerkezetét, a foglalkoztatottak zöme az iparban dolgozott. Ebből fakadt, hogy a munkahelyüket elvesztőknek a mezőgazdaság nem kínált valós megélhetési lehetőséget. Adataink szerint a háztartások közel háromnegyede (71,3%) semmilyen formában nem foglalkozott mezőgazdasággal, s a megkérdezettek megközelítőleg hatoda (15,2%) termelt csupán saját fogyasztásra. Ennél is alacsonyabb (2,5%) a mezőgazdasági termékeket értékesítő háztartások aránya. A főállású gazdálkodók száma 5 és 10 között van a településen, leginkább állattartással foglalkoznak, így a földterületek döntő hányada gyeper és legelő (ÁMÖ 2000).

Az adatok alapján képet kaphatunk arról, hogy milyen problémák sújtják az ipari válságövezetek közé sorolt Ózdi kistérségbe tartozó településeket, köztük Borsodnádast. Ha az adatokon túl tekintetbe vesszük a település

---

¹³ T-Star 2005.

¹⁴ 2006-ban és 2007-ben összesen 396 kérdőívet töltöttünk ki, ami azt jelentette, hogy minden negyedik háztartás szerkezetét és összesen 1063 személy szociodemográfiai adatait regisztráltuk, ami a kutatásunkkor érvényes népességi adatok szerint az állandó népesség 29,9 százalékát jelentette.

¹⁵ Minden negyedik borsodnádasi lakos (26,3%) pedig eltartottnak minősült (www.nepszamlalas.hu).

¹⁶ A hivatalos statisztikai adatok szerint 2007-ben az állandó népesség 8,8, az aktív korúak 16 százaléka számított munkanélkülinek (T-Star 2007).

¹⁷ A 2007-es, hivatalos statisztikai adatok szerint a regisztrált munkanélküliek túlnyomó többségét a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzetek adták (57,8%). Szakmája közel egyharmaduknak (30%), érettségije minden kilencediknek (11,6%) volt. Az akkor regisztrált munkanélküliek kétharmada (64,7%) tartós munkanélkülinek számított (T-Star 2007).

¹⁸ Adataink szerint 2006-ban 548 ezer forint volt helyben az egy főre eső éves jövedelem, amikor országos szinten ez az összeg már elérte a 840 ezer forintot. A következő évben a jövedelem helyi szintjében csak igen kis léptékű felfelé mozdulás következett be (Dénes 2008[6]: 28).

társadalomtörténeti háttérét, árnyaltabb képet kapunk. A gyár bezárása, a környéken működő bányák, üzemek leállása egyformán érintette Borsodnádásd falusi és telepi részét, mivel a lakosság túlnyomó többsége az iparban dolgozott, függetlenül attól, hogy a község melyik részén lakott. A foglalkoztatási válság nyomán ugyanakkor újraéledtek a falusi és telepi lakók közötti mentalitásbeli különbségek. Máshogy élték meg a változásokat a telepiek és a falusiak, és eltérő válaszokat is adtak a problémákra. A különbségeket jól érzékelteti az alábbi két interjúidézet, az egyik egy telepi többgenerációs munkáscsalád leszármazottjától, a másik egy ipari munkássá vált falubeli családból jövő hajdani dolgozótól.

„Úgy éreztem, hogy amit felépítettünk, felépítettem, mert ugye egy csomó dolgot felépítettem, annak nincs értelme. Ahol én, az apám, nagyapám dolgoztunk közel száz évet együtt, azt a gyárat a földdel tették egyenlővé. Meghalt az élet. Úgy éreztük, hogy kismimmiznek, minden addigi lebomlott, nagyon sok ember földadta.” (S. I., 1944, 2006)

„Én megmondtam akkor is, a családomnak azt mondtam, hogy figyeljete ide, én nem fogok sírni. Nekem, mikor azt mondták, hogy vége, fölszámolnak – ez már akkor Kovács Attila nevéhez fűződött, mert ő volt akkor a tulajdonos –, és akkor amikor felolvasta így reggel hat órakor egy munkásgyűlésen a névsort, akkor én [...] mondtam. [...] Kollégánóm az nagyon sírt, az teljesen kiborult, az ő neve is elhangzott, az enyém is, többek közt, hát ugye nemcsak kettőnké, hanem nagyon sokunké, s akkor mondtam a kollégánőnek, hogy »ne cirkuszojálj már, gyere, igyunk meg valamit, oszt kész«. [...] »Ó – mondom –, nehogy már elkezdj itt a sírást!« Hazamentem, mondtam a családomnak, hogy ez van, majd elmegyek dolgozni valahová máshova. Ha nem itt, akkor Pestre, ha nem Pestre, akkor Győrbe, ha nem Győrbe, akkor Zalaegerszegre, valahova! Meg fogunk élni, hát [...], s ezt az ígéretemet be is tartottam, végigjártam az országot, igaz, hogy nem különböző cégeknél, egy cégnél, de különböző munkahelyeken, tehát úgy, hogy cégen belül vándoroltunk. Én így éltem meg, tehát én nem keseredtem el, nem csináltam ebből olyan dolgot, hogy akkor most »húú, mostan az ember maga alatt van«. Nincs értelme.” (D. L., 1958, 2007)

A gyár gondoskodásához hozzászólt telepieket, akikbe generációkon keresztül beleivódott, hogy életük minden előre nem látható bizonytalanságára (baleset, betegség, váratlan haláleset stb.) a gyár kínál megoldást, teljesen felkészületlenül érte az üzembezárás, annak ellenére, hogy lényegében számítottak rá. Nem tudták elképzelni, hogy az évszázados ipari tradíció egyik napról a másikra véget érhet, a gyár az enyészete lesz. A telepiekre jellemző életvezetési gyakorlatból fakadóan ha voltak is tartalékaik, hamar felélték, kezdő tőke nélkül pedig nehéz valami új dologba kezdeni. Az államtól, illetve az önkormányzattól várták, hogy vegye át a gyár gondoskodó szerepét, problémáik megoldását.

A gyár bezárása után a telep fizikai leromlása is gyorsan bekövetkezett, a pénz szűkében lévő emberek nem tudtak megbirkózni a „nyakukba szakadó” házuk karbantartási feladataival. A falusiak rossz szemmel nézik ezt a szerintük tehetetlen magatartást.

„Csak egy példát: nekünk még a ház előtt soha le nem vágta senki a fűvet. De a telepiek a mai napig elvárnák, hogy a tanács majd kiküld valakit, hogy nyírja le azt a három métert, ami épp a háza előtt van, azt vágassa le, tetesse rendbe, pucoltassa ki az árkot nekik, meg ilyeneket. Hiába, hogy nem csinál semmit, mert otthon van, csak úgy van, vegetál. Akkor sem csinálja meg, mert nincs hozzászólvá. Ezt úgy képzeli el, neki ahhoz joga van, hogy azt neki megcsinálják.” (Falusi nő, 1948, 2007)

A gyár megszűnésével felszámolódtak azok a társadalmi szervezetek és intézmények is, amelyek meghatározták a munkaidőn túli élet kereteit (egyletek, körök, brigádok stb.). A társadalmi-társasági élet alkalmi eltűntek, fizikai színterei leromlottak, a telepiek elmagányosodtak, s magukra maradván nehezebben birkóztak meg a munkanélküliséggel. A szaktudás magasra értékelése, a közösségiség és az élénk társas élet a telepi identitás fontos részét képezték, így a gyár bezárásával önazonosságuk alapjai rendültek meg, ami sokuknál önpusztításhoz, leépüléshez (alkoholizmus) vezetett.

A telepen lakók között alacsony a vállalkozói hajlandóság, a település kereskedelmi egységei, vendéglátóhelyei (élelmiszerboltok, kocsmák, gazdabolt, szerszámbolt, használtruha-kereskedés, szállásadás, panzió) szinte kivétel

nélkül a faluban működnek. A kolónián néhány kisebb kocsmától eltekintve nincsenek üzletek. Üdítő kivételnek számít egy pizzéria, tulajdonosa az egyik volt gyári felső vezető fia, aki külföldön szerzett tapasztalatait hasznosítja az üzletben. A színvonalas étterem és szórakozóhely vendégköre jellemzően nem a telepi lakókból kerül ki (de még csak nem is a falubeliekből), többségük még soha nem volt itt.

A telepiekkel ellentétben a faluban élő gyári munkásokban mindig erősebb volt az öngondoskodásra való hajlandóság. Bejáró, kétlaki munkásként minden korszakban kialakították-megtalálták a gyártól független kiegészítő jövedelemforrásaikat, így tartalékolni is tudtak. A mezőgazdasághoz is jobban kötődtek, sokan maguk termelték-termelik meg a családnak szükséges élelmiszerek nagy részét. Nem meglepő, hogy azon kevesek közül, akik még valamilyen formában kötődnek a mezőgazdasághoz, kétszer annyian élnek a faluban, mint a telepen (Dénes 2008[6]: 30).

Hivatalos statisztikai adatokkal nem támasztható alá, de a kérdőíves adatok és az interjúk alapján megállapítható, hogy a „mozgékonyabbnak” tartott falubeliek vállalnak inkább munkát az otthonuktól nagyobb távolságra, ebben a hajdani summásmunkára járás hagyománya ismerhető fel. Az ingázás, a távolsági munkavállalás mellett a településről elköltözők is jobbra a falubeliek közül kerülnek ki. A falusiak „mozgékonyaságról” így beszél az egyik interjúalany: *„Tehát az emberek 99 százaléka nem úgy gondolkozik, mint én, hogy elmegyek, és akkor találok munkát vagy itt, vagy ott, vagy amott, valamilyen szinten találok munkát [...], nem, az emberek kilencvenkilenc százaléka úgy gondolkozik, hogy ez itt biztos volt, itt fűjtak reggel, fűjtak délben, meg kettő órakor, meg fűjtak este tízkor, ő bement, ledolgozta a nyolc órát. Hogy aztán most ő meg volt-e fizetve, vagy nem, hogy jól élt-e, vagy nem, ezen lehet vitatkozni. Mer’ ugye, most sokan mondják, hogy el tudtak menni üdülni, meg el tudtak menni ide meg oda. [...] Hát, én azután is el tudtam menni. Mer’ én kerestem magamnak munkát, én azután is el tudtam menni nyaralni a családommal.” (D. L., 1958, 2007)*

130 év után először fordult meg a két településrész közötti rangsor, egészen a közelmúltig a telep számított magasabb presztízssűnek. A rendszerváltást követően a vezető-irányító szerepet a falu vette át. Innen kerül ki a polgármester és a fontosabb intézmények, például a hivatal is a falusi részben kaptak helyet, az élet legfontosabb színterei ide tevődtek át. Lakonikus megfogalmazásban ez így hangzik Borsodnádason: *„[...] akkor még úgy volt, hogy a gyártelepiek nézték le a falusiakat, most már meg a falusiak nézik le a telepieket.” (J. M., 1918, 2007)*

4. kép. A falusi rész főutcája kocsmával és panzióval (Dénes Attila felvétele, 2007)

6. Elvárások és kísérletek: az önkormányzat szerepe az átalakulásban

A rendszerváltás és kutatásunk között eltelt 16 év alatt a településvezetésben viszonylagos állandóság uralkodott, Borsodnádasd élén végig ugyanaz a személy állt, és mind a négy önkormányzati választáson stabil többséggel nyert. Vizsgálatunk során azt tapasztaltuk, hogy az önkormányzat készített ugyan fejlesztési stratégiát, de az ezzel kapcsolatos programdokumentumok általánosak, hevenyészettek voltak, az apparátus figyelmét és erőforrásainak jelentős részét a szociális problémák enyhítése, valamint közfeladatainak ellátása kötötte le. A megélhetési nehézségeken segélyezéssel és a közfoglalkoztatás szervezésével igyekezett enyhíteni, mindkét tevékenység – amellett, hogy csak tüneti kezelést jelentett – jelentős mértékben apasztotta a költségvetést. Munkahelyteremtő beruházásokat nem tudtak a településre vonzani, ami nem csoda egy válság sújtotta térségben.

A gyár privatizációjából az önkormányzatnak nem származott bevétele, az új tulajdonosoknak pedig nem fűződik érdeke a lepusztult telephely rekultivációjához. A magánosítással a terület kikerült az önkormányzat fennhatósága alól, és a meglehetősen kuszává vált tulajdonviszonyok – a terület több cég tulajdonává lett – sem kedveznek az önkormányzat érdekérvényesítésének.

A tömeges munkahelyteremtéshez eszköztelen és tanácstalan önkormányzat a helyi vállalkozások segítése, támogatása terén sem mutatkozott különösebben aktívnak. A turizmus tűnik az egyik kitörési pontnak: kedvező a település fekvése, szép a természeti környezete. Néhányan bele is vágtak ebbe az üzletágba, szálláshelyeket alakítottak ki, ám elbizonytalanítja a helybelieket, hogy a szép természeti környezetet elcsúfítja a gyárból maradt romhalmazzal, a pusztulás e mementója nem éppen turistacsalogató.

„Senki nem bírja [...], mer' itt talajcserét kell csinálni, csak egy sima füves területet csinálnának néhány rózsaszállal, paddal, akkor is sokkal értékesebb lenne a város, mint ezzel a romhalmazzal.” (D. L., 1958, 2007)

Az önkormányzatnak legtöbb gondot a vezetékes infrastruktúra kialakítása és fenntartása okoz, a csatornahálózat nincs teljesen kiépítve, 2005-ben a lakások mindössze egyharmada csatlakozott a szennyvízhálózatra. A rendszer teljes kiépítése azonban olyan költséges beruházásnak minősült, hogy az önkormányzat kutatásunk idején még csak a megoldási lehetőségeket kereste. A vízvezeték-hálózat korszerűsítésre szorult, hiszen a telepi részen még a 20. század elején építették ki. Bele is fogtak felújításába, ám az állandó forráshiány miatt a beruházás több évvel elhúzódott az eredeti tervekhez képest, és ami fontosabb: növelte az önkormányzat adósságállományát.

Nem véletlenül hiányoznak a komoly, előrelépést jelentő fejlesztések, hiszen a település saját bevételei minimálisak; a lakosságtól és a vállalkozóktól nagyon kevés adó folyik be, miközben tetemesek a szociális kiadások. További költségnövelő tényező, hogy a két településrészen párhuzamosan épültek ki az intézmények (iskola, óvoda stb.), ezeknek a fenntartása meglehetősen gazdaságtalan.

A magas munkanélküliség, elszegényedés, kilátástalanság miatt növekszik a társadalmi feszültség, ami újra felszínre hozta a falu és telep közötti ellentéteket. A szembenállás megnehezíti az önkormányzat dolgát, mivel a racionális gazdasági döntések sérthetik az egyes településrészekben élők érzékenységét, indulatokat válthatnak ki. Például a polgármesteri hivatal sokáig nem merete felvállalni, hogy fölszámolja az intézmények párhuzamosságát. Az alábbi idézet jól mutatja, hogy egy egyszerűnek látszó fejlesztéssel kapcsolatos döntés is milyen indulatok kiváltására képes, és arra is rávilágít, hogy a szimbolikus térbe áttevődő konfliktusokban sokszor maga az önkormányzat sem pártatlan.

„Még most az ezelőtti polgármester idején különösen kiéleződött, mert egy képviselő megnyert hat darab számítógépet pályázaton. És természetes volt, első reakció, hogy a falusi kultúrhoz. De átvizsgálták az elektromos hálózatát a falban, és kiderült, hogy ennyi gépet nem bír el a vezetékelése. Akkor megnézték ezt a kultúrt [a telepen lévő], ez viszont megfelelt. És akkor az a döntés született, hogy fel kell hozni ide. És ebből volt iszonyatos háború, a polgármester embereket uszított, hogy tiltakozzanak meg minden, pedig megmondták neki, és polgármester létére érteni kellett volna neki annyit, hogy ha egy drót nem bírja, akkor nem bírja. És a falusiakat – csak őket hívták össze gyűlésre – meg küldte, hogy gyűjtsenek aláírásokat, hogy tiltakoznak, hogy idekerültek a gépek. Ezzel még tovább szította az ellentétet. Úgyhogy végül idehozták, mert arra pénzük nem volt, hogy az egész kultúrházat átvezetékeljék, ahhoz falat kellett volna bontani.” (Telepi férfi, 1931, 2007)

Az önkormányzatiság első tizenhat évének talán legnagyobb eredménye, hogy elérték Borsodnádásd várossá nyilvánítását 2001-ben. A várossá válás ún. előremenekülési stratégiaként, a sokrétű és összetett gazdasági és társadalmi problémákra adott egyfajta válaszlépésként (is) értelmezhető. Borsodnádásd a hagyományos, történelmi vonzaskörzetének városi funkciókat ellátó kisközpontjává kívánt válni, ám ez csak részben valósult meg, mivel időközben többcélú kistérségek, kistérségi társulások jöttek létre, amelyek több funkciót is elvontak tőle. A városi cím elnyerése nem sok haszonnal járt, az állam ehhez mindössze egy helyi okmányiroda megnyitásával járult hozzá.

A vezetés elszámolta magát, a várossá válással nem jutott többletforrásokhoz, ugyanakkor a lakosság a városi címhez olyan pluszszolgáltatásokat társít, amelyeket az önkormányzat nem tud teljesíteni. Kutatásunk mindkét évében szondáztuk az önkormányzat munkájával kapcsolatos véleményeket, és mértük az elégedettséget, a lakosok közérzetére vonatkozó adatokat gyűjtöttünk. A 2006-os felvétel adatai egyértelműen kiábrándultságról és elégedetlenségről tanúskodtak. Az emberek úgy vélték, hogy az önkormányzat nem ismeri az igényeiket, így a döntések nem róluk és nem nekik szólnak. A hivatal persze tisztában volt a problémákkal, csak éppenséggel képtelen volt megoldani őket. Az elégedetlenséget kifejező közhangulat valójában a tehetetlenségnek szólt, nem pedig a tájékozatlanságnak. Összegyűjtöttük a véleményeket a közelmúlt fejlesztéseivel kapcsolatban is. Lényegében mindenki a vízhálózat bővítését említette, ami azt mutatja, hogy a lakosság nem nagyon tud más beruházást az önkormányzathoz kapcsolni (Dénes 2008[6]: 32). A megkérdezettek rangsorolták a legsürgetőbb problémákat: az infrastruktúra fejlesztése és a munkahelyteremtés után a harmadik helyre az önkormányzat leváltásának szükségességét tették (Dénes 2008[6]: 32). A testületi helyekért folyó komoly verseny és választásról választásra a képviselők cserélődésének egyre nagyobb mértéke is arra utalt, hogy az önkormányzat munkája iránti elégedetlenség folyamatosan növekedett a borsodnádásdiakban.

A 2006. évi önkormányzati választásokon le is váltották addigi polgármesterüket, és a gyár hajdani felszámolóbiztosát – aki jártasságot szerzett a csődmenedzselésben – választották vezetőnek. Az új polgármester egy magát politikailag függetlennek tartó, a városban komolyabb változásokat elérni kívánó csoport rábeszélésének engedve indult a választásokon. A változás ígérete reményekkel töltötte el az embereket, amit a 2007-es felmérésben is érzékeltünk; a megkérdezettek nemcsak településük jövőjét, de saját kilátásaikat és az ország helyzetét is kedvezőbben látták. Az új vezetésnek tehát egy várakozásokkal teli hangulatban, munkája iránt megnövekedett bizalommal kellett a súlyos, csődközeli állapot megoldásába belevágnia (Dénes 2008[6]: 33–34).

Az új testület – tisztában lévén szűkös mozgásterével – 2007-ben rövid távú célokat tudott csak megfogalmazni: a csőd elkerülését, a költségvetés biztosabb lábakra állítását. A polgármester, aki a város falurészéből származik, de gyári munkás felmenői vannak, úgy látta: talán valamelyest szimbolikus jelentőségű is az, hogy éppen a telep és a falu – ma már csak képzeletbeli – határán van a háza, hiszen egyik legnehezebb feladata a társadalmi béke megteremtése, miközben föl kell számolni a párhuzamos intézményeket.¹⁹

---

¹⁹ Mivel a kutatás lezárult 2007-ben, ezért az eredményekről nem tudok beszámolni, az azonban bizonyos, hogy a település elkerülte a csődöt. Viszont – talán éppen a megszorító intézkedések következményeként – a 2007-ben még oly nagy bizalom az új polgármester iránt elveszett, 2010-ben új vezető került a falu élére.

5. kép. A megújulásra váró önkormányzat (Dénes Attila felvétele, 2007)

7. Összegzés

A 19. század utolsó harmadában Borsodnádásra települt gyár rövid idő alatt átalakította a település és környékének életét. Az idegenből betelepített munkások megváltoztatták a térség addig etnikailag, vallását és nyelvét tekintve is homogén közösségeit, a gyári munka lassan a parasztok körében is elterjedt, a nagycsaládos modellt a nukleáris családok váltották föl, a falu társadalmá átrétegződött. A gyár eltérően kezelte a kolóniakon élő munkásokat és a falvakban lakó bejárókat, amivel maga is hozzájárult ahhoz, hogy más-más életstratégiájuk és identitásuk alakuljon ki, illetve, hogy a telepi munkások és a paraszti háttérű, kétlaki dolgozók közötti éles határvonalak fennmaradjanak. A különbségek a szocializmus idején eltűnni látszottak, a rendszerváltás traumái viszont ismét felszínre hozták őket.

Borsodnádason a falusi és telepi rész gazdasági és társadalmi értelemben mindig is eltért egymástól az együttélés majd másfél évszázada alatt. A gyár bezárása után jó másfél évtizeddel végzett empirikus vizsgálat adatai is bizonyítják, hogy a múlt kitörölhetetlen nyomot hagyott a település arculatán és az ott lakók életében. A rendszerváltás utáni gyárbezárás és a munkanélküliség révén előállt krízishelyzetre adott válaszokat az öröklött minták nagymértékben befolyásolták. A mindig tevékeny, pihenést, szabadidőt nem ismerő, öngondoskodáshoz szokott mentalitás a falubelieket hozzásegítette a nehéz helyzet elviseléséhez, mindennapjaik tevékeny eltöltéséhez, ezáltal mentális egészségük megőrzéséhez, illetve az új lehetőségek felkutatásához. Az élet szinte minden területén a gyár gondoskodásához szokott telepiek viszont a rájuk szakadt tétlenségre sok esetben önpusztítással, mentális leépüléssel reagáltak.

Az eltérő mentalitások a kiútkeresés különbözőségeiben is megmutakoztak. A telepiek többsége szinte kizárólagosan az állami segélyekre, támogatásokra hagyatkozik, csak egy szűk réteg próbál vagy próbált meg élni képességeivel. A képzetebbek a településen kívül kamatoztatták tudásukat, a képzetlenek a feketegazdaságban próbálnak többletjövedelemre szert tenni. A falusi részen hasonló a helyzet, ám itt többen próbálkoznak egzisztenciát teremteni. Gyakran lakóhelyüktől távol vállalnak munkát, ebben a summásmunkára járás hagyományának újraéledését láthatjuk, s nem kevés az elvándoroltak száma sem. Úgy tűnik, hogy a sikeresnek mondható egyéni stratégiák a közösség érdeke ellenében hatnak, elsorvasztják a települést, annak kiürülését,

elnéptelenedését okozva. Az a néhány kezdeményezőkéz helybeli, aki különböző profilú vállalkozásokkal, köztük falusi turizmussal próbálkozik, túlságosan gyenge és elszigetelt ahhoz, hogy ezeket a folyamatokat megállítsa.

Az állam magára hagyta a volt ipari munkásokat, a térséget és az önkormányzatot is, hogy maga küzdjön meg az erejét meghaladó nehézségekkel. Borsodnádason a rendszerváltás első másfél évtizedében nem sok minden történt, a jó tervek és erőforrások híján lévő önkormányzat tehetetlennek bizonyult. Változás a város vezetésében az utolsó pillanatban történt, de a kutatás idején még nem lehetett tudni, sikerül-e a pénzügyi stabilitás mellett a társadalmi béke megteremtése is. A még nyitott kérdések mellett csak azt tudtuk mérni, hogy az új vezetés bizalmat kapott. Egyelőre – akár az egyéni életutakat, akár az önkormányzati terveket nézzük – a túlélésért küzdenek Borsodnádason.

Felhasznált irodalom

- [1] Alabán, Péter és Vozár, Gyuláné. 2008. *Fejezetek Borsodnádasd gazdaság- és társadalomtörténetéből. (Kitekintő és összehasonlító regionális vizsgálatokkal.) H. n. Kézirat.*
- [2] Bakó, Ferenc. 1989. *A falvak kapcsolatrendszere Palócföldön. In Bakó Ferenc (szerk.): Palócok II. Eger. 221–235.*
- [3] Barta, Judit. 2000. *A magyar nyugdíjrendszer reformja, különös tekintettel a rendszer második pillérét képező magánnyugdíjpénztárakra. PhD-értekezés, Miskolc. Kézirat.*
- [4] Berey, Katalin. 1982. *Hogyan épült a Wekerle-telep? Honismeret. 5.. 46–47.*
- [5] Csontos, Györgyi és Vass, Tibor. 2001. *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970). Kráter Műhely Egyesület. Pomáz.*
- [6] Dénes, Attila. 2008. *Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason. In Dénes Attila–Kiss Márta–Rác Katalin–Schwarcz Gyöngyi (szerk.): Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. (Jelen-kutatások I.). 21–35. Jelenkutatások Alapítvány. Budapest.*
- [7] Dénes, Attila, Kiss, Márta, Rác, Katalin, és Schwarcz, Gyöngyi. 2008. *Összefoglalás. In Dénes Attila–Kiss Márta–Rác Katalin–Schwarcz Gyöngyi (szerk.): Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. (Jelen-kutatások I.). 84–89. Jelenkutatások Alapítvány. Budapest.*
- [8] Dobák, Judit. 2003. *A diósgyőri munkáskolónia. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet, munkásantropológia. 160–169. Napvilág Kiadó. Budapest.*
- [9] Dömötör, Tekla. 1954. *A Salgótarján környéki bányászközségek néprajzához. Ethnographia. LXV. 152–167.*
- [10] Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat. Budapest.*
- [11] Fűrészné Molnár, Anikó. 1992. *A tatabányai és a dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. In Solymosi László–Somfai Balázs (szerk.): A Dunántúl településtörténete IX. Város–mezőváros–városiasodás. Veszprém. 199–209.*
- [12] Fűrészné Molnár, Anikó. 2003. *Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet, munkásantropológia. 143–152. Napvilág Kiadó. Budapest.*
- [13] Gergely, András. 1971. *Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle. XIV. 406–441.*
- [14] Gergely, Katalin. 1987. *A Százados úti városi kislakásos telep és lakói (1910–1985). Honismeret. 6.. 30–33.*

- [15] Horváth, Réka. 2003. *Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon*. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkásantropológia*. 153–159. Napvilág Kiadó. Budapest.
- [16] Katona, Imre. 1987. „kétlakosság”. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Harmadik kötet*. 179. Akadémiai. Budapest.
- [17] Körmöczi, Katalin. 1980. *A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakástelep (1908–1945). I. rész. Folia Historica. 8.* 123–167.
- [18] Körmöczi, Katalin. 1981. *A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakástelep (1908–1945). II. rész. Folia Historica. 9.* 191–248.
- [19] Marx, Karl. 1967. *A tőke. Első kötet*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- [20] Molnár, Pál. 1977. *A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. A Nógrád megyei múzeumok évkönyve III. Salgótarján*. 211–237.
- [21] Molnár, Pál. 1978. *Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között. A Nógrád megyei múzeumok évkönyve IV. Salgótarján*. 27–57.
- [22] Nemcsik, Pál. 1961. *Bányászélet Borsodnádason*. Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete. Borsodnádason.
- [23] Nemcsik, Pál. 1967. *Munkáslakás és berendezés a Rimai Társulat munkásgyarmatain. Legújabbkori Múzeumi Közlemények IV.* 17–34.
- [24] Nemcsik, Pál. 1976. *A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása*. In Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból. (Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai VII.) Miskolc*. 49–62.
- [25] Nemcsik, Pál. 1981. *Adatok a borsodnádasi munkásság betelepüléséhez, munkamegosztásához és migrációjához, 1865–1909. Borsodi Levéltári Évkönyv IV. Miskolc*. 149–174.
- [26] Paládi-Kovács, Attila. 2000. *Az ipari munkásság*. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. Társadalom (Magyar Néprajz nyolc kötetben VIII.)*. 239–308. Akadémiai. Budapest.
- [27] Pine, Frances. 1998. *Dealing with fragmentation. The consequences of privatisation for rural women in central and southern Poland*. In Bridger, Sue–Pine, Frances (eds): *Surviving Post-Socialism. Local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*. 106–123. Routledge. New York–London.
- [28] R. Nagy, József. 2003. „Te ember, itt mindenki cigány?” *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata*. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkásantropológia*. 203–213. Napvilág Kiadó. Budapest.
- [29] R. Nagy, József. 2005. *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Értekezés a doktori (PhD-) fokozat megszerzése érdekében a néprajz tudományágban. H. n. Kézirat.*
- [30] Reed, Rosie és Thelen, Tatjana. 2007. *Social security and care after socialism: Reconfiguration of public and private. Focaal: European Journal of Anthropology. 50.* 3–18.
- [31] Sallayné Peterdi, Vera. 1989. *A MÁVAG kolóniai (1869–1985)*. In Bencze Géza (szerk.): *A magyar gépipar minta – s a honi munkások nevelőintézete: Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. 209–232. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Budapest.

- [32] Sz. Bányai, Irén. 1996. *A gázgyári kolónia (Folklór és etnográfia 93.)*. Debrecen..
- [33] Szvircsek, Ferenc. 1992. *Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része*. In Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város: Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga*. Tatabánya, 1992. október 1–2. (*Tudományos Füzetek 7.*). 99–105. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága. Tata.

Térképzetek a borsodnádasi fejekben

Egy terepkísérlet naplója

Nikitscher Péter

Bevezetés

A tér és a társadalom kapcsolatrendszerét vizsgáló kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy miként lehet megragadni egy-egy személy vagy társadalmi csoportnak az őt körülvevő térhez fűződő szubjektív viszonyát, térérzékelésének sajátosságait. Az egyes helyekről alkotott képzeteink (legyenek ezek tapasztalati alapúak vagy tanultak) alapvetően meghatározzák az egyéni és csoportos térhasználati stratégiákat, az *aktivitási terek*¹ kialakítását. Feltérképezésük által láthatóvá válnak olyan dimenziók, amelyek a helyi társadalmi csoportok egymáshoz fűződő viszonyáról adnak információkat, vagy éppen a lakosok saját településükkel kapcsolatos értékítéleteit tárják föl. Mindezen képzetek megjelenítésének egyik lehetséges módszere a mentális térképezés. Jelen tanulmánynak nem célja a mentális térképezés mint módszer történetének és elméletének ismertetése, azt számos nemzetközi és hazai munka megtette már (Gould–White 1986[7]; Cséfalvay 1990[1]; Letenyei 2004[2]; Mester 2007[3]).

A dolgozat célja annak vizsgálata, hogy a mentális térképezés különböző módjai milyen eredményeket adhatnak egy település kutatásában, mire használható a módszer, és milyen módszertani kihívások elé állítja a kutatókat. Tesszük ezt úgy, hogy részletesen ismertetjük egy Borsodnádason folytatott városkutatás mentális térképezést is tartalmazó kérdőíves vizsgálatának eredményeit. Mindezek előtt azonban szükség van az alkalmazott módszerek, valamint a kutatás terepül szolgáló település rövid bemutatására.

Alkalmazott módszerek

A térről alkotott szubjektív tudati leképeződések, interpretációk láthatóvá tétele módszertani probléma. A kutató a kutatási kérdések alapján választhatja meg, hogyan, milyen formában közelít a vizsgált dimenzió felé (Kiss–Bajmóczy 1996[6]). Kutatásunk során a mentális térképezés két, egymástól markánsan különböző módszerét (rajzoltatás és kérdőív) is alkalmaztuk.

A hagyományos „rajzoltatás” módszer során a megkérdezetteknek egy üres lapra kellett felvázolniuk a település térképét, megnevezni az egyes településrészeket, tájékozási pontokat. Kutatási kérdésünk az volt, hogy mennyire látják egységesnek a város struktúráját a helyiek – hiszen a település három nagyobb részből áll² –, az általuk rajzolt térképeken felfedezhető-e egyes településrészekre vonatkozó ábrázolásbeli sajátosságok, illetve, hogy a megkérdezettek milyen elnevezéseket használnak, milyen főbb objektumokat jelölnek meg térképeiken. Bizonyos esetekben a rajzoltatás során lehetséges a rajzoló terekkel, helyekkel kapcsolatos szubjektív viszonyulását is megjeleníteni (a megkérdezett az adott településrészhez kapcsolódó érzelmeit is beírja a térképbe stb.), de ennek kivitelezése a rendelkezésre álló hely vagy éppen a rajzolt térkép részletes kidolgozottsága miatt gyakran nehézségekbe ütközik. Ezért véleményünk szerint az egyes településrészekről alkotott képzetek részletesebb feltárására a rajzoltatás mellett (vagy akár helyett is) az erre irányuló kérdőív alkalmazása célravezetőbb.³

A kérdőív esetében a kutató olyan kérdéseket tesz fel, amelyek segítségével direkt vagy indirekt módon megragadhatóvá válik az egyes településrészekhez fűződő érzelmi viszony, az azokról alkotott kép. Ezt a módszert lehet bővíteni az egyes térrészekről alkotott szubjektív képzetek mögött meghúzódó okok feltárásával. Az igazán alapos kutatás pedig kiterjedhet annak vizsgálatára is, hogy a kialakult képzetek, interpretációk

---

¹ Viszonylagos gyakorisággal használt terek, bejárt térpályák.

² A három nagyobb településrész elnevezése, amelyet a helyiek használnak: Falu, Telep, Engelstelep. Részletesebben lásd alább a település bemutatásánál.

³ Álláspontunk szerint a különböző terekhez, helyekhez kapcsolódó benyomások, érzületek, értékítéletek által kialakított szubjektív térszerkezet szintén egyfajta mentális, azaz az egyének fejében létező térképnek tekinthető.

tapasztalati alapúak vagy tanultak, és így sztereotípiáknak tekinthetők-e.⁴ Az ilyen, nem tapasztalaton alapuló képzetek leküzdése alapvető fontosságú lehet a városmarketing, városimázs, idegenforgalmi vonzerő növelése szempontjából. Ha egy helyhez nagyon erős negatív sztereotípiák társulnak, a megvalósuló objektív fejlesztések, beruházások, az adott településrész helyzetének valós javulása önmagában nem képes felülmúlni a társadalmilag berögzült, több évtizedes és generációról generációra átörökített tartalmakat.

Több kérdőíves blokk segítségével vizsgáltuk a lakosoknak az egyes településrészekhez fűződő viszonyát. Az elsőben a megkérdezetteknek értékelniük kellett a településrész infrastrukturális ellátottságát, közbiztonságát, hangulatát és az ott élő embereket.

A kérdőív második blokkja egyes érzésekhez, képzetekhez társuló településrészekre kérdezett rá, a válaszadónak meg kellett adniuk, hogy mely településrészre költöznének és miért, hova semmiképp nem és miért, valamint, hogy mely településrészek veszélyesek, és mit tart a veszély forrásának.

Külön kérdésekkel vizsgáltuk azt is, hogy az egyes településrészek lakói milyen gyakorisággal és milyen céllal használják városuk más részeit. Ez egyrészt az aktivitási tér nagyságát mutatja meg, másrészt irányadó lehet abban, hogy a más településrészekről kialakult kép mennyire tapasztalati alapú, vagy mennyire sztereotíp.

A kérdőíves vizsgálat utolsó blokkja a települési önreprezentáció kérdésköréből ragad ki egy szeletet, és azt vizsgálja, melyek a település azon értékei, amelyeket az ott lakók érdemesnek tartanak arra, hogy egy a településről készült képeslapon megjelenjenek. Ez a településmarketing, városimázs kialakítása szempontjából adhat fontos információkat.

Az egyes kérdésblokkok eredményeire kapott válaszok kiértékelésénél mindig megvizsgáltuk azok lehetséges összefüggését a válaszadók lakóhelyével, nemével, korával és legmagasabb iskolai végzettségével.

A terep: Borsodnádásd

A 3100 lakosú város Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Ózdtól 14 km-re délre fekszik. Természetföldrajzi környezetét a Mátra és Bükk hegységektől északra elhelyezkedő Heves–Borsodi-dombság adja. A település 28 négyzet-kilométeres területe három nagyobb városrész között oszlik meg: Falu, Telep, Engelstelep (Mocsolyás).

A Falu⁵ elnevezésű rész alkotja a település egykori magját, itt éltek az elsősorban paraszti életmódot folytató őslakosok. 1864-ben a településtől északra a Rimavölgyi Vasmű Egyesület (RVE) megépítette a Nádasdi Vashengergyárat, a köré kiépített Telep külön településként működött, de közigazgatásilag Borsodnádásd (akkor még Nádasd)⁶ része volt. A gyári munkások társadalma, kultúrája alapvetően különbözött az őslakosokétól, a két lakosságcsoport eleinte nem is keveredett egymással (Dénes 2009[5]). Az újonnan kiépített Telep infrastruktúráját a lemezgyár szervezte és működtette, ennek eredményeként a településen egyfajta kettős intézményrendszer alakult ki. A gyár által megvalósított infrastrukturális beruházások, valamint a telepiek fogyasztásorientált polgárosodó életmódja eredményeképpen a Telep fejlődése és fejlettségi szintje meghaladta a Faluét. A gyár a második világháború után állami vállalatként működött tovább, dolgozóinak száma elérte a 4000-et. A rendszerváltást követően a nehézipar válsága a borsodnádasi lemezgyárat is elérte, dolgozóinak nagy részét elbocsátották, ezzel a településen megjelent a tömeges munkanélküliség, és megkezdődött a korábbi gyári munkások elszegényedése, a Telep hanyatlása, aminek következtében a Falu relatív fejlettségi szintje javult, a városközpont újra itt található (Dénes 2009[5]).

Az Engelstelep a Falutól a 25-ös főút mentén található különálló településrész, amelyet 1958-ban hoztak létre a környékbeli barnaszénbányákban dolgozó bányászok részére, építészeti kialakítása szintén a munkástelepek szerkezetét és stílusát idézi.

---

⁴ Például nagy valószínűséggel a legtöbb budapestinek van valamilyen képzete a Rózsadombról vagy éppen a „Nyolckerről”, még ha nem járt is ott soha életében.

⁵ Borsodnádásd 2001-ben városi rangot kapott, de ez a településrészek eredeti, mindenki által használt elnevezéseinek nem változtatott.

⁶ A település 1903-ban vette fel a Borsodnádásd nevet, így különböztetve meg magát az országban található többi Nádasd nevű településtől (Dénes 2009[5]).

1. ábra. Borsodnád térképe (Forrás: Hiszi-Map Kiadó Kft.)

A térképrajzoltatás eredményei

A rajzoltatás során a megkérdezetteknek minden támpont nélkül egy sima, fehér felületre kellett megrajzolniuk a település térképét. Az eredmények részletesebb bemutatása előtt szükséges néhány módszertani dimenzió és tapasztalat ismertetése.

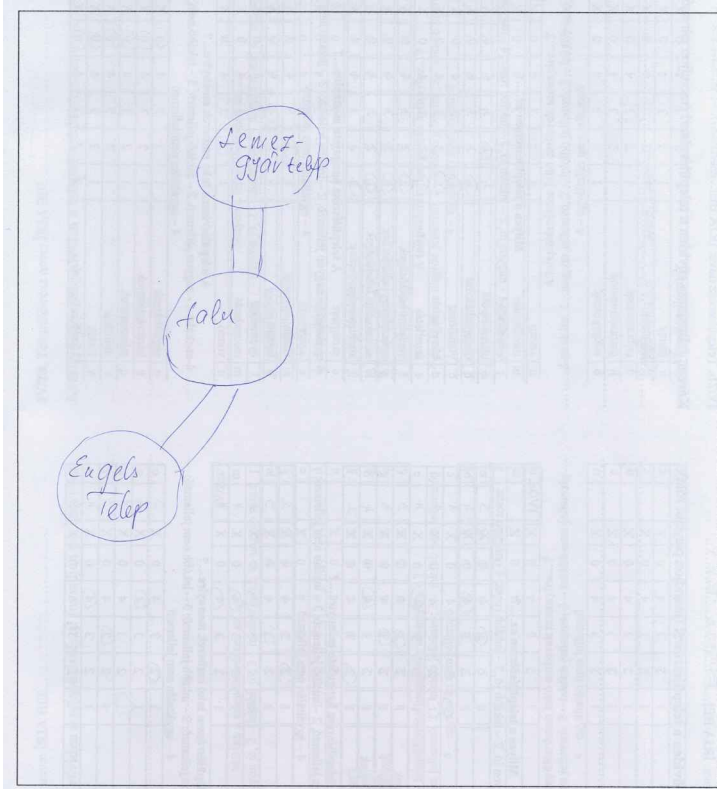
A vizsgálat során összesen 210 kérdőívet sikerült kitöltetni, de az egyes blokkok megválaszolási hajlandóságában és így az értékelhető válaszok mennyiségében jelentős különbségeket tapasztalhatunk. A térképrajzoltatás talán az egyik legérzékenyebb feladat. Az emberek jelentős része ódzkodik attól, hogy rajzolni kelljen, és a feladat elhangzása után nagyon gyakran különböző kifogásokat keresnek: „*Én nem is tudok rajzolni!*” „*Kizárt, hogy én ezt meg tudjam csinálni!*” Stb. Ekkor a kérdező feladata, hogy a lehető legtöbb válaszadót rávegye a feladat teljesítésére. Esetünkben 120 térkép készült el, ez a mennyiség ugyan nem teszi lehetővé, hogy a település teljes lakosságára vonatkozólag reprezentatívnak tekinthető következtetéseket vonjunk le, de arra mindenképpen alkalmas, hogy továbbgondolásra és megfontolásra érdemes eredményeket, felvetéseket fogalmazzunk meg.

A kapott térképeket többféle szempont szerint értékeltük, csoportosítottuk. Az első lehetséges szempont a térképek kidolgozottsága, ez alapján két kategóriába osztottuk a rajzokat: kidolgozott, illetve sematikus ábrák.

A sematikus térképek (a térképek 80 százaléka) elnagyoltak, csak a település főbb szerkezeti egységeit tartalmazzák, általában egyfajta grafikus ábrázolási mód uralja őket (vonalak, halmazok vagy irányok megjelenítése). Borsodnád esetében sajátos csoportot alkotnak azok a térképek, amelyek csak a három főbb településrészt jelenítik meg körök, halmazok vagy vonalas szerkezet segítségével.

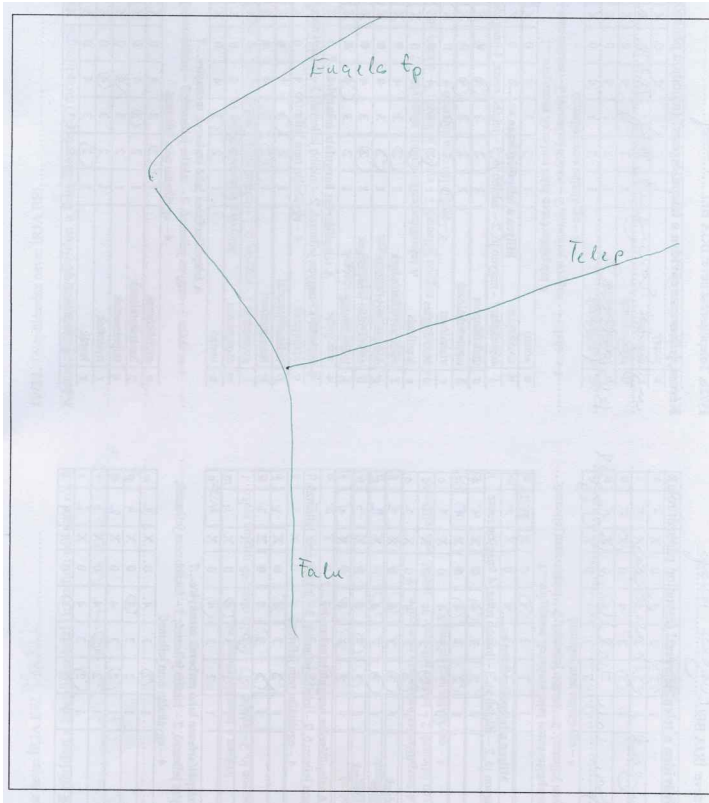

Ezen egyszerű térképek esetében is gyakori, hogy nem a valóságnak megfelelően ábrázolják a három településrész térbeli viszonyát (elhelyezkedés, nagyság, kiterjedés stb.), ami arról tehet tanúbizonyságot, hogy alkotójuknak sem a település részletesebb szerkezetéről, sem pedig annak alapstruktúrájáról nincs a valóságnak megfelelő képe.⁷

2. ábra. Sematikus térkép, amelyen a három nagy településrészt nem a valóságnak megfelelően ábrázolták I.

⁷ A rajzoltatás esetében mindig felmerülhet a kérdés, hogy a megkérdezett mennyire hajlandó együttműködni, mennyire motivált a feladat végrehajtásában, és az elkészült termék valóban tükrözi-e a térérzékelési sajátosságait, vagy inkább csak „összecsapta” azt, igyekezett minél hamarabb túl lenni rajta. Mivel a tárgyalt kérdőíveket egyetemi diákok töltették ki, ilyen jellegű információk híján az elkészült térképeket úgy kezeltük, hogy azt a válaszadók a feltett kérdés alapján a maguk módján értelmezték, és legjobb tudásuk szerint válaszolták meg.

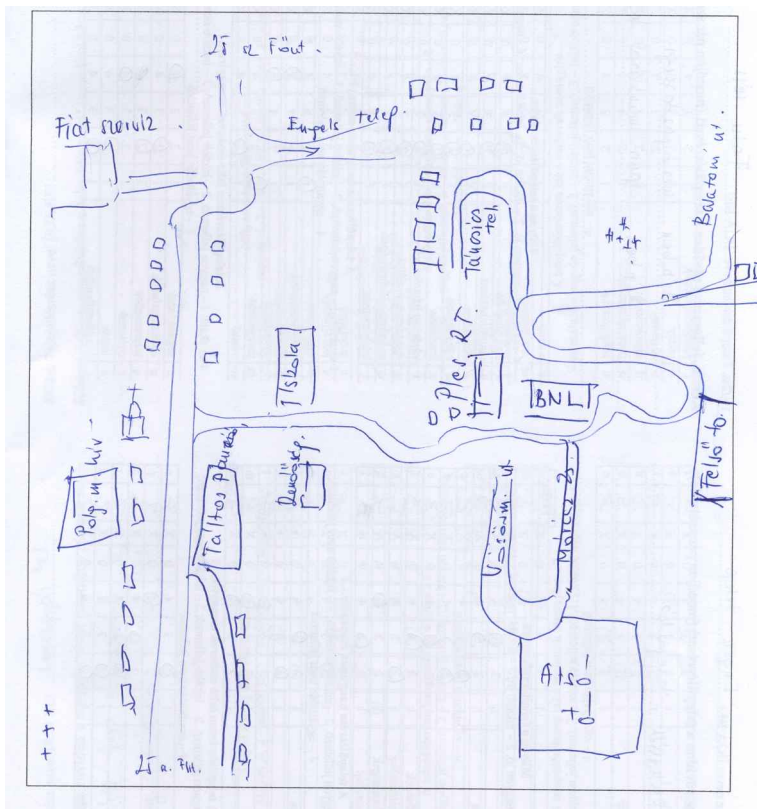

3. ábra. Sematikus térkép, amelyen a három nagy településrészt nem a valóságnak megfelelően ábrázolták II.

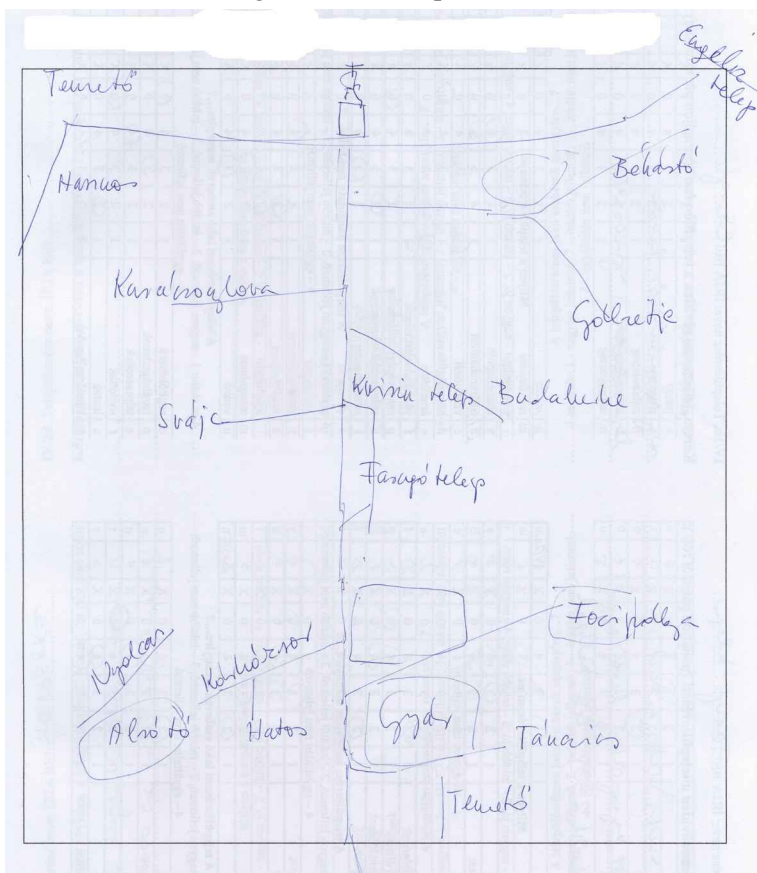
A kidolgozottabb térképek jóval nagyobb arányban felelnek meg a település valós térbeli struktúrájának, ennek magyarázata lehet, hogy akinek a településről való képe részletgazdagabb, az nagy valószínűséggel jobban ismeri annak alapstruktúráját, a főbb településrészek elhelyezkedését, egymáshoz való térbeli viszonyukat.

A térképek kidolgozottsága összefüggést mutatott a legmagasabb iskolai végzettséggel, bár a kapcsolat elég gyenge volt, és semmiképpen sem függvényyszerű: a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb hányada rajzolt részletgazdagabb térképeket, mint az alacsonyabban iskolázottak. Ennek magyarázata lehet, hogy a képzettebbek érzékenyebbek az őket körülvevő térbeli szerkezetre, annak kognitív leképeződése strukturáltabb, reflektáltabb módon megy végbe a tudatukban. Nem zárhatjuk ki ugyanakkor azt az alternatív magyarázatot sem, miszerint a magasabban kvalifikáltak jobban azonosultak a feladattal, fontosabbnak tartották vagy többre értékelték a kutatást, és így vették a fáradságot, hogy részletesebben megrajzolják a térképeket.

A kidolgozott térképek, illetve térképrészletek egyik sajátossága, hogy ilyen esetekben a nagyobb szerkezeti egységek megjelölése (Falu, Telep, Engelstelep) ritkább, inkább a kisebb településrészek vagy intézmények dominálnak.

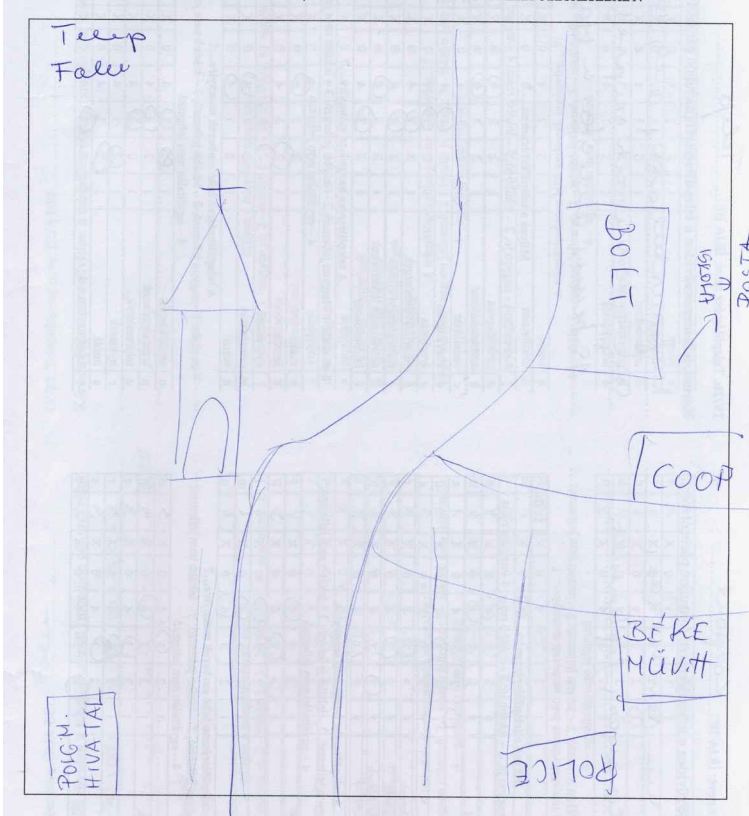
4. ábra. Példa a kidolgozottabb térképekre I.

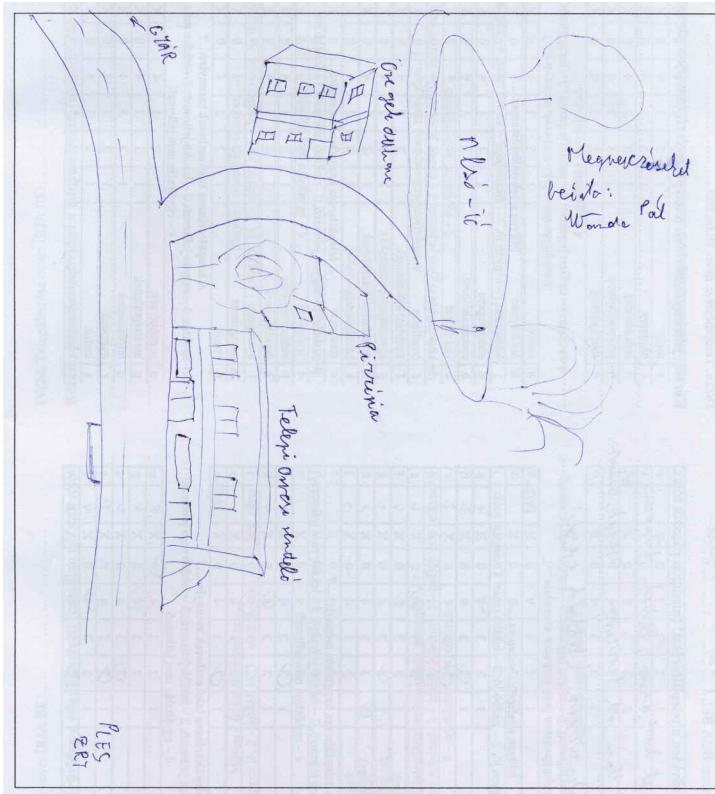
5. ábra: Példa a kidolgozottabb térképekre II.

Az egyes településrészekben készült térképeket elemezve több sajátosságra is fény derült.

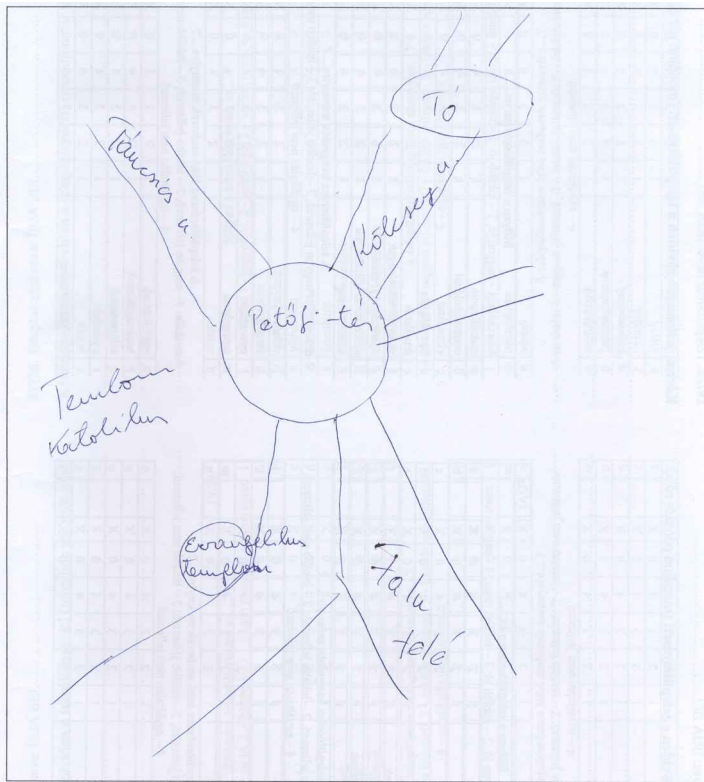
A mentális térképezéssel foglalkozó szakirodalomban (Cséfalvay 1990[1]; Letenyei 2004[2]) már többször leírt jelenség, hogy az emberek saját lakóhelyüket, illetve mindennap használt tereiket a többi településrészhez képest nagyobbak és részletgazdagabban ábrázolják, illetve csak közvetlen lakókörnyezetüket, napi aktivitási területet rajzolják le. Ennek megfelelően a mi esetünkben is mindhárom településrészen megtalálhatók a csak a szűkebb környéket bemutató térképek.

6. ábra. Példa a szűkebb lakókörnyezet ábrázolására I.

7. ábra. Példa a szűkebb lakókörnyezet ábrázolására II.

8. ábra. Példa a szűkebb lakókörnyezet ábrázolására III.

Az egyes településrészekben készült térképeket elemezve néhány helyspecifikus sajátosság is napvilágra került. Az Engelstelepen rajzolt térképek esetében két érdekességre figyeltünk föl. A válaszadók saját településrészüket

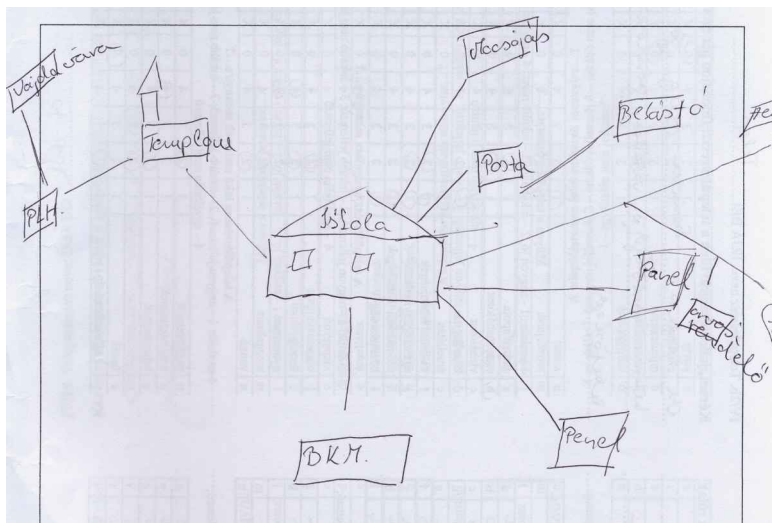

minden esetben Engelstelep néven tüntették fel a térképen, a régebbi keletű és más településrészeken gyakrabban használt Mocsolyás⁸ kifejezés önmagában soha, és az Engelstelep kifejezés mellett is csak nagyon ritkán, zárójelbe téve fordult elő. Ez a tény azzal magyarázható, hogy ez a településrész kiépülésekor az Engelstelep nevet kapta, az ide beköltözők ezért már ezzel a névvel használják. A Mocsolyás elnevezés a településrész (vagy inkább mikrotáj) régebbi elnevezése, amely a többi településrészen tovább élt, hiszen az ott élők ezt az elnevezést használták, ezt adták át a következő generációknak is. Az itt készült térképeken többször hiányzik a Telep feltüntetése, illetve azt a legtöbb esetben Lemezgyár⁹ vagy Gyártelep néven említik.

A falusiak által rajzolt térképek egyik legszembetűnőbb sajátossága a már említett Mocsolyás elnevezés gyakori használata, illetve az, hogy esetükben ez a terület többször lemarad a település ábrájáról. Egy másik sajátosság a Falu és a Telep egy egységként való (a településrészek nevének feltüntetése nélküli) ábrázolása), illetve a Falu elnevezés ritkább használata.

A telepiek által rajzolt térképekről sok esetben lemarad az Engelstelep, ami a nagyobb távolsággal és azzal magyarázható, hogy a Gyártelepen élők egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán járnak az Engelstelepre.¹⁰ További érdekesség, hogy a telepiek, a falusiakkal ellentétben, kétharmados arányban inkább az Engelstelep elnevezést használják (a Mocsolyás helyett). Az itt rajzolt térképek esetében is előfordul, hogy csak a saját településrészüket vagy annak egy részletét rajzolták le a válaszadók, illetve, hogy a Falut és a Telepet egy egységként kezelték.

Sajátos csoportot alkotnak a szubjektív térpályákon alapuló térképek, amelyek általában a rajzoló által leggyakrabban használt útvonalakat és intézményeket tartalmazzák, külső szemlélő által „lényegtelennek” tűnő apróságok feltüntetésével (itt lakik a doktornő, itt él édesanyám, itt van a sportbolt stb.). Ezek a térképek sokszor nem alkalmasak a településen való tájékozódásra, néhány esetben a valós térszerkezettől teljesen elrugaszkodott képet festenek.

9. ábra. Példa a szubjektív, a valós térszerkezettől nagymértékben eltérő térképre

A nemek közötti – más mentális térképezéssel foglalkozó vizsgálat esetén megfigyelt¹¹ – térérzékelési különbség jelen esetben nem volt kimutatható, egyik figyelembe vett szempont sem mutatott összefüggést a megkérdezettek nemével. A férfiak és a nők közel ugyanolyan arányban rajzoltak sematikus térképeket, és a tájékozódásra alkalmasnak minősített térképek esetében is csak alig érzékelhető különbség mutatkozott.

⁸ A Faluban lakók Engelstelepet is feltüntető térképein a településrész megnevezésére kétharmad részben inkább a hagyományos Mocsolyás elnevezést használják.

⁹ Ennél az elnevezésnél ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy jó néhány térkép esetében nem derül ki világosan, hogy a rajzoló valóban a Telepre gondolt, vagy ténylegesen csak az egykori gyár épületét akarta megjelölni.

¹⁰ A kérdőívek tanúsága szerint a telepiek kétharmada életében legfeljebb egyszer-kétszer vagy még soha nem járt az Engelstelepen.

¹¹ Kiss János és Bajmóczy Péter 1996-ban szegedi egyetemistákkal folytatott mental mapes vizsgálata során arra a nem függvényszerű kapcsolatra figyeltek föl, hogy a megkérdezett férfiak nagyobb arányban rajzoltak pontosabb térképeket, mint a vizsgálatba bevont nők.

Végül pedig egy, az elemzés során felmerült módszertani következtetést is megfogalmazhatunk: A rajzoltatós módszer esetében a kérdező kulcsfontosságú személy. Ahhoz, hogy az ezzel a módszerrel készült térképeket minél alaposabban, minél több dimenzió szerint tudjuk kiértékelni, szükséges a rajzoltatás körülményeinek, a rajzoló feladathoz való hozzáállásának, valamint a rajzolás menetének az ismerete is.

Az egyes településrészek említése és megítélése

A kérdőíves vizsgálat egyik blokkjában a megkérdezetteknek négy településrész megnevezésére volt lehetőségük, minden megnevezés után értékelniük kellett az általuk említett településrész infrastruktúráját, hangulatát, közbiztonságát és az ott élő embereket.

Az egyes településrészek említésének vizsgálatakor arra kerestük a választ, mennyire jelenik meg az emberek gondolkodásában a település háromsztatúsága, azaz mennyire dominál a Falu–Telep–Engelstelep (Mocsolyás) hármasszerkezet, és milyen arányban jelennek meg az egyéb elnevezések.

A településrészekre vonatkozóan összesen 482 említést kaptunk, ebből az összes említés háromnegyede a három nagy egység valamelyike volt (az egyes részek közötti különbség viszonylag alacsony Telep: 127; Falu: 117; Engelstelep: 106 említés; egyéb:132). Az egyéb megnevezett településrészek közül a *Központ*, *Budaberke*, *Csurgó*, *Lemezgyár* (részben a Teleppel azonosítható), *Hasznostelep*¹² és *Karácsonylova* kaptak 10 feletti említést.¹³

A válaszadók mintegy egyharmada jelölte meg mindhárom nagyobb településrészt, további egyharmad pedig a három közül kettőt említett. A három nagyobb egység közül a megkérdezettek egyötöde csak egyet, további egyötöde pedig egyet sem jelölt meg. Az egyéb kategóriát megnevezők aránya közel azonos volt mindhárom településrészen élők körében, ez alapján elmondhatjuk, hogy mindegyik településrész válaszadóira jellemző a klasszikus hármasszerkezet használata.

Saját településrészüket legnagyobb arányban az engelstelepiek nevezték meg, és összességében ők említették a legkevesebb kisebb egységet is. Ez egyértelműen a telep földrajzi elkülönülésével, az itt lakók későbbi beköltözésével, valamint a Falu és a Telep alaposabb ismeretének hiányával magyarázható.

Az egyes településrészek megítélése az előbbieknél szorosabb összefüggésekre világít rá.

Az infrastrukturális ellátottság esetében érdekes kapcsolat tárható fel a falusiak Telepről alkotott képe és a telepiek Faluról alkotott képe között, itt ugyanis jóval nagyobb arányban jobbnak ítélték meg a másik településrész infrastruktúráját a sajátjukénál. A jelenség háttérében Borsodnádasi sajátos intézményi kettőssége állhat: mind a Falu, mind a Telep viszonylag azonos intézményi és egyéb infrastrukturális mutatókkal rendelkezik, viszont a másik településrészt nem használók azt a magukénál jobbnak gondolják.

Az engelstelepiek meglehetősen egyoldalúan nyilatkoztak saját lakóhelyük infrastrukturális ellátottságáról, azt kivétel nélkül mindenki rossznak ítélte (ami nem meglepő annak tükrében, hogy a településrészen semmilyen intézmény nem működött a kutatás időpontjában). Érdekes eredmény, hogy közülük többen a Telep infrastruktúráját ítélték jobbnak, annak ellenére, hogy ők a térhasználatra vonatkozó kérdés alapján a Faluba járnak gyakrabban, tehát itt is a kevésbé ismert rész kapta a jobb besorolást. Mint ahogyan azt már jeleztük, a kevésbé ismert rész jobb értékelése fakadhat a valamikori kettős intézményrendszerből. A lakosok fejében még aktívan él, hogy mind a Falu, mind a Telep rendelkezik az alapvető infrastrukturális ellátottsággal, amely az elmúlt évtizedek során sok tekintetben romlott. Ezt a negatív irányú állapotváltozást elsősorban a saját településrészükön tapasztalják, így a más részéről kialakult korábbi pozitív kép tovább él.

Az említett településrészek hangulata összességében meglehetősen negatív. A különböző hangulati attitűdökre adott válaszokból készített összevont mutató alapján a Falu és a Telep lakói az általuk megnevezett

¹² A Hasznostelep említésének számával a közbiztonságról és veszélyes területekről szóló részben még bővebben foglalkozunk.

¹³ A három nagy településrészen kívül összesen 33 egyéb egységet neveztek meg a válaszadók, ebből 16 kapott egynél több említést.

településrészeket rendre inkább negatív hangulatúnak jellemezték. Ezzel szemben az engelstelepiek pozitívabban látják a települést, az általuk megnevezett városrészeket inkább jó hangulatúnak tartják, és kiemelkedően jó saját településrészük megítélése.

Borsodnádasd egyes részeinek hangulatáról kialakult negatív képpel szemben áll az ott élő emberekről alkotott, alapvetően pozitív vélemény. Az említett településrészeken lakók jellemzéséből összeállított mutató szerint a válaszok kétharmada inkább jó véleményt tükrözött az ott élőkéről. Mind a Telepen, mind pedig a Faluban élők az engelstelepiekről nyilatkoztak a legpozitívabban,¹⁴ legkevésbé pozitívan pedig egymásról. Ennek hátterében a Falu és Telep lakossága között korábban kialakult kulturális különbségek következtében létrejött ellenérzések állhatnak.

E két fenti kérdés együttes vizsgálata rávilágít arra tényre, hogy a településrészek hangulatát a megkérdezettek nem az ott élő emberekről alkotott kép alapján ítélik meg, azt más, e vizsgálat előtt rejtve maradt dimenziók alakítják (ilyen dimenziók lehetnek a városkép, az épületek fizikai állapota vagy a közbiztonság stb.).

Közbiztonság, veszélyes területek

A veszélyes területek feltérképezése nem új keletű téma a mentális térképezéssel foglalkozó vizsgálatokban. A biztonságérzet hiánya vagy a veszélyérzet alapvetően meghatározhatja az egyes emberek aktivitási tereit, mindennapi térpályáit. A „veszélyes hely” tipikusan olyan megbélyegzés, amely nagyon gyakran közvetlen tapasztalat nélkül, tanult módon kerül be az emberek tudatába, hiszen ha egy helyről azt halljuk, bizonyos okok miatt jobb elkerülni, a legritkább esetben akarjuk ezt az állítást a hétköznapiak során „letesztelni”, a legtöbb ember inkább igyekszik aktivitási tereiből kihagyni azt. Tapasztalatok azt igazolják, hogy egy-egy ilyen bélyeg mélyen beivódik a társadalom tudatába. Ha valaki mégis rákényszerül arra, hogy a legtöbbször által veszélyesnek, kerülendőnek tartott tereken közlekedjen, és az aktív térhasználat során semmilyen atrocitás nem éri, még akkor is nehezen válik meg az adott térrész negatív megítélésétől.

A veszélyérzet vizsgálatakor érdemes szem előtt tartani, hogy egy rendkívül szubjektív fogalomról van szó: nemtől, korcsoporttól függően nagyon különböző tartalmak állhatnak egy-egy térrészre vonatkozó veszélyérzet mögött. Veszélyt nemcsak a bűnözés vagy a rossz közbiztonság jelenthet. Idősebb emberek vagy gyermekek számára az egy-egy forgalmasabb, rosszul belátható útszakaszon való átkelés vagy önmagában az utca autóforgalma potenciális veszélyt jelenthet, de ugyanígy a járdák, utak, lépcsők, játszótérek, illetve az út mellett álló házak homlokzatának fizikai állapota is veszélyeztetheti az ott közlekedők testi épségét.

Általános jelenség, hogy a társadalom a különböző kisebbségek által lakott területeket gyakran azonosítja a veszéllyel, Magyarországon ez leggyakrabban a cigány kisebbséggel kapcsolatban fordul elő. (Niedermüller 1995[4]) Ezt a Borsodnádason felvett kérdőívek eredményei is igazolni látszanak.

A megkérdezetteknek a témához kapcsolódóan nemcsak arra a kérdésre kellett választ adniuk, hogy a település melyik részét tartják a legveszélyesebbnek, hanem a veszély forrását, annak okát is fel kellett tüntetniük.

A közbiztonsággal és a veszélyérzettel kapcsolatban két kérdésen keresztül kerestük a választ. A válaszadóknak először az általuk említett településrész közbiztonságát kellett értékelniük, majd a település legveszélyesebb részét kellett megnevezniük, a veszély okának feltüntetésével együtt.

A közbiztonságra vonatkozó kérdések alapján az alábbi következtetések vonhatók le: a válaszadók közel kétharmada a saját maguk által megnevezett településrészek közbiztonságát „inkább jónak” értékelte. Ha az egyes településrészeket említők lakhelyét is figyelembe vesszük, akkor a kép ennél árnyaltabb lesz.

Összességében az engelstelepiek értékelték a legpozitívabban az általuk megemlített településrészek közbiztonságát, a legkevésbé pozitívan – de még így is az inkább „jó” kategóriába besorolva – pedig a falusiak.

---

¹⁴ Az engelstelepiek is magukról nyilatkoztak a legpozitívabban.

E jelenség magyarázata abban keresendő, hogy a közbiztonság szempontjából „problémásabb” területek szinte kivétel nélkül a faluban találhatóak, így a falusiak általános biztonságérzete a másik két településrészen élőkénél valamivel alacsonyabb. Az engelstelepiek saját településrészük közbiztonságát 84 százalékban jónak értékelték, és valóban: az interjúk és más, a témába vágó kérdések eredményei alapján itt a legjobb a közbiztonság.

A Faluban élők az Engelstelepet említve nyilatkoztak úgy, hogy ott a közbiztonság inkább rossz, saját településrészük esetében a „jó” és a „rossz” besorolás közel egyenlő mértékű, a Telep közbiztonságát pedig inkább jobbnak tartották. Az Engelstelep negatív megítélése nagy valószínűség szerint annak távolabbi, kieső helyzetének, illetve ismeretlenségének eredménye.

A Telepen élők saját településrészük közbiztonságát jónak értékelték, és mind a Falut, mind az Engelstelepet így látják.

A közbiztonság megítélése semmilyen összefüggést nem mutatott a korrallal, a nemmel vagy a megkérdezett legmagasabb iskolai végzettségével.

A veszélyes helyek feltérképezésére irányuló kérdés esetében a veszély lehetséges okára vonatkozóan 142 értékelhető választ kaptunk, ezek tartalmuk alapján három főbb csoportba sorolhatók. Az említések 65 százaléka a település cigány lakosait jelölte meg veszélyforrásként, további 24 százalék egyéb „humán faktorról”,¹⁵ illetve közbiztonsággal kapcsolatos megjelölés volt – ezek egy része vélhetően kimondatlanul szintén a roma lakosokra vonatkozott –, a nem humán vagy objektív veszélyforrások említése pusztán 11 százalékot tesz ki. Ezek között több mint kétharmad részben szerepelt a közlekedés és az autóforgalom, emellett a település tavai (amelyek főként a gyermekek számára veszélyt jelentő objektumok), valamint a válaszok alapján egyes helyek kieső földrajzi helyzetük miatt is veszélyessé válhatnak (e kategória háttérében nagy valószínűséggel szintén a humán faktor/közbiztonság szerepel).

A veszélyes helyekre vonatkozó kérdésre összesen 174 értékelhető választ kaptunk, amelyek 38 kategória között, meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak meg. A megnevezett helyek közül 45 említéssel magasan kiemelkedik a Hasznostelep, amelyet a település lakói egyértelműen az ott élő cigány kisebbséggel azonosítanak, és a veszély okaként e helyhez társítva is nagyobb részben a romákat, kisebb részben a rossz közbiztonságot, illetve az azt előidéző embereket jelölték meg.

Nem különbözött az említéseket tekintve a három településrész, kétharmados súllyal mindenütt a cigány lakosságot jelölték meg, ez az arány egyedül az engelstelepiek esetében volt alacsonyabb valamivel. (A cigánysággal kapcsolatos negatív érzületek más kérdések esetében is előkerültek. Arra kérdésre, hogy „*a településen belül hova nem költözne semmiképpen, és miért*”, a válaszadók valamivel több mint 40 százaléka a megnevezett településrész mellé okként a romák jelenlétét írta.)

Az objektív tényezők közül a legnagyobb számban megjelölt „közlekedés” említése túlnyomórészt a falusiakra volt jellemző, ez az ott keresztülhaladó 25-ös főúttal, valamint néhány nehezen belátható kereszteződéssel magyarázható.

A fenti adatok alapján elmondhatjuk, hogy a megkérdezett borsodnádasiak településükön belül a legnagyobb veszély forrásának az ott élő romákat tartják, és veszélyes helynek is a romák által lakott helyeket nevezik meg leggyakrabban.

A veszélyérzékelés esetében az adatok oly mértékben a cigányság és a humán faktor/rossz közbiztonság jelentette veszélyérzet körül koncentrálnak, hogy sem a lakóhelyre, sem a megkérdezett nemére, korára vagy iskolai végzettségére vonatkozó egyéb irányú összefüggések nem mutathatók ki. A megkérdezettek lakóhelyének vonatkozásában legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a válaszadók általában gyakrabban neveznek meg lakóhelyükhöz közelebb eső részeket.

---

¹⁵ Humán faktor: az olyan válaszok gyűjtőfogalma, amelyek emberekkel kapcsolatos okokat neveztek meg veszélyforrásnak, pl. „sokat verekednek ott”, „isznak, hangoskodnak” vagy „sok ott a bűnöző” stb.

Vizuális önreprezentáció – képeslap

Ebben a vizsgálati blokkban azt kérdeztük a válaszadóktól, hogy ha Borsodnádásról képeslap készülne, mi lenne az a három dolog, amelynek szerintük szerepelnie kellene azon.

A kérdésre összesen 556 értékelhető választ kaptunk, amelynek 29 százaléka a település valamely templomát jelölte meg,¹⁶ további 19 százaléka a település valamelyik tavát (legnagyobb arányban az Alsó-tavat), és 10 százaléka a település körüli táji környezetet vagy annak valamely konkrét elemét tartotta érdemesnek arra, hogy a településről egy képeslapon keresztül reprezentatív képet adjon. Mielőtt a többi említést is részleteznénk, érdemes néhány mondat erejéig e három kategóriánál maradni. A templom hagyományosan egy kistelepülés legmagasabb, legreprezentatívabb központi épülete, a települési képeslapok hagyományos eleme.

A templom ilyen magas számú említését a település lakóinak viszonylag erős vallásossága is magyarázza: a megkérdezettek közel egyharmada nyilatkozott úgy, hogy vallásos, és az egyház törvényeit követi, további 50 százalék pedig magát a maga módján vallásosnak tartotta.¹⁷

A Borsodnádásd belterületén található két mesterséges kialakítású tó közül a leggyakrabban említett Alsó-tó valóban reprezentatív táji mikrokörnyezetben terül el, és mint ilyen a településre látogató turisták egyik állandó célpontja, de a helyiek is előszeretettel látogatják, ily módon a város egyik büszkesége.

A Borsodnádásdot körülvevő táji környezet, az Heves–Borsodi-dombság adta természeti környezet a település legfontosabb idegenforgalmi vonzereje lehet, így ennek magas említésszáma is érthető.

1. táblázat - Az elképzelt képeslapra javasolt elemek említési gyakorisága

A megnevezett kategória	Említésszám	Százalékos megoszlás
A település valamelyik temploma	160	29
A településen található tavak valamelyike	104	19
Borsodnádásdot körülvevő táji, természeti környezet	58	10
Az egész település vagy egy településrész látképe	45	8
Kultúrház	34	6
Múzeum	31	6
Iskola	26	5
Polgármesteri hivatal	23	4
Egyéb intézmény	22	4
Egyéb objektum	21	4
Gyár	17	3
Orvosi rendelő	5	1
Valamilyen a településen zajló esemény, rendezvény	4	1

Sajátos kategóriákat jelentenek a különböző intézmények. A kultúrház és a múzeum a kultúra megtestesítőiként a település lakói számára kiemelt intézmények, amelyek adott esetben programjaikkal, kiállításukkal valóban a

¹⁶ Borsodnádásdon összesen három templom van, ezeknek a beazonosítása nem minden válasz esetében volt lehetséges, ezért egy általános templomkategóriát hoztunk létre.

¹⁷ A bizonytalanok és nem vallásosok aránya mindössze 20 százalék.

település „jó hírét kelthetik”, így azok reprezentációs céllal történő kiválasztása szintén érthető. Az iskola és a polgármesteri hivatal pedig az intézményi-hatalmi szféra megtestesítői, a település zavartalan működésének alapfeltételei, élete során a legtöbb lakos valamilyen módon kapcsolatba kerül velük. Mivel a megkérdezetteknek a képeslapon szereplő három elemet kellett egymás után megnevezniük, okunk lehet feltételezni, hogy azok említése a válaszadók fontossági sorrendjét tükrözi. Tehát az első körben azokat az objektumokat, tartalmakat nevezték meg, amelyeket a legfontosabbnak tartanak a település lakói, hogy rákerüljön egy képeslapra. Ezt a feltételezést látszik az a tény is alátámasztani, hogy míg az első elem esetében 198 választ kaptunk, a második esetében már csak 190-et, a harmadik elemről már csak 168-an nyilatkoztak. Szintén a fenti feltételezést támasztja alá a válaszok egyre nagyobb tematikus szóródása is.

Az első körben az említések közel felét a templom kapta, de a második két alkalommal is mindig az élen végzett. A tó és a táji környezet említése első és második körben szintén kiemelkedően gyakori volt, a különböző intézmények viszont inkább második és harmadik körben „kaptak több szavazatot”.

Az adatok statisztikai összefüggés-vizsgálata alapján elmondható, hogy a képeslapra alkalmasnak tartott elemek függetlenek a válaszadók lakhelyétől, korától, nemétől és legmagasabb iskolai végzettségétől, ami arra enged következtetni, hogy az ilyen módon történő önreprezentáció, a település táji és intézményi környezete fontosabb, értékesebb elemeinek meghatározása egy közös normarendszerből fakad.

Összefoglalás

A Borsodnádason végzett mentális térképezési vizsgálat eredményeit összefoglalva elmondhatjuk, hogy a település lakóinak a városról alkotott képét alapvetően meghatározza annak háromosztatúsága. Az egyes településrészek különállósága, sajátos karakterisztikája aktívan él a település lakóinak fejében. A településen belüli helynevek használata az Engelstelep-Mocsolyás rész esetében mutat helyspecifikus sajátosságokat: a településrészen lakók azt minden alkalommal Engelstelep néven említik, míg a régebbi Mocsolyás elnevezést inkább a Falu, illetve a Telep lakói használják.

A vizsgálat során körvonalazódott, hogy a borsodnádasiak a város és az egyes településrészek hangulatát inkább rossznak tartják, de az ott lakókról egyértelműen inkább pozitív véleménnyel vannak.

A közbiztonságra és veszélyre vonatkozó kérdések alapján egy meglehetősen markáns etnikai törésvonal rajzolódik ki a város nem roma és roma lakossága között. A megkérdezettek legnagyobb része a rossz közbiztonság okaként és a leggyakoribb veszélyforrásként a kisebbség jelenlétét említette, legveszélyesebb területnek pedig a romák által lakott településrészeket nevezte meg.

A települési önreprezentáció esetében a településrészekről függetlenül egyfajta közös értékrend mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy a lakosok mit tartanak érdemesnek arra, hogy városukat egy képeslapra felkerülve képviselje.

Felhasznált irodalom

- [1] Cséfalvay, Zoltán. 1990. *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [2] Letenyei, László. 2005. *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. 147–186. L'Harmattan–Ráció Kiadó. Budapest.
- [3] Mester, Tibor. 2007. *A mentális térképezés*. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. 296–316. Néprajzi Múzeum–PTE.
- [4] Niedermüller, Péter. 1995. *A város és a városi kultúra: antropológiai megközelítés*. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. 555–565. Osiris–Századvég. Budapest.

- [5] Dénes, Attila. 2009. *Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason*. In Dénes Attila–Kiss Márta–Rác Katalin–Schwarcz Gyöngyi (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. (Jelen-kutatások I.)*. 15–25. Jelenkutatások Alapítvány. Budapest.
- [6] Kiss, János és Bajmóczy, Péter. 1996. *Egyetemi hallgatók mentális térképei Magyarországról. Tér és Társadalom*. 2–3.. 55–68.
- [7] Gould, Peter és Whyte, Rodney. 1986. *Mental maps. (Second edition.)*. Routledge. London.

Ez a táj eladó!

Kiss Márta

A turisztikai piac szerveződése című doktori tézistervezet elméleti bevezetője

Erik Cohen (1996) a *The Sociology of Tourism* című kötetben ¹ csoportosítja és összefoglalja a főbb turizmuszociológiai irányzatokat. Az alábbi négy különböző területet különbözteti meg: 1. a turista; 2. kapcsolat a turisták és a helyiek között; 3. a turizmus struktúrája és funkciói; és 4. a turizmus következményei.

Látható, hogy az irányzatokba nem illeszthető be egyértelműen a címben megjelölt témám, a turisztikai piac formálódása, hiszen ez határterületet képez a turizmuszociológia/antropológia és a gazdaságzociológiai diszciplínák között. Az általam ismert turizmusirodalmak többnyire már kialakult piacok jellegzetességiről szólnak, ennek ellenére rengeteg számomra jól hasznosítható elmélet létezik mindegyik fentebb vázolt témakörből. Az alábbiakban megkísérem – a teljesség igénye nélkül – összefoglalni a dolgozatom szempontjából fontosabb elméleteket; előbb egy rövid turizmustörténeti áttekintéssel, majd a tömegturizmus jellemzőinek és hatásainak, a turisták és helyiek találkozásának és végül az imázs- és tájtermeléssel kapcsolatos irodalmaknak rövid bemutatásával.

Történeti áttekintés

John Urry a *Tourist Gaze* című, 1990-ben írott könyvében, ² amely a turizmus irodalmának egyik alapműve lett, összefoglalja a tömegturizmus kialakulásának folyamatát. A turizmus elterjedésében a választóvonalat a 19. század jelentette, amikor az elitizmussal szemben – amelyre jellemző volt, hogy csak a kiváltságos rétegek utazhattak (nem munka céljából) – megkezdődött az utazás demokratizálódása, a tömegturizmus kialakulása. Ekkor már nem abban mutatkozott különbség, hogy ki utazhat, és ki nem, hanem abban, hogy ki hova és hogyan utazik. Ízlés és anyagi lehetőségek szerint differenciálódott a turizmusban részt vevők köre, és ezzel összefüggésben kialakult a nyaralóhelyek hierarchiája: a munkások máshova mentek nyaralni, mint a középosztály vagy az elit. A turizmus elterjedése a gyógyítási célú fürdőturizmussal kezdődött: ³ a fürdés eleinte társadalmilag elhatárolt maradhatott – hiszen csak a vagyonosabb réteg engedhette meg magának a szállóhelyek és kezelések kifizetését –, a 19. században azonban egyre többen mentek a tengerhez pihenés céljából, és nem lehetett többé elzárni a tengerpartokat az alsóbb osztályok elől. A 19. század végére Angliában kétszeresére emelkedett az ipari lakosság jövedelme, a gazdasági jólét nőtt; az emberek felhalmoztak, gyűjtöttek a következő vakációra. Ehhez hozzájárult az urbanizálódás, a városok túlnépesedése, amelyek általában pihenőterek, zöld területek nélkül lettek megtervezve (Urry 1990[43]).

A turizmus elterjedésében alapvető fontosságú volt továbbá a munka világának szabályozottá válása (szabott munkaidő, szabadságolási törvény előírásai stb.), ami a szabadidő kialakulásához vezetett. Az utazás elterjedésének nemcsak a külső akadályai szűntek meg, hanem ideológiai, értékrendbeli változások is végbementek a társadalomban: a 19. század végére a szabadidő elvált a munkától és a vallási normáktól, két-három nemzedékkal később a fogyasztás önértékké, társadalmi elvárássá vált. (A protestantizmus értékrendje ellenkezett a tisztán örömszerzésre irányuló időtöltéssel, Weber 1982[45].) Az új ideológia szerint a kipihent dolgozó normakövetőnek számított, az üdülés presztízst jelentett. Az értékváltás azonban nem volt egyszerű: el kellett fogadtatni, hogy amire addig sokan föltették az életüket – kemény munkával és lemondással a lehető

---

¹ Ugyanilyen című tanulmányában (51–71.).

² A könyv egyes részeit Szöllös Péter lefordította, és PhD-dolgozatában (2005[41]) nagyban támaszkodott rá. A disszertáció vezérfonalát követtem a turizmus történeti kialakulásának feldolgozásában.

³ Európa-szerte egy sor fürdőhely alakult ki a 18. században, de eleinte nem fürdőzésre, hanem gyógyításra használták a vizeket, amelyek akkoriban a tengerpartokat jelentették; meztelenül merítkeztek meg a vízben, nem volt még fürdőruha, a fürdés csupán funkcionális célt szolgált, nem örömszerzést (Urry 1990[43]).

legtöbbet megtakarítani –, az nem számít többé erénynek, a félretett pénz pihenés céljából „eldorbézolható”. Ennek elfogadásához persze olyan érvek hangoztatására volt szükség, amelyek az eddigi elvekkel összeegyeztethetőnek bizonyultak, harmonizáltak. Például: az utazás a jól végzett munkáért járó jutalom vagy hasznos ismeretszerző tevékenység (Szöllős 2005[41]).

A tömegturizmust előmozdította, hogy a munkaidő szabályozottá vált, rövidült a munkanap; nagy vívmány volt a szabad vasárnap, előtte ugyanis csak félnapos szabadság járt egy héten.⁴ Javult a közlekedés és az infrastruktúra, a postakocsit felváltotta a vonat, amely egy nemzedékkel később (az 1880-as évektől) már a kétkezi munkások számára is elérhetővé, megfizethetővé vált; így a társadalmi különbségek már nem abban nyilvánultak meg, ki utazik vonaton, és ki gyalogol, szekerezik, hanem abban, ki hányadik osztályra váltja meg a jegyét (Urry 1990[43]). Kialakultak a munkásosztály kedvelt üdülőhelyei, ezek közül Blackpool a legnevezetesebb. A tengerpartot itt kis parcellákra osztották, amelyekre a befektetők olcsón bérelhető bungalókat húztak föl. Ezzel szemben a tehetősebbek szebb, tágas tengerparti üdülőhelyeken töltötték a hétvégeket.

Növelte a turizmus jelentőségét, hogy a nemzeti érzés tudatos erősítéséhez is hozzájárult: például lovagi játékokon, bizonyos mérkőzéseken részt venni a „britség” részét képezte, az utazás kötelességgé vált. Megteremtődött a jogi háttér is, 1938-ban érvénybe lépett a *Holidays with pay act*, azaz a fizetett szabadság intézménye. A 20. században a személyautó, valamint – a második világháború után – a külföldi utazás elterjedése hozott forradalmi áttörést a turizmusban. Napjainkban pedig a turizmus egyre fontosabb húzóágazatot jelent a világgazdaságban, John Urry szerint manapság ha valaki nem utazik, olyan, mintha nem lenne autója vagy tévéje.

A tömegturizmus jellemzői és hatásai

A turizmusirodalom egy része, amelyekből az alábbiakban bemutatok néhányat, azon gondolat köré csoportosítható, miszerint *a turisztikai élmény konstruált társadalmi termék*.

A turizmussal foglalkozó irodalom is átvette a mcdonaldizáció (Ritzer 1998[34]) kifejezést, amely azt jelenti, hogy a turisták, akár a hamburgerevők, sztenderdizált, előre kiszámítható termékeket fogyasztanak. Azért fizetnek be szervezett utakra, hogy minél jobban kiküszöbölhessék a kockázati tényezőket, előre megtervezett és átlátható utazásban legyen részük. Ez akkor valósítható meg, ha az utazásszervező kezében tartja a teljes folyamatot, garantálja a szállástól kezdve az összes program minőségét, az utazónak felkínálja azokat a látnivalókat, amelyeket érdemes megnézni, így biztos, hogy az illető nem marad le a főbb látványosságokról. A szervezett utak végletes formája az enklávéturizmus – amely beékelődött, elzárt világot jelent –, ahol a turizmusszervezők a lehető legkisebb kapcsolatot engednek a külvilággal, ilyen például az utazás luxushajón, ahol csak néhány órára köt ki egy-egy kikötőben a hajó. A szervezett utazások jellemzője, hogy a turisták számára a lokális világnak egy ellenőrzött formája jelenik meg. A turizmusipar egy teremtett, átalakított valóságot tár az utazók elé, a helyi kultúrákat a fogyasztó igényei szerint szabja át, azaz inautentikus kultúrát kínál az eredeti helyett (Szöllős 2005[41]).

A turizmus azonban nem pusztán kiszolgálja az emberek utazással kapcsolatos igényeit, hanem maga teremti meg a várakozásokat. Az útikönyvek és brosúrák látszólag a befogadandó élményekről tájékoztatnak, valójában sztenderd kínálatot tartalmaznak; listába szedik a kihagyhatatlan látnivalókat, ételeket, és megrajzolják a turista – adott kultúrában követendő – viselkedését. MacCannell⁵ markereknek nevezi azokat a dolgokat, amelyek kijelölik, hogy mit kell látni, megnézni adott helyeken. Marker lehet az útikönyv, egy szuvenír vagy egy információs tábla. Milyen alapon tudnánk egyébként – veti fel MacCannell –, hogy mit kell látni Párizsban, vagy hogy a Louvre-ban Mona Lisa képét kell megnézni? A mai turista listákkal utazik, ahol kipipálja, mit látott eddig, és mit kell még megnéznie. De ki teremti ezeket a mítoszokat, és ki felelős ezeknek a „kijelöléséért”? Nehéz lenne megmondani. A szerző a látvány szakralizációjaként nevezi meg azt a folyamatot, amelynek során egy látványosság „valódi látvánnyá” válik. Ennek első lépése a látvány kijelölése (naming phase), a második fázis a kialakítás és elhelyezés (framing and elevation), a harmadik a megőrzés (enshirement), a végső lépés pedig a

⁴ A szabad szombat későbbi vívmány, az 1960-as évektől vezetik be.

⁵ *The tourist: A new Theory of the Leisure Class* című, 1976-ban írott könyve alapirodalommá vált a turizmusszociológiában.

„szent tárgy” mechanikus reprodukciója (mechanical reproduction), amikor például csoportok, városok, régiók nevezik el magukat egy látványosság után. (MacCannell 1976[24]) A szerző szerint létrejön egy közös érzés, amely diktálja, mit kell megnézni. Kialakulnak kötelező rítusok, „senki sem menekülhet a látóvalók vonzásától, hacsak otthon nem marad”. (MacCannell 1976[24]: 43)

Lévi-Strauss szerint az emberek általában harcolnak azért, hogy megkülönböztessék magukat a turista sztereotípiájától: „A turisták utálják a turistákat.” MacCannell (1976[24]) szerint az utazók ugyanakkor azért is szégyenkeznek, hogy „nem elég pedáns turisták”, azaz nem néznek meg mindent, amit látniuk kellene. Az emberek erőfeszítései annak érdekében, hogy ők maguk ne látsszanak turistának, azon a vágyon alapulnak, hogy mélyebbre szeretnének hatolni, jobban alá szeretnének merülni egy idegen kultúrába. Minden utazó vágya, hogy minél jobban belelásson a számára új világba. Ez a törekvés ellentmondáshoz vezet: a turisták fölkeresik a fő látványosságokat, azaz mintaturistaként viselkednek, ám szeretnének magányosan elmerülni a látványban, és bosszankodnak azon, hogy profánná változik a hely az oda zarándokló nagy tömegetől, amely úgy veszi körül a látóvalót, mint egy „birkanyáj”.

John Urry (1990[43]) a *turistatekintet* (tourist gaze) terminust használja arra a jelenségre, hogy az utazó, kiszakadva a megszokott környezetéből, mindent megvizsgál, megbámul. MacCannellhez (1976[24]) hasonlóan véleménye szerint ez a tekintet nem egyéni, hanem társadalmilag megszervezett és rendszerezett: hivatásos szakértők alakítják, hogy mit és hogyan vegyünk szemügyre, mintegy szemüveget tesznek ránk, amelyen keresztül látjuk az egyes országokat, tájegységeket. Persze a turista tekintetével nézett látóvalók a saját fantáziájának termékei is: képeslapok, prospektusok alapján elképzelt tájak, épületek vagy a televízió által közvetített, de mindenképpen irányított, teremtett valóságok.

A turistagyakorlat lényege Urry szerint az elutazás, eltávolodás a mindennapi élettől, a hétköznapi rutinjától. A szabadidő elválik a munkától (ez jelentette MacCannell szerint az ipari társadalom krízisét⁶), a modern társadalom a munkát a lét negatív tartományába helyezte, és egyre elterjedtebb lett a nézet, hogy nemcsak a játék, de az élet maga is szórakozás (fun). Míg a mai ember életében gyengülnek a hagyományos kötődések a munkához, családhoz, saját környezetünkhöz, addig mások élete iránt egyre nagyobb érdeklődést mutatunk.

A disneyzálódás (Bryman 1999[12]) – a fentebb említett mcdonaldizációelmélethez hasonlóan – azon alapszik, hogy a turizmusban megfigyelhető homogenizációs trendek (mint például a Disney- és egyéb témaparkok kialakítása) egy sztenderdizált világot teremtenek. A disneyzálódást négy aspektusból vizsgálja a szerző,⁷ amelyek közül egyet, a „performative labourt”, azaz a munka láthatóvá, látványossággá tételét emelem ki. Egyre inkább a turizmus eleme lesz ugyanis a munka előadásává válása, gondoljunk például arra, amikor egy pincér showmússal egybekötve szolgálja ki a vendéget, vagy amikor egy kis házi üzemből bemutatott tartanak a látogatók részére, és a munkafolyamatok bemutatása közben különböző attrakciókkal szórakoztatják a vendégeket, természetesen a vásárlás reményében.

A helyi kultúra és a turisták találkozásai; a turista fogalma

A vonatkozó szakirodalom következő csoportja (a művek között sok antropológiai írás is található) a turisták és a helyiek viszonyáról szól. Gyakori, hogy *úgy ábrázolják a turistákat, mint a tradicionális közösségekbe betolakodó „idegen elemeket”*. A következőkben ezekből mutatok be néhányat.

Herman Bausinger (1995[4]) szerint a vidék és a falu felfedezése a 18–19. század fordulójára tehető, a „romantikus mozgalom” születéséhez köthető. A romantika az érzelmet, a titokzatosságot és a misztikumot helyezte előtérbe, de felértékelődött a természet szeretete is. Erre az időszakra tehető a középpolgárság vidék iránti vonzalmának születése; a természetbe kiruccanó polgár a romantika szemüvegén át nézte a vidéki tájat és az ott élő embereket.

---

⁶ Míg az ipari társadalom hozzákötötte az embereket a munkához, addig manapság a nagy specializáció és fragmentáció, azaz a munka világának megváltozott formája nem tud többé egy komplex világba integrálni. Az ipari munka egyenlő a sikertelenséggel (MacCannell 1976[24]).

⁷ 1. theming (differenciálás mechanizmusa); 2. hybrid consumption (fogyasztások összekapcsolása); 3. merchandising (eladás); 4. performative labour (a munka láthatóvá, látványossággá tétele).

A természet új olvasata jött létre, amely ellentétben állt a paraszti közösségek környezetükhöz való viszonyával. A turizmus az iparosodással szemben kínált alternatívát, a termelés helyett a fogyasztást állította a középpontba, a romantikával pedig a természet „új tapasztalata” vált meghatározóvá. Erre a korszakra esik a népi kultúra felfedezése is, amelynek révén a „múlt” szilárdságát, állandóságát hangsúlyozzák a „jelen” illékonyságával szemben (Bódi 2007[7]: 178–179).

A turizmusirodalomban sokat idézett szerző, MacCannell (1976[24]) szerint az emberek ma is az autentikusakat keresik, az utazás tulajdonképpen modern zarándoklatként fogható fel. A turistáknak örömet szerez, ha betekinthetnek mások hétköznapjaiba, munkájába, a „megfigyeltek” viszont általában nem szeretik, ha betolakodnak a privát világukba, ha idegenek tanulmányozzák őket, főként akkor nem, ha ez rendszeressé válik. Védekezésképpen kialakítják a saját életük, munkájuk közönségnek szánt változatát, amelyet a turistáknak megmutatnak (front stage), és amely mögé elrejthetik igazi világukat (back stage). McCannell a „kultúra színpadiasításának” nevezi ezt a folyamatot. Ezek az üzleti céllal létrehozott produkciók az eredetieknek a fogyasztásra szánt verziói (Cohen 1988[13]), bár hozzá kell tenni: a kultúra színpadiasítása során a helyi kultúra is visszafordíthatatlanul megváltozik. Az eredeti kulturális elemek turisták kedvéért történő előadása megváltoztatja az érdekelt közösség saját kultúrájához való viszonyát, csökkentheti, de erősítheti is annak integráló jellegét. A kultúra eredeti funkciója átalakul tehát, a látogatók a kultúra nem autentikus formájával találkoznak, noha az előadás megegyezhet elvárásaikkal (amelyek szintén nem valós élményeken, hanem elképzelt, teremtett valóságokon alapulnak).

A turisták és a falusiak találkozásai, egymáshoz fűződő viszonya a kulturális antropológusok kedvelt kutatási területe.⁸ Sokan közülük – a fentiekben idézett meghatározáshoz hasonlóan – azt a nézetet képviselik, hogy a turistát, csakúgy, mint az első antropológusokat, az autentikus, az egzotikus megismerése iránti vágy hajtja. (Fejős 1998[15]) A „turista mint idegen” jelenik meg a kutatási beszámolómban. Benedek H. János szerint a turista fogalma már eleve ellentétes a falusiak önképével, ugyanis az „olyan tevékenységet, tulajdonságot jelent (naplopás, szórakozás, henyélés, pénzzel, idővel és energiával való könnyelmű, hasznot nem hozó bánásmód), amely nem fér össze a magukról mint a falu teljes értékű tagjairól kialakított, sőt inkább készen kapott képpel, és nem egyezik az »igazi turisták« önnön imázsával sem”. (Benedek H. 1998[5]: 106) A szerző egy erdélyi település lakosától idéz: „A turizmus azok kiváltsága, akiknek »van ideik reá«.” A falusiak is utaznak időnként, de a megfigyelő szerint ezeket az „kiruccanásokat” más néven illetik: látogatás, fürdés, kezelés stb., tehát funkcionálisan tekintenek ezekre az alkalmakra. A turista viszont azt csinál, amit akar, minden megengedett, rá nem vonatkoznak a szabályok.

Ezt az „időtől és tértől független” távolságtartó utazó képet jeleníti meg Zygmunt Bauman is a *Turisták és vagabundok* című írásában. A turisták szerinte nem tartoznak ahhoz a helyhez, amelyet felkeresnek, bármikor továbbállhatnak „ha valami azzal fenyeget, hogy kicsúszik az ellenőrzésük alól, ha szórakozási potenciáljuk kimerülőben van, vagy a távolban izgalmasabb kalandok ígérkeznek” (Baumann 1999[3]).⁹ A szerző „szituatív kontrollnak” nevezi annak a lehetőségnek a megválasztását, hogy az ember hol és a világ mely részeit kívánja „keresztezni”, és mikor óhajt megint elvágni egy kapcsolatot. Bauman állítása szerint a be- és kikapcsolódás nem hagy maradandó nyomokat a világon (Baumann 1999[3]).¹⁰

A helyiek és a turisták viszonyát tárgyaló *elméletek egy része nem fogadja el a „turista mint idegen” megközelítést, ezt a szembeállítást különböző érvekkel cáfolják.* Fejős Zoltán (1998[15]) szerint például vannak kultúrák, ahol a honi turistákat a helybeliek nem tekintik idegennek, például Japánban. Számtalan további példát és érvet lehetne felhozni a klasszikus „tradicionális közösségek” és a „betolakodó idegenek” dichotómiája ellen.

Felmerül például az a kérdés is, hogy léteznek-e még egyáltalán tradicionális települések és közösségek. Valóban akkora törésvonalat jelent a város és vidék különbsége? Több hazai szerző szerint az elmúlt néhány évtizedben egyre világosabbá vált, illetve válik, hogy a klasszikus vidék fogalmát újra kell értelmezni, és más fogalmi keretet kell használni (vö: Kovács 1998[21]; Kuczi 2000[23]; Romány 1998[35]). Erre azért van szükség, mert a falu

---

⁸ A turizmus mint kulturális rendszer (1998) például antropológiai esettanulmányokat tartalmazó tanulmánykötet.

⁹ <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre35/01bauman.htm>

¹⁰ <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre35/01bauman.htm>

szinte minden szegmense átalakulóban van. Ez a folyamat már évtizedek óta tart, a poszt szocialista országokban azonban csak a rendszerváltás után kapott újabb lendületet. A falu és a város közötti éles határ elmosódik, a két lélettér sem funkciójában, sem az ott élő emberek tevékenysége és életstílusa alapján nem különíthető el többé egyértelműen. A vidéki társadalmi tér a városi tér egy típusává vált, hiszen városi emberek (üdülők, turisták, ingázók) használják, és gyakran városi intézmények menedzselik azt (Csíte 2004[14]: 68).

Mormont (1987[26]) szerint az átalakulás két szinten ragadható meg: a térhasználat (use of space) és az értelmezés (representations) tekintetében. A használatot illetően a vidék már nem egyszerűen termelő, hanem rekreációs tér is. A vidék társadalmi identitása egyéni és kollektív döntések eredménye, és nem a hagyományoktól függ. A ruralitást többé nem a tevékenység vagy az elhelyezkedés alapján definiálják, hanem tájtermelés és menedzselés eredményének. Mindent egybevéve, a vidék többé nem tevékenysége vagy lakossága alapján nyeri el egységét, hanem a különböző ambíciójú, célkitűzésű vezetők, elit csoportok kultúra- és tájmenedzselő tevékenysége által (Mormont 1987[26]:16–19).

Az eddigiekben felsorolt irodalmak a turistákat betolakodó és a helyi kultúrát megváltoztató „idegen elemekként” tárgyalták. Ugyanakkor számos kutatás beszámol arról a folyamatról, hogy *a turisták kíváncsisága nemcsak egy „ellenvilág” kialakítását eredményezi, hanem gyakran a lokális kultúra megteremtését is* (Bódi 2007[7]: 180). A Balaton-felvidéki Káli-medencébe például az 1970–80-as években eleinte turistaként érkező értelmiségiek később nagy számban költöztek be a falvakba. Házaikat a már éppen feledésbe merülő építészeti hagyományok szerint újították föl, de tradíciókat élesztettek fel, új ünnepeket honosítottak meg, amivel megalapozták a térségbe irányuló turizmust is. Jó példa erre az egyre ismertebb Kapolcsi Napok rendezvénysorozat (Bódi 2002[6], 2007[7]). A Káli-medencében megfigyeltek jól leírhatók Valene L. Smith (id: Bódi 2007[7]) antropológus elméletével, aki szerint a turisták és a helyiek találkozásakor megjelennek a kulturális brókerek, akik a helyi kultúrát a turisták számára közvetítik. A szerző szerint a hagyományos kultúrától már eltávolodott személyek töltik be a brókerszerepet, akik ezért valamennyire marginális helyzetben is vannak. Gyakori, hogy a turizmussal a falvakba vissza- vagy betelepült értelmiségiek kezdenek el foglalkozni; „szakértőknek” nevezi őket a szakirodalom, jellemzően pedagógusok, civilszervezetek alapítói, vezetői vagy éppen polgármesterek (Bódi 2007[7]). A betelepülőkre, illetve a falutól részben vagy időlegesen távol élő visszatelepülőkre jellemző, hogy idegenként képesek rácsodálkozni a lokális kultúrára, a helyiek által figyelemre sem méltatott értékekre.

Az értelmiségiek, beköltözők és szakértők által „teremtett tradíciók” jelenségét sok kutató megfigyelte, de Eric Hobsbawm és Terence Ranger 1983-ban írott *The Invention of Tradition* című könyve meghatározó jelentőségű ebben a témában. Értelmezésük szerint a teremtett tradíció fogalma nemcsak azokra a kitalált, megkonstruált hagyományokra vonatkozik, amelyek már intézményesültek, hanem a rejtettebb, kevésbé patinás, azaz a rövidebb ideje főnálló hagyományokra is. A teremtett tradíció egy sor olyan gyakorlatot jelent, amelyeket általában egyértelműen és hallgatólagosan elfogadott szabályok irányítanak, amelyek rögzítenek bizonyos értékeket és viselkedési normákat az ismétlésen keresztül, és amelyek automatikusan utalnak a múlttal való folyamatosságra. A tradíciók kitalálása akkor jellemző, amikor a társadalom gyors átalakuláson megy keresztül, a régi tradíciók érvényüket veszítik, így újakra van szükség. A hagyományok feltalálása akkor is végbemehet, ha a tradíciók és a régi intézmények már nem eléggé flexibilisek és adaptívak, így a változó körülmények között nem tudnának fennmaradni. Az adaptáció jelentheti a régi használatát új körülmények között, illetve a régi modellek felhasználását új célokra.

Konrad Köstlin (1996[22]) is kritizálja azt az irányzatot, amely szerint a turizmus azáltal, hogy ösztönzi a hagyományok föltalálását, destruktív hatást gyakorolna a helyi társadalomra, szokásokra. Érvként használja azt a néprajztudomány bizonyos áramlataiban megfogalmazott nézetet, miszerint a turizmus és a népi kultúra szorosan összefonódnak. A népi kultúrának és szokásoknak ugyanis a turizmus nélkül nem sok értelmük van, hiszen a helyi ünnepeknek szükségük van a közönségre. Határozott véleménye szerint a turizmus nemhogy lerombolta, ellenkezőleg: maga teremtette meg a vidéket mint kulturális jelenséget.

És végezetül még egy kritikai észrevétel: nem minden turista tartozik a MacCannell által autenticitást keresőknek nevezettek csoportjába. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik pontosan tudják, hogy nem valós, hanem éppen egy számukra teremtett világot látnak. Élvezik, hogy birtokában vannak ennek a tudásnak, amit például a nyilvánvaló giccses, kitalált álhagyományok gyűjtésével tesznek egyértelművé. Őket Urry „poszturistáknak” nevezi, akik a

romantikus, „historizáló”, a múltat „állandónak” feltételező világ keresése helyett tisztában vannak annak fölhalált, igényeikhez alakított voltával.

A tömegturizmusra válaszként megjelentek a különböző alternatív turizmuskonceptiók, mint például az öko-, a zöld- és a fenntartható vagy minőségi turizmusnak nevezett típusok, amelyeknek közös jellemzője, hogy a tömegesség nemkívánatos hatásaira keresnek megoldást. Az alternatív lehetőségeket kereső megoldásokkal szemben az a legfőbb kifogás, hogy túl drágák, főként a felső középosztálybeliek veszik igénybe, így ezeknek a mozgalmaknak nincs jelentőségük, nem képviselnek valódi alternatívát a tömegturizmussal szemben (Szöllős 2005[41]).

Turizmusfejlesztés, imázsteremtés, márkanév kialakítása

A hagyományalkotásra és a márkanévteremtésre jó példát szolgáltat Robert C. Ulin bordói borról írott tanulmánya (Ulin 1995, in Lengyel–Szántó 2006). A tanulmányban a szerző fölhívja a figyelmet arra, hogy nem a bordói bor a legősibb Franciaországban, ugyanis a 12. századig egy északabbra fekvő szőlőtermő vidék, La Rochelle volt a legjelentősebb. Csak miután Bourdeaux fontos kikötővé vált, tett szert privilégiumokkal is megerősített előnyre az ország belsejében fekvő bortermelő vidékekkel szemben. A privilégiumokat a 15. században ugyan visszavonták, de a felemelkedés már elindult. A borokat a 17–18. században kezdték el minőségi szempontból gondosan differenciálni Franciaországban, válaszul a spanyol és portugál borok mennyiségi növekedésére. A minőségjavítás érdekében megteremtették a „grand crus” kategóriájú elit borokat. 1855-ben a párizsi világkiállításon megalkották a borosztályozási rendszert, ami hatalmas előnyt jelentett az elit termelők számára, ekkoriban kezdődött meg a borok név szerinti megkülönböztetése is. Az üzletbe beszállt a francia forradalom után létrejött polgárság és a vagyonosodó réteg, birtokokat vásároltak (amelyekhez olcsón hozzá lehetett jutni), és kis chateau-kat (kicsinyített középkori kastélyokat) építettek, hogy megkülönböztessék magukat a tömegektől; ez lett a jele a „minőségi” boroknak is. Az új és a régi szőlőtáblák között ugyan nem volt tényleges folytonosság, hiszen az ültetvények 50 évig őrzik meg termőképességüket, ennek ellenére a chateau megnevezés az ősi mivoltot sugallta, és egyben a minőség védjegye lett. Az értékes borok néhány, az ősiség nimbuszát fönntartó birtokhoz kötődtek, így hiába termeltek a kistermelők hasonlóan jó borokat ugyanazon a szőlőtermő vidéken, csak fillérekért tudták eladni. A bordói bor kiemelkedése Ulin szerint „politikai és gazdasági eredetű, a hagyományalkotásra nyújt példát, amennyiben elleplezi a társadalmi és kulturális mozzanatokat a bor természetes minőségében” (Lengyel–Szántó 2006: 147).

A hagyományteremtésről, turisztikai régió kialakításáról Magyarországon is végeztek kutatást, ilyen például a fentiekben már említett Szijártó, Bódi, Pulai, Márkus stb. tanulmányaiban (in Fejős–Szijártó 2002) bemutatott, Káli-medencében zajlott vizsgálat. A szerzők kimutatták, hogy a turisztikai régió kialakulása akkor vette kezdetét, amikor az 1980-as években turistaként érkező városi értelmiségi először „birtokba vette a helyet”, azaz megvásárolták a házakat, majd barátokat, újabb beköltözőket csábítottak a Káli-medencébe. Megkezdődött a házak „visszarégiesítése” és „nyomásgyakorlás” a helyiekre is, ugyanezen célból. A jobb érdekérvényesítés céljából a beköltözők közül jó páran például önkormányzati képviselői helyeket is szereztek, így a falu formálásán túl átvették a közösségszervező (például Anna-napi vásár, Káli Híradó szerkesztése) szerepet is (Bódi 2002[6]). A térség arculatának megteremtésében a kitelepülő művészek és értelmiségiek csoportja fontos szövetségesre talált a hivatalból turizmussal foglalkozó szakemberekben, kulturális brókerekben, marketingesekben stb., együtt alkották meg a saját értékrendjükhöz igazított turisztikai régiót (Szijártó 2002[39]). A táj- és hagyományteremtés sikeresnek bizonyult, hiszen ismertté és látogatottá vált a térség a Kapolcsi Napok révén. A Kapolcsi Napokat (bár konfliktusokkal terhelve) minden évben megrendezték, ami rengeteg látogatót és pénzt hozott a térségnek.

Arra kérdésre, hogy melyek azok a tényezők, amelyek ahhoz kellene, hogy egy térség, régió kiemelkedjen és ismertté váljon, hasznos támpontot nyújt Wilson–Fesenmaier–Fesenmaier– C. Van Es *Factors for Success in Rural. Tourism Development* című tanulmánya.¹¹ A szerzők fókuszcsoportos vizsgálatot végeztek öt különböző tájegység (köztük voltak ismertebbek és kevésbé frekvenciáltak egyaránt) turisztikai szereplőinek körében, és a következő pontokba szedték, hogy mi szükséges a sikeres turizmusfejlesztéshez:

1. Szükséges, hogy a turizmusfejlesztés valódi vonzerővel rendelkező látványosságra épüljön (ezek lehetnek természetes és az ember által teremtett látványosságok is). 2. Szükséges a promóció: a közösség és a látványosság reklámozása a turisták felé. 3. Elengedhetetlen a turisztikai infrastruktúra, elérhető lehetőségek kiépítése (utak, repülőtér, buszjáratok stb.). 4. Valamint a széles körű szolgáltatások megjelenése (szállások, éttermek, kiskereskedések stb.). 5. A fentebb említett tényezők mellett pedig nem utolsósorban vendégszeretetre is szükség van. Nem mindegy, hogyan fogadják a falu lakosai és a szolgáltatásokat nyújtók a vendégeket; a felsorolt elemek mellett további tíz faktort¹² említenek meg a szerzők, amelyek közül azt a kettőt emelném ki, amelyek fontosak kutatásom szempontjából: kooperáció és koordináció a vállalkozók között, illetve a helyi vezetéssel.

¹¹ A Journal of Travel Research 2001, 40. 132–138.

¹²További tíz faktort jelöltek meg, amelyek a sikeres falusi turizmusfejlesztéshez szükségesek:

A szakirodalmi összefoglaló után a szatmári térség két településén végzett kutatásaim bemutatása következik. Túristvándi kulturális és természeti adottságai miatt a térségben az egyik legtöbb turistát vonzó településnek számít, ahol már megkezdődött a MacCannel-féle „színpadiasítás” folyamata, és ahol a tudatos tájtermelés mozzanatai, a helyi turisztikai vállalkozók együttműködése is megfigyelhető. Tiszacsécsce méretéből adódóan nem alkalmas túl nagyszámú vendég befogadására, ugyanakkor az irodalmi örökség révén mégis sokan megfordulnak az aprócska faluban. A település vezetősége úgy gondolta, Tiszacsécsce számára az átmenő forgalom kiaknázásában, a többi településsel való kooperációban rejlenek lehetőségek a jövőre nézve.

Felhasznált irodalom

- [1] Andor, Mihály, Kuczi, Tibor, és Swain, Nigel. 1996. *Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle.* 3–4. 125–147.
- [2] Axelrod, Robert. 1984. *The Evolution of Cooperation.* Basic Books. New York.
- [3] Bauman, Zygmund. 1999. *Turisták és vagabundok. A posztmodern kor hősei és áldozatai. In Magyar Lettre Internationale.* 35. (Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre35/01bauman.htm>).
- [4] Bausinger, Herman. 1995. *Népi kultúra a technika korszakában.* Osiris–Századvég Kiadó. Budapest.
- [5] Benedek H., János. 1998. *A faluturizmus esélyei a Székelyföldön egy konkrét példa tükrében. In Fejős Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok.* 103–111. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [6] Bódi, Jenő. 2002. *Kövek és képzetek. Az építészet szimbolikus funkciói a Káli-medencében. In Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről.* 22–40. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [7] Bódi, Jenő. 2007. *Falu és turizmus: képek és gyakorlatok. In Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum–PTE-BTK kommunikáció és médiatudományi tanszék. Budapest.
- [8] Bódi, Jenő. 2008. „*Gasztropuccs*”. *Egy aprófalusi turisztikai fesztivál kulturális politikájáról. In Fejős Zoltán–Pusztai Bertalan (szerk.): Az egzotikum. (Tabula könyvek 9.)* 124–142. Néprajzi Múzeum–Szegedi Tudományegyetem.

-
1. Komplet turisztikai csomag: például halászat, vadászat, csónakáztatás, golfozás és kenuzás, amelyek kiegészítették egymást. A kutatás azt mutatta, hogy a turisztikai szolgáltatások helyes keveréke a turista hosszabb tartózkodását és nagyobb pénzüsszegek elköltését eredményezi.
  2. Jó vezetés: a települések vezetői nagyon különböznek egymástól, főként a tekintetben, hogy a közösség milyen válaszokat ad, ha problémákkal szembesül.
  3. Támogatás és részvétel a helyi döntéshozatalban: a helyi önkormányzati dolgozók szerepe fontos a következő területeken: a) alapot teremteni a turizmusfejlesztésnek és a reklámnak; b) megteremteni és fenntartani a turizmushoz szükséges infrastruktúrát; c) zónák kialakítása és fenntartása, hogy azok mindig tiszták és rendezettek legyenek; d) oktatás és támogatás a turisztikai foglalkoztatók és üzletemberek számára.
  4. Elegendő forrás a turizmusfejlesztéshez: a probléma az, hogy a vidéken élőknek sokszor nincsen befektetendő pénzük, a bankok pedig nem igazán finanszírozzák a turisztikai befektetéseket. Ezért szükség van a közösség által megteremtett és kialakított infrastruktúrára, külső források bevonására.
  5. Stratégiai tervezés: a stratégiai tervezés fontos az alapok és források eredményes és hatékony felhasználásához. A jó tervezés segíthet abban, hogy a helyi vállalkozások bekapcsolódjanak a turizmusba.
  6. Koordináció és kooperáció a vállalkozók és a helyi vezetőség között.
  7. Koordináció és kooperáció a turisztikai vállalkozók között: például a turisztikai vállalkozások megbeszélnek, hogy nyitva tartanak hétvégén és ünnepeken; a turisztikai és nem turisztikai (kapcsolódó vállalkozások) megegyeznek, hogy kifestik az épületeiket stb.
  8. Információ és technikai segítség a turizmusfejlesztéshez és a reklámhoz: például hogyan kell megtervezni egy brosúrát? Információk a turizmusfejlesztésről, különböző engedélyek kiváltásáról stb.
  9. Jó szerződés és turisztikai irodák: főként az egyéni vállalkozóknak jó, ha egy irodával szerződésben állnak – aki reklámozza a helyet, tanácsokat ad stb. –, mert ők nem tudják magukat kellőképpen reklámozni; az irodák képesek közvetíteni is a helyi szereplők között.
  10. A turizmus széles körű támogatásának elérése a településen.
- Ezen tényezők relevánsak lehetnek a turisztikai piacok elemzési szempontjainak meghatározásakor.

- [9] Bódi, Jenő és Járosi, Katalin. 2008. „Itt nyolcvanhárom különféle világ van” – Nagyszakácsi mozaik. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. 323–354. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- [10] Bódis, Krisztina. 1998. *Posztmodern turizmus*. In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok*. 189–197. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [11] Borsos, Endre, Csité, András, és Letenyey, László. 1999. *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–Számalk Kiadó. Budapest.
- [12] Bryman, Alan. 2004. *The Disneyization of Society*. Sage Publishers. London.
- [13] Cohen, Erik. 1996. *The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings*. In Apostolopoulos, Yiorgos–Leivadi, Stella–Yiannakis, Andrew (eds.): *The Sociology of Tourism*. 51–71. Routledge. London and New York.
- [14] Csité, András. 2004. *Reménykeltők. PhD-értékezés (Interneten: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd.html>)*. Corvinus Egyetem. Budapest.
- [15] Fejős, Zoltán. 1998. „Hordák és alternatívok”? In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus, mint kulturális rendszer. Tanulmányok*. 5–9. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [16] Gráfik, Imre. 2000. *Ökoturizmus*. In *Turizmus és kommunikáció*. 96–112. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK kommunikáció és médiatudományi tanszék. Budapest–Pécs.
- [17] Hanusz, Árpád. 2002. *A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Természettudományi Közlemények. II. 1..* 127–138.
- [18] Hanusz, Árpád. 1998. *Adalékok lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megye idegenforgalmi földrajzához. In Földrajzi Kaleidoszkóp. Pécs–Szeged..*
- [19] Hardin, Garrett. 1968. *The Tragedy of the Commons. Science. 162..* 1243–1248.
- [20] Hobsbawm, Eric és Ranger, Terence. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press. Cambridge.
- [21] Kovács, Teréz. 1998. *Mi tekinthető vidéknek? Gazdálkodás. XLII. 5.* 39–48.
- [22] Köstlin, Konrad. 1996. *Utazás, régiók, modernség. Café Babel. 22..* 117–125.
- [23] Kuczi, Tibor. 2002. *Mi a falu? Kézirat..*
- [24] MacCannell, Dean. 1976. *The Tourist. A new Theory of the Leisure Class*. Schocken Books. New York.
- [25] Márkus, Hajnalka. 2002. *Vállalkozások – vidéken. A nagy áttörés a Káli-medencében. In Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéről*. 84–102. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [26] Mormont, Marc. 1987. *Rural Nature, and urban natures. Sociologia Ruralis. 27. 1..* 3–20.
- [27] Olson, Mancur. 2006. *A kollektív cselekvés logikája. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): Gazdaságszociológia*. 100–107. Aula Kiadó. Budapest.
- [28] Opp, Karl Dieter. 1994. *Piacszerkezetek, társadalmi szerkezetek, piaci kooperáció. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági élet szociológiája*. 129–152. Aula Kiadó. Budapest.
- [29] Puczkó, László és Rác, Tamara. 2001. *A turizmus hatásai*. Aula. Budapest.

- [30] Pulay, Gergely. 2002. „Leköltöztem vidékre”. *Utazástörténetek a Káli-medencében. In Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéről.* 40–54. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [31] Pusztai, Bertalan. 2007. *Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”. A megalkotott hagyományok használata a turizmusban. In Wilhelm Gábor (szerk.): Hagyomány és eredetiség.* Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [32] Rác, Katalin. 2005. *Agrárszerkezeti sajátosságok egy aprófalvas térségben. In Európai kihívások. III. Tudományos konferenciakötet. (2005. november 3.) Szeged.* 553–558.
- [33] Rátz, Tamara. 1999. *A turizmus társadalmi-kulturális hatásai. PhD-disszertáció. (Letöltve: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/206/01/ratz_tamara.pdf).*
- [34] Ritzer, George. 2004. *The McDonaldization of society. Revised New Century Edition.* Pine Forge Press. Thousand Oaks.
- [35] Romány, Pál. 1998. *Miért fontos a vidék? Gazdálkodás. XLII. 5.* 49–53.
- [36] Schleicher, Vera. 1998. *Turizmus és regionalizmus. In Fejős Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok.* 203–213. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [37] Strasser, Suzan. 2001. *Hogyan tervezzünk piacokat? Café Babel. 4.* 117–128.
- [38] Szijártó, Zsolt. 2000. *A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In Turizmus és kommunikáció. 7–23.* Néprajzi Múzeum–PTE-BTK kommunikáció és médiatudományi tanszék. Budapest–Pécs.
- [39] Szijártó, Zsolt. 2002. *Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről.* Néprajzi Múzeum. Budapest.
- [40] Szijártó, Zsolt. 2008. *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- [41] Szöllös, Péter. 2005. *A turizmus társadalmi beágyazottsága. PhD-értekezés.* .
- [42] Ulin, Robert C.. 2006. *Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): Gazdaságszociológia.* 147–160. Aula Kiadó. Budapest.
- [43] Urry, John. 1990. *The Tourist Gaze. Leisure and travel in Contemporary Societies.* Sage. London.
- [44] Urry, John. 1995. *Consuming Places.* Routledge. London and New York.
- [45] Weber, Max. 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- [46] Wilson, Suzanne, Fesenmaier, Daniel, R., Fesenmaier, Julie, és C. Van Es, John. 2001. *Factors for Success in Rural. Tourism Development. Journal of Travel Research. 40. (Internetes letöltés: www.sagepub.com, 2008. október 10.).* 132–138.

Túristvándi: kis falu, nagy tervekkel ¹

Kiss Márta

Nem csoda, hogy Túristvándi a Tiszahát egyik leglátogatottabb települése, hiszen a vendéget fogadó látvány elragadó: a vadregényes, buja növényzetű folyóparton teljes épségében megmaradt, 18. századi, Közép-Európában is ritkaságnak számító, fából készült vízimalom áll. ² A malom ma is működőképes, a gondnokok bizonyos időközönként be is indítják.

Nemcsak a műemlék környékét, de az egész falu hangulatát meghatározza a dús zöld növényzet, a vízililiomokkal teli Öreg Túr, amelynek kacsaringói – a helyiek szerint – kilencvenkilenc kanyarral ölelik körül a települést.

1. kép. Öreg Túr

Minden út Túristvándiba vezet – mondhatjuk –, hiszen a település négy irányból is megközelíthető, közlekedési szempontból központi elhelyezkedésű a mikrotérségben. A Túr által lehatárolt félszigeten kialakult falu papírsárkány alakú, három nagyobb utcája négyszöget alkot, amelyből kis szalagokként utcácskák „lógnak ki”. A nem mindennapi faluszerkezet miatt első ránézésre nehéz megmondani, hol is van a falu központja, és ha jobban megvizsgáljuk, látható, hogy Túristvándinak legalább két központja van. A Tizsakóród felé vezető elágazásnál jól körülhatárolható a falu hagyományos centruma: a polgármesteri hivatal, az iskola, a művelődési ház, a református templom, ³ a felújított patinás épületű parókia, valamint a közeli katolikus imaház. Ez tehát a falu hagyományos központja, míg a vízimalom köré épült panzió, fagyizó, ajándékbolt, élelmiszerbolt és kocsmá Túristvándi idegenforgalmi központját alkotja a Kömörő felőli elágazásnál. A kettő között helyezkedik el a volt Kende-kúria

---

¹ Jelen dolgozat az Aprófalvak lépéskényszerben című tanulmánykötetben megjelent tanulmány rövidített változata (lásd: Túristvándi: kis falu, nagy tervekkel. In Váradi Monika [szerk.]: Aprófalvak lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2008).

² A malom Mária Terézia uralkodása alatt épült 1752-ben, de már 1315-ben is említik, hogy itt vízimalom állott. A szerkezete Közép-Európában egyedülálló: három hajtókerekes, alulcsapós. Az Országos Műemléki Felügyelőség a hatvanas évek elején figyelt fel az épületre, 1962–1965 között helyreállították, azóta múzeum.

³ A templom középkori alapjai még mindig fellelhetőek. A református lelkész a vele készített interjú során elmondta, hogy a templom az 1970-es árvíz során nagyon megrongálódott, utána régészek segítségével újjitották fel. A harang villamosítása éppen ott-tartózkodásunkkor zajlott.

épületeiben ⁴ az óvoda és az idősek klubja, valamint a falu egyik büszkesége, a környéken ritkaságszámba menő teleház. A település szerkezetében megfigyelhető kettősség a fejlesztési célokban is megjelenik: a falu vezetése egyrészt mindenáron meg akarja tartani hagyományos oktatási és közigazgatási intézményeit, másrészt a turizmus és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások fejlesztésében látja a község jövőjét.

2. kép. Túristvándi utcakép

---

⁴ A Kende-kúria épületei teljes felújításra szorulnak, hiszen ezek a 18. században egészen más céllal épültek, a teleház felújítására a tervek már elkészültek.

„1997 óta azt vizsgáljuk, hogy mi lehet a kitörési pont.”

Annak ellenére, hogy a település külterületének 90 százaléka a Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzethez tartozik és a – régen rendszeresen víz alá kerülő – földek nagy része mocsaras, Túristvándiban az emberek hagyományosan mezőgazdaságból éltek. A téesz időszakában majd minden háznál tartottak állatot, később, a kilencvenes évek derekán a szociális földprogramnak köszönhetően ismét viszonylag nagy állatállomány (körülbelül száz tehén) volt a faluban. Mára azonban a mezőgazdaság a többség számára legfeljebb a család ellátását szolgáló ház körüli veteményest vagy a kiegészítő szezonális jellegű tevékenységet jelenti. A téesz felszámolása után 2004-ig még működött a tejátvevő, majd ennek megszűnésével a településen, egy ember kivételével, mindenki eladta a teheneit. Jelenleg 9-10 család foglalkozik mezőgazdasági tevékenységgel, de közülük is csak kevesen végzik ezt főállásban, majd mindegyik gazdálkodó családnak van legalább egy biztos keresettel rendelkező tagja. A rendszerváltást követően elindult néhány vállalkozás, többségük azonban tiszavirág-életűnek bizonyult. Mára a boltokon és a kocsmákon kívül csak a 6-7 éve indult falusi vendéglátók működnek, az önkormányzat kivételével nagyobb munkaadó nincsen a faluban.

Az elmúlt 15 évben nőtt a lakosság száma (1990-ben 720, 2004-ben 770 fő), ami a kistérségen belül kivételesnek számít. A természetes szaporodást, valamint a vándorlási egyenleget mutató adatok nagyon ingadozók, nem egyértelmű, hogy elvándorlás vagy odavándorlás, pozitív vagy negatív szaporodási ráta jellemzi a falut, legfeljebb egy-két éves trendek rajzolódhatnak ki. Bár 2000 óta a falu lakosság száma ismét enyhén csökken, illetve stagnál,⁵ mégsem beszélhetünk egyértelműen kedvezőtlen fordulatról. Túristvándi lakosságának 26 százaléka 18 év alatti, 19 százaléka 60 év fölötti. A faluban arányait tekintve több a fiatal, mint az idős, a település társadalma tehát viszonylag fiatalnak mondható.

3. kép. Túristvándi gyerekek

A fenti adatok azt támasztják alá, hogy a falu sorsa nem dőlt el egyértelműen: *„Ebből még bármi lehet.”* A falu vezetése mindent meg is tesz a tendenciák megváltoztatása, azaz a lakosság megtartásának, illetve növelésének érdekében, s ennek kulcsát a fiatalok otthon tartásában látja. Túristvándiban a legfőbb problémát

⁵ A 2000-ig növekvő – és akkor 780 főnél kulmináló – tendencia megtört, és négy év alatt enyhe csökkenés, majd stagnálás következett be. Az ilyen kisebb ingadozásokból azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

a munkanélküliség jelenti; a statisztikák szerint a falu lakosságának csupán 14 százaléka dolgozik, a többiek munkanélküliek, inaktívak vagy eltartottak, minden egyes dolgozó emberre több mint hat eltartott jut.⁶ A település vezetése az aluliskolázottságot tekinti a magas munkanélküliség egyik legfőbb okának, ugyanis Túristvándi lakosságának 62 százaléka csak nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzett, és csupán 2,3 százalékának van felsőfokú végzettsége. Ezek az arányok messze elmaradnak mind az országos, mind a Fehérgyarmati kistérség iskolázottsági arányaitól. Ezért a településvezetés szerint a probléma megoldását a fiatalok képzésével, otthon tartásával kell kezdeni, ennek azonban alapvető feltétele, hogy megfelelő elhelyezkedési lehetőséget tudjanak számukra kínálni.

A posztját 1996 óta betöltő, munkáját hivatásként végző ambiciózus polgármester asszony⁷ mindezzel tisztában van, tudja, hogy a falu helyzetének javításához komplex, hosszú távú fejlesztésre van szükség, amelynek léptéke azonban csak a településnél nagyobb, kistérségi és regionális lehet. Véleménye szerint Túristvándi legfőbb fejlesztési lehetősége a turizmus. Ha a térség (szűkebben a Tiszahát) egységes arculatot tudna kialakítani, és létrejönne egy tartósan, megbízhatóan működő turisztikai piac, a község helyzete stabilizálódhatna.

Valóban, első benyomásai alapján azt mondja a látogató, hogy a falunak minden adottsága megvan a turizmus fellendítéséhez. Túristvándi és környezetének növény- és állatvilága gazdag: a Túr partját védett fasorok övezik, a környéken olyan különleges növények találhatók, mint a tündérrózsa és a sárga nőszirm, olyan védett állatok is élnek itt, mint a haris és a keresztes vipera.

A malom látogatottsági adatai azt mutatják, hogy a Szatmárba érkezők nagy része fontosnak tartja a túristvándi malom megtekintését, a műemlék gondnoka szerint évente átlagosan 30-32 ezer ember fordul meg itt.

4. kép. Vízimalom

Az egyelőre még csak átutazó vendégek vajon hajlandóak lennének hosszabb időt is eltölteni a faluban? Az ezredforduló óta ugyan a magánszállásadásban nagy változások történtek – a vendégéjszakák száma több mint

⁶ Foglalkoztatott 106, munkanélküli 100, inaktív kereső 319, eltartott 247. (Forrás: T-Star-adatbázis, 2004.)

⁷ A Kölcseről származó, hat fiúgyermeket nevelő asszony először 1996-ban, időközi választáson indult polgármesternek. Azóta négyszer is újraválasztották, legutóbb 2010-ben. Polgármesteri, családayai teendői mellett az elmúlt években két diplomát is szerzett. A polgármester asszony mellett támogató, aktív képviselő-testület dolgozik, vezetői stílusára mégis az jellemző, hogy egy személyben tartja kézben a község irányítását, a mindennapi döntésektől a lobbizásig.

négyszeresére nőtt –, a helyiek szerint a településnek a jelenleginél sokkal nagyobb lehetőségei és kapacitásai vannak ezen a téren. Az idegenforgalmi adatokat vizsgálva ⁸ láthatjuk, hogy a vendégéjszakák száma évenként nagyon ingadozó. A helyiek szerint az ezredforduló évében bekövetkezett tiszai ciánszennyezés – annak ellenére, hogy a Tisza Túristvándi alatti szakaszán történt – nagy károkat okozott az idegenforgalomban, a bizalom azóta sem állt teljesen helyre. ⁹

A polgármester megítélése szerint Túristvándinak az idegenforgalmi látogatottság növelésének érdekében a turisztikai szolgáltatások bővítését kell megcéloznia. Hét faluturisztikai vállalkozás és egy panzió működik a településen, amelyek már jelenleg is igyekeznek a szállásadáson kívül pluszszolgáltatásokat nyújtani az érdeklődőknek. Majd mindegyik vendégfogadónál épült kinti kemence, amelyben lángoskenyeret sütnék, hajó és bicikli is kölcsönözhető, egy nyugdíjas tanító pedig természetjáró és gyógynövénygyűjtő túrát szervez a látogatók számára. A panzió tulajdonosa a gyér téli forgalmat disznóvágással és hurka-kolbász kóstolóval próbálja fellendíteni.

A turisztikai szolgáltatások mellett azonban számos egyéb falu- és térségi szintű koncepció és terv létezik, amelyeknek a megvalósításáért erőt és energiát nem kímélve, évek óta küzd a község vezetése, élén a polgármester asszony. De vajon reális tervek ezek? Valóban turisztikai, oktatási és kulturális központtá válhat-e ez a 770 fős kistelepülés? Meg tud-e birkózni a falu az alacsony végzettségű emberek munkába állításának, a képzett fiatalok otthon tartásának feladatával? Ezek a kérdések izgatják a falu vezetőit, lakóit és persze ebből következően minket, kutatókat is.

„Azelőtt ott volt Kende báró, azután meg a téesz, és mindent megmondott, hogy mettől meddig.”

Hadházy Pál református lelkész 1932 és 1975 között Túristvándiban teljesített szolgálatot, és írt a faluról egy néprajzi dolgozatot, amelyet a Jósa András Múzeum adott ki. A község történetének vázlatos bemutatásakor legfőképpen e munkára támaszkodunk. ¹⁰ Hadházy szerint Túristvándi társadalma az 1930-as években három rétegből állt. ¹¹ A lelkész a falu „vezető rétegébe” nyolc gazdacsaládot sorolt. „Közülük került ki a főbíró, törvénybíró, a községi képviselő-testület, s nem utolsósorban ők voltak az egyházközség vezetőségében, így a presbitériumban és az iskolaszékben is.” (Hadházy 1986[1]: 47) A második réteget a kisparasztok képezték, akiknek körülbelül 5–15 hold földjük volt. A harmadik csoportba tartozott a falu nagy része (75 százaléka): az 1–4 hold közötti törpebirtokkal rendelkező napszámosok, valamint a föld nélküli zsellérek. ¹² A néprajzi leírásban külön csoportként szerepel a diplomás értelmiség, amelyhez a falusi tanítók és papok tartoztak, valamint a lelkész említést tesz öt zsidó családról is. ¹³ Az 1930-as években Túristvándiban öt cigány család is élt, akik a falun kívül, a Túr partján, kis kunyhókban összezsúfolva laktak, főként muzsikálással keresték kenyerüket, ezért „úri cigányoknak” hívták őket.

⁸ Forrás: T-Star-adatbázis, 2004.

⁹ A ciánszennyezés turizmusra gyakorolt romboló hatásáról több szakértői vélemény is született. (Nemes, 2000[8].) Az idegenforgalmi adatok alapján nem tudjuk ellenőrizni a ciánszennyezés hatását Túristvándiban, ugyanis 2000 előtt nincsenek erre vonatkozó adatok a T-Star-adatbázisban. Az azonban látható, hogy 2000-ben volt a legalacsonyabb a vendégéjszakák száma a településen.

¹⁰ Az ő kutatásai alapján tudjuk, hogy az első írásos forrás, amelyben Túristvándit Tur néven megemlítették, az 1142-ben keletkezett Várad regestrum volt, de azt nem lehet biztosan tudni, hogy a Tur nevű település valóban a mai település helyén feküdt-e. A 12. században Kulchey ispán építette meg a cégényi kolostort, amelynek birtokai közé tartozott Tur is. A település a 13. században a Culchey családból származó Istvánról kapta az Istvándi nevet, amely azt jelentette, hogy „Istvánkáé”. A Kölchey család cégényi Kende ági leszármazottja volt báró Czégényi Kende Zsigmond, aki Túristvándiban lakott, és akinek Cégényben, Fehérgyarmaton, Csekén, Fülesden, Sonkádán és Tiszakóródon is voltak birtokai, összesen közel 7400 hold nagyságban. A báró 1933-as halála után birtokait négy gyermeke örökölte, az istvándi uradalom György nevű fiáé lett, aki már nem Istvándiban, hanem Cégénydányádon élt egészen 1945-ig (Hadházy 1986[1]: 44–46).

¹¹ A falu határának területe 2902 katasztrális hold volt, ebből Kende Zsigmond báró 1800 katasztrális holdat birtokolt. A falusiak között egy 150 katasztrális holdas, két 80 katasztrális holdas, egy 30 és öt 20 katasztrális holdas gazda volt, a maradék 550 katasztrális hold a kisparasztok között oszlott meg, akik átlag 2–8 hold közötti földet birtokoltak (Hadházy 1986[1]: 44).

¹² Az 1935. évi adatok szerint Túristvándiban 236 család élt, közülük 39 föld nélküli volt, 52 család 1 holdnál kevesebb, 86 család 1–5 hold, 54 család pedig 5–50 hold közötti földdel rendelkezett (Hadházy 1986[1]: 50–52).

¹³ Ők „a falu lakosságától nem különültek el, de vallásuk mégis megkülönböztette őket”. A második világháború végén deportálták őket, a huszonhárom zsidó családból ketten maradtak csak életben (Hadházy 1986[1]: 52).

A falu társadalmától elkülönülten, szigorú hierarchia szerint élt, működött a Kende-uradalom. Az uradalmi alkalmazottak közül a tisztségviselők (intéző, ispán) voltak a legkiváltságosabbak, őket követték a belső cselédek („prádés” kocsisok, inasok, szobalányok, kertészek és mesteremberek), majd a gazdák, béresek, lovászok, pásztorok következtek.

A népszámlálási adatok némiképp árnyalják a községben élő hajdani szemtanú társadalomrajzát. 1930-ban a mezőgazdasági népességhez sorolt 224 kereső valamivel több mint fele (52,2%) föld nélküli mezőgazdasági munkás volt, a cselédsorban élők a keresők közel egyötödét (19,2%) alkották, s náluk alig valamivel volt nagyobb (23,7%) az önálló birtokosok csoportja.¹⁴ Gyáni Gábor szerint a harmincas években a státus meghatározásában a kis földbirtok nem játszott túl nagy szerepet, ugyanis „a napszámosok és a cselédek jelentős hányada is gazdálkodott azokon a tenyérnyi parcellákon, melyeket bérelt, vagy amit a bér naturális részeként saját használatra kapott [szegődményföld]” (Gyáni–Kövér 2004[4]: 322). Így tehát a napszámos és a kisbirtokos réteg életvitelét tekintve nem válik el élesen egymástól. A túristvándi társadalom széles talapzatát az 1930-as census alapján nem a kisbirtokosok, hanem a föld nélküli szegényparasztok, azaz a napszámosok alkották, akik „felesbe vagy harmadába” dolgoztak az uradalomban és a nagyobb gazdacsaládoknak. A föld nélküli zsellérek egy része a felkapaszkodás reményében az ország más peremvidékeihez hasonlóan¹⁵ Amerikába utazott szerencsét próbálni. A 19. század fordulójától a második világháború végéig csak Túristvándiból több mint 50 ember vándorolt ki (Hadházy 1986[1]: 3–40). A szegény nincsteleneken kívül módosabb kalandvágók is szerencsét próbáltak, a fiatal és középkorú munkaképes férfiak és nők útját kivándorlási ügynökségek szervezték. A kiutazás ugyan nem volt olcsó dolog, a század elején akár öt hold föld árába is kerülhetett, a kényszer miatt mégis nagyon sokan kivándoroltak. A kivándorlók fele 8-10 év után hazajött. A túristvándiak együtt laktak egy chicagói – a faluból származó család által kiadott – szálláson, és jószerivel mindannyian ugyanabban a vasgyárban dolgoztak. Akik visszajöttek, szinte kivétel nélkül földet és portát vásároltak összegyűjtött pénzükért.¹⁶

Nagyot ugorva előre és a legfontosabb állomásokat érintve a község történetében: 1949-ben a település lélekszáma 927 volt, ekkor a keresők 80 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott, túlnyomó többségük 1–10 katasztrális holdig terjedő kisbirtokokból élt. 1960-ban érte el a település a legnagyobb, 1041 fős lélekszámot, ekkor a keresők 78 százaléka élt a mezőgazdaságból, akiknek nem egészen fele a téésznél dolgozott, nagyobb részük alkalmazottként, 1970-re a mezőgazdaságban dolgozók 90 százaléka az állami gazdaság vagy a téesz munkása lett.¹⁷ Túristvándiban 1974-ig önálló téesz működött, amely ekkor a nagyarával együtt beolvadt a szatmárcsekei szövetkezetbe. Ettől kezdve szövetkezeti busz vitte a két faluból a munkaerőt a Haladás Termelőszövetkezet szatmárcsekei üzemegységeibe. A szövetkezet 1992-ig működött, az eladósodott téesz tönkrement. Túristvándiban alakult ugyan egy faluszövetkezet, amelyben újraindult a fafeldolgozás, de csak néhány évig működött. Ma körülbelül 10 család számít helyi viszonylatban közepes vagy nagyobb gazdálkodónak, a többiek eladogatták vagy bérbé adták földjeiket.

A cselédlét és a téeszvilág toposzként jelenik meg a túristvándiak elbeszéléseiben, szerintük ugyanis ezek a történelmi tényezők ma is meghatározzák az emberek mentalitását. A képviselő-testületi tagok közül többen is ezzel magyarázzák, hogy a falusiak nem igazán vállalkozó szelleműek. Egyikük így fogalmazott: „*A téeszvilágban mindig megmondták az embereknek, most ide kell menni, most azt kell csinálni. Előtte volt a Kende báró – a parasztság igen kis létszámban volt jelen –, a cselédeknek mindig megmondták, hogy ide kell menni, ezt kell csinálni. A rendszerváltással jött egy olyan társadalmi változás, hogy nem igazán mondják meg az embereknek,*

¹⁴ Forrás: Az 1930. évi népszámlálás, 2. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 86. kötet. Gyáni Gábor szerint az 1–10 holdas birtokosok közül azok, akik az 1920-as censusban még önmagukat a földműves-napszámos kategóriába sorolták, az 1930-as censusban már kisbirtokosként szerepeltek, sőt még az „illetményföld-járandósággal ellátott gazdasági cselédeket is bevonták a birtokosok körébe”. Ez az 1920-as években „végrehajtott földreform hatásáról, illetve arról tanúskodik, hogy a húszas évek során számottevően felduzzadt a kistulajdonos parasztság számaránya” (Gyáni–Kövér 2004[4]: 306).

¹⁵ Lásd ehhez többek között Mátyus–Tausz 1984.

¹⁶ Többeknek azonban nem jött be a számítása, ugyanis hazaérkezvén nem ismerték az itthoni helyzetet, és a dollárban hazahozott keresetüket még az állomáson beváltották koronára, amely akkor hatalmas összegnek tűnt, de később kiderült, hogy semmit sem ér (Hadházy 1986[1]: 3–40). A történet érdekessége, hogy a nem túl távoli múlt amerikai kivándorlási hulláma, amely Túristvándi lakosságának jó részét érintette, mára történelemmé vált, nem jelenik meg az elmesélt élettörténetekben.

¹⁷ Forrás: 1960. és 1970. évi népszámlálás. Az aktív és inaktív keresők és eltartottjaik népgazdasági ágak szerint, továbbá a Mezőgazdasági aktív keresők alágazat és foglalkozás szerint.

hogy mit kell csinálni. Vagy kitalálja, hogy mit kell csinálni, vagy egyszerűen csak sodródik. És ennek a rétegnek – akik ide vezethetők vissza a tészvilághoz meg még megelőző földesúri világhoz – nincs, aki megmondja, hogy mit csináljon, vagy ha megmondják, nem akarják azt csinálni.”

A múltból öröklött cselédmentalitás tovább éléséről egy volt uradalmi faluban folytatott kutatása alapján Tausz Katalin így ír: „A tartózkodás a kockázatvállalástól, a biztonságra törekvés még ma is mélyen gyökerezik a volt cselédek gondolkodásában, életmódjuk legfőbb szervező, szabályozó értékeként működik. [...] Mindig más keze-lábaként munkálkodtak, úgy tekintették őket, hogy nem képesek önmaguk irányítására.” Tausz a mobilitás hiányát ugyancsak a cselédfalusi léttel hozza összefüggésbe. Érvéle szerint a cselédek számára biztosítva volt a megélhetés minimális szintje, ha jól szolgáltak, egész életükben falujukban maradhattak, nem kíváncsok el a településről, így „megrögzödtek munkájukban”, s ez a mentalitás később is tovább élt (Mátyus–Tausz 1984[7]: 129–130).

A falu lakosságának összetétele az elmúlt 60 év során igencsak megváltozott, ami a történelmi tényezők magyarázó erejét illetően óvatosságra int. Azt azonban megfigyeléseink is alátámasztják, hogy a helyiek önállósodási hajlandósága nem túl magas, a faluban működő egyéni vagy családi vállalkozások körülbelül felét, a két munkahelyteremtő vállalkozás egyikét sem túristvándi származásúak működtetik.

„Az ember itt vidéken megpróbál mindent”

A lakosságot megélhetés szempontjából két nagyobb csoportra oszthatjuk: a kisebbséghez azok tartoznak, akiknek állandó munkahelyük van (14%), a lakosságnak több mint fele azonban munkanélküli vagy inaktív.¹⁸ A túristvándi foglalkoztatási adatokat vizsgálva feltűnik, hogy a munkanélküliség főként a férfiakat sújtja, a Fehérgyarmati kistérséggel összehasonlítva pedig látható, hogy míg az inaktív keresők és az eltartottak helyi és térségi aránya nagyjából megegyezik, addig a foglalkoztatottak aránya jelentősen alacsonyabb, a munkanélküliek aránya pedig jóval magasabb Túristvándiban, mint a kistérségben. A foglalkoztatottak többsége, közel 60 százaléka a szolgáltató szektorban, a többiek az iparban dolgoznak. Bár a mezőgazdaság visszaszorulása és a szolgáltatások térnyerése megfelel az országos tendenciáknak, Túristvándiban az agrárszektorban drasztikus változások következtek be: míg 1980-ban a dolgozók több mint 60 százaléka mezőgazdasági alkalmazott volt (az ipari melléküzemágakban foglalkoztatottakkal együtt), addig 2001-ben a népszámlálási adatok szerint egy fő dolgozott a mezőgazdaságban.¹⁹

A hivatalos statisztikák szerint tehát Túristvándi munkaképes korú lakosságának csupán negyede aktív. Ők töltik be az önkormányzati intézmények állásait, közülük kerülnek ki a kereskedelmi és vendéglátóegységek tulajdonosai és dolgozói, ők azok, akik anyagi megfontolásból állami gondozott gyerekeket nevelnek, és a gazdálkodó családok nagy része is e kategóriába tartozik. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az aktív, több lábon álló családokban is gyakran találkozni leszázalékolt vagy más okból inaktív emberekkel. Több családban is tapasztaltuk, hogy a férfiakat valamilyen egészségügyi probléma miatt leszázalékolták a kilencvenes években.²⁰ Mivel azonban nem teljesen munkaképtelenek, valamiféle családi vállalkozást²¹ indítottak – egy másik családtag nevében –, és jellemzően vendégfogadói, eladói vagy könnyebb gazdasági munkákat végeznek. Ők tehát a vállalkozásba besegítve dolgoznak, a statisztika szerint azonban inaktívak.

A faluban a munkahelyeknek csupán a felét töltik be túristvándiak, ugyanannyi más településről bejáró dolgozik itt, mint amennyi helyi lakos.²² Ez azt jelenti, hogy kétszer annyi dolgozóra van szükség, mint amennyi a

¹⁸ Forrás: 2001. évi népszámlálás.

¹⁹ A statisztikában nem jelenik meg az a körülbelül 10 család, amely főként, de nem kizárólag a mezőgazdasági termeléssel foglalkozik.

²⁰ A rendszerváltás után az országban sok helyen a tömegesen elbocsátott emberek a munkanélkülivé válás elől menekülve leszázalékoltatták magukat, mert ez biztos jövedelmet jelentett. Erről a jelenségről többen is beszámoltak (Simonyi 1995[14]). A Tiszahát környékén is nagyon magas a leszázalékoltak aránya, az egyik környékbeli orvos szerint a helyieket főként szív-ér rendszeri betegségekkel szőlékolták le, de jelen vannak a tüdőbetegség, az asztma, a reumatológiai és az ortopédiai betegségek is. Markáns csoportot képviselnek a pszichiátriai betegséggel leszázalékoltak is. Feltehetőleg közöttük is sokan vannak, akik menekülési útként választották a rokkantságot, ami azonban egy életre behatárolja cselekvési lehetőségeiket.

²¹ A családi vállalkozás terminust nem hivatalos értelemben használom.

²² Forrás: T-Star-adatbázis, 2004.

faluból kikerül, azaz a nagy munkanélküliség ellenére munkaerőhiány mutatkozik a településen.²³ Itt újra az alacsony képzettség problémájába ütközünk, ugyanis ezek a többségében hivatali vagy tanári állások magasabb végzettséget igényelnek.

A tipikus túristvándi megélhetési stratégiának a több lábon állást nevezhetjük. Jó esetben a család legalább egyik tagjának biztos munkahelye és fizetése van, miközben földműveléssel, esetleg vendégfogadással is foglalkoznak, vagy állami gondozásba vett gyerekeket nevelnek. Akik az előbbieken felsorolt lehetőségekkel élni tudnak, a szerencsésebbek közé tartoznak, de ők is csak több lábon állva tudnak boldogulni. Az ő megélhetési stratégiáikat a későbbiekben részletesen bemutatjuk.

A másik csoportba tartozó, állandó jövedelemmel nem rendelkező családok szintén többféle forrásból próbálnak megélni, a különböző segélyek mellett köz- és feketemunkát végeznek. A szociális védőhálóra és az önkormányzati foglalkoztatásra szorulóknak között nagy arányban találunk roma lakosokat,²⁴ akik közül néhányan kiegészítő jövedelemként a szociális földprogram keretében uborkát is termesztnek.

A túristvándiak etnikai konfliktusokról nem beszélnek, magunk sem tapasztaltunk erre utaló jeleket. Általánosan hangoztatott nézet: mindegy, hogy ki milyen származású, az a lényeg, hogy rendes ember-e, vagy sem. A romák sem panaszkodnak: „*Itt a faluban nincsen az, hogy a cigány gyerek ki lenne közösítve. A fiatalok is jól megvannak egymással. Sok a vegyes házasság is.*” Arra a kérdésre, hogy milyen a magyarok hozzáállása a romákhoz, egy kisebbségi önkormányzati tag így válaszolt: „*Nem lehet mondani, hogy rossz. Ez mindenhol megvan, nemcsak a cigányba, magyarba is, hogy irigy erre-arra. Ez meg is lesz, de nem lehet mondani, hogy rossz a magyarság. Az ember, ha olyan, tisztelik, nem nézik le.*” Túristvándiban a munkanélküliség és a szegénység közös sorsként nemcsak a cigányokat, hanem a magyarokat is sújtja, így nem képez etnikus és szociális törésvonalat a közösségben.

Az állásnélküliek versengenek az önkormányzat által nyújtott közmunka-lehetőségekért, hiszen több pénzzel jár, mint a szociális segély. A minimálbérnél valamivel magasabb jövedelem²⁵ azonban csak időszakos kereseti forrás, ezért a feketemunkából származó bevételekről sem mondhatnak le. Egy fiatalasszony családjának megélhetési forrásait a következőképpen összegezte: „*Hat órában van felvéve a közhasznúba [a férj]. A munkanélküli-segély meg attól függ, hogy megvan-e a napja. Nem tudom, hány kell hozzá. Ha megvan, akkor kap munkanélkülit, ha nincs, akkor csak szociális járulék jár, az tizennyolcezer forint. Akkor ebből élünk, meg a gyeseimből, meg a családiból. Nyáron szokott meszeléseket vállalni így házon belül, kívül, de hát azt sem mindig, ritkán. Jónak jó, mert sokat pótol, pláne most, hogy ez a villanyszámla a nyakunkra szakadt, de most épp semmi munkája nincs, fusimunka, ahogy ő szokta mondani.*” A fusi, azaz feketemunka előnye, hogy akkor lehet menni, amikor szükséges, s minden kötelezettség nélkül ki lehet lépni belőle. A dolog azonban nem kis kockázatot rejt magában. Egy középkorú roma férfi a következőképpen fogalmazott: „*Hát ilyenek adódnak, muszáj is elmenniük, hogy kiegészítsék azt a kevés pénzt. De volt olyan, hogy elment feketén, hogy elment szociális segély mellett dolgozni, és akkor jelentették, és megvonták tőle [a szociális segélyt]. Ez az emberek rosszmájúsága.*” Tovább súlyosbítja a problémát, hogy a munkanélküliek nagy része immobil, a teljes munkaképes korú lakosság kevesebb mint 8 százaléka²⁶ jár el más településre dolgozni. „*Fehérgyarmaton sincs munka, ott is leépítések vannak, olyan embereket foglalkoztatnak, aki már több éve ott van. Egy olyan ember biztos, hogy nem fog kelleni, akit be kell tanítani, az egy hónap. Nem éri meg. Inkább azt veszi vissza, aki már dolgozott. Ha nem tud dolgozni a hivatalnál, akkor kapja ezt a tizennyolcezer forintot*” – mondta az előbbieken idézett férfi.

²³ Juhász Pál szerint a kis falvak esetében racionális magyarázata van annak, hogy a munkaerőhiány ellenére munkaerő-túlkínálat lép fel. E látszólagos ellentmondás oka, hogy minél kisebb egy piac, annál kevésbé valószínű, hogy a kereslet és a kínálat találkozik (Juhász 2005[5]). Példának okáért, ha egy tanári állás megürül, nem biztos, hogy a településen élő, megfelelő diplomával rendelkező szakember éppen rendelkezésre áll; lehet, hogy kisgyermekével van otthon, vagy éppen egy másik állást tölt be másutt. Kevés az esély rá, hogy egy ilyen kicsi piacon az adott pillanatban összetalálkozzon a keresleti és a kínálati oldal.

²⁴ A cigány terminust a roma megnevezéssel szinonimaként használom, mert ez egy belső kategória, amelyet önmaguk megnevezésére használnak. Túristvándiban a 2001-es népszámláláskor 34-en vallották magukat romának, a 2006-os kisebbségi választáskor 39-en vetették magukat jegyzékbe, és 36-an szavaztak. Ezek a számok azonban nagyon messze állnak a Cigány Kisebbségi Önkormányzat vezetőjének számításától, aki szerint 198 roma él a faluban.

²⁵ A tanulmány írásakor érvényes szabályozás, amely mára már megváltozott.

²⁶ 7,57 százalék. 2001-ben a teljes lakosság 791 fő volt, amelyből az idősek és a gyerekek száma összesen 210 fő volt. A munkaképes korú lakosság tehát 581 fő, akik közül 44-en jártak el más településre dolgozni. (Forrás: Népszámlálási adatok 2001.)

Az is tény, hogy az elhelyezkedést nem csupán a munkanélküliek immobilitása gátolja. Fehérgyarmat megközelítése a távolabb eső falvak lakói számára jószerivel lehetetlen. A nagy munkaerő-kínálat miatt a vállalatok csak környező 15-20 kilométeren belül eső településekről gyűjtik össze a munkásokat, Túristvándiról és környékéről jelenleg szervezeten egyetlen üzem vagy gyár sem hord munkaerőt dolgozni. Ez annak fényében is kedvezőtlen változás, hogy a térség mindig is munkaerő-kibocsátó volt, itt sohasem volt elegendő munkahely, munkavállalók ezrei ingáztak a nagy ipari centrumokba (Budapest, Tatabánya, Miskolc stb.), ahonnan az ipar összeomlása után visszatértek a kibocsátó településekre, ahol többségük azóta is tartós munkanélküliségben él.²⁷ A képzetlen munkaerő számára álláslehetőség híján tehát marad a támogatott foglalkoztatás, amely azonban az önkormányzat korlátozott lehetőségeitől függ, és semmiképpen sem jelent megnyugtató megoldást.

„Szomorú, hogy az önkormányzatnak nincsenek arra forrásai, hogy több embert foglalkoztasson.”

A tévesz foglalkoztatói szerepét Túristvándiban is az önkormányzat vette át, és lett ily módon a legnagyobb foglalkoztató. A hivatalban az állandó alkalmazottak ugyan csak hárman vannak, az önkormányzati fenntartású intézményekben (teleház, öregek napközi otthona, házi gondozók, gyermekjóléti szolgálat, iskola, óvoda) sokan dolgoznak. A létszámot az önkormányzat minden módon próbálja megtartani, sőt növelni, s az ehhez hiányzó pénzeket, illetve az alkalmazottak folytonos foglalkoztatását igyekszik akár más (pályázati) forrásokból²⁸ is megteremteni. Ha kell, egy ember több munkakört is betölt, „mikor mire van szükség”. Ilyen időszakos munkakör például a nyáron nyitva tartó malom gondnoki posztja. Télen a fiatalabbik molnár fűtőként dolgozik, így a két munkakör kiegészíti egymást. Hasonlóan rugalmas munkakört tölt be az önkormányzati intézmények gondnoka is – egyben alpolgármester –, aki mindig ott segít, ahol éppen szükség van rá. Ezek a kombinált munkakörök a forrás nélküli állásteremtés kényszerű, ám ötletes megoldásai.

A Szatmárcsekével közös teleházat 1999-ben hozták létre egy munkaügyi központ által kiírt pályázat segítségével. Később azonban úgy gondolták, hogy le kellene válni Szatmárcsekéről – hiszen igazgatási, intézményi kapcsolatok soha nem kötötték össze a két falut –, így 2003-ban meglévő eszközeikkel létrehozták a Túristvándi Felemelkedéséért Kht.-t, és a teleház teljes mértékben az önkormányzat tulajdona lett. Az elsősorban pályázatfigyeléssel és -írással foglalkozó szervezetben két állandó dolgozót foglalkoztatnak, akik mellé nemrégiben felvettek egy marketinges végzettségű munkatársat is. A teleházban a kezdetek óta több mint ötszázan szereztek valamifajta képesítést. A teleházban bonyolítottak például falusi vendégfogadói, virágkötői, mérlegképes könyvelői, teleházi ügyintézői képzést és számítógép-kezelői tanfolyamot is. Komolyabb képzésekre is sor került, a baktalórántházi Vay Ádám Gimnáziummal együttműködve gimnáziumi oktatást szerveztek, az első osztály 2005-ben érettségizett. A programba a településről 32 fő kapcsolódott be. A teleház épületében kap helyet az ifjúsági önkormányzat is, ahol egy andragógia és művelődésszervező szakot végzett ifjúsági segítő munkatárs viszi az ügyeket. Ő a fiatalok számára filmklubot, művészetbarát kört, színjátszó csoportot szervez, valamint leginkább a szervezési feladatok ellátásával besegít a felnőttképzésbe is.

Az autonómia nagyon fontos Túristvándi vezetési elveiben: az önkormányzat, az iskola, az óvoda és a teleház esetében is elhangzott az az érv, hogy a falu akkor fog „erőre kapni”, ha önálló intézményei lesznek, akkor a lakosok nem akarnak majd elköltözni a településről. Egyelőre azt látjuk, hogy míg a település mindenáron meg akarja tartani intézményeit, és állásokat akar teremteni a munkanélküliség csökkentése érdekében, addig a legtöbb hivatali posztot nem helyiek, hanem bejárók töltik be. A képesítést igénylő munkahelyeket betöltők – az iskolában a tanári kar, a hivatalnokok, a teleházban és az ifjúsági önkormányzatnál dolgozók – többsége nem helybeli, akiknek kisebb része letelepedett a faluban, nagyobb része azonban bejáró. Mindezt csak részben magyarázhatjuk a faluban élők alacsony képzettségével, mert tudjuk, hogy az idevalósi képzett fiatalok általában elhagyják a falut. Ez tehát azt sejteti, hogy a képzett munkaerő helyben tartásához nem elég a szűk értelemben vett feltételek, mondjuk egy munkahely megteremtése, hanem a tágabb értelemben vett környezetet kell

²⁷ Hasonló visszatérő témáról számoltak be a kilencvenes évek elején Ökörítőfülpösön folytatott kutatási tapasztalataik alapján Borsos és szerzőtársai (Borsos–Csité–Hella–Kovács–Letenyei 1999[2]; lásd még Rác, 2005[10]: 554).

²⁸ Az önkormányzati dolgozók egy részének állását is közhasznú, illetve közmunkapályázatok útján finanszírozzák.

vonzóvá tenni (a település megközelíthetősége, infrastruktúra, intézményi ellátottság, szórakozási lehetőségek stb. megteremtésével).

A képzett munkaerő számára szükséges munkahelyek megteremtése mellett az önkormányzattal szemben elvárásként fogalmazódik meg a településen élő alulképzett álláskereső helyzetének javítása is. Ennek érdekében az önkormányzat minden alkalmat megragad, hogy a munkanélküliek időszakos foglalkoztatását biztosító közhasznú foglalkoztatásra és közmunkaprogramokra pályázzon. A polgármester asszony szerint az önkormányzati intézményekben állandóan 28-30 embert, időszakosan átlagosan további 50-60 embert foglalkoztatnak.²⁹ Az egyik önkormányzati dolgozó a közmunkások kiválasztásáról a következőképpen beszélt: „A munkanélküliek közül, aki egyáltalán nem kap ellátást, olyan nincsen, mert kicsi a falu, tudják, hogy kinek van szüksége legjobban munkára. A polgármester asszony igyekszik mindig olyanokat alkalmazni, akinek még nem vagy alig volt munkahelye, hogy meglegyen a szükséges foglalkoztatási idő a szociális segélyre való jogosultsághoz. A kiválasztásba az is belejátszik, hogy ki az, aki régen dolgozott, vagy ki az, akinek még nincsen meg az ellátásra jogosító munkaviszonya.”³⁰ Annak ellenére, hogy az önkormányzat igyekszik méltányosan eljárni, ilyen ügyekben nyilvánvalóan sohasem lehet mindenkinek a kedvére tenni. Sokan személyes sértésként élik meg, ha úgymond kivesszük őket a közmunkából, és ugyanez a helyzet a segélyekkel is, pedig az adatok azt mutatják, hogy igen sokan vesznek részt a közfoglalkoztatásban, és kapnak valamilyen típusú támogatást az önkormányzattól.³¹

„Az intenzív uborkatermesztő programunk idén referenciaprogram lett”

Az önkormányzat a segélyeken, a közcélú, közhasznú foglalkoztatáson kívül a szociális földprogrammal kívánja enyhíteni a munkanélküliség problémáját. A szociális földprogram 1997 óta működik Túristvándiban, amelybe rászorultság alapján lehet bekerülni, de általában „nem szoktak senkit elküldeni, ha jelentkezik”. Kezdetben a konyhakert megműveléséhez és a szarvasmarhatartáshoz nyújtottak támogatást a program keretében, ami 1999-ben szolgáltatási alprogrammal egészült ki; az önkormányzat kistraktort vásárolt, amelyet a program résztvevői kedvezményesen vehetnek igénybe (Nagyné–Varga 2006[3]: 26–29). A legetetéshez az önkormányzat a község határában a Hortobágyi Nemzeti Park tulajdonában levő 200-300 hektáros legelőterületet bérelte. A szarvasmarhatartás jól ment, amíg a nyíregyházi Nutricia meg nem szüntette a tejfelvásárlást a településen. Ekkor az önkormányzat megvásárolta a tejbegyűjtő épületet és az eszközöket, és elkezdte maga megszervezni a felvásárlást, de az emberek az alacsony felvásárlási árak miatt már elvesztették a bizalmukat. Az önkormányzat egy penészleki sajtüzemmel kötött szerződést, de két év után ez az értékesítési csatorna is megszűnt, s ekkor a túristvándiak kezdték eladogatni a teheneket.

2002-ben intenzív növénytermesztési alprogram indult, ennek keretében támrendszeres uborkatermesztés zajlik, amelyhez 2005-ben komplex képzés is társult azzal a céllal, hogy a résztvevők megszerezzék azokat a képességeket, amelyek segítik őket az önállósodás útjára lépni (Nagyné–Varga 2006[3]: 26–29). A szociális földprogram vezetője szerint „az uborkatermesztés háromhavi intenzív munkát jelent a bekapcsolódó családok számára, s ha minden feltétel optimális, 400 méter uborka egy-egy család számára 120-150 ezer forint tiszta hasznot hoz. Az önkormányzat viseli a költségeket – minisztériumi támogatásból –, és az értékesítést is biztosítja. 2005-től az árbevétel 60 százaléka (azelőtt 50%) illeti meg a termelőket. A programba az önkormányzatnál

²⁹ Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat statisztikája szerint Túristvándi aktív korú lakosságának száma 2006-ban 468 fő volt. Arról nincsenek pontos információink, hogy egy-egy munkanélküli milyen gyakran jut közmunkához, illetve, hogy az időszakos foglalkoztatás az egyes esetekben mennyi időt jelent.

³⁰ Az álláskereső (korábban munkanélküli-) járadékra való jogosultság feltétele bizonyos munkaviszonyban eltöltött idő (365 nap a megelőző négy évben). Öt nap munkaviszony egy járadékos napot biztosít. A járadék a folyósítás első szakaszában a korábbi átlagkereset 60 százaléka, a másodikban a jogosult a minimálbér 60 százalékát kapja. Aki kimeríti a járadékot, álláskereső segélyben részesül. Aki az álláskereső támogatott időszakában sem tud elhelyezkedni, az a települési önkormányzatok szociális kliense lesz, rendszeres segélyben részesül, amelynek egyik feltétele a közfoglalkoztatásban való részvétel. (Az álláskeresőnek járó ellátásokról részletes tájékoztatást nyújt az Állami Foglalkoztatási Szolgálat portálja; a fentiekben leírt rendszer a kutatás időszakában volt érvényes.)

³¹ 2004-ben a rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos száma 83 fő volt, az önkormányzat által nyújtott, rászorultságtól függő egyéb (pénzbeli és természetbeni) támogatásban részesültek száma pedig 289 fő volt. (Forrás: T-Star, 2004.) Az adatokból nem derül ki, hogy miként alakult a segélyezettek összetétele, azazhogy mennyire állandó, illetve cserélődik a támogatottak köre.

alkalmazott közmunkások is bekapcsolódnak, 2006-ban 29-en segítették a szociális földprogramban részt vevők munkáját. A polgármester asszony nagy vívmánynak tartja, hogy vannak családok, akik önállósítani tudták magukat: „*Vannak olyan családjaink is, öt-hat ilyen család van, akik önálló termelésbe fogtak – cigány családok is –, nekik eszközöket biztosítunk. Van motoros permetezőnk, azt kölcsönbe szokták ingyen venni. Akik leváltak, azok megtanulták az alatt az egy-két év alatt a termesztést, amíg nálunk voltak, másrészt úgy gondolták, hogy talán nagyobb jövedelemre tudnak szert tenni, ha teljesen önállóak.*”

Az intenzív uborkatermesztő program 2006-ban referenciaprogram lett. „*Ez azt jelenti, hogy itt a mi kistérségünkben is, de az ország más területéről is meghívunk szociális földprogramosokat ide, és bemutatjuk ezt a programot.*” A szociális földprogramba 7-8 roma családot is sikerült bevonnai, akik közül egy-kettő önállósulni is tudott, ami a program deklarált célja. Egy fiatal pár látta jövőt a földművelésben. „*Ez saját. Első évben próbáltuk az önkormányzatit, de nem volt jó. Nem volt uborka, meg messze is voltak a földek. Nekem itthon jobban megéri, jobban is jövedelmez. [...] Az uborka a legjövedelmezőbb. Mi már ötödik szezonja, hogy uborkázunk. Ha az időjárás megfelelő, ahány méteren termelve van, az ezer-ezerötszáz forintnyi jövedelmet tud adni átlagban méterenként. A termést eladjuk, csak a vetőmagnak valót kell félretenni jövőre. Van most négyszáz folyóméter uborkám, az tehát négyszázezer forintot hoz várhatóan.*”

A többség azonban nem tud önállósulni, ők főként jövedelemkiegészítés céljából vesznek részt a programban. Ők azok, akik kifejezetten azért választják ezt a termelési formát, mert a piaci kockázatot az önkormányzat átvállalja helyettük. A mindennapi megélhetési gondok enyhítésére jól jön az uborkából befolyt pénz: egy középkorú asszony azt mesélte, hogy bár az uborkapénzből félretenni nem tudott, de „*legalább nem kellett kölcsönkérni*”. Szerinte nagyon jó, hogy az önkormányzat vet és permetez is, „*csak annyi a feladat vele, hogy le kell szedni*”.

„Mi soha nem a pénzért csináltuk”

Túristvándiban az 1960-as évek óta terjedő nevelőszülői intézmény éppúgy felfogható megélhetési stratégiaként, mint a szociális földprogram vagy a turisztikai vállalkozások. A nevelőszülőség ott játszott fontos szerepet a megélhetésben, ahol a nők nem dolgoztak, illetve nem tudtak elhelyezkedni, hanem otthon maradtak a gyerekekkel. Ez ma is hasonlóképpen van. Egy asszony, aki férjével hivatásos nevelőszülőként az elmúlt húsz év alatt 17 gyermeket nevelt fel, így emlékezett vissza: „*Mikor férjhez mentem, akkor sem volt semmi, akkor egy darabig dolgoztam a háziipari szövetkezetbe, de közben az is felbomlott, és akkor gondolkodtam – mert volt itt egy pár család, akiknél volt kihelyezve gyermek –, hogy nekem is van saját gyermekem, akik még kicsik, úgyse tudok elmenni dolgozni, és akkor kihoztam az első gyermekeket.*”

Egy másik asszony a gyēs lejárta után munkanélküli lett, amikor adódott a lehetőség egy nevelőszülői tanfolyam elvégzésére. Bele is vágott, majd később kapott ugyan munkát, de ha nem vett volna magához gyermeket, akkor kiesik a nevelőszülői hálózathoz, amit nem szeretett volna, így került hozzá az első nevelt gyerek. A történetek hasonlóan egymásra; sokan megélhetésük miatt vágta bele a gyereknevelésbe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nevelőszülőség gyermekszerepet, elhivatottság és képességek nélkül végezhető munka, pusztán a pénzkereset egyik módja lenne. Többen egyértelműen tagadják, hogy a több jövedelem miatt kezdtek volna bele a nevelőszülőségbe, sőt, e feltételezést kifejezetten sértőnek érzik.

„*Mi soha nem a pénzért csináltuk, soha nem! Nekem senki ne mondja! Én háromszorosát-négyszeresét költöm a gyerekekre, mint amennyit kapok értük. Nagyon-nagyon sokat kellett küszködni velük, és ezt csak az tudja, aki csinálja.*” Úgy tűnik, hogy az emberek ellentmondást és összeférhetetlenséget éreznek abban, hogy egy gyermek befogadásában és nevelésében anyagi megfontolások is közrejátszhatnak a gyermekszerepet, a részvét, a segítség vágya mellett. Az elv, miszerint a gyermek nem áru, tabutémává teszi a nevelőszülőség anyagi vonatkozásait, a feloldhatatlan ellentmondást erősítik a később kialakult szoros kötődések is. A nevelőszülőség intézményének kialakulásáról számos történetet hallottunk, elterjedéséhez többek szerint az is hozzájárult, hogy Túristvándi toleráns és befogadó falu. „*Biztosan szerepe van benne, hogy a helybeliek nem szólták meg egymást ezért, és a gyerekeket sem közösitették ki, ezt is mutatja, hogy sok gyerek helyben telepedett le, és hogy a mai napig hazajárnak. Senki nem emlegeti fel, hogy ők intézetisek voltak. Sok az ilyen jellegű vegyes házasság is, nem nézi ki őket a faluközösség, általában a lányok maradtak itt*” – vélekedik egy nevelőanya.

Hallottunk olyan történetet is, hogy a nevelőszülőség Túristvándiban a népességszám növelésének érdekében szervezeten kezdődött meg a hatvanas években. Az, hogy kizárólag az egyéni racionalitáson túlmutató településmentő eszme vezérelte volna a falubelieket (még ha ez közre is játszott), többek között azért nem valószínű, mert a település lakosságának csökkenése a hetvenes években kezdődött.³² A falumegmentő magyarázat születése számunkra azt mutatja, hogy a túristvándiakat foglalkoztatja településük sorsa, jövője. Az intézeti gyermekek nevelése egyébként kétségtelenül jó eszköz a falu népességének növeléséhez, még ha ez nem is cél, hanem következmény.

„Élni és élni hagyni!”

A Túristvándiban működő vállalkozások³³ többsége egyéni vállalkozás, emellett négy betéti társaság és egy jogi személyiségű vállalkozás működik a településen. A vállalkozások tipikusan tulajdonosaikat tartják el, nincsenek alkalmazottak, még az sem jellemző, hogy egy vállalkozásból egy teljes család megélne, általában kiegészítő tevékenységet kell folytatni mellette.

A községben a legelső vállalkozások egyike egy 1992-ben létrejött fűrészüzem volt, amelyet öten alapítottak a térszől kivásárolt gépekkel. Egy darabig egészen jól ment a cég, főként furnérárut, ládát gyártottak, legnagyobb felvásárlójuk az újkígyósi bútorüzem volt. „*Mi dolgozni tudtunk, hiába olyan öreg gépünk volt, akkor is még négy-öt országba export szállítottunk.*” A probléma az egyik tulajdonos szerint abból adódott, hogy a befektetésekhez, fejlesztésekhez nem volt elég tőkájük, illetve „*egyesekből hiányzott a hajlandóság is, hogy a vállalkozásért áldozzanak*”. Az egyik tulajdonos megbetegedése után a bt. tagjai különváltak. Egy kisebb cég még működött egy darabig, tulajdonosa azonban ma már ajándékboltot üzemeltet, amelyben részben a saját maga által készített, részben megvásárolt kézműves termékeket árul. A kis ajándékbolt önmagában azonban nem tartja el a családot, mert a vállalkozás – a turizmust is sújtó – szezonális problémájával küzd.

5. kép. Ajándékbolt

³² A népszámlálások szerint a népességszám a következőképp alakult: 1949-ben 924, 1960-ban 1041, 1970-ben 953, 1980-ban 878, 1990-ben 737 fő. Az állandó népesség száma 1960-ban volt a legmagasabb, majd a következő harminc évben több mint 300 fővel csökkent.

³³ 2004-ben összesen 21 vállalkozást regisztráltak a faluban, ebből 16 egyéni vállalkozás. (Forrás: önkormányzati statisztika.)

A falusiak gyakran megjegyzik: furcsállják, hogy a vállalkozók többsége nem túristvándi származású. Valóban: az ajándékbolt, a turisztikai vállalkozások nagy része, a panzió és a turkáló sem túristvándi születésű, hanem beköltözött emberek kezében van. A három bolt közül szintén csak az egyik tulajdonosa helybéli. A tulajdonosok szerint megoszlik a kereslet a boltok között, ugyanis mindegyiknek megvan a saját törzsközönsége. A kis üzletek meglehetősen nehéz helyzetben vannak egy ekkora településen, ahol ráadásul az embereknek csupán 22 százaléka van állandó keresete. Ördögi kör ez: a falusiaknak nincs elegendő jövedelmük, amelyből állandó szinten kiegyensúlyozottan tudnának élni, és amelyre kínálatot lehetne alapozni, így a kis boltoknak kevés és olcsó árut kell behozniuk, ami azonban megdrágítja a termékeket. Következésképpen a kis településeken élők drágábban tudnak helyben bevásárolni, így aki teheti, inkább a közeli nagyobb és olcsóbb diszkontokban próbálja beszerezni a legszükségesebbeket. Ami a helyi boltok számára marad: a napi kisebb bevásárlások és a kevésbé mozgékony, rosszabb anyagi helyzetű vásárlók. Az eleinte jól menő turkáló tulajdonosa a forgalomcsökkenés okát a Romániából és Ukrajnából származó olcsó és nem túl jó minőségű ruhák beáramlásában látja. Ottlétünk alatt mi is tapasztaltuk, hogy sok határon túli árus fordul meg a környéken, portékáit kínálva. Túristvándiban leginkább ukrainaiak árulnak, általában ugyanaz az árus jár egy településre, ami a bizalom szempontjából mindkét fél számára fontos. Ha az árus idegeneket lát az utcán, gyakran elbújik, mert fél a rendőrségtől és a feljelentésektől. A túristvándiak szerint mostanában egyre rizikósabb az árusítás, mert *„nagyon ellenőrzik őket, amint elkezdnek árulni, már jön is a rendőrség”*. A zugárusok rontják a helyi boltok forgalmát, mert olcsó portékáikat – akár a rossz minőség ellenére is – inkább megveszik a kispénzű emberek, akik számára viszont a határról áthozott termékek a megélhetésben játszanak fontos szerepet (Sallai 2002[12]; Rác 2005[10]: 554).

A vállalkozók többsége fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy nem törekszik a teljes piac megszerzésére. Az egyik kocsmá tulajdonosa kifejtette a „megosztott forgalom” elvét. Három kocsmá van: az egyik korán bezár, és más réteget szolgál ki, mint a későn nyitó italbolt, a Hóvirág fagyizó pedig nem kifejezetten kocsmaként, hanem büféként is funkcionál, egyszerűbb ételeket – hamburgert, hot-dogot – kínálva vendégeinek, akiknek egy része a malomhoz érkezik látogatóba. A különböző nyitva tartás és vásárlói kör miatt tehát a három kocsmá között megoszlik a forgalom. A vezérelv – ami úgy tűnik (egy-két kivételtől eltekintve), Túristvándi egész vállalkozói szféráját áthatja – az egyik vendégfogadás által megfogalmazott *„élni és élni hagyni”* elv, amelynek értelmében senki sem engedheti meg magának a piac kisajátítását, a szereplők felosztják a piacot. A vállalkozók hangsúlyozzák, hogy a faluban békés gazdasági magatartás jellemző, amely mindenkinek biztosít egy nem túl magas színvonalú, de elfogadható megélhetést.

Az *„élni és élni hagyni”* elv érvényesül a turisztikai vállalkozók körében is, akik szintén az összehangolt cselekvés szükségességét fogalmazták meg. A falusi vendéglátók egyéni vállalkozásként, többnyire egyéb megélhetési forrásokkal kombinálva működtetik szálláshelyüket, egyetlen vállalkozás van csupán – a panzió kategóriájába esik –, amelyik alkalmazottakat is tart, és nagyobb a látogatottsága. A szállásadókra – ahogy a legtöbb falusira – is a több lábón állás jellemző, hiszen egyelőre nem tudnak csupán vendéglátásból megélni. Általában már próbálkoztak többféle jövedelemszerző tevékenységgel, vannak, akiknek jelenleg is több vállalkozásuk vagy foglalkozásuk van. A legutóbb (2005-ben) épült Király vendégfogadó tulajdonosa jó példája a kitarító, újító típusú vállalkozónak: már az 1990-es évek eleje óta működtet egy fagyizót, majd később virágüzlettel is foglalkozott. A vállalkozások előtt is a vendéglátóiparban dolgozott, majd saját lábára állt. *„Ahhoz, hogy az ember merjen vállalkozni, ki kell tudni lépni a megszokott környezetből. [...] Én erre rájöttem, hogy miért keressek másoknak pénzt, ha magamnak is lehet.”* Jelenleg egyedülálló háromgyerekes anyaként két vállalkozást visz egyszerre, és kifogyhatatlan az újabb tervekben és ötletekben, amelyeknek csak a tőkehiány szab határt. A kisebb vendégházak közül négy bonyolít viszonylag jelentős forgalmat, ezek közül három egy időben induló vendégfogadó a kezdetek óta összetart. A közös pályázat gondolatával a Túr-Party vendégház tulajdonosa kereste fel a másik két családot, amelyet aztán el is nyertek. *„Nem gondoltuk mi addig, csak akkor tapasztaltuk, hogy tényleg érdekli ez a környék a máshol élőket, a feljebb, városban élőket, és akkor pályáztunk közösen.”* Mindhárom ház két lépésben épült: először megépítették, majd bővítették és korszerűsítették.

A turizmus láthatóan előremenekülési stratégia, hiszen a nagy utat bejárt, vállalkozó szellemű, falujukhoz ragaszkodó családok többféle terület kipróbálása után úgy érzik, hosszú távon leginkább a turizmus fellendülésében reménykedhetnek.

6. kép. Fürdőzők

Ugyan a folyamat nagyon az elején tart, hiszen a legrégebbi vendégház is csak hat-hét éve üzemel, mégis felmerül a kérdés: egy ekkora település vajon hány vendégfogadót bír el? 2006-ban ugyanis elkészült a nyolcadik, szintén pályázati pénzből épült szállás. Nem lesz-e túlkínálat? Hol van az egyensúlyi állapot, ahol – az egyik vendégfogadó szavaival élve – *„mindenkinek meglesz az a vendége, amire számít”*, és ahol mindenki a *„játékszabályoknak megfelelően”* játszik? Ezt a kényes egyensúlyt nem könnyű megtalálni, a konfliktusokat tetézheti, hogy egy ilyen kis faluban minden kitudódik. Ugyanakkor éppen a közösség mérete lehet a kulcs az egyensúlyi állapot megtalálásához, ugyanis a kisebb csoportokban a társadalmi kontroll sokkal hatásosabb, mint egy nagyobb közösségben (Olson (1987[9], 2006). Ez azt jelenti, hogy a társadalmi szankciók rákényszeríthetik a vállalkozókat a kooperációra, ugyanis aki nem hajlandó a *„játékszabályoknak megfelelően”* működni, azt a közösség tagjai (szűkebb értelemben: a vállalkozók) kiközösíthetik. Az egyénnek mérlegelnie kell, hogy mi éri meg jobban: részesülni azokból az előnyökből, amelyeket a – például a vendégfogadók közötti – kapcsolatháló tud nyújtani, vagy egyedül működni, ami viszont nem jár alkalmazkodással és esetleges áldozatokkal. A kollektív cselekvés formálódása jól megfigyelhető a túristvándi vendégfogadók körében. Néhányan közülük már régen felismerték: ha összehangolják tevékenységüket, jobban boldogulnak. Ez persze nem ment zökkenőmentesen, itt is voltak egyéni próbálkozások, kitörési kísérletek, míg végül a három együtt induló szállásadó rájött, hogy érdemes összehangolni tevékenységüket. A három vendégfogadó más és más profilt alakított ki: míg a Túr-Party vendégház főként gyerekek, iskolai csoportok fogadására rendezkedett be, a másik kis létszámú csoportokat, jellemzően családokat tud fogadni, az Erdő-Széli Vendégház pedig úgy lett kialakítva, hogy egyszerre akár több nagycsaládot is el lehet szállásolni benne.

A vendégfogadók fokozatosan különböző szolgáltatásokat alakítottak ki, amelyeket szintén összehangoltan igyekeznek működtetni. A kenyérlángossütést például már majdnem az összes vendégház kínálja a látogatóknak, de hogy senkinek se „maradjon a nyakán”, megosztják a sütési napokat.

7. kép. Kenyérlángossütés

Az egyik tulajdonos nevetve mesélte, hogy a vendégek csodálkoznak is, amikor átküldik őket a „konkurenciához”. A tulajdonosok közül az egyiknek csónakjai, a másoknak kenui, a harmadiknak biciklijei vannak, amelyeket a megállapodás szerint egymás vendégei számára is rendelkezésre bocsátanak. A vállalkozó szellemű vendégfogadók több fejlesztési elképzelésen is gondolkodnak, ami biztosíthatná az állandó vendégforgalmat, és bíznak abban, hogy a konkurencia növekedésével arányosan nő majd a falu látogatottsága is. Az elsők között induló vendégfogadó családok egyike már nemcsak saját vállalkozásuk fejlesztésén gondolkodik, hanem Túristvándi és az egész térség megismertetésén, piacra való bevezetésén. Ők különböző vásárokra, versenyekre, kiállításokra stb. járnak, ahol a települést képviselik: *„Visszük azért hírért-nevét, az országban sok helyen megfordultunk. És ezekről a helyekről ismerik meg, hogy egyáltalán van itt a környéken ilyesmi.”* Az említett család a Főtér című műsorban is szerepelt, a szatmári forgatáson vendégül látta, kalauzolta és kenuztatta a stábot. Úgy gondolják, hogy így az egész térség hírért öregbítik: *„Ez a falu becsülete.”*

A három vendéglátó összefogásán kívül léteznek másfajta együttműködések is: az egyik vendégfogadó például a kemencében sült lángossal együtt az egyik falubeli asszony által főzött lekvárt is értékesíti. Ez eleinte szívességgént indult, majd kiderült, hogy az üzlettel mindkét fél jól jár, így ugyanis a lángos is és a lekvár is jobban fogy. A falusi vendéglátók nemcsak egymás közötti hálózatot, hanem más szívességi és cserekapcsolatokat is működtetnek. Ezek a cserekapcsolatok általában addig élnek, amíg mindkét fél viszonyozza a szívességeket, és nem alakulnak ki aránytalanságok. Léteznek a teljesítésnek íratlan, ám pontos szabályai. Az egyensúlyra törekvés mellett azonban kiemelnék egy fontos szempontot, miszerint a háztartások a reciprocitás (kölcsonösség) során sosem érik el a tökéletes egyensúly állapotát (Sík 1988[13]: 11). Ennek a csereformának a lényege ugyanis a hosszú időn keresztül tartó lekötöttség, a szívességek és cserék hosszú távú használata és kalkulálhatósága (Sahlins 1965, id. Sík 1988[13]: 12). A tökéletes egyensúlyt a segítség és szívességek azonnali visszafizetése (segítése) jelentené, ami azonban általában nem történik (és nem is történhet) meg, ugyanis a tartós lekötöttség a „reciprocitásnak igen lényeges funkcionális eleme” (Foster 1967, id. Sík 1988[13]: 23). Az egyik vendégfogadó tulajdonosa így fogalmazott: *„Jó, hogy látja az ember, hogy van, aki segítsen. Olyan szerencsés helyzetben vagyok, hogy mindig*

van segítségem. Most úgy mondom ezt, hogy segítség, hogy én próbálok viszonzni. Próbálok mással viszonzni. Ha most valaki eljön gallyat vágni nekem, akkor, ha most nincs pénze, akkor adok neki, ha sütiünk kenyeret vagy lángost, adok neki, ha olyasmit főzünk, hogy marad, akkor viszünk a családnak. [...] Persze megfizeti az ember, de nem annyit, mint ha eljönne valaki, és azt mondaná, ötezer. Ezt is meg kell fizetnem, meg hát ez is idő. Elég sokan jönnek nekem segíteni, hála istennek. Segítenek, mert én is viszonzom.” Ezek a viszonyok néha állandó patrónus-kliens kapcsolattá válnak, a szegényebb munkanélküli családok számára is jól jön, ha különböző munkák (favágás, fűnyírás stb.) fejében számíthatnak valakire, akihez segítségért fordulhatnak. Jellemző módon a különböző segítségeket pontosan számon tartják, és nem azonnal, hanem gyakran később, nem feltétlenül pénzben, hanem esetleg más áruban vagy szolgáltatásban térítik vissza a cserekapcsolatban részt vevők.

A vállalkozók tehát amellet, hogy ők a település legnagyobb adófizetői, többnyire alkalmoszerűen különböző munkákkal látják el a szegényebb családokat. A közügyekben való részvétel is jellemző rájuk, többségük képviselő-testületi tag, és ők azok, akiket az önkormányzat a különböző programok alkalmával mozgósítani tud. „*Mindig benne vagyunk nyakig mindenbe*” – mondja az egyik kocsmatulajdonos. Legyen szó rendezvényről vagy gyűjtésről valamilyen célra, ez az a szűk réteg, amelynek tagjai segíteni tudnak nemcsak anyagi, hanem egyéb módokon is.

„Ezzel is, azzal is próbálkoztunk”

A túristvándi gazdálkodókra ugyanaz jellemző, ami az összes eddig felsorolt csoportra: több lábon kell állni ahhoz, hogy boldogulni lehessen. A gazdálkodó családoknak úgy felében a feleség az, aki amellet, hogy segít a gazdaságban, állással és rendszeres jövedelemmel rendelkezik. Több gazdálkodó család egyben nevelőszülő is, néhányan közülük turizmussal is foglalkoznak. Túristvándiban a tíz, helyi viszonylatban nagyobb gazdálkodónak számító család többsége a kilencvenes évek elején, a munkanélküliség elől menekülve kezdett el mezőgazdasággal foglalkozni a visszkapott földeken.³⁴ A rendszerváltás előtt többen közülük a téeszben gépekkel dolgoztak, de akadnak, akik nem is a mezőgazdasági ágazatban tevékenykedtek. A vállalkozók egy része a rendszerváltás előtt néhány évvel beszállt a gebines rendszerbe, ami azt jelentette, hogy a szövetkezetek „bérbe adták” a gépeket vagy a helyiségeket a dolgozóknak. Jelenlegi tulajdonosa például így működtette egy darabig az italboltot, de a Fehérgyarmati Állami Gazdaság is kiadta „gebébe” a gépeket. „*Ez úgy ment, hogy mi tankoltuk a gépet, a javítást mi álltuk, teljesen, a téesz csak a megdolgozott bért fizette, a költség a mienk volt. Ha elromlott, azt mind saját magunk javítottuk. Lehetett volna a műhelyben javíttatni, de hát az elég drága volt, megcsináltuk magunknak. Nekem ez a szakmám, hoztam haza a gépet. [...] Bár hamarabb kitalálták volna ezt a gebines rendszert! Sokkal jobban lehetett vele keresni!*” Azok, akik akkor belevágtak, és „gebébe dolgoztak”, többnyire a privatizáció során kivásárolták a bérelt gépeket vagy helyiségeket, és a mai napig vállalkozók. Ők hamar megérezték, hogy milyen az, amikor saját maguknak dolgoznak. Az italbolt tulajdonosa így összegezte a folyamatot: „*Először gebébe adták ki, de olyan hatalmas összeget kértek érte, hogy inkább megvásároltuk. Szépen diktálta az élet, hogy mikor mi jött. Korán kellett élni a lehetőséggel. Nagyon. Mindenben.*” A téesz megszűnése után többen nagy reményeket fűztek a kárpótláshoz és az új szövetkezetekhez. „*A felszámolás 1992 májusában történt meg, de utána alakítottak itt egy új szövetkezetet. Itt is próbálkoztak, azt hitték, majd munkájuk lesz. [...] Összehívták itt szinte az egész falut, még többen lettek téesztagok, mint mikor Szatmárcskéhez tartoztunk. Aki sose volt téesztag, még az is belépett, akinek nem volt munkahelye, az is bízott benne. Be kellett mindenkinek fizetni kilencezer forintot, és választottak megint ugyanúgy téeszelnököt, meg brigádvezetőt.*” A szövetkezet azonban alig két évig működött, hamar kiderült, hogy a mezőgazdaság csak kevesek számára jelent ezen a vidéken biztos megélhetést.

A Túristvándiban hagyományosan fontos állattenyésztés – ahogy erről már egy korábbi fejezetben beszámoltunk – ekkor a tejtérítés problémák miatt szűnt meg teljesen a településen. Így aztán a több mint száz szarvasmarhából négy darab maradt a faluban. Kizárólag állattartással már senki sem foglalkozik, csupán egy

³⁴ A gazdálkodás mint a munkanélküliség és az elszegényedés előli menekülési útvonal más településeken is magától értetődő „stratégiának” látszott, de termelési tapasztalatok, tőke és piac híján ez az út a túlnyomó többség számára nem bizonyult járhatónak, csupán egy-két vállalkozó volt képes talpon maradni (Borsos–Csité–Hella–Kovács–Letenyei 1999[2]).

olyan család van, amely nagyobb állománnyal rendelkezik, ők juhokat tenyésztnek.³⁵ A 170-200 juhot³⁶ főként a húzáért tartják, és élőállatként adják el, a juhtenyésztés azonban számukra is kiegészítő jövedelemforrás. Jelenleg a legnagyobb birtok 50 hektáros, ezt követik a 20 hektár körüliek (körülbelül 4), majd a 10 hektárosak vagy az az alattiak. A gazdaságok nagy részén kukoricát, búzát, tritikálét és napraforgót termesztnek, mert a föld e növénykultúráknak kedvez. „Ezzel is, azzal is próbálkoztunk, volt, mikor bejött, volt, mikor nem jött. Az elején nagyon megtanultuk, hogy nem egyfajta vetünk, hanem ebből is, abból is, mert ha az egyik elúszik, akkor a másik még ott van.” Páran almatermesztéssel is foglalkoznak, 1–5 hold nagyságú gyümölcsösök vannak a faluban. Legtöbbször nemcsak saját, hanem bérelt földeken is gazdálkodnak. A szántóföldi növénytermesztés mellett egyre inkább teret nyernek az Európai Unióból ismert tájgazdálkodási módszerek; azért fizetnek a gazdáknak, hogy gyepesítsék földjüket, vagy ne használjanak műtrágyát, gépi kaszát stb. Mivel Túristvándi külterületének 90 százaléka a Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzethez tartozik, sok korlátozás van érvényben a földhasználatot illetően. Azokon a területeken például, ahol a haris nevű védett madár fészkel, csak kézzel lehet kaszálni. Pár éve működik egy agrár-környezetvédelmi program, amelyben néhányan részt vesznek a faluból.

Öt gazdálkodó – akik egymással is szoros együttműködésben állnak – egy szatmárcsekei nagyvállalkozónak szállítja a kukoricát, a búzát és a napraforgót, aki madáreleséget gyárt belőle. A gazdák sokszor összefognak a beszállításkor, és elviszik egymás terményét. Az agrárgazdálkodók körében a terményértékesítés mellett a géptulajdon és -használat mentén rajzolódott ki egy szűk körű kapcsolatháló. A legszűkebb együttműködési körben hatan vannak, közülük hárman még szorosabb kapcsolatot tartanak fenn egymással. A kapcsolatháló egyik tagja így összegezte az együttműködést: „Nem sokan vagyunk itt mi már, akik gazdálkodnak, hárman-négyen vagyunk csak. Ezek a fiúk mind ezt csinálták korábban is, csak páran maradtunk ilyen gazdálkodók. Én vettem először egy 56.11-es gépet, ez egy csehszlovák gép, sokáig ez volt, egy maszektól vettem meg. Először csináltam magamnak munkagépeket, később vettem hozzá, most már van kettő, van egy 82-es MTZ. Még most sincsen meg minden, de most már legalább lehet dolgoztatni. Vetőgép sincsen, de a talajmunkát már el tudom végezni. A haverokkal oldom meg a vetést, segítünk itt egymásnak. Én szólok neki, hogy jöjjön vetni, utána megyek én is valamit csinálni. Most például vetett nekem az egyik fiú, én meg vegyszereztem neki. Mi itt hárman-négyen összedolgozunk.” A kombájn a legdrágábban beszerezhető gép, összesen kettő van belőle a faluban, ezekkel végzik a falusiak számára az aratást, de egymás között sokszor baráti megállapodások születnek. Az egyik gazdálkodó így fogalmazott: „A barátoknak vagy a szomszédoknak csereberealapon megcsinálom.” Két gazdálkodó elmondta, hogyan intézik a csereügyletüket: az egyik félnek van kombájnja, a másiknak pedig traktorjai vannak. „Én tudom, hogy neki mennyi területe van, mert a kombájnja benne van a hektárszámláló, nem tudom becsapni, és ő is tudja, hogy nekem mennyi területem van, tudja, hogy mennyit fogyaszt az a gép azon a bizonyos talajon, és akkor így összekooperáljuk egymás közt. Gázolajba számoljuk, azt ki kell fizetni, 1 hektár szántás most kilenc-tízezer forint, amennyit fogyaszt, azt ki kell fizetni neki. Ő ideadja nekem a gépet, én nem adom oda a kombájnt. Én azért nem adom oda, mert ez egy bonyolultabb gép. Neki van két gépe, az egyikkel én megyek, a másikkal meg ő, ketten csináljuk egyszerre.” Mindketten gondolkodtak azon, hogy megvásárolják a hiányzó gépet, de végül is arra jutottak, hogy egyelőre jobb ez így, túl nagy befektetés lenne egyszerre, a pénz másra is kell. A szakirodalmi példák azt mutatják, hogy az ilyen jellegű együttműködések addig maradnak fenn, amíg fennáll a tőkeszegény – kényszerítő – helyzet. Amint javul a részt vevő felek anyagi helyzete, belevágnak a beruházásba, és felbomlik a kényszerű kooperáció (Kuczi 2000[6]: 57–83).

Túristvándiban mind a turisztikai vendégfogadók, mind a gazdálkodók körében felfedezhetőek a már kialakult vagy most kialakuló – láthatóan kiegyenlített – együttműködések. A felek pontosan nyilvántartják az általuk nyújtott és kapott szívességeket, melyeket előbb-utóbb ki is egyenlítene. Úgy tűnik, hogy az emberek – a szocializmust követően jellemző együttműködési hajlandóság hiánya után – ráébredtek a kooperáció szükségességére, amely láthatóan a túlélés egyik eszköze lett Túristvándiban.³⁷

³⁵ A juhtenyésztésbe egy kézenfekvő lehetőség kiaknázása miatt fogtak bele, ugyanis a családfőnek gátörként a munkájához tartozik a lekaszált fű összegyűjtése, amelyet ő az állatokkal etet fel, „így az nem vész kárba”.

³⁶ A juhokra két juhász vigyáz. A tulajdonos egy kölcei és egy kóródi juhtenyésztővel fogott össze, hármasban fizetik a juhászokat.

³⁷ Ez a tapasztalat megfelel a poszt szocialista országokban megfigyelt tendenciáknak (Andor–Kuczi–Swain, 1996[1]).

Hogyan tovább? „Ha bezárják az iskolát, lehúzzhatják a redőnyt mind a két végen.”

Az iskola a 770 fős község életében sorsdöntő jelentőségű, legalábbis a falusiak így gondolják. A túristvándi iskolába jelenleg 90 gyermek jár, ³⁸ az iskolásoknak kicsit több mint fele (48) felsős, a többiek (42) alsó tagozatosak. A kis létszám – az iskola igazgatója szerint – egyben erősség és gyengeség is. Erősség, mert a kis létszámú osztályokban a pedagógusok jobban tudnak dolgozni, de gyengeség, mert az iskolát „*állandóan a bezárás fenyegeti*”. További probléma, hogy az önkormányzat nem túl nagy éves költségvetésének jelentős hányadát az iskola fenntartása viszi el. A nevelőszülői hálózatnak köszönhetően több sérült gyermek is él a faluban, ezért az iskola 1997 óta enyhe fokban értelmi fogyatékos gyerekek integrált oktatásával is foglalkozik. A polgármester asszony szerint egyéb megoldás híján erre fognak specializálódni, miközben hangsúlyozza: „*Nem szeretnénk szegregálódni.*” Tapasztalataink szerint a túristvándiak egyöntetűen azt vallják, hogy az iskolát mindenáron meg kell tartani. Még akik elviekben elismerik, hogy az aprófalvak esetében létjogosultak az iskolafenntartó társulások, azok is azt gondolják, hogy Túristvándi ezalól kivételt jelent. A leggyakoribb érv, amely az iskola megtartása mellett elhangzik: azokon a településeken, ahol nincs óvoda, iskola, nem maradnak ott a fiatalok. A polgármester asszony a következő történetet mesélte: „*Tavaly közmeghallgatáson beszámoltunk a lakosságnak, hogy a 2005-ös évben mire költöttünk, mire lehet majd 2006-ban számolni, és egy kicsit szondázni is akartam a lakosságot. A lakosok iszonyatosan ragaszkodnak ahhoz, hogy az intézmények, az óvoda, az iskola megmaradjon a településen. Egy szociális segélyezett cigány asszony például felvetette, hogy ha ilyen nehéz helyzetben van az iskola, szedjük a rendezvényeken magasabb belépődíjat, csak maradjon meg az iskola.*” Míg az iskola megtartása mellett kiáll a falu, a fogyatékos, magatartási és tanulási problémákkal küzdő gyermekek integrált oktatásának megítélése már nem ilyen egyértelmű. Bár az iskolát sokan dicsérik, és a lakosok egy része be is látja, hogy az iskola fennmaradása miatt szükség van az integrált oktatásra, a szülők nagy része fél, hogy a sérült gyerekek integrált oktatása színvonalromláshoz fog vezetni. A szegregáció, amelyet a polgármester asszony szeretne elkerülni, a jövő reális forgatókönyve, hiszen várható, hogy a környező településekről, intézményekből mind nagyobb számban ide küldik majd a fogyatékos, sajátos nevelési igényű(nek minősített) gyerekeket. Valószínűleg ez lesz az iskola megmaradásának ára.

Az iskolának az oktatás és nevelés mellett komoly közösség-szervező ereje van, a tanári kar a rendezvények szervezésében is oroszlánrészt vállal. Annak ellenére, hogy Túristvándi vezetése a társulást kényszerként éli meg, 2006-ban Kömörővel intézményfenntartó társulásba lépett, hiszen a társulással járó többletnormatíva nélkül nem tudták volna megtartani oktatási intézményeiket.

Az önkormányzati alkalmazottakhoz hasonlóan a tanárok nagy része (70%) sem túristvándi lakos. A képzett munkaerő helyben tartásának érdekében a képviselő-testület határozatot hozott az iskolás gyerekek támogatására, remélve, hogy így Túristvándihoz kötheti a fiatalokat.

A jól tanuló gyerekek ösztöndíjat kapnak: „*A cigány gyerekek állami forrásból, a magyarok önkormányzati forrásból.*” Az egyik képviselő-testületi tag és vállalkozó – kocsmájában gyakran találkozik fiatalokkal, és sokat szokott beszélgetni velük – nagyon jónak tartja az ösztöndíjrendszert: „*Szokták kérdezni, hogy mennyinek kell lenni az átlagnak ahhoz, hogy ösztöndíjat kaphassanak. Nem sok pénzt kapnak, háromezer-ötszáz forintot, de ez elég egy telefonkártyára. Kérdezik, várják. Mindegy, hogy mennyi az összeg. Nem az összeg nagysága most a fontos, hanem hogy ők valamiért kapnak. Elértem egy célt, és azért kapok.*” Túristvándi vezetése tehát elkötelezett a fiatalok taníttatása és otthon tartása mellett. Arra is több példa van, hogy az önkormányzat egy frissen végzett diplomásnak tapasztalatszerzés céljából munkát biztosít, nemrégiben egy frissen végzett tanárt és pedagógus végzettségű barátnőjét alkalmazták az iskolában. ³⁹

³⁸ Ez a létszám a kilencvenes évek vége óta 84–92 fő között mozog.

³⁹ A fiatalembernek harmadéves korában megmondták, hogy Túristvándiban biztos állás várja, és ez szerinte segítette abban, hogy befejezze tanulmányait.

„Van egy gyönyörű szép vízimalmunk, van egy olyan adottságunk, ami más településnek nincs”

A turizmus a faluban kettős megítélés alá esik. Egyrészt él az emberekben egy pesszimista kép lakóhelyükről, Szatmár e távoli csücskéről, amelyet „*még az időjárás-jelentésnél is kitakarnak a térképen*”. „*Nálunk húsz évig történik annyi, mint a Dunántúlon másfél év alatt. Ez azért van, mert messze vagyunk mindentől; nekünk ez az ukrainai szomszédság semmit nem jelent, ha osztrák szomszédok lennének, az más lenne. Kereskedelmi kapcsolatok szinte a nullára redukálódtak. Messze van a fővárostól, messze van a Dunántúltól, voltak olyan próbálkozások, hogy hoztak le valami vállalkozást, felépítették az épületet, belevágtak, de egy év alatt becsődölt, mert azt mondták, hogy olyan messze van, és emiatt olyan magasak a szállítási költségek, hogy nem gazdaságos az üzemeltetés. Ez a távolság nem fog változni*” – vélekedik egy asszony.

Ha azon gondolkodnak, miként lehetne a falu sorsán fordítani, akkor majdnem mindenki elmondja: a legnagyobb probléma, hogy ide nem települ egyetlen gyár sem, pedig ez lenne a megoldás a munkanélküliség csökkentésére. Kevesebben, de azért akadnak olyanok, akik úgy gondolják, hogy a turizmus lehetne a kivezető út a mostani helyzetből, és hogy éppen azok az adottságok – Budapesttől való távolság, a táj érintetlensége –, amelyeket hátrányként élnek meg, előnnyé kovácsolhatók. Ugyanis éppen ez az a környezet, amit a faluturizmushoz vonzó városiak keresnek. Hanusz Árpád – aki a térség idegenforgalmával foglalkozik, és egyben a Szatmári Napok egyik kitalálója – úgy véli: „*A falusi turizmus szempontjából az esetek jelentős részében azok a települések a legvonzóbbak, amelyek az ipari munkahelyek hiányában és a központtól való távolság miatt hátrányos helyzetűek.*” (Hanusz, 2002[2]: 132) Hozzáteszi azonban, hogy ehhez szükséges a megfelelő infrastruktúra biztosítása is, hiszen a városiak nem szívesen adnak fel megszokott igényeikből. A szkeptikusabb falusiak a turizmus esélyeit firtató kérdésekre jellemzően óvatos, töprengő választ adnak. „*A faluturizmus az egyetlen vállalkozási lehetőség. De az meg időszakos. Itt hosszú ideig nem tartózkodik senki, átutazóban vannak, vagy egy-két napot eltöltenek, megnézik a látványosságokat, és mennek tovább. Hosszabb időre nem maradnak itt*” – fogalmazott az előbbieken idézett asszony. A turistvándiak többsége tudja, hogy speciális helyi szolgáltatásokra van szükség, amelyek idevonzzák a városiakat, csak különböző okok – anyagi problémák vagy időhiány – miatt sokan nem tudják ezeket kínálni. „*Szerintem a turizmusnak az a lényege, ha már vendégeket fogadok, akkor tájjellegű ételeket készítek neki, ezzel próbálom egy kicsit idevonzani, mert ha már az a család eljön, idelátogat, eltölt itt néhány napot, én kedvesen olyanokat nyújtok neki, amit esetleg a nagyvárosban nem kap meg, akkor biztosan következő évben is ide jön*” – vélekedik egy tanárnő. A szolgáltatásokon ugyan van még mit fejleszteni – ezt a falu lakossága is látja –, mégis egyre többen bíznak abban, hogy hosszú távon ez az ágazat valódi alternatívát jelenthet. Egy nyugdíjas tanító szerint: „*Itt igyekeznek a turizmust támogatni, látják, hogy ezen a tájon a turizmust kell fejleszteni, mert abból lehet megélni. Itt a földből már nem lehet megélni.*” Mind többen csodálkoznak rá arra, hogy a táj, ahol élnek, eladható, és a turisták számára van vonzereje.⁴⁰

⁴⁰ Mormont a hetvenes–nyolcvanas évekre teszi a „vidék szépségének fölfedezését [...], a táj látványának megújuló erőforrásként való számbavételét” (Mormont 1987, id. Csité 2004[3]: 68).

8. kép. Szekereztetés

Egyre többen gondolkodnak abban, hogy ha nem is főfoglalkozásként, de a jellemző több lábon állás egyik változataként vendégeket fogadjanak, vagy valamilyen kiegészítő szolgáltatásba kezdjenek. Az adatok egyébként önmagukért beszélnek. Túristvándiban a falu méreteihez képest sok vendéglátóegység működik.

2004-ben a bejegyzett 5 magán szálláson 46 embert tudtak elszállásolni, valamint a 20 férőhelyes panzió és a 100 fő elszállásolására alkalmas kemping is várja a látogatókat. Az 5 magán szállás mellett 2004 óta – a kutatás időszakáig – még 3 szállás épült. A vendégéjszakák száma is figyelemre méltó, hiszen 2003-ban 2850 fővel tetőzött, és számottevően azóta sem csökkent. Túristvándi ugyan a Fehérgyarmati kistérségben eltöltött vendégéjszakáknak 2003-ban egyharmadát, 2004-ben pedig egyhatodát adta,⁴¹ a polgármester asszony szerint „a mostani vendégéjszakák száma iszonyatosan elmarad attól, amilyen lehetőségei vannak ennek a falunak”. Ő meg van győződve arról, hogy a település jelenlegi helyzetéből az egyetlen kivezető út a turizmus, és minden lehetőséget megragad az ágazat fejlesztésére. „1997 óta azt vizsgáljuk, hogy mi lehet az a kitörési pont, amivel ennek a településnek a fejlesztését el lehet indítani. Rögtön az került szem elé, hogy van egy gyönyörű szép vízimalmunk, van egy olyan adottságunk, ami más településnek nincs, ezt eddig nem nagyon használta ki a település. 1996-ig ezen a településen egyetlen szálláshely nem volt, most kétszáz főt lehetne elhelyezni.”

Túristvándi a 2006-ban kilencedszer megrendezett Szatmári Fesztivál egyik helyszíne. Túristvándi polgármester asszonya így számol be a kezdetekről: „Gyakorlatilag 1997-ben mi kezdtük el, mi voltunk az első település, amelyik felvállalta ezt a rendezvényszervezést. Másik évben csatlakozott hozzánk Szatmárcseke a szilvalekvárfőző versennyel, mi voltunk az egyik hétvégén, ők a másik hétvégén. Ez így ment két évig, majd 2000-ben csatlakozott hozzánk Penyige egy vásárral, 2001-ben Kölcse, ugyanebben az évben még Milota is, tavaly pedig Tiszakóród. 2002-ben Fehérgyarmat is bekapcsolódott. Korábban egymáshoz közeli, de különböző időpontokban kerültek megszervezésre ezek a rendezvények, de most már harmadik éve csináljuk úgy, hogy ez egy egyhetes rendezvény sorozat legyen, hogy a hozzánk látogató vendégek számára egész hetes színvonalas programot tudjunk kínálni, amiért már érdemes kivenni a szabadságot.” Hanusz Árpád szerint 1996-ra tehető az a szemléletváltás, amely ahhoz kellett, hogy a falvak felismerjék, a nagyobb tömegeket vonzó rendezvények teszik ismertté a tájat.

⁴¹ A T-Star adatai szerint Túristvándiban 2004-ben 2454, 2003-ban pedig 3273 vendégéjszakát, míg a Fehérgyarmati kistérségben összesen 2004-ben 15 285, míg 2003-ban 10 469 vendégéjszakát töltöttek a látogatók.

A rendezvény, amely mára egész hetes fesztivállá nőtte ki magát, a becslések szerint öt-hatezer látogatót fogad, de ez a szám hétvégenként többszörösére is nőhet.⁴² Annak ellenére, hogy a rendezvény 2004-ben a Gazdasági Minisztérium pályázatán bekerült az ötven országos fesztivál közé, és 2006-ban, minden előzetes várakozással ellentétben, nem kapta meg a remélt támogatásokat, így a településeknek önerőből és szponzorok segítségével kellett megszervezniük a programokat.

9. kép. A helyszín előkészítése a fesztiválra

Túristvádiiban 2004 óta már nemcsak halászléfőző versenyt, hanem ifjúsági találkozót is rendeznek a fesztivál keretében, s mivel az egyhetes időszakot kevésnek tartották, ezért tavaszonként megszervezik az újabb programot, a Nemzetközi Molnártalálkozót.⁴³ „Számomra is meglepetés volt, hogy a molnármesterség hagyományait külföldön mennyire őrzik, ott a polgárosodás révén ezek a mesterségek sokkal nagyobb hagyományokkal rendelkeznek, nálunk a szocializmus miatt nem őrzik ezeket a hagyományokat annyira. [...] Nekünk itt van ez a malom, ami Közép-Európában is egyedülálló, ilyen nincs több, ezért gondoltuk, hogy a molnármesterség hagyományait elevenítjük fel, mert ennek megvannak a gyökerei a településen” – mesélt a kezdetekről a polgármester asszony. A találkozóra a világ minden részéről érkeznek molnárok, hagyományos öltözetben és egy speciális hazai étellel. Fő attrakcióként a molnárok csapatai vetélkedő keretében vívnak meg egymással. 2006-ban először rendeztek a falusiak húsvéti vásárt is, amely kifejezetten a túristvádiaknak szól, és ahol saját termékeiket árulták. Ez a vásár első alkalommal még „nem volt túl sikeres”, mert a rossz idő miatt kevesen jöttek el. Ehhez – az egyik árus szerint – az is hozzájárult, hogy ezt a rendezvényt még nem ismerik az emberek, és nem volt túl jól meghirdetve sem. A polgármester asszony lelkesedése és kitartása azonban töretlen, bízik benne, hogy pár éven belül már nem lesznek ilyen problémák. A fesztiválok megszervezésében és lebonyolításában az összes hivatali dolgozó és közmunkás, valamint a pedagógusok egy része is részt vesz. Néhány fiatal, aki a teleházban és a tantestületben dolgozik, nagy lelkesedéssel veti bele magát a szervezésbe. Honlapot terveznek, kiadványokat szerkesztenek, a húsvéti vásárra nyulat készítenek; a nyíregyházi gyümölcskarneválra például az egyik évben különféle aszalt gyümölcsökből elkészítették a vízimalom pontos mását is. A polgármester asszony szerint rengeteg embert tudna még a hivatal ilyen munkákra alkalmazni, hiszen egy-egy hasonló alkalom előtt

⁴² Hivatalos adataink nincsenek, csak becslésekre hagyatkozhatunk.

⁴³ Ez a program a Penyige által kitalált Szatmári Hagyományok Tavaszi Fesztiválhoz csatlakozott, Penyigén töltike- és kisbírőfesztivált tartanak. 2006-ban Kömörő is csatlakozott Pünkösödölő programjával.

az egész falut ki kell csinosítani, valamint meg kell építeni a természetes alapanyagból készült sátrakat is. *„A rendezvény a helyi kézműves termékeket előállító vállalkozások helyzetbe hozásában játszik fontos szerepet.”* A község vezetése a saját készítésű termékekkel érkező vállalkozókat részesíti előnyben, akiknek, amennyiben vállallják, hogy helyben bemutatják, hogyan készülnek a termékeik, még helypénzt sem kell fizetniük. A cél „a helyi érdekek és a helyi értékek védelme”, mint például a helyi mesterségek újra felfedezése és felélesztése.

Túristvándi a molnárság mellett a kovácsmesterség színhelye is szeretne lenni a jövőben, abból a történelmi tényből kiindulva, hogy Móricz Zsigmond nagybátyja itt volt uradalmi kovácsmester. A malom miatt a pékmesterséget, a szövést-fonást is szeretnék feleleveníteni, a termékek értékesítésébe a helybeli munkanélküli nőket vonnák be. A polgármester asszony ötleteinek ez csak egy része, ennél jóval gazdagabb a tervek repertoárja.

Távoli tervek szerint *„egy komplex turisztikai centrum épülne ki, van egy 13x12 méteres szabadtéri színpad, aminek a kiszolgáló létesítményei is megépülnének, épülne egy 40 férőhelyes, kétszemélyes szobákból álló szálláshely, melegítőkonyhával, konferenciateremmel, tekepálya, tenispálya, tehát egy komplex szabadidőcentrum”.*

A fejlesztési elképzelések megvalósításának alapvető feltétele a különböző pályázati források megszerzése.

„Ez mind-mind Túristvándi!”⁴⁴

Nincs könnyű helyzetben az, aki Túristvándi egyetlen jellemzőjét próbálja megragadni. Ez a jellemző talán éppen a sokféleség, a boldogulási utak széles palettája lehet, amivel az itt élő emberek próbálnak segíteni helyzetükön.

Túristvándi fiatal korszerkezetű, a kilencvenes évekhez képest növekvő, pár éve stagnáló lakosságú település. A falunak kedvezőtlenek a foglalkoztatottsági mutatói: a munkaképes korú lakosság kevesebb mint egynegyedének van munkahelye. A helyzet paradox volta, hogy míg a lakosság jó része munkanélküli, addig munkaerőhiány is jelentkezik, mert a szakképzett munkaerő nem marad helyben, hanem városokba, központokba költözik. A település vezetése a helyzet pontos felmérése után megoldási stratégiákat vázolt fel, amelyeket következetesen képvisel és követ.

A túristvándiak is próbálnak minden módon, több lábon állva, segíteni saját helyzetükön. A hagyományos megélhetési módokat a természeti és környezeti adottságok megőrzésén és piacosításán alapuló újfajta megélhetési módok váltják fel, egészítik ki. Ezek egyelőre kuriózumot jelentenek, és bizonytalansággal töltik el az embereket. Az azonban látszik, hogy a helyzet – miszerint a hagyományos megélhetési módok nem működnek – felismerése és tudatosítása már megtörtént. Úgy véljük, hogy most a helyi specifikumokra épülő termékek és szolgáltatások megteremtéséhez szükséges források megszerzésén, a kooperációs hajlandóságon és képességeken múlik minden.

Túristvándiban még fellelhetők a kistelepülések összetartó közösségére jellemző, társadalmi normák által kontrollált gazdasági cselekvések, és újból megjelentek az együttműködési hálózatok, ahol a helyi szinten kiemelkedő vállalkozók az „élni és élni hagyni” elv mentén, több lábon állva tudnak kialakítani egy viszonylag biztos megélhetést. A lakosság vegyes összetételének ellenére – magas arányú roma lakosság, sok intézetből kikerült és fogyatékos gyermek – nincsenek etnikai konfliktusok, az emberek nagy része egyformán szegény, itt „az ember, ha olyan, tisztelik, nem nézik le”. Túristvándi élni és fejlődni kívánó falu, amelynek lakói a rossz gazdasági és szociális körülményekkel dacolva nem mondtak le arról, hogy lakóhelyük fejlődjön, küzdenek a megmaradásért, a fiatalok megtartásáért és a jobb életkörülményekért. A jelenlegi állás szerint bárhogyan alakulhat sorsuk, ugyanis Túristvándi még nem lépett az elöregedő, csökkenő lakosságú falvak közé. A település vezetése csak úgy tud a rossz szociális helyzetű lakosság életkörülményein javítani, hogy erőt és energiát nem kímélve kutatja a lehetőségeket, pályázik, részt vesz, szerepel a különböző rendezvényeken vagy fórumokon, és lobbizik, ahol lehet.

A kitartó küzdelemnek vannak eredményei, hogy az egyik legutóbbit említsük: a felső tagozatot sikerült megtartani a faluban, igaz, ennek ára volt: be kellett lépniük az iskolafenntartó társulásba. Túristvándi vezetése

---

⁴⁴ „Ez mind, mind Szatmár” (részlet a Túr-Party Vendégház ismertetőjéből, <http://www.falusi.hu/>) analógiájára.

önállóságparti, de ha racionálisan kell dönteni, akkor hajlandó és képes társulni, együttműködni. Tapasztalataink alapján azt gondoljuk, és őszintén reméljük, hogy e nem mindennapi kistelepülésnek minden esélye megvan a túlélésre.

Felhasznált irodalom

- [1] Andor, Mihály, Kuczi, Tibor, és Swain, Nigel. 1996. *Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle.* 3–4. 125–147.
- [2] Borsos, Endre, Csité, András, és Letenyey, László. 1999. *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* MTA Politikai Tudományok Intézete–Számalk Kiadó. Budapest.
- [3] Csité, András. 2004. *Reménykeltők. PhD-értekezés. Corvinus Egyetem. Budapest. (Interneten: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd.html>).*
- [4] Gyáni, Gábor és Kövér, György. 2006. *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig.* Osiris. Budapest.
- [5] Juhász, Pál. 2005. *Falusi társadalom. In Bognár László–Csizmadia Adrienne–Tamás Pál–Tibori Tímea (szerk.): Nemzetfelfogások – falupolitikák.* 42–51. ÚMK–MTA SZKI. Budapest.
- [6] Kuczi, Tibor. 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Replika Kör. Budapest.
- [7] Mátyus, Alíz és Tausz, Katalin. 1984. *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek.* Magvető Kiadó. Budapest.
- [8] Nemes, Gusztáv. 2000. *A vidékfejlesztés szereplői Magyarországon. Intézmények, megközelítések, erőforrások. Műhelytanulmányok. Új sorozat 10. (Interneten: <http://econ.core.hu/doc/dp/dp/mtdp0010.pdf>).*
- [9] Olson, Mancur. 1987. *A kollektív cselekvés logikája. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): Gazdaságszociológia.* Aula Kiadó. Budapest.
- [10] Rácz, Katalin. 2005. *Agrárszerkezeti sajátosságok egy aprófalvas térségben. In Európai kihívások III. tudományos konferenciakötet. 2005. november 3. Szeged.* 553–558.
- [11] Rácz, Katalin. 2008. *Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In Váradai Monika (szerk.): Aprófalvak lépéskényszerben.* 292–333. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány. Budapest.
- [12] Sallai, János. 2003. *Az ukrán–magyar határ kriminál földrajza az 1990-es években és a magyar–magyar kapcsolattartás jövője a külső határ mentén. Háttér tanulmány.* IFM Bel-és Igazságügyi Munkabizottság. Budapest.
- [13] Sík, Endre. 1988. *Az örök kaláka.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- [14] Simonyi, Ágnes. 1995. *Munka nélkül. Családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk. Szociológiai Szemle. 1..*

Források

- [1] Hadházy, Pál. 1986. *Néprajzi dolgozatok Túristvándiból. Josa András Kiadványai. 22. sz..*
- [2] Hanusz, Árpád. 2002. *A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Természettudományi Közlemények. II. 1. 127–138.*

- [3] Nagyné Varga, Ilona és Varga, Imre. 2006. *A túristvándi modell. In Szociális földprogram modellek.* 23–35.
- [4] Egri, Imre és Filepné Nagy, Éva (szerk.). 1995. *Társadalmi-gazdasági helyzetkép, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. I..*
- [5] *Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasága (1945–1961). Nyíregyháza. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 9. 2001..*
- [6] *Szervezeti változások a téeszekben. Heti Szó. 1993. február 18.. 18.*

Tiszacsécse, a beágyazott falu ¹

Kiss Márta

„A kicsi szép” ²

Az aprófaluk kategóriát soha át nem lépő Tiszacsécse ³ lakossága a „csúcsidőszaknak” számító 1950–1960-as években sem érte el az 500 főt, a többnyire 400 körül mozgó lélekszám azonban 1990 után 300 alá csökkent. A település Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti szegletében, közvetlenül az ukrán határ mellett, az országhatárt jelentő Tisza egyik kanyarulatában bújik meg, és ejti ámulatba az utazót rendezett, nyugalmat árasztó faluképével.

A 13. század végén a Kölcsey család által alapított falu jó 400 évig nem jelenlegi helyén, hanem a szomszédos Milotához közelebb feküdt. A 17. században azonban lakói menekülni kényszerültek, ugyanis a Tisza áradása miatt – a szájhagyomány szerint – a település vályogházai a földdel váltak egyenlővé, elpusztult a teljes jószágállomány. Ezt követően a csécseiek Milotától három kilométerre építették újjá a falut, de az ár a későbbiek során itt is jó néhányszor – legutóbb 2001-ben – végzett kisebb-nagyobb pusztítást. ⁴ Tiszacsécse régi helyére már csak a falusiak által kimenekített templomkapu emlékeztet, amely az 1820 körül megépült templom oldalán ma is megtekinthető a műemlékké nyilvánított harangláb mellett (amelynek harangjai korábbról, a 18. századból valók). A település másik nevezetessége az 1952-ben kialakított ⁵ Móricz-emlékház, amelyet az elpusztult eredeti porta helyett építettek.

---

¹ Jelen dolgozat az Aprófalvak lépéskényszerben című tanulmánykötetben megjelent tanulmány rövidített változata (lásd: Tiszacsécse, a beágyazott falu. In Váradi Monika (szerk.): Aprófalvak lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2008).

² Ernst Friedrich Schumacher közgazdász könyvének címe, amelyben a nagy gazdasági vállalatok időszaka után az 1970–1980-as években a kisvállalkozások előnyeire hívta fel a figyelmet.

³ Tiszacsécсэн 2005-ben Rác Katalin kezdte meg a terepmunkát, amelyet azután ketten folytattunk 2006–2007-ben. Tanulmányomban a kettőnk által készített interjúkra támaszkodom. Köszönettel tartozom Rác Katalinnak a terepen és e tanulmány írása közben nyújtott segítségéért!

⁴ Főleg a falu legszélső utcáját, a cigánysort veszélyezteti az árvíz; öt éve például a legszélső házban élő, gyermekeit jelenleg egyedül nevelő asszonynak átmenetileg önkormányzati szükséglakásba kellett költöznie az áradás után.

⁵ Az udvaron Varga Imre Móriczot ábrázoló, egész alakos bronzszobra található, amelyet 1979-ben avattak fel.

1. kép. Harangláb Tiszacsécsén

2. kép. Móróc Zsigmond szülőháza – ma emlékház, Tiszacsécse

A falu életét talán leginkább ez az irodalmi örökség határozza meg, hiszen a Móróc által „Tündérszigetként” emlegetett Tiszacsécse évente sok ezer látogatót vonz. Nem csoda tehát, hogy a falu sok szállal kötődik az íróhoz: minden évben megemlékezést tartanak születésének évfordulóján, róla nevezték el a település újságját,

2006. július 7-én a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület szervezésében, nagyszabású rendezvény keretében emléktáblát helyeztek el az író valódi szülőházának helyén.⁶

Csécse története, elhelyezkedéséből és méretéből adódóan, mindig is összeforrt a környező településekével, főként a szomszédos nagyobb, jelenleg 780 fő körüli Tizsakóróddal. A tizsaháti falvak közel épültek egymáshoz, Csécse például mindkét szomszédjától három kilométernyi távolságra fekszik. A térség falvai között ezért hagyományosan mindennapos a munka, bevásárlás, ügyintézés miatti átjárás. Évtizedek óta szinte az összes intézmény – az iskola, az óvoda, az orvos, a körjegyzőség, a téesz és a tanács⁷ – közös volt Tizsakóróddal. Csécse intézmények és közszolgáltatások tekintetében mindig is függött nagyobb szomszédjától, számára nem újdonság a kisteleplések életét napjainkban igencsak nyomasztó társulási kényszer. Csécsének jelenleg csupán két önálló intézménye van – az önkormányzat és a szociális otthon –, amelyek a lakosok számára a falu önállóságát testesítik meg.

Tiszacsécse életében – a többi kistelepléshez hasonlóan – alapvetően meghatározó a polgármester személye. A már kilenc éve hivatalba lépett agilis, kóródi származású polgármester nagyon sokat tett Tiszacsécséért, a választási adatok azt mutatták, hogy ezt a lakosok is egyértelműen elismerték a kutatás időszakában. (A 2010-es választásokon már csökkent a lakosság szavazási kedve és valamelyest a polgármester támogatottsága is.)⁸ Csécse polgármestere régen tudja: egy ekkora falu megmaradási esélye az együttműködésben rejlik, amely viszont a települési szintet meghaladó, nagyobb léptékű, térségi, regionális szintű gondolkodást igényel. A falu polgármestere a Fehérgyarmati kistérségben is kiemelkedő szerepet tölt be, például közös projektek kitalálása és megszervezése terén. Térségi szerepvállalásának és elfogadottságának volt a jele, hogy a kistérségi társulási elnökválasztás első fordulójában olyan kevés szavazattal maradt el az első helyen végzett fehérgyarmati polgármester, egyben országgyűlési képviselő mögött, hogy a szavazást meg kellett ismételni.⁹

A csécei polgármester települési és térségi szinten egyaránt elismert politikusnak számít, aki képes arra, hogy előnyt kovácsoljon az – egyébként általában hátrányt jelentő – kis faluméretből. Tény, hogy a jelenleg zajló körzetesítések és társulási kényszerek kegyetlen kompromisszumai közepette Csécsének már nincs veszteni való intézménye, de nem mindegy, hogy mi történik azokkal a falvakkal, amelyektől függ. Az elmúlt időszakban többször is kiderült, hogy a környező települések rászorulnak Csécse támogatására. A Tizsakóróddal és Milotával közösen létrehozott iskolafenntartó társulás például – a csécei polgármester elmondása alapján – valószínűleg nem jött volna létre, ha a legkisebb település, Tiszacsécse nem lép fel közvetítőként, érdekegyeztetőként a két község vezetése között. Úgy tűnik, hogy ez az aprófalva képes a „kicsik erejét” kihasználva a nagyobbak sokszor egymásnak feszülő érdekeit közelíteni, és ezzel saját maga és – remélhetőleg – mindenki számára előnyösebb helyzetet teremteni. Mondhatjuk persze, hogy „könnyű Csécsének, hiszen nincs vesztenivalója”, ugyanakkor sok hasonlóan kis települést láthatunk reményt veszelve, kilátástalannak ítélt helyzetébe belefásulni. Éppen ezért gondoljuk, hogy az aprófalvak között Tiszacsécse üdítő színfolt, ami akkor is érzékelhető, ha nem töltünk ott hosszabb időt, csak átutazunk a településen. A rendezett utcakép, az új polgármesteri hivatal, az uniós követelményeknek is megfelelő, korszerű ifjúsági ház és a látogatókat tömegesen vonzó Móricz-emlékház mellett megépült turistafogadó állomás mind azt bizonyítják, hogy „attól, hogy egy település kicsi, még fejlődhet”.

⁶ „A Kossuth út 93. sz. alatt felavatott faragott, zsindelellyel fedett emlékkapun a következő felirat található: E telken állt 1970-ig Móricz Zsigmond szülőháza. Az író a családi hagyomány szerint 1879. június 29-én, az anyakönyvi bejegyzés szerint július 2-án született.” <http://www.vein.hu/library/iksz/serv/kill/full0701/16-27.pdf> 16–17.

⁷ Az 1970-es évek óta nincs Tiszacsécsén alsó és felső tagozat, óvoda sosem működött a faluban. A téesz 1952-ben alakult, először önállóan működött, majd 1959-ben egyesült a kóróddal.

⁸ A polgármester 2002-ben 80,93 százalékos részvétel mellett, 2006-ban 78,54 százalékos részvétel mellett a szavazatok 100 százalékát szerezte meg, mindkét esetben egyedüli jelöltként. 2010-ben az eredmény módosult a kutatás időszakához képest (2007–2008), 71 százalékos részvétel mellett a szavazatok 52,5 százalékát szerezte meg. A szavazatok hat polgármesterjelölt között oszlottak meg, szoros verseny mellett.

⁹ Az első fordulóban egyik jelölt sem érte el a szükséges kétharmados többséget. A 49-ből 21 település vezetője szavazott Tiszacsécsé polgármesterére, aki a második körben visszalépett a jelöléstől. Tiszacsécse vezetőjének ambícióit jelzi, hogy a kistérségi társulásból való kiválási kísérlet élére állt. E kiválási szándék indoka az volt, hogy túl heterogén és túl sok települést tömörít a társulás, amely két részre osztva hatékonyabban működhetne. Úgy tűnt, hogy 20-25 település egyetért a kiválással, végül azonban csak 16 írta alá a szándéknyilatkozatot, a többiek visszakoztak (állítólag attól féltek, hogy ha kiválnak, falujuk nem jut hozzá a különböző támogatási forrásokhoz), s mivel így nem tudták volna összefüggő területen megalakítani a társulást, elálltak a tervtől.

3. kép. Polgármesteri hivatal

A faluvezetés sikerének titka – véleményünk szerint – a hosszú távra tekintő stratégiai gondolkodás, az esélyek és lehetőségek felismerése, reális felmérése és kiaknázása, valamint a kooperációra való törekvés. Egy falu vezetője azonban támogatottság nélkül nem lehet sikeres társadalmi bázis. Csécsén az idősebb generáció és a középkorúak mellett meglepően sok fiatal vesz részt, hallatja hangját a közösségi ügyekben, és mozgósítható a különböző rendezvények megszervezésében, lebonyolításában. A fiatalok támogatásában szintén aktívan kiveszi részét a polgármester és felesége,¹⁰ aki annak ellenére, hogy – férjéhez hasonlóan – nem a faluból származik, sikeresen beilleszkedett a közösségbe. A település vezetési stratégiáját minden téren áthatja a decentralizáció elve, miszerint az önkormányzat feladatkörén kívül eső tevékenységeknek, programoknak lehetőség szerint minél függetlenebbül kell működniük, elvégzésükre felelősöket választanak, akik koordináló, felügyelő szerepet töltenek be.

Tiszacsécse, a gazdafalu

Rövid társadalomrajz az első világháborútól a rendszerváltásig

A két világháború között Tiszacsécse lakosságának 90 százaléka mezőgazdasági munkából, főként állattartásból élt, a többség önállóan gazdálkodott. Az 1930-as népszámlálási adatokból tudjuk, hogy három 50–100 hold közötti, tizenhatszáz 10–50 hold közötti, és harminckilenc 1–10 hold közötti birtok volt a település határain belül. Egy hold alatti vagy birtok nélküli munkáscsalád összesen huszonöt volt, cselédkedésből pedig mindössze tizenhat fő élt ekkoriban Tiszacsécsén.¹¹ Ezek az adatok – a falu kis méretéhez képest – egy viszonylag differenciált társadalomról adnak képet,¹² a kevés számú közepes és nagyobb gazda mellett azonban a többség törpebirtokon (5 hold alatt) gazdálkodott. Az 1920-as Nagyatádi-féle földreform hatásának köszönhetően ugyan országszerte megnőtt a földbirtokosok száma és a birtokok nagysága,¹³ valódi változás azonban nem következett be a birtokszerkezetben, a magyar társadalom nagy része továbbra is olyan törpebirtokos maradt, akinek saját

¹⁰ A családi állapot leírása a kutatási időszakára vonatkozik.

¹¹ Az adatok a keresők számát jelzik, az eltartottak (137 fő) és a segítő családtagok (66 fő) külön kategóriát képeznek.

¹² Ez annak tükrében meglepő, hogy több beszélgetőtársunk is úgy jellemezte Csécsé társadalmát, hogy itt soha nem voltak nagy társadalmi különbségek.

¹³ A Nagyatádi nevével elhíresült földreform hatása érzékelhetőbb, ha az 1910-ből származó, nem túl részletes mezőgazdasági statisztikával hasonlítjuk össze, amely egy kevésbé differenciált, kevesebb földbirtokossal és több cseléddel bíró társadalom képét mutatja: 10–100 hold közötti rétegbe 14, a 10 hold alatti rétegbe 29 és a részes földműves kategóriába 7 család tartozott 53 segítővel, egy híján 100 eltartottal. Ezen kívül 13-an cselédkedtek, akik 3 főt tartottak el.

földje megmunkálása mellett napszámos- vagy cselédmunkát kellett vállalnia. (Gyáni, 2004[8]: 306) Ezért lehetséges, hogy míg a helyi emlékezet szerint jelentős számú napszámos- és nincstelen család élt a faluban, az adatok azt mutatják, hogy 1910-ben a napszámos kategóriába csupán két, 1920-ban és 1930-ban pedig egyetlen család sem tartozott.¹⁴ Valószínű, hogy a törpebirtokos réteghez tartozó családok, amelyek a statisztikákban önálló birtokosként szerepeltek, rákényszerültek a napszámosmunkára. Erről egy idősebb, tősgyökeres csécsei származású férfi (volt polgármester és jelenlegi falukrónikás) így mesélt: *„Arra voltak kényszerülve a Horthy-rendszerben, hogy nagygazdákhöz jártak napszámba. Elég keserves időszak volt. Volt olyan, hogy – apámék is, amikor arattak – úgy vállalták fel a nagygazdáknál az aratást, hogy minden tizenöt kereszt után egy az övék lett. Egy nap alatt lehetett annyit csinálni, ha nagyon dolgoztak, csak akkor. Azelőtt meg sarlóval arattak, és akkor úgy adták, hogy fél véka búzát kaptak. Ketten kerestek huszonöt kilogramm búzát. Muszáj volt nekik, mert heten voltak testvérek.”* Napszámosként a szegényebb családok a Kende-uradalomba vagy a nagyobb gazdákhöz jártak, a munkáért többnyire terménnyel fizettek. A napszámosok rosszabb helyzetben voltak, mint a cselédek, mert munkájuk, megélhetésük sokkal bizonytalanabb volt, mint „röghöz kötött” társaiké. Ugyan a napszámosok időszakosan, egy-egy aratási szezonban többet kereshettek az uradalmi cselédekénél, ez utóbbiaknak viszont éves szerződésük volt, és legtöbbször egész életüket egy gazdánál éltek le, biztonságos körülmények között. A szegény családok magas gyermekvállalási hajlandósága megélhetési stratégia volt, ugyanis a hat-hét éves gyerekek már munkaerőnek számítottak, keresetük kiegészítette a szülők alacsony jövedelmét (Gyáni 2004[8]: 326). Tiszacsécse lakosainak többsége tehát önállóan gazdálkodott, jóval kevesebben cselédkedtek, mint például a közeli Túrístvándiban, amely – a Kende-uradalom egyik központjaként¹⁵ – tipikus cselédalu volt. A tiszacsécsei cselédek adatainak vizsgálatakor feltűnik, hogy nagyon alacsony az általuk eltartottak száma,¹⁶ ami azt valószínűsíti, hogy gazdasági vagy háztartási cselédek lehettek, akik – szemben az uradalmi cselédekkel – általában egyedülállóként, házasságukig szolgáltak, majd falujukba hazatérve letelepedtek és családot alapítottak (Gyáni 2004[8]: 323, 347).

A második világháborút követően megnőtt Tiszacsécse lakossága. A volt polgármester szerint a háború után azért emelkedett a lakosok száma, mert a bombázások elől sokan falura menekültek, és ekkor *„minden csécsei család befogadott egy menekült családot”*. Ez volt Tiszacsécse fénykora, népessége ezután folyamatosan fogyott. Az idős férfit idézve *„nagyon meggyapálta a községet, hogy '52-ben be kellett lépni a téeszbe, és üldözték a kulákságot”*. Ekkor a fiatalok nagy része elment, főként az építőiparba: Pestre, Ózdra, Kazincbarcikára, Dunaújvárosba áramlottak, *„oda, ahol munkát kaptak”*.

Egészen az utóbbi évekig a falu túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt, a lakosok nagy része állatokat tartott a háznál. A volt polgármester, aki a tejszarnokot 2003-as bezárásáig vezette, a következőképpen emlékezik: *„A Kádár-rendszerben, amikor az engedmények jöttek, amikor már nem követtük annyira a Szovjetuniót, és minden téesztag kaphatott egy hold háztájit, és már nemcsak egy tehene lehetett, na, akkor feltupíroztuk az állatállományt.”* A hetvenes években egy család akár 8-10 tehenet is tarthatott, a csécseitek minden pénzüket az állatokba fektették, amire akkor jó támogatásokat is lehetett kapni: *„Ha beállítottunk három üszőborjút, arra huszonnégyezer forintot kaptunk darabonként, arra én kaptam hetvenkétezer forint támogatást, egy Trabant meg harmincötezer forint volt. Ha azt én lekötöttem, vehettem belőle autót.”* A rendszerváltás környékén még 250-260 tehen volt a faluban, ez a szám 2003-ban, a csarnok bezárása után 20 alá csökkent.¹⁷

¹⁴ Az egy hold alatti vagy birtok nélküli kategóriába 1930-ban csupán a lakosság 16 százaléka tartozott. Az ezt megelőző időszakból sajnos nincsenek ilyen részletes adataink (csak a 10 hold alatti kategóriát tartották számon), ezért nem tudunk összehasonlítást végezni a két korszak között.

¹⁵ Lásd a Túrístvándiról szóló tanulmányt e kötetben.

¹⁶ 1910-ben 15 cselédre 8, 1920-ban és 1930-ban 2 cselédre egyetlen eltartott sem jutott.

¹⁷ Zsigmond Dezső Tiszacsécse-n forgatott filmet *Rekviem a szatmári csordákért* címmel a csécsei csarnok bezárásakor. A falusiak egy része statisztált a filmben, amelyről általában büszkén és nagyon szomorúan mesélnek. A csarnok bezárását valódi tragédiaként élte meg a falu.

4. kép. Tehéncsorda

A csarnokbezárás azért következett be, mert az uniós csatlakozás előtt elkezdődött a tejkvóták kiosztása és egyidejűleg felvásárlása is. Olyan hírek terjedtek, hogy nem lesz a tejre kereslet, és mindenki jobban jár, ha eladja a tejkvótáját. „Egy liter jó tejét huszonötezer forintot (+ áfa) adtak. Az elég jó pénz volt. Így az emberek kaptak nyolcszáz-kilencszázezer forintot. Ezzel kezdték meg a tönkrevágását ennek” – mesélte a volt csarnokvezető, aki maga is eladta tejkvótáját, sőt ő intézte a falusiak számára az értékesítést.¹⁸

A falu társadalmi jellemzői napjainkban

A kutatás időszakában elérhető legfrissebb adatok¹⁹ szerint Csécsén a lakosságnak több mint fele, azaz 155 lakos aktív korú volt, akiknek csaknem egyharmadát regisztrálták munkanélküliként, közülük több mint 50 százalék már legalább egy éve állásnélküli volt.²⁰ A munkaerő-piaci helyzet részletesebb leírásához a 2001-es népszámlálási adatokhoz fordulhatunk, ekkor Csécsén igen magas, 77 százalék volt az inaktív és eltartott lakosság aránya. 2001-ben az állandó lakosságnak csupán 15 százalékának (2007-ben már csak 13,5 százalékának) volt bejelentett munkahelye, ami ugyan elmaradt a kistérségi átlagtól,²¹ ám a környező településekhez mérten átlagosnak mondható (a másik általunk vizsgált településen, Túrístvándiban 14 százalék ez az arány). Tiszacsécsén a munkahellyel rendelkező 21 főnek több mint 70 százaléka helyben dolgozott. A magas arány annak köszönhető, hogy más foglalkoztató nem lévén, az önkormányzat igen sok embernek ad munkát. A hullámzó munkanélküli-

¹⁸ A kvótákat egy gödöllői vállalkozó vásárolta fel, szabályos adásvételi szerződéssel. A csarnok vezetője szerint azért volt szükség az eladásra, mert ha esetleg nem tudták volna „teljesíteni a kvótát”, akkor a kiesett mennyiséggel kevesebb tejet tudtak volna a következő évben értékesíteni. A csarnokos ugyan fontolgatta, hogy a faluban egy tejszövetkezetet hozzanak létre, de elbátortalanodott, amikor a környezetében több ilyen szövetkezet nem sokkal megalakulása után „bedöglött”. „A nagyok megeszik a kicsiket. A piacgazdaságnak sajnos ez a vesztesége. Ha nincs piac, akkor sajnos nem ér semmit” – hangzott a konklúzió.

¹⁹ Forrás: ÁFSZ-adatbázis (http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=full_AFSZ_2001).

²⁰ 44 fő a tartósan munkanélküliek száma.

²¹ A 2001-es népszámlálási adatok szerint a kistérségben a foglalkoztatottak aránya 22 százalék, a munkanélkülieké 8 százalék, az inaktív keresőké 40 százalék, az eltartottaké 30 százalék (kerékített értékek). (http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/15/data/tabhun/4/load02_1_3.html)

statisztikák ²² pedig azt mutatják, hogy az állások egy részét a meghatározott időszakokra elnyert pénzekből fedezik (közhasznú, közmunka, pályakezdők támogatása stb.). Az állásban lévők többsége a közszolgáltatásban dolgozik (iskolák, óvodák, egyéb állami vagy önkormányzati intézmények). Jelentős foglalkoztató a térségben a határőrség és a vámhivatal, amelyek – főként az előbbi – nagy számban foglalkoztatnak fiatalokat, a fiúk számára talán egyedül ezek az állások nyújtanak perspektívát. A schengeni határ kitolódásától az ukrán határszakaszon további létszámbővítést remélnek.

Tiszacsécse lakosságának korszerkezete az előregedő aprófalvakhoz képest kifejezetten kedvezőnek mondható, 2005-ben majdnem ugyanannyi 18 évesnél fiatalabb ember élt a faluban, mint 60 év fölötti (25–25%), az aktív korúak a falu lakosságának felét tették ki. ²³ A népszámlálási adatok szerint a falu lakossága alacsonyan iskolázott, a megfelelő korúakhoz viszonyítva 74 százalék az általános iskola nyolc osztályát végezte el, vagy annál kevesebbet, 12 százalékuk középiskolát végzett, és csupán 2,1 százalékuk járt felsőoktatási intézménybe. Az iskolázottsági statisztikákat potenciálisan javító újabb generáció esetében a legfontosabb kérdés, hogy a képzett fiatalok Tiszacsécsét választják-e lakóhelyül. Az elvándorlási statisztikákat megvizsgálva látható, hogy a nagymértékű elvándorlás – amely a hetvenes évektől a kilencvenes évekig tartott – befejeződött ugyan, de az elmúlt 15 év alatt is 34 fővel csökkent a falu lélekszáma. A falu lassú fogyását jelenleg nem drasztikus, de folyamatos elvándorlás mellett a születések csökkenése, a halálozási ráta növekedése okozza. Valamelyest javítja a statisztikákat, hogy minden évben beköltöznek néhányan, 2005-ben például öt fővel gyarapodott a falu lakossága.

Míg a kétezres évek elején egyértelműen elmondható volt, hogy a csécsei lakosság nagy része (gyakran egyéb állás mellett) jövedelmének jelentős hányadát a mezőgazdaságból szerzi, ma nehezebb megállapítani, hogy melyek a jellemző bevételi források. Korábban majd minden családban volt tehén, mára csupán körülbelül 20-22 szarvasmarhából álló csorda található Csécsén, és bár az állattartást az önkormányzat a mai napig próbálja támogatni a szociális földprogram keretében, a tejtermelés elsődleges megélhetési forrásból mellékes, kiegészítő kereseti forrássá vált. Bár még ma is jelentős a gazdálkodó családok száma (23 háztartás), csupán három-négy nagyobb gazda maradt a faluban, akik számára a mezőgazdaság fő tevékenységet, illetve jövedelmük nagy részét biztosító forrást jelent.

A három legnagyobb, 50 hektár körüli területen gazdálkodó család szezonálisan munkásokat – egyikük 6-10 embert is – foglalkoztat. Munkást találni könnyű, „*kapaszkodnak itt erőteljesen az emberek a munkáért*”. Az ukrainai vendégmunkások foglalkoztatása a korábbiakhoz képest visszaszorulóban van, az egyik alkalmi munkaadó például inkább környékbeli romákat fogad fel; rendszeren dolgoznak, évek óta visszajárnak. A gazdák főként búzát, kukoricát, tritikálét, zabot, valamint napraforgót termesztnek, ők és néhány kisebb gazdálkodó gyümölcsstermesztéssel is foglalkozik, főként alma-, meggy- és dióültetvényeket telepítettek. Jellemző a több lábbon állás: általában a férfiak viszik a mezőgazdaság ügyeit, az asszonyoknak (van, hogy a férjnek is) állandó munkahelyük van. ²⁴ A több lábbon állás stratégiája nem új keletű, több beszélgetőtársunk beszámolt arról, hogy a múlt rendszerben is „háztájiztak” a térszben végzett munkájuk mellett. A három legnagyobb birtokos ²⁵ többgenerációs gazdálkodó családból származik, ahol a szülők még most is segítenek a gyerekeknek, és az unokákat is bevonják a munkákba. A gazdálkodás nemzedékről nemzedékre hagyományozódása mellett a gyerekek iskoláztatásának stratégiáját is átörökítették. A kulákká minősített nagygazdák esetében a gyermekek taníttatása kifejezetten a kollektivizálás előli kimenekítés eszköze volt. Mivel a birtokot nem tudták gyermekeikre hagyni a kulákként üldözött gazdacsaládok, ezért a gazdaságát kulturális tőkére váltották, azaz, a pénzt iskolai képzettség megszerzésébe fektették. Az effajta tőkeátalakítás olyan időszakokban kerül leginkább előtérbe, amikor a gazdasági tőke átadását akadályozzák, hiszen a kulturális tőke (például képzettség) átörökítése zajlik a

²² Míg 2001-ben a népszámlálási adatok szerint még 42 foglalkoztatott volt, a településen pedig 25-en dolgoztak, addig 2007-ben az önkormányzat adatai szerint már csak 21 főnek volt állandó munkahelye, és csupán 15 embert foglalkoztatott az önkormányzat. Ez a csökkenés a nagy volumenű közmunkapályázatok lezárulta miatt lépett fel.

²³ 2005-ös T-Star adatok szerint: 2005-ben Tiszacsécse állandó lakossága 285 fő. Ebből 0–18 éves 71 fő, 18–59 éves 142 fő, 60 évnél idősebb 72 fő.

²⁴ A három nagyobb gazdálkodó családban a feleség önkormányzati állásban, művelődési házban, illetve terményfelvásárlóként dolgozik

²⁵ A környék egyik legnagyobb gazdálkodója, a Nyilas Farm tulajdonosa Tiszacsécséről származik (szülei jómódú gazdák voltak, ma is Csécsén élnek), jelenleg a közeli Szatmárcsékén gazdálkodik. A Nyilas Farm úgy 500 hektár földet művel, ebből 400 hektár szántó, 10-15 hektár gyümölcsös, körülbelül 80 hektár erdő. A cég alapvetően madáreleség-kukoricával foglalkozik, sok (körülbelül 85-100) beszállító termelője van. Az értékesítést maga szervezi, német, olasz piacokra. Négy-öt főt, alapvetően családtagokat foglalkoztat.

legrejtettebben (Bourdieu (1983[9], 2006: 146). Juhász Pál szerint a téeszekben a volt gazdaréteg a „szaporodó frusztráció és presztízscsökkenés hatására az új vezető csoportok öntudata, lesajnáló arroganciája és kétségtelen termelési sikerei láttán – elfogadta, hogy a paraszti létnek nincs jövője. [...] Gyermkeiket akkor óvhatják meg a deklasszálódástól, ha felhalmozó képességüket és piaci jelenlétükből adódó társadalmi kapcsolataikat arra használják föl, hogy segítik sikeres elindulásukat egy másik gazdasági és társadalmi térben. Ez a magatartás a részben külső okok miatt erodálódó földrajzi terekben (tanyás vidékeken, aprófalvakban, rossz közlekedési helyzetű településeken) a »kiaraszolás« jelenségéhez vezetett”. (Juhász, 2006[3]: 143)

A kiaraszolás következtében a falu lakossága a hatvanas–hetvenes években jelentősen megcsappant, de azokban a gazdálkodó családokban, amelyek a településen maradtak, megfigyelhető, hogy átörökítették gyermekeiknek a mintákat, és minden nehézség ellenére továbbvitték a családi gazdaságot. Szüleikhez hasonlóan a mai középgeneráció is a minél magasabb és jobb végzettség megszerzését kívánja gyermekeinek biztosítani. Annak érdekében, hogy növeljék felsőfokú intézményekbe való bejutásuk esélyét, a távolabbi általános és középiskolába is behordják a gyerekeket. A mezőgazdaságból ma sem könnyű megélni, ezért a legtehetősebb családok is több vasat tartanak a tűzben, közülük néhányan belevágtak faluturisztikai vállalkozásba is. Ám nemcsak a megélhetés nehézségei miatt, hanem mert ők jelentik azt a réteget, amelynek megvan ehhez a felhasználható vagy átforgatható tudása, kulturális és anyagi tőkéje, valamint az újfajta lehetőségek iránti nyitottsága.

A település társadalma a két háború közötti időszakhoz hasonlóan ma is rétegzett, ám a csécseiek azt vallják, nincsenek nagy társadalmi különbségek, itt nem élnek kirívóan gazdagok, sem nagyon szegények. Bár a faluban a cigány származású lakosságot sújtja jobban a szegénység, jövedelmüket, életkörülményeiket tekintve kirívó különbségeket – egy-két eset kivételével – nem találunk a szegényebb magyar lakossághoz képest. Becslések szerint körülbelül ötven főre tehető a romák száma, de a legutolsó népszámlálás során a csécsei lakosságból csupán hatan vallották magukat cigánynak. A helyi legenda szerint a mai cigány családok többsége egyetlen betelepülő – eléggé asszimilálódott – roma család leszármazottja. Ezek a családok a falu legszélső utcájában laknak viszonylag elkülönülten, ám többségük – ha területileg nem is – életvitelét tekintve integrálódott a helyi társadalomba. Vegyes házasságok is vannak, és többen elmondták, azért nem vállalnak túl sok gyereket, hogy „rendesen” fel tudják nevelni, és taníttatni tudják őket. Az interjúk során kiderült, hogy már a szocialista rendszerben megtörtént a csécsei roma családok tudatos integrálása a többségi társadalomba: a téeszben dolgoztak, otthon állatokat tartottak, házat építettek, kocsit vettek. Egy idősebb férfi például három évig Budapesten dolgozott a hajópadlógyárban, ezt követően a helyi téeszben helyezkedett el, ahol 12 évig csordásként dolgozott. Saját jószágot is tartott, 2-3 magyar tarka tehenet, naponta 40-45 liter tejet szállított be a tiszacsécsei téesz által üzemeltetett tejcsermókba. A tehenezést 12 év után kénytelen volt abbahagyni, mert csigolyakopással leszálaléskolták, eltiltották a nehéz fizikai munkától. Ezután még tartott öt-hat disznót, amiből leadásra is nevelt, most is van még három, amit saját fogyasztásra szán. Jelenleg a roma családok munkalehetőség híján többnyire közmunkásként, munkanélküli-segélyből vagy alkalmi munkákból élnek, de „saját sorsukat elkerülendő”, gyerekeiket próbálják rávenni a középiskola elvégzésére.²⁶ A többségi társadalom tagjai általában úgy nyilatkoznak, hogy nincs konfliktus a romákkal, régebben voltak „balhésabb családok”, de ők nem maradtak a faluban. „Ezek csinálták ezeket a szocpolos házakat, ezekkel nekem semmi bajom sincsen. Rendesek voltak, és egy lökést kaptak. Így magyarosodnak ki. [...] Ezekhez be lehet menni. Kimagyarosodtak egy kicsit. Van nekik három gyönyörű gyerekük” – jellemzi a csécsei roma közösséget egy idősebb férfi.

²⁶ Egy fiatalasszony például két nagyobbik gyermekét informatikai szakközépiskolába íratta Fehérgyarmatra, amit lánya nagyon jó eredménnyel végez, fia azonban nem akar befejezni. Az anya ezért nagyon mérges, mert egyetlen dolgot szeretne csupán, hogy ne válasszák azt az életet, amit ő, mert az nagyon nehéz. Az asszony abban a pár évben dolgozott csupán, amíg a településen működött a varroda, azóta nem talál munkát, mert az óvodáskorú kisfia mellett csak félállást tudna vállalni, lehetőleg Csécséhez közel. A gyerekek után járó családi pótlék mellett az asszony részt vesz a szociális földprogramban, amelynek keretén belül babot termeszt. Egy másik fiatalasszony szintén otthon van kislányaival, férje alkalmi és közhasznú munkát végez. Újonnan épített kétszobás házukban televízió, hűtő található, jelenleg éppen mosógépre spórolnak. Az asszony nagyon fontosnak tartja a gyerekek nevelését és egészségét, logopédushoz, szemészhez viszi a kicsiket. A családi jövedelmet a másik családhoz hasonlóan a szociális földprogram keretében bab- és uborkatermesztéssel egészítik ki.

A téesz és örököse, az önkormányzat

A téesz: a legnagyobb foglalkoztató 1990 előtt

1952-ben megalakult a Haladás Mgtsz, „*aztán amikor Nagy Imre mondta, hogy nem szabad kényszerrel benn tartani az embereket, akkor sokan kiléptek, de nem mindenki. Megmaradt egy kisebb téesz. Inkább azok maradtak bent, akiknek nem volt földjük*” – emlékezett a volt polgármester. Az egyik 50 holdas gazda, akit kulákként üldöztek,²⁷ a következőképpen fogalmazott: „*A téesz lumpenekből tevődött akkor össze. [...] Nem léptünk be a téeszbe, nem is kellettünk mi akkor oda.*” 1956-ban a téesz felbomlott, majd 1959-ben újból megalakult: „*Kezdték visszafogni az embereket*” – folytatta a téesz történetét a volt polgármester –, és akkor megint sokan elmentek. „*A módosabb családok tagjai mind elmentek, még az idősebbek is, aztán később mind vissza is jött. Ingáztak kéthetente.*”

Az 1959-ben újjáalakult tiszacsécsei önálló téesz tíz évig működött, ami annak ellenére, hogy a téeszelnökök helyi illetőségűek voltak, nem volt túl eredményes. Az egyik szemtanú így emlékezett: „*Nem mentek ötről a hatra. [...] Nem voltak igazán jó szakemberek, vezetők. Mindig azt mondták, az olyanokat kell választani, akik már bizonyítottak. De hiába gazdálkodott magának jól, ha a téeszben nem tudta a rendet és fegyelmet tartani, és hát nagyüzemi módon már nem tudott.*” 1969-ben aztán a csécsei téesz egyesült a kóródival, így jött létre a közös Béke Mgtsz, ahol a helybeliek zöme egészen a rendszerváltásig dolgozott. Csécsén szarvasmarhatelep működött, a határban kiterjedt gyümölcsösök, elsősorban alma- és dióültetvények terültek el. Mindez azonban nem kötötte le a tiszacsécsei munkaerőt, ezért sokan jártak át Kóródra, ahol a gépműhely és egy nagyobb gyümölcsös kínált munkalehetőséget. A téesz melléküzemágaként működött egy kavicskitermelő üzem, valamint egy lágagyár, a másik szomszédos faluban, Milotán pedig fűrészüzem és egy csúszdákat gyártó műanyaggyár foglalkoztatta a környékbeli embereket.

A hetvenes évek közepén a téesz részesművelésre adott ki takarmányt (egyharmad azé lett, aki kaszálta és gyűjtötte, kétharmad a téesznel maradt), tíz évvel később már a gyümölcsösöket is ilyen formában művelték. A Béke Mgtsz-ben összességében 300 fő körül lehetett a tagok, 180-190 körül az aktív dolgozók száma. A legstabilabb ágazatnak a sóderkitermelés bizonyult, amely 50 százalékos haszonnal dolgozott. A Béke Mgtsz-ben viszonylag kevés nő dolgozott, „*itt szokás volt, hogy az asszony otthon maradt a gyerekek háztartásbeliként, a férj eltartotta abból a keresetből, amit a szövetkezetben kapott, és adott volt a háztáji tevékenység, amiben a nők is kivették a részüket*”.

A jelenlegi polgármester, aki 1983 és 1989 között gépészmérnökként maga is a téesz kóródi gépállomásán dolgozott, elmondta, hogy 1986-ban sikerült meggyőznie a téeszelnököt arról, hogy a régi MTZ-kel már nem lehet rendesen megművelni a földeket, ezért komoly erőgépeket, körbálázókat, kombájnokokat vásároltak 25-30 milliós nagyságrendben, ez akkoriban jelentős összegnek számított. A térségben elsők között a Béke Mgtsz élt a lízingelés lehetőségével, így az egyik legmodernebb gépsorral rendelkezett. „*El tudtuk azt érni, hogy idejében megmunkáltuk a területet, és még tudtunk menni más településre is, Kölcse, Milotára, Tiszabecsre, ahová kellett. Ekkor kezdődött, hogy kiadtuk a gyümölcsösöket, a gépeknél a költségtérítéses rendszert alakítottunk ki, amikor a világon nem volt még ilyen. Fel volt mérve minden terület, hogy melyik mennyi, és akkor a 10 hektár megművelésénél nem volt mindegy, hogy mennyi üzemanyagot tankolt, annak arányában kapta csak az üzemanyagot, volt egy ilyen érdekeltég, hogy ne lopják a gázolajat.*” Az új elszámolási rendszer kialakítása azonban nem ment zökkenők nélkül, a helyzetet nehezítette a bonyolult irányítási struktúra is.

A téesz jövedelmének 60-70 százaléka a növénytermesztési és állattenyésztési ágazatban termelődött, nem csoda, hogy „*amikor kivették alóla a földet, nem tudott működőképes maradni*”. A rendszerváltást követően, 1992-ben a szövetkezeti átmeneti és a földtörvény lehetőséget adott arra, hogy az emberek kiváljanak a közös gazdaságból, s ekkor „*megkezdődött a szövetkezet szétszedése*”. A csécsieket is elkapta az önállósodási láz. 1994–1995-

²⁷ Régen és most is ekkora (volt) a családi birtok. Az idős férfi elmesélte, hogy eleinte nem tudott sehoh elhelyezkedni, tanulni sem engedték. Végül a Vízügynél alkalmazták, amely „befogadott minden ilyen embert”. Később, amikor „enyhült a terror”, bevették őket is a téeszbe, de ez nem volt igazán inyükre.

ben létrehoztak egy 120-130 taggal működő kis települési szövetkezetet, amely 600 hektár körüli területen gazdálkodott, s amelynek elnökévé a jelenlegi polgármestert választották. A faluszövetkezet 40-45 embert foglalkoztatott: „Folytattuk a ládagyártást, erdőt kaptunk, volt egy kis fűrészüzemünk, volt szántó is, gyümölcsös is. A munkaerőt helyben megtaláltuk, szerencsénk volt, mert a gépészetben annak idején sok tiszacsécse volt, a szalagfűrésznél is ugyanúgy, aki hozta az üzletrészt, és dolgozni akart, annak munkát tudtunk adni.” Három évig működött a kis szövetkezet, majd: „Itt is egyre inkább előtérbe került az, hogy mindenki a saját boldogulását vette alapul, az emberek megérezték az ízét annak, ha ők kivisznek valamit, azt ők pénzzé tudják tenni. Úgy láttuk, hogy két lehetőség van a téesz vezetése előtt, az egyik az, hogy feléljük a meglévő vagyont, vagy a másik az, hogy korrekt módon elszámolunk a tagjainkkal, és akkor mindenki hozzájut valamihez. Ezt az utóbbit választottuk.”²⁸ Mára a szövetkezetből nem maradt semmi, de a volt tagok közül huszonhárman ma is gazdálkodnak.

Az önkormányzat: a legnagyobb foglalkoztató 1990 után

A falunak a rendszerváltást követően megválasztott első polgármestere a téesz önállósodásához hasonlította a közös tanácstól való elszakadást is, amelyre 1989-ben került sor: „Ugyanaz a vágy hajtotta az embereket, mint a téeszénél is: különválni, különválni.” A rendszerváltás előtt Csécse öt másik településsel – Tiszakóród, Milota, Tiszabecs, Uszka, Magosliget – együtt nagyközségi közös tanácsot alkotott, melynek központja Tiszabecs volt. Az előljárárságban lakosságárányosan osztották el a helyeket, Csécse három, Kóródnak öt, Tiszabecsnek kilenc előljárója volt. Minthogy minden szentnek maga felé hajlik a keze, itt is a legnagyobb településre áramlott a legtöbb pénz, ott történt a legtöbb fejlesztés, „mindent Becsre akartak vinni”. Ez a legfőbb probléma a körzetesítéssel, mondják tapasztalatból többen is; ha a kicsiket összevonják a nagyokkal, akkor a 300 fős faluba semmilyen fejlesztés nem jut, az a két-három képviselő, aki bekerül a közös tanácsba, nem tudja a kistelepülés érdekeit érvényesíteni. Többen is elismerik, hogy költségtakarékosabb, racionálisabb lenne a közös önkormányzat, de ez egyúttal a kistelepülések „halálát” is jelentené, a falu lelke veszne el. Az a tudat is nagyon sokat számít – mondja az egyik önkormányzati képviselő –, hogy a falunak gazdája van, hogy odafigyelnek az emberekre, ha nem is sok pénzből, de fejlesztések történnek, „legalább annyi, hogy virágok vannak az út mentén”. Az iskolások az 1970-es évek óta Kóródra járnak, az óvoda, a körjegyzőség és az orvos mindig is a szomszéd faluban működött, saját lelkése a településnek nem volt soha. A falu igazgatási önállóságát azonban a csécsiek már 1989-ben visszazerezték, és – a lakosok szerint – „a falu azóta nagyon sokat fejlődött”. Ez a fejlődés nem járt a népesség növekedésével, ugyanakkor drasztikus csökkenés sem következett be. A legtöbb hasonló méretű településsel ellentétben Csécse lakosságának korösszetétele igen kedvező: a fiatalok aránya megegyezik az idősök arányával, a két – többnyire eltartásra szoruló – korosztállyal pedig majdnem megegyezik a munkaképes korúak száma, ők a lakosság felét teszik ki. Ha a fiatalokat a településen tudnák tartani, akkor a következő időszakban sem csökkenne jelentősen a lakosság. Ám a polgármester szerint éppen a képzett fiatalok megtartása a legnagyobb probléma ezen a vidéken. „Mindig megkapjuk a kritikát abba az irányba, hogy ezzel a vidékkel az a probléma, hogy alacsony az iskolai végzettsége. De ha a másik oldalról közelítjük meg ezt a dolgot, akkor meg kell nézni, hogy a településen van öt gyerek, aki végzett az érettségivel, abból négy felvételt nyert felsőfokú intézménybe, és minden évben ilyen jók a mutatóink. Ezért dühít, amikor ránk fogják, hogy itt alacsony a képzettségi mutató, ezekből a falvakból értelmes emberek kerültek ki. Ha azt mondanák, hogy nem tudjuk itt tartani a képzett munkaerőt, akkor azt elfogadom.”

Munkahelyet a környék csak limitált számban tud kínálni. A rendszerváltás után, a téeszek és a környékbeli nagyobb foglalkoztatók megszűnésével Tiszacsécse is „szinte mindenki munkanélküli lett”. A kilencvenes években a településen megkezdte működését a sonkádi polgármester tulajdonában lévő és a tiszacsécsei nők jelentős részét foglalkoztató varroda, amely azonban mindössze két évig működött, majd megrendelések hiányában felszámolták. Jelenleg az önkormányzaton kívül egy – a tulajdonost és egy alkalmazottat foglalkoztató – kereskedelmi vállalkozás (bolt és kocsmá) ad munkát a faluban. Az önkormányzatnál kilenc főt foglalkoztatnak állandó jelleggel, és jelenleg további hat közmunkást. Itt is jellemző, hogy az emberek az önkormányzattól várják a segítséget, a munkanélküliség megoldását. „Furcsa tévhit él az emberekben, azt hiszik, hogy az önkormányzatnak alapvető kötelezettsége a foglalkoztatás, pedig ez nem így van. Itt mindent az önkormányzattól várnak el.” A polgármester szerint a helyzetet csak nehezíti, hogy ilyen kis faluban mindenki ismer mindenkit, nagyon nehéz

²⁸ A tagok közül többen ellenezték a felszámolást, szerették volna egyben tartani a szövetkezetet, de akkorra már elkezdődött a javak széthordása.

elvonatkoztatni a személyes ismeretségektől, kötődésektől. A probléma Csécsén is főként a szociális segélyek és a korlátozott számú munkanélküli foglalkoztatását lehetővé tevő közmunka elosztásánál merül fel. Az éves költségvetési keret 38 millió forint, de ezt a falu általában jelentősen túllépi. A költségek legnagyobb részét a foglalkoztatás és a Kóróddal közös intézmények fenntartása viszi el.

A tiszacsécei polgármester az önkormányzat felelősség- és szerepvállalásáról liberális piaci elveket vall. Nem gondoskodhat az önkormányzat mindenről és mindenkiről, ugyanis nem ez a feladata. Segíteni persze kell, meg kell teremteni a szükséges feltételeket, kereteket, de az önkormányzat nem végezhet el mindent az emberek helyett. Az 1998 óta működő szociális földprogrammal kapcsolatban is meggyőződése, hogy ha az önkormányzat magára vállalja például a termékek értékesítését, akkor az emberek nem érzik a munkájuk, felelősségük súlyát. *„Soha nem csinálunk olyat, hogy mindent száz százalékban odaadunk, hanem egy részét a költségeknek fedezzük, egyrészt azért, mert kevés a pénz, másrészt meg azért, mert amit az ember ingyen kap, és nincs neki saját magának mit kockáztatnia, nem is tekinti a saját magáénak. Így, hogy én is segítek bizonyos részben, nem vállalom át minden munkát tőle, egyrészt több embernek tudok segíteni, másrészt a tulajdonosi szemlélet is jobban kialakul az emberekben.”*

Ezen a ponton kínálkozik az összehasonlítás Tiszacsécse és a másik, általunk alaposabban vizsgált falu, Túrístvándi polgármesterének vezetési elveit illetően. A hasonló gondokkal (munkanélküliség, önkormányzati intézmények fenntartása stb.) küzdő települések első emberei ugyanis eltérően gondolkodnak szerepükről, és igen különböző stratégiát követnek. Hozzátesszük: a kutatás időszakában mindketten a lehető legnagyobb mértékben élvezték a falu bizalmát, támogatását.²⁹ Míg a túristvándi polgármester asszony paternalista módon, gondoskodó figyelemmel kísér minden ügyet, addig a csécei polgármester laissez faire elveket vall, ami azt jelenti, hogy az önkormányzat (és vezetője) vonuljon ki bizonyos területekről (például a gazdaságból). Míg Túrístvándiban szinte minden döntést a polgármester asszony hoz meg (a képviselő-testület támogatásával, de tényleges feladatmegosztás nélkül), addig Csécsén bizottságokat állítanak fel, amelyek döntenek egyes ügyekben. A polgármester maga nem tagja sem a legeltetési, sem a szociális bizottságnak, mert nem szeretné, ha részrehajlással vádolnák. Mindkét vezető életútja meghatározó, magyarázó tényező jelenlegi politikájukat illetően: a közel tíz éve regnáló csécei polgármester megválasztása előtt a téves gazdasági középvezetőjeként már a nyolcvanas években piaci módszerek bevezetésével próbálkozott. Gazdasági, racionális szemlélete azóta is megmaradt, gyakran említi: *„Én egy méter járdát többre nézek, mint egy hetes fesztivált. Ha megvan a méter járda és a rendezvény is, akkor meg többre nézek két méter járdát. Ilyen vagyok, ezen nem tudok már változtatni. [...] Nekem gépész a szakmám, a mezőgazdaságban dolgoztam, nekem mindig meg kellett harcolni mindenért.”* A túristvándi polgármester asszony nagygazdacsaládból származik a közeli Kőlcseről, polgármestersége előtt hat gyermekével otthon volt gyeseen, politikai pályafutása a cigány kisebbségi önkormányzat vezetésével kezdődött. Életpályájából adódik szociális érzékenysége, valamint gondoskodó attitűdje. A vezetői magatartást azonban nemcsak a vezetők tulajdonságai és életútja határozzák meg, hanem a közösség elvárásai is. Éppen ezért fontos a magyarázó tényezők között megemlíteni talán a legfontosabbat, hogy míg Túrístvándi cselédfalu, addig Tiszacsécse gazdafalu volt a második világháborúig. Ez a történelmi örökség nagy valószínűséggel mentalitásbeli különbségeket okoz a későbbi generációk esetében is. Túrístvándi vezetői és lakosai maguk is hangoztatják, hogy az ott élő embereknek mindig megmondták, mit kell tenni,³⁰ így okkal gondolhatjuk, hogy ez magyarázza a paternalista, gondoskodó vezetés elfogadását, igénylését. Ezzel szemben Tiszacsécsén önálló gazdálkodók éltek, akiknek leszármazottai is örökölték az autonómia iránti igényt, ami valószínűleg jobban megfér a laissez faire elvével.

Tiszacsécse, az együttműködő falu

Földművelés támogatott keretek között

Tiszacsécsén néhány család kivételével mindenki támogatásra szorul a földművelés vagy az állattartás területén. A lakosok többsége nem az önálló egzisztenciájú, közepes gazdák szűk csoportjához tartozik, hanem a szociális

---

²⁹ Célunk nem az értékelés, hanem csupán a faluvezetési elvek összehasonlítása, amit azért is megtehetünk, mert két elfogadott, sikeres vezetőről van szó. Lásd még a Túrístvándiról szóló tanulmányt e tananyagban.

³⁰ Lásd ehhez a Túrístvándiról szóló tanulmányt.

földprogram keretein belül, kis földterületen „félpiaci” gazdálkodást folytat.³¹ Az előző, 1990–1998 között regnáló polgármester 12 hektár földet vásárolt az önkormányzat számára, hogy elindulhasson a szociális földprogram, amelyet aztán 1998-ban megválasztott utódja valósított meg. *„A választási ígéreteim egyike volt, hogy segítem a gazdálkodást, de mint téveszes ember, ez el is várható tőlem.”* 1999-ben, majd a következő két évben a Szociális és Családügyi Minisztériumhoz pályázott a község, ahol nyert először egy, majd másfél, végül kétmillió forintot. A harmadik évben a minisztériumi támogatás mellett területfejlesztési pályázaton további nyolcmillió forintot nyertek, amelyet erőgépek vásárlásra fordítottak. *„Azzal indítottunk, hogy a tehéntartást támogattuk, ehhez mi biztosítottuk a legelőt, biztosítottuk a pástort, az üzemanyagot, támogattuk a téli takarmány-előállítás, vetőmagot, műtrágyát. Aztán támogattuk azokat a családokat, akik valamilyen oknál fogva nem jutottak földterülethez.”*

A szociális földprogram három célcsoportot érint a faluban: az egyiket az a 4-5t család alkotja, amelyek szarvasmarhát tartanak, a másik abból a 8-10, zömében roma családból áll, akik nem rendelkeznek saját földdel, hanem az önkormányzati területen biztosított parcellákon termelnek uborkát és karós babot. A harmadik csoport tagjai szintén karós babot termesztene, de ők rendelkeznek saját területtel, amelyen a földmunkákat az önkormányzat ingyen biztosítja számukra. A településen 2005-ben 50 családot, azaz jőszerivel mindenkit érintett a szociális földprogram. A polgármester elve, hogy *„aki akar valamit tenni, azt támogatja az önkormányzat, aki azonban nem tesz látványos erőfeszítéseket helyzete javítására, az Tiszacsécsén nem kaphat támogatást”*. 2006-ban a 280 fős falu életében nagy fordulat állt be: gesztorként, Túristvándival és Sonkáddal közösen elnyert egy szociálisföldprogram-pályázatot. A megvalósításra ötmillió forintot fordíthattak, a program jellege településenként különböző volt. Tiszacsécsén továbbra is megmaradt a többféle profil: állattartás és növénytermesztés saját és önkormányzati területeken. A föld nélküli családok részére az önkormányzat biztosít kiskerteket, amelyekben saját családjuk részére elő tudják teremteni a zöldségfélét. Ők többnyire kézi munkát igénylő növényeket termesztene, mint például a vetőmag, az uborka, a gyalog- és a karós bab. Év elején meghirdetik a lehetőséget, a csécseiek ekkor jelenthetik be igényeiket. Az elbírálás után az igényekhez próbálják igazítani a területek nagyságát.

A földtulajdonnal rendelkező családok egyik része állattenyésztéssel, a másik növénytermesztéssel foglalkozik. A szarvasmarhatartás a 2003-as csarnokbezárás után visszaszorult, ennek megfelelően a földprogramban is csökkent az ágazat jelentősége. A növénytermesztő gazdákat kedvezményes talajmunkákkal segíti az önkormányzat, valamint növényvédő szerrel, vetőmaggal, műtrágyával. Az önkormányzat az évek alatt beszerezte az összes szükséges eszközt,³² és a szolgáltatást nyomott, azaz önköltségi áron biztosítja, az igénylőknek az amortizációt nem, csak az üzemanyagot kell megfizetniük. Olyan család is van, amelynek szociális rászorultság alapján egyáltalán nem kell fizetnie. A felvásárlást – a polgármester filozófiájának szellemében – nem az önkormányzat végzi, hanem a faluban működő két terményfelvásárló. Az ő tevékenységük eredetileg nem kötődött a szociális földprogramhoz, de néhány éve bekapcsolódtak a tiszacsécsei önkormányzat által koordinált babtermesztésbe. A nagyobbik, közel tíz éve működő felvásárló babot, kendert, gyógynövényt egyaránt vett át, attól függően, hogy mikor mire volt kereslet. Az elmúlt hét-nyolc év alatt azonban mind a termelői, mind az átvevői kör³³ jelentősen kibővült és átrendeződött. Egy család átlagosan 1200 négyszögöl babot vállal, a felvásárló szerint egyre több az érdeklődő a faluban, ami annak is köszönhető, hogy eddig az értékesítéssel nem volt gond, a kereskedők annyi babot vettek át, amennyi megtermett. A tiszacsécsei földprogramot – a térség több más programjával szemben – az önkormányzat nem felügyeli az utolsó fázisig. Míg Túristvándiban az értékesítéssel bezárólag mindent az önkormányzat végez, intéz, addig a csécsei önkormányzat félúton kiszáll, a területet alkalmassá teszi vetésre, de az

³¹ 1992 és 2005 között a falu hét pályázattal 13 800 000 forintot nyert el, így egy lakosra átlagosan 47 260 forint jutott. Az adatokat, amelyek a szolnoki Esély Közalapítványtól származnak, Rácz Katalin gyűjtötte és foglalta össze.

³² Az önkormányzat gépparkja jelenleg a következőkből áll: MTZ 82-es erőgép, eke, tárcsa, borona, műtrágyaszóró, permetező, vegyszerező, daráló, terménytoló, billenős pótkocsi.

³³ A felvásárló több átvevővel áll kapcsolatban, a babot például három cégnek adja tovább: egy német piacokra szállító bajai cég (Szemini Kft.) mellett kapcsolatban áll egy Szentpéterszegen működő kft.-vel (most Biborker Kft., korábban Blondi és Tárša), amely szintén német piacokra, vetőmagként adja tovább a babot. Ez a cég megbízható partnernek bizonyult az elmúlt években, ha nincs saját forrása, hitelt vesz fel, hogy a beszállítói felé rendezze a számlát. A fentiek mellett a felvásárlónak jó kapcsolata alakult ki egy pesti céggel, amelyik Olaszországba, Görögországba szállítja vetőmagként a felvásárolt terméket. Eddig egyszer fordult elő, hogy a csécseiek a felvásárlóval kudarcot vallottak, egy Nyíregyházán működő ég elvitte a terményt, de fizetni már nem tudott érte. A 28 családból 4 roma származású, ők „eddig mindig kimondottan jó termésátlaggal termeltek”, s közülük 2007-ben egy család az uborkatermesztésbe is belefogott.

ezután következő munkákat a termelők már maguk végzik. Tiszacsécse esetében tehát nem egy teljes védettséget élvező programról, hanem „félpiaci” megoldásról van szó. Tiszacsécsén a legkülönbözőbb rétegek integrációja zajlik a szociális földprogram keretében, ugyanakkor jól elkülönült alprogramok vannak, amelyeknek a résztvevői különböző jellegű és mértékű támogatást kapnak.

A helyben sikeres és népszerű szociális földprogramot azonban kormányzati szinten már nem támogatják ugyanakkora súllyal. 2007-ben az egész megyében összesen 30 millió forintba lehetett pályázni. *„Mi úgy döntöttünk, hogy nem külön-külön adjuk be, hanem beadjuk együtt ötmillióra, hogy más településnek is jusson. Valahol szemmel kell azt tartani, hogy másnak is kell.”* Tiszacsécse az esélyeket mérlegelve tehát ismét a racionális kooperáció eszközéhez nyúl, amely a kisebb, ám biztosabb nyereséget eredményezheti. Az önkormányzat a szociális földprogram mellett egyéb módokon is támogatja a falu lakosait. Rendszeresen megvásárolja az eladó földterületet, amit az, aki építkezni szeretne, részletre megvehet az önkormányzattól. *„A szántóért a településen aranykoronánként tízezer forintot fizetnek, mi most negyven aranykoronát vettünk meg. Mindig akad egy-két család, amelyik megszorul, és hirtelen eladja a földet. Itt most mélyponton van a földpiac [...], az önkormányzat a legbiztosabb fizető.”* Jelenleg a községnek a kezdetihez képest öt hektárral több, tizenöt hektár birtoka van. A különböző föld- és telektámogatásnál azonban, ha lehet, még fontosabb a közfoglalkoztatás.

Támogatott foglalkoztatási együttműködések

A munkanélküliség problémájának enyhítésében jelentős szerepet játszik a közfoglalkoztatás, amelyre minden évben pályázik a község. 2005 novemberében a „100 lépés” programhoz kapcsolódó közmunkapályázat, a szociális földprogramhoz hasonlóan több település (Tiszacsécse, Sonkád, Magosliget, Botpalád, Kispalád, Csaholc) részvételével, Tiszacsécse gesztorságával valósult meg. Csécse polgármestere többször is kifejtette, hogy a jó együttműködés a múltban kiépült és eredményes kapcsolatokon alapul, és alapvető feltétele, hogy a felek partnerként tekintsenek egymásra, és komolyan vegyék a közös munkát. Az együttműködési mintákból kiténik, hogy az „életképes” kapcsolatok nem feltétlenül szomszédsági vagy akár mikrokörzeti alapon nyugszanak. A statisztikai, igazgatási határokat a személyes vagy múltbéli munkatapasztalatok révén létrejövő kapcsolati rendszerek átléphetik.

Tiszacsécse számára a gesztorszerep jobb érdekérvényesítési lehetőséggel járt: a megpályázott helyeket a falvak nem lélekszámarányosan, hanem egyenlő arányban osztották el, így a legkisebb Csécse is 21 helyet kapott.

2007-ben azonban megváltozott a törvényi szabályozás; a települések közmunkaprogramokra már nem pályázhatnak külön vagy kisebb konzorciumokban, hanem csak a kistérségi társulásokon keresztül. Ez azt eredményezi, hogy a közmunkaprogramban, amely a gesztorszerepnek köszönhetően viszonylag sok ember foglalkoztatására adott lehetőséget, egy Tiszacsécse-méretű településnek most egy, legfeljebb két hely juthat a keretből. A település közcélú és közhasznú foglalkoztatási kerettel is rendelkezik, 2006 folyamán közel 40 fő jutott támogatott munkához, így adódott, hogy a polgármester büszkén kijelentette: *„A faluban jelenleg nincsen munkanélküli, legalábbis bejelentetten.”* A támogatott foglalkoztatás legnagyobb kihívása, hogy miként lehet motiválni a foglalkoztatottakat a munkavégzésre. A legnehezebb feladat a többnyire tartósan munkanélküli lakosok „visszavezetése a munka világába”, ami rengeteg energiát emészt fel a folyamatos felügyelet és „fegyelmezés” miatt. Csécsén a problémát úgy oldották meg, hogy a különböző projektek racionális összekapcsolásával „valós” feladatokat, például az EU-konform, faelemes játszótér építését végeztették az emberekkel a támogatott foglalkoztatás keretében. A feladat társadalmi hasznossága és a polgármester tekintélye együttesen megtette hatását, a munkások még „szakadó esőben is dolgoztak”. A motiváció mellett a projektek összekapcsolása kézzelfogható eredményt is hozott, egymillió forint megtakarítást jelentett az önkormányzatnak. Az elszántság és a munka, ami Csécsét jellemzi, sok támogatót és önkéntest toboroz a községnek. A játszótér építéskor például a fájátékokat forgalmazó cég jelentős árengedményt tett, miután a helyszínre látogatott, és látta a falusiak (a faluvezetés) elszántságát. Az ifjúsági ház és a könyvtár ügyét, amelyekről a későbbiekben még lesz szó, szintén többen támogatták mind természetbeni, mind anyagi segítséggel.

Részben ugyancsak közhasznú munkások bevonásával működik évek óta sikeresen a falugondnoki szolgálat. Ennek keretében házi gondozók dolgoznak, akik összeírják, hogy mit kell megvásárolni a boltban, milyen

gyógyszerre van szükségük az idős, beteg falubelieknek. A falugondnok azután Tiszabecsen vagy Kölcshen beszerzi a szükséges dolgokat, amelyeket a házi gondozók visznek ki a rászorulóknak.

A foglalkoztatási gondokat, úgy tűnik, egyelőre támogatott formában, időszakosan tudja enyhíteni a falu vezetése, de legalább nem látszattevékenységek, hanem valódi feladatok kivitelezése is zajlik. Az igazi persze az lenne, ha vállalkozások érkeznének a térségbe, amelyek tartósan foglalkoztatnák a munkanélkülieket. Ez azonban ebben a térségben láthatóan segítség, támogatás nélkül nem megy. Tiszacsécse polgármestere pályázati forrás segítségével szeretett volna létrehozni egy vállalkozást, amely – véleménye szerint – nagyon jól működhetett volna, ha a vállalkozó az utolsó pillanatban vissza nem lép. A Roma-Kő néven futó vállalkozás rehabilitációs foglalkoztatás keretében, a Tiszában található kavics kitermelésére építve, térburkoló köveket gyártott volna. *„Negyvenmillió forintos lett volna a beruházás, a pályázat úgy állt össze, hogy négy millió forint az önkormányzat részéről, húsz millió a támogatás, a különbözetet, a tizenhat millió forintot pedig vállalkozás hozta volna be, de a vállalkozás időközben pénzügyi zavarba keveredett, kilépett, és egy évig küzdöttünk azért, hogy egy másik vállalkozót találjunk, végül vissza kellett adnunk a pályázatot.”*

Hiába keresett a polgármester kétségbeesetten új partnert a programhoz, a feladat lehetetlennek bizonyult, mert időközben megváltozott a rehabilitációs foglalkoztatást szabályozó törvény, és az idő is túl kevés volt. A vállalkozás 15 embernek adott volna állandó munkát, ha megvalósul, jelentősen mérsékli a foglalkoztatási gondokat a községben.

A polgármester nem adja fel azt a szándékát, hogy helybe, illetve a térségbe munkahelyteremtő vállalkozásokat vonzzon, de a helyzet nem könnyű. A tiszaháti úthálózat jelentős részét ugyan rendbe hozták a 2001. évi árvizek után, de a legközelebbi város, Fehérgyarmat 27, Mátészalka 32, Nyíregyháza 93, a főváros több mint 320 kilométerre fekszik. Az autópálya egyelőre Nyíregyházáig épült ki, tehát a szállítás, a termékek terítése igencsak nehézkes. A helyi termelők azonban nemcsak a távolságra, hanem a szükséges kapcsolatok hiányára is panaszkodtak, amikor a szatmári specialitások, azaz a pálinka- és lekvárértékesítési és -terjesztési lehetőségeikről beszélgettünk.

Tiszacsécse, a pihenőfalv

Tiszacsécshen három család foglalkozik falusi turizmussal. Mindannyian egy régi – örökölt vagy vásárolt – parasztházat hasznosítottak e célra, és valamennyiükre jellemző, hogy a ház kiadása mellékjövedelmet biztosít számukra, elsődlegesen gazdálkodnak, hivatali, iskolai állást töltenek be. Az egyik, már nyugdíjas tulajdonos nem is igazán a vendégfogadás anyagi hozadékát emeli ki, mint inkább azt, hogy érdekes emberekkel találkozhat, beszélgethet. Véleménye szerint a turizmusból megélni nem lehet, hiszen náluk egy évben legfeljebb 4-5 visszatérő család fordul meg. A legnagyobb forgalmú, 13 fős vendégház tulajdonosa pályázati pénzből újította fel és bővítette ki egy idős asszonytól vásárolt parasztházat, amelyet a szezonban folyamatosan próbál kiadni, de reklámozni nem nagyon szokott, vendégei többnyire egymástól hallanak a helyről, sokan közülük visszatérők. A térség vendégfogadói általában panaszkodnak az értékesítés és reklámozás nehézségeire, nem találják a megfelelő csatornákat, általában nincs internetjük, és nem is mozognak otthonosan a világhálón. Ez nemcsak a reklámozást, de a pályázatok elkészítését is nehezíti, és bár többen is említették, hogy szeretnének újabb szolgáltatásokat kiépíteni, bővíteni, nem tudják megtalálni hozzá a finanszírozási lehetőségeket.

Nem egyedül Csécshen, hanem meglátásom szerint az egész térségre jellemző, hogy a lakosok nem hisznek a turizmusban mint megélhetési lehetőségben. Ennek oka, hogy fő jövedelemforrásként képzelnek el a vendégfogadást, ami azonban az ország néhány kiemelt területén kívül nem sok helyen jelent valódi alternatívát. Ezen a vidéken állandó, jól jövedelmező munkahelyek híján az embereknek több lábbon kell állniuk. *„Ide nem lehet olyan munkahelyet teremteni, ami mindenkinek százezer forintos munkahelyet biztosít. De ha valaki ügyes, akkor szépen össze lehet szedegetni a pénzt”* – állítja a polgármester. És valóban, mint már említettük, a relatíve legjobban szituált családok is három-négy forrásból teremtik elő a család fenntartásához szükséges jövedelmet. A turizmus az egyik forrás, ami persze a forgalom növekedésével egyre nagyobb súlyra tehet szert a bevételek között. Ehhez azonban ráfordítások szükségesek, anyagiakban és időben egyaránt. Akkor lesz ugyanis egy térség eladható, ha az odalátogatók úgy érzik, foglalkoznak velük, keresik az igényeiket, amelyeket lehetőség szerint

ki is elégítenek. Az egyik, a faluba beköltözött beszélgetőpartnerünk szerint a „vendéglátás essenciája” abban áll, hogy a „vendéglátó gazdának érezze magát a faluban, olyan szolgáltatást nyújtson, amit nem kap meg az Órségben, nem kap meg a Zemplénben, mert ott mást kap. Hanem itt megkapja a helyi ételeket, a helyi vendéglátást, a vendégszeretetet, azt, hogy itt megszáll az egyik házban, akkor ott elkalauzolják. [...] A turisztika is erről szólna, hogy egy kicsit itt tartsa a faluban, nézzen szét, ismerje meg, tudja azt, hogy hol érje el a szolgáltatást.” Ehhez azonban kell egyfajta elkötelezettség a falu iránt, kell, hogy az emberek tudatában legyenek annak, „értékes helyi specialitások birtokosai”, amit meg kell ismertetni, szeretettni az idelátogatókkal.³⁴

A falusi vendégfogadók mellé szolgáltatóként felsorakozott maga a tiszacsécsei önkormányzat is. 2006-ban az ifjúsági ház emeletén egy 18 fős szálláshelyet alakítottak ki, amely ifjúsági programok, konferenciák és workshopok résztvevőinek elszállásolására is alkalmas. A nagyobb csoportok fogadására kialakított színvonalas fogadóbázis az egész térség hasonló nagyságrendű vendégfogadói számára konkurenciát teremt, ugyanis megépülése óta – a látogatásunkig tartó – nem egészen fél év alatt már négy-öt nagyobb program résztvevői is a tiszacsécsei ifjúsági szállást választották. A szálláshely működésének sikerességében a színvonalas kivitelezés mellett a polgármesternek és feleségének jó kapcsolatai (az államigazgatásban, európai uniós programokban stb.) is fontos szerepet játszanak.

A Szatmári Fesztiválon önálló rendezvény helyszínékként Tiszacsécse nem szerepel, ugyanakkor mindig részt vesz a környező települések programjain, sátrat állít, ahol a falusiak (főként a hivatali alkalmazottak) főznek és árulják ételeiket. A polgármester szerint Tiszacsécse túl kicsi ahhoz, hogy elárasszák a turisták, az egynapos felhajtás nem is éri meg az árát. Tiszacsécének másban kellene megtalálnia magát. „A maga kicsiségével, a maga szépségével, tisztaságával, itt az emberek nagyon figyelnek arra, hogy rendben legyen a portájuk, a ház eleje rendben legyen, egymásra nagyon figyelnek. Pont abban a dologban lehet az ereje, ami azért vonzza ide az embert, mert itt nem az a felfordulás, az a nyüzsi van” – mondja az előzőekben idézett beköltöző.

A pihenőfunkció mellett a másik profil, amire a település berendezkedett, az átutazó forgalom kiszolgálása. A Móricz-emlékház és a harangláb ugyanis a kulturális látványosságokban bővelkedő szatmári útvonal elengedhetetlen része, amelyet évente sok ezren felkeresnek, köztük nagyon sok iskolás. Az átutazóforgalomból, gondolhatnánk, nem lehet előnyt kovácsolni, Csécse vezetője azonban megtalálta azt a „piaci rést”, amelyet ki lehetne aknázni. A település pályázott, és nyert is 7,6 millió forintot, az összeget egy fából épült, a környezetébe illeszkedő vendégfogadó állomás építésére fordítottak, amelyben kulturált illemhely és fedett étkező található. Ebből ugyan közvetlenül csak annyi haszna származik a településnek, hogy egy embernek időszakosan állást tudnak teremteni – persze ez sem kevés egy ekkora faluban –, ugyanakkor hosszú távon megtérülhet ez a figyelmesség: „Gyakran látom, hogy a turisták ott ülnek az útpadkán, és eszik a szendvicset. Nagyon sok látnivaló van a térségben, de sehol nincsen nyilvános vécé. Most már elmondhatják majd, nyilvános vécé van Tiszacsécén” – válaszolta az időközben megvalósult pihenőhely tervét a polgármester. Az utazók tehát megjegyzik majd Csécset, szeretnek itt megállni, ha pedig jól érzik magukat, nem sietnek tovább, elfogyasztanak egy italt a helyi vendéglátóhelyen, szuvenírt vásárolnak a rokonoknak.

Látható, hogy a település vezetői minden kis lehetőséget megpróbálnak kiaknázni, reális, a falu léptékeire, lehetőségeire szabott terveket találnak ki, nem futnak megvalósíthatatlan nagy projektek után. A hosszú távra szóló tervek persze nem eredményeznek azonnal látható eredményeket, ha azonban ezek a külön-külön kis projektek összeállnak egy komplex rendszerré, stabilitást adhatnak a falunak.

Helyi termékek értékesítése

A Leader+ program a helyi értékek kiaknázásáról, a speciális termékek kitalálásáról, előállításáról és értékesítéséről, azaz a lokális gazdaság erősítéséről szól. A Fehérgyarmati kistérség húsz települése elnyert egy 85

---

³⁴ Gyakran elég egy-egy gesztus is, például ha megérkezik egy hosszú, többórás utazás után a látogató, akkor a vendéglátó fogadja, megkínálja egy kupica szatmári pálinkával, esetleg egy kis süteménnyel. Ezek az apró gesztusok, figyelmességek még gyakran hiányoznak, persze nem könnyű megtalálni az egyensúlyt, hogy meddig figyelmesség az odafigyelő gondoskodás, és mikor válik a vendég számára terhessé.

millió forintos keretet, amelynek felhasználásáról egy, a térség polgármestereiből, gazdasági és civil szereplőiből felállított Leader-menedzsment dönt. ³⁵

Két fordulóban lehetett pályázni különböző projektekkal, amelyekkel végül a szatmári akciócsoportnak minden pénzt sikerült lekötnie. Az eredeti cél az volt, hogy ne csak önkormányzati szereplők, hanem vállalkozások, gazdálkodók, magánszemélyek és civilek is részesüljenek a forrásokból, hiszen a nem túl nagy támogatási összegek számukra jelentenének valódi segítséget. Ez a cél nem valósult meg, a pályázatok nagy részét ugyanis az önkormányzatok nyújtották be. A magánszemélyek és a vállalkozók alacsony részvételének oka elsősorban a kapcsolati tőke és a pályázati képtelenségek hiánya – amelyekről már az előzőekben szoltunk –, illetve a rutintalanság, tapasztalatlanság, ami miatt a lakosok segítség nélkül nem tudnak és mernek nekivágni a pályázatoknak. Ez nem csoda, tekintve, hogy egy pályázat megírása nem egyszerű, ugyanakkor belátható, hogy a helyi vezetők, illetve polgármesteri hivatalok kapacitása is véges, nem tudnak a falusiak számára pályázatokat írni amellet, hogy a település összes ügyét ők viszik a hátukon. ³⁶

Tiszacsécsén sincs helyi vállalkozó által elnyert projekt, itt három különböző pályázati kombináció valósult meg. Egy projektre a falu magában, két másikra több településsel közösen pályázott, a harmadik kombináció szerint az önkormányzat által elnyert és megvalósított helyi értékesítő bolt üzemeltetését a Panyolai Szilvóriumnak adták át. Így tehát Csécsének önkormányzati, „szövetkezésen alapuló” és közvetve vállalkozói projektje is lesz. Ismét hangsúlyozzuk a település kooperációs hajlandóságát, amely újra sikeres, racionális magatartásnak bizonyult. Közösen pályáztak egy tájjellegű – szétszerelhető és könnyen szállítható – faházat, amely kiállítások és rendezvények alkalmával az egész térség reprezentációját, helyi termékek árusítását, szórólapok elhelyezését stb. teszi lehetővé. Egy nagy fémszerkezetes rendezvénysátor beszerzésére is pályáztak a falvak Csécsé vezetésével, amely egyrészt alkalmas arra, hogy eső esetén az emberek behúzódjanak alá, másrészt konferenciák szervezéséhez is megfelelő. Szintén rendezvényeken használható az a hangosító- és kivetítőberendezés, amelyet megpályázott a több településből álló konzorcium. Az eszközök mindegyike a térség népszerűsítését célzó fesztiválok és rendezvénysorozatok technikai felszerelését bővíti, javítja, így tehát közjószág jellegű. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy minden település közösen érdekelt a rendezvényekhez szükséges eszközök megszerzésében, hiszen külön-külön nem lenne érdekük megvásárolni ezeket, hogy az év egy-két napján használják. Egy-egy ilyen felszerelésnek akkora költségei vannak, hogy egy település egymagában nem tudná azt beszerezni és folyamatosan üzemeltetni. Tiszacsécsének ugyanakkor azért állt érdekében megszervezni a kooperációt, mert egyrészt ez presztízst jelent, másrészt a logisztikát (a felszereléseket mindenki jogosult előre megbeszélte időpontokban igénybe venni) Tiszacsécsé szervezi, ami a fenntartási és karbantartási munkák megszerzését jelenti. Itt tehát ismét egy „piaci rés” kihasználásáról van szó: Csécsé méretéből adódóan nem tud helyszínről részt venni a fesztivál rendezvénysorozatában, ugyanakkor „kívülről” helyzetét és kooperációs potenciálját ki tudja használni, és a logisztika ugyancsak fontos területén képes „labdába rúgni”. Ez közvetlenül – a turistamegállóhoz hasonlóan – nem túl nagy, ám a 280 fős falu szempontjából jelentős hasznot eredményez, a fenntartás, karbantartás, szállítás és koordináció ugyanis pénzt és feladatot jelent a község egy-két lakosának, még ha csak időszakosan is. A „birtokközösséget” illetően pedig a közjószág jelleg pozitív hozadékai mellett – tehát hogy mindenki részesülhet egy olyan jószágból, amelyet egyedül megszerezni nem tudna – Tiszacsécsé gesztorságával elkerülhetővé válik a „közlegetők tragédiája” (Harden 1968[1]; Schelling 1978[4]), amely szerint ha nincs gazdája valaminek, akkor mindenkinek az a célja, hogy a lehető legkisebb ráfordítással a lehető legnagyobb hasznot megszerezze, és ez könnyen a teljes kizsigereléshez, amortizációhoz vezethet.

Csécsé saját projektjeként 2,5 millió forint értékben pályázott arra, hogy a különböző forrásokból felépített ifjúsági ház pincéjében kerámiaműhelyt alakítsanak ki. Két kemencét és egy korongot szeretnének megvásárolni erre a célra. A műhely kialakítása szintén egy komplex hosszú távú terv része, hiszen összekapcsolódik a ház

³⁵ A Leader+ célja a vidéki térségekben élők segítése és bátorítása annak érdekében, hogy térségük hosszabb távú fejlesztési lehetőségeit közösen átgondolják. Olyan integrált, újszerű megoldásokat magukba foglaló stratégiák megvalósításának támogatása a szándék, amelyek biztosítják a térség fenntartható fejlődését, különös tekintettel: a természeti és a kulturális örökség megővására; a vidéki gazdaság megerősítésére, ami elsősorban munkahelyek teremtését jelenti; a helyi közösségek szervezeti feltételeinek javítására. Forrás: http://www.leaderkozpont.hu/ptPortal/index.php?mod=ShowStatic&page=Leader_kozossegi_kezd.

³⁶ Nincs arról információ, hogy az egyes településeken mennyire tájékoztatták a helybelieket a pályázati lehetőségről. Úgy hallottuk azonban, voltak polgármesterek, akik nem tartották fontosnak, hogy az önkormányzaton kívül más szereplők is fejlesztési forráshoz jussanak, s nem is volt mindenütt megfelelő a lakosság tájékoztatása.

udvarán felállított elárúsítóhely működtetésével. A fából készült tájjellegű pavilonban ugyanis szezonálisan helyi termékeket (lekvárt, pálinkát, diót, kézműves termékeket) értékesítenek majd. A kerámiaműhelyben ehhez csupokat szeretnének készíteni, amelyeket a csécsei asszonyok által hímzett tetőkkel lehetne lefedni. A csécseiek számára ez, a vendégfogadáshoz hasonlóan, valószínűleg nem lesz önálló pénzkereseti lehetőség, ugyanakkor a több lábbon állás egyik stratégiájává válhatna, és egyben erősíthetné a többi ágat. Ha ugyanis egy vendégfogadó a gyümölcsösében megtermelt szilvából pálinkát és lekvárt főz, amelyet vendégei az ízlésesen csomagolt kerámiaedényekben legálisan megvásárolhatnak, portékájával a szolgáltatások körét bővíti, és újabb bevételi forrásra tesz szert. A pálinka- és lekvárvásárlást illetően ugyanis jelenleg az a helyzet a környéken, hogy bár majd minden család főz otthon, sokan nem tudják eladni, mivel ahhoz, hogy legálisan értékesítsék terméküket, hosszas hivatali procedúrát kellene végigjárniuk. Ugyanakkor állítják, hogy lenne kereslet a helyi termékek iránt, gyakran még Budapestről is elutaznak ide vásárolni. A helyzet a többi helyi termékkel is hasonló: egy középkorú asszony – aki szintén három-négy tevékenységből próbál megélni – többek között terítőket hímez téli esteken, amelyeket jelenleg leginkább ajándékba, családjának készít. Nagyon szívesen hímezne és horgolna eladásra is, ha megfizetnék, és lenne megbízható értékesítési csatorna. Számára tehát ez a hobbi megélhetési forrássá válhatna.

A csécsei polgármester laissez faire gazdaságpolitikai nézeteire a helyi termékeket árusító fabodé üzemeltetése ismét jó példát kínál. A boltot ugyanis nem az önkormányzat, hanem a Panyolai Szilvórium névre hallgató vállalkozás üzemelteti majd. Panyola része a Leader-közösségnek, és egyike azon ritka falvaknak, ahol vállalkozás is pályázott és nyert a keretösszegeből. A Panyolai Szilvórium értékesítőként való belépése a közösségbe azért indokolt, mert a Panyolai Elixír pálinka népszerű, országosan ismert. Mindezt nemcsak közvetlen marketingtevékenységgel, hanem például társadalmi szerepvállalással, konferenciák, fesztiválok szponzorálásával érte el.³⁷ Rendelkezik tehát a jól bevált értékesítési csatornákkal és bevezetett márkanévvel, amit a Leader-közösség helyi termékeinek értékesítésekor maximálisan ki tud majd aknázni.

A tiszacsécsei polgármester racionális döntést hozott, hogy kiengedte a település kezéből az értékesítést, noha ez a lépés első pillantásra a falu érdekeivel ellentétesnek tűnhet. Csécse valójában jól járhat, mivel az üzemeltető a tervek szerint a faluból is vásárol majd termékeket, amelyeket a helyiek árusítanak. Az önkormányzat amúgy sem lenne képes, de nem is alkalmas arra, hogy a termékek engedélyeztetését, felvásárlását, árusítását, terjesztését, reklámozását stb. maga végezze. Ez azonban még csak távlati terv, amelynek nem ismeretesek a részletei. Annyi megállapítható, hogy a polgármester ismét a kooperációban keresi a megoldást, igyekszik Csécse erősségeit kihasználni, gyengeségeit pedig más forrás igénybevételeivel enyhíteni.

Az ifjúsági házban berendezendő kézműveshelyiségnek azon túl, hogy helyet ad a különféle termékek, például kerámiák előállításának, közösségépítő jelentősége is van. A közösségépítés és a fiatalok nevelése, kulturális és szórakozási lehetőségek biztosítása a csécsei politika kiemelt területei közé tartozik.

A csécsei ifjúságbarát önkormányzat

Tiszacsécsén igen magas a fiatalok aránya: 2005-ben a 26 év alattiak száma 116,38, a 18 év alattiaké pedig 71 volt.³⁸ Az ifjúsági önkormányzatnak 2005-ben körülbelül negyven 10–26 év közötti aktív tagja volt, akik részt vehetnek a két évente tartott választásokon. Az ifjúsági önkormányzat a „nagy önkormányzat” mintájára képviselő-testületi üléseket tart, programtervet készít, döntéseket hoz. Munkájukat nagyban segítette, hogy kaptak hat számítógépet a „nagy önkormányzattól”, amely nem kevés erőfeszítés árán felújította a régi iskolaépületet ifjúsági ház céljára. 2004-ben a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának „Kell egy hely!” pályázatán Tiszacsécse önkormányzata 45 millió forintos tervet nyújtott be, amelyből csupán 18 millió forintot ítélték meg számukra. Akkor a képviselő-testület úgy döntött, hogy a kevés pénz ellenére belevág az építkezésbe, így az elnyert 18 millió forint mellé még 10 milliót hozzá kellett tenni, amit a település „két évig nyögött”.

³⁷ „E hagyományos promóciós eszközökön túlmenően a cég megjelenik a különböző vásárokon, termékiállításokon és -versenyeken, összekapcsolja termékét a tájjellegű turisztika fejlesztésével és tájjellegű falusi rendezvények szervezésével annak érdekében, hogy a pálinkák tradicionális jellegét és »ösi« kultuszát még inkább hangsúlyozza. A 2005. évben mintegy 40 esetben települt ki a különböző regionális és országos rendezvényekre, vásárokra, ami a panyolai pálinkák széles körű ismertségét hozta, miközben egyúttal jelentős árbevételt is produkált az ezeken folytatott kiskereskedelmi tevékenységen keresztül.” Részlet a Vidékfejlesztési esettanulmányok a magyar–román határ mentén című kötet Panyolai Szilvóriumról írott esettanulmányából (<http://www.agr.unideb.hu/hirek/dl/2006/esettanulmanyhu.pdf>).

³⁸ Forrás: Ifjúsági programsorozatok a Tiszacsécsei Gyermek- és Ifjúsági Önkormányzat szervezésében (dokumentum).

A házat végül 2006-ban megyei forrásból fejezte be a csécsei önkormányzat, ekkorra megépült a fogadó bázis is az emeleti szinten. A multifunkcionális ház alsó szintjén egy nagyterem található, amely szükség szerint helyet ad a falu rendezvényeinek, de konferenciák szervezésére is alkalmas. Ezek az alkalmak bevételhez juttatják az önkormányzatot, a ház fenntartásához pedig pluszforrást biztosítanak. A ház földszintjén található még számítógépterem, közösségi szoba, konyha és fürdőszoba, valamint 2006-ban a pince egy részét is berendezték, ide pingpongasztal került. Az ifjúságsegítő fiatalember elmondta, hogy télen nemcsak a fiatalok, hanem az idősebbek is gyakran lejártak, és nagy pingpongbajnokságokat rendeztek. Mivel nagy az igény a közösségi együttlétre, versenyt is szerveztek, a helyezettek ajándékot kaptak. Az ifjúsági önkormányzat előre megtervezi a programokat: minden évben megünneplik az anyák napját, megemlékezést tartanak az ifjúsági önkormányzat megalakulásának évfordulóján, de rendeznek „novemberi műsoros estét”, „Házhoz jön a Mikulás”-t, valamint karácsonyi műsoros estét. Van minden héten kézműves-foglalkozás, filmklub, angol tanfolyam, rajzfilmklub, játszóház, aerobik, negyedévente kiadják a Móricz Unokái című lapot. A polgármester szerint a legnagyobb eredmény, hogy a gyerekek „*olyan önbizalmat kaptak, ha elmennek egy közösségbe, azt veszem észre, hogy nem kiülnek a közösség szélére, és onnan figyelik, hogy a többi mit csinál, hanem beülnek középre*”.

Emlékezetes eseményként tartják számon a faluban a 2006-os jótékonyági bált, amelyet a könyvtár bővítésének céljából rendeztek. A rendezvény nagyon jól sikerült, sokan érkeztek a környező falvakból, rengeteg felajánlás jött különböző cégektől, üzletektől. A jótékonyági bál megtartásához az egész falu hozzájárult, az idősek otthonában sütöttek-főztek, mindenki hozott valamit otthonról is. Az akkori ifjúsági polgármester szerint az volt a legszebb az eseményben, hogy részt vett benne a falu apraja-nagyja, mindenki táncolt, mindenki jól érezte magát.

Nemrégiben házimozirendszer is került az ifjúsági házba, amelyet pályázaton nyertek, a gyerekek szívesen járnak oda filmeket nézni. 2005-ben a „felnőtt önkormányzat” pályázott táboroztatásra, így elvihették a fiatalokat Bükkszentkeresztesre, balatoni nyaralásra. 2005 decemberében az Észak-alföldi Regionális Ifjúsági Szolgáltató Irodával együttműködésben és a környező települések ifjúsági önkormányzatainak részvételével megrendezték Tiszacsécse-n a Határtalan Hetet. A csécseiek már két éve részt vesznek a túristvándi ifjúsági napon is, ez alkalommal a környék ifjúsági önkormányzatai találkoznak, beszélgetnek, bográcsolnak. Az ifjúsági önkormányzat korábbi vezetője büszkén mesélte: aktivitásukkal elnyerték az „ifjúságbarát önkormányzat” kategóriában az első helyet.

2005 decemberétől az Ifjúsági Ház helyet ad a Felső-Tisza-vidéki Ifjúsági Információs Pontnak is,³⁹ amely szintén települések közti összefogás eredménye, Tiszacsécse Sonkáddal együtt működteti. A Fetinfo célja, hogy a fiataloknak tanulással, továbbtanulással, tanfolyamokkal, képzésekkel kapcsolatos információt szolgáltasson. Segítséget nyújt a felsőoktatási intézmények tanulóinak vizsgákkal kapcsolatos információk lekéréséhez, vizsgákra történő bejelentkezéshez.

A Fetinfo munkatársai üzemeltetik a könyvtárat is, valamint részt vesznek a helyi újság szerkesztésében, kiadásában. Segítenek a pályázatok megírásában, és szervezői munkát látnak el a rendezvényeken.⁴⁰

Az ifjúságot tehát minden módon igyekszik segíteni a „felnőtt önkormányzat”, nem csoda, hogy a falu fiataljai nagyon szeretnek otthon lenni. A csécsei fiatalok azonban nemcsak egymással, hanem a szomszédos falvak fiataljaival is összejárnak. A falvak közti kapcsolati rendszer ily módon nemcsak az intézmények és a települések közötti projektek tekintetében vált szorossá. A csécsei fiatalok szerint nagy az összetartás a falu fiataljai között, mindenkire lehet számítani. 2006-ban több mint 80 fiatal élt a faluban, mindannyian tagjai voltak az ifjúsági önkormányzatnak.

Összegzés

Tiszacsécse önálló gazdálkodói múltú aprófalvú, ahol a hagyományos megélhetési forrás, az állattartás 2003 után gyakorlatilag megszűnt. A rendszerváltás óta a lakosság nagy része munkanélküli, a foglalkoztatottak aránya a

---

³⁹ Sokáig önkéntesként, majd egy ideig csekély megbízási díj fejében végezte az ifjúságsszervező munkát. Jelenleg a Leader Akciócsoport referenseként sok elfoglaltságából adódóan ismét társadalmi munkát végez – amennyire ideje engedi –, a hivatalos ifjúságsszervezést egy fiatal tanár végzi.

⁴⁰ ICSSZEM–BM közös pályázat alapján valósította meg a település.

faluközösség aktív korú lakosai között csupán 13,5 százalékos. A rossz gazdasági mutatók ellenére a faluban nem szembeötlő a szegénység, az emberek rendben tartják portáikat, kerestetiket többféle forrásból is kiegészítetik. A támogatott foglalkoztatási programok mellett a szociális földprogram sok embert juttat bevételhez, emellett egy-két gazda is kínál alkalmi munkát néhány családnak nyaranta. A falu első pillantásra a periférikus helyzetű települések átlagos helyzetét mutatja, ám boldogulási képessége nem átlagos, ami egyrészt az agilis és jól képzett faluvezetőnek köszönhető, másrészt a közösség megtartó erejének. A faluvezetést a lehetőségek okos felmérése, a piaci rések kihasználása, a hosszú távú stratégiai gondolkodás és a térségi szintű kooperációs hajlandóság jellemzi. Mindez összességében stabilizálhatja, dinamizálhatja az évtizedek óta stagnáló népességű közösséget.

Az aprófalú megmaradásának esélye meggyőződésünk szerint az együttműködésben rejlik, ugyanis a település az intézményi ellátás tekintetében fennállása óta erősen függ a környező falvaktól. A függőségi helyzet erősödhet a jövőben, ha beigazolódik a polgármester azon jóslata, hogy az 500 fő alatti falvak önkormányzatait az állam körzetesíteni fogja. A közösség tagjai ettől a helyzettől nagyon félnek, ugyanis a tanácsi időszakban már megtapasztalták, hogy milyen nehéz az aprófalú érdekeit képviselni a közös rendszerben, ahol „mindig a legkisebb húzza a legrövidebbet”. A falu 1989-es különválása óta látványosan fejlődött, az elmúlt tizenhét év alatt számtalan pályázatot nyert, új épületeket épített, közművesített, és olyan fiatalokat „nevelt ki”, akik önálló önkormányzattal, számtalan programmal, saját, jól felszerelt ifjúsági házzal és információs ponttal rendelkeznek. Kérdés, hogy ennek a kis közösségnek az ereje elegendő lesz-e akkor is, ha a falunak félállású vagy a feladatait társadalmi munkában ellátó polgármestere lesz, akinek nem áll rendelkezésére jól felszerelt, korszerű eszközökkel ellátott – nem utolsósorban öt embernek állást nyújtó – hivatal. Kérdés továbbá: ha az elődeiknél képzetesebb fiatalok – munka és boldogulási lehetőségek híján – elhagyják a falut és a térséget, miből merít erőt a közösség, hogyan biztosítja fennmaradását.

Felhasznált irodalom

- [1] Hardin, Garrett. 1968. *The tragedy of commons*. *Science*. 162. kötet. 3859. szám. 1243–1248.
- [2] Elster, Jon. 2001. *A társadalom fogaskerekei, magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Osiris Kiadó. Budapest.
- [3] Juhász, Pál. 2006. *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. (Terepmunkák)*. Jelenkutató Alapítvány–Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- [4] Schelling, Thomas C.. 1998. *Termosztátok, tragacsok és más modelles családok*. In Csonotos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. 208–242. Osiris Kiadó. Budapest.
- [5] Schumacher, Ernst F.. 1991. „A kicsi szép.”. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- [6] Gályász, József. 2006. *Vidékfejlesztési esettanulmányok a magyar–román határ mentén* (Interneten: <http://www.agr.unideb.hu/hirek/dl/2006/esettanulmanyhu.pdf>). Campus Kiadó. Debrecen.
- [7] Bihari, Albertné. 2007. *Énnekem Csécse volt Tündérsziget*. Könyvtári Levelező/lap. Január. (Interneten: <http://www.vein.hu/library/iksz/serv/kl/full0701/16-27.pdf>).
- [8] Gyáni, Gábor és Kövér, György. 2004. *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris. Budapest.
- [9] Bourdieu, Pierre. 1983. *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) (2006): *Gazdaságszociológia*. 132–146. Aula Kiadó. Budapest.

Források

- [1] *Ifjúsági programsorozatok a Tiszacsécseai Gyermek- és Ifjúsági Önkormányzat szervezésében. Tiszacsécse, 2005. április 5. (Dokumentum.)*.

- [2] *Felső-Tisza-vidéki Ifjúsági Információs Pont Tiszacsécse és Sonkád települések összefogásával..*
- [3] *Hopka András: Szociális földprogram Tiszacsécsén. 2004. május 13..*
- [4] *2005. évi megvalósított ifjúsági programok..*
- [5] *Tiszacsécse Község Önkormányzatának és a Tiszacsécsei Gyermek- és Ifjúsági Önkormányzatnak a 2004. évi munkaterve..*

„Itt nyolcvanháromféle külön világ van”

*Nagyszakácsi mozaik*¹

Bódi Jenő
Járosi Katalin

Legelő és kemping

„A legelőre sok jószágot hajtott ki a gulyás és a kanász, ma pedig csupán négy tehén van a faluban. Áttértek a zacskós tej fogyasztására, nem lehet már tejcsarnokban vásárolni” – írja Nagyszakácsiról az 1997 nyarán a községben terepmunkán járt szociálisasszisztens-képzés egyik hallgatója az általuk összeállított fénymásolt kis füzetecskében, amelyben terepmunkájuk tapasztalatai mellett fejlesztési javaslatokat, Nagyszakácsi lehetséges jövőképeit is megfogalmazták. Utóbbira példa: „Tíz év múlva? Bizonyára már nagy üdvözlőtábla fogad bennünket, mellette a testvérvárosok táblája, majd az idegenforgalmi táblák: szálloda, fürdő... Nem találkozunk majd romos házzal, a kemping működni fog egy medencével, mi is ott parkolunk le, a vendéglő teraszán ücsörögve olvasgatjuk a helyi lapot, többnyelvű prospektust a faluról. Sétálunk tovább, és látjuk, hogy a mai panzió mellett már kiépített park, kis tavacska, faelemes játszótér, körülötte kismamák gyermekeikkel.”

Az előttünk járt falukutatók eme kis kiadványára a megjelenését követő nyolcadik nyáron a falu egyik lelkes hagyományörzőjénél, régiségek szenvedélyes gyűjtőjénél bukkantunk, aki emellett a faluban az 1993 óta minden augusztus első hétvégéjén megrendezett reneszánsz királyi szakácsverseny alkalmából pár napra megnyíló falumúzeum vendégkönyvét és egy, az 1925-ben Nagyszakácsiban történt Szűz Mária-jelenésről szóló újságcikket mutatott nekünk nagy buzgalommal. A szociálisasszisztens-képzés hallgatóinak kis kutatása szóba került a falu egyik meghatározó személyiségével, a helyi, állami gondozottakkal foglalkozó nevelőotthon vezetőnőjével való beszélgetésünk során is, ő viszont kevésbé ütött meg lelkes hangot. Mint mondta, annak idején a beszámolójukat olvasva azon gondolkozott, feljelentse-e a tereptanárukat, hiszen abban az általa vezetett intézményről, annak lakóiról néhány kellemetlen állítás is megjelent.

Ezek a hanyatlásról és kiemelkedésről, a helyi kuriózumokról és hatalomról szóló, helyenként kusza képek és benyomások meglehetősen jól tükrözik azt a kissé mozaikos összképet, amely nagyszakácsi terepmunkánk során alakult ki bennünk, és amely végigkíséri a falu (fél)múltjának, jelenének ismertetését. Ebben a mozaikos összképben éppúgy beletartozhatnak a helybeliek kisnemesi elődei, a falu viszonylagos polgárosultsága a 20. század elején, a település középkori hagyományának kortárs újrafelfedezése és az ennek köszönhető országos hírű, a média érdeklődése által kísért turisztikai rendezvény, mint helyiek és elszármazottak által a község hírnevének gondos őrzése, amely már a legújabb médiumot, az internetet is elérte.² Vagy épp mindezek kontrasztjaként említhetnénk a falu szocialista korszakbeli hanyatlását, leértékelődését, községi önállóságának elvesztését, társadalmi szerepét.

A falu társadalmi terének ezt a mozaikosságát, karakternelküliségét azért is hangsúlyozzuk, hogy elkerüljük a hely különféle lehetséges esszencializálásának veszélyét. Ezek egyike lehetne, ha a falut azonosítanánk a turizmus köré szövődő települési identitással. A rendszerváltás után az önkormányzatiság megteremtődése az új települési identitások, imázsok létrejöttének is kedvezett. Ezek egyik fő hajtóereje a turizmus, a késő modern gazdaság egyik vezető ágazata lett, amelyet a válságövezetekben lévő települések gazdasági problémáik – például

---

¹ A tanulmány eredeti megjelenése: Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 282–322. A tanulmány alapjául szolgáló, Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségért című kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program támogatta 2005 és 2008 között. A témavezető Kovács Katalin volt.

² Nemcsak a falu díszes honlapjára utalhatunk itt, hanem némi kutakodás után megtalálhatjuk egy, a faluból elszármazott értelmiségi webes naplóját, blogját, ahol annak szerzője néhány bejegyzésben Nagyszakácsi történetével, saját gyerekkori nyaralásainak emlékeivel is foglalkozik. De a falu mediatizáltságának példája lehet a megyei könyvtár – egy szakdolgozó által összeállított – 124 tételes bibliográfiája, amely a rendszerváltás óta a településről írt újságcikkeket sorolja fel – ezt a listát bármely magyarországi aprófalú megirigyelhetné.

a munkanélküliség – megoldásként is látni szeretnék. Az ilyesféle, a vidéki teret átalakítani igyekvő hazai törekvések sorában szinte az elsők között jött létre a Nagyszakácsi Királyi Szakácsok Nyomdokán címet viselő turisztikai fesztivál, amelynek csúcspontján, a kilencvenes évek végén a félezer fős község több mint tízezer látogatót vonzott egy nap alatt a faluba, és az eseményről még a kezdete után 12 évvel, 2005 nyarán is látható volt egy híradás a közszolgálati televízió esti híradójában.³

Nagyszakácsi iránti érdeklődésünk okát épp az előbb említettek adták: egyrészt lehet-e példája a község a sikeres, a kisfalusi helyzetből, korábbi társközségi szerepéből kitörő településnek? Másrészt: milyen hatással volt a faluban megjelenő idegenek sokasága és a velük járó hírnév a településre, hogyan élték meg azt a helybéliek, létrehozott-e a turizmus fejlesztéseket, s ha igen, a falu mely csoportjai tudták kiaknázni azokat?

A hazai településkutatások tanulsága a falusi térnek a gazdasági és politikai átmenet okozta térbeli egyenlőtlenégekből fakadó polarizálódása. E kutatások nyomán talán Nagyszakácsit is könnyen besorolhatnánk a falvak egyik – legkönnyebben talán átlagos – típusába.⁴ De úgy véljük, ez elfedné a település általunk tapasztalt sokféleségét, heterogenitását, amely jól megkülönböztetheti az előregedő vagy éppen üdülőfaluvá váló, esetleg gettósodó, „tipikus” aprófalvaktól. Nagyszakácsit éppúgy jellemezheti a „Poletár”, az egykori agrárproletárok által lakott és időközben lepusztult, néhány roma család lakta félreeső utcácska, mint az ugyancsak perifériális Hárihegy, a budapesti értelmiségiekkel lassan benépesülő, nyaralóhellyé vált szőlőhegy.

Házak és kemencék

Az egykori székhelyközség, Tapsony felől Nagyszakácsiba érkező utazónak a rossz és hepehupás út után a kistelepülés – sok esetben egykori jómódról árulkodó – lakóházainak régies és felújításra szoruló jellege, több lakatlan ingatlan tűnik fel. S ezekkel együtt a szocialista évek alatti – például akár egy-egy ABC-áruház formájában a településképeken is nyomot hagyó – fejlődés hiánya. Bár a házak többsége rendezett, gondozott, a statisztikai adatok is megerősítik az előbbi benyomást: a falu lakásainak 71 százaléka még a második világháború előtt épült, s mindössze 11 százaléka 1960 után.⁵

Végigsétálva a falun egy újabb átalakulás nyomait is észrevehetjük: az utóbbi években e régi házak egy részét többé-kevésbé, de semmiképpen sem hivalkodóan felújították, viszont ezeknek a gyakran üres udvarai, a berácsozott ablakok, lehúzott redőnyök tulajdonosaik gyakori távollétét jelzik. A többnyire német beköltözők által megvásárolt nagyszakácsi házak száma kapcsán a falubeliek kb. 30-40 családra tippelnek, míg a 2000-es népszámlálás 285 ingatlant, ám csak 209 háztartást „talált” a faluban. A polgármesteri hivatal 2005. márciusi adatai szerint a faluban 13 ingatlannak volt nem állandóan helyben lakó magyar, és 43 háznak hasonló külföldi tulajdonosa.

---

³ 2006 nyarán is legalább öt-hat tévéstáb forgatott az eseményen. A fesztivál pénteki napján pedig az osztrák tv helikoptere zavarta a látogatók és a falu közepén fészkelő gólyapár nyugalmát.

⁴ Kovács Katalin tipológiája alapján (lásd Kovács 2005[4]).

⁵ A www.nepszamlalas.hu adatai alapján.

1. kép. A szomszéd falu, Szenyér főutcája (Bódi Jenő felvétele)

Nagyszakácsi a Somogyban gyakori egyutcás falvak közé tartozik. A falu keleti oldalán, a kertek alatt csordogáló patakka párhuzamosan futó, Kossuthról elnevezett főutca központjában nagyjából kétszáz méteren belül találjuk az önkormányzat nemrégiben szépen felújított – és talán patinásnak is nevezhető – épületét, ⁶ a kétszintes nevelőotthont, a szomszédjában álló kultúrházat és a templomot. De itt van egymással szemben a két konkurens vendéglátó-ipari létesítmény, a kocsmá („Betérő”) és a „presszó” is. Míg az előbbi a bolttal közös ÁFÉSZ-épületben található, s vállalkozóként a polgármester bérlí és üzemelteti, addig a presszó az önkormányzat tulajdona, s szintén helyi (családi) vállalkozó működteti. ⁷ A falu másik boltja sincs távol innen, ez a polgármesteré, pékségének épületében találhatjuk.

Az idegen utazó Nagyszakácsi centrumában a tekintetet vonzó igazi kuriózumra is lelhet. Ez a kultúrházzal szemközti nyitott udvar, amelyet ha a fából készült, a „Szakácsok földje” feliratú, díszes kapun át megközelítünk, megsemlélhetjük a minden év augusztusának elején megtartott országos híru turisztikai rendezvény központját, benne a versengő csapatok számára kialakított féltetős főzőhelyekkel és „kemenceskanzen”-nel – ahogy a falu honlapja és a rendezvényre készült turisztikai kiadványok nevezik. Az út másik oldalán álló tematikus turisztikai térkép szerint az udvar „a királyi szakács cím kivívásának színtere”. Viszont az itt álló, gondosan fehérre meszelt kemencék látványának ellenpontja lehetne az utca túlsó oldalán, a presszó és a kultúrház között húzódó rozsdás vaskerítés, amely valószínűleg a nevelőotthon előtti közterületen álló fákat hivatott védelmezni.

Ha elhagyjuk Nagyszakácsi központját és észak–déli irányban hosszasan húzódó főutcaját is, akkor a község központjában álló térképen nem is szereplő, mindössze néhány házat rejtő kicsiny melléktucatát találhatunk. A falutörténet szerint ezek a község lassú túlnépesedésének során, a településről kivezető egykori dűlőutak mentén népesültek be. Hasonlóan alakult ki Nagyszakácsi Cserhát nevű településrésze, amely a falutól teljesen elkülönülve, mintegy 500 méterre északra fekszik, nagyjából 15-20 ház, hosszán a Szöcsénypuszta felé vezető út keleti oldalát elfoglalva.

⁶ Amelyet a falu 1905-ben már községházának épített. Ma itt található a még pár órában nyitva tartó postahivatal és az orvosi rendelő.

⁷ A falusiak szerint mindegyiknek kialakult a maga törzsközönsége. Ahogy észrevettük, amíg a helyi romák inkább a kocsmát, addig a Hárihegy terepjárával járó lakói a presszót látogatják: a két vendéglátó-ipari egység közül mintha az utóbbi lenne „egy árnyalattal kulturáltabb” – mondta egyikük. (H. A.) Ezt saját tapasztalatunk is megerősítheti.

Az egyik hasonló kis mellékutca rejti előlünk a falu ipari üzemét, a nyolcvanas években létrehozott festéküzemet is. De ezen utcácskák némelyikében találhatjuk a falunak az átlagához képest sokkal gondozatlanabb s nem üres házait is. Egy ilyen „láthatatlan” mellékutca Nagyszakácsi legperiferikusabb része, az ún. „Poletár” is,⁸ azaz a falu délnyugati részén fekvő Dózsa György utca, ahol néhány szegényes, vízvezeték nélküli, a főutcáról mindössze egy gyalogjárdán át megközelíthető vályogházat találhatunk.

2. kép. Ingatlanpiac – Nemesvidi ház vevőre várva (Bódi Jenő felvétele)

Királyi szakácsoktól a körzetesítésig – falutörténet

Az utóbbi években szerzett hírneve mellett Nagyszakácsit megkülönböztetheti a hasonló hazai kistelepülésektől egy igényes kivitelű, többek közt színes képekkel illusztrált, jól szerkesztett és tartalmas helytörténeti kiadvány.⁹ A kötet szerzői – egyikük a faluból elszármazott nyugdíjas egyetemi tanár, jogász – munkájukban Nagyszakácsit a történelem okozta változásokhoz alkalmazkodó, a környékhez képest jómódú és kiemelkedő községként ábrázolják, amelynek több korszakban is központi szerepe volt a környező települések között.

A falu története – nevének első említésével, az 1263-as évvel – az egykori „Szakácsi” településsel és az itt élt, a királyi udvarban szolgáló, a következő századokban megnemesedő szakácsokkal kezdődik, akik Zsigmond királlyal távoli vidékekre is eljutottak, vagy ha úgy hozta a sors, csatatereken szolgáltak (Szita–Paál 2000[3]: 21). A hely azonban a középkori mindennapokban nemcsak az itt élő kismemesek (neveik öt oldalon keresztül sorjáznak a falutörténetben) miatt lett fontos a környék számára, hanem az egyházközség mellett működő egykori pálos kolostornak köszönhetően is. Nagyszakácsinak búcsújáró helyként jelentős egyházi szerepe volt akkoriban (Szita–Paál 2000[3]: 29).¹⁰ Az egykori kolostor emlékét őrzi a „Barátok” nevű hely a falu külterületén – vagy épp a „Barátok udvara” kopottas felirat a kocsmá oldalfalán, amely a királyi szakácsok versengésének néhány éve épp a kocsmá udvarán berendezett egyik főzőudvarára utal.

Nagyszakácsi helyi emlékezetében – akárcsak a falutörténeti kiadvány képviselte „hivatalos” történelmében – a késő középkor, Mátyás király uralkodásának ideje a település aranykoraként jelenik meg, amelynek a török

⁸ E településrész állítólag az első világháború után az agrárproletároknak itt kiosztott házhelyek miatt kapta nevét.

⁹ Lásd Szita János László–Paál László 2000. A kiadvány a millennium alkalmából jelent meg 700 példányban.

¹⁰ Valamikor a Szent Jobb egyik ereklyéjét is a településen őrizték.

hódoltság vetett véget. Nagyot ugorva az időben: a falu számára a 19. század vége, a 20. század eleje már a település második felvirágzását, újabb aranykorát jelenti. A helyiek által gyakran említett egyik hivatkozási pont Nagyszakácsi gyors népességnövekedése. 1848-ban még csak másfél száz ház állt a faluban, 1925-ben már 389 (Szita–Paál 2000[3]: 58–59), s népessége 1910-ben érte el csúcspontját: közel 2000-en (1928 lélek) lakták. Ezt nyilván a korszak egészére jellemző túlnépesedés is okozta, s bár pontos okait nem tudjuk, feltűnő, hogy ezekben az években Nagyszakácsiból is többen indultak Amerikába szerencsét próbálni. A falutörténet e ponton a kaposvári történész, levéltáros Szili Ferenc somogyi kutatására hivatkozik: a település mobilitási hajlandóságát már ekkor mutatta, hogy a migránsok számát tekintve a második község volt a megyében. Az első kivándorlási hullámmal mintegy félszázán távoztak a faluból, nemcsak a nincstelének, hanem a kisbirtokosok közül is.¹¹

Az egykori, elparasztosodott kisenemesi faluban az 1939-es adatok szerint a nagyszámú kisbirtokos¹² mellett mindössze 4 középbirtokos (100 és 200 hold között) élt. A sok kis- és törpebirtokos megélhetését a magas termelési színvonal és állattenyésztés biztosította.¹³ A korszak közel 2000 falubéli lakójának kiszolgálására széles iparos-, kereskedőréteg is jelen volt a településen: „A Hangya fogyasztási és felvásárló szövetkezet a magánbolt mellett, tejszövetkezet, volt cséplőgép-tulajdonos, gabona- és terménykereskedő, 2 marhakereskedő, mész- és cementkereskedő, de dolgozott 8 cipész, 4 ács, 3 asztalos, 1 bognár, 3 kőműves, 3 hentes és mészáros, sőt órá- és ékszerésmester is.” (Szita–Paál 2000[3]: 71) A legidősebb nagyszakácsiak gyakran emlékeztek a falu egykori zsidó kereskedőire, boltosaira, akiket a holokauszt során egytől egyig elhurcoltak, és amely családok emlékét neveik felsorolásával a második világháborús emlékmű is őrzi.

Kulákok és népművelők – a szocializmus évei

A környék falvai közt, ahogy idősebb helyi beszélgetőtársaink fogalmaztak, „előkelő”, „életrevaló, jó község” a Rákosi-korszak intézkedései nyomán, majd a kollektivizálást és a körzetesítést követően a „török hódoltság óta nem tapasztalt” – ezt már a falutörténet mondja – elvándorlást szenvedett el. Az évtizedeken át közel 2000 lakos körüli népesség gyorsan csökkenni kezdett, 1960-ban már csak 1371-en éltek Nagyszakácsiban, 1990-ben pedig a fél évszázaddal korábbi lakosság nagyjából harmada: 636 fő. A Böhönye környéki települések között ez kétségkívül a legnagyobb arányú népességcsökkenés.¹⁴

Több interjúban is felbukkan, hogy a korábban viszonylag polgárosult Nagyszakácsiban a kulákosítás, beszolgáltatás, majd a téesszervezés milyen drasztikus módon zajlott. Talán az előbbieket indokolták az 1956-os tüntetést is a faluban. A falubeliek visszaemlékezéseiben hallani idős asszonyok kitelepítéséről, öngyilkosságba menekülésről, kínzásról: „A feleségem nagyapját [...], ők is kulákokká lettek nyilvánítva. A beszolgáltatási kötelezettségét teljesítette, adóját kifizette, akkor másnap újat irtak elő. Azt is kifizette, akkor újabb adót irtak elő. És amikor fizetőképtelenek voltak, állatokat elvittek, terményt elvittek [...]. Akkor ment a végrehajtó, és mindent elvittek a házból. Ott maradt a két öreg, egy tűzhelyet hagytak, azon kívül semmit. Levették az ajtót, bevittek tuskókat vagy téglát, és arra tették az ajtót, és arra feküdtek le este sírva. Esténként ezeket a kulákokat berendelték a tanácsházára, és ott összevissza pofozták, rugdosták őket. És egy ilyen éjszakai tortúra után holtan találták a nagyapjukat.” (H. E.)

¹¹ Ezek közé tartozott egyik idősebb beszélgetőtársunk családja is. Az ő elmondása szerint nagyszülei családi konfliktus miatt emigráltak, valamikor a tízes években: míg anyai nagyapja tenyészállatokkal akarta modernizálni a gazdaságukat, addig annak édesapja ellenezte ezt. Tíz évvel később épp az utóbbi személy hirtelen halála miatt települtek vissza. Beszélgetőtársunk Egyesült Államokban született édesanyja ekkor tanult meg gyerekként angolul. Az akkori emigránsok emlékét az „amerikás magyarok” által a templomkertben emelt két szobor őrzi.

¹² Az 1939-es adatok szerint egy holdnál kisebb területen 175-en, 1 és 5 hold között 247-en, 5 és 20 hold között 103-an, 20 és 50 hold között 19-en, 50 és 100 hold között 6-an gazdálkodtak. Ezen a kedvezőtlen szerkezeten a második világháború utáni földosztás enyhített valamelyest (lásd Szita–Paál 2000[3]: 3).

¹³ „Az 1930-as évek közepén 265 igásszekér, hozzá 144 kettős és 35 egyes lófogat, 57 ökrös – ezek elsősorban majorságokban voltak – és 16 tehenes fogat segítette a gazdálkodást. Az 1930-as években két traktor is dolgozott a földeken, középbirtokosok tulajdonában. Aratás után négy cséplőgép járta a portákat” – írja a falu története a 77. oldalon. De később olyan korabeli mezőgazdasági tényekkel büszkélkedik, hogy Nagyszakácsi például magtermelő hely volt, és a falu adta a legtöbb nehéz kancát a járásban.

¹⁴ Lásd ehhez Schwarcz Gyöngyi tanulmányát e szöveggyűjteményben.

Az első téesz megszervezése a negyvenes évek végén még kudarcra járt, és viszonylag kevésbé befolyásolta a falu sorsát.¹⁵ 1956 után, a kádári konszolidáció első éveiben a falu lakossága még az újrakezdés lehetőségét látta, amit azonban az újabb téeszésítés tört meg. *„Kezdett az élet normalizálódni, '56 után nagy lendülettel, ambícióval álltak neki az emberek a munkának, szorgalommal, s újra ez a régi falusi életforma ment 1959-ig.”* Majd *„bepofozták a szerencsétlen embereket, nem akartak belépni ezek a gerinces, becsületes parasztok, akik egy szem cseresznyét nem vették el senkinek”.* (H. E.) *„Jöttek emberek, vidékiek, addig beszéltek, hogy alá kell írni, aztán mit tehetett a nép, azt hitték jobb lesz.”*¹⁶ A falutörténet taglalja is a represszióknak a korábbihoz képest talán kevésbé fizikai erőszakon, mint inkább megfélemlítésen alapuló módszereit: a családok zaklatása, a továbbtanuló gyerekek megfenyegetése, a hangadó gazdák megtörése stb. (Szita–Paál 2000[3]: 78)

A következő törést Nagyszakácsi életében a helyi Béke Mgtsz és az örök rivális falu, Tapsony téeszének egyesítése jelentette. *„Jött a minél nagyobb, annál szocialistább, összeverték ezért Tapsonnyal.”*¹⁷ (N. I.) Ugyanebben az évben a falu politikai önállóságát is elveszítette, Tapsony társközsége lett. Mindezek a történések tovább fokozták a faluból való elvándorlást, leginkább az ifjabb generációk esetében. A falubeli törzsökösök idősebb nemzedékének tagjaival készült interjúk alapján megállapíthatjuk, hogy ekkoriban – hasonlóan sok hazai településhez – Nagyszakácsi egykori kisparaszti lakosai között is gyakori családi stratégia volt a férjek falutól való hosszabb-rövidebb távolléttel járó ipari munkavállalása és emellett a nők téesztagsága, valamint – a korábbi iskoláztatási mintákat folytatva – a fiatalok iskoláztatása, értelmiségi pályákra kerülése.

A település lakosságának – legalábbis részleges – elszakadását a mezőgazdasági tevékenységtől a Marcaliban és a szomszédos községekben létesülő ipari üzemek is segítették. A nyolcvanas években már maga Nagyszakácsi is iparosodik, amikor a faluban a közös téesz melléküzemágaként egy festéküzem létesül.

Noha ebben az időszakban a faluhoz tartozó külterület, a falutól keletre húzódó háton található szőlőhegy mindjobban elnéptelenedik,¹⁸ a községi családok a gazdasági önállósodás lehetőségét az egyre inkább fellendülő háztáji gazdálkodásban találták meg. *„Minden szart el lehetett adni: babot, szárnyast, dióbelet, tojást stb.”* – mesélte a falu egykori felvásárlója. (B. F.) A szocialista élelmiszeripar még a szőlőben hulló almát is hasznosította, de – a falutörténet szerint – igazán jövedelmező az állattenyésztés, azaz a két világháború közti gazdálkodási hagyomány folytatásaként a bikahizlalás volt (Szita–Paál 2000[3]: 79), míg az interjúkban többen a szárnyasok, különösen a kacsák tartását említették.

A körzetesítés következtében elveszett politikai és csak részben megőrzött gazdasági autonómia helyett a hetvenes évekre a kultúra lett az egyre csökkenő népességű, intézményeit elvesztő település korábbi önállósága megőrzésének színtere. Ehhez nyilván erőteljesen hozzájárult az állami gondozottakat nevelő megyei gyermekotthon letelepedése a faluban. Az intézmény megjelenését Nagyszakácsiban egy furcsa kényszer szülte: a településen 1960–1961-ben a régi és elavult iskola helyett új és modern, kétszintes, nyolc tantermes épületet emeltek, azonban nyolc év múlva, a gyermekek számának drasztikus csökkenése miatt – s nyilván a körzetesítés szellemében – a felső tagozat Tapsonyba helyezésétől döntöttek.¹⁹ Ekkor a nagyszakácsi iskola kihasználatlan felső szintjén a tantermeket hálótermékké alakítva új funkciót találtak az épületnek.

A kezdetben csak fiúkról gondoskodó intézmény nemcsak a község, hanem a környék egyik jelentős foglalkoztatója lett. A nevelőotthon és annak köszönhetően a mai napig megmaradó óvoda és alsó tagozatos iskola értelmiségiek folyamatos jelenlétét biztosította a faluban. Bár mára az intézmény inkább a képzetlenebb helyiek és környékbelieket foglalkoztatja takarítóként, konyhai dolgozóként, dadusként, fűtőként vagy karbantartóként, s az itt dolgozó pedagógusok többsége a környékről jár be,²⁰ a hetvenes–nyolcvanas évek kapcsán gyakran hallottunk a faluban pár évre letelepedő vagy csak itt dolgozó fiatal pályakezdő pedagógusokról. *„Akkor még a*

¹⁵ Ez a korábban a legnagyobb gazdálkodó, a Tibola család külterületi pusztáján alakult az Alföldről akkor érkezett agrárproletárokkal, mert egyik adatközlőnk szerint senki sem volt hajlandó a faluból csatlakozni. A falubeliek véleménye szerint ez a szövetkezet a hozzáértés hiánya miatt ment meglehetősen hamar tönkre.

¹⁶ Horváth Inez interjúja S. I.-nével.

¹⁷ Az ekkor megalakuló Rákóczi Mgtsz-hez Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér és Nemeskisfalud földterületei tartoztak.

¹⁸ „Többen laktak a hegyen, mint itt a faluban összesen” – emlékezett vissza J. L. (Vörös Judit interjúja.)

¹⁹ 1948 és 1968 között 55 százalékkal csökkent a tanköteles korúak száma, 218-ról 99-re, írja a falutörténet (Szita–Paál 2000[3]: 91).

²⁰ 2005 nyarán egyetlen tanítónő volt helybéli, de több gyermekfelügyelő, óvónő és az intézmény vezetője is a nagyszakácsiak közül került ki.

falusi élet más volt, lehetőséget adott ez a gyermekotthon arra, hogy valaki pedagógussá váljon, nagyon sokan képzés nélkül érkeztek, itt tanultak, itt tanulták meg igazából a szakmát, végezték el a főiskolát, közben azonban felnőttek, huszonéves nők lettek, férjhez mentek, elmentek Marcaliba” – emlékezett az intézmény vezetője, aki szintén akkoriban került a községbe és a pedagóguspályára.

„Valamikor régebben, amikor több fiatal volt, többen dolgoztak, meg itt voltak a lakások, akkor sokkal mozgalmasabb volt az élet, a színdarabtól kezdve minden volt, amit a kollégáim csináltak. De valahogy megöregedtünk is, elmentek, sokkal nehezebb is, meg családosok lettek” – folytatja ugyanő a korszak helyi kulturális életéről. *„Mindig szerencsés volt a településünk, mert mindig érkezett olyan ember, aki összefogta azt a csekély részt, akit érdekeltek igazán ezek a dolgok.”* Ez már a falu törzsökösének középgenerációjához tartozó helybéli férfi (T. L.) véleménye, aki ekkoriban maga is aktív színjátész volt, s aki egyaránt utal a hetvenes években a faluba érkezett népművelő szerepére, a helyi KISZ-szervezet keretein belül ²¹ szervezett színelőadásokra, bálókra, illetve a rendszerváltás előtt Erdélyből áttelepült, a nevelőotthonban elhelyezkedő pedagógus-festőművész B. J.-re, a királyi szakácsverseny kitalálójára, megszervezőjére.

Pékek és turisták – a rendszerváltás után

„Am augusztus 6-án volt még fontos esemény Nagyszakácsiban: pékséget avattak, a Magyar Gasztronóm Rend soros ülésén a Magiszterek Tanácsa értékelte és lovaggá ütötte óriás fakanállal a kiválasztottakat” – jelent meg egy közösségfejlesztéssel foglalkozó folyóirat egyik 1994-es számában. ²² A cikk 1993 augusztusának elejét az 1991 januárja óta önálló önkormányzattal rendelkező falu rendszerváltás utáni történetének fordulópontjaként ábrázolja: a falubéliek összefogásaként ezekben a napokban rendezték meg először a települést országsszerte híressé tevő reneszánsz királyi szakácsversenyt, s ekkor nyílt meg a faluból a hetvenes évek végén fiatalon elvándorolt, majd a rendszerváltás után visszatelepült, vállalkozóvá váló K. I. péksége. Őt 1994-ben, egy év múlva – s azóta valamennyi helyi választáson – a falu polgármesterének választották meg. *„A szüleim folyamatosan itt laktak a faluban, az emberek ismertek, meg talán gondolták, hogy aki fel tud építeni egy ilyen pékséget, házat, abban jobban lehet bízni anyagilag, hogy nem herdálja el a falu pénzét. [...] S végül is jöttek hozzám többen, nem magamtól indultam”* – mesélte a polgármester politikussá válásának ambíciójáról.

A kilencvenes évek kevésbé látványos, de fontos változása a község népességének további csökkenése és fokozódó elöregedése, az inaktív arányának jelentős növekedése és a törzsökösök arányának visszaszorulása. A népszámlálási adatok szerint 1990-ben a 663 nagyszakácsi lakos közül 194 volt foglalkoztatott, 19 munkanélküli, 232 inaktív és 218 eltartott, míg 2001-ben a már csak 511 lakos közül 113 dolgozott valahol, s mellettük 8 munkanélküli, 233 inaktív és 157 eltartott élt a faluban. Abban az évtizedben 61 születésre 173 elhalálozás jutott, a vándorlási különbözet értéke mínusz 40, és 2001-ben az átlagosan 100 felnőttre jutó 57 öregkorúval a falu a mikrotérségben a törpefalvak (Nemeskisfalud, Somogysimonyi, Varászló) után a legrosszabb mutatóval rendelkezett, 155-en voltak idősebbek 60 évnél. ²³

A fogyást, elöregedést tükröző statisztikai adatok nyilván nem árulkodnak arról a folyamatról, hogy Nagyszakácsi már a rendszerváltás előtt, de leginkább utána, fokozódó mértékű bevándorlás célterülete is lett. Nemcsak a faluban megjelenő külföldiekre, városi értelmiségiekre gondolunk, hanem arra, hogy a családinterjúk alapján kiderült, a környező falvakból már sok évtizede (kis)gyermekes családok és családalapító fiatalok érkeznek a faluba: a tévesztés körüli években jellemzően egykori cselédszármazásúak. Több beszélgetés alapján úgy tűnik, hogy a Nemesviddel kiegészíthető Tapsony, Szenyér, Nagyszakácsi települési körben meglehetősen nagy volt a lakosság áramlása, cserélődése. De a rendszerváltás után Nagyszakácsit elérte egy másfajta migráció, a városiak vidékre való „visszatorlódásának” folyamata is: találkoztunk a faluban olyan családdal, amelyik több évtizednyi fővárosi tartózkodás után anyagi okok miatt tért vissza szülőfalujába.

²¹ Egy másik, idősebb beszélgetőtársunk a gyermekotthonban működő Vöröskeresztet említette az akkori közösségi élet másik bázisának. Nyilván inkább a kevésbé képzett és idősebb nők adták tagságát.

²² Bihariné Asbóth Emőke (1994[2]): Királyi szakácsok nyomában. Parola.1. (<http://www.adata.hu> [<http://www.adata.hu/>])

²³ Az adatok értelmezésénél az otthonban élő félszáznál is több gyermeket szintén figyelembe kell vennünk, ők az eltartottak kategóriájában jelennek meg, és noha nem számottevően, de javítanak a kedvezőtlen demográfiai szerkezeten.

Az utóbbi egy-két évtizedben a környező településekről beköltözők részben romák²⁴ vagy vegyes házasságok tagjai. A faluban nem működik cigány kisebbségi önkormányzat, s a romák jelenléte sem tűnik fel különös problémaként a falu közvéleményében. A gyakran előkerülő általános sztereotípiákon túl (pl. „hál’ istennek, romákkal eddig nem volt gondunk”)²⁵ sokan kiemelik átlagos életvitelüket, bizonyos fokú integrációjukat. „*Viszonylag rendezett körülmények között élnek*” – mondja az egyik helyi asszony, míg az egyik idős törzsökös így beszél: „*Megvannak [...]. A faluban hét család van, nem nagy jövedelműek, de azért normálisan élnek, a legtöbbnek van munkája is, van egy, aki a szőcsényi kocsmában dolgozik [...], van aki a pékségben mosogató, mert ez a pékség tiszta romákból áll ki, ebben nem dolgozik magyar ember.*”²⁶ Szavai jól mutatják nemcsak az önkormányzat, hanem a polgármester sajátos – patrónusi – szerepét a romák integrációjában.

„*Tehát mi ilyen szociális alapon is próbálunk segíteni*” – utal többek között a falu első embere arra, hogy az önkormányzat több lakást felvásárolt a faluban, például Poletáron is. Ezeket a falu jelképes áron, gyakran csak a rezsiköltségek kifizetéséért cserébe adja ki a rászoruló s persze az arra érdemes helyi roma családoknak – hiszen ez nyilván a bentlakók bizonyos mértékű szelekcióját is jelenti. De hasonló módszer volt még a kilencvenes évek elején, az előző polgármester idején, hogy a rendszerváltás után gyorsan leromló, kiürülő, közművesítetlen Poletár házait az önkormányzat megvette, és gyorsan lebontotta. „*Nem tetszett nekik, hogy túl sok roma kerül hirtelen a faluba*” – mondta az egyik ott élő.²⁷ „*Most van ez a Poletár, mondjuk ott nemcsak cigányok élnek, hanem magyarok is. Ott is úgy volt vele a polgármester, hogy amelyik házat elhagyták, vagy düledezett, azt nagyon gyorsan ledőzeroltatta, hogy ne költözzön be idegen. Addig ment ez a szűrés, hogy akik itt megmaradtak, azok dolgoznak, semmi kivetnivaló nincs ellenük*” – mesélte egy, a falu másik végén élő asszony.²⁸

Helyi gazdaság, foglalkoztatás

A faluban a mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban gyakorlatilag megszűnt. A munkanélküliség mértéke a faluban a rendszerváltás óta állandó, valamivel több mint 10 százalékos.²⁹ A lakosság foglalkoztatását nyilván segítette, hogy a szomszédos Tapsony és a közeli Böhönye sikeresen örizte meg korábbi munkahelyeit, vagy épített ki újakat a régiiek helyébe. De a nagyszakácsi festéküzem, a pékség, a megyei fenntartású nevelőotthon és az önkormányzat jóvoltából a falubeliek közül sokan találnak helyben munkát. A 2001-es adatok szerint a 113 nagyszakácsi foglalkoztatott közül 62-en.

A településen a polgármesterén kívül nem igazán jött létre a foglalkoztatásban játszott szerepét tekintve is meghatározó kisvállalkozás. K. I., a polgármester-vállalkozó 1990-ig mint művezető, szakoktató dolgozott a kaposvári kenyérgyárban. Ezután több társával a megyeszékhelyen kezdett vállalkozni: péksüteményeket árultak a város forgalmas pontjain. „*Közös lónak túros a háta alapon, amikor az üzlet az elkezd menni, a társaság feloszlott*” – mesélte erről. Szülőfalujába való visszatérését az motiválta, hogy ezután akkori anyagi lehetőségei mellett Kaposváron nem talált olyan ingatlant, ahol vállalkozásba foghatott volna. „*Ezért eljöttem kis fatornyos falumba, és körülnéztem, felmértem itt a piaci lehetőségeket. És kerestem egy régi, rossz házat, ami viszonylag üzletileg jó helyen van a faluban.*”

Manapság azonban „*túlnőtte a falut*” – mondta az egyik helybéli (B. F.) a falu első emberéről, aki a péksége és az egyik helyi kocsmá mellett már a szomszédos Somogyzsitfához tartozó Szőcsénypuszta kocsmáját is üzemelteti. „*Az, hogy bérelem a kocsmát és Somogyzsitfán még egyet, az meg abból adódott, hogy maga a pékszakma elért egy szintet, ahol nem igazán lehetett látni, mi lesz ennek a jövője. [...] Hogy több lábón állás legyen, ezért bérebe vettem a kocsmát*” – mondta el maga az érintett. A faluban lévő többi kisvállalkozás viszont jellemzően családi

²⁴ A mikrotérségben a nagyobb, azaz nem törpefalú méretű települések között a statisztikák szerint Nagyszakácsiban és Vésén a legalacsonyabb a romák aránya.

²⁵ Csapó Zsuzsa interjúja K. L.-lel.

²⁶ Horváth Inez interjúja S. R.-rel.

²⁷ Horváth Inez interjúja Gy. I.-vel.

²⁸ Horváth Inez interjúja.

²⁹ Ha a megyei munkaügyi hivatal részletesebb, 2005-ös adatait is megnézzük, akkor megállapíthatjuk, ez telente közel 15 százalékos, míg nyárra 10 százalék körüli értékre csökken. A nem túl nagymértékű szezonális ingadozás a mezőgazdasági és erdészeti alkalmi munkalehetőségeknek, illetve a balatoni idénynek köszönhető.

keretek között működik – például a bolt és a presszó –, s az utóbbi években is inkább csökkent a számuk. Volt, aki „visszaadta az ipart”.

Különösen igaz mindez a mezőgazdaságra. A faluban csak néhány kisebb családi gazdaság van, ezek növénytermesztéssel foglalkoznak, és tulajdonosaik általában egyéb munka mellett működtetik gazdaságaikat, és legfeljebb alkalmi munkát, napszámot kínálnak a helybélieknek.³⁰ „Drasztikusan visszaesett a háziállattartás és a saját földekből való megélés” – mondta a polgármester. A községben 2005 nyarán talán már csak egy tehenet tartottak, a sertésstenyésztés is csak azoknak éri meg, akik földjükön meg tudják és akarják termelni az állatoknak a takarmányt. Az alacsony felvásárlási árak miatt a falu egykori háztáji gazdálkodói közül eladásra ma már szinte senki sem „málnázik”, méhészkedik vagy „paradicsomozik”.

A Nagyszakácsi környéki földek nem helybéli tulajdonosok kezében vannak, illetve a helybéliektől bérlik őket – jellemzően az egykori közös téesz vezetőségéhez tartozó elit képviselői. Feltűnő, hogy az idősebb tősgyökeres nagyszakácsiak számára a (mezőgazdasági) rendszerváltás témája mindig ürügyet szolgáltat az elégedetlenségre, arra, hogy kifejezzék meggyőződésüket: az egykori kárpótlás inkább csak a falut ért több évtizedes sérelmek sorát gyarapította, „a régi téesz a vezetőké lett”. „Nagyobb igazságtalanságot tettek most, mint amikor a téesz megalapították. Mert akkor mindenkitől elvették a földet” – mondta egyikük. (J. L.) Ugyanakkor a Tanaszek néven tovább működő téesz korábbi és jelenlegi vezetője éppen arról beszélt, hogy a nagyszakácsiak milyen kis számban igényelték vissza a földeket, s aki megtette, az is gyorsan szabadulni igyekezett attól. A falusi „folklor” ezzel szemben – az ezredforduló után öt évvel – nehezen kibogozható történeteket tartalmaz a falutól legtávolabb eső határban kijelölt földekről, halottakkal kötött szerződésekről, a helybéliek és az egykori téesz vezetősége közt ezek nyomán támadt pereskedésekről, amelyekről állítólag a korabeli sajtó is hírt adott. „Ekkor szereztem be ezeket az urakat ellenségként, akik azóta is odafigyelnek az életünkre. Túl a hetvenen érdemes volt? Nem kell a tükör előtt szegyenkezni” – mesélte az egyik érintett, aki a részarány-tulajdonú földek kijelölése kapcsán nyert pert, s mint elmondta: „Kiderült a végére, 17 pontban sértette meg a téesz a kárpótlási törvényt.” (H. E.)

A munkanélküliek foglalkoztatásában Nagyszakácsiban is fontos szerepe van a helyi önkormányzatnak, ahol összesen általában tíz közhasznú, illetve közcélú munkásnak van alkalmi munkája. Az önkormányzatok által foglalkoztatottak jórészt azokból kerülnek ki, akiknek megszűnt a munkahelye, vagy gyermekvállalás miatt nehezen tudnak újra elhelyezkedni. Az önkormányzat szezontól és feladatoktól függően válogat a munkanélküliek között: igyekszik olyan embereket találni, akik az éppen aktuális vagy speciális feladatok elvégzésére alkalmasak (pl. a kápolna tatarozásánál az ácsmunkában, kőművesmunkában jeleskedőket tettek meg elsősorban közmunkásnak; az ásással járó feladatok megszorodásánál a fizikai munkát jól bírók vannak előnyben). A közmunkák nagy része férfimunka, a nőknek nehezebb feladatot találni, ezért ők hátrányos helyzetben vannak az önkormányzati foglalkoztatásnál is. Az augusztus eleji fesztivál előtti hetekben a közmunkások száma növekszik, ilyenkor ők tisztítják, kaszálják a falu közterületeit, a parkolókat, ők ácsolják a színpadokat.

A helyi önkormányzat áldoz(na) a munkahelyteremtésre, például úgy, hogy szabad területeit különféle kiadványokban hirdeti, ajánlja. A polgármester szerint azonban három oka is van annak, hogy eddig nem jelentkezett befektető. Egyrészt „a komoly vállalkozó szennyvíz nélkül nem indul el sehova. [...] Ha európai uniós normát nézek, akkor egy komoly cég nem fog itt szippantgatni, náluk ez már kiment a divatból.” A település infrastruktúrájából hiányzik a széles sávú internet is: „Ha az interneten ezzel a rendszerrel meg akarok nézni egy képet, az tíz percig tart minimum. Kinek van arra ideje, hogy órákig üljön az internet előtt?!” A szakképzett munkaerő hiánya a harmadik ok, ami miatt nincs befektető a faluban: „Aki ma életképes, az dolgozik egy cégnél, ott mindenki tud dolgozni. [...] Ezekre a munkanélküliekre nem építhető vállalkozás; aki pedig dolgozik, az nem megy át egy bizonytalan céghez.”

A polgármester és a gyermekgondozási segélyen levő anyák szerint a gyerekszülés után a nők hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiacon. A kisgyerekes anyák nem képesek eljárni dolgozni, mert bölcsőde csak Marcaliban van. Az óvoda nyitvatartási ideje sem alkalmazkodik a munkába igyekvők közlekedési eszközeinek

³⁰ Különösen érdekes, hogy a 2001-es népszámlálás már említett foglalkozási adatai szerint a 62 helyben foglalkoztatott nagyszakácsi lakos közül mindössze egy (!) ember dolgozik a mezőgazdaságban, és a faluból eljáró 52 fő közül is csak 10-en.

menetrendjéhez.³¹ A fenti okok miatt a falu első embere inkább egy női munkahelyeket teremtő cégben lát fantáziát, egy bedolgozó vagy varroda formájában: „*Volt itt múltkor valaki, érdeklődött, de nem tudni, hogy végül is hova vitte a céget.*”

Közszolgáltatások

Az egészségügyi feladatok ellátására Tapsony, Nagyszakácsi és Szenyér közösen foglalkoztat egy orvost és asszisztensét, valamint egy védőnőt. Egyikük sem szakácsi. Gyógyszertárba a szomszédos Tapsonyba kell átmenni. A heti kétszeri rendelési időben a nem sürgősségi ellátáshoz a páciensek előzetes bejelentkezésére van szükség. A háziorvosi szolgáltatásról és a háziorvos munkájáról megoszlanak a vélemények a faluban: az emberek egy része elégedett az egészségügyi ellátással, akiknek viszont krónikus beteget kell ápolniuk, vagy maguk is súlyos betegek, sokat panaszkodnak: „*Nincs itt semmi! Se gyógyszertár, az ovi is olyan, amilyen. Inkább Tapsonyban, ott van minden helyben. Itt nincs orvos, nincs gyógyszertár. Itt semmi nincs. Csak az egy nevelőotthon.*”³² A gyógyszerek kiváltása Tapsonyban az autóval nem rendelkezők számára körülményes. Az önkormányzat által foglalkoztatott falugondnok segítségével inkább a magatehetetlenek számíthatnak a gyógyszer házhoz szállítására, a családosok, kisgyerekesek már nem. Érdekes ugyanakkor, hogy 2006 nyarán a faluban rendszeresen – az idősek arányához képest csak – tíz helyre³³ járó szociális gondozónő arról beszélt, szinte biztos, hogy ennél többen is házi gondozásra szorulnának, ám talán takarékoskodásból, nem veszik igénybe a szolgáltatást.

A Somogy Megyei Önkormányzat által fenntartott gyermekotthon, óvoda és alsó tagozatos általános iskola ma is a falu egyik jelentős foglalkoztatója. Az intézmény az évek alatt sikeresen újult meg, a gyerekeket hálótermekben elhelyező nevelőotthonból családias körülményeket kínáló gyermekotthonná vált, a kistérségben az utóbbi években nyílt lakásotthonok munkáját is felügyelik. Mivel az intézményben működő alsó tagozatos iskola – elsősorban az itt elhelyezett gyerekek igényei miatt – pedagógiai programjában (két összevont osztályban) a hátrányos helyzetű gyerekek integrált oktatására koncentrált, a falubeliek többsége már régebben is, amikor még működött, Tapsonyba, újabban pedig Böhönye általános iskolájának első osztályába íratja be gyerekeit.

A nagyszakácsiak

A törzsökösök

A közel negyven, a faluban folytatott beszélgetés során nagyjából tizenöt olyan törzsökös családdal találkoztunk, amelynek tagjai több generáció óta élnek a faluban, azaz az egykori helybéli kisnemesi, paraszti réteg közvetlen örökösei. A törzsökösök két nemzedéke közül létszámban meghatározóbb az idősebb, nyugdíjas korosztály, s közülük többen – elsősorban a nők – már egyedülállóak.

A falu „*annyi értelmiséget nevelt a kisparaszti mivoltjából*”. „*Parasztok voltunk. Apósom is paraszt volt. Két fia volt neki, az egyikből paraszt lett, a másik felkerült Pestre, és doktor lett*” – fogalmaztak idős tősgyökeres nagyszakácsiak. Szavaik jól sűrítik azt a társadalomtörténeti változást, amely – több magyarországi településhez hasonlóan – meghatározta Nagyszakácsi sorsát a 20. század második felében, a térszerítés után. A kisparaszti családok tagjai részben vagy egészben – de mint a korszak népesedési adatai is mutatják, a környékbeli falvaknál jobban – kihasználták a kínáló/kényszerítő mobilitási lehetőségeket, s az ötvenes-hatvanas évek helyi fiataljai nagy számban váltak értelmiségivé, szakadtak el a falutól. Az egyik ilyen elszármazott értelmiségi elmondja, hogy míg korábban a jómódú családok gyerekei válhattak értelmiségivé, miután „*kialakult, hogy a parasztyerekek, munkásgyerekek is tanulhatnak*”, saját számításai szerint több mint ötvenen váltak abban a korszakban felsőfokú végzettségűvé a faluból. (N. I.) A törzsökös családok élettörténetei jól mutatják, hogy a

³¹ Nem helyi problémáról van szó, hiszen általános tapasztalat: a nők munkába állását alapvetően korlátozza, hogy nem állnak rendelkezésre a család és a munkahely összeegyeztetését támogató intézmények, szolgáltatások (lásd Frey 2003[3]; Tóth 2001[7]; Várad 2004[8]).

³² Vörös Judit interjúja X. B.-vel.

³³ Akik inkább egyedülálló idős nők, mellettük egy házaspár és egy amputált lábú férfit gondoztak naponta.

mezőgazdaságtól való részleges elszakadás megkezdődött azok között is, akik nem le(he)ttek értelmiségiek, és kisebb-nagyobb kitérőkkel, de a faluban maradtak a téészesítés után. A hatvanas–hetvenes években gyakori volt a férfi családtagok (nagy)városi ideiglenes távolléte a jobb keresetek reményében. Egyik beszélgetőtársunk édesapja például géplakatosként havonta csak egyszer hazajárva, Budapesten dolgozott ekkoriban, ami „a család rovására ment”, ezért egy idő után inkább a téesz erdészeti munkása lett. Az egykori kisparaszti lakosság és leszármazottaik ehhez hasonló proletarizálódását, alkalmazottá válását segítették a közeli városok és falvak üzemei is.

A törzsökös családok idősebb, helyben maradt, kényszerűségből képzetlenebb, mezőgazdasági foglalkozású nőtagjai is gyakran említik ifjúkoruk meg nem valósult (mobilitási) vágyaként a korszak olyan tipikus női foglalkozásait, mint az óvónő, ápolónő. A pedagógussá válás gyakori példa a faluból a szocializmus alatt végleg elkerült fiatalok között, a törzsökösök második generációjánál, akiknek lakó- és munkahelyeként szüleik déldunántúli városok egész sorát említik Nagykanizsától Keszthelyen, Siófokon át Kaposvárig, Pécsig.

A Nagyszakácsi őslakosaival készült beszélgetések jól tükrözik munka- és családközpontú értékrendjüket. Házaik természetesen a falu legrendezettebb épületei, de nemcsak a ház körüli kiskert, a háztáji, hanem gyakran a hegyen lévő szőlőterület művelésének fontossága is előkerül témaként, nemegyszer rezignáltan, az idő múlásával, az öregeddéssel együtt lassan eltűnő élettevékenységként. „*Velünk együtt lehúzzák a redőnyt, nem lesznek megkapálva a kiskertek se*” – mondta az egyik legidősebb helybéli. (B. F.) Más a paraszti kultúrában gyökerező értékrendjének átörökítéséről beszélt: „*Picik voltak, alig bírtak botorkálni, a kis kapát már megcsináltam nekik. Most a lányom elvitte az ő lányainak a kapát.*” (J. L.)

Hasonlóan beszélnek az egyházközségről és a vallás visszaszorulásáról: az utolsó plébános halála, 1986 óta nincs a faluban pap, a templom épülete is meglehetősen leromlott („szép rózsablakait a gyerekek kilődözték”), s az utóbbi években három környező település lelkészei vasárnaponként felváltva járnak a faluba misézni. Épp 2005-ben okozott kisebb felháborodást a helyiek között, amikor az egyik pap bejelentette: már csak havonta lesz mise a faluban. Szerencsére sikerült elérniük, hogy megmaradjon a heti egy mise, csak az időpontja került kicsit korábbra.

A hozzánk hasonló tudatlan kérdezősködőknek szívesen beszélnek a település múltjáról, a faluhoz való kötődésüket is tanúsítva ezzel. Elmesélt történeteik – mint láttuk – leginkább a falu egykori gazdasági és kulturális pezsgésével kezdődnek, majd hanyatlásával folytatódnak, de mindig előkerül a falu fesztiválja is, amely az évek során teljesen háttérbe szorította a hagyományos, augusztus 20-ai búcsút, s a térben szétszakadt családok, generációk számára az egyik elsődleges ünnepé, a családtagok találkozásának idejévé vált. Nagyon sok, a faluból korábban elvándorolt idősebb, egykori nagyszakácsi is évente egyszer, a fesztivál ideje alatt látogat vissza a településre. A rokonok kapcsolatosságát különösen az idősebb, esetleg magukra maradt, egyedül élő helybéliek hangsúlyozzák: az orvosi ellátás, bevásárlás³⁴ kapcsán gyakran említik a faluban élő fiatalabb rokonok segítségét, a közeli városokban élő fiatalok heti rendszeres hazalátogatását.

A falu múltjának őrzése és a vallásosság mellett a törzsökös falusiak modernizálódásának csálhatatlan bizonyítékaként néhány család említette balatoni nyaralóját, amely a saját maguk és a Nagyszakácsitól távolabb élő gyermekeik kikapcsolódása mellett a fizető-vendéglátásra is lehetőséget ad.

2005. augusztus eleji ottjártunkkor az egyik nyugdíjas helybéli éppen egy napos sümegi kirándulást szervezett. Büszkén mesélte, hogy mekkora (44 személyes) busszal szoktak kirándulni. Nemcsak a tősgyökeres helybéliek kulturális aktivitását, hanem településükhöz való kötődését mutatja, hogy sokan tagjai a királyi szakácsversenyt szervező hagyományörző egyesületnek. Találkoztunk régi tárgyak szenvedélyes gyűjtőivel – ez a hobbijuk jelenti a reneszánsz szakácsverseny alkalmából általuk pár napra berendezett falumúzeum alapját.

Különösen a falu több lakója által mérvadónak nevezett törzsökös családok mutatnak erős érdeklődést a politika iránt. „*A falu nyolcvan százaléká fideszes*” – mondja közülük az egyik idős férfi.³⁵ (S. R.) Politikai álláspontjukat

³⁴ A falu számos, főleg idősebb lakójának az is nagy segítség, hogy a polgármester péksége házhoz szállítja a kenyeret, de kérésre a hozzá tartozó boltból kisebb árucikkeket is.

³⁵ S itt nyilván elsősorban a törzsökösökre gondol, hiszen a 2006-os országgyűlési választásokon a településen a fideszes jelölt a szavazatok 48, míg az MSZP-s a 45 százalékát kapta. A listás szavazatok arányai is hasonlóan alakultak.

leginkább a falu és a nagyszakácsi családok szocializmus alatti sorsa befolyásolja. Állandó bizalmatlanságot és kritikát fejeznek ki a falu régi és mai vezetői iránt is, akik nemcsak idegenek, beköltözők voltak, hanem – mint fogalmaznak – „kommunisták”, „MSZMP-kötődésű” párttagok. A falu független, ámde „somogyértos”³⁶ polgármestere a helyi választások kapcsán „enyhe fideszes nyomás”-t említett, az idősebb törzsökösök viszont többek közt az ő habitusát, például vallástalanságát veszik rossz néven („*Ő nem fideszes, nem jár templomba, mint a falu nagy része. Ő nyíltan mondja, hogy ateista*” – S. R.), és kifogásolják, hogy szegényparaszti származása ellenére gyorsan meggazdagodott. „*A polgármestert is elmondják mindennek, hogy idejött egy bőrrönddel, és most már mindene van neki. Pedig az is azon van, hogy amit tud, segít*” – próbálta érzékeltetni a falusi közélet véleménykülönbségeit egy helyi asszony. (S. I.-né)

A helyi közéleten belüli törésvonalak szempontjából lehet érdekes az „ifjúsági klub”, amelyet egy huszonéves, törzsökös helyi családhoz tartozó, egyetemista fiatalember kezdett el szervezni. Mint mondta, az „ifjúsági klub” egyik fő feladata a 2006-os önkormányzati választások előtt a polgármester ellenfele melletti kampányolás lesz. A szervezetet a család egyik jó barátja, egy megyei önkormányzati képviselő találta ki. A szervezet neve egészen véletlenül „Magyar Polgári Szövetség – Nagyszakácsi”. Mindezek ellenére érdekes módon eddigi két találkozásjukra a polgármestertől kapták meg a hivatal termét. A szervezet későbbi működésének tekintetében azonban fiatal szervezője maga is pesszimista volt: „*Kár erőltetni. Ilyen gondolkodással nem lehet, meg mindenki megszokta, hogy itt semmi sincs. Nem olyan helyen nőttünk fel, ahol mindig volt valami*” – mondta kortársainak hozzáállásáról.

A törzsökösök harmadik generációjához tartozó fiatal szavai meglehetősen jól ellenpontozzák a falu időseitől hallott beszámolókat a település egykori kulturális pezsgéséről, lakóinak öntevékenységről – akár a hetvenes években, akár a kilencvenes évek elején. De ez a település imázsa, a nagyszakácsi turisztikai fesztivál és az azt szervező helyi hagyományörző egyesület tükrében is meglepett minket.

Beköltöző „tisztos” szegények

A falu nem törzsökös lakóit meglehetősen nehéz összefoglalóan jellemezni, hiszen a településen készült interjúk alapján úgy tűnik, hogy Nagyszakácsiba költözésük mögött igen sokféle egyéni ok húzódik meg, a leggyakoribb az életutak törése. Életmódjukban pedig, a kivételektől eltekintve,³⁷ legtöbbször talán a szegénység különféle – átmeneti vagy tartós – mintái figyelhetőek meg.

Egyik markáns csoportjuk a környékbeli falvakból érkező fiatal beköltözőké, beházasodóké, esetleg épp a gyermekotthonból kikerülő és faluban maradt lakóké. A gyakran roma vagy vegyes házasságban élő fiatalok számára Nagyszakácsi – és Tapsony – munkahelyei az önálló, felnőtt élet elkezdésének lehetőségét kínálják. Egy másik csoport számára viszont a faluba költözés vagy éppen a faluban rekedés már jóval inkább kényszer, egy lecsúszástörténet kezdete, ha nem befejezése. Ez éppúgy jelentheti a korábbi nagyvárosi életmód kényszerű feladását vagy az egyéni élet olyan töréseit, mint egy-egy válás, alkoholizmus, haláleset. „*Akkor még a mellettünk lévő nagy házban laktunk, csak akkor még nagyobb volt a család, azóta apu meghalt, aztán azért jöttünk kisebb házba, meg az anyagiak miatt is, úgy jöttek össze a dolgok*” – mesélte V., egy, a fővárosból a kilencvenes évek elején visszaköltözött család tagja.³⁸

Közös lehet bennük, hogy a törzsökös lakosság települési kötődésével, identitásával szemben a faluhoz való viszonyukat a marginalitás élménye hatja át, amelyet leginkább a különféle szolgáltatások elérésének nehézsége okoz. Egy, a falu cserhádi részén élő kisgyerekes fiatalasszony arról beszélt, hogy a ritka buszjáratok miatt lehetetlen hétvégén is több műszakos munkát vállalni Marcaliban, de télen akár még a szomszédos Tapsony egészségügyi szolgáltatásaihoz való hozzájutás is gondot jelenthet – ők ezért legszívesebben oda is költöznének. „*Nem egy olyan telünk volt, hogy méteres hó, és beteg volt mind a kettő, a legnagyobb hóba, és nem tudtunk*

³⁶ A Somogyért Egyesület 1994-ben alakult a nagy politikai pártoktól független megyei szervezetként. Mára több ezer tagja s nagyon sok helyi szervezete van Somogyban. A megyei közgyűlésben is meghatározó erővé vált. Első embere, Gyenesei István több ciklusban is vezette a megyei közgyűlést, a baloldallal együttműködve.

³⁷ A településen készült 39 interjú közül 15-nek alanya sorolható ebbe a csoportba.

³⁸ Horváth Inez interjúja.

*elmenni a gyógyszerárba, mert b...ták magyarul elszórni a havat, és senki nem tudott elmenni gyógyszerért. És ez volt az első, hogy többet gyógyszer nélkül nem leszünk. És akkor döntöttünk úgy, hogy Tapsony, ott van az orvos, ott van a gyógyszerár.”*³⁹ A Poletáron, a falu talán egyik legrosszabb állapotú házában élő roma asszony számára ez a probléma már akkor is jelentkezik, ha a falu központjába akar eljutni, vagy beteg férjét orvoshoz kell vinnie: ilyenkor vagy ő tolja be biciklin a férjét, vagy talicskán a szomszédjuk.

Megfigyelhetők a stabil és kiegyensúlyozott életmód fenntartásának gyakori nehézségei, a hónapról hónapra élés, akár többféle bankhitel felvétele,⁴⁰ az átmeneti munkanélküliség állapotai, a „luxus” és a nélkülözés párhuzamos jelenléte. A luxust jelenti a szabadabb közlekedéshez szükséges gépjármű megvétele, akár egy öreg Opel, hitelre vett újabb járgány vagy jobb motorkerékpár, amelyről más tartozások miatt egy időre lekerülhet a rendszám, vagy épp más számlák kifizetése halasztódhat. Tipikus „luxusjavak” a dohányzás, a hajfestés, de érdekes, hogy megjelenik a számítógép is. A már idézett, Budapestről visszaköltöző családban a nagymama már a nyolcvanas években számítógépen dolgozott, ma is ez a hobbija, ők az internet bekötését is tervezik. Egy fiatal roma házaspár lakásában is találtunk számítógépet: itt a férj barátaival együtt a hálózati játékok nagy rajongója. A megismert családok többségénél a gyakori anyagi problémák ellenére legtöbbször mégis a stabilitásra törekvés a fő életminta, a jövő tudatos tervezése, akár olyan egyszerű formában, mint a ház körüli baromfitartás, de akár a családtervezés szintjén: *„Megbeszéltük, hogy kettőt még fel tudunk anélkül nevelni, hogy rongyosan járjanak oviba meg iskolába. Szerintem három már nagy butaság lenne”* – beszélt a gyerekeiről egy roma fiatalasszony.

A faluba beköltöző szegények másféle sorsát mutathatja a Poletáron lakó, hatvanas éveiben járó, paraszti származású Gy. I. élettörténete. A nyolcvanas évek közepén egy asszony miatt a faluba kerülő férfi történetének állomásai: korábbi alkoholizmusa, különféle dél-dunántúli munkahelyek, feleségének korai halála és magára maradása két kisgyerekével. Azt, hogy a rendszerváltás után Nagyszakácsi Poletár településrészén ragadt, mégsem valamiféle kényszerű végállomásként, kelepceként értelmezi, hanem mint aki megtalálta a „csendes, nyugodt” élet színterét. Gyerekeiről szeretettel mesélt, őket a nehézségei ellenére iskoláztatta, a ház körül zöldséget termel, igyekszik feltalálni magát. *„Egyetlenegyszer mentem az önkormányzathoz segélyért, mert amíg a gyerekeket neveltem, én sose mentem be segélyért. Most, hogy nyugdíjas vagyok, egyszer voltam bent, mert el voltam maradva a villannyal, tízezer forintot kaptam egyszer. Én nem szeretek pofátlankodni, annyira nem vagyok ráutalva, ételem-italom megvan, kertem van ott hátul, zöldség, sárgarépa, krumpli [...]. Már csak azért nem tartok állatot, mert már benne vagyok a korban jócskán”* – mesélte magáról. A szintén a Poletáron lakó, szakmunkás végzettségű, Tapsonyban dolgozó kisebbik fia egy, a nevelőotthonból kikerült roma lánnyal alapított családot. Ők 2005 nyarán éppen azt tervezgették, hogy két kisgyermekükkel a falu belsejébe költöznek.

Helyzetüknél fogva nyilván ők azok, akik a legkevesebbet érzékelik a falu közéletéből, társadalmi teréből. Tekintélyes emberek számukra a munkaadók, a legszegényebbek esetében a napszám, a közmunka, a segélyezés miatt néhány tősgyökeres család, illetve a polgármester és az orvos. Néha épp a nekik való – vélt vagy valós – kiszolgáltatottságukat panaszolják. A falu nagy eseménye, a reneszánsz királyi szakácsverseny leginkább csak alkalmi munkalehetőségként kerül szóba. 2005-ben az egyik Poletáron lakó roma asszony szemétszedőként dolgozott a rendezvényen, büszkén mesélt a három nap alatt keresett 15 ezer forintjáról.

Nyugatról jöttek

A 280 nagyszakácsi ingatlan közül 2005-ben 43 ház volt német és holland állampolgárok tulajdonában. Bár az ingatlantulajdonosok közül kevesen élnek egész évben a településen, a ma még aktív korban lévő külföldiek zöme úgy gondolja, hogy nyugdíjaskorában végleg Nagyszakácsiba fog költözni. Az általában lakatlan házakat a megvételük után a külföldiek először átépítik és felújítják, majd válogatott gondossággal berendezik. A megbízhatónak vélt magyar szomszédokat (számunkra ismeretlen összegű, értékű) ellenszolgáltatás fejében a ház és a kert őrzésével bízzák meg. Takarítókat és kertészeket főleg a helyi nők között találunk, mert a férfiak túl alacsonynak találják a munkájukért kapott pénzt, ezért közülük csak elvétele kerül ki a külföldiek kertjeiben és házaiban rendszeresen serénykedő alkalmazott.

³⁹ Vörös Judit interjúja E. B.-vel.

⁴⁰ Uzsorakamatról nem hallottunk a településen.

A külföldi ingatlantulajdonosokkal kapcsolatban megoszlanak a vélemények. A falu első embere szerint inkább kára van abból a településnek, hogy egyre több ház kerül németek és hollandok kezére, mivel az ingatlanok ára annyira felszökött, hogy az esetleg beköltözni vágyó fiatalok számára már megfizethetetlenek a helybéli házak. „*A telekárakat duplájára vitte fel, nem olcsóbbak a telekárak, mint Marcaliban vagy Kaposváron: egy hatvanhetven négyzetméteres tömésházat itt már négy-ötmillió forintért adnak el*” – mondja a polgármester. Másrészt ő is hangsúlyozza a külföldiek magyarországi ingatlanvásárlása kapcsán a sajtó által is gyakorta említett tény: a betelepülők nem jelentkeznek be állandó lakosként a faluba, ezért az önkormányzat utánuk nem kap normatív támogatást.

Azok, akik kevésbé kerülnek kapcsolatba a faluban letelepedett külföldiekkel a mindennapok során, inkább semlegesek, elfogadóak: „*Nem ártanak azok senkinek, csak magukkal foglalkoznak*”.⁴¹ A külföldi ingatlantulajdonosok nem nagyon folynak bele az ügyekbe, úgy élnek itt, mintha ők maguk is kívülről szemlélnék az eseményeket. S inkább jobban is jár az a helybéli, aki a németnek, hollandnak igyekszik eladni a házat, mert ők többet, pontosabban fizetnek – vélelmezi például az egyik visszaköltözött család 18 éves lánya.⁴² A külföldiek jelenlétének másik gyakran emlegetett tipikus előnye a falu szépülése: „*Olyan steril lesz minden, hogy le a kalappal.*” (B. F.)

Az egyik idősebb nagyszakácsi törzsökös véleménye jóval karakteresebb. Szerinte negyedik – német – szomszédja „*egy lecsúszott akárki*”, közvetlen szomszédjának gondozatlan kertjét mutatva pedig arról beszél, hogy az „*ideköltözése után egy héten belül összegyűjtötte a falu alját*”. (H. E.) Hozzá hasonlóan többen is úgy vélik, hogy a Nagyszakácsiban az elmúlt bő évtizedben megjelent külföldi ingatlanvásárlók saját társadalmának tagjai közül „*a tehetősebb nem jön ide*”. A betelepülteknél alkalmi munkát vállaló falusiak egyenlőtlen viszonyokról, kvázi cselédszerepről, munkájuk kihasználásáról is beszélnek. „*Kétezeret akart fizetni, leszakadt a derekunk az egésszel, úgy kipucceroltuk. Háromszor visszament, az összes bútort elhúzogatta, és akkor: »putzen, putzen, putzen!«*” – hangoztatta a német, akivel még csak beszélgetni sem lehet közben, „*mert kint tartózkodik addig, és várja, hogy kitakarítsuk a házat*” – mesélte félig tréfásan az egyik törzsökös család ifjú lánya (T. A.), aki a nyári iskolaszünetben próbálkozott alkalmi munkavállalással. Egy másik idős asszony szerint a németek kihasználják a magyarokat, „*pedig nekik kellene előre köszönni*”.⁴³ Helybéli és külföldi beköltöző közötti baráti viszonytal nem is találkoztunk, legfeljebb kisebb-nagyobb szívességek jellemzik a szomszédsági kapcsolatokat.

A külföldiek képét Nagyszakácsi helybéli társadalmáról a magyar falusi életkörülmények nehézsége határozza meg. Ezt gyakran a magyar és a német „munkamorál” közötti különbségekre vezetik vissza. Szinte minden némettel folytatott beszélgetésben elhangzott az a sztereotípián alapuló kritika, hogy a magyarok kevés munkával és gyorsan szeretnének meggazdagodni, ami csak nagyon keveseknek sikerült. A régi nyugatnémet tartományokból jövők a legkritikusabbak a magyarok munkához való viszonyával szemben: „*De hát ez nem megy ilyen egyszerűen. Hogy az ember valamit elérjen, ahhoz nagyon sokat kell dolgozni, és lenne is mit.*” (K.) Érveik között általában saját munkabírásuk, szorgalmuk és visszafogott fogyasztási szokásaik szerepelnek, amelyekkel szemben az alkoholizmust nevezik meg specifikus helyi problémaként, a kedvezőtlen helyzet egyik okaként. A falvak szegénységének másik oka szerintük a nagyon rossz infrastruktúra. Nagyszakácsiból nehéz eljutni bárhová, ha az ember autó nélkül indul el; a buszok igen ritkán járnak, s ők is felismerik, hogy az itteniek számára létfontosságú lenne a rendszeres és igényeikhez igazodó buszközlekedés.

A külföldiek saját közösségének szerveződését bizonyára a falu viszonylag nagy területe is befolyásolja: a betelepült ingatlantulajdonosok nem ismerik mindannyian egymást. A klikkesedés és haragoskodás sem szokatlan köztük: az egyik falurészen egy egymással köszönő viszonyban sem lévő volt kelet- és nyugatnémet szomszédságról is tudomást szereztünk. Több faluban folyó kutatásunk⁴⁴ tükrében azt mondhatjuk, hogy Nagyszakácsiban a külföldiek inkább egymással érintkeznek, a faluban jobban izolálódnak. Az önkormányzat részéről is hiányzik egy olyan gesztus, amellyel valamilyen szimbolikus szerepet ruháznának ittlétükre. A falu

⁴¹ Csapó Zsuzsa interjúja N. O.-val.

⁴² Csapó Zsuzsa interjúja T. I.-vel.

⁴³ Moldvai Tímea és Gerner Kitti interjúja Sz. J.-nével.

⁴⁴ Változó regionális identitás – átalakuló helyi társadalom címmel 2004 és 2006 között a környékbeli falvakban Járosi Katalin végzett – az OTKA által finanszírozott – kutatást a nyugat-európai beköltözők hatásáról a helyi társadalmakra.

közös alkalmain a külföldiek nem vesznek részt, a falu intézményei nem keresik velük a kapcsolatot. Több környékbeli községben is jellemző a külföldiek jótékonykodása, amely itt a nevelőotthon kapcsán jelenik meg. Az otthon vezetője megemlíti néhány német és holland családot, akik ajándékokkal, szabadidős programok szervezésével segítik a munkájukat, de egy környékbeli német asszony példájáról szólva saját óvatosságukról is beszél: *„Volt egy asszonyka [...], de ez a kapcsolat megszakadt, mert egyszer egy kolléganóm átment, és elég mátyós állapotban volt.”*

A faluban jártunk idején esténként a presszóban rövid időre meg-megjelent egy-két márkás ruhában, lezserül öltözött nyugat-európai család, akik betértek egy sörre, kapcsolatokat ápolni a helyi férfiakkal és a presszó tulajdonosával. Mindenkiel kezdet fogtak, végighallgatták a néhány ittas, náci jelszavakat skandáló, majd a német–magyar barátság fontosságát és okát a németeknek magyarul bizonygató MIÉP-es helyi fiatalt, mosolyogtak, majd autójukba ülve ismét hazatértek.

Városiak a hegyen

A település polgármestere amolyan kisebb csodaként mesélt a külterületi Hárihegyre költözött budapestiekről: Nagyszakácsi egyik szőlőhegyén a tizenhárom, lakóházzá alakított egykori pincéhez vizet és gázt vezettettek fel tulajdonosaik. A falu első embere így mutatta be őket és szőlőhegyi „birodalmukat”: *„Az egyiknek Pesten Suzuki-szalonya van, a másik ügyvéd, rendőr alezredes, BM-nél belső ellenőr. [...] Gyönyörű porták vannak itt, szép kertek: aki kicsit ki akar jönni Budapest szennyezett levegője közül, az itt csendre, gyönyörű környezetre talál. Pihennek, és vannak vadászok is köztük, vadásztársaságok tagjai; családostul jönnek.”* A hegyet korábban nemcsak kert- és szőlőművelésre használták a helyiek, hanem a falu többi külterületéhez hasonlóan a hetvenes–nyolcvanas évekig néhány tősgyökeres család számára állandó lakóhelyül is szolgált. A háború előtt 18 család lakóháza állt itt, a háború végén pedig a faluban is húzódozó többhetes állófront idején fontos szerepet játszott, hiszen a civil lakosság itt talált védett helyre. Korábban még saját iskolája is volt ennek az apró külterületi településrésznek. Mára már csak egy tősgyökeres családnak van háza a Hárihegyen, a többiek budapesti nyaralók és beköltözők.

A legkorábban beköltöző, 60 év körüli jogász, volt rendőr ezredes, akinek Budapesten ügyvédi irodája van, megelégedte, hogy vadászatai alkalmával ismerősöknél száll meg, ezért vett egy ingatlant a hegyen. Rövidesen budapesti barátai lettek a szomszédai, ingatlanvásárlása követőkre talált vadásztársainak körében. Ő a csoport „vezére” is, aki elővigyázatosságból több ingatlant is megvett: *„Inkább én vettem meg, nehogy más is ideköltözzön.”* Gondosan felújított házában – többek között – gázzal való padlófűtés és mosogatógép is van. A Hárihegy ingatlanjainak új tulajdonosai kreatívan fogtak hozzá környezetüknek az átalakításához: büszkén mutatják be birodalmukat, komfortos házukat, erre a terepre beszerzett barkácseszközeiket és kényelmes kényelmeket. A Hárihegyen lakók a szabadság fellegvárának látják megvett és gondosan őrzött birodalmukat: ezek a férfiak a hétvégeken és a szabadságuk idején általában a családjuktól távol ápolják baráti kapcsolataikat: vadásznak, napszamosok segítségével szőlőt művelnek, majd szüretelnek, megvendégelik egymást, partikat rendeznek, gyógyfürdőbe járnak stb.⁴⁵

Magukat a hegy megmentőinek tekintik, akik a lepusztult házakat korszerűsítik, a szőlőhegyet művelik. Egy hivatalosan bejegyzett baráti társaság keretében, saját költségre felvitették a hegyre a gázt és a vizet is.

A „pestiek a hegyen” – a faluban élő németekhez hasonlóan – leegyszerűsítve beszélnek a faluról és a helyi falusiakról általában. Nem értik a falusi intrikákat, a féltékenységet és a helyi politizálást: *„Jó egyébként, a P. egy jó polgármester. Tárgyalóképes, intelligens, pékmester. Ugye a faluban a jobb módú emberek közé számít, és akkor így megy a pletyka, hogy korrump. Mit tud korrump lenni ebbe a szar 530 lelkes faluban egy polgármester? Mi a szent szart tud korrupciót csinálni? Semmit. De hát ugye ez a magyar szokás. Pletykáljunk egy kicsit, rúgjunk bele. De nem, egyébként egy nagyon rendes fickó. Én nem szavazok, mert nem vagyok állandó lakos, de ha itt szavaznék, biztos rá szavaznék, a P.-re.”*⁴⁶ Viszont a falusiakat a saját sorsuk irányítására is alkalmatlannak látják

⁴⁵ Egyikük – többek közt nagyszakácsi környékének erdeiből való – élménybeszámolója interjú formájában olvasható a Magyar Vadászlap 2005. augusztusi számában is.

⁴⁶ Benedek György és Turtóczki S. Ede interjúja H. A.-val.

a Hárihegyről: „*A falu szerencséje az, hogy agilis a polgármesterük. Itt a szakácsverseny, itt a Tanaszek, és közel van Marcali. Különben bezárnák.*” (H. A.)

A falusiak szerint érdekes társaság verődött össze a Hárihegyen: ezek a férfiak hétvégeken inkább a kötetlen vadászatokra és alkalmi barátnők fogadására használják a hegyet. Nem családotul jönnek, a feleségeiket inkább otthon hagyják. A helyiek egyik csoportja szerint „a pestiek” igen udvarias és segítőkész emberek: mivel nagy befolyással bírnak a fővárosban, ezért ügyes-bajos – főleg jogi eseteket érintő – problémákkal lehet hozzájuk fordulni. A falusiak az esetleges „jogi segítséget” kerti terménnyel, tojással és napszámmal próbálják viszonzni. A faluban már a 2006-os helyi választások előtti év nyarán számtalanszor felbukkant az a mendemonda, hogy az önkormányzati választásokon a hegy egyik lakója is megméretteti magát: az ilyen befolyásos emberek csak segíteni tudnak a falunak. De ugyanígy a helyi legendák része a polgármester és a Hárihegyen lakók vélt konfliktusa is: a faluban tudni vélik, hogy a polgármester szándékosan nem hajlandó megcsináltatni az utat a hegyre, amiért a „pestiek” neheztelnek rá. A hegy lakói szerint ez viszont épp fordítva van: „*Most ez egy teljesen agyament dolog. Soha nem is akartuk mi, egyetlenegyszer nem is kértük a polgármestert, hogy utat csináljon. Hát ugye ez is jellemző a faluban lévő pletykákra, a másik pedig, a biztonság szempontjából is jobb, hogy itt rossz az út. Ugye akik a hegyen ide kijárunk, mindenkinek terepjárója van. Én kimondottan azért lennék hajlandó fizetni, hogy ne csinálják meg az utat, és minél rosszabb legyen az út, mert akkor nem fognak a cigányok [...]*.” (H. A.)

A nagyszakácsi megkérdezetteknek egy másik csoportja nem is tudja, hogy „pestiek” laknak a hegyen, míg egy harmadik csoport szerint: „*A Hárihegyen van egy értelmiségi kör, de mindenkit lenéznek a faluban. [...] Beléptek a helyi vadásztársaságba, ahova én tizenöt éve nem nyerek felvételt. Bár ehhez be kell fizetni egy bizonyos pénzüsszeget, milliókat.*”⁴⁷

A Hárihegy dzsipos lakói határozottan látják elkülönült helyüket a falu viszonylatában: sem vagyoni, életviteli tekintetében, sem intellektuálisan, sem döntési autonómiában nem versenyezhetnek velük a nagyszakácsiak. A település néhány lakójának tanácsot és alkalmi munkát adó budapestiek tudatosan nem szeretnének Nagyszakácsi részévé válni. A néhány személyes, elsősorban a közös vadászat miatt létrejött baráti, ismerősi kapcsolaton túl nincs igényük arra, hogy bekapcsolódjanak a falu hétköznapi életébe.

Hasonlókat mondhatunk például arról a nyugdíjas fővárosi értelmiségi házaspárról, akik egy évtizede házat vásároltak, és öt-hat éve költöztek Nagyszakácsiba. Ők a fontosabb dolgokat, ha nem Marcaliból, akkor egyenesen a fővárosból szerzik be, nincsenek bejelentve a faluban, leginkább az egyik értelmiségi családdal tartják a kapcsolatot, a falubéliek többségével a köszönésen túl nem bonyolódnak emberi viszonylatokba, s a velük való beszélgetés során leginkább sztereotípiákat hangoztatnak a falusi társadalomról. Éppen ellentétei a származását tekintve inkább a törzsökösökhöz tartozó, a faluba az Egyesült Államokból visszatelepült '56-os nagyszakácsi menekültnek, aki nemcsak amerikai élményeiről, hanem a falubeliekkel való kapcsolatáról is lelkesen mesél, vagy arról, hogy néha a helyi fiatalokat angolra tanítja, és éppen azt tervezgeti, hogy segít a templom felújításában.

A „rendezvény”, avagy egy falusi fesztivál politikája

A nagyszakácsi gasztronómiai fesztiválnak olyan problémáira szeretnénk az alábbi fejezetben rámutatni, amelyek a turizmussal foglalkozó szakirodalomban, hasonló eseteket tárgyaló tanulmányokban is felbukkannak. Már az első, a turizmussal foglalkozó kulturális antropológiai kutatások bemutatták a helyi kultúráknak, közösségeknek a turizmus hatására végbemenő átalakulását: a helyi kultúra kommercializálódása, a települések külső függőségének növekedése, a társadalmi, rituális események – helyiek számára való – jelentésének eróziója vagy épp átpolitizálódása formájában.⁴⁸ Az esemény kommercializálódását, azaz a fesztiválra látogatók sokasodásával összefüggő elüzetiesedését – ami viszont megváltoztatja a helyiek viszonyát is kitalált ünnepükhöz –, valamint a fesztivál átpolitizálódását, ebből fakadó megkettőződését egyaránt észrevehetjük a falu fesztiváljának immár

⁴⁷ Benedek György interjúja T. J.-vel.

⁴⁸ Erre lehet példa az első, turizmussal foglalkozó, először a hetvenes években megjelent kulturális antropológiai kötet néhány tanulmánya: Smith–Valene (1989[6]): *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism*. Second edition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. A hasonló jellegű kutatásokat, megközelítéseket jól összefoglalja: Shaw–Williams 2004[5]: 164–184.

másfél évtizedes történetében. E kutatások szemlélete alapján a nagyszakácsi fesztivál körüli folyamatokat a fesztivál kialakított imázsának, eredetiségének, valamifajta kulturális homogenitásának őrzése, valamint a sokféle egyéb befolyásoló, veszélyeztető szándék közötti feszültségként is értékelhetnénk.

A helyi kultúrák – a turizmus mintegy passzív áldozataként végbemenő – kommercializálódását hangsúlyozó korábbi megközelítésekkel szemben a témáról szóló újabb tanulmányok viszont már a tér- és időbeli folyamatok esetlegességét, a hasonló turisztikai események lokális politikáit, a turizmus más társadalmi folyamatokba való beágyazottságát hangsúlyozzák (Shaw–Williams 2004[5]: 13).⁴⁹ Nagyszakácsi gasztronómiai fesztiváljának egy esemény lokális politikájaként való megközelítését az is indokolhatja, hogy mint láthatjuk, a település turisztikai eseménye az évek alatt egyáltalán nem hatott a helyi gazdaságra. Éppen ezért az alábbiakban egy egész település, közösség helyett csak a turizmus számára kitalált esemény kommercializálódásáról beszélhetünk.

3. kép. Vásári forgatag (Bódi Jenő felvétele)

A turizmus egyik legfontosabb kollektív reprezentációjával, az eredetiség fogalmával foglalkozó kortárs megközelítések a korábbi objektivista értelmezésekkel szemben ugyancsak annak konstruált, megalkotott jellegét hangsúlyozzák. Az eredetiség létrehozása és fenntartása során is előkerül a politika szempontja: hiszen ez mindig feltételezi a turizmus szereplőinek egyezkedését, a köztük lévő különféle hatalmi viszonyok érvényesülését, az eredetiségre irányuló különféle „tekintetek” és értelmezések ütközését (Shaw–Williams 2004[5]: 184).

A turizmus elméletei felől a nagyszakácsi eset felé közelítve feltűnő, hogy mindezek jól illeszthetőek a kistelepülésekkel foglalkozó hazai helyi politikai kutatások néhány fontosabb megállapításához. Ezek egyrészt hangsúlyozták, hogy a rendszerváltás után önállósuló magyar kistelepülések esetében a helyi politika keretét gyakran a kulturális és gazdasági elit konfliktusa s leginkább – főleg az 1994-es választások után – az utóbbi csoport megerősödése jelentette (Borsos et al. 1999[2]: 32–36). Részben ezt ellenpontozza, hogy a kistelepülések sikerességét, a kitörés feltételeit kereső kutatók azt állapították meg, hogy a kialakult hírnév kiaknázásához, az annak nyomán létrejövő fejlesztéshez sokféle feltétel teljesülése szükséges, de leginkább a résztvevők érdekegyezése, a helyi csoportok összefogása és nem utolsósorban integratív helyi vezető(k) (Bódi–Böhm 2000[1]).

⁴⁹ Mint Shaw és Williams bemutatja, e szemléletváltást befolyásolta a társadalomtudományok kulturális fordulata, a térhez kötődő zárt és homogén kultúrák képével való szakítás, a lokális folyamatok jelentőségének felismerése a globalizációban.

A Királyi Szakácsok Nyomdokán gasztronómiai fesztivál kezdeteire a helybéliek mindannyian lelkesedéssel emlékeznek, olyan eseményként, amely magában rejtette a települési sikert, a kitörés lehetőségét korábbi periferikus helyzetéből. A fesztivál kezdetekor leendő hírnevét még csak nem is sejtették, viszont jól beleillett a faluban folyó korábbi kulturális tevékenységek sorába. Megszervezése a nagyszakácsiai széles összefogását igényelte: történeteket hallottunk arról, ahogy az akkori polgármester és jegyző egy éjszaka alatt kiplakátolta a környéket, a férfiak kerítést fontak, vagy segédkeztek az évek során elkészülő kemenceskanzen építésében; a rendezvény mai központi terét, a Szakácsok Földjét a falubéliek által felajánlott telkeken hozhatták létre. *„Akik felszolgáltak, beöltöztek középkori ruhákba, lányaink-asszonyaink [...]. Lehetett rájuk számítani, van tekintélyük, és esetleg még főzni is tudnak. Megbeszélték, hogy s mint, mindenkinek volt reszortja. Nevetve S. Laci jött, és kérdezte: akkor olyan sütés-főzés lesz?”* (N. I.)

Az esemény a környező települések bizonyos fokú összefogását is igényelte, mivel néhány év múltán a rendezvényre látogató tömeg gyarapodása miatt a falu egyedül már nem birkózott meg a vendéglátás feladatával, ezért néhányan megnyitották saját udvaraikat, ahol a két egyesületi, helyi udvar mellett a szomszéd települések alakítottak ki „népi udvarokat”, itt rendezkedtek be főző- és hagyományőrző gárdáik.⁵⁰ De szerepet játszottak a fesztivál létrejöttében a faluból elszármazottak is: egy, a fővárosban élő kulturális szervező például a programszervezésben segített. *„Meg is sértődtek, olyan több száz ember [ment be egy udvarba], és akinek szép virágos udvara volt. Étkezés, sütés-főzés; miért nem tettük az ő udvarába, olyan szép. Pont az a baj”* – mesélte a falu akkori jegyzője, majd hozzátette: *„Az elsőnél mindenki el volt ájulva, szép kis kosarakban pogácsával várták a vendéget.”* (N. I.)

A helybéliek azonban leginkább B. J. szerepét emelik ki, aki a faluba költöző értelmiségiként felfedezte annak hagyományát. 1993 tavaszán megalakította és az első években vezette a hagyományőrző egyesületet, összefogta a helybélieket, szponzorokat szerzett, ha kellett, kapcsolatokat épített ki.

„J. nagyon tevékeny volt. Olyan típusú, ha elment valahová, hogy segítsenek, de kidobták az ajtón, bement az ablakon.” (N. I.) *„Neki köszönhetjük a szép emléket, amit visszahozott.”* (B. F.) A kilencvenes évek elején az egyesület, a királyi szakácsverseny szervezése Nagyszakácsi tősgyökeres, nyugdíjas, de még tevékeny, valamint az akkoriban harmincas éveit taposó nemzedék számára nemcsak a falu legfontosabb ünnepévé vált, hanem a község korábbi, a környező települések között meghatározó szerepének szimbolikus helyreállítását is jelenthette. *„A hagyományőrző testületi dolgok után újra kötődnek a faluhoz”* – mondta a község régi tárgyainak egyik, ma már nyolcvanas éveit taposó összegyűjtője, miközben a rendezvény adta „összetartó erőről” beszélt. (B. F.)

⁵⁰ A rendezvény lebonyolítása a következő. A falu közepén lévő, már említett „Szakácsok Földjén”, azaz a falu tulajdonában lévő központi udvaron zajlik maga a reneszánsz szakácsverseny. A versenyen indulók által használt alapanyagok és módszerek csak korabeliek lehetnek. A minden augusztus első szombatján megrendezett fesztivál a résztvevők, a korábbi nyertesek, azaz a „királyi szakácsok” és maskarások felvonulásával indul. Napközben a versenyző szakácsok és kuktáik elkészítik étkeiket, amelyeket a zsűri folyamatosan értékeli. Az elkészült tálakkal a verseny résztvevői késő délután ismét felvonulnak, ezúttal a „Szakácsok Földjén” kialakított színpadra, itt történik az eredményhirdetés. Ezután a győztest, az év királyi szakácsát egy trónuson hordozzák körbe. Napközben a reneszánsz látványfőzést megcsodáló több ezer embert a nagyszakácsi házak udvarán berendezett, ún. népi udvarok vendégelik meg. Ezek mellett a turisták a falu közepén rendezett kézműves vásáron költhetik el forintjaikat. A rendezők nem mindig tökéletesen érvényesülő szándéka ez utóbbiak kapcsán a bővli és a tömegcikk kizárása.

4. kép. A szigorú zsűri (Bódi Jenő felvétele)

A szakácsverseny hamar a média által is felkapott esemény lett, az egész ország megismerkedhetett a nagyszakácsiak őseinek történetével és a nyomukban járó mai „királyi szakácsok” által készített korabeli egzotikus ételek látványával, esetleg receptjeivel. A helyszínen megforduló közismert színészek, szakácsok a falutörténetbe is bekerültek, s Nagyszakácsi sikere után a környező települések is megpróbálták másolni a receptet, hiszen egyre több hasonló rendezvény jelent meg a környéken: az egyik azonos történelmi háttérű szomszéd község polgármestere egy ízben egyenesen a kismemesi múltnak a rendezvényszervezésre tett hatásáról beszélt az egyik hetilapnak.⁵¹

Ezzel párhuzamosan az esemény közel másfél évtizede a falu köre szőtt fejlesztői álmokat, történeteket is magával hozta. Az egyik állandó elem az állítólag még B. J. által kitalált királyi szakácsok fogadója. Néha fel-felbukkan egy történet B. J.-ről is, aki nyugati befektetővel tért vissza Svájcból. (Végül nem tudtak megegyezni a falu vezetésével.) A kilencvenes évek falukutatói egy német pudinggyáros történetét gyűjtötték össze, „aki üzemet fog itt létesíteni, és reményt ígér a helybeli asszonyoknak”, míg 2005 nyarán a hagyományörző egyesület mai elnöke egy Leader+ pályázat kapcsán arról beszélt, hogy „egy márkanév lett Nagyszakácsi a tizenhárom év alatt”, és hogy ezt milyen, elsősorban mezőgazdasági projektekkel lehetne kiaknázni.

A valóság azonban jóval szürkébb. A faluban jelenleg – a gyermekotthont kivéve – nincs szálláshely, a szakács hagyományok ellenére vendéglő sem működik – ezek nyilván azt is feltételeznék, hogy a fesztivál három napja mellett kialakuljon egy időben is szélesebb, állandóbb turisztikai kínálat. Az évek során megvalósult egyetlen attrakció a Szakács múzeum, amely a falu önkormányzata által a rendezvény felett védnökséget nyújtó országos gasztronómiai társaságnak – a középkori minta nyomán (?) – adományozott ingatlanon, a társaság közreműködésével jött létre. Az épület azonban a falu központjától némileg távol esik, s feltűnő, hogy semmilyen kapcsolata nincs az egyesület által évről évre berendezett falumúzeummal. Az évek alatt a rendezvény infrastruktúrája sem fejlődött a szükségesnél (vizesblokk a vendégseregnek, állandó színpad) jobban, például a hagyományörző egyesület székhelye a kezdetekhez hasonlóan még mindig a tűzoltószertárban lévő kicsiny helyiség.

⁵¹ Babus Endre: Ősök tere. HVG, 2005. december 24.: 159–162.

A fesztivál ellentmondásosságára már a kilencvenes évek közepén utaltak a megyei napilap cinikus hangvételű cikkei, amelyek a fesztivál néhány jellemzőjét („üzletszagú királyi fakanál”, „kannás bor”, „félnyers, csupaszír falatok”, „útvám”) igyekeztek kontrasztba állítani annak imázsával („királyi”). Ezeket az írásokat pár hét múlva megjelent olvasói levelekkel turisták és helybéliek, a falu polgármestere, jegyzője és a hagyományörző egyesület elnöke még közös egyetértéssel utasította vissza.⁵² De tíz évet ugorva az időben, említhetnénk a falu internetes honlapjának vendégkönyvét, amely 2003-as indulása után két évvel már egyre több, a fesztivált és a falu polgármesterét pocskondiázó hozzászólást is tartalmazott, míg 2006 nyarán egy a polgármester által írt válasz után pár nappal egyszereuen el is tűnt a virtuális térből.⁵³

Több utalás alapján csak sejthetjük, hogy a falu közéletének ezt a – talán mondhatjuk – tabusodását, bizalomhiányos állapotát az 1994-es választások körül a polgármesterségért induló, a reneszánsz királyi szakácsversenyt kitaláló és megszervező festőművész-pedagógus B. J. tábora, valamint az akkor először megválasztott jelenlegi polgármester tábora közötti elmérgesedett viszony okozta. Mindenesetre a számára vesztes választás után a falu hagyományörző egyletét korábban összefogó B. J. hamarosan elköltözött a településről. A helybéliek ellentétes olvasatai szerint: „*Kitúrták a faluból.*” (J. L.) „*Megsértődött a falura.*” (N. I.) A fesztivál szervezői és az egyesület vezetői ekkor az esemény körül bábáskodó kaposvári rendezvényszervezők lettek.

B. J. távozása után a szakácsverseny koreográfiája, lebonyolítása nem változott, az esemény népszerűsége, látogatottsága is csak tovább nőtt,⁵⁴ a körítésben annál inkább találunk változásokat. Ezek egyike, hogy főleg épp a helyi gasztronómiai fesztivál sikere nyomán a megyei önkormányzat 1999 óta Asztali Örömök Somogyban címmel rendezvénysorozatot indított, összefogva Somogy egyre gyarapodó számú főzőversenyeit: 2006-ban tavasztól ősziig a megyében már 36 esemény próbálja magára irányítani a turisták figyelmét, a honfoglalás kori ételek sütő- és főzőversenyétől a rizsfesztiválig.⁵⁵ Ettől kezdve Nagyszakácsi két gasztronómiai rendezvénynek is helyet ad egymás után. A királyi szakácsoknak a helyi egyesület által szervezett szombati vetélkedőjétől függetlenül a település önkormányzata az azt megelőző csütörtökön rendezi meg a Turizmusbarát Polgármesterek – pogácsasütő és borversennyel színesített – Találkozóját. Nemcsak a megye és a környező falvak első emberei bukkannak fel ilyenkor a faluban, hanem esetenként egy-egy országgyűlési képviselő, miniszter is. Az időközben a Somogyi Megyei Faluturizmus Szövetség elnökévé, a regionális idegenforgalmi bizottság tagjává vált polgármester szerint ezen a napon a program némileg könnyedebb, „poposabb”, ahogy fogalmazta nekünk, mint a reneszánsz hangulatot feleleveníteni próbáló, a hagyományörzők által rendezett szombati eseményen.

Az egyesület elnöke szerint ugyanakkor a királyi szakácsok főzőhelyeinek polgármesterek általi benépesítése tisztán kampánycélokat szolgál, a politikusok a szombati napon már messze járnak Nagyszakácsitól, az esemény állami, megyei támogatása továbbra is esetleges maradt. A hagyományörző egyesület tagja, aki egyébként három napig ügyelt a falumúzeumban, még napok múlva is mérgeződött a polgármester felszólításán, amelyet a regionális

⁵² „Akik ezen a két napon dolgoztak, nem szakemberek, hanem lelkes amatőrök voltak, akik munkájukkal Nagyszakácsitól dolgoztak” – írták közösen. Somogyi Hírlap, 1996. augusztus 28.

⁵³ „Lehangolóak azok a Nagyszakácsi névtelen arc mögé bújó megjegyzések, amelyek arra vonatkoznak, hogy a település polgármestere hogy tömi tele a zsebét az itt szerzett javakból. Elérkezett az az idő, amikor ezekre a megjegyzésekre nyilvánosan kell válaszolni. Mivel, mint említettem, nem a nagyszakácsi önkormányzat szervezi a két gasztronómiai napot, ezért sem a kiadásai nem őt terhelik, a rendezvény bevételei pedig nem is őt gazdagítják. E vetélkedést a Nagyszakácsi Hagyományörző Egyesület szervezi, minden felmerülő költséget az egyesület elnöke, vezetősége egyenlítő ki. [...] Sajnálattal vesszük azon emberek véleményét, akik nem a rendezvény sikeréért ténykednek, hanem besározva azt, a nagyvilág számára is rossz fényben tüntetik fel, nem ismerve a mögötte lévő óriási munkát, mind a hivatalát, mind a tenni akaró embereket és mind a hagyományörző egyesület tagjait. Visszaütök minden olyan rosszszívű megjegyzést, hogy itt bármikor is bárki teletömte volna zsebét pénzzel. Itt mindenki, aki dolgozik, a rendezvény sikeréért, a települése, azaz Nagyszakácsi javáért teszi” – írta a falu első embere (www.nagyszakacsi.hu [http://www.nagyszakacsi.hu/ju, 2006. június 10.]).

Terepmunkánk kezdetén furcsálltuk néhány helybéli tartózkodását a beszélgetéstől, esetleg csak annak rögzítésétől, noha előzetesen, talán kissé felületesen, úgy képzeltük, hogy 13 évvel a fesztivál kezdete után a helyiek számára semmi sem természetesebb, mint idegenek kérdészködésére válaszolni. A 2005-ös fesztivál másnapján, a nagyszakácsi udvarban különféle kellékek összepakolása közben az egyik helyi képviselő „a rendezvény megosztotta a falut” megjegyzéssel rázott le minket, a falusi főzőasszonyok egyik vezetője némi kérdészködés után megszakitotta a beszélgetést, majd másnap – kistelepülésről van szó – a gyermekotthon vezetője a „ki küldte magukat ide?”, illetve a „faluban most béke van!” kérdés és kijelentés közepette fogadott minket.

⁵⁴ Csúcspont talán a Magyar Televízió helyszíni közvetítése lehet 1999-ben, amelynek hatására a falu villamoshálózata némi időre fel is mondta a szolgálatot.

⁵⁵ A Dél-dunántúli Regionális Idegenforgalmi Bizottság, amelynek a nagyszakácsi polgármester mellett tagja a megyei közgyűlés alelnöke is, 2004-ben „Az év turisztikai rendezvénye”-díjjal tüntette ki a somogyi rendezvénysorozatot.

fejlesztésért felelős tárca nélküli miniszter látogatása előtt intézett hozzájuk: *„Behozom a miniszter urat, ne szóljatok egy szót sem!”* Más helybéliek szerint az esemény politizálódása éppen a falu hasznára válik: *„Mert ugye a polgármesternek sem volt ez a Gyenesei [a megyei közgyűlés akkori elnöke] haverja régebben, csak egyszer volt itt a faluban, de azóta már együtt voltak nyaralni stb. Jól jön neki a kapcsolat például pályázatírásoknál, ez a falunak is jó végül is”* – véli V., egy huszonéves lány. A polgármester viszont úgy fogalmazott, hogy a fesztiválnak köszönhetően kialakult kapcsolatainak során *„felismerik az emberben, hogy ez is tud valamit, csinál valamit, valahogy így lépeget az ember”*.

5. kép. Nyáron sütés (Bódi Jenő felvétele)

Az esemény másik fontos változása az eltelt évek alatt a versengő szakácsok ételkülönlegességeit megcsodáló vendégsereg ellátására hivatott népi udvarok kommercializálódása. A környékbeli falvak helyett egyre inkább profi vendéglátó-ipari vállalkozások rendezték be azokat: az általuk árult étkekkel és kulturális produkcióval (pl. rétes műanyag ládákból, hurka-kolbász, hozzá köritésként jóféle lakodalmos muzsika, mint 2005-ben láttuk, hallottuk) épp az esemény hagyományőrző jellegét feledtetve. Megjelenésük okai számunkra is kissé rejtélyesek. Magyarázható talán a vendégek sokaságával, az élelmiszer-árúsításra vonatkozó, szigorodó szabályozásokkal vagy a környékbeli főzőgárdák „kifáradásával”. Érdekeseek lehetnek a település egykori jegyzőjének szavai: *„A komáriaknak kellett volna maradni 200 ezer forintjuknak, és az valahová eltűnt. Egymás között voltak ezek a dolgok: nem éri meg, sokat kell dolgozni, a melegen sütni-főzni, nincs semmi haszon. Ilyen hangokat hallottunk akkor. Vállalkozók vannak. A buzsákiak azt mondták nekem, átmege ez hogyhívjákba. Amikor az első buzsáki búcsú volt, mindenki olyan lelkesen [...]. Ma már pénz nélkül nem kapnak senkit, hogy valamit megcsináljon. Oda fogunk jutni. Mondtam, itt nálunk olyan lelkesek, senki nem beszél pénzről, odaadom az udvaromat pénzért, pénzért megyek sütni, szó sem volt pénzről. A piac az piac. Mindig bennem van, amikor mondták a buzsákiak, oda fogtok érni, mint mi. Semmit nem csinálnak ingyen.”*

6. kép. Kovácsolás (Bódi Jenő felvétele)

A hagyományörző egyesület Kaposváron élő vezetője a régi hagyományörző népi udvarok újraszervezésén fáradozik, bár ennek nehézségeit mutathatja, hogy 2005 és 2006 nyarán is éppen az egyik nagyszakácsi egyesületi tagok által működtetett udvaron szőlt lehangosabban a szintetizátoros lakodalmas rock. A falu első embere is úgy vélte, „*kinek kell egy lantművész mit tudom én, mije*”, hiszen „*a magyar megszokta a cigányzene mellett vigadva*”. Szavait talán igazolhatják, hogy 2006-ban, a remélt bevételek érdekében, a szervezők maguk is engedtek a kulturális kompromisszumnak: a reneszánsz királyi szakácsok versenyét este – a napközben odalátogató családosokhoz, külföldiekhez képest inkább a környékbeli fiatalokból álló közönség előtt – a Republic együttes koncertje zárta.

„*Itt nyolcvanháromféle világ van. S úgy tűnik, mintha én akarnék mindenkinek az ellensége lenni. Ráerőszakolni a falura azt, hogy a dolog összejőjön, s közben egy hatalmas nagy káosz*” – mutatott rá 2006 nyarán, a rendezvény másnapján az éppen beérkező és nehezen kifizethető számlákat lobogtató, kissé megcsömörlött hagyományörző egyesületi vezető a fesztivál mögött húzódo – a turisták, médiafogyasztók és politikusok előtt bizonyára rejtett – ellentétekre, a felmerülő sokféle érdekre, a szervezés körüli állandó bizonytalanságra.

A faluban egy-két nap alatt megforduló seregnyi fontos és kevésbé fontos ember, az esemény kínálta kulturális élmények ellenére a falu passzív többségének véleményét fejezhetik ki a huszonéves helyi fiatalember szavai: „*Kár ezt jobban kibontani, de haldoklóban van ez a rendezvény.*”⁵⁶ Talán csak néhány – a falumúzeumot évről évre lelkesen berendező idős és a nagyszakácsi udvarokban a három nap alatt fejenként megkereshető pár tízezer forintért a bográcsok körül sürgölődő, elsősorban a törzsökös családokhoz tartozó – asszony és férfi, illetve a takarítással némi pénzt kereső helyi szegények gondolják másként.

A kistelepülés gasztronómiai fesztiválja köré szerveződő, a turizmushoz kötődő helyi vállalkozások hiányában a falu számára az esemény sokkal inkább valamiféle kulisszává vált, amelyet évről évre a kialakult hírneve miatt a faluba mindössze néhány órára érkező pár ezer turista kedvéért hoznak létre helybeliek és az esemény attrakcióját biztosító „idegenek” (szervezők, szakácsok, fellépő művészek, maskarások, kereskedők). A település közepén álló kemencék és az állandó személyzet nélküli szakácsmúzeum látványán túl azonban az év többi napján nem

⁵⁶ Csapó Zsuzsa interjúja S. B.-vel.

sokat érzékelt a turizmus hatásaiból. A hiányzó szállás- és étkezési lehetőségek mellett feltűnt, hogy nincsenek olyan helybéliek, akik a fesztivál ideje alatt próbálkoznának vendéglátással, szállás kiadásával.

7. kép. Lópatkolás (Bódi Jenő felvétele)

A „rendezvény” – ahogy a helyiek hívják a fesztivált – hányatott története mintegy a falu mai helyzetét is érzékeltetheti. Az évek alatt kissé megkopott hírnevét csak a helyiek és a vezetők másfél évtizeddel ezelőttihez hasonló összefogása fényezhetné újra: azonban az akkor legaktívabb, hatvanas éveinek elején járó nyugdíjas korosztály megöregedett, az akkori fiatal törzsökösök középkorúak lettek, az ő gyermekeik pedig lassan távoli egyetemek padjait koptatják.

Összegzés

A faluban nagyjából tíz éve járt kutatóknak az esettanulmányunk elején idézett jövőképe nem igazán teljesedett be: nemcsak romos házakkal lehet még találkozni Nagyszakácsiban, de a település idegenforgalmi fejlődésének nagy ívű elképzeléséből sem lett valóság. Nemcsak a tűzoltószertárból szervezett fesztivál nem tudott igazán professzionalizálódni, hanem ennek nyomában fejlesztések sem történtek a faluban: nemcsak a tíz év alatt mindig felbukkanó királyi fogadó, hanem akár egy egyszerűbb vendéglő, panzió, akár magánháznál lévő szálláshelyek formájában sem. Mindez a falu turisztikai kínálatának időben való szélesítését is feltételezné. Viszont az önkormányzat által rendezett „Turizmusbarát Polgármesterek Napja” inkább csak az erők szétforgácsolását, az összefogás hiányát mutatja az önkormányzat, a falu vezetése és a hagyományörző egyesület között. Háttérben pedig felsejlenek egyrészt a fesztivál körüli ellentétes szándékok és olvasatok a hagyományörzés és a szórakoztatás, a városi szervezők és a falusi elit, a falu vezetése és a tekintélyes törzsökös családok között.

Láthattuk, hogy a település egykori hagyományos, azaz mezőgazdaságból élő társadalmának felbomlása után a falu akkor nyerte vissza kereteit, öntudatát, amikor megjelentek a közösséget felrázni képes személyek, és intézményes háttérük is teremtődött. A falu mai, meglehetősen mozaikossá alakult társadalmában mindkét előbbi feltétel hiányzik. Nincsenek olyan meghatározó személyek, akiket valamennyi csoport elfogad, és akik képesek integrálni a többi csoportot. A település intézményei működnek, betöltik szerepüket, de meglehetősen karakter nélkül. Mindezek példája lehetne akár a 2005-ben helyi labdarúgócsapat nélkül felújított focipálya vagy a 2006-os fesztivál, ahol a lehangulatosabb „népi udvar” egy közeli Zala megyei község civilszervezete rendezte be. A hagyományörző egyesület működése a rendezvényszervezésre egyszerűsödött, a fesztivált kaposvári szervezői tartják igazán életben, s a gyermekotthonba se érkezik manapság a falu által elismert és hamar befogadott, a települést felrázni képes kulturális innovátor.

Azért az élet nem áll meg Nagyszakácsiban sem: 2006 nyarán egy bőkezű pályázatnak köszönhetően felújították a temetőben a ravatalozót, és a helyi hírek szerint a polgármester újabb vállalkozásba kezd: ha nem is királyi fogadó, de végre lesz a faluban egy vendégház.

Felhasznált irodalom

- [1] Bódi, Ferenc és Böhm, Antal. 2000. *A sikeres és sikertelen településekről. In Bódi Ferenc–Böhm Antal (szerk.): Sikeres helyi társadalmak Magyarországon. 7–32. Agroiinform Kiadóház. Budapest.*
- [2] Borsos, Endre, Csité, András, Hella, Ferenc, és Kovács, Róbert. 1999. *Rendszerváltozás után: falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. In Borsos Endre–Csité András–Letenyei László (szerk.): Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. 17–50. MTA Politikai Tudományok Intézete–Számalk Kiadó.*
- [3] Frey, Mária. 2003. *A gyermeknevelési támogatást igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. In Lenkei Gábor (szerk.): Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás. MEH Stratégiai Elemző Központ. Stratégiai Füzetek 14. (Sorozatszerkesztő: Wiener György.). 111–138.*
- [4] Kovács, Katalin. 2005. *Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár László–Csizmady Adrienne–Tamás Pál–Tibori Tímea (szerk.): Nemzetfelfogások. Falupolitikák. 141–152. Új Mandátum Kiadó–MTA SZKI. Budapest.*
- [5] Shaw, Gareth és Williams, Allan M.. 2004. *Tourism and tourism spaces. Sage. London–Thousand Oaks–New Delhi.*
- [6] Smith, Valene. 1989. *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism. Second edition. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.*

- [7] Tóth, Olga. 2001. *A családi élet és a fizetett munka harmonizálása. In Frey Mária (szerk.): EU-konform foglalkoztatáspolitikai.* 489–511. OFA. Budapest.
- [8] Váradi, Monika Mária. 2004. *Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In Pricz Pál (szerk.): A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei.* 36–54. MTA. Budapest.

Források

- [1] Babus, Endre. 2005. *Ősök tere. HVG.* 27. (51–52.). 159–162.
- [2] Bihariné Asbóth, Emőke. 1994. *Királyi szakácsok nyomában. Parola.* 1.. 1–3.
- [3] Szita, János László és Paál, László. 2000. *Nagyszakácsi. Királyi szakácsok földje.* Nagyszakácsi Polgármesteri Hivatal. Nagyszakácsi.